

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI

BAŞKURT TÜRKÇESİNDE KİP

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Habibe YAZICI ERSOY

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL

ANKARA - 2007

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Habibe YAZICI ERSOY'a ait "Başkurt Türkçesinde Kip" adlı çalışma, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan

.....

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN

Üye (Tez Danışmanı)

.....

Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL

Üye

.....

Prof. Dr. Fatma ÖZKAN

Üye

.....

Prof. Dr. F.Sema BARUTCU ÖZÖNDER

Üye

.....

Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR

SÖZ BAŞI

Başkurt Türkçesi, 1920'li yıllardan sonra yazı dili hâline gelmiş bir Türk lehçesidir. Bu tez çalışmasında, Başkurt Türkçesinde “kip” konusu, evrensel bir bakış açısıyla ele alınıp incelenmiştir. “Kip” kategorisi, hem Başkurt hem de Türkiye Türkçesi gramerlerinde yer almakla birlikte, “zaman” kategorisi ile kesiştiği noktalar nedeniyle bu iki kategori gramerlerde çoğu zaman birbirine karıştırılmıştır. Bir gramer kategorisi olan “kip”, gramerin diğer iki kategorisi “zaman” ve “görünüş” le yakından ilgilidir. Bugün pek çok araştırma ve incelemede hâlâ “kip”, “zaman” ve “görünüş” kategorilerinin birbirinden ayrıldığı noktalar kesin olarak ortaya konulamamıştır, denilebilir. Başkurt Türkçesinin kip sisteminin sınırlarının belirlenmesini esas alan bu tez çalışmasında, kip, zaman ve görünüş kavramlarının kesiştikleri ve ayrıldıkları noktaları da belirlemek hedeflenmiştir.

Bu çalışmada, gramerin kip kategorisi incelenirken, onun yine çok bağlantılı olduğu bir anlam bilimi kategorisi olan kiplikten de uzak kalınamamıştır. Kiplik, bir anlam bilimi kategorisi olmakla birlikte, kip onun dildeki göstergelerinden yalnızca biridir. Fiilin kip kategorisi aynı zamanda, kipliğin dildeki bir başka göstergesi olan kiplik kelimeleriyle de yakın bir ilişki içindedir. Kiplik kelimeleri, yüklemi fiil kip ekleriyle kurulan cümlelerde değişik kiplik anlamlar ifade etmekte ve bazen de fiildeki kip işaretleyicisinin ifade ettiği kiplik anlamı kuvvetlendirmektedir.

Tez, incelenen Türk lehçesinin genel özelliklerini kısaca özetleyen “Başkurt adı ve Başkurt Türkleri”, “Başkurt Türkçesi ve Başkurt Yazı Dilinin Gelişimi”, “Başkurt Türkçesinin Ağızları”, “Dil Tasniflerinde Başkurt Türkçesinin Yeri”, “Başkurt Türklerinin Bugüne Kadar Kullandıkları Alfabeler” gibi başlıkların yer aldığı “Giriş” bölümü ile başlamaktadır.

“Giriş” bölümünün ardından, tezin “İnceleme” bölümüne temel teşkil eden “I. Bölüm” gelmektedir. Bu bölümde, “kip” ve “kiplik” gibi kavramlar ile “zaman”, “görünüş” gibi kategorilerin birleştiği ve ayrıldığı noktalara açıklık getirmek; hem Türkiye’de hem de dünya dil biliminde konuya bakış açısını görebilmek maksadıyla “kip”, “zaman” ve “görünüş” kategorileri hakkında bugüne kadar yapılan çalışmalar değerlendirilmiştir. Bu bölüm, çalışmada izlenecek metodun tespiti açısından yol gösterici olmuştur.

Tezin “II. Bölüm”ünde, bugüne kadar Başkurt Türkçesi ile yazılmış gramer kitaplarına ve genel Türkçedeki sınıflandırmaya bağlı kalınarak, önce bildirme kiplerine yer verilmiştir. Bu incelemede ilk olarak Başkurt Türkçesinden seçilen ve Başkurt edebî dilini yansıtacak on ayrı eser içerisinde yer alan roman, hikâye vb. edebî türler esas alınmış, bu eserlerden fişlenen örnekler üzerinde kip ve kiplik fonksiyonları tespit edilerek bu fişler, Başkurt Türkçesinin kip sistemi içinde değerlendirilmiştir. Fişlenen örnekler, tek bir cümlelerin “kip” işlevlerini yansıtamayabileceği düşüncesinden hareketle uzun metinler hâlinde seçilmiş ve kip, zaman, görünüş fonksiyonları, bağlamdan hareketle tespit edilmiştir. Bu bölümde, bildirme kipleri içerisinde Başkurt Türkçesinde zaman ve görünüş ifade eden fiil çekim ekleri ve yapılar ayrı başlıklar altında incelenmiş ve onların ifade ettiği işlevler de yine ayrı başlıklar altında değerlendirilmiştir. Burada, fiil çekim eklerinin Başkurt Türkçesinde kullanımda olan bütün işlevlerine yer verebilmek amaçlanmıştır.

İncelemeyi teşkil eden daha sonraki “III. Bölüm” de şart kipi, “IV. Bölüm” de gereklilik kipi, “V. Bölüm” de istek kipi, “VI. Bölüm” de emir kipi, “VII. Bölüm” de niyet kipi ve “VIII. Bölüm” de ise, ihtimal kipi ayrıntılarıyla incelenmiştir. Her bölümde, Başkurt Türkçesinde ilgili kip anlamını ifade eden fiil çekim ekleri ve analitik yapılar ayrı birer başlık altında, kullanım ve işlevleri bakımından değerlendirilmiş, bunların ifade ettikleri her işleve yine ayrı bir başlık altında yer verilmiştir. İşlevler başlığında incelenen metinlerin aktarımı

yapılırken Başkurt Türkçesinde kullanılan Rusça kelimeler kendi orijinal imlaları ile transkribe edilmiştir.

Tezin sonuna, incelemede kullanılan birtakım terim ve ifadelere açıklık getirmek amacıyla bir kavramlar sözlüğü konmuştur. Bu tezde kullanılan kısaltmalar ile genel olarak imlada, Türk Dil Kurumu tarafından 2005'te yayımlanan Yazım Kılavuzu esas alınmıştır.

Öncelikle bu çalışmaya beni yönlendiren ve çalışmamın her aşamasında benden yardımlarını ve bilgisini esirgemeyen değerli hocam, tez danışmanım Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL başta olmak üzere; tez çalışmam esnasında kısa süreli de olsa danışmanlığımı yapmış olan ve yine her türlü bilgi ve yardımlarına başvurduğum sayın hocalarım Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN ile Doç. Dr. Çetin PEKACAR'a; tez izleme jürimde bulunan ve her zaman bilgilerinden yararlandığım değerli hocalarım Prof. Dr. Leylâ KARAHAN, Prof. Dr. Fatma ÖZKAN ve Prof. Dr. F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER'e en derin teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca tez çalışmam esnasında Başkurdistan'a yaptığım yolculuk sırasında, çeşitli kaynaklara ulaşmam, Başkurdistan'ı ve Başkurtların yaşayışlarını, kültürlerini yakından tanımamda bana çok yardımları dokunan başta, "Ufimskiy Nauçnyy Russiskoy Akademii Nauk" un Dil, Tarih ve Folklor Enstitüsü başkanı, değerli hocam Prof. Dr. Firdevs HİSAMİDDİNOVA olmak üzere, Ufa'da tanıştığım bütün Başkurt dostlarıma içten teşekkür ediyorum.

Son olarak da çalışmam esnasında sabırlarını ve her türlü desteğini benden esirgemeyen eşim ve aileme teşekkürler...

05. 01. 2006

Habibe YAZICI ERSOY

İÇİNDEKİLER

SÖZ BAŞI	i
İÇİNDEKİLER	iv
ESER KISALTMALARI	xvi
DİĞER KISALTMALAR VE İŞARETLER	xvii
ŞEKİLLER	xviii
TABLolar	xix
GİRİŞ	1
1. BAŞKURT ADI VE BAŞKURT TÜRKLERİ	1
2. BAŞKURT TÜRKÇESİ VE BAŞKURT YAZI DİLİNİN GELİŞİMİ	7
3. BAŞKURT TÜRKÇESİNİN AĞIZLARI.....	12
4. DİL TASNİFLERİNDE BAŞKURT TÜRKÇESİNİN YERİ.....	14
5. BAŞKURT TÜRKLERİNİN BUGÜNE KADAR KULLANDIĞI ALFABELER...	15

1. BÖLÜM

KİP, ZAMAN VE GÖRÜNÜŞ KAVRAMLARINA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. KİP VE KİP İLE İLGİLİ GÖRÜŞLER.....	21
1.1.1. Genel Dil Biliminde Kip.....	21
1.1.2. Türkiye Türkçesinde Kip.....	27
1.2. KİP VE KİPLİK KAVRAMLARI.....	32
1.3. KİP VE ZAMAN KAVRAMLARI	39
1.4. KİP VE GÖRÜNÜŞ KAVRAMLARI.....	47
1.5. BAŞKURT TÜRKÇESİNDE KİP, KİPLİK VE ZAMAN	58
1.6. BAŞKURT TÜRKÇESİNDE GÖRÜNÜŞ	65

2. BÖLÜM

BİLDİRME KİPLERİ (Häbär Xüykälişi)

2.1. GEÇMİŞ ZAMAN (Ütkän Zaman)	71
2.1.1. BELİRLİ GEÇMİŞ ZAMAN (Bildäli Ütkän Zaman).....	72
2.1.1.1. {-DX /-nX /-zX}.....	72

2.1.1.1.1. Kullanım.....	72
2.1.1.1.2. İşlevler.....	80
2.1.1.1.2.1. Geçmiş Zamanda Doğrudan Deneyim	80
2.1.1.1.2.2. Tarihî Delillere Dayalı Bilgi; Geçmiş Zaman.....	91
2.1.2. BELİRSİZ GEÇMİŞ ZAMAN (Bıldāhiz Ütkān Zaman).....	97
2.1.2.1. {-GAn}.....	97
2.1.2.1.1. Kullanım.....	97
2.1.2.1.2. İşlevler.....	104
2.1.2.1.2.1. Aktarım Tabanlı Delile Dayalılık; Geçmiş Zamanda Bitmişlik Görünüşü	104
2.1.2.1.2.2. Duyu Tabanlı Delile Dayalılık; Geçmiş Zamanda Bitmişlik	124
2.1.2.1.2.3. Algı Tabanlı Delile Dayalılık; Geçmiş Zamanda Bitmişlik	131
2.1.2.1.2.4. Çıkarım Tabanlı Delile Dayalılık; Geçmiş Zamanda Bitmişlik.....	145
2.1.2.1.2.5. Geçmiş Zamanda Doğrudan Deneyim	153
2.1.2.1.2.6. Alay	159
2.1.2.1.2.7. Hayret	162
2.1.3. TAMAMLANMAYAN GEÇMİŞ ZAMAN (Tamamlanmayan Ütkān Zaman).....	167
2.1.3.1. {-A/-y} inİ.....	167
2.1.3.1.1. Kullanım.....	167
2.1.3.1.2. İşlevler.....	172
2.1.3.1.2.1. Doğrudan Deneyim; Geçmişte Belirli Bir Zamanda Sürekli Hareket.....	172
2.1.3.1.2.2. Doğrudan Deneyim; Geçmişte Süreklilik.....	176
2.1.3.1.2.3. Doğrudan Deneyim; Geçmişte Alışkanlık İfade Eden Sürekli Hareket.....	179
2.1.3.1.2.4. Geçmişte Şarta Bağlı Gerçekleşmemiş Hareket	182

2.1.4. BELİRLİ UZAK GEÇMİŞ ZAMAN (Bıldālī ilik Ütkān Zaman).....	184
2.1.4.1. {-GAYnI}	184
2.1.4.1.1. Kullanım.....	184
2.1.4.1.2. İşlevler.....	189
2.1.4.1.2.1. Doğrudan Deneyim; Geçmişte Duyu Tabanlı Delile Dayalılık.....	189
2.1.4.1.2.2. Geçmiş Zamanda Doğrudan Deneyim	191
2.1.4.1.2.3. Hatırlama	196
2.1.4.2. {-(X)r} <i>inī</i>	197
2.1.4.2.1. Kullanım.....	197
2.1.4.2.2. İşlevler.....	201
2.1.4.2.2.1. Geçmişte Tekrarlanan Sürekli Hareket; Doğrudan Deneyim	201
2.1.4.2.2.2. Şarta Bağlı Gerçekleşmemiş Niyet	207
2.1.4.2.2.3. Farazi Niyet.....	211
2.1.4.2.2.4. İhtimal.....	213
2.1.4.3. {-(X)r} <i>buldı</i>	215
2.1.4.3.1. Kullanım.....	215
2.1.4.3.2. İşlevler.....	218
2.1.4.3.2.1. Geçmişte Tekrarlanan Sürekli Hareket; Doğrudan Deneyim	218
2.1.4.3.2.2. Geçmiş Zamanda Sürekli Hareket; Tarihî Delillere Dayalı Bilgi	223
2.1.4.4. {-A/-y} <i>tūrğaynı</i>	227
2.1.4.4.1. Kullanım.....	227
2.1.4.4.2. İşlevler.....	230
2.1.4.4.2.1. Geçmişte Sürekli Tekrarlanan Hareket; Doğrudan Deneyim	230
2.1.4.5. {-A/-y} <i>tūrğan buldı</i>	236
2.1.4.5.1. Kullanım.....	236
2.1.4.5.2. İşlevler.....	239

2.1.4.5.2.1. Geçmişte Tekrarlanan Alışkanlık Bildiren Hareket; Doğrudan Deneyim	239
2.1.4.6. {-(y)AsAk} <i>inĩ</i>	244
2.1.4.6.1. Kullanım.....	244
2.1.4.6.2. İşlevler	247
2.1.4.6.2.1. Geçmişte Gerçekleşecek Hareketin Aktarımı.....	247
2.1.5. BELİRSİZ UZAK GEÇMİŞ ZAMAN (Bıldāhız İlık Ütkān Zaman)	251
2.1.5.1. {-GAn} <i>bulğan</i>	251
2.1.5.1.1. Kullanım.....	251
2.1.5.1.2. İşlevler	254
2.1.5.1.2.1. Aktarım Tabanlı Delile Dayalılık.....	254
2.1.5.1.2.2. Çıkarım Tabanlı Delile Dayalılık.....	261
2.1.5.2. {-(X)r} <i>bulğan</i>	262
2.1.5.2.1. Kullanım.....	262
2.1.5.2.2. İşlevler	265
2.1.5.2.2.1. Geçmişte Tekrarlanan Devamlı Hareketin Aktarımı /Aktarım Tabanlı Delile Dayalılık.....	265
2.1.5.3. {-A/-y} <i>türğan bulğan</i>	270
2.1.5.3.1. Kullanım.....	270
2.1.5.3.2. İşlevler	273
2.1.5.3.2.1. Geçmişte Tekrarlanan Devamlı Hareketin Aktarımı/Aktarım Tabanlı Delile Dayalılık.....	273
2.2. ŞİMDİKİ ZAMAN (Hāzırgı Zaman)	277
2.2.1. {-A/-y}	277
2.2.1.1. Kullanım.....	277
2.2.1.2. İşlevler.....	282
2.2.1.2.1. Şimdiki Zamanda Doğrudan Deneyim.....	282
2.2.1.2.2. Düzenli Alışkanlığı İfade Eden Hareket; Geniş Zaman.....	293
2.2.1.2.3. Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket.....	300
2.2.1.2.4. Genel Hüküm, Atasözü; Geniş Zaman.....	307

2.2.1.2.5. Tarihî Delillere Dayalı Bilgi; Geçmiş Zaman	309
2.2.1.2.6. Geleceğe Yönelik Niyet; Gelecek Zaman	313
2.2.1.2.7. Doğrudan Deneyim; Sürekli Nitelik, Tasvir	317
2.2.1.2.8. Emir	321
2.2.2. ANALİTİK ŞİMDİKİ ZAMANLAR (Analitik Xäzîrgî Zamandar)	325
2.2.2.1. {-A/-y} <i>bara</i>	328
2.2.2.1.1. Kullanım	328
2.2.2.1.2. İşlevler	329
2.2.2.1.2.1. Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket	329
2.2.2.2. {-A/-y} <i>yata</i>	332
2.2.2.2.1. Kullanım	332
2.2.2.2.2. İşlevler	333
2.2.2.2.2.1. Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket	333
2.2.2.3. {-p} <i>bara</i>	335
2.2.2.3.1. Kullanım	335
2.2.2.3.2. İşlevler	337
2.2.2.3.2.1. Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket	337
2.2.2.4. {-p} <i>tura</i>	341
2.2.2.4.1. Kullanım	341
2.2.2.4.2. İşlevler	342
2.2.2.4.2.1. Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket	342
2.2.2.5. {-p} <i>ultıra</i>	346
2.2.2.5.1. Kullanım	346
2.2.2.5.2. İşlevler	348
2.2.2.5.2.1. Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket	348
2.2.2.6. {-p} <i>yata</i>	351
2.2.2.6.1. Kullanım	351
2.2.2.6.2. İşlevler	352
2.2.2.6.2.1. Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket	352
2.2.2.6.2.2. Doğrudan Deneyim; Sürekli Nitelik, Tasvir	357
2.2.2.6.2.3. Tarihî Delillere Dayalı Bilgi; Geçmiş Zaman	360

2.2.2.7. {-p} yürüy.....	361
2.2.2.7.1. Kullanım.....	361
2.2.2.7.2. İşlevler.....	362
2.2.2.7.2.1. Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket.....	362
2.2.2.7.2.2. Kesin Önerme; Genel Hüküm.....	365
2.2.2.7.2.3. Doğrudan Deneyim; Sürekli Nitelik, Tasvir.....	367
2.3. GELECEK ZAMAN (Kiläsäk Zaman)	369
2.3.1. BELİRLİ GELECEK ZAMAN (Bildäli Kiläsäk Zaman).....	371
2.3.1.1. {- (y)AsAk}	371
2.3.1.1.1. Kullanım.....	371
2.3.1.1.2. İşlevler.....	376
2.3.1.1.2.1. Kararlılık, Kesinlik; Gelecek Zaman	376
2.3.1.1.2.2. Geleceğe Yönelik İstek.....	383
2.3.1.1.2.3. Geleceğe Yönelik Gerekliklik	388
2.3.1.1.2.4. Geleceğe Yönelik Emir	389
2.3.1.1.2.5. İhtar, Öğüt verme, Tehdit	389
2.3.1.1.2.6. Tahmin.....	390
2.3.1.1.2.7. Genel Hüküm; Geniş Zaman	393
2.3.1.1.2.8. Doğrudan Deneyim; Geçmiş Zaman.....	396
2.3.2. BELİRSİZ GELECEK ZAMAN (Bildähiz Kiläsäk Zaman)	399
2.3.2.1. {- (X)r}.....	399
2.3.2.1.1. Kullanım.....	399
2.3.2.1.2. İşlevler.....	404
2.3.2.1.2.1. Geleceğe Yönelik İstek; Belirsiz Gelecek Zaman	404
2.3.2.1.2.2. Sürekli Hareket; Geniş Zaman.....	410
2.3.2.1.2.3. Temenni, Dua; Belirsiz Gelecek Zaman	411
2.3.2.1.2.4. Doğrudan Deneyim; Geçmiş Zaman.....	413
2.3.2.1.2.5. Tahmin; Belirsiz Gelecek Zaman	414
2.3.2.1.2.6. İhtimal.....	418
2.3.2.1.2.7. Emir	419
2.3.2.1.2.8. Atasözü	421

3. BÖLÜM

ŞART KİPİ (Şart Hüykâlişi)

3.1. {-hA}	426
3.1.1. Kullanım	426
3.1.2. İşlevler	428
3.1.2.1. Şart	428
3.1.2.2. Hareketin Zamana Bağlı Şartı	444
3.1.2.3. İstek, Rica	448
3.2. {-GAn} <i>bulha</i>	450
3.2.1. Kullanım	450
3.2.2. İşlevler	452
3.2.2.1. İhtimal	452
3.2.2.2. İstek	456
3.2.2.3. Kabullenme	457
3.3. {-(X)r} <i>bulha</i>	461
3.3.1. Kullanım	461
3.3.2. İşlevler	463
3.3.2.1. Şart	463
3.3.2.2. Hareketin Zamana Bağlı Şartı	467
3.4. {-A/-y} <i>qalha</i>	469
3.4.1. Kullanım	469
3.4.2. İşlevler	470
3.4.2.1. Şart	470
3.5. {-p} <i>qalha</i>	474
3.5.1. Kullanım	474
3.5.2. İşlevler	476
3.5.2.1. Şart	476
3.6. {-A/-y} <i>ikân</i>	479
3.6.1. Kullanım	479
3.6.2. İşlevler	482
3.6.2.1. Şart	482

3.7. {-GAndA}	486
3.7.1. Kullanım	486
3.7.2. İşlevler	487
3.7.2.1. Şart	487
3.8. {-DX/-nX/-zX} + {-mX}	490
3.8.1. Kullanım	490
3.8.2. İşlevler	491
3.8.2.1. Hareketin Zamana Bağlı Şartı	491
3.9. {-hA} <i>inĩ</i>	495
3.9.1. Kullanım	495
3.9.2. İşlevler	498
3.9.2.1. Şart	498
3.9.2.2. İstek, Temenni	501
3.9.2.3. Tavsiye, Rica	506
3.10. {-hA} <i>ikān</i>	508
3.10.1. Kullanım	508
3.10.2. İşlevler	510
3.10.2.1. İstek, Temenni	510

4. BÖLÜM

GEREKLİLİK KİPİ (Käräklük-Tiŷışlık Hüykäliši)

4.1. {-(X)rgA} <i>tĩŷŷ</i>	516
4.1.1. Kullanım	516
4.1.2. İşlevler	520
4.1.2.1. Mecburiyet, Zorunluluk	520
4.2. {-(X)rgA} <i>käräk</i>	526
4.2.1. Kullanım	526
4.2.2. İşlevler	528
4.2.2.1. Gereklilik	528
4.3. {-(X)rgA}	532
4.3.1. Kullanım	532

4.3.2. İşlevler	532
4.3.2.1. Gereklilik.....	532
4.4. {-(X)rgA} <i>tura kil-</i>	537
4.4.1. Kullanım	537
4.4.2. İşlevler	538
4.4.2.1. Mecburiyet, Zorunluluk	538
4.5. {-mAk} <i>käräk</i>	545
4.5.1. Kullanım	545
4.5.2. İşlevler	546
4.5.2.1. Gereklilik.....	546
4.6. {-(X)w} <i>käräk</i>	550
4.6.1. Kullanım	550
4.6.2. İşlevler	552
4.6.2.1. Gereklilik.....	552
4.7. {-DX/-nX/-zX}, {-GAn} vb. <i>bulha käräk</i>	557
4.7.1. Kullanım	557
4.7.2. İşlevler	558
4.7.2.1. Tahmin	558
4.7.2.2. Çıkarım.....	560
4.8. {-AhI/-yhI} <i>bar/yuq</i>	563
4.8.1. Kullanım	563
4.8.2. İşlevler	564
4.8.2.1. Gereklilik.....	564

5. BÖLÜM

İSTEK KİPİ (Tıläk Hüykälişï)

5.1. {-GX} + iyelik eki <i>kil-</i>	573
5.1.1. Kullanım	573
5.1.2. İşlevler	575
5.1.2.1. İstek.....	575
5.2. {-hA} + şahıs eki + sI.....	579
5.2.1. Kullanım	579

5.2.2. İşlevler	580
5.2.2.1. İstek, Yalvarma.....	580
5.2.2.2. Beddua	585
5.3. {-AhI/-yhX}+iyelik eki <i>kil-</i>	586
5.3.1. Kullanım	586
5.3.2. İşlevler	588
5.3.2.1. İstek.....	588
5.4. {GAyI}	592
5.4.1. Kullanım	592
5.4.2. İşlevler	593
5.4.2.1. İstek, Korku	593
5.5. {-(X)rgA} <i>inİ</i>	596
5.5.1. Kullanım	596
5.5.2. İşlevler	597
5.5.2.1. İstek, Temenni	597
5.6. {-AhI/-yhX} <i>inİ</i>	600
5.6.1. Kullanım	600
5.6.2. İşlevler	601
5.6.2.1. İstek, Temenni	601

6. BÖLÜM

EMİR KİPİ (Büyürüq Hüykalışı)

6.1. Kullanım	605
6.2. İşlevler	613
6.2.1. Emir	613
6.2.2. İstek	618
6.2.3. Rica.....	637
6.2.4. Yalvarma, Özür Dileme.....	640
6.2.5. Çağırma, Seslenme	642
6.2.6. Yönlendirme, Tavsiye, Nasihat.....	643
6.2.7. Beddua	648

6.2.8. Hayır Dua.....	654
6.2.9. İkaz, Uyarı, Tembih.....	657
6.2.10. Kabullenme, Önemsememe	660
6.2.11. Kızgınlık, Meydan Okuma.....	662

7. BÖLÜM

NIYET KİPİ (Niyät-Maqsat Hıykalışı)

7.1. {-mAkSI}	664
7.1.1. Kullanım	664
7.1.2. İşlevler	665
7.1.2.1. Niyet, Maksat	665
7.2. {-mAkSI} <i>bul-</i>	669
7.2.1. Kullanım	669
7.2.2. İşlevler	671
7.2.2.1. Niyet, Maksat	671
7.3. {-mAk} <i>bul-</i>	674
7.3.1. Kullanım	674
7.3.2. İşlevler	675
7.3.2.1. Niyet, Maksat	675
7.4. {-(X)rgA} <i>bul-</i>	678
7.4.1. Kullanım	678
7.4.2. İşlevler	680
7.4.2.1. Niyet, Maksat	680
7.4.2.2. İhtimal	682
7.5. {-(X)rgA} <i>it-</i>	683
7.5.1. Kullanım	683
7.5.2. İşlevler	684
7.5.2.1. Niyet, Maksat	684
7.6. {-(X)rgA} <i>tür-</i>	687
7.6.1. Kullanım	687
7.6.2. İşlevler	688
7.6.2.1. Niyet, Maksat	688

8. BÖLÜM

İHTİMAL KİPİ (İhtimallıq Hüykälişî)

8.1. {-(X)w} + iyelik eki <i>bar</i>	693
8.1.1. Kullanım	693
8.1.2. İşlevler	694
8.1.2.1. İhtimal	694
8.2. {-GAn} <i>bulır inĭ</i>	698
8.2.1. Kullanım	698
8.2.2. İşlevler	699
8.2.2.1. İhtimal	699
SONUÇ	703
KAVRAMLAR SÖZLÜĞÜ	712
KAYNAKÇA	715
ÖZET	735
ABSTRACT	736

ESER KISALTMALARI

- UYT** : SULTANGEREEV, Reşit. (1995). *Ulu Yulduz Tuzanı*, Ufa
- K** : İBRAHİMOV, Ğeli. (1977). *Kinyä*, Ufa
- Uİ** : BİİŞEVA, Zeynep. (1990). *Ülǎ Ğyǎk Buyında*, Ufa
- MB** : SULTANGEREEV, Reşit, Hammatov Yanıbay, Yamalstdinov, Mevlit. (1992). *Musa Batır*, Ufa
- ZB** : BİİŞEVA, Zeynep. (1982). *Zäynäp Bişeva- Äsärzär Dürt Tomda*, Ufa
- KKTY** : EHLİULLİN, Ehmet. (2002). *Kındık Qanı Tamğan Yır*, Ufa
- ÜY** : HEKİM, Ehier. (2002). *Üyürmä*, Ufa
- BR** : RAFİKOV, Bulat. (2003). *Bulat Rafiqov- Äsärzär*, Ufa
- NM** : MUSİN, Nuğman. (2003). *Nuğman Musin- Haylanma Äsärzär*, Ufa
- U** : KAMAL, Rinat. (2004). *Üzñntal*, Ufa

DİĞER KISALTMALAR VE İŞARETLER

çev.	:	çeviren, çevirmen
s.	:	sayfa
vb.	:	ve benzeri
vd.	:	ve diğerleri
vs.	:	ve saire
bkz.	:	bakınız
şh.	:	şahıs
Ø	:	sıfır biçim birimi
{ }	:	ek parantezi
A	:	a/e
I	:	ı/i
X	:	ı/i/ü/û
G	:	ğ/g/q/k
D	:	d/t
g	:	ğ/g
k	:	q/k
Gn	:	gönderim noktası
Ka	:	konuşma anı
Oa	:	olay anı
BTH	:	Başkurt Tilinin Hüzüğü

ŞEKİLLER

Şekil 1. Kipliğin gelişim yolları	35
Şekil 2. Mutlak zamanların sunumu	41
Şekil 3. Mutlak zamanın sunumu	42
Şekil 4. İzafi zamanların sunumu	42
Şekil 5. Comrie'nin şimdiki zaman sunumu	43
Şekil 6. Comrie'nin geçmiş zaman sunumu.....	43
Şekil 7. Comrie'nin gelecek zaman sunumu	43
Şekil 8. Comrie'nin izafi şimdiki zamanların sunumu	43
Şekil 9. Comrie'nin izafi geçmiş zamanların sunumu	44
Şekil 10. Comrie'nin izafi gelecek zamanların sunumu	44
Şekil 11. Başkurt Türkçesinde belirli geçmiş zamanın sunumu.	76
Şekil 12. Tamamlanmayan geçmiş zamanın sunumu.	170
Şekil 13. Belirli uzak geçmiş zamanın sunumu.....	187
Şekil 14. Belirli uzak geçmiş zaman, {-(X)r} <i>inĭ</i> yapısının sunumu.....	199
Şekil 15. Belirli uzak geçmiş zaman, {-(X)r} <i>buldı</i> yapısının sunumu.	217
Şekil 16. Belirli uzak geçmiş zaman, {-A/-y} <i>turğaynı</i> yapısının sunumu.....	229
Şekil 17. Belirli uzak geçmiş zaman, {-A/-y} <i>türğan buldı</i> yapısının sunumu.	237
Şekil 18. Belirli uzak geçmiş zaman, {-(y)AsAk} <i>inĭ</i> yapısının sunumu.....	247
Şekil 19. Belirsiz uzak geçmiş zaman, {-GAn} <i>bulğan</i> yapısının sunumu.	253
Şekil 20. Belirsiz çok uzak geçmiş zaman, {-(X)r} <i>bulğan</i> yapısının sunumu.....	263
Şekil 21. Belirsiz çok uzak geçmiş zaman, {-A/-y} <i>türğan bulğan</i> yapısının sunumu.	271
Şekil 22. Başkurt Türkçesinde şimdiki zamanın sunumu.	279
Şekil 23. Başkurt Türkçesinde belirli gelecek zamanın sunumu.....	374
Şekil 24. {-(y)AsAk} fiil çekim ekinin geçmiş zamanda geleceğe yönelik kullanımı.	396
Şekil 25. Şart cümlesindeki temel cümlelerin fiillerinin zamanları.....	429

TABLolar

Tablo 1. Nigmatov'un kip tasnifi	37
Tablo 2. Konuşma zamanı merkezli zaman tasnifi.....	45
Tablo 3. Anlatı merkezli zaman tasnifi.....	46
Tablo 4. Comrie'nin görünüşe ait zıtlıkları sınıflandırması.....	48
Tablo 5: Uzun'un Türkçede görünüş/kip/zaman paradigmaları.....	58

GİRİŞ

1. BAŞKURT ADI VE BAŞKURT TÜRKLERİ

Bugün, güney ve orta Urallar ile İşimbay (Belaya) ve Kama nehirleri arasında yaşayan Başkurt Türklerinin 1989 sayımına göre nüfusu 1.449.462'dir ve Başkurdistan Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Başkurdistan dışında Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Ukrayna'da da yaşayan Başkurt Türkleri vardır (Devlet 1990: 271). Başkurdistan, Avrupa ile Asya arasında ön Ural ve orta Ural dağlarının batı tarafında, İdil ve onun bir kolu olan Ufa Nehrinin oluşturduğu havzada yerleşmiştir. Kuzeybatısında Tataristan ve Udmurtiya Cumhuriyetleri, kuzeyinde Perm ve Sverdlovsk bölgeleri, doğusunda Çelyabinsk bölgesi ile güney ve güneydoğusunda Orenburg bölgesi vardır (Demir 2002: 73).

Başkurtlar hakkındaki ilk bilgileri X. yüzyıl Arap kaynaklarından öğrenmekteyiz. 922'de Bağdat halifesinin elçisi İbni Fadlan, İdil Bulgarları hükümdarını ziyaret ettiğinde Başkurtlar hakkında edindiği bilgileri yazıya geğirmiştir. Bir diğer Arap kaynağı Ebu Zahid el- Balhî'dir. Balhî, X. yüzyılın ilk yarısında Bulgar'a ve Başkurdistan'a gelmiş; yaşadığı ve gördüğü yerler hakkında ayrıntılı bilgiler yazmıştır. Daha sonraki yüzyıllarda, Avrupalı gezginler Plano Karpini ve Vilh  lm Rubruk'da Başkurtlar hakkında bilgi bulmak mümkündür. Bunların dışında XVIII. ve XIX. yüzyıllarda olduk a fazla sayıdaki eserde Başkurtlarla ilgi bilgilere rastlanmaktadır (Rudenko 2001: XI).

Başkurt isminin kaynağı hakkında değişik g r şler mevcuttur. Eski Arap kaynaklarında *Başgird*, *Bascirt* imlası ile yazılmış olan *Başkurt* kelimesi Zeki Velid  Togan'a g re, *Beş Ogur* dan gelmektedir (Togan 1993: 328; 2003: 3). J. Nemeth de Togan ile aynı g r ş  paylaşır ve Başkurt kelimesinin *Beş Ogur*'dan geldiğini ileri s rer (R s nyi 1993: 125). Togan, ayrıca İran efsanelerinde Hazar'ın g neyinde *Gurkser/Kurt-baş* isminde bir kavmin yaşamış olduğuna dair bir rivayetin olduğunu

ve Başkurt kelimesinin etimolojisi ile ilgili olarak da *Kurt-Baş*, *Baş-Kurt* şeklinde bir etimolojinin bulunduğunu belirtmektedir (Togan 1993: 329).

Zeynolov ise Arap kaynaklarında çok eski dönemlerde Başkurt adına rastlandığı, X. yüzyılda İbni Fadlan'da *Başgır*, Mesudî'de *Beçgurd*, *Başcurt*, *Başkurt*, *Başgurd*, 12. yüzyılda İdrisî'de *Başcurt*, 13. yüzyılda İbni Seyid'de *Başgurt* şekline geçtiğini söylemiştir. Ayrıca, Zeynolov, *Başkurt* kelimesinin etimolojisini (<*baş-kor-t*>) şeklinde yapmıştır. Bu etimolojide, *baş* “birinci”, *kor* “kabile” anlamlarına gelmektedir. /-t/ ise çokluk ekidir. Zeynolov, Zekiyev'in bu kelimeyi *başka*, *mişe*, *bişe*, *meşke*, *beşke* kelimeleriyle birleştirerek *Mişe kabileleri* şeklinde açıkladığını ifade etmiştir (Zeynolov 1981: 224).

Rásonyi, bir halk etimolojisi olan *Baş-Kurt* şeklindeki açıklamanın bir köken efsanesi ile ilgili olabileceğini belirterek, György Györffy'nin görüşlerine yer vermektedir. Györffy'e göre, Başkurtları ana yurtlarına götüren efsanevi hayvan, ayı, kurt, boğa gibi bir hayvan değildir. Başkurlara komşu olan Ugor kavimlerinden Vogul ve Ostyakların efsanelerinde Paskır adında bir hayvan vardır ve bu, onları ana yurtlarına götüren hayvandır. Rásonyi, Paskır isminin etimolojisinin yapılması gerektiğini belirterek, Başkurt kelimesinin sonundaki /-t/ ekinde bir küçültme anlamı olduğunu ifade etmiş ve bu ekin Macarcada kullanıldığı üzerinde durmuştur (Rásonyi 1993: 125).

Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lügâti't Türk*'te, bir boy adı olarak geçen *Başgırt* kelimesi hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır. Türk boylarını yönlerine göre tasnif ederken, kuzey grubu içine aldığı Başkurların Yimek ve Basmıllar arasında yer aldığını belirtmiştir (Atalay 1985: 28).

Başkurt etnogenezi konusunda X. yüzyıldan itibaren Arap, Fars, Rus ve Avrupalı araştırmacıların üzerinde durdukları iki tez, Ugor ve Türk tezleri olmuştur. Bu yüzyıldan itibaren araştırmacılar ve yazarlar, Arap- Fars edebî geleneklerini izleyerek kendilerinden önceki yazarların İdil boyundaki Macar boyları hakkında verdikleri bilgileri aktarmış; ancak, Ural Başkurlarına dair yeni bilgilerin etkisiyle

eski Macarlarla Başkurtları birbirine karıştırmış ve onları aynı halkmış gibi göstermişlerdir. Böylece, Batı ve Doğu kaynaklarından elde edilen bilgiler XVIII. yüzyıldan itibaren çoğu bilim adamının Başkurtlar ve Macarların etnik yönden birbirleriyle akraba oldukları görüşünü ileri sürmelerine yol açmıştır. *Ugor-Macar* tezinin kurucuları ve takipçileri olarak I. Strahlenberg, I. Fischer, A. L. Schlezer, S. Klaproth, P. I. Şafarik, V. V. Humbolt ve M. Castrens sayılabilir. Fischer ve Schlezer, eski Macarlarla Başkurtların akraba oldukları görüşünü ısrarla savunmuştur. Ancak bu görüşü bilimsel olarak ortaya koyan kişi, semitolog Chwolson olmuştur. O, Başkurtlarla Macarların etnik bakımdan akraba olduklarını düşünmekle kalmamış, bu kelimelerin de aynı olduğunu savunmuştur. Daha sonra B. Munkachy, Başkurt-Macar ilişkilerini, Macar boylarının Bulgarlarla birlikte Kuzey Kafkaslardan gelmiş olmaları görüşüne bağlayarak yorumlamaya çalışmıştır. Macar araştırmacılar D. Mesaroş ve J. Németh'e göre de Başkurtlar, köken itibarıyla eski Macarların bir kısmını oluşturmaktadır (Kuzeyev 2005: 14, 17-18).

Başkurtlarla Macarların akraba olduğu ya da Başkurtların Macarların bir kısmını oluşturduğu görüşünün en hızlı gelişme sergilediği dönemlerde dahi bu görüşlerin karşıtları vardı. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında yeni yapılmakta olan antropolojik ve tarihî dil bilimi araştırmalarıyla birlikte, Başkurt halkının Türk kökenli olduğu tezi ortaya çıkmıştır (Kuzeyev 2005: 18). Ama bilim çevrelerinde, ancak bu yüzyılda şekillenen bu tez çok eski kaynaklı eserlerde geçmiştir. Bunun en güzel örneği de İbni Fadlan'ın daha X. yüzyılda arkadaşlarıyla birlikte Kancal Nehri'ni geçerken: "Türk halkının el-Başgird denilen ülkesine gittik" şeklindeki ifadesidir. Diğer bir Arap gezgin Ebu Zaid el- Balhî *Kniga Vidov Zémli* (Ülkelerin Görünüşleri Kitabı) adlı eserinde şunları yazar: "İç Başcarlardan Bulgar'a 25 günlük yoldur... Başcarlar iki kabileye bölünürler, biri Guziy'in (Kıpçak ülkesi) sınırında Bulgar yakınında yaşarlar. Söylentilere göre, onlar 2000 kişiden ibaret olup, ormanlar içinde korunduğu için, onlara kimse boyun eğdirememiştir. Onlar Bulgarlara bağlıdır. Başka Başcarlar Peçenekler sınırında yaşarlar. Onlar ve Peçenekler Türktürler" (Rudenko 2001: 25).

H. Vambéry, Başkurtların Türk kökenli olduğunu kabul etmekle beraber, Macarların da bu oluşuma bir ölçüde katkıda bulunduklarını düşünmektedir. Etnograf ve antropologlar P. S. Nazarov, S. Weissenberg, S. Sommye ve A. N. Abraov da Başkurt etnogenezinin karmaşıklığını vurgulamakla birlikte ana kütlenin Türk (Nogay veya Kıpçak) olduğunu savunmuşlardır. N. A. Aristov ve D. N. Sokolov'un araştırmaları da Başkurt halkının etnik oluşumunda, Türk olmayan unsurların ve bu arada Fin-Ugor unsurlarının katkılarını vurgulamakla birlikte Başkurt etnogeneziyle ilgili Türk tezinin gelişiminde önemli bir aşama oluşturmuştur (Kuzeyev 2005: 19-20).

VIII. yüzyılda Başkurtlar, İdil ve güney Ural bölgesinde yaşıyorlardı. Bu yüzyılda, Türk kökenli olan Başkurt Türkleri Bulgarların doğu komşularıydılar. VIII.-IX. yüzyıllarda, Ural'ın güneyi ile Batı Sibirya'yı içine alan geniş bir sahaya yayılan Başkurt Türkleri, burada Fin-Ugor halklarıyla temasta bulunmuşlardır (Kurat 1965: 99; 1992: 113). IX. yüzyılda bugün hâlâ yaşamakta oldukları Volga, Kama, Tobol ve Ural nehirleri arasında bulunan sahaya yerleşmişlerdir. X.-XIII. yüzyıllar arasında Volga-Kama Bulgarlarının etkisi altında kalan, daha sonra 1236 yılında Moğollar tarafından Altın Ordu'ya bağlanan Başkurtlara, Moğol hâkimiyeti süresince bazı Bulgar, Kıpçak ve Moğol kabileleri katılmıştır (Demir 2002: 73).

XI. yüzyıla kadar Şamanist olan Başkurt Türkleri, Moğol hâkimiyetinden önce İslamiyet'i kabul etmeye başlamışlardır. Ancak 14. yüzyılın ilk yarısında Özbek Han (1313-1340) zamanında İslamiyet'i tam olarak kabul etmişlerdir (Demir 2002: 73). Altın Ordu devletinin 1481'de dağılmasından sonra, Başkurt Türkleri bu devletin mirasçıları arasında paylaştırılmış ve İdil, Kama nehirlerinin doğusunda yaşayan Başkurt Türkleri Şıbanoğulları (Sibirya Tura Hanlığı)'nın; İdil nehrinin batısında yaşayanlar da Kazan Hanlığı'nın hâkimiyetine verilmiştir. Güney ve güneydoğudaki Başkurtlar ise Nogay Mirzalarının hâkimiyeti altına girmiştir (Saray 1992: 130). Kısa süre sonra Şıban Tura Hanlığı, bütün Başkurt Türklerini hâkimiyeti altına almış ve XV. ve XVI. yüzyıllarda Başkurt ülkesini idare etmişlerdir (Togan 1993: 330). Altın Ordu devletinin dağılmasından sonra, Başkurt Türkleri her ne kadar bazı hanlıklara bağlı kalmışlarsa da kendilerinin düzenledikleri ve "Yıyın"

adını verdikleri kurultayda seçtikleri bir başbuğ ve on iki bey tarafından idare edilmişlerdir (İnan 1987: 384).

1552’de Kazan, 1556’da Astrahan’ın Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra Kazan Hanlığı ile işbirliği içinde olan Başkurtlar da Rusların saldırılarına uğramışlardır. 1557’de Başkurtlar Rus hâkimiyetine girmişlerdir ve 1574’te de bugün hâlâ başkent olan Ufa şehri inşa edilmiştir (Kurat 1993: 225). Başkurtlar, Rusların topraklarını işgal etmelerinin üzerine zaman zaman ayaklanmışlardır. Rus karakollarına yapılan küçük çaplı baskınlar ve çete savaşları şeklinde başlayan mücadele, daha sonra ciddi bir mücadeleye dönüşmüştür. Başkurtlar, 1664’te Seyyid Batır önderliğinde ayaklanmışlardır. Bu ayaklanma, tarihte “Seyid Ayaklaması” olarak geçer. Üç yıl devam eden ayaklanmayı bastırmak için Ruslar çok uğraşmışlardır. Ayrıca, Başkurtlar 1662-1665 yılları arasında Köçüm Han’ın oğulları tarafından idare edilen Rus karşıtı savaşlarda da büyük gayret göstermişlerdir. Bu yıllarda, Başkurtlar Ruslara karşı her fırsatta isyanlar çıkarmışlardır. 1707’de I. Petro zamanında büyük bir ayaklanma çıkaran Başkurtlar başarısız olunca, 1709 yılında tekrar ayaklanmışlardır (Taymas 1988: 60-62).

Başkurtlar, XVIII. yüzyılı ayaklanmalarla geçirmişlerdir. 1755 ve 1774’teki ayaklanmalar, Rusların lehine sonuçlanmış ve birçok Başkurt hayatını kaybetmiştir (Taymas 1988: 73-79; Özkan 1994: 10). 1905 Rus ihtilalinde, çok fazla rolleri olmayan ve ihtilalin sonuçlarından fazla etkilenmeyen Başkurtlar, 1917 İhtilâlinde fazlasıyla etkilenmişlerdir. Bu ihtilal, Başkurtların uzun süredir hayalini kurdukları “ulusal devlet” düşüncelerini gerçekleştirmelerine imkân sağlamıştır. 1917 Temmuz- Ağustos aylarında Orenburg ve Ufa’da toplanan iki Başkurt Kurultayı, Başkurt Bölgesel Şurasını (Oblastnoye Shuro) seçmiştir. Bu şura, bağımsız bir cumhuriyetin kurulmasına karar vermiştir. Bütün bu çalışmaların ideolojik ve siyasi lideri Ahmet Zeki Velidî Togan olmuştur. 1917 ihtilalinden sonra, bu Başkurt şurası, Orenburg, Ufa, Samara, Perm gibi bölgelerin bağımsız birer eyalet olduklarını ve Başkurt cumhuriyetine bağlandıklarını açıklamıştır. Bu karar, 17 Kasım 1917’de her yerde duyulmuş ve 22 Kasım 1917 tarihli *Pravda* gazetesinde haber olarak yayımlanmıştır. 8 Aralık 1917’de Başkurt Seçmen Kurultayı Orenburg’da

gerçekleştirilmiş ve millî bir ordu ile Başkurdistan cumhuriyetinin kurulmasına karar verilmiştir. 23 Mart 1919'da, kurulan cumhuriyetler arasında, Moskova ile iki taraflı güç paylaşımına dayanarak kurulan tek cumhuriyet Başkurdistan cumhuriyeti olmuştur. Bir yıl sonra, 1920'de Rusya Merkezî İcra Komitesi Başkurdistan'ın siyasi muhtariyetinin fiilen ortadan kalktığını bildirmiş; bunun üzerine Zeki Velidî de ülkesinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Temmuz 1920'de Bolşevikler, Başkurtların mutlak azınlıkta olduğu yeni Başkurt yönetimini kurmuşlardır (Öner 1994: 67; Ilishev 2002: 65). Yeni kurulan cumhuriyetin başkenti Ufa olmuştur. Başkurt Muhtar Sosyalist Cumhuriyeti'nin oluşumu, 1917 yılından başlayarak 1934 yılına kadar geçen süre içinde tamamlanmıştır (Tokatlı 2002: 85).

1990 yılına gelindiğinde Başkurdistan'da Meclis Başkanlığı ve daha sonra Başkanlık için sıkı çekişmelerin yaşandığı bir seçim yapılmıştır. Bu seçimde, Başkurdistan Yüksek Şurası çok partili sisteme dayanan yeni bir meclis oluşturmuş ve bu seçim sonrasında, Murtaza Rahimov iktidara gelmiştir. 1990'da ise, Sovyetler Birliği'nin çöküşü, birçok demokratik reformların başlamasına neden olmuştur.

1992'de, Rusya'nın Tataristan ve Çeçenistan dışındaki bütün eski otonom cumhuriyetleri, Moskova'da Federal Anlaşma imzalamışlardır. Murtaza Rahimov, bu anlaşmayı, Rusya'nın otonomi ve geniş çaplı birçok yetki tanınması şartıyla imzalamıştır. Bu şartlar, Federal Anlaşmaya özel bir Ek ile onaylanarak Boris Yeltsin ve Murtaza Rahimov tarafından imzalanmıştır. 11 Mayıs 2000'de, Rusya başkanı Vladimir Putin, Başkurdistan Devlet meclisi sözcüsü Konstantin Tolkaçev'e gönderdiği mektupta parlamentonun Cumhuriyet anayasası ve federal kanunlar ile uyumlu hâle getirilmesini önermiştir. 3 Kasım 2000'de Başkurdistan Devlet Meclisi "Başkurdistan Cumhuriyet Anayasasında Tadilata Giriş" başlıklı bir kanun çıkarmıştır. Bu kanun, anayasada yapılan yüzden fazla değişikliğin ilânını kararlaştırmıştır (Ilishev 2002: 69).

Başkurdistan bugün hâlâ Rusya'ya bağlı federe bir cumhuriyettir.

2. BAŞKURT TÜRKÇESİ VE BAŞKURT YAZI DİLİNİN GELİŞİMİ

Tatar ve Kazak Türkçelerinin geçiş köprüsü hâlindeki Başkurt Türkçesi, şekil yapısı bakımından Tatar Türkçesi ile hemen hemen aynı özellikleri gösterirken ses bakımından ondan farklılaşmıştır. Tarihî yazı dilinden, kendisine has peltek ve sızıcı ünsüzlerle ayrılan Başkurt Türkçesinde, tıpkı Kazak Türkçesinde olduğu gibi, ileri derecede ünsüz uyumları görülür (Benzing 1959: 421-434). Başkurt Türkçesinde 28 ünsüz, 10 ünlü vardır.

Ünlü Başkurt dalcileri E. F. İşbirzin, J. G. Kiyekbayev, ve G. B. Hüseyinov'un Başkurt Türkçesinin tarihî gelişimi ile ilgili bazı görüşleri şu şekildedir:

E. F. İşbirzin'e göre Başkurt Türkçesi iki döneme ayrılır.

1. Millet olana kadar geçen dönem: XIII. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonlarına kadar olan bu dönem dörde ayrılır:

a. XIII. yüzyıldan XVI. yüzyılın ortalarına kadar olan dönem: Bu dönemde kendi sahip olduğu leksik-gramatik farklılıklarla beraber, Orta Asya Türkî diline yakın olan Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dili kullanılmıştır.

b. XVI. yüzyılın ortasından XVIII. yüzyıla kadarki dönem: Bu dönemde Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dilinde, çoğunlukla resmî yazılar ve yıllık gibi edebî eserlerde, Kıpçak unsurları ile Rus dilinden giren unsurlar artmıştır.

c. XIX. yüzyılın ilk yarısı: Bu dönemde, Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dili içerisinde, dinî edebiyat gelişir. Edebî dilin, konuşma ve halk edebiyatı ürünlerinin dili ile ilişkisi gelişmeye başlamıştır.

ç. XIX. yüzyılın ikinci yarısı: Bu dönemde edebiyat gelişmiştir. Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dilinde Başkurt unsurları artmıştır. Edebî dilin yeni stilleri şekillenmeye başlamıştır.

2. Başkurt millî edebî dili dönemi. Bu dönem de dörde ayrılır.

a. XIX. yüzyılın sonundan Ekim devrimine kadarki dönem: Başkurt milletinin şekillenmesinin başladığı devirde, matbuatta Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dilinin özelliklerini taşıyan Tatar dili kullanılmıştır. Bu dönemde, edebî dilde demokratikleşme süreci gelişmiş ve Başkurtça unsurlar artmıştır.

b. 1920'li yıllarda canlı konuşma dili, Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dili ve folklor dili tesiriyle bugünkü Başkurt edebî dili şekillenmeye başlamıştır.

c. 1930-1940 yılları arası: Bu dönemde, bugünkü Başkurt edebî dili hızla gelişmiş ve mevcut edebî türler de kendini hissettirmiştir. Yeni Başkurt yazı dili ile edebiyatın her alanında eserler verilmeye başlanmıştır.

ç. 1950'den günümüze kadarki dönem: Bu dönemde, bugünkü Başkurt edebî dili yerleşmiş ve edebî dilin kuralları tespit edilmiştir. Başkurt edebî dilinin, Rus dili ve diğer halkların dili ile ilişkileri gelişmiştir (İşbirzin 1993: 8).

J. F. Kiyekbayev, Başkurt edebî dilinin tarihî gelişimini üç döneme ayırmıştır.

1. XV.- XVI. yüzyıllardan başlayıp XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönem: Klasik halk şarkılarında, destanlarda, rivayetlerde, hikâyelerde ve halk edebiyatının diğer ürünlerinde görülen dil. Bu dönemde Başkurtların resmî yazı dili Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dilidir.

2. XIX. yüzyılın ikinci yarısından 1917 Ekim ihtilaline kadar olan dönem: Başkurt dili esasında yazı dili oluşturma çalışmalarının başladığı dönem. Bu dönemin sonunda, XX. yüzyılın başından Ekim ihtilaline kadar Başkurtların resmî yazı dili

olan Başkurt dilinin leksik, gramatik özellikleri de göz önünde bulundurularak, Eski Türk diline yakın olan eski Tatar dili kullanılmıştır.

3. Ekim devriminden sonraki ilk yıllardan (1919- 1922) başlayarak günümüze kadar gelen dönem: Yerel Başkurt ağızlarının esas alındığı edebî yazı dilinin meydana geldiği dönem (Kiyekbayev 1966: 53-55).

G. B. Hüseyinov ise Başkurt edebî dilinin tarihî gelişimini iki devreye ayırır.

1. XIII.-XIV. yüzyıllardan Ekim devrimine kadar olan dönem: Bu dönem kendi içinde ikiye ayrılır.

a. XIII.-XIV. yüzyıllardan XIX. yüzyılın sonuna kadar olan dönem: Bu dönemde edebî dil olarak Kıpçak dili tesirindeki kabile dili esasında meydana gelen Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dili kullanılmıştır.

b. XIX. yüzyılın sonundan Ekim devrimine kadar olan dönem: Bu dönemde yazı dili olarak Tatar yazı dili kullanılmıştır. Ekim devriminden sonraki devir Başkurt milletinin millî edebî dili devridir.

2. 1919-1922 yıllarından başlayarak günümüze kadar gelen dönem (İşbirzin 1993: 8).

Başkurt dili araştırmaları Ekim ihtilalinden önce başlamıştır. Başkurtların dili, edebiyatı ve tarihi ile ilgili bilgileri, aşağıdaki Rus oryantalistlerinin eserlerinde bulmak mümkündür: N.A. Aristov, A. Bessonov, M. İvanov, V. Katarinskiy, D. P. Nikolskiy, P. S. Palas, F. Rizaetdin, D. A. Hvalson, V.V. Radloff, N. F. Katanov vb. Başkurt dil bilimi Sovyet devrinde oluşmuştur. Başkurt dilini, her yönüyle araştırarak, dil bilimini bugünkü seviyeye getiren bilim adamları; N. K. Dmitriyev, Dc. G. Kiyekbayev, K. Z. Ahmerov, A. A. Yoldaşev, T. M. Garipov, N. H. İşbulatov, Z. G. Uraksin, S. F. Mircanova, N. H. Maksutova, E. F. İşbulatov ve G. Saytbattalov gibi isimlerdir. (Kaydarov, Ozarov: 1999: 179).

İdil-Ural bölgesinde, XIII. yüzyılda teşekkül eden Batı Türkçesinden farklı olarak, eski yazı dili bazı değişikliklerle olsa da devam etmiştir. İdil-Ural bölgesinde ve bütün Türkistan'da kullanılan bu dil “Türkî Til” dir (Ercilasun 1993b: 68-69). Bu durum, 1552’de ilk önce Kazan’ın ve daha sonra sırayla diğer hanlıkların Rusların hâkimiyetine geçişiyle değişmeye başlamıştır. Ruslar ilk olarak, bilim adamları yoluyla her Türk boyunun konuşma dilini yazı dili hâline getirmek için uğraşmışlardır. Papaz ve misyoner İlminski, Tatar ve Kazak aydınlarını etkileyerek kendi boylarının dilinde gramer ve alfabeler, eserler yazdırmaya başlamıştır (Ercilasun 1993b: 69). Ekim devrimine kadar, “Türkî Til” i kullanan birçok Türk halkı gibi Başkırtlar da Arap alfabesini kullanmışlardır (İşbirzin 1993: 205).

Ekim ihtilaline kadar Başkırt alfabesi için Rus alfabesi esasında harfler düzenlenmiştir. 1907’de Başkırt bilim adamları bu konuda çalışmalar yapmıştır. A. Bessonov *Bukvar dilya başkir* adlı bir kitap yazmış ve burada 41 harfli Başkırt alfabesini teklif etmiştir. V. Katarinskiy de yine aynı isimdeki kitabında, Rus alfabesine Başkırt Türkçesinin seslerini eklemiştir. Aynı yıl, M. C. Kulayev Rus-Grek-Latin esaslı bir alfabeyi Başkırt alfabesi olarak kullanmaya başlamıştır. Bu alfabenin Başkırt Türkçesi için uygulanabilmesi bazı yeni harflerin eklenmesiyle mümkün olabilirdi. Bu eklemeler de yapılarak, bu alfabe 1912’de uygulamaya konulmuştur (İşbirzin 1993: 211; Tacemen 1994-29).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında bütün Türk çevrelerinde bir yenileşme dönemi başlamıştır. Osmanlı Türkleri, yüzyılın başlarından itibaren Batı medeniyetine doğru yönelmiş; bu arada da İdil-Ural bölgesinde din ve eğitim hayatında çeşitli reformlar yapılmaya başlanmıştır. Hem İdil-Ural sahasında hem de bütün Türk dünyasında başlayan yeni eğitim hareketine bağlı olarak “usul-ü cedid mektepleri” açılmış, bir yandan da “marifetçilik” hareketi sonucu, süreli gazete ve dergiler çıkmaya başlamıştır (Öner 1994: 69). Bu dönemlerde İsmail Gaspıralı, Kırım’da çıkardığı *Tercüman* gazetesinde “dilde, işte, fikirde birlik” düşüncesini benimsemiş ve çıkardığı gazete vasıtasıyla Türk dünyasında dil birliğini sağlamaya çalışmıştır (Ercilasun 1993b: 71). Ancak, olumlu yöndeki bu gelişmeler, Bolşevik ihtilali nedeniyle tekrar geriye doğru gitmiştir.

1917 Bolşevik İhtilâlinden sonra İdil-Ural ve Türkistan'da yazı dilinin parçalanması hız kazanmıştır. Bilhassa, folklor ve halk edebiyatı bakımından zengin olan Başkurt Türkçesi, önceleri konuşma dili olarak kullanılmış, daha sonra 23 Mart 1919 tarihinde ilan edilen Başkurdistan Cumhuriyeti'nin yazı dili olarak kabul edilmiştir (Benzing 1959: 421-434). Yazı dili ile birlikte, Başkurdistan Halk Maarif Komiserliği bünyesindeki İlmî Merkezin yönlendirmesiyle Başkurt yazarlarından Seyit Remiyev yeni bir alfabe hazırlamıştır. Bu alfabede 33 harf bulunuyordu ve bunların 27'si ünsüz, 6'sı ünlüydü. Bu alfabe, 1923'te imla komisyonu tarafından kontrol edilmiş; 1924'ün Ocak ayında Başkurdistan yönetimi tarafından kabul edilerek *Yanı Yul* dergisinde yayımlanmıştır. Bu alfabe, bazı değişiklikler yapılarak Latin esaslı alfabenin kabul edilmesine kadar kullanılmıştır. Ancak, bu alfabenin eksiklerinin çok olması ve kullanımda sıkıntılar yaratması nedeniyle bir an önce Latin harflerine geçme çalışmaları başlamıştır. S. Sönçelev, G. Şönesi, E. Xeberi, S. Remiev, G. Alparov başlığındaki Yeni Alfabe Geçici Ülke Komitesi tarafından düzenlenen Latin esaslı Başkurt alfabesi, 1924 yılının Ekim ayında kabul edilmiştir. Bu alfabe, 24'ü ünsüz, 10'u ünlü 34 harften oluşuyordu. Ancak bir yıl sonra Yeni Alfabe Geçici Ülke Komitesi yerine, Yeni Alfabe komitesi kurulmuştur. Bu komite, daha önce kabul edilen alfabe üzerinde bazı değişiklikler yaparak, 20 Mart 1925'te yapılan toplantıda, 36 harften meydana gelen alfabeyi hazırlamış ve bazı değişikliklerle bu alfabe *Başkurt Aymağı* dergisinde yayımlanmıştır. (İşbirzin 1993: 105).

Mart 1926'da Bakû'de "I. Uluslar Arası Türkoloji Kongresi" toplanmıştır. Bu kongrenin en önemli konularından biri, Türk dünyasındaki yazı meselesiydi. Bu kongrede, Rus alfabesinin, Türkçenin ses yapısını karşılayamadığına, Latin alfabesinin ise buna uygun olduğuna karar verilmiştir (Şimşir 1992: 117). Bu doğrultuda, bir yıl sonra 1927'de bütün Sovyetler Birliği Türk boyları temsilcileri yeniden bir araya gelerek, büyük ve küçük harfleri farklı olan 33 harflik ortak Türk alfabesini kabul etmişlerdir. Daha sonra bu alfabe esasında, Başkurt Türkçesinin kendine has sesleri eklenerek yeni Başkurt alfabesi düzenlenmiştir. Moskova Komisyonu tarafınca hazırlanan ve Rusya Maarif Komitesi tarafından da kabul edilen plana göre 1945 yılına kadar Latin alfabesine geçiş süreci tamamlanacaktı. Bu

yeni alfabe, 7 Haziran 1928'de Başkurdistan İdare Komitesinin kararıyla Başkurdistan devletinin resmî alfabesi olarak kabul edilmiştir. 1932 yılından itibaren, Arap harfli eserlerin yayımlanması yasaklanmıştır (İşbirzin 1993: 210)

Bütün bu gelişmeler olurken, Sovyetler Birliği, ülkenin tamamında ortak alfabe kullanımı bahanesiyle Rus alfabesine geçişi planlamaya başlamıştır. Türkiye'de de Latin harflerine geçiş, onların bu planlarını bir an evvel uygulamaya koymaya sevk etmiştir. 20 Aralık 1939'da, Başkurdistan hükümeti, Latin alfabesinden Rus alfabesine geçmeyi ve bu alfabe esasında hazırlanan imla kurallarını kabul etmeyi öngören bir karar imzalamıştır. Birtakım konferans ve çalışmalarından sonra, 15 Kasım 1941'de Başkurt Yüksek Şura Başkanlığı tarafından Başkurt Türkçesinin bugün hâlâ kullandığı alfabe kabul edilmiştir. 1950'de bu alfabe, alıntı kelimelerde kullanılan /ë/ sesi eklenmiştir. 23 Kasım 1950'de yeni alfabe ve imla resmen kabul edilip yayımlanmıştır (İşbirzin 1993: 212). Bu alfabede 42 harf mevcuttur. Bunların 10'u Başkurt Türkçesinin karakteristik sesleri olan /ü/, /ü/, /ä/, /ï/, /s/, /z/, /ğ/, /q/, /ŋ/, /h/ sesleridir. Ayrıca Kiril alfabesinde bulunan /ya/, /yu/, /yo/, /şç/, /ts/ gibi çift sesler mevcuttur ve yine Rusça kelimelerde bulunan kalınlaştırma ve inceltme işaretleri vardır.

Başkurt edebî dili, bütün bu gelişmelerden sonra hızla yoluna devam etmiş, ilk başta daha çok sözlü edebiyat ürünleriyle başlayan bu gelişme, Rus-Başkurt mücadelelerinin işlendiği hikâye, roman, piyes ve şiirlerle devam etmiştir. Bu gelişme süreci bugün hâlâ devam etmekte; yeni sanat eserleri ortaya çıkarılmaktadır.

3. BAŞKURT TÜRKÇESİNİN AĞIZLARI

Başkurt Türkçesinde ağız araştırmaları, bilimsel anlamda özellikle Başkurt yazı dilinin resmî olarak kabul edildiği dönemden sonra başlamıştır. 1928 yılında Başkurdistan SSSR İlimler Akademisinde, N. K. Dmitriyev başkanlığında bir heyet kurulmuştur. Bu heyet, ağız araştırmaları yapmakla görevlidir. Bu yıllardan itibaren,

gerek bu şekilde kurulan heyetlerle, gerekse bireysel çalışmalarla Başkurt Türkçesi ağız araştırmaları gittikçe artmıştır. Başkurt ağızları ve bu ağızların tasnifi üzerine A.G. Bessenov, V.V. Katarinskiy, W. Radloff, N. Poppe, G. Devletşin, J. G. Kiyekbayev, N. H. Maksyutova, S.F Mircanova, T.G. Baişev, A. A. Yuldaşev, K. Z. Ehmer, T. M. Garipov, N. A. Baskakov vb. gibi dilciler çeşitli araştırmalar yapmışlardır.

Bütün bu araştırmacılar, Başkurt ağızlarını bazen benzer bazen de ayrı şekillerde tasnif etmişlerdir.

A. G. Bessenov, V.V. Katarinskiy, W. Radloff, Başkurt ağızlarını iki ana gruba ayırmışlardır. Bu ağızlar şunlardır:

1. Dağ ağızı
2. Ova (yalan) ağızı (İşbulatov 1962: 27).

G. Devletşin, Başkurt ağızlarını altı grupta incelemiştir. Bunlar; 1. Kıvakan ağızı, 2. Yurmatı ağızı, 3. Ay ağızı, 4. Halyot ağızı, 5. Tabın ağızı, 6. Dim ağızıdır. T. G. Baişev, K. Z. Ehmer, A. A. Yuldaşev ve T. M. Garipov, Başkurt ağızlarını genellikle birbirine benzer şekilde üçe ayırmışlardır: 1. Doğu ağızları, 2. Güney ağızları, 3. Batı ağızları. J. G. Kiyekbayev ile N. H. İşbulatov ve N. H. Maksyutova ise, Başkurt ağızlarını 2 gruba ayırmışlardır: 1. Doğu, 2. Güney. (Kiyekbayev 2004: 6; İşbulatov 1962: 29).

N. A. Baskakov, Başkurt Türkçesinin ağızlarını aşağıdaki 3 ayrı grupta incelemiştir.

1. Kıvakan (Dağ) ağızları
2. Yurmatı (Bozkır) ağızları
3. Burzyan (Kuzeybatı) ağızları (1960: 162)

N. Poppe, Başkurt Türkçesinin ağızlarını 3 grupta ele almıştır: 1. Dağlık ağızlar (Kuzeydoğu ve güneydoğuda), 2. Bozkır ağızları (güneybatı ve merkez bölgelerde), 3. Kuzeybatı (1964: 3).

Bütün bu tasniflerde, bazen tamamen fonetik özellikler göz önünde bulundurulurken, bazen de ağızların coğrafi konumlarının esas alındığı göze çarpmaktadır. Bu ağız çalışmaları arasında, Başkurt Türkçesinin ağızlarını tasnif etmekle birlikte bu ağızların sözlüğü de düzenlenmiştir. Bunun iki güzel örneği, 1987’de N. H. Maksyutova tarafından yayımlanan *Başkurt Hüyleşterinin Hüzlüğü* ile U. F. Nezergulov’un başkanlığında 2002’de hazırlanan *Başkurt Tilinin Diyalektarı Hüzlüğü* adlı çalışmadır. Başkurt Türkçesinin ağızlarıyla ilgili çalışmalar bugün hâlâ hem Başkurdistan’da hem de Türkiye’de devam etmektedir.

4. DİL TASNİFLERİNDE BAŞKURT TÜRKÇESİNİN YERİ

Türk Lehçelerinin tasniflerinde Başkurt Türkçesi genellikle Kuzeybatı - Kıpçak grubunda tasnif edilmiştir. Radloff’un tasnifinde “Batı Şiveleri” başlığının alt başlığı olan İrtiş Şiveleri başlığı altında yer almış ve “Ova Başkırt Şivesi”, “Dağ Başkırt Şivesi” şeklinde ikiye ayrılmıştır. Samoyloviç’in tasnifinde ise Tav- grubu içerisinde yer almaktadır.

Baskakov, Başkurt Türkçesini *Başkırt* şeklinde almakta ve “Türk Dillerinin Batı Hun Dalı” ana başlığı altında bulunan “Kıpçak grubu” içersine dahil etmektedir. R. R. Arat’ın tasnifinde Başkurt Türkçesi, tav- grubu içersinde, Talat Tekin’in tasnifinde ise ayak/tavlı (Kıpçak) grubunda verilmiştir.

M. Räsänen’in yedi grupta incelediği Türk lehçeleri tasnifinde Başkurt Türkçesi Kuzeybatı grubunda yer almıştır. (Arat 1987: 73-149).

5. BAŞKURT TÜRKLERİNİN BUGÜNE KADAR KULLANDIĞI ALFABELER

Eski Başkurt Alfabetesi (İskelip)

ИСКЕ БАШКОРТ АЛФАВИТЫ (искәләп)											
Мәгәнәһе	Яңғыз	Һүз азағында	Һүз уртаһында	Һүз башында	№ № п/п	Мәгәнәһе	Яңғыз	Һүз азағында	Һүз уртаһында	Һүз башында	№ № п/п
к	ك	ك	ك	ك	20	а	ا	ا	ا	ئا	1
г	گ	گ	گ	گ	21	ә	ه	ه	ه	ئه	2
Һ	ك	ك	ك	ك	22	б	ب	ب	ب	ب	3
А(а)	ل	ل	ل	ل	23	п	پ	پ	پ	پ	4
м	م	م	م	م	24	т	ت	ت	ت	ت	5
н	ن	ن	ن	ن	25	ç	ث	ث	ث	ث	6
й	و	و	-	و	26	ж	ج	ج	ج	ج	7
в	و	و	و	و	27	и	چ	چ	چ	چ	8
у	و	-	و	و	28	х	ح	ح	ح	ح	9
у	و	-	و	و	29	q	د	د	د	د	10
о	و	-	و	و	30	з	ذ	ذ	ذ	ذ	11
ө	و	-	و	و	31	р	ر	ر	ر	ر	12
һ	-	ه	ه	ه	32	з	ز	ز	ز	ز	13
й	ى	ى	ى	ى	33	ж	ژ	ژ	ژ	ژ	14
и	ى	ى	ى	ى	34	с	س	س	س	س	15
и	ى	ى	ى	ى	35	ш	ش	ش	ش	ش	16
и	ى	ى	ى	ى	36	ф	ف	ف	ف	ف	17
э(е)	ى	ى	ى	ى	37	ф	ف	ف	ف	ف	18
и	-	-	(ئى)	(ئى)	37	к	ق	ق	ق	ق	19

1910- 1912 Yılları Arasında Kullanılan Alfabe

БАШКИРСКИЙ АЛФАВИТ СОСТАВЛЕННЫЙ М.А. КУЛАЕВЫМ В 1910-12 ГОДАХ (Из его книги: "Основы звуко-произношения и азбука для башкир" г. Казань 1912 г.)							
№ № п/п	печатные буквы	рукописные буквы	современный башкир. алфав	№ № п/п	печатные буквы	рукописные буквы	современный башкир. алфав
1	А а	А а	а	18	М м	М м	м
2	А а	А а	ә	19	Н н	Н н	н
3	Б б	Б б	б	20	Н н	Н н	ң
4	Г г	Г г	г	21	О о	О о	о (ото)
5	Г г	Г г	з	22	Ә ә	Ә ә	ө (өө)
6	Д д	Д д	q	23	П п	П п	п
7	Ъ ъ	Ъ ъ	ы	24	Р р	Р р	р (р)
8	В в	В в	э (е)	25	С с	С с	с
9	Ж ж	Ж ж	ж	26	Г г	Г г	ç
10	Җ җ	Җ җ	е	27	Т т	Т т	т
11	З з	З з	з	28	У у	У у	ү
12	І і	І і	з	29	У у	У у	ү
13	И и	И и	и	30	Ф ф	Ф ф	ф
14	Ј ј	Ј ј	й	31	Х х	Х х	х
15	К к	К к	к	32	Ң ң	Ң ң	h
16	Һ һ	Һ һ	к	33	Ш ш	Ш ш	ш
17	Л л	Л л	л	34	Ң ң	Ң ң	Звук смыкания голосовых связок

ПРИМЕРЫ:

Бъ башкорт альпын јакшъ былъб алган кышъ укыза јазала
быласак. Бъ альпын оік јыгыл. Башкорттын кышъ-ғъна җышъ бугала
Бъ альпын тәшәнгән кышъ укыза јазала быласак.

Җар кымга инг аҗал уз тәһһәһә укыза јазала былъш тәһһә

%. стр. 17 - 18 %

1925'te Kabul Edilen Yeni Başkurt Alfabeti

Яңы башкорт алфавиты (яңәлеп)					
Башма	Язма	Мәгәнәһе	Башма	Язма	Мәгәнәһе
Aa	А а	а	Mm	М м	м
Bb	В в	б	Nn	Н н	н
Cc	С с	ж	Ŋŋ	Ŋ ŋ	ң
Çç	Ç ç	ч	Oo	О о	о
Dd	Д д	q	Өө	Ө ө	ө
Ðð	Ð ð	з	Pp	Р р	п
Ee	Е е	э (e)	Rr	Р r	р
Əə	Ə ə	ә	Şş	Ş ş	с
Ff	F f	ф	Ss	Ş ş	ш
Gg	G g	г	Tt	Т t	т
Ŋŋ	Ŋ ŋ	з	Ъъ	Ъ ъ	ѣ
Hh	Һ һ	h	Uu	У u	у
Xx	Х х	х	Vv	У v	в(у)
Ii	И и	и	Yy	У y	ү
Jj	Ј ј	й	Zz	З z	з
Kk	К к	к	Zz	З z	ж
Oq	Q q	к	,	,	(апостр.)
Ll	Л л	л			

1950'den Bugüne Kadar Kullanılan Başkurt Alfabeti

Başkurt Alfabeti		Çeviri Yazısı	
Büyük	Küçük	Büyük	Küçük
А	а	A	a
Б	б	B	b
В	в	V	v
Г	г	G	g
Ғ	ғ	Ġ	ğ
Д	д	D	d
З	з	Z	z
Е	е	Ĭ (yĭ)	ĩ (yĩ)
Ё	ё	Yo	yo
Ж	ж	J	j
З	з	Z	z
И	и	İ	i
Й	й	Y	y
К	к	K	k

К	к	Q	q
Л	л	L	l
М	м	M	m
Н	н	N	n
Һ	һ	Ŋ	ŋ
О	о	Ů	ů
Ө	ө	Ǫ	ǫ
П	п	P	p
Р	р	R	r
С	с	S	s
Ş	ş	Š	š
Т	т	T	t
У	у	U	u
Ү	ү	Ü	ü
Ф	ф	F	f
Х	х	X	x
Һ	һ	H	h
Ц	ц	Ts	ts

Ч	ч	Ç	ç
Ш	ш	Ş	ş
Щ	щ	Şç	şç
Ы	ы	I	ı
Ә	ә	İ	î
Ө	ө	Ä	ä
Ю	ю	Yu	yu
Я	я	Ya	ya

1. BÖLÜM

KİP, ZAMAN VE GÖRÜNÜŞ KAVRAMLARINA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. KİP VE KİP İLE İLGİLİ GÖRÜŞLER

1.1.1. Genel Dil Biliminde Kip

Kip konusu, dil biliminin dışında, psikoloji, mantık, felsefe gibi değişik disiplinler tarafından da ele alınıp işlenmiştir. Fiilin kip kategorisi ile bağlantılı olarak kiplik konusu da bu farklı disiplinlerin ilgi odağı olmuştur. Genel dil biliminde kiplik için farklı yorumlar ve tasnifler ortaya konulmuştur.

Jespersen'e göre kip, kuramsal bir kategori değil, fiil biçiminde görülen tamamen anlam bilimsel bir kategoridir (Lyons'dan Jespersen 1924: 373). Lyons, kipin, dilde iç ve dış etmenlerin karşılıklı etkileşimini gösteren öğelerden birisi olduğu görüşündedir. Ona göre, cümlelerin içinde kullanılan *belki*, *herhâlde* gibi kelimeler olasılık anlatırken, *kaçınılmaz*, *zorunlu*, *kesinlikle*, gibi kelimeler ise gereklilik kipinin değişik ayrımlarını dile getirmektedir. Bunlar gibi, *acaba*, *sakin*, *usulca*, *eğer*, *ister*, *olası*, *olanaklı* vb. kelimeler kişinin eylemin anlattığı iş, oluş ya da harekete ilişkin tavrını yansıttıkları için kip kategorisinin kapsamının içinde olmaları gerekmektedir (Lyons 1977: 414).

Bazı dil bilimciler kipi, kipliğin cümledeki işaretleyicilerinden biri saydıkları için genellikle kiplikle birlikte ve çoğu zaman da bu iki kategoriyi mukayese ederken kipin tanımlarına yer vermişlerdir (Palmer 1986: 21; 2001: 104; Bybee, Perkins, Pagliuca 1994: 176; Lyons 1977: 848). Palmer, kipin zaman ve görünüş gibi fiilin birer morfosentaktik kategorisi olduğunu ifade etmiştir (Palmer 1986: 21). Lyons'a göre ise kip, bildirme (*indicative*), emir (*imperative*), istek (*subjunctive*) vb. gibi terimler vasıtasıyla diğerlerinden farklılaşan fiilin çekimli şekillerini içine alır (Lyons 1977: 848). Kip de zaman gibi, eylemi çekime uğratarak ya da onu yardımcı

eylemlerle niteleyerek gerçekleşmekte, konuşucunun söylediğine ilişkin tavrını nitelemektedir (Lyons 1983: 275).

Kroeger ise, kipi konuşucunun deneyimleri ve yaptıkları olarak tanımlayarak, belirli kiplerin özel söz eylemlerle (*speech act*) sıkı bir ilişki içinde olduğunu vurgulamış ve dil biliminde bildirme (*declarative*), emir (*imperative*), soru (*interrogative*) olmak üzere üç ana kipten bahsedildiğini, bu kategorilerin her birinin ise üç temel söz eylem (*speyech act*)’ e tekabül ettiğini ifade etmiştir. Bu üç kipin sırasıyla; ifade (*statements*), emir (*commands*), soru (*questions*) gibi söz eylemlere denk geldiğini, bunların konuşucunun yaptıklarını içeren kiplerin en açık örnekleri olduğunu da vurgulayan Kroeger ayrıca, bazı dillerde teşvik (*hortative*), dilek (*optative*) gibi özel kiplerin olduğunu da belirtmiştir (Kroeger 2005: 163).

E. R. Tenişev başkanlığında yayımlanan *Sravnitelno-istoričeskaya grammatika tyurskih yazıkov* “Tarihî-Karşılaştırmalı Türk Dili Grameri” adlı eserde kip ve zaman, farklı birer kategori kabul edilmiş ve farklı başlıklar altında incelenmiştir. Bunlardan zaman fonksiyonu taşıyanlar zaman kategorisi içerisine alınmış ve kip olarak değerlendirilmemiştir. Bu eserde kip kategorisi, İ. V. Kormuşin; zaman kategorisi ise A. A. Yuldaşev tarafından hazırlanmıştır. Kormuşin, kip kategorisini beş başlık altında incelemiştir:

1. *Jelatelnoye nakloneniye* “İstek kipi”
 2. *Povelitelno-pobuditelnoye nakloneniye* “Emir kipi”
 3. *Uslovnnoye nakloneniye* “Şart kipi”
 4. *Soslagatelnoye nakloneniye* “Dilek kipi”
 5. *Doljenstvovatelno-neobhodimostnoye nakloneniye* “Gereklilik kipi”
- (Tenişev 1988: 324-367).

Yine aynı eserde, A. A. Yuldaşev tarafından hazırlanan zaman kategorisi ise şu şekilde sınıflandırılmıştır:

1. *Proşedşeye na -du* “-dı’lı geçmiş zaman”

2. *Vremena sferi nastoyasçego i buduşçego* “Şimdiki zaman ve gelecek zaman”

- a. *Forma na -r* “-r’li şekiller”
- b. *Forma na -a* “-a’lı şekiller”

3. *Perfekt*

- a. *Forma na -muş* “-muş’lu şekiller”
- b. *Forma na -gan* “-gan’lı şekiller”
- c. *Forma na -ub* “-ub’lu şekiller”
- d. *Forma na -p* “-p’li şekiller” (Yuldaşev 1988: 368-412).

B. A. Serebrennikov ve N. Z. Gadjieva tarafından hazırlanan *Sravnitelno-istoričeskaya grammatika tyurskih yazıkov* “Tarihî-Karşılaştırmalı Türk Dili Grameri” adlı eserde ise, yine zaman ve kip kategorileri iki ayrı başlık altında incelenmiştir. Bunlardan kip kategorisi şu alt başlıklara ayrılmıştır:

- 1. *Jelatelnoye nakloneniye ili optativ* “İstek kipi”
- 2. *Povelitelnoye nakloneniye* “Emir kipi”
- 3. *Uslovnoye nakloneniye* “Şart kipi”
- 4. *Doljenstvovatelnnoye nakloneniye* “Gereklilik kipi” (Serebrennikov, Gadjieva 1986: 205-212).

Aynı eserde, zaman kategorisi ise şu şekilde incelenmiştir:

- 1. *Nastoyasçeye vremya* “Şimdiki zaman”
- 2. *Proşedşeye vremya* “Geçmiş zaman”
- 3. *Buduşçeye vremya* “Gelecek zaman” (Serebrennikov, Gadjieva 1986: 155-192).

Kononov’un Türkiye Türkçesi gramerini incelediği *Grammatika turetskogo yazıka* adlı eserinde Türkçenin zaman ve kip sistemi aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır:

- 1. *Povelitelnoye nakloneniye* “Emir kipi”

2. *Iz'yavitelnoye nakloneniye* “Bildirme kipi”

a. *Prostiye Formı* “Basit çekim”

- i. *Nastoyaşçeye I vremya* “Şimdiki zaman”
- ii. *Nastoyaşçeye-buduşçeye vremya* “Geniş zaman”
- iii. *Nastoyaşçeye-dlitelnoye vremya* “Uzun süren şimdiki zaman”
- iv. *Proşedşeye- kategoriçeskoye vremya* “Geçmiş zaman”
- v. *Proşedşeye-subektivnoye vremya* “Belirsiz geçmiş zaman”
- vi. *Proşedşeye-nastoyaşçeye vremya* “Şimdiki geçmiş zaman”
- viii. *Buduşçeye-kategoriçeskoye vremya* “Gelecek zaman”

b. *Slojniye Formı* “Birleşik çekim”

- i. *Opredelenniy imperfekt* “Belirli tamamlanmamış zaman”
- ii. *Neopredelenniy imperfekt* “Belirsiz tamamlanmamış zaman”
- iii. *Proşedşeye-dlitelnoye vremya* “Uzun süren şimdiki zaman”
- iv. *Davnoproşedşeye I vremya* “Uzak geçmiş zaman I”
- v. *Davnoproşedşeye II vremya* “Uzak geçmiş zaman II”
- vi. *Buduşçeye-proşedşeye vremya* “Geçmişte gelecek zaman”

3. *Doljensstvovatelnoye nakloneniye* “Gereklilik kipi”

4. *Jelatelnoye nakloneniye* “İstek kipi”

5. *Uslovnoye nakloneniye* “Şart kipi” (Kononov 1941: 126-145).

Kononov’un Türkiye Türkçesi üzerine yazılmış *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka* adlı diğer bir eserinde ise, kip ve zaman kategorilerini yine aynı mantıkla ele aldığı dikkat çekmektedir. Kipi, konuşanlar tarafından tesis edilen hareketin gerçeklikle ilgisi olarak tanımlayan Kononov, emir kipi dışındaki diğer kiplerin hareketin zaman içinde gerçekleşmesini sağlayan şekilleri olduğunu belirtmiştir. Onun tasnifinde, bildirme kiplerinde bir farklılık göze çarpmakta ve Türkçede oldukça yaygın olarak kullanılan {-mAk} üzere gibi yapıların da zaman kategorisi içine alındığı görülmektedir. Kononov’un kip ve zaman sistemini sınıflandırması şu şekildedir:

1. *Povelitelnoye nakloneniye* “Emir kipi”

2. *Iz'yavitelnoye nakloneniye* “Bildirme kipi”

a. *Prostiye Formu* “Basit çekim”

- i. *Nastoyaşçeye I vremya* “Şimdiki zaman”
- ii. *Nastoyaşçeye-buduşçeye vremya* “Geniş zaman”
- iii. *Nastoyaşçeye-dlitelnoye vremya* “Uzun süren şimdiki zaman”
- iv. *Proşedşeye-kategoriçeskoye vremya* “Geçmiş zaman”
- v. *Proşedşeye-cubektivnoye vremya* “Belirsiz geçmiş zaman”
- vi. *Proşedşeye-nastoyaşçeye vremya* “Şimdiki geçmiş zaman”
- viii. *Buduşçeye-kategoriçeskoye vremya* “Gelecek zaman”
- ix. *Blijayşçeye buduşçeye vremya* “Yakın gelecek zaman”

b. *Slojniye Formu* “Birleşik çekim”

- i. *Opredeleenny imperfekt* “Belirli tamamlanmamış zaman”
- ii. *Neopredeleenny imperfekt* “Belirsiz tamamlanmamış zaman”
- iii. *Proşedşeye-dlitelnoye vremya* “Uzun süren şimdiki zaman”
- iv. *Davnoşedşeye I vremya* “Uzak geçmiş zaman I”
- v. *Davnoşedşeye II vremya* “Uzak geçmiş zaman II”
- vi. *Buduşçeye-proşedşeye vremya* “Geçmişte gelecek zaman”
- vii. *Buduşçeye nesoversivşeyesya vremya* “Gelecekte süreklilik”

3. *Uslovnnoye nakloneniye* “Şart kipi”

4. *Doljenstvovatelnoye nakloneniye* “Gereklilik kipi”

5. *Jelatelnoye nakloneniye* “İstek kipi” (Kononov 2001: 218-248).

J. Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* adlı eserinde, sayıca aynı miktarda olmayan iki grup *basit siyga* “basit kip” dan bahsetmiştir. Deny, bu iki grubun arasında vurgu ve şahıs ekleri bakımından farklar olduğunu belirtmiş ve birinci grup basit siygaları şu şekilde sınıflandırmıştır:

- 1. *Birinci şimdilik* “sürekli şimdilik veya hâl siygası” “*present pr. veya present duratif*”
- 2. *İkinci şimdilik* “veya hâl muzari” “*present II veya present aorist*”
- 3. *Gayri muayyen mazi* “veya mazi-i nakli” “*passe traditionnel*”
- 4. *Niyetli istikbal* “*futur intentionnel*”
- 5. *Şimdilik gereklilik siygası* “*necessitatif present*”

6. *Temenni-inşa siygası “sunjantif veya optatif- subjantif present”* (Deny 1941: 377-390).

Deny’nin ikinci grup basit siygaları ise şunlardır:

1. *Muayyen mazi siygası*
2. *Şimdilik şart (conditionnel present)* (Deny 1941: 377-390).

Deny’nin kiplerin aldıkları şahıs eklerine göre bir tasnif yaptığı görülmektedir. Ancak, Deny’nin çalışmasında, Türkçenin kip sisteminin bu şekilde detaylı sınıflandırılmasına rağmen, *siyga* “kip” için bir tanım verilmemiştir.

Görüldüğü üzere kip kavramı hakkındaki görüşlerde bir birlik olmadığı gibi, çoğu zaman kip, zaman kavramı ile birlikte ele alınmış ve bu iki gramer kategorisi iç içe incelenmiştir. Bu tanımlarda ortak nokta, kipin cümlede hareketin ne şekilde yapıldığı ve konuşucunun harekete karşı takındığı bir tavır olduğudur (Lyons 1983: 275; Palmer 1986: 21; 2001: 104; Bybee, Perkins, Pagliuca 1994: 176; Lyons 1977: 848; Deny 1941: 377-390; Serebrennikov, Gadjieva 1986: 155-192; Kononov 2001: 218-248; Tenişev 1988: 324-367). Tanım konusunda böyle bir genellemeye gidilebilse bile, kipin incelenişinde ayrılıklar göze çarpmaktadır. Genellikle fiilin kip, zaman ve görünüş kategorileri, araştırmalarda iç içe girmiş, bunların sınırları çizilememiştir. Acaba Türkçede bu üç kategori birbirinden ayrı çekim ekleriyle mi ifade edilmektedir? Ya da bunlar aynı fiil çekim ekleri tarafından, farklı şekilde ortaya çıkan kategoriler midir? Aslında problemin büyük kısmını bu nokta oluşturmaktadır.

Bugün genel dil biliminde kip konusu kiplik ile ilgili araştırmalar içerisinde de yer almış, kip ve kipliğin ayrıldığı ve birleştiği noktaların sınırları çizilmeye çalışılmıştır.

1.1.2. Türkiye Türkçesinde Kip

Bugüne kadar, kip kategorisi hakkında Türkiye’de gramer kitapları ve çeşitli çalışmalarda birçok görüş öne sürülmüştür. Kip kategorisi, genellikle fiilin diğer kategorileri, zaman ve görünüş ile bağlantılı olduğundan, gramerlerde ve çeşitli araştırmalarda zaman zaman farklı yorumlanmıştır. Bu nedenle, Türkiye Türkçesinde kipin ne ifade ettiği, gramerde ne şekilde incelendiği konusuna değinmek gerekmektedir.

Muharrem Ergin, kipi, fiil kök ve tabanlarının ifade ettiği hareketin ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösteren gramer kategorisi olarak tanımlamış ve bu kategoride fiil kök ve tabanlarının kip veya şekil denilen birtakım kalıplara girdiğini, fiil kiplerinin hepsinin yalnız kip veya şekil göstermeyip; bunlardan bazılarının kip ve şekil ile birlikte zaman da ifade ettiğini belirtmiştir (Ergin 1999: 133-288). Böylece Ergin, fiil kiplerinin kip kategorisinden başka zaman kategorisini de karşıladığını ifade etmektedir.

Haydar Ediskun ise kip ve biçimi ayrı ayrı ele almış ve kipin; fiil kök ya da tabanlarının, zaman ve biçimlere göre, fiil çekim ekleriyle girdikleri kalıplar olduğunu; biçimin ise, işin yapılışını gösterdiğini ve bu yapılışın bir bildirme, bir istek, bir dilek-şart, bir gereklik, bir emir ile ilgili olarak olumlu, olumsuz, olumlu soru, olumsuz soru biçimlerinde olabileceğini belirtmiştir (Ediskun 1999: 171-203).

Kaya Bilgegil, kip ve zaman olgusunu, “Fiillerde Kip (= Siga=Mode)” ve “Fiillerde Zaman (=Temps)” şeklinde iki ayrı başlık altında ele almıştır. Kiplerin eylemin tarz ve zamanına ait itibarî kalıplar olduğunu ve bunların sadece eylemin gerçekleşip gerçekleşmemesi ile ilgili haberi ifade edenlerinde değil, bunlara ait niyet ve dileği ifade edenlerinde dahi gizli veya açık bir zaman kavramı bulunduğunu belirtmiştir. Bilgegil, bir zamana has eylemin, belirsiz bir şekil içinde ifade edildiğini, bu şeklin de fiilin kipini teşkil ettiğini vurgulamıştır. O, her kipin kendisine has bir eki olduğunu; bu ekin şahıstan şahısa değişmeyeceğini ifade etmiş

ve bütün fiil kiplerini, anlamlarının özelliğine göre, iki grupta toplamıştır: *Haber kipleri* (Siga-i ihbâriyye = mode indicatif), *Dilek kipleri* (Siga-i inşâiyye = modes subjunctifs) (Bilgegil 1982: 262).

Berke Vardar, kip ve zaman kavramlarını ayrı ayrı maddelerde ele almıştır. Ona göre kip, eylemin belirttiği oluş karşısında konuşucunun tutumunu, bir başka deyişle salt bildirmeyle mi yetindiğini; yoksa bir yorumda mı bulunduğunu; istek, dilek, koşul, gereklilik, emir mi anlattığını gösteren eylem biçimlerinin özelliğidir ve zaman terimi gibi kip terimi de gerçekte salt bir nitelik taşımamaktadır. Vardar, bir kipi birden çok kipsel değer anlatabildiğini, kimi durumlarda ise söz dizimsel zorunluluklara bağlı olarak kipsel değer ortadan kalkabildiğini söylemektedir. Ayrıca Türkiye Türkçesine ilişkin çalışmalarda çoğu zaman kip kavramının zaman kavramıyla karıştırılmakta olduğunu, kip yerine tarz terimini kullananlara ya da zaman yerine kipi kullananlara rastlanıldığını belirtmektedir (Vardar 1990: 103-104).

Vecihe Hatipoğlu, kipi, Osm. sıyga, fiil tasrifi; Fr. ve İng. paradigme; Alm. paradigma şeklindeki karşılıklarını vermiş ve kipi, eylemlerde belirli bir zamanla birlikte konuşanın, dinleyenin ve hakkında konuşulunun, tekil ya da çoğul olarak belirtilmiş biçimi olarak tanımlamıştır (Hatipoğlu 1962: 82).

Tahir Nejat Gencan da, zaman ve kip kavramlarını birlikte kullanarak, eylemlerin, zaman ve anlam özelliklerine göre türlü eklerle değişik biçimlere girdiğini, bu biçimlerin her birine de kip dendiğini ifade etmiştir (Gencan 1979: 275).

Ahmet Topaloğlu, kipi, bir fiile zaman ve şahıs kavramları dışında konuşan tarafından başka düşünce ve duyguların katılıp katılmadığını anlatan, yani fiilin belirttiği oluş ve kılış karşısında, konuşanın sadece bildirmeyle mi yetindiğini, yoksa bir yorumda mı bulunduğunu gösteren fiil biçimi şeklinde tanımlamıştır (Topaloğlu 1989: 101).

Zaman ve kip kavramlarını aynı anlamda kullanan Tahsin Banguoğlu'na göre, zaman veya tarz eki ile çekimlenmiş bir fiilin, teklik ve çokluk şahıs eklerini almasıyla kip (*temps*) meydana gelmektedir (Banguoğlu 1995: 441).

Agop Dilaçar ise, kipin, fiilin gösterdiği sürecin hangi psikolojik koşullar altında meydana geldiğini, ruh durumunu, kişisel duyguları, niyeti, isteği belirten bir gramatikal kategori olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca kip adlandırmalarında, zamanla hatta kılınısla karıştırılmış kip terimlerinin olduğu görüşünü vurgulamıştır. Ona göre, “zaman kipi” şeklindeki görüşler yanlıştır. Çünkü kipin zamanla ilgisi yoktur. Dilaçar, bu görüşleri doğrultusunda 61 çeşit fiil kipi olduğunu örnekleriyle göstermiştir (Dilaçar 1971:107-108).

Doğan Aksan' a göre kip, eylemlerle dile getirilen devinimin olay, oluş ve kılınısla ilgili anlatım biçimleridir. Bu biçimlerden kiminde bir olayı haber verme, gösterme ya da emir söz konusudur. Ayrıca Aksan, geleneksel dil bilgisinde, özellikle Türkçenin dil bilgisi kitaplarında yer alan kip türlerinin dışında, daha pek çok kip türü bulunduğunu; çekimli fiillerin, köklere gelen ekler yardımıyla şahısla birlikte kipleri de anlattığını, fiili kullanan kimsenin bir olay, bir devinme, bir iş karşısındaki davranışının, durumunun, içinde bulunduğu ruhsal koşulların, kipin kapsamı içine girdiğini belirtmiş; Türkiye Türkçesiyle ilgili dil bilgisi kitaplarında kip konusu ve kavramının zamandan ayrılmamış olduğunu ifade etmiştir (Aksan 1983: 239).

Ahmet Cevat Emre de kip ve zamanı birlikte kullanan dilcilerdendir. Ona göre, onaylı (*affirmatif*) onaysız (*negatif*) bir anlatım ya da soru içinde kavranılan bir hareketi değişik şekillerde düşünürüz, işte kip, bu düşüncelerimizin şekilleridir ve gerçekte var olup olmadığını, yapıp yapılmadığını bildiğimiz eylemleri bildirmel (*indikatif*) kipi ile, sandığımız, yargılayarak bir sonuç çıkardığımız, istediğimiz eylemleri ise, dilemel (*optatif*) kip ile anlatırız (Emre 1945a: 451).

Eylemin zaman ve şahıs kavramı veren biçimini kip olarak adlandıran Oya Adalı, kipin, eylemin ne gibi bir ruh durumu ile ilgili olduğunu belirttiğini ifade

etmiştir. Ona göre, bir eke bağlı olarak ortaya çıkan kipler, genellikle ortaya çıkan veya çıkacak olan bir eylemi belirten bildirme kipleri ya da tasarlanan bir eylemi gösteren isteme kipleri olarak iki kısımda incelenir. Adalı, bildirme kiplerinin zamanla bağımlı olduğunu, yani, bildirimi sağlayanın zaman ekleri olduğunu, isteme kiplerinde ise isteme eklerinin yer aldığını belirtmiştir (Adalı 1979: 44).

Necip Üçok, kip hakkındaki diğer tanımlardan farklı olarak kipin cümle içinde gerçekleştiğini ifade etmiştir. Ona göre kipler, cümle içinde fiillerin aldıkları şekillerdir ve fiilin ifade ettiği işin, hâlin veya hükmün ne şekilde olduğunu, vukua geldiğini veya yapıldığını göstermeye yararlar. Üçok, her dilde kiplerin birbirinden ayrıldığını; her dilde çeşitli kiplerin bulunduğunu ve bunların değişik şekillerde gösterildiğini de vurgulamıştır (Üçok 1947: 101-102).

Hikmet Dizdaroğlu, kipi, fiillerin çeşitli iş, oluş, hareketleri, durumları zamanla ilgili olarak anlatırken girdikleri biçim olarak tanımlamıştır (Dizdaroğlu 1963: 8).

Ömer Demircan ise, kipi, eylemin ne gibi bir ruh durumu ile ilgili olduğunu anlatan bir kategori olarak tarif etmiştir (Demircan 1977: 110).

Konu ile ilgili olarak, 26 Haziran 1994'te Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenen Türk Gramerinin Sorunları Toplantısında "Türkçede Fiil ve Fiil Çekimi" konusu ele alınırken, L. Karahan ve F. S. Barutcu Özönder'in sundukları bildirilerde Türkçede kip ve zaman kavramları değerlendirilmiş ve tartışmalarda da çeşitli araştırmacılar tarafından konu ele alınmıştır.

Leylâ Karahan "Türkçede Fiil ve Fiil Çekimi" konulu toplantıda sunduğu bildirisinde, kip ve zaman kavramı ile ilgili çeşitli tanımları değerlendirdikten sonra, kipi, zaman kavramı ile açıklamanın, bütün kiplerde zaman ifadesi bulunduğunu kabul etmek anlamına geldiğini, bu görüşün ise tasarlama kipleri için doğru olmadığını dile getirmiştir. Ayrıca, zaman kavramının kip kavramı ile aynı olmadığı; ancak, bazı kiplerde zaman anlamı da bulunabileceği görüşünün genel olarak kabul

gören bir görüş olduğunu; ancak, kip tanımlarından zaman ifadesinin çıkarılmasıyla bu konuda da birlik sağlanmış olacağını vurgulamıştır (Karahana 1999: 52-54).

Aynı toplantıda, F. Sema Barutcu Özönder ise, bildirisinde, Türkiye Türkçesinde, bir süreç içinde gerçekleşen veya gerçekleşmesi beklenen hareketin, ruh durumunu gösteren kiplerden doğrudan doğruya hareketin zamana bağlı olarak gerçekleşme durumunu gösterenlerin *bildirme kipleri*, hareketin isteğe, niyete, şarta, mecburiyete veya emre dayalı durumunu bildirenlerin ise *tasarlama kipleri* diye ayrıldığını belirttikten sonra, *tasarlama kipleri* ile verilen hareketlerin de şu veya bu şekilde gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi zaman boyutunun içinde olduğunu ve bu kiplerin zaman bakımından geleceğe yönelik bir geniş zaman kavramı taşımakta olduklarını, bunun emir kipi için de geçerli olduğunu ifade etmiştir (Özönder 1999: 61-63). Bu şekilde Türkiye Türkçesi gramerlerinde genelde tasarlama kipi olarak kabul edilen kiplerin de tıpkı bildirme kiplerinde olduğu gibi zaman boyutunun bulunduğu vurgulanmaktadır. Gerçekten de tasarlama kiplerini oluşturan dilek, istek, şart, emir, gereklilik yapıları her zaman geleceğe yönelik anlam taşıyan kiplerdir. Bu kiplerde konuşucu tarafından ifade edilen hareket daima yakın veya uzak bir geleceğe yönelmektedir.

Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*'nde kipi zaman ile doğrudan bir ilgisi olmadığını, ancak kiplerin bir grubunun aynı zamanda zaman kavramını da taşıdıklarını bundan dolayı da kip ve zamanın birbirine karıştırıldığını ifade etmiştir. Bu durumdan yola çıkarak kipi, fiillerin şekil, zaman ve şahsa bağlı bir yargıya dönüşebilmek için belirli anlatım kalıpları olarak tanımlayan Korkmaz, iki anlatım kalıbından bahsetmiştir. Bunlar; 1. Bildirme Kipleri, 2. Tasarlama Kipleri' dir. Kip, şekil ve zaman kavramlarının farklı kategoriler olduğunu kabul eden Korkmaz, kiplerin zaman ekleriyle birleşmeden kendi varlıklarını ortaya koyamadıklarını belirtmiştir (Korkmaz 2003: 569-570).

Türkiye Türkçesi gramerlerinde kipi tanımlarına bu şekilde göz attıktan sonra denilebilir ki kip konusunda ortak bir yargı görülmemektedir. Bazı tanımlarda kip, zamandan tamamen ayrı bir kategori olarak kabul edilmiş (Vardar 1990: 103-

104; Topaloğlu 1989: 101; Dilaçar 1971: 107-108; Aksan 1983: 239; Adalı 1979: 44; Demircan 1977:110); bazı tanımlarda kip ve zamanın ayrı kategoriler olduğu kabul edilip söylene de zamandan ayırlamadığı da ifade edilip birlikte değerlendirilmiş (Ergin 1999: 133-288; Bilgegil 1964: 262; Karahan 1999: 52-54; Özönder 1999: 61-63; Korkmaz 2003: 569; Emre 1945: 451); bazı tanımlarda ise kip ve zaman kategorileri şahıs eklerini taşıyan fiil çekimi olarak kabul görmüştür (Ediskun 1999: 171-203; Hatipoğlu 1982: 82; Gencan 1979: 275; Banguoğlu 1995: 441; Dizdaroğlu 1963: 8).

Fiilin kip, zaman ve görünüş kategorisinin gramerlerde bu denli iç içe girmesinin sebebi, Türkçede fiil çekiminde, bir fiil çekim ekinin hem zamana, hem kipe hem de görünüşe işaret edebiliyor olmasındandır. **Kip**, konuşucunun önermesindeki iş, oluş ya da hareket karşısındaki tutumu değerlendirmesi ya da yorumudur denilebilir. Bir gramer kategorisi olan kip, bir anlam bilimi kategorisi olan kipliğin fiildeki gerçekleşme şeklidir.

1.2. KİP VE KİPLİK KAVRAMLARI

Kip ve kiplik konusuyla bugün hem dil bilimciler hem de felsefeciler ilgilenmektedir. Özellikle kiplik (*modality*) konusu son zamanlarda oldukça ilgi gören bir konu olmuştur. Kiplik, kipten farklı olarak semantikle de iç içe bir konudur. Kip (*mood*) ile kipliği (*modality*) birbirinden ayıran, birinin gramer diğ erinin ise anlam bilimi kategorisi olmasıdır. Bunlar arasındaki bağıntı, zaman (*time*) ile gramer zamanı (*tense*) ya da cinsiyet (*sex*) ile cins (*gender*) arasındaki bağıntı gibidir (Palmer 1986: 21; Frawley 1992: 386).

Kiplik, konuşucunun cümlesindeki oluş ya da kılışın gerçek olup olmama durumu karşısında takındığı tutumunu, görüşünü, bakış açısını, değerlendirmesini gösteren bir anlam bilimi kategorisidir. Kiplik, dilde fiil çekimleri, kiplik kelimeleri, edatlar, vurgu, söylem gibi değişik şekillerde ortaya çıkabilmektedir.

Lyons, kipliği konuşucunun fikir ve tavırları olarak tanımlarken (Lyons 1977: 452), Palmer ise kiplikle hem gelecek zamanın hem de geçmiş zamanın ifade edilebileceğini belirtmiştir (Palmer 1986: 209). Palmer’e göre, birçok dilde kiplik sistemi biçimsel olarak fiil sistemi ile birleşmiş olsa da kiplik semantik bakımdan sadece fiille ilgili değil, cümlelerin bütünüyle ilgilidir (Palmer 1986: 2).

1986’da *Mood and Modality* adlı eseriyle kip ve kiplik konusunu geniş bir perspektifte ele alan F. Robert Palmer, birçok dünya dilinden verdiği örneklerle bu kavramları incelemiştir. Kitabının bu ilk baskısında, kip ve kipliğin tanımlarını vererek, o güne kadar kiplik hakkında çalışan Jespersen, Von Wright, Rescher ve Searle gibi filozof ve dilcilerin görüşlerine yer vermiş ve kiplik kategorisinin zaman ve görünüş kategorileriyle ilişkisini incelemiştir. Bütün bunların ardından Palmer dünya dillerinde kipleri aşağıdaki üç gruba ayırmıştır.

1. *Declaratives* “Bildirme kipleri”
2. *Imperatives* “Emir kipleri”
3. *Interrogatives* “Soru kipleri” (Palmer 1986: 23).

Palmer, kiplik sistemini ise iki ana başlık altında incelemiştir.

1. *Epistemic modality* “Bilgiye dayalı kiplik”
2. *Deontic modality* “Yükümlülük kipliği” (Palmer 1986: 18).

Kipliği bu şekilde iki gruba ayırarak sınıflandıran Palmer’in, 2001’de, eserinin ikinci baskısı yapılmıştır. Kendisinin bu ikinci baskının ön sözünde de belirttiği üzere, 1992’de New Meksico Üniversitesinde düzenlenen ve daha sonra J. Bybee ve S. Fleischmann tarafından 1995’te yayımlanan “*Mood and Modality*” sempozyumunun ve ardından 1993’teki diğer bir sempozyum “*Modality in Germanic Languages*” da sunulan bildirilerin de etkisiyle, kitabının birinci baskısındaki görüşlerini değiştirmiştir (Palmer 2001: xv). Bu son sempozyumda edindiği fikirler, onun kiplik sınıflandırmasını kökten sarsmış ve yukarıda bahsedilen sınıflandırma yerine kiplik kategorisini aşağıdaki gibi sınıflandırmıştır:

1. *Propositional Modality* “Öneri kipliği”
 - a. *Epistemic Modality* “Bilgiye dayalı kiplik”
 - i. *Speculative Modality* “Şüphe kipliği”
 - ii. *Deductive Modality* “Çıkarım kipliği”
 - iii. *Assumptive Modality* “Varsayım kipliği”
 - b. *Evidential Modality* “Delile dayalı kiplik”
 - i. *Reported Modality* “Aktarıma dayalı kiplik”
 - ii. *Sensory Modality* “Duyuya dayalı kiplik”
2. *Event Modality* “Olay kipliği”
 - a. *Deontic Modality* “Yükümlülük kipliği”
 - i. *Permissive Modality* “İzin kipliği”
 - ii. *Obligative Modality* “Zorunluluk kipliği”
 - iii. *Commissive Modality* “Yükümlülük kipliği”
 - b. *Dynamic Modality* “Hareket kipliği”
 - i. *Abilitive Modality* “Yetenek kipliği”
 - ii. *Volitive Modality* “İstem kipliği” (Palmer 2001: 22).

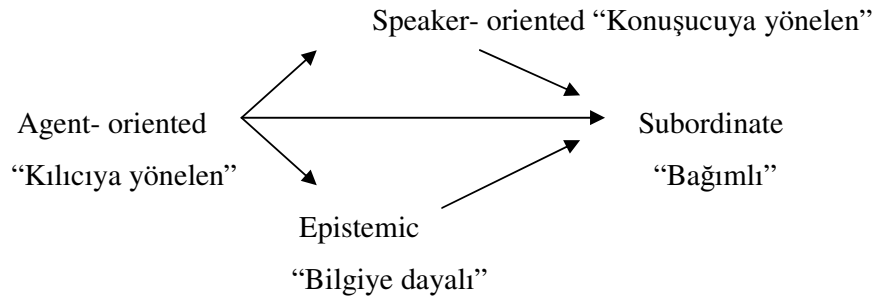
J. Bybee, R. Perkins ve W. Pagliuca tarafından yayımlanan *The Evolution of Grammar* “Gramerin Evrimi” adlı eserde, kip ve kiplik konusu için bir bölüm ayrılmış olup kipliğin dört tipinden bahsedilmiştir. Bunlar şu şekildedir:

1. *Agent-oriented modality* “Kılıcıya yönelen kiplik”
2. *Speaker-oriented modality* “Konuşucuya yönelen kiplik”
3. *Epistemic modality* “Bilgiye dayalı kiplik”
4. *Subordinating moods* “Bağımlı kip”

Kılıcıya yönelen kiplik, temel yüklemde ifade edilen eylemin gerçekleşmesi ile ilgili olan, kılıcının iç ve dış şartlarının ortaya çıkışını bildirir. Yani, eylemin gerçekleşmesi, kılıcının iç ve dış şartlarına bağlıdır. Dolayısıyla da bu kiplik, sözlüksel ve gramatik bazı biçimlerle ifade edilebilir. Bu çekim ekleriyle, zorunluluk (*obligation*), gereklilik (*necessity*), yeterlilik (*ability*), istek (*desire*), rica (*root possibility*) gibi kiplik şekilleri ortaya çıkar. Konuşucuya yönelik kiplik ise, iç ve dış

şartlara bağlı olmadan, konuşucunun, alıcının iznini kabul ettiği ifadeler de dahil olmak üzere bütün emirleri içerir. Burada eylemin gerçekleşmesinde tam bir yükümlülük söz konusudur ve bu kiplik, emir (*imperative*), yasak (*proibitive*), istek (*optative*), nasihat (*hortative*), uyarı (*admonitive*), hoşgörü (*permissive*) gibi ifade şekilleri sunar. Bilgiye dayalı kiplik ise, konuşucunun önermenin doğruluğu karşısında gösterdiği tutum ve iddiaları ifade eder ve imkân (*possibility*), ihtimal (*probability*), çıkarımsal kesinlik (*inferred certainty*), gerçeğe dayalı zıtlık (*counter-factual*) gibi şekilleri içine alır. Konuşucuya yönelen kiplik ile bilgiye dayalı kipliği ifade etmek için kullanılan benzer şekiller sık sık yan cümlelerin belirli tipleri için de fiillerin işaretleyicisi olarak kullanılır. Bu ifadeler, bağımlı kipi (*subordinating moods*) oluşturmaktadır (Bybee, Perkins, Pagliuca 1994: 177-180).

Aynı eserde kipliğin gelişim süreci aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir.

Şekil 1. Kipliğin gelişim yolları

(Bybee, Perkins, Pagliuca 1994: 241).

Taylan, kipliği, anlatılan olay ya da durum karşısında, konuşmacının kendi öznel yaklaşımının, tutumunun ya da değerlendirmesinin ifade edilişi olarak tanımlamıştır. *Galiba*, *herhâlde*, *mutlaka* vb. gibi kiplik kelimeleri, değişen derecelerde, yansıttıkları olasılık anlamlarıyla kiplik ifade ederler. Ona göre, bir eylem çekimi olarak {-DIr} eki de “*O çok önemli bir kişidir.*” cümlesinde olduğu gibi, konuşucu açısından bir olgusalılık belirttiği için kiplik ekidir. Taylan, “*Sen hangi takımda oynuyordun.*” örneğini vererek kipliği açıklar. Ona göre, bu cümlede {-IDI} biçimi hem zaman hem kiplik anlamı taşımaktadır. Önceden bilinen ama, o anda belleğin bu bilgiye ulaşamadığı durumlarda ortaya çıkan bir durumdur. {-IDI}

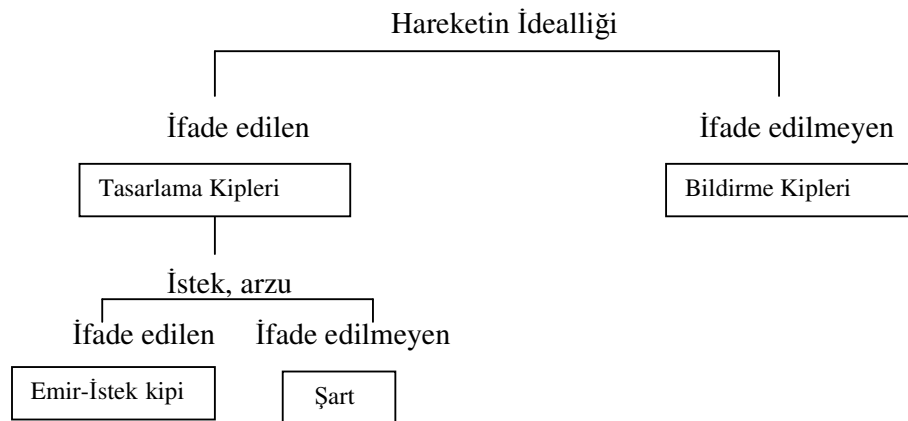
konuşmacının bir olay karşısında önceden edindiği bilgiden emin olmadığını, o bilginin doğruluğundan şüphe duyduğunu ya da var olan bilgiye ulaşamadığını belirtmekte kullanılmaktadır. Bu kiplik anlamının geçmiş zaman anlamından kaynaklandığı söylenebilir, zira var olup da ulaşılamayan bilgi, geçmiş bir zamanda edinilmiş olmalıdır (Taylan 1997: 9).

Baskakov, kipliği, *objektif kiplik* ve *subjektif kiplik* şeklinde iki gruba ayırmış ve bu iki kiplik şeklini Baskakov cümle düzeyinde incelemiştir. *Objektif kiplik* cümlelerin muhtevasının gerçeklikle ilgisini göstermekte, *subjektif kiplik* ise konuşanın önermeyle ilgisini ve konuşanın bakış açısından, önermenin muhtevasının doğruluk derecesini bildirmektedir. Bu iki grubu Baskakov, kendi içinde tekrar sınıflandırmıştır:

1. *Obektivnaya modalnost* “Objektif kiplik”
 - a. *Obektivnaya modalnost realnogo plana* “Gerçek objektif kiplik”
 - b. *Obektivnaya modalnost irrealnoy plana* “Gerçek olmayan objektif kiplik”
 - i. *Pobuditelnaya modalnost* “Gelecek kipliği”
 - ii. *Uslovnaya modalnost* “Şart kipliği”
2. *Subektivnaya modalnost* “Subjektif kiplik”
 - a. *Utverditelnaya modalnost* “Takdir kipliği”
 - b. *Otritsatel'naya modalnost* “İnkâr kipliği”
 - i. *Leksiçeskiy saposop vırajeniya otritsatel'noy modalnosti* “Leksikolojik yolla yapılan inkâr kipliği”
 - ii. *Morfologiçeskiy saposob vırajeniya otritsatel'noy modalnosti* “Morfolojik yolla yapılan inkâr kipliği”
 - iii. *Sintaksiçeskiye sredstva vırajeniya otritsatel'noy modalnosti* “Sentaktik yolla yapılan inkâr kipliği”
 - c. *Voprositel'naya modalnost* “Soru kipliği”
 - i. *Leksiçeskiye sredstva vırajeniya voprositel'noy modalnosti* “Leksik yolla yapılan soru kipliği”

- ii. *Leksiko-sintaksiçeskiy sposob vırajeniya voprositelnoy modalnosti* “Leksik-sentaktik yolla yapılan soru kipliği”
- d. *Vosklitsatelnaya modalnost* “Ünlem kipliği”
 - i. *Leksiçeskiye priznaki vosklitsatelnoy modalnosti* “Leksik yolla yapılan ünlem kipliği”
 - ii. *Morfologiçeskiye priznaki vosklitsatelnoy modalnosti* “Morfolojik yolla yapılan ünlem kipliği”
 - iii. *Sintaksiçeskiye osobennosti vosklitsatelnih predlojeniy* “Sentaktik yolla yapılan ünlem kipliği” (Baskakov 1984: 12-36).

H.G. Nigmatov, “*Sootnoşeniye kategoriy vremeni i nakloneniya v tyurskom glagole*” “Türkçe Fiillerde Kip ve Zaman Kategorilerinin Karşılaştırılması” adlı makalesinde, kip kategorisinin hareketin gerçekte ilişkisini ve fiil çekiminde şekil olarak ifade edilen kipliği temsil ettiğini, zaman kategorisinin ise hareketin konuşma anı ile ilişkisini ifade ettiğini ve kip kategorisi ile organik olarak bir bağ içinde bulunduğunu belirtmiştir. Nigmatov, bu görüşlerinin ışığında Türkçenin kip sistemini aşağıdaki gibi tasnif etmiştir:

Tablo 1. Nigmatov’un kip tasnifi
(1970: 56)

Kroeger de kiple kiplik arasında bir fark görmeyen dil bilimcilere karşı zıt bir fikirle, bu iki kategori arasında farklılık olduğunu ileri sürmüştür. Kipi, konuşucunun deneyimleri ve yaptıkları olarak tanımlarken, kipliğin anlam biliminin zıtlıklarının geniş alanını kapsadığını ifade etmiştir. Kroeger, kipliğin *epistemic* “bilgiye dayalı” ve *deontic* “yükümlülük” olarak ikiye ayrılabilceği gibi *speaker-oriented* “konuşucuya yönelen” ve *agent-oriented* “kılıcıya yönelen” olmak üzere de gruplandırılabilceğinden bahsetmiştir. Ona göre bilgiye dayalı kiplik, konuşucunun bilgi (*knowledge*) ve inanç (*belief*) durumlarıyla ilgili anlam bilimsel zıtlıkları içine alır. Yükümlülük kipliği ise, kılıcının ifade ettiğı zorunluluk (*obligation*) veya izin (*permission*) gibi durumlarla ilgili olan anlambilimsel zıtlıkları içerir. Konuşucuya yönelen kiplik, birçok dilde özel gramatikal işaretleyicilere sahip olan imkân (*possibility*) veya olasılık (*potential*), kesinlik (*certainty*), varsayım (*supposition*), şüphe (*doubt, dubitative*), delile dayalılığı (*evidentiality*) içine alır. Kılıcıya yönelen kiplik ise, yeterlilik (*ability*), izin (*permission*), zorunluluk (*obligation*), istek (*desire, desiderative*) veya niyeti (*intention*) kapsar (Kroeger 2005: 166).

Frawley, kipliği bir ifadedeki gerçeklere dayanan durum olarak tanımlamıştır ve kiplikle kipin birbirinden farklı kategoriler olduğunu savunanlardan biridir. Ona göre, kiplik, gerçeklik (*realis*) ve gerçek dışılığın (*irrealis*) iki parametresinin terimidir (Frawley 1992: 390).

Son yıllarda kiplik üzerine araştırma yapan Türkologlardan biri de Türkçenin görünüş sistemini daha 1971 yılında detaylı bir inceleme ile ortaya koyan Johanson olmuştur. O, kipliğin özellikle delile dayalı kiplik (*evidentiality*) adlı alt türü ile ilgili araştırmalar yapmış ve daha önce dolaylılık (*indirectivity*) olarak değerlendirdiğı bu semantik kategoriyi Türkçede, “Turkic Indirectives” ve “Evidentiality in Turkic” başlıklı makalelerinde değerlendirmiştir (Johanson 2000: 65-66; 2003: 288).

Kılıç da kiplik ve kipliğin alt türlerine çalışmalarında yer vermiş Kırgız Türkçesinde delile dayananlarla diğeri bilgi kipliklerinin ilişkilerini incelediğı doktora tezi ile “Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık” adlı makalesinde algısal delile

dayalılığın Kırgız Türkçesindeki işaretleyicilerini incelemiştir (Kılıç 2004; 2005: 68-113).

Genel dil biliminde kiplik üzerine yapılan araştırmalarda ve yukarıda görüşlerine yer verdiğimiz araştırmacıların kiplik tanımlarında dikkati çeken husus, bir anlam bilimi kategorisi olan kiplik üzerinde de fiilin diğer kategorileri görünüş, kip ve zaman gibi genel bir kabul olmadığıdır. Öyle ki, kiplik zaman zaman fiilin bir kategorisi olan kiple iç içe ele alınmış ve bunların paralel kategoriler olduğu ifade edilmiştir (Lyons 1977: 452; Nigmatov 1970: 56; Bybee, Pagliuca, Perkins 1994: 177-180). Diğer yandan bazı araştırmalarda ise, kip ve kiplik tamamen birbirinden ayrılmış ve ayrı iki kategori olarak değerlendirilmiştir (Kroeger 2005: 166; Frawley 1992: 390). Ayrıca, kiplik bazen de araştırmalarda zaman kategorisi ile de değerlendirilmiş olmakla beraber (Palmer 1986: 2); bazı çalışmalarda ise, görünüş ve zamandan ayrı bir kategori olarak ele alınıp incelenmiştir (Clark 1998: 217-267).

Kipliğin, birer gramer kategorisi olan kip, zaman ve görünüşten farklı olarak bir anlam bilimi kategorisi olduğundan daha önce bahsedilmişti. Onun ifade alanı, sadece fiil çekimi ve dolayısıyla fiil çekim ekleri değil, bunun dışında zaman zaman cümlelerin tamamı, zaman zaman da vurgu ve kiplik kelimeleridir. Ancak, bütün bu bahsedilen gramer alanlarında kiplik kendini gösterirken fiil çekiminde kiple ifadesini bulmaktadır. Kipliğin fiil çekimindeki işaretleyicisi olan kip tam olarak kiplikten ayrılamaz. Bu şekilde gramerde kipliğin ifadeleyicilerinden biri olan kip, kiplik kelimeleri, vurgu vb. gibi kipliğin diğer ifade vasıtaları ile sıkı bir bağ içindedir.

1.3. KİP VE ZAMAN KAVRAMLARI

Fiilin zaman kategorisi üzerine yapılan araştırmalarda da gramer zamanı kavramı (*tense*), kip (*mood*) kavramından tam olarak ayrılamamış görünmektedir. Binnick, fiilin zamanlarının genellikle, gösterici kipin bulunduğu yapılarda

kullanıldığını vurgulamıştır (Binnick 1991: 66). Bu da zaman ve kip biçimlerinin tartışılmasına yol açmıştır.

Zaman da tıpkı kip ve kiplik gibi hem gramerde hem de diğer disiplinlerde araştırmacıları oldukça meşgul eden bir konu olmuştur. Evrendeki zaman kavramından hareketle, hem yaşadığımız dönem içinde süregelen zamanı hem de gramerde kişiler arası diyalogda yapılan iş, oluş ve hareketlerin sürecini ifade etmek için kullandığımız zamanı anlamak ve kavramak için birçok çalışma yapılmıştır.

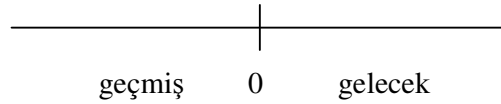
Zaman kavramı üzerine çalışan bazı araştırmacılara göre, dillerde zamanın yansıtılması iki boyutta olur. Mutlak zamanlar ve göreceli zamanlar. Mutlak zamanlar geçmiş, şimdiki ve gelecektir. Göreceli zamanlar ise bu mutlak zamanlara göre zaman eksenine yerleşen zamanlardır (Comrie 1985: 2; Uzun 2004: 152). Zamanı eksen alan birçok çalışmada genel anlamda zaman ile gramer zamanı arasındaki ayırım odak noktası olmuştur. Zaman (*time*) kavramının gramerdeki ifadesi gramer zamanı (*tense*) dır (Comrie 1985: 9; Fleishmann 1990: 15); ancak, Türk lehçelerinde ve Başkurt Türkçesinde, İngilizcede olduğu gibi bu iki kavram için iki ayrı terim kullanılmamış, her iki kavram için de *zaman* terimi kullanılmıştır. Son yıllardaki araştırmalarda *gramer zamanı* terimiyle, bu terim kargaşasına çözüm getirilmeye çalışılmıştır.

Dil biliminde ve dil bilgisi çalışmalarında geleneksel olarak gramer zamanı üç bölüme ayrılmıştır. Bunlar geçmiş, şimdi ve gelecek zamanlardır. Bu ayırım daha çok konuşucu merkezli bir sınıflandırmadır. Jespersen'e göre gramer zamanları teorisinin başlıca amacı, kesin olarak bilinen fiil zamanlarıyla üç zamanı birbirine uydurmaktır. Bunun yolu, fiilin zamanlarını sınıflandırmak için bazı anlam farklılıkları bulmaktır (Comrie'den Jespersen 1924:254-257).

Bugün, dil bilimi çalışmalarında gönderim; gösterici merkezli (*deictic*) ve gösterici merkezli (*nondeictic*) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Gramer zamanı, gönderimin gösterici merkezli yapısı olarak tanımlanır (Lyons: 1977: 687). Ancak Comrie, gramer zamanını mutlak (*absolute*) ve izafi (*relative*) olmak üzere iki grupta

incelemiştir. Böylece gösterici merkezli, geçmiş, şimdi ve gelecekte ibaret olan zaman ayrımlarına, gönderim noktası şimdiden farklı olarak, bağlam vasıtasıyla ulaşılabilecek zamanlar da eklenmiştir (Comrie 1985: 56; Fleishmann 1990: 16). Comrie ve Fleishmann tarafından bu şekilde izafi zaman (*relative tenses*) olarak adlandırılan zamanlar, diğer bazı araştırmacılar tarafından görünüş kategorisinde incelenmektedir. Clark ise, Türkmen Türkçesi gramerinde zaman ve görünüşü bir başlık altında ele alıp, Türkmen Türkçesinin zaman sistemini, görünüş kategorisinin anlam ayrıntılarıyla incelerken, kip kategorisini ayrı bir başlıkta incelemiş, böylece zaman ve görünüş kategorilerini kipten ayırmıştır (Clark 1998: 217-267).

Comrie'nin mutlak gramer zamanının dilde sunumu şu şekildedir:

Şekil 2. Mutlak zamanların sunumu

(Comrie 1985: 2)

Birçok dilde gramer zamanının sunumu bu şekildedir. Geleneksel olarak 0 noktası konuşucunun içinde bulunduğu zamanı karşılamaktadır. Çizginin solu geçmiş, sağ ise geleceği ifade eder.

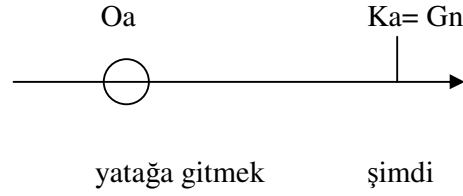
Fleishmann, zamanın sunumunu biraz daha farklı ele almış ve mutlak zamanın sunumunu, verdiği bir örnekle şu şekilde göstermiştir.

Ka= Konuşma anı

Gn= Gönderim noktası

Oa= Olay veya durum

Dün yatağa erken gittim.

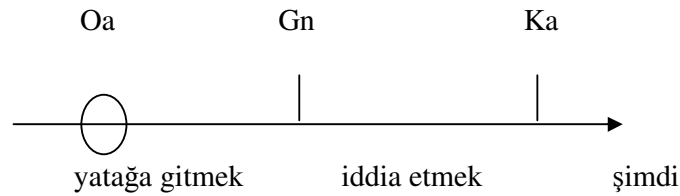
Şekil 3. Mutlak zamanın sunumu

(Fleishmann 1990: 16)

Burada gönderim noktası, konuşma anına tekabül etmekte; olay ise zaman çizgisinde her ikisinden daha öncede yani çizginin geçmiş tarafında yer almaktadır.

İzafi zamanlar, daha önce de belirtildiği üzere, gönderim noktasının şimdiden farklı olarak bağlama göre uygun bir şekilde yerleştirilmesiyle oluşmaktadır. Burada bağlam önem kazanmakta, yani izafi zamanları bağlam belirlemektedir. Konuyla ilgili olarak Fleishmann, izafi zamanların dilde sunumunu şu şekilde göstermektedir.

Marcel dün, bir gün önce yatağa erken gittiğini iddia etti.

Şekil 4. İzafi zamanların sunumu

(Fleishmann 1990:16)

Zamanların bu şekilde mutlak ve izafi olarak sınıflandırılmasından (Comrie 1985; Fleishmann 1990, Binnick 1991) başka Comrie, bu sınıflandırmadan sonra bir ilki gerçekleştirmiş ve izafi zamanları da tamamen izafi zamanlar (*pure relative tense*) ve mutlak izafi zamanlar (*absolute relative tense*) olmak üzere iki gruba ayırmıştır (Comrie 1985: 56, 64). İzafi zamanların bu iki türü arasındaki fark, gönderim noktasından kaynaklanmaktadır. Tamamen izafi zamanların sınırlarına Türk dillerindeki sıfat fiilli cümlelere benzer cümleler girer. Mutlak izafi zamanlarda

ise gönderim noktası geçmişte bir noktadır (Comrie 1985: 65). Bu tarz yapılar Türk dillerinde genellikle hikâye birleşik zaman dediğimiz zaman ile sunulmaktadır.

Comrie, çalışmasında izafi zamanlar ile mutlak zamanların ayrıldıkları noktaları uzun uzun anlatmıştır. Bu zaman ayırımlarını verirken onun zamanları formüle edişi burada bizim de bu ayırımları anlamamız açısından faydalı olacaktır. Comrie, olay anı (Oa) ve konuşma anı (Ka) gibi iki zaman noktasından hareketle üç bağıntı içinde -eşitlik, öncelik ve sonralık- mutlak zamanları formüle etmiştir. Comrie'nin ve genelde bütün dillerdeki zamanın görünümünü, şu şekilde formüle ederek göstermek mümkündür.

$$\begin{array}{c} \text{Oa}=\text{Ka} \\ | \\ \hline \end{array}$$

Şekil 5. Comrie'nin şimdiki zaman sunumu

$$\begin{array}{cc} \text{Oa} & \text{Ka} \\ | & | \\ \hline \end{array}$$

Şekil 6. Comrie'nin geçmiş zaman sunumu

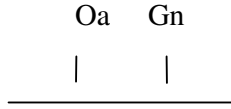
$$\begin{array}{cc} \text{Ka} & \text{Oa} \\ | & | \\ \hline \end{array}$$

Şekil 7. Comrie'nin gelecek zaman sunumu

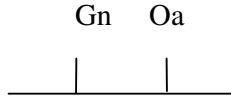
Comrie'nin mutlak zamanları nasıl incelediğini, bu şekilde bir zaman çizgisi üzerinde gösterdikten sonra, bağlama göre ortaya çıkan izafi zamanları da aşağıdaki gibi göstermek mümkündür.

$$\begin{array}{c} \text{Oa}=\text{Gn} \\ | \\ \hline \end{array}$$

Şekil 8. Comrie'nin izafi şimdiki zamanların sunumu

Şekil 9. Comrie'nin izafi geçmiş zamanların sunumu

Şekil 10. Comrie'nin izafi gelecek zamanların sunumu

Kroeger, zaman teriminin sadece gramatikal olarak işaretlenen zamana gönderim için kullanıldığını belirtmiştir. O da tıpkı Comrie gibi, zaman sisteminin *absolute tense* “mutlak zaman” ve *relative tense* “izafi zaman” olarak iki şekilde incelenebileceğini ifade etmiştir (Kroeger 2005: 148).

Smith, gramer zamanlarının öncelik, sonralık, eş zamanlılık gibi birbirleriyle ilgili değerlerle meydana geldiğini belirtmiştir. Bunlar sabit veya esnek yönlendirmelerdir (Smith 1991: 145). Frawley, zamanı, görünüşün tanımıyla karşılaştırarak bir tanım yapmıştır. Eğer görünüş, olayın bir zaman çerçevesi üzerinde veya içinde şekillenme biçimiyse; zaman, olayın bir zaman çerçevesi içerisinde açıkça işaretlenme biçimidir. Görünüş, olayların işaret etmeyen şekillerine işaret eder, zaman ise, işaret eden şekillere işaret etmektedir. Frawley de zaman şekillerini *absolute tense* (mutlak zaman), *relative tense* (izafi zaman) olarak ikiye ayırmıştır. Mutlak zaman, gramer zamanının konumunu konuşma anına bağlar, izafi zaman ise konuşma anı veya zaman konumu olarak başka bir olayı seçer (Frawley 1992: 336, 345).

Kip ve zaman kategorileri çeşitli biçimlerde kesişebilir. Öncelikle belli bir kip ayrımı bir zamanda yansız kalabilir (Lyons 1983: 277). Türkçede fiil çekim eki olarak tanımlanmış bir biçimin (örneğin, {-mİş} {-DI}, {-Iyor}, vb.) birden fazla kullanımı olduğu ve dolayısıyla da birden fazla anlamı aktardığı birçok çalışmada dile getirilmiştir (Aksu-Koç 1997; Akerson 1994, Taylan 1988, 1993; Slobin ve Aksu 1982; Yavaş 1980). Fiil çekim ekleri zaman, görünüş ve kiplik gibi anlamsal

kategorilerin dil bilgisel biçimlenişleridir. Başka dillerde de aynı biçimin hem zaman hem görünüş anlamlarını aktarması, bu iki kategorinin birbirleriyle bağlantılı olduğunu göstermektedir.

Türkiye Türkçesi gramerciliğinde genel dilbiliminde olduğu gibi gramer zamanı ile ilgili çok değişik tanım ve adlandırmalarla karşılaşmak mümkündür. Öncelikle çalışmaların genelinde gramer zamanı için genel zaman teriminin kullanıldığı dikkat çeker. Türkiye Türkçesinde gramer zamanı, fiilin gösterdiği iş, oluş ve hareketin hangi zamanda yapıldığını veya olduğunu ifade eden bir gramer kategorisidir; (Ergin 1999: 133; Topaloğlu 1989: 165). Zaman bazı araştırmacılar tarafından başlangıcı ve sonu belli olmayan soyut bir kavram, bir akış (Gencan 1979: 272) ; varlık ve kavramların intikali için gereken süre (Bilgegil 1982: 263); bir oluş ya da kılışın içinde geçtiği zaman parçası (Banguoğlu 1990: 139); eylemin içinde olduğu zaman (Aksan 1980: 232) olarak tanımlanmıştır.

Akerson, zaman kavramını, felsefi olarak iki taraflı bir karşıtlık şemasına oturtarak; *dilimlenmemiş zaman* ve *dilimlenmiş zaman* olmak üzere iki gruba ayırmıştır. *Dilimlenmemiş zaman*, başı sonu belli olmayan bir akıştır. *Dilimlenmiş zaman* ise, başı sonu belli olan aralıklardır (Akerson 2000: 142). Akerson da konuşma anını merkez alarak Türkçede zamansal işlevlerin dışı vurumlarını bir tablo yardımıyla şu şekilde göstermiştir:

Merkez: Şimdiki şu an (konuşma zamanı)				
	Dilimlenmemiş Zaman	Dilimlenmiş Zaman		
İşlev	Geniş	Geçmiş	Şimdi	Gelecek
Biçim	-ir	-di, -miş	-yor	-ecek

Tablo 2. Konuşma zamanı merkezli zaman tasnifi
(Akerson 2000: 143)

Akerson, zaman çizgisinde merkezi geçmişteki bir noktaya aldığımızda, Türkçede farklı zaman sistemlerinin ortaya çıktığını ifade eder. Bu durumda ortaya çıkan zaman sistemleri, geçmişte merkez alınan noktanın etrafına yerleşir. Zaman sistemlerinin bu şekildeki yerleşimini aşağıdaki tabloda görmek mümkündür.

Merkez: Geçmişteki bir an (anlatı zamanı)				
	Dilimlenmemiş Zaman	Dilimlenmiş Zaman		
İşlev	Geniş	Geçmiş	Şimdi	Gelecek
Biçim	-irdi	-diydi, - mişti -mişmiş	-yordu -yormuş	-ecekti -ecekmiş

Tablo 3. Anlatı merkezli zaman tasnifi

(Akerson 2000: 143)

Zaman, genel olarak dil biliminde, felsefe vb. gibi diğer disiplinlerde birçok çalışmada ele alınıp incelenmiştir. Bütün bu çalışmalarda evrendeki zaman kavramı insan tarafından algılanmaya çalışılmış ve bu genel kavramın insanın iletişim aracı olan dildeki ifadesi, gramer zamanına yansısı dikkat çekmiştir. Gramer zamanı, genel olarak zamanın dildeki algılanış biçimidir. Bu algılama konuşma anını merkez alarak, zaman kavramını bir zaman çizgisinde gösterme şeklinde olmuştur. Bunun sonucunda zaman çizgisinde şimdiyi ifade eden konuşma anından önce olan olaylar geçmiş, sonrası ise gelecek olarak tanımlanmıştır. Böylece, gramerin üç zamanı geçmiş, şimdi ve gelecek belirlenmiş olur. Hemen hemen bütün dillerin gramerlerindeki zaman, geçmiş, şimdi ve gelecek şeklinde dilimlenmiştir. Bu üç zamanda gösterici merkezi konuşma anıdır. Bu üç zamandan başka bazı araştırmacıların gramerde gösterici merkezinin bağlama bağlı olarak ortaya çıktığı başka zaman şekillerinin de olduğu ifade edilmiş ve bunlar çeşitli şekillerde incelenmiştir.

1.4. KİP VE GÖRÜNÜŞ KAVRAMLARI

Görünüş (*aspect*), hem Türkiye Türkçesinde hem de Başkurt Türkçesinde üzerinde fazla çalışılmamış olan bir gramer kategorisidir. Aspect kavramı Türkiye Türkçesinde genellikle *görünüŧ* (Korkmaz 1992: 74-75; Vardar 2002: 48, 105-106; Hengirmen 1999: 82,194-195; Koç 1992: 128-129; Banguoğlu 1995: 411; Dilaçar 1974: 159-161), *bakış* (Uğurlu 2003: 247), *görünüm* (Hatipoğlu 1972: 22) terimleriyle karşılanmıştır. Çeŧitli gramerlere ve dil bilimi çalışmalarına baktığımızda kip, zaman ve görünüşün üç ayrı kategori olarak incelendiğini görüyoruz; ancak daha önce de söylendiği üzere, her ne kadar bu üç kavram ayrı birer kategori de olsa, çoğunlukla birbirleriyle kesiştikleri yerler olmaktadır. Özellikle Slav dilleri araŧtırmalarında ortaya çıkan ve ilgili terimi Rusçadan çevrilen bu kavram, daha çok XIX. ve XX. yüzyıl dilciliğinde ele alınmıştır. **Görünüŧ**, fiillerin belirttiği oluşların süresi, gelişmesi ve bitmesiyle ilgili bütün biçimleri kapsayan bir gramer kategorisidir.

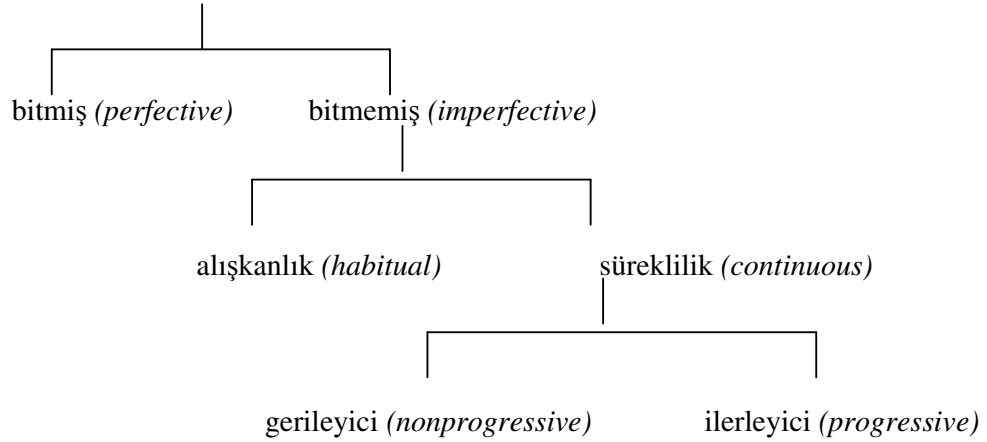
Türk Dil Kurumu tarafından basılmış olan *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde görünüş, daha çok Slav dillerinde, eylemin bitmiş veya bitmemiş olduğunu göstermek üzere fiillerde görülen ŧekil farkı olarak tanımlanmıştır (1949: 94).

Türkçede görünüş sistemini oldukça detaylı bir ŧekilde inceleyen Johanson, görünüş sisteminin zaman sistemi ile sıkı bir bağlantıda olduğunu, zaman eklerinin aynı zamanda görünüş-zaman kategorisinin göstericileri olduğunu ve zamanın görünüşün gerçekteşmesinde çok önemli rol oynadığını ifade etmiş ve zarf ŧekillerini ifade eden kipli ve zamanlı olmayan düşünceleri, görünüşlü düşünceler olarak nitelendirmiştir. Görünüşlü düşüncelerin ise olayın sınırlarını çeŧitli bakımlardan açan öznel bakış biçimleri olduğunu ve bu düşüncelerin, konuşucunun olaya bakışını ve olayı, dinleyene göstermek istediği ŧekli ifade ettiğini belirtir (Johanson 1971: 46, 51). Kılınıŧ (*aktionsart*) ile görünüşü (*aspect*) birbirinden ayırarak inceleyen Johanson, her fiilin kendiliğinden bir hareket tarzına sahip olduğunu, bunun da kılınıŧı ifade ettiğini belirterek, kılınıŧı ŧu ŧekilde üçe ayırır.

1. *Initialtransformativ* “Ön sınırı vurgulayanlar”
2. *Finaltransformativ* “Son sınırı vurgulayanlar”
3. *Nontransformativ* “Sınır vurgulamayanlar” (Johanson 1994: 249).

Kılınış veya kılınış birliğine (*aktionalphrase*) sahip olan bir fiilin çekimlenmesiyle de bakış birliği (*aspektphrase*) oluşmaktadır (Johanson 1971: 46).

Comrie, görünüşü, bir durumun zamana ait iç unsurlarının görünüşlerinin farklı yolları olarak tanımlar ve görünüşü, *perfective* “bitmiş” ve *imperfective* “bitmemiş” olarak ikiye ayırmıştır. Ona göre, bitmemişlik görünüşü, kendi arasında *habitual* “alışkanlık” ve *progressive* “ilerleyici” olarak yine ikiye ayrılır. Comrie, görünüşe ait zıtlıkları aşağıdaki gibi sınıflandırmıştır (Comrie 1976: 3, 16, 25).

Tablo 4. Comrie’nin görünüşe ait zıtlıkları sınıflandırması.

Bitmemişlik görünüşü ile bitmemişlik görünüşü arasındaki fark, bitmişlik görünüşünün bir olayın dış yapısıyla, bitmemişlik görünüşünün ise, olayın iç yapısıyla ilgilenmesindedir. Bitmemişlik, bir olayın iç yapısıyla, hem başlangıcından öncesiyle hem bittikten sonrasıyla ilgilenebildiği için alışkanlıklar bu gruba girmektedir. Zamanla görünüşü birbirinden ayıran en önemli özellik ise görünüş, durumun zamanını, başka bir zaman noktasıyla ilişkilendirmekle ilgilenmez; ancak bir durumun zamana ait iç seçmenleriyle ilgilenir. Sonuç olarak gramer zamanı, bir

durumun dış zamanı ile ilgilenirken, görünüş ise, bir durumun iç zamanı ile ilgilenmektedir (Comrie 1976: 4, 5).

Smith, eserinde görünüşe ait bakış açılarına (*aspectual viewpoint*) bir bölüm ayırmıştır. Ona göre, tıpkı bir kamera objektifi fonksiyonuna sahip olan görünüşe ait bakış açıları (*aspectual viewpoint*), nesneleri alıcıya görünür hâle getirmektedir. Smith ayrıca, durumların bakış merceklerinin kendilerine çevrildiği nesneler olduğunu ve kamera objektifinin, nesneleri görüntü için var olabilir kılması gibi, bakış açılarının da cümlede içinde anlatılan durumları görünür hâle getirmesi gerektiğini ifade etmiştir (Smith 1991: 91).

Görünüş (*aspect*), zamandaki olayın iç organizasyonunu, biçim ve dağılımını tanımlamakta ve iki çeşit görünüşten, *lexical aspect* “kelimeye ait görünüş” ve *morphological aspect* “biçime ait görünüş”, bahsetmektedir. Kroeger, yüklemli sınıflandırmanın en temel yollarından biri, durum değişiyor mu yoksa durağan mı sorusuyla ilgilidir. Kelimeye ait görünüş (*lexical aspect*) de bununla ilgilidir. Bu da *events* “hareket” ve *states* “durum” yüklemli olarak ikiye ayrılır. Biçime ait görünüş ise, temelde iki farkla, *perfective* “bitmişlik” ve *imperfective* “bitmemişlik” ile ayrılır (Kroeger 2005: 152, 154).

Lyons, görünüşün Rusça *vid* sözcüğünün çevirisi olduğu, önceleri Rusça ve öteki Slav dillerinde eylemin çekiminde bitmişlik ve bitmemişlik ayrımını anlatmak için kullanıldığını belirttikten sonra, bitmişlik ve bitmemişlik kavramları üzerinde durmuştur. Lyons, bu iki kavram arasındaki ayrımı anlatabilmek için aşağıdaki Rusça örnekleri vermektedir:

<i>Ya proçital roman</i>	“Roman okudum.”
<i>Ya çital roman</i>	“Roman okudum.”

Bu iki cümle de, “Dün akşam ne yaptınız?”, gibi bir soruya, “Roman okudum.”, şeklinde cevap olabilmektedir. Ancak bu iki cümle, Rusçada birbirine eş değildir. *proçital* fiilinde bitmişlik; *çital* fiilinde ise bitmemişlik söz konusudur.

Ruşça görünüş dizgesinde bitmişlik belirtili terimdir. Bitmemişlik ise buna karşılık belirtisizdir ve birçok bitmişlik biçimi karşılığı olan bitmemişlik biçimine önek getirilerek türetilir. Yukarıdaki iki cümleden birincisinde okuma işinin bittiği anlaşılır. İkincisinde ise, okuma işinin tamamlanıp tamamlanmadığı anlaşılmaz. Yalnızca konuşucunun roman okumakla biraz zaman geçirdiği söylenebilir.

Ruşçada olduğu gibi Yunancada da bitmişlik, bitmemişliğe karşıt olarak belirtilidir. Ama Yunanca görünüş dizgesinde bir üçüncü terim, geniş zaman (*aorist*) vardır. Bu kavram kimi durumlarda hem bitmişliğe hem de bitmemişliğe karşıt durumdadır. Bütün bu açıklamalardan sonra Lyons, görünüş kategorisinin, bu bahsedilenlerden başka, birçok türden ayrım olasılığı içerdiğini ve zaman ayrımları gibi bunların da süremle ilgili olduğunu, ancak süremdeki yerinden çok bir eylem, olay ya da durumun süremle ilgili dağılımı veya sınırlarıyla ilgili olduğunu ve zamanın tersine görünüşün gösterici bir kategori olmadığını, cümlelerin zamanına göre düzenlenmediğini söylemektedir (Lyons 1983: 282).

Lyons, ayrıca İngilizcede görünüşü ayrı bir alt başlık altında ele almıştır. Biz görünüş kavramına netlik kazandırabilmek açısından konu ile ilgili bazı açıklama ve örnekleri buraya almayı uygun gördük. Lyons, İngilizcede zaman ve kiple birleşen iki görünüş olduğunu vurgulamıştır. Bunlar bitmiş ve sürekli görünüşlerdir ve birbirleriyle kolaylıkla birleşebilirler. Örneğin;

I have/ had read the book. “Kitabı okudum/okumuştum.”

Burada bitmiş bir görünüş söz konusudur.

I am/ was reading the book. “Kitabı okuyorum/okuyordum.”

Burada da sürekli görünüş vardır.

I have/had been reading the book. “Kitabı okumaktaydım/ okumakta imişim.”

Bu cümlede iki görünüş birleşmiş gibidir.

Lyons, bunların dışında İngilizcede yalnızca geçmiş zamanda kullanılan alışkanlık, yalnızca edilgen yapı ile sınırlı olan dönüştürücü gibi görünüş kategorilerinin varlığından bahseder. Ayrıca görünüşün zaman ve kiple de kaynaşp kesiştiği yerlerin olabildiğini belirtir. Bunun nedenini ise, kimi kavramların kip, görünüş ya da sürem yönünden sınıflandırılabilmesine bağlayarak, dillerin anlam yönünden çözümlenmesinde açıkça zaman, kip ya da görünüş adıyla dizgesel olarak biçimbilgisel ve sözdizimsel karşıtlıklarla yaptığımız ayrımlardan daha çok ayrım kabul etmemizin gerekli olduğunu söyler (Lyons 1983: 283).

Meydan Larousse Ansiklopedisinde de görünüş, oluşları belirten kelimeler (fiiller ve bazı dil bilimcilere göre fiil anlamını içeren isimler) fiil kavramına yansıyan değişik temsil biçimlerini anlatmaya elverişli olan biçimler olarak tanımlanmıştır ve aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır:

1. Bitişli veya aoristli görünüş; gelişmesiz, bir nokta olarak görülen oluş (Türkçede -di'li geçmiş zaman: geldi)
2. Sürekli görünüş (Türkçe: geliyordu)
3. Bitmişlik belirten veya bitmemişlik belirten görünüş (Bitmişlik veya bitmemişlik ayrımı Slavcada çok önemlidir. Rusça ve Çekçenin fiil sistemine hâkimdir.)
4. Sonuç görünüşü (Alm. *steigen* çıkmak sonuçlu, *ersteigen* tırmanmak)
5. Belirli ve belirsiz görünüş, bir sonucun kapsanıp kapsanmadığını, çoğunlukla bir nesneyi göstermek için kullanılır. (Türkçede konuşmak belirsiz, söylemek belirlidir)
6. Eylemin tekrar edildiğini belirten tekrarlamalı görünüş (Lat. *dicere* söylemek, *dictare* söyleyip durmak)
7. Eyleme geçişi belirten başlama görünüşü
8. Oluş üstünde ısrar belirten şiddet görünüşü.

Görünüş kavramı bu şekilde 8 gruba ayrıldıktan sonra görünüş ayrımlarının çeşitli dillerde değişik şekillerde gösterildiğine değinilir. Örneğin; Slav dillerinde bitmişlik ile bitmemişlik, fiil örnekleri ile sonekler arasındaki karşıtlığa dayanır. Görünüş olguları aynı dilde değişik düzlemlerde ortaya çıkar ve hem fiil yapısını (önekleme, sonekleme) hem de fiil çekimini (değişik görünüşlü gövdelerin karşıtlığı) ilgilendirir.

Görünüş, gramerde kurallaşarak fiil sistemine hâkim olabilir. Hint-Avrupa dillerinde ve değişik olarak Slavca, Yunanca ve Latince de böyledir; Eski Yunancada üç gövde (şimdiki zaman, aorist ve bitmiş zaman) karşıtı. Dillerde görünüş işe karışmadan zamanın belirtilebildiği pek görülmez ve görünüş zamandan çok daha önemli bir rol oynayabilir. Arapçadaki *yektubu* biçimi öz olarak bitmemişliği gösterir ve değişken bir zaman değeri taşır: yazıyordu, yazdı veya yazacak. Bazı dillerde görünüşten zamana kayıldığı da görülebilir. Fransızcada birleşik geçmiş zaman başlangıçta bitmişliği belirtirken zamanla geçmişi göstermek için yalın geçmiş zamanın yerini almıştır. Hint-Avrupa dillerinin tarihinde çok görülen bu durumu, soyutlamaya doğru bir ilerlemenin belirtisi olarak yorumlayanlar çıkmıştır. Çünkü görünüş zamandan daha somut temsil biçimlerini kapsar (Meydan Larousse 1979: 290-291)

Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü* adlı eserinde görünüşün fiilin çekimli şekliyle anlattığı işin ve gösterdiği zamanın dışında özel değerlendirmeye dayanan kişisel ve özel bir anlam taşınması ve farklı bir oluş, farklı bir meydana geliş tarzı göstermesi durumu olduğunu belirttikten sonra şu örneği verir: "Seninle bu konu üzerinde uzun uzun tartışacağım da bir sonuç mu alacağım?" cümlesindeki tartışacağım ve alacağım çekimli fiilleri, şekil olarak gelecek zamanı gösterdikleri hâlde kişisel, özel bir değerlendirmenin ifadesi olan görünüş bakımından "seninle bu konuda uzun tartışmayacağım ve sonuç da alamayacağım" şeklinde olumsuz bir anlamı aksettirmektedir. Ona göre, *gitti gidecek, kabullenmiş bulunmak, oldu olacak, dönecek olmak* vb. kullanışlarda da bir görünüş özelliği vardır (Korkmaz 1992: 74-75).

Hatipoğlu, görünüş için farklı bir terim kullanır. Bu terim görünümdür. Ona göre görünüm; (*Fr. aspect, aspect intensif; İng. aspect, intensive aspect; Alm. Aktionsart, intensive Aktionsart*) (*Derl. görünüş, karmaşık fiil*) eylem kavramlarında meydana geliş tarzıdır. Hatipoğlu, görünüm için şu örnekleri vermiştir: *Atıldı atılacak, düştü düşecek, oldu olacak, gelmez olmak, gidecek olmak, gelmiş olmak, vermiş bulunmak vb.*) (Hatipoğlu 1972: 22).

Berke Vardar, *Dilbilim ve Dilbilgisi Sözlüğü* adlı eserinde görünüşü, eylemin anlattığı edim, iş, olay, oluşu konuşucunun nasıl gördüğünü belirten dil bilgisi kategorisi olarak tanımlamıştır. Zaman kategorisinden ayrılan görünüş kategorisinin, eylemin bitmişliği, bitmemişliği, başlangıcı, gelişimi, sonucu, yinelenişi, vb. bakımından ele alındığını belirtir. Ona göre, bazı dillerde görünüşün özel dil bilgisel öğeleri vardır. Görünüş bitmişlik görünüşü ve bitmemişlik görünüşü şeklinde iki gruba ayrılmaktadır. Bitmişlik görünüşü; (*Alm. perfektive aktionsart, Fr. aspect parfait, aspectperfectif, aspect accompli, İng. perfect aspect, aspect, perfective aspect, complete aspect, telic aspect*) bitmiş olması açısından ele alınan eylemin görünüşüdür (Ör. *gelmiş olmak. almış bulunmak*, vb. bitmişlik görünüşü içerir.). Bitmemişlik görünüşü ise, (*Alm. imperfective aktionsart, Fr. aspect imperfectif, aspect inaccompli, aspect non-accompl, İng. imperfect aspect, imperfective aspect, atelic aspect*) başlangıcı ve sonu göz önünde tutulmadan hareketin oluşumu içinde ele alınan eylemin görünüşüdür (Ör. *Çocuk yemek yiyor, adam yürüyordu*, vb. bitmemişlik görünüşü içerir) (Vardar 2002: 48, 105-106).

Berke Vardar başkanlığında hazırlanmış olan diğer bir eser *Başlıca Dilbilim Terimleri*'nde ise, görünüş, eylemin anlattığı oluşun süre ve türünü, ne biçimde görüldüğünü belirten dil bilgisi kategorisi olarak tanımlanmıştır. Bu tanıma göre görünüş, eylemin bir anda olup bittiğini ya da bir süreye yayıldığını ifade etmekte; eylemi, başlangıcı, sonu ya da gelişimi açısından ele almaktadır (Vardar 1978: 74).

Hengirmen görünüşü, çekimli eylemlerin bildirdiği iş, oluş veya durumun zaman ile bağlantısını bitmiş, bitmemiş, süren, başlama, yineleme gibi kavramlar açısından belirleyen dil bilgisi kategorisi olarak açıklamıştır. Örneğin; *Yağmur*

yağıyordu cümlesinde, eylemin bitmiş görünüşlü şimdiki zamanda yapıldığı anlatılır. Hengirmen, Türkçede görünüşün, zaman ekleri içinde doğrudan bulunduğunu, birleşik zamanlı eylemlerde ise ikinci zaman ekinin, genellikle görünüşü gösterdiğini söylemekte, görünüş kavramının sık sık kılınış ile karıştırıldığını veya kılınışın etkisinde kalınarak görünüş hakkında yanlış saptamalar yapıldığını vurgulamaktadır. Hengirmen de görünüşü, bitmişlik görünüşü ve bitmemişlik görünüşü olarak sınıflandırmıştır. Bitmişlik görünüşü eylemin bildirdiği iş, oluş veya durumda sürme olmadığını, bir bitmenin bulunduğunu göstermektedir. *İnsanlar denizde yüzdü* cümlesinde *yüz-* eylemine bu görünüşü kazandırmanın {-DX} ekidir. Bitmemişlik görünüşü ise, eylemin bildirdiği iş, oluş veya durumda sürme, bitmeme göstermektedir. *İnsanlar denizde yüzüyor* cümlesinde *yüz-* eylemine bu görünüşü kazandırmanın {-yor} ekidir (Hengirmen 1999: 82,194-195).

Koç, görünüşü zaman kayması anlamında kullanmaktadır. Ona göre, görünüş fiilin çekimli biçimiyle anlattığı işin, kılınışın dışında kişisel, öznel bir anlatımı yansıtmaması, kişinin çekime uğramış fiilde öznel bir değişiklik yapmasıdır. Görünüş, sadece çekimli fiile özgü bir olgu değildir. Zaman kavramı taşıyan fiilimsiler için de geçerlidir. Koç bu duruma, aşağıdaki dörtlüğü örnek verir.

*Dur yolcu! bilmeden gelip **bastığın***
*Bu toprak bir devrin **battığı** yerdir.*
Eğil de kulak ver, bu sessiz yığın
*Bir vatan kalbinin **attığı** yerdir.*

Bu dörtlükte yer alan geçmiş zaman sıfat fiilleri (*bastığın*, *battığı*, *attığı*) üç ayrı görünüştedir. İlk mısradaki henüz yeni yapılmış bir eylemi, ikinci mısradaki çok daha önce yapılmış bitmiş bir eylemi, son dizedeyse, atmakta olduğu anlamında, sürmekte olan bir eylemi anlatmaktadır (Koç 1992: 128-129).

Tahsin Banguoğlu ise, görünüşü fiilin çatısı bölümünde ele alarak çok değişik bir kullanım ve tutum ortaya koyar ve fiil tabanının fiil çekiminden önce aldığı değişik şekillerden her birini görünüş (*aspect*) olarak tanımlar. Ona göre, Türkçede

fiilin aldığı görünümler çeşitlidir ve özel eklerle sağlanmakta ve fiil tabanının bu türlü çeşitlenmesine fiilin çatısı (*voix*) adı verilmektedir. Ayrıca fiil çatısının aşağıdaki 6 görünümlerden meydana geldiğini söyler.

1. Yalın Görünüş	<i>döv-mek</i>
2. Olumsuz Görünüş	<i>döv-me-mek</i>
3. Edilen Görünüşü	<i>döv-ül-mek</i>
4. Dönümlü Görünüş	<i>döv-ün-mek</i>
5. Karşılıklı Görünüş	<i>döv-üş-mek</i>
6. Ettiren Görünüş	<i>döv-dür-mek</i> (Banguoğlu 1995: 411).

Dilaçar görünüş (*aspect*) terimini fiillerde zaman kayması yerine kullanmıştır. Ayrıca, Almanca *aktionsart* yerine de "kılınış" terimini kullanır. Ona göre, kılınış belli bir sürecin akışında bulunan doğal bir özelliktir, yani sürecin iç sınır, başlama, bitirme, süre ve tekrar gibi fiil mastarının da bildirdiği niteliklerle olan ilgisidir. Görünüş ise, fiil çekiminde konuşanın, çekim kalıplarının kabul edilen anlamlandırma sınırlarının dışına çıkarak kullanılışıdır; bu çekime, fiil mastarında bulunmayan özel bir renk vermesidir. Yani, ona göre, görünüşte şekilden beklenen anlam dışında, başka bir anlam çıkmaktadır (Dilaçar 1971: 159-161).

Aksan, görünüş ile birlikte kılınış kavramından da bahseder. Bu iki kavramın birbirine çok yakın olduklarını söyler ve kılınışı Alm. *aktionsart*, görünüşü ise Alm. *aspect* karşılığı olarak kullanır. Daha önceki tanımlarımızda bu iki terim için de Türkçede görünüş terimi karşılık alınmıştı. İngilizce ve Fransızcada da bu iki kavram genellikle *aspect* terimi ile karşılanmaktadır. Aksan'a göre, kılınış terimi, fiillerin anlattıkları işin zaman açısından ne türde olduğunu belirtmekte ve fiilleri de bu açıdan sınıflandırmaktadır. Örneğin; bazı fiillerde bir başlama anlamı, bazılarında süreklilik anlamı, bazılarında da bir bitiş ve sona erme söz konusudur. Bunların yanında eylemlerin anlam açısından başka türleri de vardır. Görünüş ise, dil içinde eylemin kullanımına yansıyan ruhsal etkiler ve koşullarla ilgilidir; eylemle anlatılan işin, olay ya da oluşun, konuşan tarafından öznel bir biçimde değerlendirildiğini

gösterir. Böylece, konuşan eyleme yeni bir değer yüklemiş olur. Aksan, konuya Johanson'dan alınan şu örneği verir:

*"Başka bir resimde babamla bir masa başındayız, kiraz **yiyoruz**. Sırtımda golf elbisem var, ayak ayak üstüne atmışım. Bir ötekinde uzun pantolonlu, mahzun **bakmaktayım**. Resimlerin tozunu **siliyorum**."*

(Oktay Akbal, İkisi, 85)

Bu parçada *yiyoruz*, *atmışım*, *bakmaktayım*, ve *siliyorum* fiilleri arasındaki ayrımlar üzerinde duruluyor. *yiyoruz* ve *siliyorum* şimdiki zaman çekimi olmalarına karşılık ilkinde geçmişte geçen, o an için gerçek olmayan bir olayın anlatımı; ikincisinde ise içinde bulunulan ana dönüş söz konusudur. Fakat *siliyorum* da tam bir şimdiki zaman anlamının bulunduğu söylenemez. *atmışım* belirsiz geçmiş zaman çekimi de tam olarak belirsiz bir geçmiş zamanı yansıtmaz (Aksan 1983: 209; 1998: 102).

Zeynalov, görünüş kavramı için, tarz terimini kullanmakta ve bu kavramın Türk lehçelerine Rus dil bilimciliğinden girdiğini; fakat konunun onlarda da tartışmalı olduğunu ifade etmektedir. Görünüşün; fiilde ifade edilen hareketin, fiilin dâhilî sınırıyla olan ilişkisini ifade ettiğini ve bunların Rus dilinde bitmiş ve bitmemiş olarak iki yönden incelendiğini belirtmektedir (Zeynalov 1993: 313).

Türkçede fiil çekim eki olarak tanımlanan bir biçimin birden fazla kullanımı olduğunu savunan Taylan, görünüşü bir iş, oluş ya da hareketin zamansal iç yapısı olarak tanımlamaktadır. Ona göre, bir olay bitmiş, gerçekleşmiş olarak sunulabileceği gibi, devam etmekte olan bir durum olarak da sunulabilir (Taylan 1997: 1).

Uzun, görünüşün sık sık dil bilgisel zaman kategorisi ile karıştırıldığını ifade etmiştir. Ona göre, dil bilgisel zaman, yüklem anlattığı olayın gerçek zamandaki konumunu gösterirken; görünüş, olayın gerçek zaman boyutuna yerleşme biçimini gösterir. Örneğin; bir olay geçmişte gerçekleşmekle geçmiş zamana ait olur; ama, bu

olayın geçmişte anlık olarak mı yoksa süreye bağlı olarak mı gerçekleştiğini görünüş belirler (Uzun 2004: 145).

Uzun, *Türkçede Görünüş, Kip, Zaman Üçlüsü* adlı makalesinde de görünüş kavramına farklı yaklaşımlar getirir. O, Türkçede zaman ekleri diye bilinen ekler yoluyla eylem paradigmalarında bulunan dil bilgisel kategorilerin yalnızca zaman değil, aynı zamanda kip ve görünüş de aktardığı görüşünün genel dil bilgisi ve dil bilimi kitaplarında kabul gördüğünü söylemekte; fakat kendisi bu görüşe katılmamaktadır. Burada genel görüş olarak bahsedilen görüşe göre örneğin;

Ali eve gidiyor.

gibi bir cümlede {-(I)yor} eki hem şimdiki zamanı, hem bitmemişlik görünüşünü, hem de bildirme kipini sunmaktadır. İşte, Uzun bu makalesinde bu "tek ek- çok işlev yaklaşımı" adı altında toplanabilecek çalışmalarda sergilenen ve ilgili eklere birden fazla kategori aktarma işlevi yükleyen görüşe karşı çıkmakta, tek ek/tek işlev ilkesini benimseyerek, sıfır eki önerisini getirmektedir. Böylece, makalesinde tek ek/çok işlev yaklaşımını benimseyen çalışmalara örnek teşkil eden Erguvanlı Taylan'ın çalışmasını ele alarak, kendi karşıt görüşünü savunmaktadır (Uzun 1998: 15).

Uzun'un önerisine göre her üç kategoride birer 'sıfır görünüş', 'sıfır zaman' ve 'sıfır kip' söz konusudur. Bunlardan sıfır eki ile sunulan görünüşün, tanıdık olan diğer iki görünüşün (bitme ve sürme) karşısında olumsuz olarak belirginleşen (-bitme, -sürme) özellikli bir görünüş olduğunu, bir başka sıfır eki olan zamanın, yine tanıdık olan bir zaman (geçmiş) karşısında olumsuz olarak belirginleşen (-geçmiş) özellikli bir zaman olduğunu söyler. Kip için ise, Türkçede 'başkası kipi' ve 'konuşucu kipi' şeklinde iki farklı kip kategorisi olduğunu, bunlardan başkası kipinin bütünüyle konuşucu kipine bağlı olan bir kategori olduğunu ve bu açıdan da seçimli olan tek kategori olduğunu ifade eder. Ona göre, konuşucu kipi sadece bir açıdan başkası kipine bağlıdır; başkası kipi bulunduğu yalnızca bir alt türüne (-y)miş ile sunulan (-isteme, +tanımsal) özellikli kipe izin verilmektedir. Bu açıdan konuşucu kipi, değişmeceli iki kip içermektedir. Ses bilgisel kip eklerinin bulunmadığı

paradigmalarda kip, diğer kipsel özellikleri dışlayan (-isteme,-tanıtsal) özellikli bir kip olarak sıfır eki ile sunulmaktadır (Uzun 1998: 15).

Uzun, makalesinde bu görüşlerini örnekleriyle anlatmakta ve sonuç olarak da Türkçe dil bilgisinde görünüş, kip ve zaman kategorilerinin birbirinden bağımsız olduğunu ve sözdizimsel yapıda (en azından her ana cümlede) belirginleştiğini söyleyerek, bunları aşağıdaki gibi bir çizelgede göstermektedir:

GÖRÜNÜŞ	(BAŞKASI KİPİ)	1. TÜR KONUŞUCU KİPİ	2. TÜR KONUŞUCU KİPİ	ZAMAN
- <i>TI</i> (+bitme, -sürme)	-(y)AcAk, -(A/I)r, - mAlI, -sA, -(y)A (+isteme, -tanıtsal)	(y)AcAk, -(A/I)r, - mAlI, -sA, -(y)A (+isteme, -tanıtsal)	-(y)mIş (-isteme, +tanıtsal)	-(y)TI (+geçmiş)
-(I)yor (-bitme, +sürme)	-mIş (-isteme, +tanıtsal)	-mIş (-isteme, +tanıtsal)	-Ø (-geçmiş)	
-Ø (-bitme, -sürme)	-Ø (-isteme, -tanıtsal)	-Ø (-isteme, -tanıtsal)		

Tablo 5: Uzun'un Türkçede görünüş/kip/zaman paradigmaları
(1998: 15).

Bütün bu tanım ve sınıflandırmalardan da görüldüğü üzere, tıpkı fiilin diğer kategorileri zaman ve kip gibi görünüş üzerinde dil biliminde tam bir fikir birliğine varılabilmiş değildir. Genel dil biliminde görünüş ve kılınış kavramları birbirinden ayrı olarak incelenmiş; ancak, Türkiye Türkçesi gramerlerinde zaman zaman görünüş ve kılınış birbirine karıştırılmış, bazen de görünüş çatı kavramıyla açıklanmıştır.

1.5. BAŞKURT TÜRKÇESİNDE KİP, KİPLİK VE ZAMAN

Birçok dilde olduğu gibi, Başkurt Türkçesinde de kip ve zaman kategorisi fiilin iki ayrı kategorisi sayılmakla beraber, bunlar birbirinden ayrılmaz iki kategoridir (Baskakov 1968: 11; Poslelov 1952: 96). Başkurt gramerciliğinde de kip, zaman ve görünüş kavramları değişik şekillerde ele alınıp incelenmiş, sonuçta da bu kavramlara dair bazı tasnifler ortaya konulmuştur. Bütün bu tasniflerde ortak

noktalar olabildiği gibi birbirinden farklı görüş ve ifadeler de bulunmaktadır. Burada Başkurt Türkçesinde fiilin kip sistemini incelemeye başlamadan Başkurt Türkçesi üzerinde incelemelerde bulunmuş olan belli başlı dilcilerin kip ve kiplik hakkındaki görüşlerini vermek, incelemenin seyri açısından faydalı olacaktır.

Başkurt dil biliminde fiilin kip kategorisini bilimsel anlamda ilk olarak inceleyen dilci N. K. Dmitriyev'dir. O, *Grammatika Başkirkosgo Yazıka ve Başkurt Tili Grammatikahı* (Bashkurt Dilinin Grameri) adlı hem Rusça hem de Başkurtça baskısı olan eserinde, Başkurt Türkçesindeki fiil kipleri ve fiil kategorilerini incelemiştir. Dmitriyev'e göre kip, gerçek olup olmama bakımından konuşucunun iş veya olayla münasebetini gösterir (Dmitriyev 1948: 140; 1950: 142). Bu eserinde Dmitriyev fiil kiplerini şu dört başlık altında incelemiştir:

1. *Häbär Hüykälışı* "Haber kipleri"
2. *Şart Hüykälışı* "Şart kipi"
3. *Tläk Hüykälışı* "İstek kipi"
4. *Büyürüq Hüykälışı* "Emir kipi" (Dmitriyev 1948: 140-170; 1950: 147-148).

Fiil kip ve kategorilerini inceleyen bir diğer Başkurt dilcisi Prof. J. F. Kiyekbayev'dir. O, fiil kipini gerçeğe bağlı olan iş ve harekete karşı konuşmacının tavrı olarak tanımlar. Gerçekte olan hareket, konuşmacı tarafından çeşitli şekilde kabul görebilir. Fiil kipini bu şekilde tanımlayan Kiyekbayev, onları şu dört grupta inceler:

1. *Häbär Hüykälışı (Izyavitelnoye Nakloneniye)* "Haber kipleri"
2. *Büyürüq Hüykälışı (Povelitelnoye Nakloneniye)* "Emir kipi"
3. *Şart Hüykälışı (Usnovnoye Nakloneniye)* "Şart kipi"

4. *Tĭläk-Ündäw Hŭykälĭŭĭ* (*Jelatelno- Pobuditelnoye Nakloneniye*) “Dilek kipi” (Kiyekbayev 1966: 88).

Zeynullin’in *Hezirgi Başkurt Ezebi Tili- Morfologiya* “Başkurt Edebî Dili - Morfoloji” adlı eserinde, fiilin kip kategorisi oldukça ayrıntılı olarak incelenmiştir. Zeynullin’e göre, fiilin kipi, konuşmacı gözünden, cümlelerin içeriğinin gerçekleşme münasebetini bildirir ve altıya ayrılır:

1. *Häbär Hŭykälĭŭĭ* “Haber kipi”
2. *Bŭyŭrŭq Hŭykälĭŭĭ* “Emir kipi”
3. *Tĭläk Hŭykälĭŭĭ* “Dilek kipi”
4. *Şart Hŭykälĭŭĭ* “Şart kipi”
5. *Niyät Maqsat Hŭykälĭŭĭ* “Niyet kipi”
6. *Faraz İtŭw Hŭykälĭŭĭ* “İhtimal kipi” (Zeynullin 2002:101)

J. F. Kiyekbayev, F.F. Seyitbattalov vd. tarafından yayımlanan ders kitabı niteliğindeki *Başkurt Tili* “Başkurt Dili” adlı eserde ise, fiil (*kılum*) başlığı altında kiplere yer verilmiştir. Bu eserde fiilin, 1. *Hŭykeliŭ* “kip” *kategorisi*, 2. *Zat* “şahıs” *kategorisi*, 3. *Zaman* “zaman” *kategorisi*, 4. *Yŭneliŭ* “hâl” *kategorisi*, 5. *Kŭlem* “görünüş” *kategorisi* şeklinde beş kategorisinden bahsedilir; ancak, bu kategorilerin her biri ayrıntılarıyla işlenmez. Sadece kip kategorisi, ayrı bir başlık altında incelenerek dörde ayrılmıştır:

1. *Häbär Hŭykälĭŭĭ* “Haber kipi”
2. *Bŭyŭrŭq Hŭykälĭŭĭ* “Emir Kipi”
3. *Şart Hŭykälĭŭĭ* “Şart kipi”
4. *Tĭläk Hŭykälĭŭĭ* “Dilek kipi” (2004: 101-109).

Buraya kadar kip ile ilgili görüşlerine ve tasniflerine yer verdiğimiz ünlü Başkurt gramercileri Dmitriyev, Kiyekbayev, Zeynullin ve Seyitbattalov'un kiple ilgili görüşleri gibi, tasnifleri de benzer özellikler göstermektedir. Bu benzerliklerden biri, hiçbirinin tasniflerinde gereklilik kipine yer vermeyişleridir. Ancak bazıları bu kipe, kip tasnifleri içinde hiç yer vermezlerken (Kiyekbayev 1966), bazılarının farklı başlıklar altında olsa da gereklilik kipini işledikleri görülmektedir. Başkurt Türkçesinde gereklilik kipi Türkiye Türkçesinden farklı olarak herhangi bir fiil çekim ekiyle değil, analitik bir biçimde kiplik kelimeleri vasıtasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu şekilde kiplik kelimeleri kullanılarak meydana gelen gereklilik kipi, diğer kipler fiil çekim ekleriyle ortaya çıktığı için tasniflerde yer almamıştır (Dmitriyev 1950: 133; Kiyekbayev 2004: 141; Zeynullin 2002: 320). Sonuç olarak, tasniflerin esas noktası fiil çekim ekleri olmuş, Başkurt Türkçesinde gereklilik kipi ise kiplik kelimeleri vasıtasıyla sunulduğu için kip tasniflerinin dışında kalmıştır.

Bashkir Manual “Başkurtça El Kitabı”, adlı eserinde Nicholas Poppe, kipi *verb inflection* “fiil çekimi” başlığı altında inceleyerek, zaman ve kip ayırımlarını biraz daha farklı şekilde, daha çok İngilizce gramerlerdeki gibi ele almıştır. Poppe'nin zaman ve kip şekillerini birbirinden ayrı düşünerek yaptığı tasnif şu şekildedir:

The simple tenses “Basit zamanlar”

1. *The past tense* “Geçmiş zaman”
2. *The conditional* “Şart”
3. *The imperative* “Emir”
4. *The optative* “İstek”

Bu dört şekli basit zamanlarda inceleyen Poppe, diğer zaman ve kip şekillerine ise, *the participle* (sıfat fiil tabanlı) başlığı altında yer vermiştir:

1. *The past participle* “Geçmiş zaman sıfat- fiil tabanlı”
2. *The present participle* “Geniş zaman sıfat- fiil tabanlı”
 - a. *The present tense* “Geniş zaman”

- b. *The participle of necessity* “Gereklilik sıfat- fiil tabanlı”
- 3. *The first future participle* “Birincil gelecek zaman sıfat- fiil tabanlı”
 - a. *The first future tense* “Birincil gelecek zaman”
- 4. *The second future participle* “İkincil gelecek zaman sıfat- fiil tabanlı”
 - a. *The second future tense* “İkincil gelecek zaman” (Poppe 1964: 45-52).

Poppe, bu sınıflandırmasında zaman ve kip şekillerini onların eklerinin ortaya çıktığı sıfat fiil şekilleriyle bütünleştirmiş görünmektedir.

A. A. Yuldaşev’in *Sistema slovoobrazovaniya i spryajeniya glagola v başkirskom yazıke* “Başkurt Dilinde Kelime Yapımı ve Fiil Çekimi Sistemi” adlı eserinde de kip konusuna geniş yer verilmiştir. Yuldaşev, eserinin ikinci bölümünü oluşturan, *sistema spryajeniya* “fiil çekimi” başlığı altında fiil kiplerini şu şekilde inceler:

- 1. *Izjavitelnoye nakloneniya* “Bildirme Kipleri”
 - a. *Nastoyaşçeye vremya* “Şimdiki zaman”
 - b. *Buduşçeye vremya* “Gelecek zaman”
 - 1. *Buduşçeye na -r* “-r’li gelecek zaman”
 - 2. *Buduşçeye na -sak* “-saq’lı gelecek zaman”
 - c. *Proşedşeye vremya* “Geçmiş zaman”
 - 1. *Proşedşeye na -gan* “-gan’lı geçmiş zaman”
 - 2. *Proşedşeye na -t* “-t’lı geçmiş zaman”
- 2. *Povelitelnoye nakloneniye* “Emir Kipi”
- 3. *Jelatelnoye nakloneniye* “İstek Kipi”
- 4. *Nakloneniye namereniya* “Niyet Kipi”
- 5. *Doljenstvovatelnoye nakloneniye* “Gereklilik Kipi”
- 6. *Uslovnoye nakloneniye* “Şart Kipi” (Yuldaşev 1958: 120-183).

A. A. Yuldaşev’in daha sonra yazmış olduğu *Grammatika sovremennogo başkirskogo literaturnogo yazıka* adlı eserinde Başkurt Türkçesinde kip ve zaman

sistemini genel hatlarıyla yukarıdakine benzer incelemiş olsa da geçmiş zamanların daha detaylı incelendiği görülmektedir. Bu sınıflandırmasında dikkati çeken husus, zaman sistemini direkt olarak bir başlıkla kip sisteminin içerisine almasıdır.

1. *Izvyitelnoye nakloneniya* “Bildirme kipleri”

Kategoriya vremeni “Zaman kategorisi”

a. *Proşedşeye vremya* “Geçmiş zaman”

i. *Proşedşeye opredelennoye vremya (forma na -dı)*

“Belirli geçmiş zaman”

ii. *Proşedşeye neopredelennoye vremya (forma na -ğan)*

“Belirsiz geçmiş zaman”

iii. *Proşedşeye nezakonçennoye vremya (forma na -a inĭ)*

“Tamamlanmamış geçmiş zaman”

iv. *Predproşedşeye opredelennoye vremya (forma na -ğaynı)*

“Belirli evvelki geçmiş zaman”

v. *Predproşedşeye neopredelennoye vremya (forma na -ğan bulğan)* “Belirsiz evvelki geçmiş zaman”

vi. *Formı davnopproşedşego opredelennogo vremeni*

“Belirli uzak geçmiş zaman”

viii. *Davnoproşedşego neopredelennogo vremya*

“Belirsiz uzak geçmiş zaman”

b. *Nastoyaşeye vremya* “Şimdiki zaman”

c. *Buduşçeye vremya* “Gelecek zaman”

i. *Buduşçeye neopredelennoye vremya* “Belirsiz gelecek zaman”

ii. *Buduşçeye opredelennoye vremya* “Belirli gelecek zaman”

2. *Povelitelnoye nakloneniye* “Emir kipi”

3. *Jelatelnoye nakloneniye* “İstek kipi”

4. *Uslovnoye nakloneniye* “Şart kipi”

5. *Soslagatelnoye nakloneniye* “Dilek kipi”

6. *Nakloneniye namereniya* “Niyet kipi” (Yuldaşev 1981: 271-297).

Başkurt gramerciliğinde de dil biliminde olduğu gibi, kip ile birlikte kiplik konusu ilgi görmüş ve M.B. Zeynullin, *Hezirgi Başkurt Tilinde Modellik Kategoriyahı* “Başkurt Dilinde Kiplik Kategorisi” adlı eserinde kiplik kavramını incelemiştir. Bu eserinde Zeynullin, kiplik teorileri, genel dil biliminde kipliğin yeri ve anlamı, genel Türkoloji ve Başkurt dil biliminde kipliğin yeri hakkında bilgi verdikten sonra kipliğin, fiil kiplerinden başka, kiplik kelimeleri, vurgu, analitik şekiller ve sentaks yoluyla da ortaya çıkabildiğini vurgulayarak kiplik şekillerini beş ayrı başlık altında incelemiştir.

1. *Isınbarlık Modälligi* “Gerçeklik kipliği”
2. *Mümkinlik hem Mümkin Tügillik Modälligi* “İmkân kipliği”
3. *Käräkläk- Tiyişlik Modälligi* “Gereklilik kipliği”
4. *Büyürük- Ündäw Modälligi* “Emir kipliği”
5. *Faraz İtñw Modälligi* “İhtimal kipliği” (Zeynullin 1975: 62).

Zeynullin, burada genel dil biliminde bilgiye dayalı kiplik (*epistemic modality*) veya delile dayalı kiplik (*evidential modality*) olarak adlandırılan kiplik şekillerinin karşılığında gerçeklik kipliği (*ısnbarlık modallığı*) terimini kullanmış ve bu başlık altında Başkurt Türkçesindeki zaman sistemini incelemiştir.

Kiplik kavramı, diğer Başkurt gramerlerinde kapsamlı olmamakla birlikte incelenmiştir. Genel olarak kiplik için *modallik* terimi kullanılmışsa da bazı gramerlerde *revişlik* teriminin de yer aldığı görülmektedir. Bunlar, *Kılum formalarının modallik megeneleri* (Zeynullin 2002: 259), *Kılum revişligi (Modalligi)* gibi başlıklardır (Kiyekbayev, Seyitbattalov vd 2004: 121; Kiyekbayev 1966: 138). Kiyekbayev, kipliğin, işe, harekete, sürece ironiyle bakışı; şüpheyi; söz konusu iş, hareketi gerçekleştirip gerçekleştirilmeyi anlattığını ifade etmektedir (Kiyekbayev 2004: 21).

Yukarıdaki tanım ve sınıflandırmalarda da görüldüğü üzere, Başkurt Türkçesinde de tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, fiilin zaman ve kip kategorisi

farklı iki kategori sayılmakla birlikte, bu iki kategori birbirinden çok ayrılamamış ve bildirme kipleri başlığı altında zaman biçimleri incelenmiştir. Bu da göstermektedir ki, zaman kategorisi her ne kadar fiilin farklı bir kategorisi olsa da Türkçede fiil çekiminde kullanılan ekler farklı işlevleri üstlenebilmektedir. Yani bir fiil çekim eki bir cümle içersinde, bir yandan zamana işaret ederken, diğer yandan konuşucunun bu cümlede takındığı tutumu vermektedir ya da konuşucunun ifade ettiği hareket, aynı fiil çekim ekiyle bazen zamana bazen de görünüşe işaret etmektedir. İşte bu noktada kip ve zaman, kip ve görünüş veya zaman ve görünüş kavramları birbiriyle çakışmakta ve bunlar farklı cümlelerde ama, tek bir ekle ifade etmektedirler.

Bu şekilde, kip ve zaman kavramlarının birbiriyle çakıştığı noktada, farklı kategoriler için farklı bakış açıları gerekmektedir. Başkurt Türkçesi bu bakımdan fiil çekim ekleri, analitik şekiller ve kiplik kelimelerle birlikte çok zengin bir kip sistemi ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada, Başkurt gramerleri ve Türkiye Türkçesi gramerlerindeki geleneksel sınıflandırmadan yararlanılacak; Başkurt Türkçesinde kip sisteminin incelenişine ilk olarak bildirme kiplerinden başlanacaktır. Geleneksel sınıflandırmalara göre bildirme kipleri ele alınırken, “İşlevler” bahsinde ise her kiplin Başkurt Türkçesinde kiplik, görünüş ve zaman anlamları üzerinde durulacaktır.

1.6. BAŞKURT TÜRKÇESİNDE GÖRÜNÜŞ

Başkurt Türkçesinde görünüş, *küläm* (Kiyekbayev 1966: 136; Kiyekbayev, Seyitbattalov 2004: 121; Zeynullin 2002: 248) veya *tūr* (Zeynullin 2002: 248; Dmitriyev 1950: 209) terimleriyle karşılanmaktadır.

Dmitriyev, görünüş için *tūr* terimini kullanmış ve Kırgız, Kazak, Nogay gibi birçok Türk lehçesinde fiilin *tūr* kategorisinin zaman şekillerini değiştirdiğini belirtmiştir. Ona göre, Başkurt Türkçesinde Rus dilinde olduğu gibi bitmemeşlik ve

tekrarlanma sentetik yolla yapılmaktadır ancak Rus dilindeki gibi sistematik olarak gerçekleşmemektedir. Başkurt Türkçesinde bitmişlik ve bitmemişlik zaman sisteminin içine yerleşmiştir. Dmitriyev, Başkurt Türkçesinde fiilin türlerini ikiye ayırmıştır. Bunlardan birincisi {-GXIA} eki ile yapılanlar, ikincisi ise bir zarf fiil ve yardımcı fiil ile, analitik yolla yapılanlardır (Dmitriyev 1950: 209).

Ünlü Başkurt dilcisi Zeynullin, görünüş için *küläm* ve *tūr* terimlerini birlikte kullanmış ve fiil köklerinin tek başlarına olduklarında görünüşü ifade etmediklerini belirtmiştir. Görünüş, iş, oluş ya da hareketin başlangıç noktasında olduğunu, başladığını, devam ettiğini, tamamlandığını, çok kısa bir süre içinde gerçekleştiğini, devamlı yapıldığını, hareketlerin bir defa yapıldığını veya sistemli bir şekilde tekrarlandığını bildirir. Zeynullin, Başkurt Türkçesinde görünüşün aşağıdaki üç yolla meydana geldiğini ifade eder;

1. Sentetik yolla; fiil köküne çeşitli ekler getirilerek. Bu ekler şunlardır: {-GXIA}, {-XşDXr}, {-XṡGXrA}, {-thXrA}, {-GXslA}.

2. Analitik yolla; fiillere yardımcı fiiller getirilerek. Bu yardımcı fiiller şunlardır: *alıw, barıw, başlaw, birǎw, bütüw, bülǎw, yǎǎw, yǎbärǎw, yǎrǎw, kitǎw, kilǎw, qalıw, quyıw, qaraw, tūrǎw, tūtǎw, tǎşǎw, sıǎw, uzıw, ütǎw, ultırıw, qalıw, yatıw, yazıw*.

3. Fiil şekillerinin tekrarlanmasıyla: *uqıy uqıy, ilap ilap* vb. gibi. (Zeynullin 2002: 248-249).

Kiyekbayev görünüşü, iş, hareketin çoğalmasını veya azalmasını, devam etmesini veya tamamlanmasını, kısa zaman içinde olduğunu veya çabuk gerçekleştiğini, başladığını veya bittiğini bildiren fiil kategorisi olarak tanımlamıştır. O, fiilin görünüş kategorisinin iki türünden bahseder:

1. Fiile gelen ekler yardımıyla oluşan görünüş: {-GXIA}, {-XşDXr}, {-XηGXrA}, {-IrAk}.

2. Fiile gelen {-A,-y} zarf fiil ekinden sonra yardımcı fiillerin kullanılmasıyla oluşan görünüş: *bara tūr, kilǰp yūrǰy, uqıy bir, qayta hal, äytǰp quy, uqıp sıq, hūyläy başla* vb. (Kiyekbayev 1966: 136; Kiyekbayev, Seyitbattalov 2004: 121).

Yukarıda verilen kaynaklarda görüldüğü üzere kip, zaman ve görünüş kavramlarının üçü de fiille ilgili olmakla birlikte, her biri fiilin cümle içersindeki farklı bir yönünü göstermektedir. Ancak zaman zaman birbirleriyle kesiştikleri noktalar da bulunmaktadır. Çalışmanın daha sonraki safhalarında bu ayırım ve kesişmeler daha belirgin olarak ortaya çıkacaktır. Ancak bizim çalışmamızın sınırlarını özellikle Başkurt Türkçesinde kip ve buna bağlı olarak da kiplik teşkil ettiği için incelememize katkıda bulunması açısından, Başkurt Türkçesinde kip ve kiplik kategorilerine nasıl bakıldığı ve bu kategorilerin Başkurt Türkçesi gramerlerinde ne şekilde işlendiğine kısaca göz atmak faydalı olacaktır.

2. BÖLÜM

BİLDİRME KIPLERİ (Häbär Xüykäliši)

Başkurt gramerlerinde genellikle *haber kipi* olarak incelenen ve fiilin kip kategorisinin ilk maddesini teşkil eden bu kavram için, Türkiye Türkçesinde bazı gramerlerde *haber kipleri* (Bilgegil 1982: 262) bazılarında ise *bildirme kipleri* (Ergin 1999: 289; Adalı 1979: 44; Ediskun 1999: 175; Korkmaz 2003: 583; Kononov 2001: 449) terimleri kullanılmıştır.

Fiil kipleri arasında ayrı bir yeri olan bildirme kipleri, birçok araştırmacı tarafından değişik bakış açılarından incelenmiş bir konudur. Bildirme kiplerinin diğer kiplerden ayrılan yanı, onun zaman sistemiyle tamamen iç içe olmasından kaynaklanmaktadır. Öyle ki, bazı gramerciler bildirme kiplerinin ve onun zaman şekillerinin, kiplik anlam ifade etmediğini düşünmektedir (Zeynullin'den Hlebnikova: 1965: 354- 363, Balli 1955; Dilaçar 1971: 81-145); ancak, V.V. Vinogradov gibi bazı âlimler bu görüşe katılmayarak bildirme kiplerinin kiplik anlamlar ifade ettiğini savunmaktadırlar (Zeynullin'den Vinogradov 1950: 43).

Lyons, konuşucunun söylediğinin olgusal durumuna ilişkin yükümlülüğünü, kesin güvenini, güvensizliğini ya da kuşkusunu belirtmek için cümleleri belli bir dilde üretmede tek ya da daha çok dil bilgisel düzenek varsa belirtisiz cümlelerin belli bir kipte olduğunu söylemenin gelenek hâline geldiğini ve bu belirtisiz kipler için de *haber kipleri* teriminin kullanıldığını ifade etmektedir. Bildirme kiplerinin kiplik sistemi içinde yer almaması gerektiğini vurgulayan araştırmacılar biridir. Ona göre, bildirme cümleleri kip bakımından belirtisiz, yani kip dışı cümlelerdir (Lyons 1983: 275).

Ünlü Başkurt dilcisi Zeynullin ise, eğer bildirme kiplerini ve onun zaman şekillerini kiplik ifade eden gramatik vasıtalarından biri olarak kabul etmezsek, kipliğin gramatik bir kategori olduğunu ispat edemeyeceğimizi belirtmektedir. Gerçeklik kipi bildiren bildirme kipleri, gerçek dışı kiplik anlam bildiren diğer

kiplere göre gramatikal olarak zıt bir pozisyon ifade eder. Ayrıca, bildirme kipleri denilen şekiller belirlilik ve belirsizlik bakımından kiplik özellikler gösterir (Zeynullin 1975: 63). Yani, bildirme kipleri gerçekliği ifade ederken, diğer kip şekilleri bunun karşısını oluşturmaktadır. Bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi Başkurt Türkçesinde de bildirme kiplerini ifade eden fiil çekim ekleri zaman da ifade etmektedir. Bildirme kiplerinin kendilerine ait ekleri yoktur. Türk dillerinde zaman ekleri aynı zamanda bildirme kipleri ekleridir (Zeynullin 1975: 63).

Aynı görüşü paylaşan bir diğer dilci Zeynalov, Türk lehçelerinde bildirme kipinin bireşimsel ve çözümleyici şekilde iki yolla oluştuğunu ifade eder. Bireşimsel yolla meydana gelen bildirme kipi, zaman (geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman) ve şahıs (1.,2., 3. şahsın tekil ve çoğulları) ekleriyle biçimlenir (Zeynalov 1993: 348).

Başkurt Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde *haber kipleri*, *bildirme kipleri* olarak tanımlanan bu kavram, dil biliminde de oldukça karmaşık bir görünüm arz etmektedir. Dil biliminde, semantik bir kategori olan kiplik ile ilgili çalışmalarda bildirme kipleri genellikle bilgiye dayalı kiplik (*epistemic modality*) kavramının içinde bir kiplik biçimi olarak, birçok araştırmacının dikkatini çekmiş ve incelenmiştir (Palmer 1986: 51, 2001: 24; Bybee- Perkins- Pagliuca 1994: 177; Uzun 2004: 150; Lyons 1977: 823).

Bilgiye dayalı kiplik (*epistemic modality*), konuşucunun, önermenin doğruluğu karşısında gösterdiği tutum ve iddiaları ifade eder (Bybee 1994: 179; Palmer 1986: 51). Konuşucu, söylediklerini kendi bilgisi ve inancı çerçevesinde doğru, kesin, olası ve çıkarımsal yolla elde edilmiş bir yargı olarak algılayabilir (Taylan- Özsoy 1993: 276). Bu durumda da bilgiye dayalı bir kiplik ortaya çıkar.

Genel olarak Türk dilinde kiplik sisteminin ve dolayısıyla kip kategorisinin gramerin diğer iki kategorisi zaman ve görünüş ile çok yakın bir ilişki içinde olduğundan daha önce de bahsedilmişti. Öyle ki, fiillere gelen fiil çekim ekleri, içinde bulundukları cümlelerin ve hatta cümlelerin de dışında bağlamın etkisinde kalarak birçok değişik anlam ve fonksiyonlar sunabilmektedir.

Bu durum, Başkurt Türkçesi için de değişmemekte ve fiil çekim ekleri farklı anlamlar çerçevesinde farklı özellikler gösterebilmektedir. Bu bağlamda çekimli fiil, konuşucunun takındığı tavra, yargının içinde bulunduğu zamana veya temelde cümledeki hareketin bitmiş ya da sürmekte olduğuna göre kip, zaman ve görünüşe ait çok değişik gramatikal anlamlar kazanabilmektedir.

Zaman kavramına bağlı olarak geliştirilen teorilerde gramer zamanı için bazı tasnifler de yapan Binnick, bildirme kiplerinin fiilin zamanlarıyla tasarlandığını ifade etmiştir. Çünkü onlar çoğu zaman, bildirme kiplerinin bulunduğu yapılarda kullanılırlar (Binnick 1991: 66-67).

Bildirme kipleri birçok dilde zamanlarla iç içe bulunmaktadır ve bu yüzden dil biliminde, bir yandan zaman ve gramer zamanı ile ilgili çalışmalarda, diğer yandan kip, kiplik ve görünüş ile ilgili çalışmalarda oldukça önemli bir yer kazanmıştır. Biz bu çalışmada, Başkurt Türkçesinde kip kategorisinin sınırlarını hedeflediğimiz için, bildirme kiplerini kip ile ilgili tanım ve tasnifler ışığında ele alacağız. Elbette, özellikle bildirme kiplerinin incelenişinde, zamanı ve görünüşü tamamen soyutlamak mümkün olmayacaktır. Çünkü, konuşucu yargının gerçeklik durumuna göre bir tutum ve tavır sergilerken, zamandan kopamayacak ve bu yargıyı mutlaka bir gramer zamanı içine yerleştirerek ifade edecektir. Bunun yanı sıra söz konusu bu ifadede kimi zaman görünüşün değişik ayrımları yer alacaktır.

Bizim çalışmamızda da bildirme kipleri incelenirken, Başkurt Türkçesinde bildirme kiplerini oluşturan zamanlar ele alınacak ve bunlar, alışlageldiği üzere zaman olarak adlandırılacaktır; ancak, işlevler bahsinde ilk olarak onların kiplik anlamlarına yer verilirken daha sonra görünüş ve zaman anlamlarına yer verilecektir.

2.1. GEÇMİŞ ZAMAN (Ütkän Zaman)

Geçmiş zaman, bütün dillerde konuşma anına kadar olmuş, gerçekleştirilmiş iş ve hareketleri bildirir (Comrie 1985: 41; Binnick 1991: 436; Zeynullin 2002: 104; Kiyekbayev 2004: 102).

Şekil 6'da (s. 44) de görüldüğü gibi, geçmiş zamanda olay, iş veya hareket, konuşma anından daha önceki bir noktada gerçekleşmiştir. Hem genel olarak Türk dillerinde hem de Başkurt Türkçesinde geçmiş zaman kavramı iki şekilde dışa vurulmaktadır. Genelde iki gruba ayrılan bu zaman kavramında kullanılan fiil çekim ekleri, cümlede sadece zamanı aktarmaz. Aynı zamanda konuşucunun önerme karşısında tutumunu da verir. Geçmişte yaşanan bir olaya tanık olma, bizzat yaşama veya başkasından duyma gibi değişik anlamlar ifade ederler ki bu ifadelerde kiplik anlamlar yüklüdür. Bunun yanı sıra geçmişte gerçekleşen her eylemin bitmiş olacağından hareketle, geçmiş zamanı sunan bu fiil çekim eklerinde, aynı zamanda bir bitmişlik görünüşü de söz konusudur.

Bu ayrıma dayalı olarak Başkurt gramerlerinde geçmiş zaman, genellikle belirlilik ve belirsizlik olarak iki ayrı şekilde sunulur. Bunlar geçmiş zaman ifadeleyicisi sayılmakla birlikte, geçmiş zamanın bu şekilde ayrımı kiplik sistemi açısından yapılmıştır (Dmitriyev 1948: 140, 1950: 151-168; Zeynullin 1975: 66-67; 2002: 104; Kiyekbayev 1966: 103; Yuldaşev 1981: 272;).

Bu çalışmada da Başkurt gramerlerinde kabul görüp incelendiği üzere geçmiş zaman, belirlilik (şahitlilik) ve belirsizlik (şahitsizlik) ayrımı esasında iki başlık altında ele alıp incelenecektir. Belirlilik (şahitlilik) ve belirsizlik (şahitsizlik), konuşucunun cümlede bahsedilen iş, oluş ya da hareketi bizzat gördüğü ya da başkasından duyma yoluyla öğrendiği bilgisine işaret etmesidir. Sonuç olarak, belirlilik kavramı, bir bakıma bilgiye dayalı kipliğin (*epistemic modality*) alt türlerinden biri olan delile dayalılığın (*evidentiality*) doğrudan deneyimi (*direct experience*) ifade eden kısmını teşkil etmektedir. Belirsizlik ise, yine delile dayalı

kipliğin diğerk bir kısmı olan dolaylı deneyimi (*indirect experience*) ifade etmektedir. Geçmiş zamanın bu şekilde ikiye ayrılması da kiplik sisteminin zaman sisteminden tamamen ayrılamadığının bir kanıtıdır denilebilir.

2.1.1. BELİRLİ GEÇMİŞ ZAMAN (Bildäli Ütkän Zaman)

2.1.1.1. {-DX /-nX /-zX}

2.1.1.1.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinde diğerk Türk lehçelerinde olduğu gibi belirli geçmiş zaman, asıl fiile {-DX/-nX/-zX} fiil çekim ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

Başkurt Türkçesinde belirsiz geçmiş zaman aşağıdaki gibi formüle edilebilir.

Fiil + {-DX/-nX/-zX} + şahıs eki

Damak uyumuna giren belirli geçmiş zaman ekinin değışken şekilleri (allamorf) ise şu şekildedir:

1. Ünlüyle biten fiillere uyuma bağılı olarak, ekin -nı/-nı, -nı/-nı biçimleri getirilir: *uqı-nı* “okudu”, *ışlā-nı* “çalıştı”, *yürü-nı* “yürüdü”, *yünsü-nı* “yoruldu” vb.

2. /r/, /w/, /y/, /z/ ünsüzleri ile biten fiillerden sonra ekin -zı/-zı, -zı/-zı biçimleri getirilir: *yaz-zı* “yazdı”, *büz-zı* “bozdu”, *kür-zı* “gördü”, *üz-zı* “kesti” vb.

3. /l/, /m/, /n/, /ŋ/ akıcı ünsüzlerinden sonra fiile ekin *-dı/- dĭ , -dŭ/-dŭ* şekilleri gelir: *al-dı* “aldı”, *kil-dĭ* “geldi”, *tŭŋ-dŭ* “donda”, *kŭl-dŭ* “gŭldŭ” vb.

4. Tonsuz ünsüzle biten fiillerden sonra ise ekin *-tı/-tĭ , -tŭ/-tŭ*’lŭ şekilleri kullanılmaktadır: *baſ-tı* “baſtı”, *kit-tĭ* “gitti”, *ŭt-tŭ* “kazandı”, *tŭſ-tŭ* “indi” vb.

Başkurt Türkçesinde, belirli geçmiş zamanın şahıslara göre çekimi ſu şekildedir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. ſh. <i>kildĭm</i> “geldim”	<i>kildĭk</i>
2. ſh. <i>kildĭŋ</i>	<i>kildĭgĭz</i>
3. ſh. <i>kildĭ</i>	<i>kildĭ(lär)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. ſh. <i>aŋlanım</i> “anladım”	<i>aŋlanıq</i>
2. ſh. <i>aŋlanıŋ</i>	<i>aŋlanıgıſz</i>
3. ſh. <i>aŋlanı</i>	<i>aŋlanı(lar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. ſh. <i>hiſſetm</i> “hissettim”	<i>hiſſetk</i>
2. ſh. <i>hiſſetŋ</i>	<i>hiſſetgĭz</i>
3. ſh. <i>hiſſetĭ</i>	<i>hiſſetĭ(lär)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. ſh. <i>tŭrſŭm</i> “kalktım”	<i>tŭrſuq</i>
2. ſh. <i>tŭrſuŋ</i>	<i>tŭrſuğſz</i>

3. şh. *türzu* *türzü(lar)*

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>küttüm</i> “bekledim”	<i>küttük</i>
2. şh. <i>küttüñ</i>	<i>küttügüz</i>
3. şh. <i>küttü</i>	<i>küttü(lär)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>izläñm</i> “aradım”	<i>izläñk</i>
2. şh. <i>izläññ</i>	<i>izläñğiz</i>
3. şh. <i>izläñ</i>	<i>izläñ(lär)</i>

Bu zaman, bütün Türk lehçelerinde, Türkçenin en eski dönemlerinden itibaren oldukça aktif bir şekilde kullanılagelmıştır. Başkurt Türkçesinde bu zaman için değişik terimler kullanılmıştır: *şahitli bññsñ ütkän zaman* “şahitli birinci geçmiş zaman” (Kiyekbayev 1966: 103), *bildälñ (şahitli) ütkän zaman* “belirli (şahitli) geçmiş zaman” (Zeynullin 1975: 67; 2002: 104), *tamamlanğan ütkän zaman* “tamamlanan geçmiş zaman” veya *bññsñ ütkän zaman* “birinci geçmiş zaman” (Dmitriyev 1948: 140; 1950: 151), *ütkän zaman* “geçmiş zaman” (Kiyekbayev-Seyitbattalov vd. 2004: 102), *proşedşeye na -t* “geçmiş zaman -t” (Yuldaşev 1958: 143), *proşedşeye opredelennoye vremya (forma na -dı)* “belirli geçmiş zaman (-dı şekli) (Yuldaşev 1981: 273), *the past tense* “geçmiş zaman” (Poppe 1964: 45).

Görüldüğü üzere, Başkurt Türkçesinde belirli geçmiş zamanı ifade etmek için *bildälñ, şahitli, bññsñ* gibi terimler tercih edilmiştir. Zeynullin’e göre, bu zaman için böyle farklı terimlerin kullanılması, çok farklı gramatik anlamlara sahip olmasından kaynaklanmaktadır (Zeynullin 2002: 105).

Gözle görülmüş, şahit olunmuş, üzerinde şüphe taşımayan bir iş, oluş ya da hareket, konuşma anından daha önce gerçekleşmiş veya gerçekleşmemiştir. Bu bakımdan zaman çizgisinde geçmişte yer alan bu tür hareketleri anlatan, ifade eden konuşucu, zamanın ötesinde kiplik anlam olarak bu hareketin geçmişte olmasından başka, bizzat kendisinin tanık olduğunu veya hareketin şüphesiz gerçekleştiğini vurgulamak istemektedir.

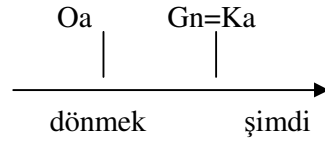
Başkurt Türkçesindeki {-DX/-nX/-zX} fiil çekim ekinin belirli geçmiş zamanı karşılaması gibi Türkiye Türkçesinde de belirli geçmiş zaman yine aynı ekle yapılmaktadır. Bu şekilde Başkurt Türkçesinde aynı fonksiyonlara sahip olan Türkiye Türkçesindeki {-DX} fiil çekim ekini, bazı araştırmacılar tam bir geçmiş zaman ifadeleyicisi olarak kabul ederken (Taylan'dan Yavaş 1980: 11-26), bazı araştırmacılar ise {-DX} ekinin çoğu zaman görünüş anlamı ifade ettiğini savunmuşlardır (Uzun: 2004: 163, Taylan: 1997: 1) Bu durumda, fiil çekim eki {-DX/-nX/-zX}, cümlelerde bitmişlik görünüşünü ifade etmektedir.

Taylan, sözlüksel anlamı bir durumu ifade eden, örneğin, *beğen-*, *benze-*, *bık-* gibi fiillerle kullanıldığı zaman {-DX} fiil çekim ekinin, fiilin ifade ettiği duruma geçişin başlangıç noktasını vurgulamakta olduğunu belirtir. Bunu da bu fiil çekim ekinin zamanı değil, görünüşü aktardığının bir delili sayar. Ona göre, {-DX}, bu şekilde görünüş anlamları ifade ederken diğer yandan, konuşucu, anlattığı olayın doğrudan kendi bilgisi dahilinde gerçekleşmiş olduğunu da yansıttığı için kiplik bir anlam da taşımaktadır (Taylan 1997: 7).

Zamanı esas alan çalışmalardaki gibi belirli geçmiş zamanın zaman çizgisine göre dildeki sunumunu esas alırsak, Başkurt Türkçesinde belirli geçmiş zamanın, zaman çizgisindeki sunumunu, aşağıdaki örnekte şu şekilde gösterebiliriz.

Hıŋlın kisä üygä qayttı.

“Kız kardeşim dün eve döndü.”

Şekil 11. Başkurt Türkçesinde belirli geçmiş zamanın sunumu.

Yukarıdaki cümlede, konuşma anı şimdi olarak değerlendirilmekte ve eve dönme işi şimdiye göre geçmişte kalmış bir hareketi aktarmaktadır. Böylece cümlede gönderim noktası ile konuşma anı, aynı noktada bulunmaktadır. Bu durumda konuşucunun ifade etmek istediği olay geçmişte kaldığından dolayı, cümlenin zamanı geçmiş zamandır, denmektedir.

Aynı cümlede *dün* zaman zarfını çıkarıp, konuşucunun cümleyi ifade ettiği anda telefonda konuştuğunu varsayalım, kız kardeşi de konuşma esnasında eve gelmiş olsun ve konuşucu karşısındakine şu cümleyi söylesin;

Hıñlın üygä qayttı.

“Kız kardeşim eve döndü.”

Bu defa *dönme* işinin zamanından çok, bitişi vurgulanmak istenmektedir. Yani, {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki bu defa bitmişlik (*completed*) görünüşünü aktarmaktadır. Elbette Türkçede ve dolayısıyla Başkurt Türkçesinde {-DX/-nX/-zX} eki ile ifade edilen her hareket, bir saniye önce de olsa geçmişte kalmıştır. Burada vurgulanmak istenen şeyin zaman mı yoksa bitmişlik mi olduğu önemli bir ayrımdır.

Yukarıdaki iki örnekte ortak olan bir nokta ise, görünüş ve zaman ayrımının dışında konuşucu *dönme* işinin gerçekleşmesine tanık olmuş, görmek suretiyle edindiği bu bilgiyi {-DX/-nX/-zX} fiil çekim ekiyle işaretlemiştir. Bu noktada da kiplik sisteminin dildeki belirtisi olan bildirme kipi ortaya çıkmıştır.

Ayhan Aksu Koç ve Dan I. Slobin'in Türkçede delile dayalılığın (*evidentials*) gelişimini ve kullanılışını inceledikleri makalelerinde, Türkçede bilgiye dayalı kipliğin bir alt grubu olarak kabul ettikleri delile dayalılığı; doğrudan deneyim (*direct experience*) ve dolaylı deneyim (*indirect experience*) şeklinde ikiye ayırmışlardır. Bu durumda Türkçede {-DX} fiil çekim eki doğrudan deneyimi, {-mİş} fiil çekim eki ise dolaylı deneyimi ifade etmektedir (Koç, Slobin 1986: 159). Johanson, {-DX} fiil çekim ekinin ifade ettiği bu zamanın delile dayananlar içerisinde ele alınamayacağını, Türkçede bu ekin delile dayalılık bakımından işaretlenmemiş bir unsur olarak dolaylılık ifade etmediğini vurgulamaktadır. Çünkü ona göre, Türkçede delile dayalılığı oluşturan unsur dolaylılıktır (Johanson 2003: 4).

Belirli geçmiş zaman eki olan {-DX} ile ilgili bütün bu görüşlere göz attıktan sonra, ekin Başkurt Türkçesindeki görünümünün de çok farklı olmadığı gözlemlenmektedir.

Başkurt Türkçesinde de {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki, zaman sistemi açısından bakıldığında geçmişte olup bitmiş bir hareketi ifade etmektedir. Bu zaman ve görünüş ifadesiyle birlikte, konuşucunun tanık olduğu, tecrübe ettiği, duyuları yoluyla elde ettiği doğrudan bir deneyime (*direct experience*) işaret etmektedir.

Başkurt Türkçesi gramerlerinde de belirli geçmiş zamanda, cümlede çekimlenmiş olan fiildeki hareket veya oluş, konuşma anından önce tamamlandığı, konuşucu tarafından iş, oluş ve hareketlerin gerçekleşmesinde herhangi bir şüphe olmadığı, onların gerçekliği konusunda subjektif bir düşünce bulunmadığı ifade edilir (Dmitriyev 1948: 140; Yuldaşev 1958:143; Kiyekbayev 1966: 103; Zeynullin 2002: 107).

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Başkurt Türkçesinde, belirli geçmiş zamanın olumsuzu, Genel Türkçede olduğu gibi asıl fiile {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılır. Olumsuzluk

ekini zaman ve şahıs ekleri takip eder. Olumsuzluk eki, /a/, /ä/ ünlüleriyle bittiğinden dolayı da bu ekten sonra zaman eki sadece -nı/-nĭ şeklinde gelmektedir.

Olumsuzluk çekimi aşağıdaki gibidir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kürmānĭm</i> “görmedim”	<i>kürmānĭk</i>
2. şh. <i>kürmānĭŋ</i>	<i>kürmānĭġz</i>
3. şh. <i>kürmānĭ</i>	<i>kürmānĭ(lär)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>qasmanım</i> “kaçmadım”	<i>qasmanıq</i>
2. şh. <i>qasmanıŋ</i>	<i>qasmanıġz</i>
3. şh. <i>qasmanı</i>	<i>qasmanı(lar)</i>

Soru Şekli (Hürav Formahı)

Başkurt Türkçesinde belirli geçmiş zamanın soru şekli için {-mX} soru eki kullanılmaktadır. Ek, damak uyumuna uygun olarak eklenmektedir. Belirli geçmiş zamanın soru şekli, konuşucunun cümlesinde geçmişte herhangi bir olay ya da durumun gerçekleşip gerçekleşmediği bilgisine soru yoluyla ulaşmaya çalıştığını ifade eder.

Bir imla özelliği olarak, Türkiye Türkçesinde eklendiği kelimedenden ayrı yazılmakta olan soru eki, Başkurt Türkçesinde kelimeye birleşik olarak yazılmaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>aŋlanımmı</i> “anladım mı”	<i>aŋlanıqmı</i>
2. şh. <i>aŋlanıŋmı</i>	<i>aŋlanıġızmı</i>

3. şh. *aŋlanımı*

aŋlanı(lar)mı

Teklik

1. şh. *küttümmü* “bekledim mi”

Çokluk

küttükümü

2. şh. *küttüğümü*

küttüğüzümü

3. şh. *küttümü*

küttümü ~ küttü(lär)mü

Teklik

1. şh. *kistimü* “gezdim mi”

Çokluk

kistikümü

2. şh. *kistimü*

kistiküzümü

3. şh. *kistimü*

kistü(lär)mü

Teklik

1. şh. *kütüldümmü* “kurtuldum mu ”

Çokluk

kütüldüğümü

2. şh. *kütüldüğümü*

kütüldüğümüzü

3. şh. *kütüldümü*

kütüldümü ~ kütüldü(lar)mı

Teklik

1. şh. *aŋlamanımmı* “anlamadım mı”

Çokluk

aŋlamanıqımı

2. şh. *aŋlamanıymı*

aŋlamanığızımı

3. şh. *aŋlamanımı*

aŋlamanı(lar)mı

Teklik

1. şh. *kütmänimü* “beklemedim mi”

Çokluk

kütmänikümü

2. şh. *kütmänimü*

kütmänigüzümü

3. şh. *kütmänimü*

kütmänü(lär)mü

2.1.1.1.2. İşlevler

2.1.1.1.2.1. Geçmiş Zamanda Doğrudan Deneyim

Belirli geçmiş zaman Başkurt Türkçesinde bizzat görülmüş, duyulmuş iş ve hareketler ile içinde yaşanmış olayları anlatmak için kullanılmaktadır (Dmitriyev 1948: 140; 1950: 151; Serebrennikov 1986: 172; Zeynullin 1975: 67; 2002: 104; Kiyekbayev vd. 2004: 102).

Konuşucu, söylediği önermenin doğruluğundan emindir. Çünkü, bizzat kendisi tecrübe etmiştir veya anlatıcı, anlattığı olayın doğrudan doğruya kendi bilgisi dahilinde gerçekleştiği anlamını vurgulamaktadır. Konuşucunun önermesindeki bu iş, oluş ve hareketler çok önce olmuş olabileceği gibi, daha yeni tecrübe ettiği veya gözlemlediği iş, oluş ve hareketler de olabilir. Sonuç olarak, konuşucunun önermesini söylediği anda hareket bitmiştir ve konuşucu bu bilgiye doğrudan görme (*visual*), işitme (*auditory*), duyu (*sensory*) yoluyla edindiği delillerle işaret etmektedir. Konuşucu veya anlatıcının, önermesinin doğruluk değeri hakkında tavrını ortaya koyarken öne sürdüğü deliller, kendisinin bizzat beş duyu organıyla – görerek, duyarak, dokunarak, koklayarak ya da tadarak- edindiği delillerdir ve cümlesinde, delillere dayalı olarak edindiği bilgiye işaret eder.

Aşağıdaki 1. örnekte eser kahramanı Arıslan, Kilmek'in iyice öfkelenip kendisini korkak duruma düşürmesine gülüp geçmiştir. Buraya kadar yazarın tasviri söz konusudur. Daha sonra Arıslan Senkimlerle kardeş olduğunu söyledikten sonra *Ämmä bŕ vaqıtta hurt birŕ qasmanım* cümlesi ile geçmişte hiçbir dönemde kaçmadığına işaret etmektedir. Buradaki kaçmadım ifadesi geçmiş zamanda kaçma işinin gerçekleşmediğini göstermektedir. Bu durum Arıslan'ın bizzat kendi tecrübesidir. Konuşucu durumundaki Arıslan geçmişte yaşadığı doğrudan deneyimleri yoluyla edindiği bilgisine {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki ile işaret etmektedir.

- 1) *Kilmäktñ qızğandan-qızışa barıp hüyläp, üzñ qurqaqtar därejähñä işäpläy yazıp äytññä Arıslan külp quyzı. —Min dä Sänkñdärgä qärzäşmñ. Ämmä bñ vaqıtta hrt birñ qasmanum. Şulay za hinñ yawıya sıqqım kilmäy. Bna hinñ üzatam da sülüqtarım dı qararğa kitäm. Şunda bñäy azna samahı yürürmündür.* (K, 35) “Aslan, Kilmek’in iyiden iyiye öfkelenerek konuşup, kendini korkak durumuna düşürmesine gülüp geçti. — Ben de Senkim*lerle kardeşim; ama, hiçbir zaman sırt çevirip kaçmadım. Bunun için senin mücadelene katılmak istemiyorum. İşte seni uğurlayacağım ve kovanlarıma bakmaya gideceğim. Orada bir hafta civarında kalırım.”

Aşağıdaki 2. örnekte de Musa Murtazin kendisine verilen görev karşısında gururlanmış, *Bızgä ısanıp, in yawaplı huğış mayzanın tapşırzılar* şeklinde kendi bilgisi dahilindeki bu olay üzerine fikrini beyan etmiştir. Musa Murtazin bu cümlesi ile yine doğrudan tecrübe ederek edindiği bilgisine işaret etmektedir. Savaş meydanını Musa Murtazin’in askerlerine bırakma işinin geçmişte kaldığı da malumdur. Burada Musa Murtazin cümelesinde kullandığı {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki ile bizzat şahit olduğu geçmişte gerçekleşen, bitmiş harekete işaret etmektedir.

- 2) *Başqurt kavaläriya brigadahı üsñ frontta urın bildälängäs, Musa Murtazin gürurlandı. —Bızgä ısanıp, in yawaplı huğış mayzanın tapşırzılar. Qızıl Armiya komandovaniyähunıñ ısanısın namıs mññ aqlarğa burıslıbız, — tip ul brigadağa Qazaq dalaların Aqtarzan tazartılurğa tññlğñ xaqında äyttñ.* (MB, 294) “Başkurt süvari birliği için cepheye gönderilince, Musa Murtazin gururlandı. — Bize inanıp, en önemli savaş meydanını bıraktılar. Kızıl Ordu kumandanlığının inancını

* Senkim: Başkurların Kıpçak kabilelerine bağlı bir boyu.

namusumuzla aklamak borcumuzdur — deyip, birliğe, Kazak bozkırlarının Ak*lardan temizlenmesi gerektiğini söyledi.”

Aşağıdaki 3 numaralı örnekte de yine eser kahramanı, geçmişte başından geçen bir olayı anlatmaktadır. Olay geçmişte gerçekleşmiştir dolayısıyla bitmiş bir hareket söz konusudur ve konuşucu bu olayı bizzat yaşamıştır, konuşma esnasında da bu doğrudan deneyimine işaret etmektedir. Akşam işten döndüğünde koridorda elini yüzünü yıkarken su musluğunun diğer odaya yakın olmasından dolayı gelen sesi hissetmiş ve bir anda dışarıya çıkmıştır. Eser kahramanının buraya kadarki yaşadıklarından sonra *Üz-üzimdî bilmäy qısqırıp, işikkä taşlandım* cümlesini söylemesi ile geçmişte başından geçen bu olaya işareti söz konusudur. Kapıya çıkma işi geçmişte gerçekleşmiştir ve konuşucu bu olayı bizzat yaşamıştır. Dolayısıyla doğrudan deneyimler yoluyla edinilen bilgi konuşma esnasında karşıdaki muhataba bildirilmektedir.

- 3) *Kis İştän qayıp, düyüm koridorza yıwınıp yürüy inim. Ä bızızñ hıw kranı unıñ bülmäñnä yaqın gına. Kütmägändä şart itıp atqan tawışqa yığılıp kitä yazızım xatta. Üz-üzimdî bilmäy qısqırıp, işikkä taşlandım da, İy dübürlätäm, İy tibäm, yuq, biklİ işik! Ällä ni arala kışİ yıyılıp ülgürzä. Atıw tawışın üz qulaqtarı mñän işitıp bññİ lä miñä ısanmay. Yuqtır, şkaş-mazar awğandır, ti, axmaqtar. (Ü, 140)* “Akşam işten dönüp ortak koridorda elimi yüzümü yıkıyordum. Bizim su musluğu onun odasına oldukça yakın. Öyle ki, beklenmedik bir anda çıkan ses yüzünden neredeyse düşüp gidecektim. Farkında olmadan bağırıp kapıya çıktım ve kâh vuruyorum, kâh tepiyorum, yok, kapı kilitli! İnsanlar hangi arada toplanıp geldi. Bağırış sesini kendi kulaklarıyla işitip, birisi de bana inanmıyor. Yoktur (bir şey), dolap filan düşmüştür, diyor ahmaklar.”

* Ak: Sovyet iktidarı döneminde bu iktidara karşı olan grup.

Aşağıdaki örneklerde ise her şeyden önce, bir konuşucudan ziyade bir anlatıcıdan bahsetmek gerekir. Çünkü, söz konusu örnek metinler roman veya hikâyelerden alınmıştır. Roman ve hikâye gibi edebî metinlerde, diyalog cümle ve metinleri olmadığı sürece, önermeler yazara aittir. Yazar, anlattıklarını kendi yaşantısından sunabileceği gibi bazen de olaylara, eser kahramanının penceresinden bakmakta ve anlattıkları kendi deneyimleriymiş gibi onları içselleştirerek tasvir yoluyla okuyucuya sunmaktadır. Dolayısıyla, anlatıcı için gönderim noktası şimdi merkezlidir ve bu yüzden söz konusu cümlelerde anlatıcı tıpkı bir konuşucu gibi işlev görmektedir. Belirli geçmiş zamanın bu işlevi, her dilde Başkurt Türkçesinde olduğu gibi, roman, hikâye vb. edebî türlerde sık kullanılan bir üslup özelliğidir.

Bu çalışmada incelenen metinlerin çoğu konuşma metinleri olmadığı; roman, hikâye vb. gibi edebî türlerden alındığı için, ekin bu işlevine çok fazla örnek göstermek mümkündür.

4. örnekte yazar tarafından, generalin içinde bulunduğu ruh durumu tasvir edilmektedir. Generalin karşısındaki eser kahramanı, generalin yüzünün ağardığını, ayağa kalktığını ve çekmeceyi açtığını gözlemlemekte ve bu durum karşısında edindiği görme (*visual*) delil tabanlı bilgiye *ağarzı*, *türzũ*, *astı* çekimli fiilleriyle işaret etmektedir. Aynı zamanda bu durum, yazarın olay ve durumları tasvir etmesi için iyi bir yöntemdir.

- 4) *Generaldıñ yũzũ utta yangan timř şikãllı qıp-qızıl buldı häm şunan qurqınıs räwıştä ağarzı. Yılan ağıwın säsäsäk xäzř! Ul urınınan türzũ, ũştäl tartmahın astı.* (UYT, 25) “Generalin yüzü ateşte kızmış demir gibi kıpkırmızı oldu ve sonra korkunç bir şekilde ağardı. Şimdi yılan zehrini saçacak! O yerinden kalktı, masanın çekmecesini açtı.”

Aşağıdaki 5. örnekte ise eser kahramanı Marat’ın göl kenarına inmesi ve rahat koltuğa doğru yığılması, romancının nazarından anlatılmakta, onun duyuları yoluyla edindiği delillerine göre işaretlenmektedir. Daha sonra devam eden *kül*

buyına tūštū şeklindeki ifadelerle bu tasvir devam etmektedir. Burada güneş ışıklarının vurmasıyla gölün parlayışı ve sisin dağılması, yazar tarafından eser kahramanının gözüyle tasvir edilmektedir. Tasvir edilen ve anlatım anına göre geçmişte kalıp, bitmiş olan bu hareketler anlatıcıya malumdur, onun bilgisi dahilindedir. Bu konudaki kesin ve net yargı cümlelerde {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki ile işaretlenmiştir.

- 5) *Gāzātñsä, tañ hariñ mññän, qarmaq sıbıqtarın kütärñp, şıyıq tūmandā*
yay ğına saypılıp yatqan küñ buyına tūštū lä Marat, babahıñ iškñ
kāmähñä ultırıp, hil qultıqqa taban iştñ. İrtängñ säğättärzä balıq xarap
şäp sirtñwsän. Ūs qarmaqtı almaş-tilmäş yñlöp kñä ũlgñr. Qñyaş,
Xñsnulla babahıñ ülsäwñä halğanda, tñzgñ buyı kütärñlgäs, küñ ũštñ
yaqtırzñ, tñman taralıp bñttñ. Balıq sirtñwzän tuqtanı. Marat kāmāñ
qaytır yaqqa bñrzñ. (Ü, 323) “Her zamanki gibi tan vaktinde değnek
çubuklarını kaldırıp, hafif siste yavaş yavaş akmakta olan göl kenarına
indi ve Marat, dedesinin eski kayığına binip rahat koltuğa yığıldı. Sabah
saatlerinde balık çok ve çabuk avlanır. Sırayla üç sopayı çabuk yemle.
Güneş, Hüsnulla dedesinin terazisine vurduğunda, su diz hizasına
çıktığında gölün üzeri parladı, sis dağılıp gitti. Balık avı bitti. Marat
kayığı geriye döndürdü.”

Aşağıdaki 6. metinde, yazar tarafından yapılan tasvirde, görme ve işitme yoluyla edinilen deneyimlere işaret edilmektedir. Bin askerin mezarın etrafında daire şeklinde dizilmesi, ardından bir kuray sesinin işitilmesi, piyade borularının çalması, değneklerin zangırdaması ve bütün seslerin birbirine karışması sonrasında askerlerin hareketlenmesi anlatılmış, anlatılan bu olaylarda {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki kullanılarak onların geçmişte gerçekleşip bittiğine ve anlatıcı tarafından yaşandığına işaret edilmiştir. Anlatıcı ya da konuşucu bu olayları yaşamamışsa bile kesin bir yargıya sahiptir.

- 6) *Qäbır tiräläy bır mır yawgir tüñäräkkä tızıldı. Däştı-Qıpsaktıñ in üsta bıñıwsılırı inı ular. Bır nisä qurayzıñ mırñlı-zarlı ilağanı ışıldı hurnayzar awır hulap quyzı, dümbürzär dır-dır qalturandı, qapıl barlıq ün-awazdar bırğa quşılıp xäräkäthız türüwsı yawgirzärzı tırıldı. Mır qılıs bır yulı qından hurıldı, ular säkäşırzän üsqündar säsränı, häm yaw bıñırı başladı. Bıñıwsılırzı bır mır qatın uratıp bastı, şım gına başlangan şıläw, küsäyä barıp, küktärgä aştı häm qapıl üzıldı.* (BR, 261) “Mezarın etrafında bin asker daire şeklinde dizildi. Onlar Deşti-Kıpçak’ın en usta dansçılarıydılar. Birkaç kurayın* efkârlı sesi ışitildi. Piyade boruları ağır ağır öttü. Değnekler zangırdadı. Ansızın bütün sesler birbirine karışıp, hareketsiz duran askerleri hareketlendirdi. Bin kılıç bir çizgide kınlarından çekildi, onların çekilişi esnasında kıvılcımlar çıktı ve savaş dansına başlandı. Dansçıları bin kadın çevreledi, yavaşça başlayan inleme, gittikçe yükselip göklere yükseldi ve aniden durdu.”

Bazı cümlelerde, {-DX/-nX/-zX} fiil çekim ekinin geçmiş zamanı gösterme fonksiyonu daha fazla öne çıkmaktadır. Böyle cümlelerde bunu sağlayan unsur, genellikle, geçmiş zamana gönderimin açıkça yapıldığı zaman zarflarıdır. Bu zaman zarfları, kılış ya da oluşu geçmişte belirli bir zaman noktasına taşımaktadır. 7. örnekte konuşucu, Seğit’in karakteri hakkında bir tasvirde bulunurken *yaqtı yüz kürmänı, yaqsı hüız işımänı* ifadesini *un iki yaşınan birlı* zaman zarfına bağlamaktadır; ancak, konuşucu bu zaman ifadesini anlatırken bir yandan da Seğit’in on iki yaşından beri gün yüzü görmeyişine ve iyi bir söz ıııtmeıışine şahit olmuş, görerek ve ıııterek edindiğı bu bilgisine cümlesinde ıııaret etmiştir.

* kuray: Başkurtların çok özel ve önemli saydıkları millî müzik aletleri.

- 7) *Ägär qulına qural kilip iläkhä, qalay hugışırğa bılır äli ul Sägit. Bır zä ikläñip, ürküp türmas ta inı. Qürmüş bayzar unı ayanımı ni?! Un iki yaşmın birlı alhız-yalhız uğa işläp yaqtı yüz kürmänı yaqsı hüiz ışmännı bit ul? (Uİ, 75) “Eğer eline silah alsın, Seğit nasıl savaşacağını tabii ki bilir. Bir defa bile tereddüt edip, korkmazdı. Cimri zenginler ona acıdılar mı ne? On iki yaşından beri onlar için aralıksız çalışıp gün yüzü görmedi, iyi bir söz ışitmedi!”*

Aşağıdaki 8.- 17. örneklerde de görme ve işitme yoluyla edinilen bilgilerin doğruluğuna ve kesinliğine işaret edilmektedir. Bu örneklerde de yazar, okuyucuya sunmak istediği olay veya durumun bir gözlemcisi gibi, özellikle görsel deliller vasıtasıyla, {-DX/-nX/-zX} fiil çekim ekini kullanarak aktarmakta ve sanki anlatılan olay veya durumun bir şahidi gibi hareket etmektedir.

- 8) *Gūsam İrändiktı, undağı türmüştü küz aldına kiltırğä turıstı. Ul yakta yäy qısqä, qış üzün bulğanın işkänı bar. Baqır, timır irıñip, igñ igip, mal aşrap, qırağay yänlik awlap kün itkändärñ dä bılä. Täwgı İran batşalarınñ qäbırzärı şunda qalğan. Zaratuştra täwgı taça uttı — izgı Bıryän utın şunda tıqandırğan. (BR, 54) “Gusam İrendik’i, oradaki hayatı, gözünün önüne getirmeye çalıştı. Orada yazların kısa, kışların uzun olduğunu işitmişliği vardı. Bakır, demir eritip, ekin ekip, hayvan yetiştirip, ilkel vahşi hayvanları avlayıp günlerini geçirdiklerini de biliyor. İlk İran padişahlarının mezarları buradaymış. Zaratuştra ilk saf ateşi, kutsal Büryen ateşini, burada yakmış.”*
- 9) *Uqıwsıñ qabalanmay gına quynınan dürtkä bülängän qağız sıgarıp birzi Kurganow işti qulına alıp karap türzü la, äli gñä üzı ultırğan taburıtka üştünü yäyip halıp, xataların aqlata başlanı. Malayzar üşün bıl däreştıñ dawamı inı, sñnkı aldarında yatqan akvarel buyawzar mññ*

tüşürülgän "Tawzar" hürätİ ularğa bik matur bulıp kürİndİ Ä ukıtıwısları Zäkärİänİj ällä küpmİ xatahın taptı, künästär birzİ (KKTY, 260) "Öğrencisi acele etmeden, koynundan dörde katlanmış bir kâğıt çıkarıp verdi. Kurganov işi eline alıp baktı ve (kâğıdı) oturduğu tabure üzerine yayıp yanlışlarını anlatmaya başladı. Çocuklar için bu, dersin devamıydı, çünkü önlerinde duran, sulu boyalarla yapılan «Dağlar» ın sureti, onlara çok güzel göründü; ama, öğretmenleri, Zekeriye'nin birçok hatasını buldu, nasihatler verdi."

- 10) *Haman hürİlmägän qırqıw sinfi küräş xaqında bİr xikäyä yazğaynı indİ ul. Unı xatta Üfügä gazİğa yİbärzİ Kızğanıs, basmanılar, İsläy tüşürgä quşıp, kirİ qaytarzılar. Yänähİ, azağı yuq xikäyändİj, yİjİw tantanahı yİmäy. Bälki, şulayzır, läkin İskändär bit bınan ikİ yıl İİk kİnä bulğan ısın xäldİ yazzı. Awıl xalqınan, yänä waqığanıj üzägİndä tırıp, fajıgänİ üz küzİ mİnän kürgän Äxät isİmlİ malay awızınan işİkänİn qağızğa küsİrzİ.* (Ü, 16) "Hâlâ soğumayan acı savaş hakkında bir hikâye yazmıştı. Hatta onu Ufa'ya gazeteye gönderdi. Maalesef basmadılar, not ekleyip geri gönderdiler. Güya, hikâyenin sonu yokmuş, galibiyetle sonuçlanmıyormuş. Belki öyledir, ama, İskender bundan tam iki yıl önce olan gerçek bir olayı yazdı. Köy halkından olan ve olayın merkezinde olup, bizzat faciayı gözleriyle gören Ehet isminde bir çocuktan dinlediklerini kâğıda geçirdi."

- 11) *Sajidä unı tağı la üsratırğa, yüräk şİrzärİn asıqtan-asıq tirİp, tanhıgın qandırırğa ümİtländİ Üs-dürt yıl üttİ, läkin Tülküsurä haman kürİnmänİ. Sajidä yäqşämbİ kündärİndä uramğa sığa, yuldan ütkän atlılarzı küzätä, şunan bazar yağına yügİrä: Tülküsurä kürİnmäsmİ? Bäxİttİ İzläp tabıp bulmay, tigändärİ şuldır indİ, unıj yürägİn täw başlap*

ütkün häm xäzırǵı xälı xaqında yǵdı ǵnā uy yürütä baslanı. (Uİ, 10)

“Böyle iki arada geçti Zakir’in gençliği. Gerçekten, savaşta, yaşam ile ölüm arasındaki cephe hayatında, Zakir de biraz değiştı. Düşünmeyi, çok dikkatli olmayı öğrendi. Sık sık kendisinin eski ve yeni hâli hakkında ciddi şekilde düşünmeye başladı.”

15) *Brigadanı Başqurt xükümätı qaramaǵına birmäwzärınä Murtazındıñ*

üzınıñ dä, haldattarınıñ da bik iş büştü. Büştü la bit, nı xäl itähıñ,

dünyalar ikınsländı. Xäzır ular zur küskä buyhınan bır brigada ǵına.

(UYT, 60) “Tugayı Başkurt hükümetinin emrine vermemelerine Murtazin’in kendi de askerleri de çok sinirlendi. Sinirlendi ama, ne yaparsın, dünya değiştı. Onlar artık, büyük bir güce tabi olmuş bir tugay.”

16) *Qaynıñ buyında attarın tızǵındärınñn tutıp, tigız rätkä başqan*

haldattar, Brigada komandırı kürıngäs tä, hındarın qatırıp, qätgi tış aldı

— üs tiştänñn aşır huǵışsı qapıl bır kışǵä ävländı lä quyzı. (UYT, 11)

“Kaynılık boyunda atların dizginlerini tutup, tek sıraya giren askerler, Tugay komutanı görününce boyunlarını eğip kendilerine çekti düzen verdiler. Otuzdan fazla asker bir anda bir kişiye döndü.”

17) *Taw itäǵındä qayındarǵa kümılıp ultırǵan awıl kürındı. Kombrig ayǵırın*

tuqtattı la artına bürüldü. Üz-ara küñıllı hüyläşıp barǵan haldattar şıp-

şım buldı, tızǵındärın tarta halıp attarın yaylattılar, gymnasterka, bil

qayıştarı, quraldarın tärtpkä kıltırıp, küzärın komandırzarına tıkänlär.

Büzılǵan saf tigızländı (MB, 130) “Dağın eteğinde, kayınlar arasına gömülen köy göründü. Tugay komutanı atını durdurdu ve arkasına döndü. Kendi aralarında konuşarak gelen askerler sustular, dizginlerini çekip atlarını düzelttiler, bellerindeki kemerleri, silahlarını düzeltip gözlerini kumandanlarına diktiler. Bozulan sıra düzeldi.”

Belirli geçmiş zamanın soru şekli ile ilgili 18. örnekte, *kittĩmĩ* çekimli fiili ile geçmişte, *gítmek* eylemine şahit olunup olunmadığı, bu eylemin gerçekleşip gerçekleşmediği konusundaki bilgiye soru yoluyla ulaşılmaya çalışılmaktadır; ancak, daha sonra gelen *kĩngä kildĩŋ?* cümlesinde, biraz daha farklı bir durum söz konusudur. Burada, karşılıklı bir diyalog vardır ve *gelme* işi bitmiş, gerçekleşmiştir, bu işin kim için olduğu sorulmaktadır.

18) *Märyäm hılw, hinmĩ ni? Ağayım kittĩmĩ?* — *Äytän hüzĩ bar şul buldı.*

Şunan küñlĩ bulhın tigändäy, kĩngä kildĩŋ, tip hıranı. Äxirätĩndĩŋ isĩmĩn äytäs, «yarar, molodets» tinĩ lä dilbĩgähĩn qaqtı. (UYT, 85) “Güzel Meryem, sen misin? Ağabeyim *gitti mi*? –Söylediği bütün söz bu oldu. Sonra gönlü olsun diye, kime *geldin* diye sordu. Arkadaşımın ismini söyleyince “Tamam, delikanlı” dedi ve dizginlerini çekti.”

19 numaralı örnekte de eser kahramanı Biksen’in *Qayza Kinyäbulat, qaytmanımı äli?* sorusu, fiilin gerçekleşip gerçekleşmediğine ilişkin bir sorudur. Geçmişte olmuş veya olmamış hadiselerle yönelik bir bilgiye ulaşmak istendiğinde Başkurt Türkçesinde {-DX/-nX/-zX} çekimli fiilinin soru şekli kullanılmaktadır. Yani, bir bakıma konuşucu, muhatabına söz konusu harekete şahitlik edip etmediğini, bu hareketin onun bilgisi dahilinde olup olmadığını sormaktadır.

19) —*Qayza Kinyäbulat, qaytmanımı äli? İsmaham, unıŋ mĩnän tırürbüz, —*

tinĩ Biksän agay. —Kinyäbulattı bũğün arqaplap ta alıp qayta almaşuŋ. Üññän yazıwsılar, artistar kilgän, ti. Bũğün klubta kisä bula, ti. Qal, atay, kümäkläşip barırbız. Qasan kürĩrmĩn tihĩŋ ularzı. (ULT, 341) “— Kinyebulat nerede, hâlâ *dönmedi mi*? Hiç olmazsa onunla kalkarız — dedi Biksen ağabey. — Kinyebulat’ı bugün bağlasan da alıp gidemezsin. Ufa’dan yazarlar, artistler gelmiş. Bugün kulüpte toplantı oluyormuş. Baba kal, birlikte gideriz. Ne zamandır onları göreceğim diyordun.”

2.1.1.1.2.2. Tarihî Delillere Dayalı Bilgi; Geçmiş Zaman

Başkurt edebiyatında belirli geçmiş zaman, olay ve hareketleri tasvir etmek ve geçmişte gerçekleşen tarihî olayları, eserdeki tipleri tamamıyla ve inandırıcı bir şekilde okuyucunun gözü önüne sermek için sıkça kullanılmaktadır (Zeynullin 2002: 107).

Anlatılan olay veya durum, konuşucu tarafından bizzat görülmemiş olsa da herkes tarafından kabul görmekte ve bilinmektedir. Söz konusu olay, tarihî vesikalara dayanabilir. Bu durumda, konuşucu veya anlatıcı bizzat kendi yaşantısıyla olmasa da işiterek, okuyarak edindiği, ancak tarihî vesikalar ile geçmişte gerçekleştiği kesin olarak bilinen kılış ve oluşları ifade etmektedir. Konuşucu, bilgiyi dolaylı yoldan edinmiş olsa da, olayın gerçekliği konusunda şüphe olmadığı için bu tarz ifadelerde {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki kullanılmaktadır. Bu üslup, özellikle tarihî roman ve hikâye metinlerinde çok tercih edilmektedir.

20. metinde bir grup Başkurt alayına yapılan bir saldırı tasvir edilmektedir ve bu tarihî olay, dinleyici ya da okuyucunun gözleri önüne serilmektedir. Anlatıcı, bu vakaların gerçekliği konusunda tam ve kesin bir yargıya sahiptir ve bu yargısına *Petrograd häm İvaşkin polktarı hūjūm ittī* cümlesinde {-DX/-nX/-zX} fiil çekim ekini kullanarak işaret etmektedir.

20) 16-sı dekabr künñ tuplangan bñ bütñ küs sifatında Qızıl Armiyağa quşılıw maqsatında Stärlämaqa kitäp bargan Başkurt polkına bñ yulı ikİ ütryad — Petrograd häm İvaşkin polktarı hūjūm ittī (MB, 65) “16 Aralık günü, büyük bir güç olarak Kızıl Ordu’ya katılma maksadıyla toplanan ve Sterlitamak’a giden Başkurt alayına iki grup –Pirugrad ve İveşkin alayları – aynı anda hücum etti.”

21. örnekte de anlatıcı, geçmişte gerçekleşmiş ve tarihî vesikalara dayanan bir olaydan bahsetmektedir. Çünkü, cümlenin geçmişteki gönderim noktası 1747 yılıdır ve bu tarih anlatıcı için şahit olamayacağı bir zaman dilimidir. Dolayısıyla, işitme yoluyla ya da başka türlü belgeler sayesinde bu bilgiye ulaşan konuşucu, bu vakanın gerçekleştiğinden emin bir şekilde önermesini *tabıldı, asıldı* çekimli fiilleriyle sunmaktadır.

21) *Şul zamandan qalğan şlak kişäktärñ, ruda qazığan kopyzärzï*

kürhätñwsılär tabıldı. İzlänä turgas, 1747 yılda Yayıq buyındağı Ätäş tawında yaqşı sıfatlı bay ruda yatıştarı asıldı. (K, 310) “O zamandan kalmış olan cüruf parçalarının, maden ocağından çıkarılmış madenlerin belirtileri bulundu. Araştırmaya devam edildikçe, 1747 yılında yayık boyundaki Ates dağında, iyi nitelikli zengin maden ocağı kaynakları açıldı.”

Aşağıdaki 22. örnekte yine tarihî bir olaya işaret edilmektedir, cümledeki gönderim zamanı 1737’dir. Konuşucu bu dönemde yaşamamıştır; ancak, Tarkan Birzigul’un yedi yüz kişilik bir ordu ile ayaklanmayı bastırması, tarihte gerçekleşmiş ve artık herkes tarafından bilinen bir olaydır. Kesin ve net olarak bilinen bu olay {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki ile anlatılmıştır.

22) *Üşünday xäldän fayzalanıp, Birziğül Tarxan 1737 yılda uq älï üz*

yaqlılarınan yñï yüz kişilik sirñw tuplanı la yaw bastırışırğa sıqtı. (K, 101) “Tarkan Birzigul, bu durumdan faydalanıp, 1737 yılında hemen kendi taraftarlarından yedi yüz kişilik asker topladı ve ayaklanmayı bastırmak için harekete geçti.”

23. örnekte geçmişte yaşanmış; ancak, bugün de tarihî kayıtlara dayalı olarak bilinen bir olaydan bahsedilmektedir. ...*mäsñtär haldırzı* cümlesinde mescitler 1745 yılında yaptırılmıştır; ancak, tabî ki yazar veya olay kahramanı bu olaya şahit

olmamıştır. Bunu da *Undayzar yaqın-tirälä gñä tügñ, xatta Qazanda la yuq* cümlesinden anlamak mümkündür. Bu cümledeki yargı, konuşma anına ait bir yargıdır. Sonuç olarak yazar, gözüyle bizzat görmediği, camilerin yaptırılması bilgisine belki okuyarak, belki dinleyerek sahip olmuş ve bu bilgisine işaret etmiştir.

23) *Ul üz danın kükkä kütärñw üsñ, 1745 yılda uq Neplyuevtñ maxsus rıxsätñ mñän Qargalıla zur mästär **haldırzı**. Undayzar yaqın-tirälä gñä tügñ, xatta Qazanda la yuq.* (K, 259) “O, şöhretini göklere çıkarmak için, 1745 yılında Napolyuev’in özel izniyle, Kargalı’ya büyük mescitler yaptırdı. Böylesi yakın çevrede değil, hatta Kazan’da bile yok.”

24. örnekte de yine yazar, tarihte olup bitmiş; ama, belgelere dayalı bir konuyu okuyucuya aktarmakta ve bunu yaparken de {-DX/-nX/-zX} çekim ekini kullanmaktadır. 1917 yılında gerçekleştirilen bir kurultayda bazı vilayetlerin Başkurdistan’a bağlandığını bildirilmektedir. Bu, tarihî bir bilgidir. Bu şekilde bir kullanımda okuyucu, yazarın bu olayı bizzat yaşadığını düşünmemekle birlikte, bu bilginin belli tarihî belgelere dayandığı gibi bir yargıya da varır.

24) *1917 yıldın 8—20 däkabrändä Irımburza uzğarılğan Qırultayza ülkä Başqurt şurahu tarafınan iğlan itılğan Kış Başqurtüstangä Irımbur, Ürsk, Siläbñ, Troitsk häm Värxnäuralskiy üyäzzärñ, Stärlätaq, Zlatıust häm Üfñ üyäzzärñ, Pärñ gubärnahındağı Şadrin, Krasnoufımsk, Äkatärinburg üyäzzärñ, Büğülmä, Minzälä, Bızawlıq üyäzzärñ **ındırıldı*** (MB, 207) “1917 yılının 8-20 Aralık tarihleri arasında, Irımbur’da düzenlenen kurultayda Başkurt Bölge Şurası tarafından ilân edilen Küçük Başkurdistan’a Irımbur, Ürsk, Silebi, Troitsk ve Verxneuralskiy kazaları, Sterlitamak, Zlatoust ve Ufa kazaları, Perm vilâyetindeki Şadrin, Krasnoufımsk, Ekaterinburg kazaları, Bügülme Minzele, Bızavlık, kazaları bağlandı.”

Aşağıdaki 25. örnekte ise 1917 yıl cümlesiyle başlayan metin, okuyucuyu doğrudan doğruya geçmişe yönlendirmekte ve tarihte gerçekleşmiş askerî bir mücadele anlatılmaktadır. Böylece, yazar yine şahit olmadığı bu olayı kesin bilgisine dayanarak okuyucunun bilgisine sunmaktadır.

25) 1917 yıl. Vaqıtlı xükümät yaman şaw-şıw kütärİp, aldan uq maqtanıp, laf üürp iğlan itkän zur yäygİ hūjüm unışız barıp büttü. Ğäskär sigİnİp, haddattar üz bİddİktärİ mİnän tırım-tırağay taralışqan kİndärzä Xäzisälär lazarätı Petrogradqa yullandı, oktyabr vaqıgalarınan azaq xärbi-revolıutsiyon komitet qaramağına küstİ (ÜY, 38) “Yıl 1917. Geçici hükümetin hayli gürültü patırtı koparıp, başta çok övünüp, yüksekte atıp ilân ettiği, yazın gerçekleşen büyük mücadele başarısız oldu. Askerin geri çekilip, kendi keyiflerine göre düzensiz bir şekilde dağıldığı günlerde Heziseler’in reviri Petrugrad’a gitti. Ekim olaylarından sonra askerî İnkılap Komitesine tabi oldu.”

26-30. metinlerde de {-DX/-nX/-zX} fiil çekim ekinin bu işlevinin örnekleri bulunmaktadır. Bu örneklerde de aslında geçmişte yaşanıp bitmiş bir olay, sahip olunan kesin bilgiye dayanılarak bizzat şahit olunmuş gibi anlatılmaktadır.

26) Bİrnisä yıldar buyı tüpsüp äzİrländİlär, zur awırılıqtar, kärtälär aşa atlay-atlay xaqıq yullanılar. Häm, nihayät, Arıslan batur, Petr batşanın, üznä barıp, Başqürt yİrzärİndä qupqan yawzıñ säbäpsİlärİ bulğan däu-däu çinovniktärzİ xüküm itİrgä farman birİwgä irİstİ Dürüş, täwgİ barıwzan hun uzğan xüküm, Pätärburgtan kilgän türänİñ yaqlaşıwı arqahında, xaqıq birmänİ Batşağa ikİnsİ tapqır barırğa tura kildİ Ä indİ bınıhınan huñ 1722 yılda kilgän tikşİrİwsİ gänäral mİnän voyevoda Başqürt väkildärİnİñ hüznä qılaq halırğa mäjbür buldı. (K, 37) “Yıllar

boyunca soruşturup hazırlandılar, bunlar büyük ağırlıklar, engelleri aşarak atlaya atlaya doğru yola ilerlediler. Ve nihayet, kahraman Arıslan, çar Petr'in yanına gidip, Başkurt topraklarında kopan savaşa sebep olan koca koca bürokratları karar vermeye, ferman vermeye ikna etti. Doğru, ilk hücumdan sonra alınan karar, Peterburg'dan gelen başkanın savunması yüzünden onu haklı çıkarmadı. Çara ikinci defa gitmek zorunda kaldı; ama, şimdi bundan sonra 1722 yılında gelen araştırmacı general ile voyvoda* Başkurt vekillerinin sözüne kulak vermeye mecbur oldu.”

- 27) *Bıl saqta Tülküsuru ularzıñ tıl tübün, kiläsäk maqsattarın tulıhınsa añlap ta bütmäy inĭ. Ä bına ıñşu türküm 1899 yılda zavodtıñ işsılärñ staçkağa kütärgäs, türmüşqa, kiläsäkkä qaraşı tağı la kiñäyü, anıqlana tüstü. Zavod xujaları baş kütärıwsılärzñ tıp talabın qänägätländirĭrgü mäjbür buldı: işsılärgä iş xaqın artırzılar. (NM, 225) “O zaman Tülküsuru onların imalarını, geleceğe yönelik maksatlarını bütünüyle anlamamıştı; ama, işte, o grup 1899 yılında fabrika işçilerini greve götürünce, hayata, geleceğe bakışı da genişlemeye, açılmaya başladı. Fabrika sahipleri başı çekenlerin bütün isteklerini kabul etmeye mecbur oldu: İşçilerin ücretlerini artırdılar.”*

- 28) *Bıyl ul tikşırñwzärĭ mñän Rūmandıñ başın baytaq qañğırtılar. Bütähĭlä şul 1898 yılda här awılğa yämägät yırzärĭ bülp bırkñw, qazna yırzärñä taksatsiya ütkärp, yañınan mñjalaw turahındağı aqılñız zakon sıqqandan huñ başlandı. Bıltır ana ällä nisämä zämlämär kilp, yäy buyı şul iş mñän bulaştı. Rūman Lapşın hatıp alğan urmandıñ bır ülüşü,*

* voyevoda: Eski Rus ordusunda askerlerin başında bulunan komutan için kullanılan bir ünvan. 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Rusya’da şehirleri idare eden kimse.

bızzägı karta buyınsa, qazna yıřınä kırä, tip qanğırttılar. (NM, 254) “Bu yıl, bu araştırmalarıyla Ruman’ı hayli bıktırdılar. Hepsine, o 1898 yılında her köye toplantı yerleri ayarlayıp, hazine yerlerine hakkını verip, yeniden sınırları çizme konusunda akılsız bir yasa çıktıktan sonra başlandı. İşte, geçen yıl kim bilir ne kadar yer ölçümü memuru gelip yaz boyu bu iş ile uğraştı. Ruman Lapşin’in sattığı ormanın bir kısmı bizdeki haritaya göre hazine toprağına giriyor diye şaşırdılar.”

29) *Yäy huğış başladı. Qış Färizänı awıl Sovyetına säkrätar ittılär. Yaz Müxärräm, unınsı klastı taşlap, traktorga ultırzı. Bır az rämontlařıp yışını lü säřwgä sıqtı, Yäygä Ğilman ağayzı xızmat armiyahında aldılar. 1942 yıldın avgusında 1924 yılda tıwğan yığıtärzı qaralırğa saqırzılar. Färizä Müxärrämde yalandan üzı barıp alıp qayttı.* (UYT, 282) “Yazın savaş başladı. Kışın Ferize’yi köy meclisine sekreter yaptılar. Yazın Muharrem onuncu sınıfı bırakıp, traktör kullanmaya başladı. Biraz tamir işleriyle ilgilendi ve ekine çıktı. Yazın Ğilman ağabeyi ordu hizmetine aldılar. 1942 yılının Ağustos ayında, 1924 yılında doğan gençleri kontrole çağırdılar. Ferize Muharrem’i tarladan kendi gidip aldı.”

30) *1914 yıldın yäyındä, Germaniya Räsäy batşalığına huğış başlağas, Musa Mürtazin xızmat itkän artbrigada aşığıs räwıřtä Rumın frontına küsırıldı. Frontqa barıp yıtıw mñän Mürtazin komandalığındağı artilleriya Rumın haldattarın ayawhız qıyratırğa tütündü. Räsäy ilın haqlawza kürhätkän batırılıqtarı üsün ul ikı tapqır Georgiy tärını ordenına layıq buldı. Ämmä qırıs, tiřkärı xılqı arqahında, haldattarızı äzämğä hanamağan ofitserzar mñän uğa bik yış ızğısırğa, xatta gawğa qubarırğa häm ülü därejälı komandirzargä saqlı müräjäğät itırğä tura kildı.* (MB, 200) “1914 yılının

yazında, Almanya ile Rusya arasında savaş başlayınca, Musa Murtazin'in hizmet ettiği, topçu kuvvetleri acilen Romen cephesine sevk edildi. Cepheye varmalarıyla birlikte Murtazin'in kumandasındaki topçu kuvvetleri, Romen askerlerini acımasızca yıkmaya başladı. Rusya'yı korumak için gösterdikleri cesaret için, o, iki defa tarihî Gürcü nişanına layık oldu; ama, sert, aksi karakteri yüzünden, askerleri adam yerine koymayan subaylarla sık sık atışmak, hatta kavga çıkarmak ve yüksek mertebeli kumandanlara kadar müracaat etmek zorunda kaldı.”

2.1.2. BELİRSİZ GEÇMİŞ ZAMAN (Bıldähız Ütkän Zaman)

2.1.2.1. {-GAn}

2.1.2.1.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinde belirsiz geçmiş zaman eki şu şekilde formüle edilebilir:

Fiil + {-GAn} + şahıs eki

Ekin değişken şekilleri aşağıdaki gibidir:

1. Ünlüler ve tonlu ünsüzle biten fiillerden sonra damak uyumuna göre ekin, -*ğan/-gän* şekilleri kullanılmaktadır: *algan* “almış”, *yügırgän* “koşmuş”, *yıbärgän* “göndermiş”, *aldağan* “aldatmış”, *bildälägän* “işaretlemiş”, *hınalğan* “denenmiş”, *qayğırgän* “kederlenmiş”.

2. Tonsuz ünsüzlerle biten fiillerden sonra yine damak uyumuna göre ekin, -*qan/-kän* şekilleri gelir: *yugaltqan* “kaybetmiş”, *huqqan* “vurmuş”, *kürhätkän* “göstermiş”.

Başkurt Türkçesinde belirsiz geçmiş zamanın şahıslara göre çekimi şu şekildedir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>aldağanmn</i> “aldatmışım”	<i>aldağanbız</i>
2. şh. <i>aldağanhıŋ</i>	<i>aldağanhıgız</i>
3. şh. <i>aldağan</i>	<i>aldağan(dar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yürügänmn</i> “yürümüşüm”	<i>yürügänbız</i>
2. şh. <i>yürügänhıŋ</i>	<i>yürügänhıgız</i>
3. şh. <i>yürügän</i>	<i>yürügän(där)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>qaytqanmn</i> “dönmüşüm”	<i>qaytqanbız</i>
2. şh. <i>qaytqanhıŋ</i>	<i>qaytqanhıgız</i>
3. şh. <i>qaytqan</i>	<i>qaytqan(dar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>bütkänmn</i> “bitmişim”	<i>bütkänbız</i>
2. şh. <i>bütkänhıŋ</i>	<i>bütkänhıgız</i>
3. şh. <i>bütkün</i>	<i>bütkün(där)</i>

Türk dillerinde belirsiz geçmiş zaman için tıpkı belirli geçmiş zamanda olduğu gibi farklı adlandırma ve terimlerle karşılaşmaktayız. Birçok Türk dil bilimci, bu zaman için *hüzümtäli ütkän zaman (perfekt)* “terimini kullanmıştır (Tumaşeva 1986: 38-39; Şçerbak 1981: 92; Kononov 2001: 232). Baskakov ise *subektiv ütkän zaman* terimini kullanmayı tercih eder (Baskakov 1966: 293). Kiyekbayev, bu zaman için *şahithız bıznsı ütkän zaman* terimini kullanmıştır (Kiyekbayev 1966: 108).

Dmitriyev, bu zamanı sıfat fiile dayanan zamanlar başlığı altında inceler ve *ütkün-xäzîrgî zaman* “geçmiş-şimdiki zaman” veya *perfekt zaman* terimini kullanır (Dmitriyev 1950: 167-168). Bu zaman için *perfekt* terimi, başka dil bilimciler tarafından da kullanılmıştır (Serebrennikov-Gadjiyeva 1986: 182-183; Tenişev 1988: 412).

Belirsiz geçmiş zaman, belirli geçmiş zamandan farklı olarak Türk lehçelerinde farklı eklerle yapılmaktadır. Oğuz grubu Türk lehçelerinde bu zaman için {-mXş} fiil çekim eki kullanılırken, Kıpçak grubu Türk lehçelerinde {-GAn} veya {-(X)ptXr} fiil çekim eki kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde de bu zaman için {-mXş} fiil çekim eki kullanılır. Ekin Başkurt Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki fonksiyonları genel olarak bir paralellik göstermektedir.

Zaman sistemini merkez alıp inceleyen dil bilimi araştırmalarında belirsiz geçmiş zamana; hikâyeleyici, dolaylı anlatımı dolayısıyla *narrative past* “hikâyeleyici geçmiş” (Underhill 1976: 169; Fleishmann: 1990: 18), *absolute-relative tense* “mutlak zaman” (Comrie 1985: 65), *inferential past* “çıkarıma dayalı geçmiş” (Lewis 1967: 122) şeklinde başlıklar altında yer verilmiştir.

Türkiye Türkçesinde {-mXş} fiil çekim ekinin ifade ettiği anlamlar oldukça çok işlenmiş; farklı görüşler ortaya konmuştur. Bu ek de yine kip, zaman ve görünüş arasında kalmış; farklı bakış açılarından farklı fonksiyonları ele alınmıştır.

Zaman sistemi açısından bakıldığında bu zaman, konuşucunun ifadesinde geçmişte olan, ancak, kendisinin bizzat şahit olmadığı, duyarak ya da algılayarak sonuca vardığı bir bilgiye işaret eder. Uzun, bu ekin geçmiş zaman anlamının geleceği rivayet edemeyecek olmamızdan kaynaklandığını, rivayet edebilmek için eylemin geçmişte olduğunun varsayılması gerektiğini söylemektedir (Uzun 2004:

162). Bu durumda ek, dolaylılık ifade etmesinden dolayı, geçmiş zaman anlamını kazanmaktadır.

Zeyrek, “-mİş’in Masallardaki İşlevi Üstüne” başlıklı makalesinde bu ekin, konuşucunun olayın doğruluğunu garanti etmeme, olaya kefil olmama duygularını iletmek şeklinde temelde tek bir işlevi olduğunu vurgular ve bunu *yükümlenmeme* olarak tanımlar. Buradan hareketle de Türkçede {-mXş} fiil çekim ekinin zaman değil, tam anlamıyla bir kip işaretleyicisi olduğu kanısına varır. Ona göre bu ek, bir eylemin tamamlandığını, bittiğini ifade etmek için kullanıldığında ise, görünüş bildirmektedir (Zeyrek 1990: 80).

Kip ve kiplik sistemini inceleyen araştırmalarda bu fiil çekim eki, biraz daha farklı bir bakış açısı ile, ancak yine ekin cümleye kattığı naklî, hikâyeleyici, dolaylı anlamlar çerçevesinde incelenmiştir. Bu tarz çalışmalarda, ek genellikle delile dayalı kiplik (*evidentiality*) sınırları içerisinde kalmaktadır. Türkçede *evidentiality* teriminin karşılığı olarak bugün dilbilimi çalışmalarında değişik terimler kullanılmaktadır: kanıta dayalı kiplik (Ruhi, Zeyrek, Osam 1997: 105), tanıtısalılık (Uzun 1998: 6), delile dayalı kiplik (Kılıç 2005: 68), kanıtısalılık (Bacanlı 2006: 36). Bazı çalışmalarda ise, {-DX} fiil çekim ekinin doğrudan deneyim (*direct experience*) ifade edişinin karşısı olarak dolaylı deneyim (*indirect experience*) (Koç 1986a: 159; Palmer 2001: 47; Willet 1988: 51-97) şeklinde ele alınmıştır. Bu çalışmada *evidentiality* için *delile dayalı kiplik* terimini tercih edilmiştir.

Johanson’a göre dolaylılık (*indirectivity*), anlatılan olayın konuşucuya dolaylı yoldan ulaştığının dilde ifade edilmesidir. Bu durum, Türkçe için tipik bir hadisedir ve Türk dilinde delile dayalılığı, dolaylılık gerçekleştirir (Johanson 2000: 61-62). Sonuç olarak bu tarz çalışmalarda dolaylılıktan kasıt, konuşucu veya anlatıcının önermedeki bilgiyi dolaylı yoldan edinmesi ve bunu ifade edişidir.

Delile dayalılık, konuşucu veya anlatıcının, söylediği önermenin gerçeklik değeri hakkında tavrını ifade ederken, göstereceği delilin kaynağına işaret etmesidir. Bu, Palmer’e göre *reported* “naklî” ve *sensory* “duyuya dayalı” olarak iki şekilde

gerçekleşmektedir (Palmer 2001: 22). Johanson'un "Evidentialy in Turkic" adlı, genel Türkçede delile dayalılığı incelediği makalesindeki incelemelerine göre, bilgiye dayalı kipliğin alt sınıfını teşkil eden delile dayananlar, Türkçede üç şekilde gerçekleşmektedir. Bunlar; *reportive uses* "naklî kullanım", *inferential uses* "çıkarıma dayalı kullanım", *perceptive uses* "algıya dayalı kullanım" şeklindedir. Ona göre algıya dayalı kullanım üç şekilde gerçekleşir: (Johanson 2000: 65-66; 2003: 288).

Johanson, Kazak Türkçesi gibi bazı lehçelerde kullanılan {-XpDXr} fiil çekim ekinin *unequivocal indirective pasts* "kesin dolaylı geçmiş", buna karşılık Türkiye Türkçesindeki {-mXş}; Tatar ve Başkurt Türkçelerindeki {-GAn} fiil çekim eklerinin ise, *less stable indirective pasts* "kesin olmayan dolaylı geçmiş"i ifade ettiğini belirtmektedir (Johanson 2003: 294).

Ayhan Aksu-Koç da görünüş ve kipliğin edinimini konu alan doktora tezinde, Türkçede geçmişe gönderimin durumunu incelemiş ve {-mXş} fiil çekim ekinin semantik görünümelerini ele almıştır. Daha sonra bu alandaki çalışmalara devam eden Koç, delile dayalılık hakkında yazdıklarında, {-mXş} fiil çekim ekinin Türkçedeki temel fonksiyonlarından bahsetmiştir. Ona göre, *Ahmet gelmiş* gibi bir cümlede {-mXş} fiil çekim ekinin iki ayrı fonksiyonu olabilir. Bunlardan biri, konuşucunun Ahmet'i görmeden, sadece girişte Ahmet'in paltosunu görmesiyle yaptığı çıkarımdır (*inference*), diğeri ise konuşucunun Ahmet'i görmemiş olmasına karşın onun geldiğini bir başkasından duymasından hareketle cümlesinde aktarım (*hearsay*) ifadesini kullanmasıdır (Aksu-Koç 1986: 159).

Kılıç ise, Kırgız Türkçesinde delile dayananların diğer bilgi kiplikleriyle ilişkisini incelediği doktora tezi ile "Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık" adlı makalesinde delile dayalı kipliğin bir alt türü olan algısal delile dayalılığın Kırgız Türkçesindeki işaretleyicilerini incelemiştir. Kılıç burada, Kırgız Türkçesinde algısal delile dayalılığı duyusal ve idrakî deliller olarak iki grupta incelemiştir. Bunlardan idrakî delilleri de duyumsal idrakî deliller, aklî idrakî deliller olmak üzere ikiye ayırmıştır (Kılıç 2004: 16-17; 2005: 74-75).

Başkurt Türkçesi gramerlerinde de belirsiz geçmiş zaman eki {-GAn}, tıpkı Türkiye Türkçesindeki {-mXş} gibi, konuşucunun kendi gözüyle görmediği, kendisinin bizzat katılmadığı veya konuşucu tarafından sonradan görülen, fark edilen oluş ve kılışları bildirir (Dmitriyev 1950: 169; Kiyekbayev 1966: 90-91; Zeynullin 2002: 111). Zeynullin, bu ekin Başkurt Türkçesinde “perfect” bir zamanı ifade ettiğini söylerken, Kiyekbayev ise bunun, sadece Avrupa dillerinin bakış açısından bir etkilenme sonucu ortaya çıktığını savunmuştur. Ona göre, belirsiz geçmiş zaman, belirli bir zamana bağlanmayan zamanı aktarır. Cümlede zaman zarfları olsa bile onlar zaman çekimine bağlanmazlar (Kiyekbayev 1966: 91).

Sonuç olarak {-GAn} fiil çekim eki, Başkurt Türkçesinde geçmişte yaşanmış ancak şahit olunmamış bir olayın anlatımında naklî bir kullanımı aktarabildiği gibi, geçmişte unutulmuş; ama, bir anda farkına varılan hareketleri, konuşucunun bazı delillere dayanarak yaptığı bir çıkarımı da aktarabilmektedir. Dolayısıyla bu ek, Başkurt Türkçesinin delile dayalılık sistemini sunan kip eklerinden biridir. Bunun yanında cümlede ihtimal, hayret, hayranlık, öfke gibi kiplik anlamlar da ifade edebilmektedir. Ayrıca, {-GAn} fiil çekim eki ile çekimlenen fiiller bitmiş bir görünüşe delalet eder. Dolayısıyla, söz konusu iş, oluş ya da hareket, geçmişte olup bitmiştir. Bu bakımdan da zaman olarak geçmiş bir zamanı ifade eder. Konuşucu geçmişte kendinin bizzat şahit olmadığı bu olay veya durumlara çeşitli deliller vasıtasıyla işaret eder. Bu deliller, aktarım, çıkarım, duyu organları ya da algıları yoluyla edildiği bilgi şeklinde olabilmektedir. Bütün bunların yanı sıra zaman zaman {-GAn} fiil çekim eki özellikle edebi metinlerde yazarın gözünden doğrudan bir deneyime işaret edecek şekilde de kullanım alanına sahiptir.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Belirsiz geçmiş zamanın olumsuz şekli, fiil köküne {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle yapılır. Zaman ve şahıs ekleri olumsuzluk ekini takip eder. Olumsuzluk ekinin ünlü ile bitmesi nedeniyle, olumsuz çekimde ekin sadece *-ğan/-gän* şekilleri kullanılır. Bu çekimin olumsuzluğu, konuşucunun cümlesindeki hareketin gerçekleşmediği yönünde bir bilgisine işaret eder.

Teklik

1. şh. *sıqmağanmın* “çıkmamışım”
2. şh. *sıqmağanhıñ*
3. şh. *sıqmağan*

Çokluk

- sıqmağanbız*
- sıqmağanhıgız*
- sıqmağan(dar)*

Teklik

1. şh. *bılmägänmın* “bilmemişim”
2. şh. *bılmägänhıñ*
3. şh. *bılmägän*

Çokluk

- bılmägänbız*
- bılmägänhıgız*
- bılmägän(där)*

Soru Şekli (Hıraw Formahı)

Bu kipin soru şekli *-mı/-mı* soru eki ile yapılmaktadır. Belirsiz geçmiş zaman eki daima düz ünlülü olduğu için soru ekinin *-mı/-mı* şekli kullanılmaz.

Teklik

1. şh. *alğanmınmı* “almış mıyım”
2. şh. *alğanhıñmı*
3. şh. *alğanmı*

Çokluk

- alğanbızmı*
- alğanhıgızmı*
- alğan(dar)mı*

Teklik

1. şh. *üşkänmınmı* “büyümüş müyüm”
2. şh. *üşkänhıñmı*
3. şh. *üşkänmı*

Çokluk

- üşkänbızmı*
- üşkänhıgızmı*
- üşkän(där)mı*

Teklik

1. şh. *atmağanmınmı* “atmamış mıyım”

Çokluk

- atmağanbızmı*

2. şh. <i>atmağanhıymı</i>	<i>atmağanhıgızmı</i>
3. şh. <i>atmağanmı</i>	<i>atmağan(dar)mı</i>

Teklik

Çokluk

1. şh. <i>kürmägänmıñmı</i> “görmemiş miyim”	<i>kürmägänbızmı</i>
2. şh. <i>kürmägänhıymı</i>	<i>kürmägänhıgızmı</i>
3. şh. <i>kürmägänmı</i>	<i>kürmägän(där)mı</i>

2.1.2.1.2. İşlevler

2.1.2.1.2.1. Aktarım Tabanlı Delile Dayalılık; Geçmiş Zamanda Bitmişlik Görünüşü

Belirsiz geçmiş zamanın, bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi, Başkurt Türkçesinde de en önemli işlevlerinden biri, konuşucunun kendi gözüyle görmediği, katılmadığı iş, oluş ve hareketleri ifade etmesidir. Konuşucu, bu iş, oluş ve hareketleri başka bir kaynaktan duymuştur ve bunu üçüncü bir şahsa aktarmaktadır (Dmitriyev 1950: 169; Yuldaşev 1958: 139; Zeynullin 2002: 111). Başka bir kaynaktan duyulan hareket, konuşma anında aktarıldığına göre söz konusu hareket geçmişte gerçekleşmiş ve bitmiştir. Dolayısıyla, böyle bir hareket zaman olarak geçmiş bir zamandadır, görünüş olarak ise bitmişlik görünüşüne sahiptir.

Genel dilbiliminde kiplik ve kiple ile ilgili araştırmalarda, bilgiye dayalı kipliği oluşturan kiplik anlamlardan biri olan delile dayalı kipliğin bir alt türü olarak kabul görmüş olan aktarım kipliği “*reportive modality*” (Palmer 2001: 8) çeşitli şekillerde incelenmiştir. Son yıllarda delile dayalılık sistemini inceleyen Johanson da, genel Türkçede naklî delile dayalılık sistemini “*reportive evidentiality*” değerlendirmiştir (Johanson 2003: 289).

Belirsiz geçmiş zamanda, gönderim noktası ile konuşma anı aynı noktadadır. Dolayısıyla bu zaman, konuşma anından önce olan bir hareketi aktarmaktadır. Konuşucunun edindiği bilgi, dolaylı bir bilgidir ve bu bilgiye bir başkasından duyarak ulaşmış olabileceği gibi, herhangi bir kaynaktan okuma, dinleme veya izleme yoluyla da ulaşmış olabilir. Sonuçta, konuşucu veya eser kahramanı cümlesinde, bizzat şahit olmadığı, dolaylı yoldan edindiği geçmişte gerçekleşip bitmiş olan bu bilgiye işaret eder.

Dolaylı yoldan edinilen bu bilgi, konuşucunun cümlesini sarf ettiği dönemde, yani konuşucu hayatta iken, ama konuşma anından daha önce gerçekleşmiş olabildiği gibi, konuşucunun hayatta olmadığı çok eski bir dönemde gerçekleşmiş de olabilir. İkinci durumda konuşucu, tamamen işittiklerine, okuduklarına dayanarak çok önce gerçekleşmiş tarihî bir olay ya da duruma işaret etmektedir. Ayrıca, efsane veya masal değeri kazanmış olay ya da hikâyeler de bu fiil çekim eki ile ifade edilebilir.

Aşağıdaki 1. örnekte, konuşucu, sirk artistinin Kazakları aldatıp, ölmüş gibi davrandığı, daha sonra da ayağının üzengide asılı kalıp geri oturduğu bilgisine bizzat şahit olmamıştır. *qılanğan*, *ultırğan* şeklindeki ifadelerden dinleyici veya okuyucu bunu anlamaktadır. O, bu bilgiye dolaylı yoldan, bir başkasından dinleyerek ulaşmıştır. Sonuçta dolaylı yoldan edindiği bu bilgiye cümlede işaret edilmektedir.

1) —*Molodets, Zahizulla! — Musa qısqırıp uq yǵbärzǵ. Vot tsirkaç!*

Aldağan bit bıl Kazaktarzı, ülgän bulıp qılanğan bit! Üzängäü bır

ayağında ğına aşılnıp barğan da kirǵ mǵıǵ ultırğan. (UYT, 54) “—

Aferin, Zahizulla! — Musa bağırdı. İşte sirk artisti! Bu, Kazakları aldatmış, ölmüş gibi davranmış! Bir ayağı üzengide asılı kalmış ve geri oturmuş.”

2. örnekte de yine konuşucu, duyduğu haberi muhatabına bildirmektedir. Kendisinin şahit olmadığı bu olay, çok uzak geçmişte değil, yakın bir geçmişte, konuşucunun yaşadığı bir dönemde gerçekleşmiştir; ancak cümlelerin söylendiği ana

göre olay geçmişte kalmıştır. Konuşucu başkasından duyarak edindiği bu bilgiyi *ültirǵän* çekimli fiiliyle ifade etmektedir.

- 2) *Babiç ültirǵän! Şäyxzada Babiç ültirǵän! — tip, qara yanıp, küyünüp hıylänı ul miñä.— Nindäy şağırzı häläk itkändär! Ul bit, bǵähñmı, revolyutsiya üz tǵında yazırğa iräk birgän üsün qanatlanıp, yarhıp, taw yılğahı şikǵıı urğulıp kilıp tıwğan şağır inı. Turan Başqurt tǵında yazğan täwgı şağır!.. (Uİ, 260) “Üzölüp kederlenerek bana “Babiç öldürülmüş! Şehzade Babiç öldürülmüş!” dedi. Bir şairi nasıl helâk etmişler! Biliyor musun, o, ihtilal kendi dilinde yazmayı gerektirdiği için ayaklanıp, kızıp dağdaki nehir gibi akıp gelen bir şairdi. Turan Başkurt dilinde yazan ilk şair!”*

Aşağıdaki 3. metinde de İskender ve editör arasındaki bir konuşma söz konusudur. Burada editör İskender’e —*Roman yazıp bütürǵanhñ, tizär* şeklindeki cümlesiyle onun roman yazdığı bilgisine başkasından duyarak ulaştığını ifade etmektedir. Konuşma esnasında roman yazma işi bitmiştir. Bilgi, konuşucu tarafından geçmişte edinilmiş bir bilgidir; ancak editör burada {-GAN} fiil çekim ekini kullanırken, sadece roman yazma işinin bittiğine değil, bunu başkasından öğrendiğine de işaret etmektedir.

- 3) *Mıxärrir unı külp-yılmayıp, arqahunan qağıp, yımşaq kresloğa ultırttı, işiktän hünülüp, säy kiltirǵä büyürzı. —Roman yazıp bütürǵanhñ, tizär. Kütlayım, qıtlayım! Kitap bulıp sıqqas, ağayıña büläk itirǵä ünütma, üpkälärmñ... Qana, säygä yñş, limonın hal!..— tip yänäş kilıp ultırzı. Ğäzättä qırüraq xülüqlü, äz hüzlı mıxärrirzñ qunaqsıl xujalarsa ixlaslıq kürhätıwı İskändärzı hağayta tıştı. Läkin hüzgä mawıgıp, bını şunda uq ünüttı, tığññ hırawzarına yawap birıp, redaktsiya xıldärñ*

bılışıp, üzılä asılıp kittı (ÜY, 91) “Editör ona gülümseyip arkasından itip yumuşak koltuğa oturttu, kapıdan uzanıp çay getirilmesini emretti. — Roman yazıp bitirmişsin. Kutlarım, kutlarım! Kitap olarak çıkınca ağabeyine hediye etmeyi unutma, kızarım... Haydi, çay al, içine limonunu sal!.. — diyerek yanına gelip oturdu. Genellikle sert tabiatlı az konuşan editörün misafirperver bir ev sahibi gibi samimiyet göstermesi İskender’i kuşkulandırdı. Fakat konuşmaya dalıp bunu unuttu, adamın sorularına cevap verip, düzeltmeleri başarıyla tamamlayıp, açıldı.”

Aşağıdaki 4-8. örneklerde de yukarıdaki örneklerde olduğu gibi konuşucu, yakın bir geçmişte olup bitmiş, ama kendisinin şahit olmadığı, başkasından duyarak edindiği söylentilere dayalı bilgilere işaret etmektedir.

- 4) *Bınday vaqıtta un ikı yaşlık Läylä üzın ikılätä baxıhız, artıq bala humaq xis ittı. Ul twmışınan ıza sikkän. Yaqtı dünyaga twğan sağında, üsähı yağına tartıp, hap-harı säslı, ap-aq yüzlü, zäp-zängär küzlı bulğan üsün, ällä kındıkı tip, unı atahı hüyhünmägän bulğan. Azaqtan, yüzü mınän küzzärı bır az qarayğas, xatahun tanığan atahınu münäsäbätı üzgürgän.* (MB, 360) “O zaman, on iki yaşındaki Leylâ, kendi kaderine kahrılanıp (kendini) fazlalık gibi hissetti. O, doğduğundan beri ıstırap çekti. Dünyaya yeni geldiği zaman, anne tarafına çekip sapsarı saçlı, apak yüzlü, masmavi gözlü olduğu için, bu da kime benziyor, diye babası (onu) sevmemiş. Sonra yüzüyle gözleri biraz kararınca, hatasını anlayan babasının tavrı da değişmiş.”

- 5) —*Bılähıymı, kisä qızğa yawısı kılğan... Atay qart birırgä rıza bulğan. Nimähı, qız yıkän. Un altı mınän bara. Kıyäu bulahı yığıt tä tığlây-bılay yığıwar tügıl... Uqımıslı... Yaqsı näsıldän... İsnäbät awılınan Äxmäzulla mullanı işkänın barzır bit? Bik galim, bik şührätlı kışı..*

Şunuñ ulı Särvärñdin mäğzüm... (Üİ, 65) “— Biliyor musun, gece kıza dünür gelmiş... Yaşlı moruk vermeye razı olmuş. Kız niye büyümüş. On altısına geldi. Damat olacak yiğit de öyle hoppa biri değil... Eğitilmiş... İyi bir aileden... İsenbet köyünden Molla Ehmezulla’yı işitmişsindir? Pek alim, pek şöhretli biri... Onun oğlu Serverittin meğzüm”*

- 6) — *Min tüğl, zaman xüküm ittı undayzarzı. Üpkälämä, hüç bñ tuğan ağayıña qağılgas, bitaraf bula almayhıñ indıñ hin. Unıñ anlaşıla. Mägär kiläsäktä bınıñ işñ nāmälärgä abayıraq bulğanıñ xäyñlñ. Kolxozlaşw mälñdä lä säyäsı yaqtan bigük ayıqlıq kürhätmänñ. Yñmähä, Fäyzulla qızı mññn Sälim isñmlñ yğñkñ awıldan qasırğa hin yarzam itkñññ, tigñññrük xäbär yñrñy. Ay-hay, İskändär! Qäzñññ bñ, partiya äzäbiät-sängät kññññññ taşlama yahap kilä. Mägär gñ üşñlay barmaş bit indı. İldä sinfi küräş qabat qızıp bara, añ bul!.. — tip Burañsin bñxästı tuqtattı.* (ÜY, 60) “—Onlar hakkında hükmü ben değil, zaman verdi. Sinirlenme, söz ağabeyine gelince tarafsız olamıyorsun. Bu anlaşılıyor. Fakat gelecekte onun ne işler yapacağı konusunda daha uyanık olman hayırlı olur. Kolhozlaşma zamanında da siyasi bakımdan çok fazla akıllılık edemedin. Üstelik Feyzulla’nın kızıyla Selim adlı gencin köyden kaçmalarına sen yardım etmişsin diye bir söylenti dolaşıyor. Ah, ah İskender! Değerini bil, partiye bağlı edebiyatçı ve sanatçılara tasfiye geliyor. Ülkede sınıf çatışması gittikçe kızışıyor, akıllı ol! — deyip konuyu kapattı Buranşin.”

- 7) *Läkin Kinyä üzññä hıy-xürmät kürhätä turgandarzı İzlämänı. Kñğä tura kilhä — şuğa inñp qundı, qayhında kiptññğñ harına, qayhında qürüt*

* mäğzüm: Din ehlinin oğlu.

kişägi aşap tuqlandı, ularzıñ xäl-äxwäldärñ hüräştı, xalıq ah-zar ũra.

Yaw yıldarında bñräwzär ulın, bñräwzär atahın yuğaltqan. Küptärzñ ällä

qayzargä — äzäm ayağı barıp yñmäştäy alıñ yaqtargä hatıp

yñärgändär. (K, 135) “Fakat Kinye kendine hürmet gösterenlere

gitmedi. Kime rast gelse ona (evine) girdi, bazısında kurutulmuş harına,*

bazısında kurut parçaları yiyip karnını doyurdu, onların hâlini vaktini*

sordu, halk hâlinen yakınıyor. Savaş yıllarında kimisi oğlunu, kimisi

babasını kaybetmiş. Çoğunu nerelere, insanların ayak basmadığı yerlere

göndermişler.”

8) *Bıltır yäy, ismaham, huğıştıñ bñtürñä, atayındarzıñ qaytırına ümüt*

zurıraq inñ äll.. Qayzalır partizandar kilñ sıqqanın, här kün qayza la

bulha bñäy awıl da aqtarzı pır tuzzırıp kitkänñ işñkiläp türüla inñ..

Tığñdä Aqtarzıñ qural skladın basıp alğandar, qayzalır Aq garnizonı

tuzzırğandar, tip awıl güjläp ala inñ (Uİ, 168) “Geçen yaz, savaşın

biteceğine, babalarımızın döneceğine gerçekten ümidimiz yoktu... Ne

zamandır çetelerin geldiği, her gün bir köyde Akları dağıttığı

duyuluyordu... Öteki köyde Akların silah depolarını basmışlar, Ak

garnizonunu dağıtmışlar diye köy çalkalanıyordu.”

{-GAn} fiil çekim eki, yukarıdaki gibi konuşucunun yaşadığı devirde bir başkasından duyarak edindiği bilgisine işaret edebildiği gibi, konuşucunun yaşamadığı çok uzak geçmişte meydana gelen olayları anlatmakta da kullanılmaktadır. Bu durumda da konuşucu, şahit olması mümkün olmayan bu olayları duyarak, okuyarak, izleyerek, ama mutlaka başka bir kaynaktan edinmiştir. Aşağıdaki 9. örnekte Yalkınbay, o dönemlerde Ural-ata'nın İman dağı olarak

* harına: sarımsak gibi top top başı olan sapsarı bir orman otu.

* kurut: süttten kaynatılarak yapılan ve yemeğe katmak için kullanılan bir tür marmelat.

adlandırıldığı ve Başkurtların bu dağları korumak için görevlendirildiği bilgisine başka bir kaynaktan ulaşmıştır. Bu bilgiyi, belki duyarak, belki okuyarak edinmiştir. Bilgi, uzak geçmişe ait bir bilgidir ve olay konuşucu Yalkınbay'ın henüz yaşamadığı dönemlere aittir, dolayısıyla o, bu hadiseye bizzat şahit olmamıştır. Üstelik Yalkınbay'ın bu bilgisini bize sunan anlatıcı da yine onun bakış açısından, tekrar bir dolaylama yaparak bu bilgiyi sunmaktadır. Bu yüzden bilgisini *atalğan, teğeyñlengen* şeklinde ifade etmektedir.

- 9) *Tik Yalqınbay fıkırñsä, ulay bulıwı ikılı, sñnki Ural-ata tırı saqta ıñşu tırä İman tawzarı tip atalğan, ularzı haqlarğa Başqırttar tägäyñlängän, ä unday haqsılarzıñ kñngälır İyärıp qayzalıw sığıp kitıwı ay-hay! Şul turala uylap qarawı la ällä nisık. Zaratuştrağa İyärıp kitkän Büryändär turahında bılay uylay Yalqınbay: ul küsñıw bik küp waqt uzğandan huñ, xalıq üzñıñ tægäyñlänışñ ünütıp aza başlağas qına mümkün bulğandır.* (BR, 125) “Ancak Yalkınbay’a göre böyle olduğu şüpheli, çünkü Ural-ata, o dönemlerde İman dağları olarak adlandırılmış, onları korumak için Başkurtlar görevlendirilmiş, ama bu bekçilerin kimleri takip edip nerelere gittiği (belirsiz) ah vah! Bunun hakkındaki görüşü kim bilir nasıl. Yalkınbay Zaratuştra’yı takip edip giden Büryenler hakkında şöyle düşünüyor: Göçten uzun bir zaman geçtikten sonra, halk görevlendirildiğini unutup azmaya başlayınca olmuş olabilir.”

10. örnekte de yine tarihî bir olaya işaret edilmektedir. Bu örnekte, Mulgul savaşçılarının, Kara Abız şehri halkının daha önce yaşadıkları yerlerde baskın düzenlediklerini ve oradaki halkı dağıtıp sürdüklerini, daha sonra da onların Kara Abız şehrini kurduklarını öğreniyoruz. Burada, yazar tarafından bu bilginin, kahramanın babasından edinildiğine direkt olarak işaret edilmektedir.

- 10) *Atahınıñ ĩlgıräk hıyläwınän Kinyä Üfünän arıraq Qara abız qalalı tip atalgan urındıñ bulğanlıgın da bılä inı. Mülgül başqınsıları ularzı yınırğan. Xalıqtıñ qıwätı bütän, düşmandıñ tuqtawlız yabırılıwızarına qarşı tıra almayınsa, talanıw-qırılıwzan qasıp-büşüp qına yüşägändär.* (K, 30) “Kinye babasının daha önce anlattıklarından dolayı, Ufa’dan daha uzak olan, Kara Abız şehri diye bilinen yerin varlığından haberdardı. Mulgul savaşçıları onları dağıtmış. Halkın kuvveti tükenmiş, düşmanın aralıksız saldırılarına karşı koyamayınca darmadağın olmaktan kaçıp (orada) yaşamışlar.”

Aşağıdaki 11-15. örneklerde de yine geçmişte meydana gelmiş, konuşucu tarafından bizzat yaşanmamış, ya bir kaynaktan ya da anne ve babasından öğrenilmiş bir olaya işaret söz konusudur.

- 11) *Tännä yaramağan yat qan İläkkändä, kışın şunu kütärä almayınsa ülgänñ yaqşı bılä Musa. Brigada mınän dä şulay kilp sıgıwı mümkün. İksınän, gäskärzı hatlıq yändär işäbñä arttırıw iş tügıl. Hatlıq yän — Hatlıq yän indı, Sıngızxan yuqqa gına üzñä qasıp sıqqan düşman huğışılarınıñ başın kıstırmägän.* (MB, 180) “Musa vücuduna faydası olmayan yabancı bir kan girdiğinde, kişinin bunu kaldıramayıp öldüğünü iyi biliyor. Tugayla da böyle olması mümkün. Ayrıca, askerleri satılık birer can sayarak arttırmak iş değil. Satılık can — satılık candır, Cengizhan, boş yere kendine kaçıp gelen düşman askerlerinin başını kestirmemiş.”
- 12) *Äsäyındıñ xälı unan da awır. Kompartiyala tırğanlıqtan, isñ-familiyahın almaştırıp, yäşırñp yäşärgä mäjbür. Bına şul, zıfär, bıgasa üz-ara tınışa almağan iki partiyanıñ yläksılärı, huñlap bulha la, nihayät, urtaq fıkrğä kilp, bır tüptän iş itirgä kilşkän. Revolyutsiya*

yaqlı küstärzı haqlar üsün, baytaq kışın sit ildärgä yäbärıp tūrırğa qarar itlgän. İsmñä atayım mñän äsäyım dä bar ikän... (ÜY, 180)

“Annemin durumu ondan da ağır. Komünist partisine bağlı olduğundan adını soyadını değiştirip, saklanarak yaşamaya mecbur. İşte zafer, şimdiye kadar anlaşılamayan iki partinin yöneticileri nihayet, geç de olsa ortak bir fikre varıp birlikte hareket etmeye girişmiş. İnkılap taraftarı güçleri yenmek için oldukça fazla kişiyi yabancı ülkelere göndermeye karar verilmiş. İsimler arasında babamla annem de varmış.”

- 13) —Yapa-yañğız yaşäp yaturğa min albastı tügıl. Ana, timirlıktı lä küsirttın bit. Ä unı bızın atayzar kolxoz üyüşqas ta halğandar. (UYT, 220) “—Yapayalnız yaşamaya ben meraklı değilim. İşte demirciyi de batırdın. Bizim atalarımız onu, çiftlik kurulduğunda yapmışlar.”
- 14) Qalın дәftärän tış, papkağa Züfär Bogdanowtın sovyet xükümätı ismñä ata-äsähñın, hıylıñın yazmışı turahunda xəbär itwzı ütnıp yazğan iki ğarizahunan küsirmälär zä halıñaynu. Ularzın bırın — yğırın altın yılda, ikññın qırq higızın yılda ybärlgän. Huñghında Bogdanow üznın Frantsiyala faşistargä qarşı küräş xäräkätında qatnaşıwın, mızal mñän büläklänwın bldğän. (ÜY, 150) “Kalın defterden başka, dosyaya Züfer Bugdanov’un Sovyet hükümeti adına, (onun) anne ve babasının, kız kardeşinin durumu hakkında bilgi verilmesini rica eden iki dilekçenin kopyası da eklenmişti. Onlardan ilki, 1926’da, ikincisi 1947’de gönderilmiş. Sonuncusunda Bugdanov, Fransa’da faşistlere karşı yapılan mücadeleye katıldığını, madalya ile ödüllendirildiğini anlatmış.”
- 15) —Bızın ulatayzarıwız Altın Urza zamanınan uq bızın, tarxandar. İvan Aq batşa la bılktı almağan ularzan. Huñğa taban tarxanlıq yarlığı bırıp, Bızın ülüştü nışıl itıp täsdiq qıldılar,—tinär ular. — Bız ıraqlı

Başqurtbüz. Bütägüz bızız qulda. Yır-hıwğa la, bütä baylıqqa la malıkbız. (K, 130) “—Bizim dedelerimiz Altın Orda zamanındaki beyler, tarhanlar. Çar Beyaz İvan da onlardan beyliği almamış. Sonra tarhanlık rütbesi verip, bizi kismetli nesil olarak kabul ettiler — dediler. Biz dürüst Başkurt’uz. Hepiniz bizim elimizdesiniz. Yeryüzüne de suya da bütün varlıklara da sahibiz.”

{-GAn} fiil çekim eki yine dolaylı anlatımlarda, genellikle masal, efsane gibi sözlü geleneğe dayalı metinlerde rivayet etmeyi ifade edecek şekilde de kullanılmaktadır. Aşağıdaki 16. örnekte, kulaktan kulağa yayılarak efsaneleşmiş, belki de artık masal gibi kabul edilebilecek bir olayın anlatımı söz konusudur. Bu olayın uzak geçmişte olduğuna, konuşucunun *ılatayındıñ ılatahu tıwmaş bürün* ifadesi delil olmaktadır. Bu örnekte de görüldüğü üzere, Başkurt Türkçesinde {-GAn} fiil çekim eki, nesilden nesile, kulaktan kulağa anlatılarak varlığını sürdürmüş olan masal ve efsanelerin anlatımına uygun olarak, dolaylılığı ifade edişi sebebiyle tercih edilmiştir.

- 16) — *Qıyaş bayısında Mıxäbbät tigän il bar, unda Mägiä tip atalıwsı qäwım yäşäy. Parsısa — mağtar. Här bırñı — tılsımsı, — tip hıyläy Gısam qanbaba, — ılatayındıñ ılatahu tıwmaş bürün ana şul mağtarzıñ Säsan atlı in qıwätli tılsım ħähı yñänı Ärzäşirzıñ baş ısunı balqış kürhätkän, yägni zä far tıqandırğan. Şunu bik küp kışı aldında, Ärzäşir batşalarğa batşa bulasaq, tip yurağan. Ärzäşir älı bäläkäy bulğan, xakimlıq ısun küräştı atahu Bapaq başlağan häm bır qalanıñ batşahu bulıwğa ılgäşkän. Ärzäşir, üşp yñkäs, İran batşalarınıñ batşahu Artabandı yñgän häm büyük Kıy tajın üzñä alğan.* (BR, 15) “— Batıda Muhabbet adlı bir ülke var, orada Meğie isimli bir kavim yaşıyor. Farsçası Magtar. Gusam Kanbaba, hepsinin büyücü olduğunu söyler. Dedemin dedesi doğmadan önce, işte o Magtar’ın Sesen isimli en

kuvvetli büyücüsü, torunu Erzeşir'in başucunda bir mucize göstermiş, yani bir ışık parlamış. Birçok kişinin önünde Erzeşir padişahlara padişah olacak diye kehanette bulunmuş. Erzeşir henüz küçükmüş, hâkimiyet için, savaşa babası Bapak başlamış ve bir şehrin padişahı olmuş. Erzeşir büyüyünce İran padişahlarının padişahı Artaban'ı yenmiş ve büyük Kiy tacını ele geçirmiş.”

17. örnekte de yine böyle bir anlatımla karşılaşıyoruz. Kahraman Hebir'in çarın askerleriyle olan mücadelesi anlatılmaktadır. Hebir'in çarın askerlerinden kaçışı, ormanda saklanması ve askerlerin onu bulamayışı bir masal formatıyla aktarılmaktadır.

17) ...*Bır saq Xäbir batır üşü urmanda bayzargä tıngı birmäy huğışıp yürügän. Batşa haldattarı bil urmandı nisämä tapqır hü züp sıqqan, ämmä Xäbir batırzı taba almağan. Qalın urman unıy üzñ dä, iptäştärñ dä yüşürp haqlağan, bır kängä lä birmägän.* (ZB, 60) “... Bir zamanlar kahraman Hebir, ormanda zenginlere huzur vermeden (onlarla) savaşıyormuş. Çarın askerleri bu ormanı kaç defa aramışlar; ama kahraman Hebir'i bulamamışlar. Gür orman onu da arkadaşlarını da saklamış, hiç kimseye vermemiş.”

Başkurt Türkçesinde aktarım tabanlı delile dayalılık sistemi, {-GAn} fiil çekim ekinin dışında başka yollarla da ifade edilmektedir. Bunlardan biri, başkasından duyulan herhangi bir olay veya durumu bir üçüncü kişiye aktarmak için kullanılan *ti* çekimli fiili ile oluşan kiplik kelimesidir. Burada *ti*; *ti*- “de-” fiilinin, şimdiki zaman, teklik üçüncü şahıstaki çekimidir. Başkurt Türkçesinde, herhangi bir zamanda çekimlenmiş bir fiilden sonra (geniş zaman, şimdiki zaman, geçmiş zaman) virgülle ayrılmak suretiyle kullanılarak, dolaysız anlatımı ifade eden *ti'* nin bazen de özellikle destan, masal gibi sözlü geleneğe dayalı metinlerde dolaylı anlatımı ifade ettiği ve bir kiplik kelimesi gibi kullanıldığı dikkat çekmektedir. Yapının Başkurt Türkçesi ile birlikte Tatar Türkçesi ve Çuvaş Türkçesindeki bu benzer kullanımları

daha önce incelenmiştir (Ersoy 2004: 1087-1098). Bu yapı aşağıdaki gibi formüle edilebilir.

Fiil + {-GAn}, *ti*

Başkurtça-Rusça sözlükte *ti* madde başı olarak yer almış ve *vvodnoye slovo* yani “*ara söz, giriş söz*” olarak tanımlanmıştır (1996: 609). Örnek olarak verilen *Ul awılğa qaytqan, ti*. “O köye dönmüş.” cümlesinin Rusça karşılığı “*Govoryat, priyehal v drevnyu*” şeklinde tercüme edilmiştir. *govaryat* fiili “*demek*” fiilinin Rusça karşılığıdır. Bu durumda cümle, Türkiye Türkçesine “Diyorlar ki, o köye döndü” şeklinde tercüme edilebilir.

de- fiili, dolaysız anlatım cümlelerinde, Türkçenin tarihî ve modern lehçelerinde kullanılmıştır. A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* adlı eserinde dolaysız ve dolaylı anlatım başlığı altında, bu tip cümlelerin alışılmış cümleler olduğundan bahsederek, bu cümlelerin genellikle *inçe, tip tidi, aytdı*, ile başladığını ve *de-* fiilinin zarf-fiil eki almış şekli *tip* ile birlikte *tidi* “dedi, söyledi”, *ötünti* “(diye) rica etti” gibi fiiller ile sonlandığını belirtmektedir (Gabain 1995: 126).

Başkurt gramerlerinde dolaysız anlatımı ifade eden cümleler, *Tura tïlmär* terimi ile karşılanmaktadır (Kiyekbayev 2004: 324). Bu tip cümlelerde, *ti* (der, diyor), *tinï* (dedi) .. vs. gibi *de-* fiilinin fiil çekim ekleriyle çekimlenmiş şekilleri kullanılmıştır. *ti*’ nin kullanıldığı cümleler, *Tura tïlmär* başlığı ile incelendiği gibi bazen de kiplik kelimelerin içerisinde değerlendirilmiştir. H. Yusupov, Başkurt Türkçesinde kiplik kelimeleri sınıflandırırken, *ti*’ yi *räwşlïk hüž- modal hüž/ kiplik kelimesi* başlığı altında ele almış ve cümle içinde genellikle yalnızca bir tane *modal söz* kullanıldığını, bunların da cümle içinde *giriş söz* veya *haber* anlamında iki çeşit görevi olduğunu ifade etmiştir. Bu sınıflandırmada *ti*’ yi *cümle içinde kullanılan kiplik kelimeleri* başlığı altında ele alıp, cümleye bağlanarak geldiğini ve *ara söz* görevinde olduğunu ifade etmiştir. *Ara söz* olarak kullanılan bu kiplik kelimelerin

cümle içinde farklı bir tonlama ile söylendiğini ve cümlelerin başında, ortasında ve sonunda olabileceklerini, ayrıca da cümle içinde virgülle ayrıldıklarını belirtmiştir (Yusupov 1967: 45). Kiyekbayev ve Seyitbattalov, *inŷ hüz häm inŷ hüylämdär* “giriş söz ve giriş cümleleri” başlığı altında *ti*’ ye yer vermemişlerdir (Kiyekbayev, Seyitbattalov 1999: 248; 2004: 234).

Başkurt dilcisi Zeynullin de tıpkı H. Yusupov gibi *ti yi modal sözler* “kiplik kelimeleri” içine almış ve *modal formaları* “kiplik şekilleri” ni dört maddede incelemiştir. Bunlardan ilk üç maddeyi sırasıyla, *bul*, *ikän* ve *tur* yardımcı fiillerine ayırmış, *ti*’ yi ise dördüncü maddede işlemiştir. Zeynullin, bu kipliğin *ti* kiplik kelimesinin, bildirme kiplerinden geçmiş zamanı, seyrek olarak da şimdiki veya gelecek zamanı takip etmek suretiyle oluştuğu görüşündedir. Ayrıca, *ti* nin belirli geçmiş zaman (aldı, kıldı) üzerine geldiğinde bu zamana belirsizlik manasını verdiğini, belirsiz geçmiş zaman çekiminden sonra geldiğinde ise Yusupov’un görüşüne paralel olarak, anlam açısından Rusçadaki “*govoryat, rasskazıvayut*” ara sözlerine denk geldiğini eklemiştir. Bu şeklin epos, masal ve destanlarda çok sık kullanıldığını belirten Zeynullin, bu edebî türlerde geçen olayların çok eski zamanlarda gerçekleştiğini, anlatan kişinin *ti* kiplik kelimesini kullanarak olayları biraz da olsa söylenme anına yakınlıktırma ve dinleyicileri bu olaylara inandırmaya çalıştığını, böylece anlatıcının *ti* kiplik kelimesini kullanarak, dinleyiciyi kendine çeken ritmik-melodik bir formül bulmuş olduğunu ifade eder; ancak, Zeynullin bütün bu görüşlerine ek olarak *barğan*, *kilgän* gibi belirsiz geçmiş zamanda çekimlenmiş bir fiilden sonra *ti* yardımcı fiilinin kullanılmasının doğru olmadığını not düşmüş, {-GAn} fiil çekim ekinin zaten belirsiz geçmiş zaman yaptığını, bunun üzerine bir daha belirsizlik ifadesi için söz konusu *ti*’ nin kullanımının gereksiz olduğunu söyleyerek, bu kullanımın *barzı*, *ti*; *kıldı*, *ti* şekillerine analogi olduğunu belirtmiştir (Zeynullin 1962: 38). Daha sonra *Xäzırgı* Başkurt Äzäbi Tıı (Morfologiya) “Başkurt Edebî Dili (Şekil Bilgisi)” adlı kitabında da hem *Tıımär kılımdarı* “Konuşma fiilleri” hem de *Bildähı* (şahithı) *ütän zaman*

“Belirsiz (öğrenilen) geçmiş zaman” başlıkları altında *ti* den bahsetmiş olan Zeynullin, *de-* fiilinin dolaysız cümlelerde kullanıldığını ve burada *söylemek* fiilinin anlamını taşıdığını belirtmiş; fiilin bir diğer fonksiyonunu ise belirsiz geçmiş zamanın işlevlerini anlatırken vermiştir (Zeynullin 2002: 114).

Kononov da *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazık/ Çağdaş Türk Edebi Dilinin Grameri* adlı eserinde, belirsiz geçmiş zaman çekimini aşağıdaki gibi verir:

Teklik

yazmışım	ya (govoryat, kajetsiya, vidimo, okazıvayetsiya) (na)pisal
yazmışsın	tı (“ “ “ “) “
yazmış	on (“ “ “ “) “

Çokluk

yazmışız	mı (govoryat, kajetsiya, vidimo, okazıvayetsiya) (na)pisali
yazmışsınız	vı (“ “ “ “) “
yazmışlar	oni (“ “ “ “) “

Yukarıdaki fiil çekiminde parantez içindeki (*govoryat, kajetsiya, vidimo, okazıvayetsiya*) kelimeleri kullanılmazsa bu çekim, Rusçada belirsiz geçmiş zamanı değil, belirli geçmiş zamanı karşılamaktadır. Örn. *napisal* “yazdım” (Kononov 1956: 232).

Dmitriyev, *Turetskiy yazık* “Türk Dili” adlı eserinde, Türkçedeki “*imişim*” çekiminin Rusça karşılığını “*govoryat, kajetsiya, okazıvayetsiya, ya bıl*” şeklinde vermektedir (Dmitriyev 1960: 51).

Bu durumda *ti* kiplik kelimesi, Başkurt Türkçesinde, dolaysız anlatım için kullanıldığında “*der veya derler*” şeklinde bir anlam ifade edebildiği gibi, zaman zaman özellikle de sözlü geleneğin ürünlerinde aktarım tabanlı delile dayalılık sistemini ortaya çıkaracak şekilde dolaylı bir anlatımı ifade etmektedir.

Aşağıdaki 18. örnekte bir masal anlatılmaktadır. Masalların tabiatı gereği, kulaktan kulağa, nesilden nesile anlatıldığı ve böylece günümüze taşındığı bilinmektedir. Burada da geçmişten bugüne kadar gelmiş olan bir masal anlatımı söz konusudur. Örnekte eski zamanlarda yaşamış olan bir hanın, halkından istekleri anlatılmaktadır. Han, halkından çam ve köknar ağaçları dışındaki bütün ağaçların kesilmesini istemiştir. Bu durum anlatıldıktan sonra anlatıcı tarafından, *Xan qul aştındağı bütä kışılärzİ quşıp, qarağay mñän şırşınan başqa ağastarzı kiştİrİp bütäkän, ti* cümlesi söylenmektedir. Buradaki *bütäkän, ti* ifadesi “bitmiş, der” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarıldığında anlam tam olarak doğru olmamaktadır, çünkü böyle olduğu düşünülürse, ne bu cümlede ne de daha önce bunun öznesi yoktur. *bütäkän, ti* kuruluşunun bu cümledeki görevi tamamen dolaylılığı ifade etmektir.

- 18) ...Äwäli zamandarza bİr xandarziñ xanı, yaqın-tirälägi bütä xalıqtarzi büyhündürüp, qıl itİp bütäkäs, artaban üzñiñ qızrätñ kñgä kürhätİrgä bİlmäyñsä, yıyın yığan da bılay tip yar halğan: «Minİñ barlıq bilämälärİmdägi başqa türlü ağastar qırqılıp bütüp, tik här saq yaşİl qarağayzar mñän şırşılar gına qalırğa tİyİş. Min yıl äylänähñä yaşİl urman İñdä yaşärgä tİläyİm!» Xan qul aştındağı bütä kışılärzİ quşıp, qarağay mñän şırşınan başqa ağastarzı kiştİrİp ***bütäkän, ti***. (NM, 10) “... Eski zamanlarda bir hanlar hanı, etrafındaki bütün halkları hâkimiyeti altına alıp, kölesi yaptıktan sonra kuvvetini kime göstereceğini bilemeyince kalabalığı toplamış ve şöyle seslenmiş: ‘Benim sahip olduğum bütün topraklarda, diğer ağaçlar kesilip sadece her zaman yeşil kalan çam ve köknar ağaçları kalmalı. Ben, yıl boyu yeşil bir orman içinde yaşamak istiyorum.’ Han elinin altındaki herkesi görevlendirip çam ve köknar ağaçlarının dışındaki ağaçları kestirmiş.”

Aşağıdaki 19. örnekte de yine konuşucu, kendisinin bizzat şahit olmadığı, eskiden olmuş ve kendisinin de başka bir kaynaktan öğrendiği yeni yılın başlangıcı

ile ilgili bir olayı anlatmaktadır. ...*üşü altınsı mart kündü urmanda bġgä yıylġandar za bāxāslāšä başlaġandar, ti*’ li cümle ile bu bilginin dolaylı yoldan edinildiği ifade edilmekte, bu şekilde aktarım tabanlı delile dayalılık ortaya çıkmaktadır. Aynı metinde *kilä, ti* örneğinde ise *ti*’ nin şimdiki zaman eki {-A} dan sonra gelerek yine dolaylı bir anlatıma işaret edişi söz konusudur. Başkurt Türkçesinde *ti* kiplik kelimesi, sadece {-GAN} fiil çekim ekinden sonra değil, aynı şekilde isim cümleleri ve diğer çekim eklerinden sonra gelerek de naklî aktarımı ifade etmektedir.

- 19) —*Kġm birgän tip ni, bŭrŭngŭlarzan qalġan şunday xikäyät bar bit: imġtġr, hār yıldı, altınsı mart kündü yġr ŭštŭnā yašı yıl kilä, ti. —Bġġnsġ ginwarza yašı yıl başlana bit, inäy! — Yuq. Bŭrŭn yašı yıl bġzzä ginwarzan tügġl, ä marttan başlangan. — ä-ä — Imġtġr, bġr saq düyä, sısqan, yulbarıš, hıyır, quyan, ılıw, yılan, yılqı, quy, mıšı, tawıq, ġ, susqa kġwġk bġr kilġı yanwarzar ŭšü altınsı mart kündü urmanda bġgä yıylġandar za bāxāslāšä başlaġandar, ti. (ZB, 86) “—Kim ne vermiş, eskilerden kalma şu kadar hikâye var: Güya her yıl martın altısında yer yüzüne yeni yıl gelirmiş. — Ocağın birinde yeni yıl başlıyor anne! — Yok. Eskiden yeni yıl ocakta değil, martta başlarmış. —E-e — Güya bir sefer deve, sıçan, kaplan, sığır, tavşan, ejderha, yılan, at, koyun, Kanada geyiği, tavuk, köpek, domuz gibi bazı hayvanlar martın altısında ormanda bir araya toplanmışlar ve tartışmaya başlamışlar.”*

Aşağıdaki 20- 21. metinlerde de yine {-GAN}, *ti* kuruluşunun dolaylı anlatımı ifade edişinin örnekleri vardır.

- 20) —*Bġr saram yuq. Kŭkkä baqham — kŭk alıš, yġrgä baqham — yġr qatı... Balamdı kŭtärġp, artınan qalmay barahı inġlä bit... Qaythaq ta, bŭthäk tä — bġgä kŭrġr inġ. Xŭzay yazmıšınan uzmıš yuqtır, axırıhı. İrzän qalıw —äjäł indġ ul. Şunıš ŭšŭn dä bit bŭrŭn zamanda, irzärġ ŭlhä, yanına*

*qatının da tırılây halıp **ırlägändär, ti.*** (K, 85) “— Bir çarem yok. Göğe baksam — gök uzak, yere baksam — yer sert. Çocuğumu kaldırıp, ardından gelmek istiyordu. Dönsek de bitsek de birlikte görürdük. Sonunda Allah’ın çizdiği kaderden kurtulan yoktur. Erkekten kalma— bu eceldir. Bunun için eski zamanlarda, erkekleri ölse, yanına eşini de diri olarak gömerlermiş.”

- 21) *Ää, ul bit ikİ balşawniktİ atıp ültİrgändİ kürgän...— tip Şawrä, gäzätİnsä, yıp-yıñıl ikİnsİ tımağa küsİptä kittİ.— İşİndämİ, tıgİ kündü, Şämsiä yıñgäyzİ hıwzan İzlägän kündä... Bayrastıñ äsähİ tügİlp ilap yürügäynİ.. Ana şunda Bayras volosta bulğan... Aqtar tıgİ baxırzarzı, bazar mayzanına sıgarıp, bütä kışİ küz aldında **atqandar, ti.** Şunday yäştär, maturzar, ti. Bır zä qurqmanılar.* (Uİ, 95) “E, o iki Bolşevik’in öldürüldüğünü görmüş... — diye Şevre her zamanki gibi daha kolay olan ikinci konuya geçti. — Aklında mı diğer gün, Şemsiye yengeyi suda aradığı gün... Bayras’ın annesi dövünüp ağlıyordu... İşte o zaman Bayras kasabadaymış. Aklar diğer yiğitleri pazar meydanına çıkarıp hepsini göz altına almışlar. Öyle genç ve güzellermiş ki! Hiç de korkmadılar.”

Başkurt Türkçesinde aktarım tabanlı delile dayalılık, *ti* kiplik kelimesinden başka, zaman zaman *imş* kiplik kelimesi ile de ifade edilebilmektedir. Bu kiplik kelimesinin kullanımı da *ti* ile paralellik göstermektedir. *imş* kiplik kelimesi {-GAn} fiil çekim ekinden sonra geldiğinde, zaten belirsizliği ve dolaylılığı ifade eden {-GAn} fiil çekim ekinin belirsizlik ve dolaylılık ifadesi pekişmektedir. Bu, Türkiye Türkçesindeki {-mXşmXş} kullanımına benzemektedir; ancak, metinlerde **Fiil + {-GAn}, imş** yapısının Türkiye Türkçesine {-mXş} ile aktarılması daha uygun düşmektedir.

Aşağıdaki 22. örnekte Abdulla'nın karısı onun edindiği statüden dolayı çok fazla kendini beğenir olmuş, bunun üzerine Abdulla, hanımını uyarmış ve bu davranışından vazgeçirmiştir. Abdulla'nın hanımının bu davranıştan vazgeçtiği *Färizä ğñä şul kündän huñ katın-qız arahında üzñ ular mñän tiñ tütüp, tıynaqlı ğına hüyläşä başlağan, imş...* cümlesiyle ifade edilmiştir. Burada {-GAn} fiil çekim ekinden sonra kullanılan *imş*, söz konusu olayın başkasından duyulduğunu yani dolaylılığı ifade etmektedir. 23. örnekte de yine aynı şekilde “*imş*” in dolaylılık işlevini görmekteyiz.

22) *Abdulla texnikum bütüp qaytıwğa, awılda, dūrüşürägı, Kolxozda, agronom ştatı buldırılıp /ñık MTS-ta ğına ular bula tūrğaynı/ irı şunda işläy başlağas ul brigadir qatınan da bılay qılansıqlanıp yūrıy başlağaynı la, Abdulla unı tız aqılğa ultırttı. Bınıhın indı kış-mazar hizä almanı alıwın, tik Färizä ğñä şul kündän huñ katın-qız arahında üzñ ular mñän tiñ tütüp, tıynaqlı ğına hüyläşä **başlağan, imş...*** (KKTY, 160) “Abdulla liseyi bitirip dönünce köyde daha doğrusu çiftlikte tarım mühendisliği kadrosunu kazanıp /önceden MTS’de de onlar varmış/ kocası burada çalışmaya başlayınca, grup şefinin hanımı da o kadar çok kendini beğenmeye başlamıştı ki Abdulla acele onun aklını başına getirdi. Bunu hiç kimse sezmeden yapmış ve Ferize bu günden sonra kadınlar arasında kendini onlarla bir görüp alçakgönüllülikle konuşmaya **başlamış**.”

23) *Kinyänñ bında bıtır Irımburğa kilgändän birlı bulğanı yuq inı. Bik zur üzgärıştär tıwıp tūra ikän. Gubernatorzıñ saqırıwı buyınsa Qazan yağının ataqlı sawzagärı Säğit Xayalin kilp, qala halırğa urın qarap yūrıy, tip hüylägäynılär. Raş **bulğan, imş.*** (K, 241) “Kinye geçen yıl, Irımburg’a geldiğinden beri burada yoktu. Çok büyük değişiklikler olmuş. Valinin

daveti üzerine Kazan'ın meşhur tüccarı Seyit Hayalin gelip, şehir yapmak için yer bakıyor demişlerdi. Doğruymuş.”

Başkurt Türkçesinde dolaylılığı bir kat daha pekiştirmek için *ti* ve *imış* kiplik kelimelerinin {-GAn} fiil çekim ekinde sonra birlikte kullanıldığını görmekteyiz. 24. metinde kah sevinçli kah üzüntülü haberlerle dolan köye gelen yeni haber, başçavuşun öldüğüdür. Başkasından duyulan başçavuşun öldüğü haberinin ardından, onun nasıl biri olduğu ve nasıl ömür geçirdiği söylenmiştir. Daha sonra ifade edilen *Anawı Xitröv tigän qarunı saq qasıp qıtılğan, imış, ti* cümlesi ile diğer kişinin kurtulduğu bilgisine işaret edilmiştir. Bu iki kiplik kelimenin art arda kullanılması da yine aktarım tabanlı delile dayalılık işlevini sunmaktadır.

24) *Bıl kündäñ irtägñä awıl bırsä qıwanıslı, bırsä xäwflı xəbär mñän tuldı: Starşınanı dümüktürgändär! Dñnyanı mäñgİ üz qulında tütürzay bulıp, yaqşı kışılärzñ hüyäğñdä bñp gümİr itkäynİ...—Anawı Xitrov tigän qarunı saq qasıp qıtılğan, imış, ti. Unıñuñ da yänİ yähännämğä kithñ inİ* (Uİ, 100) “Bu günden yarına köy kâh sevinçli kâh korkulu haberle doldu: Başçavuşu öldürmüşler! Dünyayı sonsuza kadar elinde tutacak gibi iyi kişilerin suretinde dans edip ömür geçirmişti... —Hitrov adı verilen öteki aç gözlü kaçıp kurtulmuş. Onun da canı cehenneme gitsindi.”

Başkurt Türkçesinde, *ti* ve *imış* kiplik kelimelerinden başka “*ikän*” kiplik kelimesi de yine {-GAn} fiil çekim ekinde sonra kullanılarak dolaylılık aktarmaktadır. 25. örnekte konuşan iki kişiden biri yazardır. Bir müddet konuştuğundan sonra konuşuculardan biri arkadaşına *Yañı äşärñdİ qasan uqıybız?* sorusunu sormaktadır. Bu cümleden konuşucunun, karşısındakinin roman yazıp yazmadığı bilgisine sahip olup olmadığını anlamıyoruz; ancak, ardından gelen *Roman yazğanıñ ikän* cümlesiyle konuşucunun karşısındakinin roman yazdığı bilgisine

daha önce başka bir kaynak tarafından ulaştığını anlıyoruz. Burada soruyu soran konuşucu başkasından duyduğu, karşısındakinin roman yazdığı bilgisine işaret ederken, soru yoluyla bilginin doğru olup olmadığını öğrenmeye çalışmaktadır.

25) —İyi şul... — Ängämägä bitaraf tügälliğñ yüpläp, İskändär baş qaqtı.

Bürsüwli uyarına ıñğay yawap tabasağına haman ıšana inı äli ul. —

Mäsälän ki, hin dä xarap iräyıp kittıñ, yaqtaş. Dan şulay şul ul. Bëzñ

ışı yabay xızmatkär mñläğän, ä yazıwsılar barmaq mñän hanarlıq.

Yaray, üpkäm yuq, ijadıñ gına barhın. Yanı äsärñdä qasan uqıybız?

Roman yazğanıñ ikän. “—İyi — Konuşmaya tarafsız olmadığını onaylayıp, başını eğdi. Endişeli fikirlerine olumlu cevap bulacağına hâlâ inanıyordu. — Mesela sen zavallı da sıkıntı çektin durdun hemşerim. Şöhret böyledir. Bizim işimizde binlerce basit çalışan var; ama yazar parmakla sayılacak kadar az. Tamam, dargınlığım yok, sanatınla varsın. Yeni eserini ne zaman okuyoruz? Roman yazmışsın.”

Aşağıdaki 26. örnekte de yine *ikän*’ in aktarım tabanlı delile dayalılık işlevini sunduğu görülmektedir. Ev sahibi kadının çıkıp gitmesinin ardından Yulaman sözüne devam eder. Geçmişte olan bazı olaylardan bahseden Yulaman *balalar yurtına tapşırğandar ikän* cümlesiyle bir başka kaynaktan duyduğu bilgiye işaret etmektedir. Burada *ikän* kiplik kelimesi dolaylılığı pekiştirmektedir.

26) —İy, ıñşunıñ tüzñmhızlığı.. — tip xujabikä sıgıp kitkäs, Yulaman ağıy

abaylap qına hüzzä dawam ittä: —Anaw qähärlä yılda xalıq düşmanı

yahap qamalğan kışñärzñ bala-sağahın, tñrlñhñn tñrlñ yaqqa taratıp,

balalar yurtına tapşırğandar ikän. Kübñññ isñm-familiyahı üzgärtñğän.

Sabıy nişlähñ? Kñm tip üñdäşhälär, şuğa küñğä lä kitä, ä üz sığısı

ünütñla. Hinä lä şul räwşlñ yugalğanıñdır tigäynñ, şükür, atıñ-zatıñdı

taşlamağanıñ. (ÜY, 216) “—Ey onun sabırsızlığı... — diye ev sahibi

kadın çıkıp gidince, Yulaman ağabey ihtiyatla söze devam etti: — O hiddetli yılda halk düşmanı olarak kabul edilen kişilerin çoluk çocuğunu çeşitli yerlere dağıtıp çocuk yurduna göndermişler. Çoğunun adı soyadı değiştirilmiş. Çocuk ne yapsın? Kim diye seslenseler ona alışı ve kendi aslı unutulur. Sen de bu şekilde kaybolmuşsundur demiştik, şükür adını sanını bırakmamışsın.”

2.1.2.1.2.2. Duyu Tabanlı Delile Dayalılık; Geçmiş Zamanda Bitmişlik

Kip ve kiplik kategorileri ile ilgili yapılan araştırmalarda, delile dayalı kiplik sistemi çeşitli alt gruplara ayrılarak incelenmiştir. Palmer, duyu tabanlı delile dayalılık konusuna delile dayalılık kipliği içerisinde *sensory modality* “duyu tabanlı kiplik” olarak yer vermektedir. O, birtakım dillerden aldığı örnek cümlelerle duyu tabanlı kipliğin, açık bir şekilde görme, işitme, dokunma, tat alma ve koklama gibi hisleri yoluyla gerçekleştiğini vurgular (Palmer 2001: 8, 43). Johanson’un ayrı bir başlıkla değil ama *perceptive use* “algıya dayalı kullanım” olarak ele alıp incelediği bu kullanım, Türkçede, olay ya da olayın sonucunun, konuşucu veya anlatıcı tarafından idrak edilmesini, farkına varılmasını, hissedilmesini, sezilmesini, görülmesini ifade eder ve bu bilginin ilk kaynaktan olması gereklidir (Johanson 2003: 288). Johanson algıya dayalı kullanımda hem duyuları hem de algıları yoluyla oluşan bir delile dayalılıktan bahseder. Dolayısıyla bu daha çok algı tabanlı kipliğin sınırları içine girmektedir. Kılıç ise, duyu tabanlı delile dayalılığı algısal delile dayalılığın bir alt türü olarak değerlendirmiş ve bunları duyumsal idrakî delile dayalılık, aklî idraki delile dayalılık olarak ikiye ayırdığı idrakî delile dayalılıktan farklı bir başlık altında ayırmıştır (Kılıç 2004: 16-17; 2005: 75).

Tarafımızdan ele alınıp incelenen örnek metinlerde ise, kiplik araştırmalarında delile dayalılığın bir alt türü olan duyu tabanlı delile dayalılık (*sensory modality*) konuşucunun önermesinde beş duyusu yoluyla, görerek, işiterek, hissederek edindiği bilgilerine işaret etmesi olarak ele alınmış ve bu bakış açısıyla

değerlendirilmiştir. İfade edilen iş, oluş ya da hareket, konuşma anından önce olup bitmiştir ve konuşucu bizzat şahit olmadığı bu bilgiye cümlesinde işaret etmektedir.

Başkurt Türkçesinde, duyu tabanlı delile dayalılık sistemini {-GAn} fiil çekim eki gerçekleştirmektedir. Konuşucunun beş duyu organı ile yani işiterek, görerek, dokunarak, koklayarak ya da tadararak edindiği; ancak, kendisinin bu duyularına dayalı olarak gelişen bilgisinden önce olmuş olan delillere işaret etmesi yoluyla gerçekleşmektedir.

Duyu tabanlı delile dayalılık için verilen aşağıdaki örneklerde, bu işlevin daha çok görmeye dayalı delillerle gerçekleştiği dikkat çekmektedir. Bu kullanımda, konuşucu veya eser kahramanı görme yoluyla ulaştığı bir takım bilgilere işaret etmektedir. Taranan örneklerde, Başkurt Türkçesinde bu kullanımın eserlerde, yazarlar tarafından bir tasvir vasıtası olarak kullanıldığı da görülür. Yazar, eserin kahramanlarının gözünden, olayın geçtiği mekânı, zamanı veya devam etmekte olan olayın kendisini, dinleyici gözünde tasvir edebilmek için, eser kahramanın özellikle görmeye dayalı delillerle edindiği bilgisini kullanmaktadır. Yazar, bu şekilde olayı tasvir edebilmek için, zaman zaman eser kahramanının bu görsel delillerini kullanırken, zaman zaman da kahramanının dışında bir gözlemleyici gibi yine görmeye dayalı delillere işaret ederek tasvirini yapmaktadır.

Taranan metinlerden seçilen örneklerde {-GAn} fiil çekim ekiyle ortaya çıkan duyu tabanlı delile dayalılık, Başkurt Türkçesinde birkaç şekilde gerçekleşmektedir. İlk olarak konuşucu, görmek, işitmek gibi duyu organları yoluyla edindiği bilgiye işaret eder. Burada aslında bir durum tespiti ya da tasvir söz konusudur. Konuşucu önermesinde içinde bulunduğu durum ya da olay karşısında, duyuları yoluyla edindiği bilgilerine işaret eder.

27. örnekte de eser kahramanlarından biri olan Şevre kederli ve sakindir. Meyvelerin olgunlaştığını görüp, görme tabanlı bu algısına Äy-y qarağat unğan da indĭ bıyıl, ĩĭ bit, äxirät?! cümlesiyle işaret etmektedir. Karagatların olgunlaşması

işine Şevre bizzat şahit olmamış; ancak onların olgunlaşma işinin tamamlanmasından sonra onları görmüş ve bu görme tabanlı delile işaret etmiştir.

27) *Şäwrä lä büğün büşünqū, başalqı kürñä. Şulay za ul, gäzätñsä, hiräk-hayaq bulha la hüyläyhİ hüznä äytkİläp barzı: — Äy-y qarağat unğan da indİ bıyl, İİ bit, äxirät?! Būtaqtarın kütärä almay yatalar bit! Balan huñ, balan! Qayhılay bazarayışıp, tuştaqtay tälgüslänİ üskän! Bİşİp yİkkäs, qalay bulır äli? İİ bit, äxirät! Būldürgändärzİ kürzİñmİ?! (Uİ, 110) “Şevre de bugün kederli, sakın görünüyor. Böyle olsa da, her zamanki gibi çat pat da olsa, söylemek istediğini söyledi: — Ey, bu yıl, sonunda karagatlar* olmuş! Dallarını yerden kaldıramıyorlar! Kartopu, tam kartopu! Nasıl da parlayıp, çanak gibi püsküllenmişler! Olgunlaşınca nasıl olur kim bilir? Evet, arkadaş! Yıkılanları gördün mü?”*

Duyu tabanlı delile dayalılık bazen de yazarın konuşucuya yüklediği tasvirler yoluyla gerçekleşmektedir. Eser kahramanlarının içinde bulundukları duruma göre, onların duyuları yoluyla edindikleri bu bilgiler, yazar tarafından tasvir vasıtası olarak kullanılmaktadır.

Aşağıdaki 28. örnekte Yunlabirek, hanımını dinlendirmek için meşenin altındaki aygıra yaklaşınca, ağzının etrafında kanlar ve ayaklarının etrafında da parça parça yünler olduğunu görmek suretiyle idrak eder ve Yunlabirek’in bu idraki, *qüyülğan* şeklinde işaretlenmektedir. Burada yazar, eser kahramanı Yunlabirek’in görmeye dayalı algısını, olayı ve olayın devamını tasvir edebilmek için kullanmaktadır.

* qarağat: Bir çeşit meyve.

- 28) *Qatının tınıslandırır üsün, Arıslan imän külägähñdägı ayğırğa yaqınaraq barzı. Isınlap ta, qaşqa turı bik yarlıw inı. Yunlabıräk qaraha — unıñ awız tirähñdä — qan, ayaq tirähñdä timgıl-timgıl yün qıyılğan.* (K, 19) “Hanımını dinlendirmek için, Arıslan meşe gölgesindeki aygıra yaklaştı. Gerçekten kaşları pek çatıktı. Yunlabirek bir bakmış ki, onun ağzının etrafı kan, ayaklarının etrafı parça parça yün olmuş.”

Aşağıdaki 29. örnekte de yine, görmeye dayalı bir delil söz konusudur. Bu cümlede, çocuklar karşidan gelen dragonları izlemekte ve görmek suretiyle edindikleri bilgilerini işaretlemektedirler. Görme tabanlı bu delili *sästärñ ürmäsläp, baştarına üs müyüşlü şläpä kışğändär* cümlesiyle ifade etmişlerdir. Burada da yazar çocukların görmeye dayalı algılarını kullanarak dragonların gelişini tasvir etmektedir.

- 29) *Ularzı kürıp, malayzarzıñ yıraktarı darılap tiptı. Yaqınayğandan-yaqınayalar. Xäzır indı bütähñ ayırım-asıq şäyläp bula. Dragundarzıñ üstündä qızıl yağalı mundır. Sästärñ ürmäsläp, baştarına üs müyüşlü şläpä kışğändär.* (K, 12) “Onları görünce, çocukların yürekleri hopladı. Yakınlaştıkça yakınlaştılar. Şimdi, hepsi ayrıntılarıyla fark ediliyor. Dragonların üzerinde kırmızı yakalı, resmî bir ceket. Saçlarını örüp, başlarına üç köşeli şapka giymişler.”

30. metinde, eser kahramanı Kinye’nin gözünden karşısındaki genç kız hakkında bir tasvir yapılmaktadır. Burada Kinye, kızı görmek suretiyle edindiği bilgilere *Zängär kamzulınıñ izñwñ kın itıp isqındırğan, bılägñä taştamal halğan* cümlesiyle işaret etmektedir. Kızın mavi elbisesinin düğmelerini çözmesi ve koluna havlu asması, Kinye’nin onu görmesinden önce gerçekleşmiş ve bitmiştir. Kinye, geçmiş zamanda olup bitmiş bu harekete yönelik idrakini önermesinde {-GAN} fiil çekim eki ile ifade etmiştir.

- 30) *Kinyä tawış kilgän yaqqa küz taşdanı. Taza käwzälĭ, utız biş yäştär samahındağı, yĭŭw säslĭ, zur tanawlı kĭŭ inĭ bıl. Zäŋgär kamzulınıy izĭwĭŭn kiŭ itĭp ısqındırğan, bläğñä taştamal halğan.* (K, 178) “Kinye sesin geldiği tarafa göz attı. Genç, otuz beş yaşlarında, uzun saçlı, büyük burunlu biriydi. Mavi kıyafetinin yırtmacını genişçe açıp çözmüş, koluna havlu asmış.”

Aşağıdaki 31. örnekte de eser kahramanı Gilimhan’ın görme delil tabanlı bu idraki vasıtasıyla Nuraniya’nın görünüşü tasvir edilmektedir. Nuraniya’nın kıvrık saçlarının rüzgârda dağılmış ve kaşlarının birleşmiş olduğuna işaret edilmektedir.

- 31) *Bıl vaqıtta yäştär tawğa kütärĭlä inĭ. Qalatawğa! Băxĭlĭlär! Nuraniyanıy bŭzră säslĭ yĭlgä hibĭgän, qara qaştarı bĭrgä tütaskan: şul unı tağı la hılıwıraq itä, Kavkaz qızzarına tartım itä. Şuğa Ğilĭmxan unı "awılta tiŭĭ yuq sibär" tip atay. Üzĭ hargılt säslĭ, aq yŭzlŭ buysan yĭğĭ. Bläktärĭ qabarıp tŭra, ütkän yaz ğına armiyanan kayttı. (U, 10) “Bu vakitte gençler dağa çıkardı. Kaladağ’a! Mutlular! Nuraniya’nın kıvrık saçları rüzgârda dağılmış, kara kaşları birbirine birleşmiş: Bu onu daha da güzelleştiriyor, Kafkas kızlarına benziyor. Bu yüzden Gilimhan onu ‘köydeki eşsiz güzel’ olarak adlandırıyor. Kendi de sarı saçlı, beyaz yüzlü uzun boylu bir genç. Pazıları kabarıyor, ordudan daha geçen yaz döndü.”*

Yazar için bir tasvir vasıtası olarak kullanılan {-GAn} fiil çekim eki, bazen de eser kahramanının gözünden değil, doğrudan doğruya yazarın bakışından yansımaktadır. Anlatılan olay ve durumlar içinde kahraman ve olayları tasvir etmek için bu işlev kullanılır. Bu durumda yazar, olayı gözlemleyen, gizli bir şekilde var olan üçüncü bir göz yani okuyucunun gözü olmaktadır. 32. örnekte bunu görmek mümkündür. Bir cenaze töreni anlatılırken, görmek suretiyle edinilen bilgilere işaret edilmektedir. O andaki ortamı yansıtmak ve anlatmak için yazar bu üslûbu kullanır.

Qız-qırqın, qatın-qız hıyğa tigänñ kĭyĭp alğan, irzär zä tıynaq, bala-sağa qupqan...

cümlesinde törene gelen kadın ve çocukların görünüşünden sonra, imparatorun görünüşü tasvir edilmiştir. Görme tabanlı delillere dayanılarak imparatorun altın bir kravat takmış olması ve traş olup parlaması {-GAn} fiil çekim eki kullanılarak ifade edilmiştir.

- 32) *Äpşändä bûğün yınaza. Xalıq märxüm yürtüna ağıla la ağıla. Qız-qırqın, qatın-qız hıyğa tigänñ **kñp alğan**, irzär zä tıynaq, bala-sağa **qupqan**... Kolxoz yñäksñärñ lä kilp yñtñ. Güyä, Vafin İmpäratürğa bütä yarandarı **ñärgän**. Baş agronom Säläx Xüsnullin da, baş zootäxnik Färit Gälimüw ta, partkom sekretarı Küpkäk Kälimullin da, zawxoz Täwfiq ta, baş buxgaltär Tägzimä Xüsnullina la bında. İmpäratör, gäzätñsä, zäñgär galstuk taqqan, aq yñzlñ ir, **valturatıp qırınğan**. (U, 16)* “Epşende bugün cenaze. Halk cenazenin evine akıyor da akıyor. Kadınlar, kızlar ziyafet kıyafetlerini giymişler, erkekler de mütevazı, çoluk çocuk ayrılmış... Kolhozun müdürleri de geldi. Sanki, İmparator Vafin’i bütün arkadaşları takip etmiş. Baş tarım uzmanı Seleh Hüsnullin de baş tarım teknisyeni Küpkek Kelimullin de, demirbaş müdürü Tefvik de baş sayman Tegzime Hüsnillina da burada. İmparator, âdet olduğu üzere altın kravat takmış, beyaz yüzlü bir adam, traş olup parlamış.”

Aşağıdaki 33-36. metinler, {-GAn} fiil çekim ekinin bu işlevine örnektir.

- 33) *Nuraniyanıñ yñzñ tınıs kñwñk. Güyä, dawıl başılğas, darya tınğan, tulqındar üz yarzarına qaytqan. Kız hin dä min: quyı qaştarı tūtaşıp tūra, bñzrälärñ qabarıñqı... Tas atas bıl qız bala. Bñzrä, qarasman. Xatta irändärñ lä atahınıqı kñwñk yūqa. Atahı şikñlñ uşal bulmaqısı. Üz hñzñlñ Tik älñ irñdärñ **ağarınıp kitkän**. (U, 69)* “Nuraniya’nın yüzü sakın gibi. Sanki, fırtına bastırınca deniz dinmiş, dalgalar kendi kıyılarına dönmüş. Kız, sen ve ben: Sık kaşları birleşiyor, bukleleri dolgun... Çok fazla babasına benziyor bu kız çocuğu. Bukle, siyahımsı. Hatta dudakları da

babasınınki gibi ince. Babası gibi kötü olmak istiyor. Doğru sözlü! Ancak dudakları ağarıp gitmiş.”

- 34) *Kapqanan tızılışıp biş-altı qız sıqtı, ular artınsa üstärİaq taştamal mñän yabılğan künäktär **küyäntälägän**, kñññp-yahangan Minligül kürİndİ. Qızıl satin küldägİ üstünän uqalı yläñ **kñgän**, başında — üzün säsäklİ, İrİ bizäklİ yuqa şäl, ayağında — ür-yañı itİk. Unıñ artınsa tağı üs-dürt qız kürİndİ. Ular sırqıldeşip küllüşä-küllüşä hüyläşälär, tik Minligüldüñ sırayı gına müñhüw kñwİk, başı tübän **ñİgän**.* (NM, 150) “Kapıdan sıra sıra beş altı kız çıktı, onların arkasında, üstleri beyaz havluyla örtülen kovalar ağaca asılmış. Giyinip süslenen Minligül göründü. Kırmızı saten gömleğinin üstüne sırmalı yelek giymiş, başında uzun çiçekli büyük desenli ince bir şal, ayağında yepyeni bir çizme. Onun ardından üç kız daha göründü. Onlar, cıvıldaşıp gülüşe gülüşe konuşuyorlar, ancak Minligül’ün yüzü üzüntülü gibi, başı aşağıya eğilmiş.”

- 35) *Türlü-türlü kızİlär mñän müñhürläp, şmärläp huğılğan şaw bizäk qızıl harı bil şarşaw yuğarı kütärİp urzağa yazıp İlİp **quyılğan**. Bilay gına, maturlıq häm tärtip üsün gñä. Şulay za bñräy ülkän ir zatı yañılışıp bil üygä kilİp inhä, unı yalt ittİrİp tüşürİp tä quyalar. Bibİş şarşaw tüşürİlmägän saqta la, kilİñ bularaq, türbaş yaqta ultırırğa gäzätlängän.* (UI, 150) “Çeşitli pamuk iplikleriyle mühürlenip, nakışlarla örülen kırmızı sarı süslerle süslü perde, yukarı çubuğa asılmış. Bu, güzel ve düzenli görünmesi için. Öyle ki, yetişkin bir erkek yanlışlıkla bu odaya girse, onu hemen çıkarırlar. Bibiş, perdenin indirilmediği zamanlarda da gelin olarak mutfak tarafında oturmaya alışmış.”

- 36) *Yangantaw Yürüzän yarında tınıp qalğan. Bñ qarahañ, aptırağan bändä hımaq, bñ qarahañ, sabır gına tirä-äylänänİ bayqay, yñ-hıw imİñlİgñä,*

kân tûrüşûna küz-qûlaq. Yürüzänkây buyzarınıñ sixrilğñä sıxırlanğan:

küzñ ala almay şul yäşıl ilahi dñnyanan... Bıl ildñ yäşärñp, yämlänñp

yatıwı ni däwırzär unı äsir itä? Güyä, ul ülpat ir, ä Yürüzän yäyzär

yñkän hayın hılıw qızğa äwırñä... Ğaşıqtar bñ-bñññññ küzñ ayırmay.

(U, 218) “Yanardağ Yürüzen kıyısında sessizce kalmış. Bir bakarsın, şaşırılmış biri gibi, bir bakarsın sabırla etrafa göz gezdiriyor, yeryüzünün mutluluğuna, günün durumuna göz kulak (oluyor). Yürüzenkey boylarının büyüüne kapılmış: şu yeşil ilahî dünyadan gözünü alamıyor... Bu ülkenin yeşerip, güzelleşmesi nice devirlerdir onu esir eder? Güya, o sağlam bir adam, ama Yürüzen yaz geldikçe güzel bir kıza dönüyor... Aşıklar birbirinden gözünü ayırmıyor.”

2.1.2.1.2.3. Algı Tabanlı Delile Dayalılık; Geçmiş Zamanda Bitmişlik

Algı tabanlı delile dayalılığın, duyu tabanlı delile dayalılıktan farkı, konuşucunun edindiği bilginin, herhangi bir durumu fark etme, ayırt etme, bir durumu hisleri yoluyla kavrama gibi şekillerde gerçekleşmesidir. Johanson bu kullanımı daha önce de bahsedildiği üzere *perceptive uses* “algıya dayalı kullanım” başlığı altında ele almaktadır (Johanson 2003: 288). Kılıç ise, bunu daha çok bilincine varmayı ifade eden idrakî delile dayalılık olarak ele almış ve bu şekilde bilincine varmayı ikiye ayırmış, bunlardan duysal delillere benzemeyen kendine gelme, ayılma, uyanma, rüya olduğunu anlama, açlığı susuzluğu, fizikî acıyı hissetme gibi şuurun fizyolojik yönüyle ilgili olan delilleriyle; üzüntü, sevinç, heyecan gibi şuurun psikolojik yönüyle ilgili delillerini *duyumsal idrakî deliller*, düşünce düzeyinde bilincine varma, birşeyin doğruluğunu ya da yanlışlığını kavrama, hatasının, unuttuğunun farkına varma gibi delilleri *aklî idrakî deliller* olarak değerlendirmiştir (Kılıç 2004: 17). Tarafımızdan ele alınıp incelenen örnek metinlerde algı tabanlı delile dayalılık (*perceptive modality*) konuşucu veya anlatıcı tarafından her hangi bir durum veya olayın bir anda farkına varılması, unutulmuş bir

şeyin bir anda hatırlanması veya unutulduğunun farkına varılması gibi durumları içine almaktadır.

{-GAn} fiil çekim ekinin bu işlevi, Başkurt Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde {-mXş} fiil çekim ekinde olduğu gibi oldukça işlektir. {-mXş} fiil çekim ekinin bu tarz işlevi, Türkiye Türkçesi gramerlerinde her ne kadar delile dayalılık sistemi içersinde alt bir grupta incelenmese de, bu ekin konuşucu tarafından sonradan görülen, sonradan fark edilen oluş ve kılışların anlatımı için kullanıldığı söylenerek vurgulanmıştır (Ergin 1999: 300; Korkmaz 2003: 601; Ediskun 1999: 176; Banguoğlu 1995: 460). Ayrıca bu fiil çekim eki ifade ettiği hareketin geçmişte tamamlanıp bitmiş olması özelliğinden dolayı da aynı zamanda cümlede geçmiş zamana ve bitmişlik görünüşüne de işaret etmektedir.

Aşağıdaki 37. örnekte, bir baba oğlula konuşmaktadır. Babanın, *Min hinĭ ũşunda xanlıq tūzūp, tārtip urınlaştırırğa qaldırıp kitkändä, üsmĭr ğñä inĭĭ äĭĭ* şeklindeki ifadesinden de anlaşılacağı üzere, baba oğul uzun süre ayrı kalmıştır. Bu ayrılığın ardından gelen buluşmada, uzun süre sonra oğlunu görüp, gözlemleyen baba, onun durumunu hisleri yoluyla algılamış ve bu tespitini *Bına xäzĭr muktı ir bulğanhıy* şeklinde dile getirmiştir. Babanın bu algısı cümlede, {-GAn} fiil çekim ekiyle ifadesini bulmuştur.

37) —*Min hinĭ ũşunda xanlıq tūzūp, tārtip urınlaştırırğa qaldırıp kitkändä,*

üsmĭr ğñä inĭĭ äĭĭ — *tip başlanı ul hüzn.* — *Bına xäzĭr muktı ir*

bulğanhıy. Min tĭĭğndä xäyläkär Yunandarzı, mäkĭrlĭ Rumdarzı aqlğa

ultırtıp, ayaq aştında butalıwsı sabıy qäwĭmdärzĭ yäsärgä ũyrätĭp

yŭrŭğändä arqa tĭrĭrlĭk nıqlı tayanısım — hin barlıĭın hār saq tŭyzım...

(BR, 185) “—Ben, hanlık kurup düzenlemek için seni bırakıp gittiğimde,

yeni yetmeydin daha, — diye başladı sözüne. — Şimdi cesur bir adam

olmuşsun. Ben, orada hilekâr Yunanlıları, sinsi Rumları dize getirip,

ayakaltında ezilen küçük kavimlere yaşamayı öğretirken, güvenli dayanağım — senin varlığını — her an hissettim...”

38. örnekte, oğluyla konuşan baba, oğlunun söylediği sözler karşısında, onun söylediklerinden hareketle, kız arkadaşı tarafından etki altına alındığı düşüncesine kapılmış ve bunun üzerine — *Hinİ tığİ qızıqay şulay üyrättİmİ? Äyt! Şul bisura hiñä düşman hüźİn tılqınımı?* diyerek kendi fikrini dile getirmiştir. Bunun üzerine ise oğlundan — *Üźİm üyrändİm, ätİy!* cevabını alır; ancak, bu cevapla tatmin olmayan baba ise, bu konudaki kendi algısını — *Aldayhuñ, İ balahu, şul Fazılİdin qızı tulkığan, şul hinİ äwrätkän!..* şeklinde dile getirmektedir.

38) Ätİy, ällä min dä xäzİr şul vasiyattıñ qülü bulıp yäşäyİmmİ, türmüşümdü şunuñ mİnän büzayımmı? Min baylıq ta, xäyİrsİlİk tä kürmägäm, min üzİmdİñ yulum mİnän baram, min Däwlätxan bayzarzı, İbray zimagorzarzı, nağanlı Xäkimdärzİ bİlmäyİm, bİlİrgä lä tİlämäyİm! Minİñ üzİmsä yäşägİm kilä! — Yarhuñ uq qısırzı yİğİ. — *Hinİ tığİ qızıqay şulay üyrättİmİ? Äyt! Şul bisura hiñä düşman hüźİn tılqınımı?* — *Üźİm üyrändİm, ätİy!* — *Aldayhuñ, İ balahu, şul Fazılİdin qızı tulkığan, şul hinİ äwrätkän!..—Bur ulına tınüp barzı, awızı tükürük, küzzärİ ut sästİ.* (U, 106) “Baba, ben de şimdi bu vasiyetin kulu mu olayım? Hayatımı bununla perişan mı edeyim? Ben zenginlik de yoksulluk da görmüyorum, ben kendi yolumda gidiyorum, ben Devlethan zenginleri, İbray işçileri, tabancalı hekimleri bilmiyorum, bilmek de istemiyorum! Ben kendimce yaşamak istiyorum! — Kızıp bağırdı delikanlı. — O genç kız, sana böyle mi öğretti? Söyle! O suratsız kadın sana düşmanın sözünü mü söyledi? — Kendim öğrendim, baba! — Aldanıyorsun, köpek

yavrusu, o Fazilet'in kızı (seni) ezmiş, o seni çevirmiş!... — Hırsız oğluna dondu kaldı, ağzı tükürük, gözleri ateş saçtı.”

Aşağıdaki 39. metinde Leyla'yı güler yüzle karşılayan nine, *Yä, kildimmi?* sorusunu sorar. Karşısındakinin geldiğini görerek ona, “Geldin mi?” diye soran nine kızın gelme işin geçmişte yapıp yapmadığını değil de gelme işinin bitip bitmediğini sormaktadır. Bu da {-DX} fiil çekim ekinin bitmişlik görünüşünü ifade edişi ile bağlantılıdır. Nine bu sorusunun ardından *Bik häybät itkänhñ, balaqay* diyerek kızın gelişi üzerine kendi kavrayış ve algısını ifade etmektedir. Böylece nine bu cümlesinde kızın gelişi üzerine kendi algısı doğrultusunda bir yorum yapmıştır.

39) *Üşü üyzññ üsñsü qatında yapa-yañgızı yäşägän äbñ gñä, kñm qızı ikänliğññ tñgä almay, Läylänñ asıq yüz mñän qarşılav. —Yä, kildimmi? Bik häybät itkänhñ, balaqay, —tip ul üs hum un üs tingä magazından bñr şäküşkä arağı aldırta. Şunñ üsññ Läylänññ tamağın tuyzıra häm yılı üyzä üzağıraq ultırırğa rñxsät itä. (MB, 360)* “Şu evin üçüncü katında, yapayalnız yaşayan nine de kimin kızı olduğunu hatırlamıyor, Leyla'yı güler yüz ile karşılıyor. — Ha, geldin mi? Çok iyi yapmışsın yavrum, — deyip üç lira on üç kuruşa marketten bir şişe rakı aldırır. Bunun için Leyla'nın karnını doyuruyor ve sıcak evde uzun süre oturmasına izin veriyor.”

40 numaralı örnekte eser kahramanı Şemsiye, kızına daha önce vermeyi düşündüğü ya da daha önce vermesi gereken mektubu verirken “*ünütqanmın*” ifadesini kullanarak daha önce unuttuğu bir şeyi fark edişini dile getirmektedir. Daha önce unutup sonra farkına vardığı bu durumu {-GAn} fiil çekim ekini kullanarak ifade etmiştir.

40) —*Bına hiñä käräkhä! Ni ðñläp yñqlamayım ti min!. Şämsiä apay başın gına sayqap quyızı la xalat kñşähññ bñr xat sıgarıp birzi. —Mä,*

qızım. Kisä, huñlap qaytqas, birġgä ünütqanmın. Sälimä nisġ äylängänġ, üsähġñ qulınan xattı nisġ qapıl tartıp alğanın bġlmäy qaldı. (Uİ, 285) “—Sana lazımsa işte! Niçin uyumayayım! Şemsiye abla başını salladı ve gömleğinin cebinden bir mektup çıkarıp verdi. — Me, kızım. Gece geç dönünce vermeyi unutmuşum. Selime nasıl döndüğünü, annesinin elinden mektubu aniden nasıl çekip aldığını bilemedi.”

41. metinde, müdür, uzun süredir görmediği Saniye’yi karşısında görünce, onun soyadını hatırlamasına rağmen daha önce bildiği hâlde, adını hatırlayamamıştır. Kendisinde daha önceden var olan bu bilgiye ulaşamayınca unuttuğunun farkına varmıştır. Bu farkına varışı da *...isġñdġ ünütqanmın* şeklindeki cümlesiyle ifade etmiştir. Müdür aklına gelmeyen bilgiyi unuttuğunun farkında değildir. Konuşma anı içerisinde bu bilgiye ulaşamayınca bunu fark etmiş ve bu fark edişine {-GAn} fiil çekim ekiyle işaret etmiştir.

41) *Saniya ni äytġgä bġlmäy buşağa tıbündä başıp qalgas, diräktor kütärġñp, tanawına tışkän küzġktärġ üştünän qaranı la, gäjäplänġp urınan türzŭ.*
—*Tuqta, tuqta, kġñ tip äytäyŭm...* *Familiyañ Näizvästnaya bit äġ, ä isġñdġ ünütqanmın.* —*Saniya, — tinġ qızıqay, tağı la nığıraq uñayhızlanıp. — Ana şul familiyam buyınsa kilgäynŭ indġ.* (KKTY, 172)
“Saniye, ne söyleyeceğini bilmeden, kapı dibinde kala kalınca müdür kalkıp, burnuna inen gözlüklerinin üstünden baktı ve şaşırıp yerinden kalktı. — Dur, dur kim diyeyim... Soyadın Neizvestnaya kesin, ama ismini unutmuşum. — Saniye — dedi kızcağız, daha da fazla çekinerek. — İşte bu soyadımdan dolayı gelmiştim.”

Aşağıdaki 42. metinde, iki kız arkadaş arasında geçen sohbette, kızlardan biri diğerine, anne ve babası olduğu için ne kadar şanslı olduğunu söylediğinde, diğer kız da bu durum karşısında bir anda, arkadaşına daha önce anne ve babasının nasıl

olduğunu hiç sormadığını fark eder. Bu farkına edişini de *Hürargə ünütqanmın, hiniklär işänmi?* cümlesiyle ifade etmektedir.

42) *Atay äytmişläy, İştî yarathan, ul da hinî yarata... — tinî Färmala İş büt käs, Saniyalar qaytırğa sıqtı. Qala qızı qunaqxana yağına bürülüp, hawbullaşa başlagaynı, äxirätî: — Äyzä, äyzä, äsäymdî lä kürîrhî, xälîñ bîlîp sıgayıq, — tip qultıqlap aldı. Hüzhîz gñä bîr az atlağas, qala qızı bîr kürhünüp quyzı. — Baxılîhî hin, äxirät, ata-äsîyî bar. — Nimä uylap sıgarzı, ata-äsähîz bala tıwamı ni? Hürargə ünütqanmın, hiniklär işänmi?* (KKTY, 191) “Babamın dediğine göre, işi seversen o da seni sever..., — dedi. Firmada iş bitince, Saniyeler dönmek için çıktılar. Şehirli kız misafirhane tarafına saparak vedalaşmaya başlamıştı, arkadaşı: — Haydi, haydi, annemi de görürsün, hâlini soralım — diye kolundan tutup çekti. Bir şey konuşmadan biraz yürüyünce, şehirli kız içini çekti. — Sen şanslısın arkadaş, anne ve baban var. — Nereden çıkardın, anne babasız çocuk doğar mı ki? Sormayı unutmuşum, seninkiler sağ mı?”

43. örnekte, eser kahramanları Musa ve Fetiha, sohbet etmektedir. Birbirlerine ne kadar mutlu olduklarını anlatmaktadırlar. Bu sohbet esnasında Fetiha bir anda saatine bakmış ve saatin ne kadar geç olduğunun farkına varmıştır. Böylece bir anda fark ettiği bu olayı *Ay, hüzgä äwräp, vaqt nisîk tiz uzğanın hizmäy zä qalğanbız bit!* şeklinde ifade etmiştir. Fetiha’nın bu ifadesi ile konuşma anına kadar bu durumun farkında olmadığı anlaşılmaktadır. O, bu farkına varışını {-GAn} fiil çekim ekini kullanarak ifade etmiştir.

43) *Bîrgä yäşäwîbzgä un higîz yıl tula, ä bîz, qız mñän yîğî şikîlî, bîr-bîrîbzgî müxäbbätîbzgî hüyläybîz. — Şulay bulıwına şatmın,— tinî lä,*

sägätinä qarağas, Fätixa başın quş uslap tıttı. — Ay, hüzgä äwräp, vaqıt nisik tiz uzğanın hizmäy zä qalğanbız bit! Üstäldägı hawıt-habanı tiz-tiz gına yıyıstırıp, Musanıñ iş bülmähındägı divan-karawatqa yatqas ta ularzıñ hüyläşp hüzzärı bütmänı. Üsraqlı xäldä tanışıp üylänışkändän huñ üzınän qaldırmaı yürütän qatını xaqında küñıl nışkälıgı mınän uylana başlağas, Musanıñ yuqıhı qastı häm Dawıt Yultıya hüylänäsäk vaqığalar bır-bır artlı işnä tıştı. (MB, 245)

“Birlikteliğimizin on sekizinci yılı doldu, ama biz hâlâ genç bir kızla, genç bir delikanlı gibi birbirimizi sevdiğimizi söylüyoruz. — Böyle olduğu için mutluyum — dedi ve saatine bakınca Fetiha başını iki elinin arasına alıp tuttu. — Ay, lafa dalınca vaktin nasıl geçtiğini anlamamışız! Masadaki kapkacağı çabucak toplayıp, Musa’nın çalışma odasındaki karyolaya yatınca da onların lafları bitmedi. Tesadüfen tanışıp evlendikten sonra yanından hiç ayırmadığı hanımını, samimi bir şefkatle düşünmeye başlayınca, Musa’nın uykusu kaçtı ve Davit Yultıy’a söyleyeceği hadiseler birbiri ardına aklına geldi.”

Aşağıdaki 44. örnekte de yine sohbet ederken sonradan, bir anda vaktin geçtiğine dair edinilen bir algı söz konusudur. Minhılıv bu algısına *Yä, xäbärgä batıp, ünütüp kitkänmın, säy hıwına bit* cümlesiyle işaret etmektedir.

- 44) *İkibız zä bır az hüzhız ultırzıq. Şunan qapıl işnä tışkändäy, Minhılıw yıñgä urınan tırzı: —Yä, xäbärgä batıp, ünütüp kitkänmın, säy hıwına bit. Bızızıñ, qatın-qızzıñ, şul indı, xäbärgä bır tışıp kittıñihäñ... Ul yañınan, ültänläp yırıp, minı hıylarğa tütündü. Inğayında xäbärın dä hüyläp bırzı (UYT, 501)* “İkimiz de bir müddet sessiz oturduk. Sonra aniden içine düşmüş gibi, Minhılıv yenge yerinden kalktı: — Ya, lafa dalıp, unutup gitmişim, çay soğuyor. Bizim hanımların lafına bir

dalarsan... O, yeniden gülümseyerek bana ikrama girişti. Aynı zamanda sözünü söyledi.”

45. örnekte, eser kahramanlarından Barsa, geçmişte başından geçmiş bir olayı; Ügek’e karşı savaşırken nasıl yaralanıp bilinçsiz olarak yere yığıldığını ve sonra da gömüldüğünü anlatmaktadır. Barsa, birileri tarafından gömülmüş ve sonra tekrar dirilmiştir. Tekrar dirildikten sonra bunu anlatırken bayıldığını ve gömüldüğünü fark etme söz konusudur.

45) *Ni üsün unı üräk tip atayzar? Üräk üşülay bulamı ni? — tip qızıqhındı*

Almas. Ülkändär üz-ara qaraşıp aldılar. Almasqa Barsa üzİ yawap birzi:

—Min hinİ atayıñ yawızdarsa ültİrgündän huñ Ügäkkä qarşı yaw astım,

üzaq huğıştım. Huñğı alısta yaralanıp işİz yıgılğanmın. Ügäk minİ

tİrläy yİrgä kümdİrgän. Yäşİn ağayım İrgähİnä. Täñrİnİñ qızratİ ilän min

qäbİrzän sıqtım. (BR, 295) “Niçin ona hayalet diyorlar? Hayalet böyle

olur mu ki? — diye meraklandı Almas. Büyükler birbirlerine baktılar.

Barsa, Almas’a cevap verdi: — Ben, senin babanın kötüler tarafından

öldürülmesinden sonra, Ügek’e karşı savaş açtım, uzun zaman savaştım.

Son çatışmada yaralanıp bilinçsiz yıgılmışım. Ügek beni diri diri yere

gömmüş. Yıldırım ağabeyimin yanına. Tanrının kudretiyle ben kabirden

çıktım.”

Aşağıdaki 46. örnekte konuşucu yol esnasında bazı hayallere dalınca, gelmek istediği yere ne kadar sürede geldiğinin farkına varmamıştır. Ve bunu fark ettiğinde, bu idrakini *hizmäy qalğanmın* ifadesiyle işaretlemiştir. Bu durumun kendisi de sonradan bilincine varmıştır.

46) *Üzİm baram, üzİm ällä nindäy xıyaldarza yüzäm. İmİstİr, awılga kilİp*

inİwİm mİnän Biktımar ağay minİ tap itä lä üzzärİdä qunaqqa saqıra.

Min barmay inältäm. Şunan qapqa tüptärİndä hüyläşİp ultırabız. Kisİm

klubtarına uynğa barabız. Ul minİ häybätläp yañı tapsalarğa üyrätä.

Şunday xıyaldarğa sumıp kilä turgas, yäñä indİ lä hizmäy qalğanmun.

Un biş saqrım ara bit äli. (UYT, 84) “Yürüyorum, ne biçim hayallara dalıyorum. Güya, köye ulaşmamla birlikte, Biktimar ağabeye rastlıyorum ve beni onlara misafirliğe davet ediyor. Ben gitmemek için ısrar ediyorum. Sonra kapı diplerinde sohbet ediyoruz. Gece kulüplerine dansa gidiyoruz. O bana iyilik edip yeni danslar öğretiyor. Böyle hayallere dalınca, geldiğimi de anlamamışım. On beş kilometre ara var...”

47. metinde, Kinye ile hanımı arasında geçen bir konuşmada, Kinye hanımını, gideceği yere, o, daha önceden de gitmek istediği için davet etmektedir. Bu durum karşısında hanımı harekete geçmeyip kararsız kalınca, önceden gitmek istediğini fakat neden şimdi tereddüt ettiğini sorduğunda, hanımından *Ul saqta ilğın bilmägänmİ* şeklinde bir cevap alır. Hanımı, yeni farkına vardığı bir durumun öneminden söz etmektedir. Ve bu durumun farkına varışını cümlesinde {-GAn} fiil çekim eki ile dile getirmektedir.

47) «*Küp nәмälärgä säbäp qılduñ indİ*», — *tip äytmäksİ inİ Kinyä. Qatını bik*

yäl. Unuñ küñilñ tüşirmäs üsün uylağanın ikñsİ türlü gñä anlattı: —Yuq,

yuq... minİ ültirä alıwsı la bulmaş... Hatlıqtıñ üyünä tup-tura barıp inä

alam. Isın!.. Işanmahan, äyzä kittik. Yñäk-hñyäk hıyına saqıra inİ bit.

Barabızmu? İññ kinäyähñ Ayım anılay almanı. — Baram, ti, şuğa...

Atlıgıp tūram, bına... — ilik, barayıq ta barayıq, ti inñ bit. —Ul saqta

ilğın bilmägänmİ. (K, 337) “Kinye, ‘birçok şey yaptın’ demek

istiyordu. Hanımı pek zavallı. Onun gönlünü kırmamak için düşündüğünü başka türlü anlattı: — Hayır, hayır... Beni öldürmek istemez... Dosdoğru hainin evine gidiyorum. Gerçek!... İnanmazsan, haydi gidelim. Çekine çekine çağırıyordu. Gidiyor muyuz? Ayım, kocasının bu imasını

anlayamadı. — Ona gidelim diyor... İşte, teklif ediyorum... — Önce gidelim gidelim diyordun. — O zaman önemini anlamamışım.”

Başkurt Türkçesinde {-GAN} fiil çekim eki, *güyä, äytärhñ* gibi bazı kiplik kelimeleriyle birlikte cümle içerisinde algı tabanlı delile dayalılık işlevini gerçekleştirir. Bu anlam, kiplik kelimelerinin anlamının sınırlarına girmekle birlikte onların tek başlarına sunduğu bir anlam değildir; bu kelimeler, Başkurt Türkçesinde sadece {-GAN} fiil çekim eki birlikte kullanılmayıp, başka fiil çekim ekleri ile de kullanılabilir. Bu durumda farklı anlamlar ifade eder. Aşağıda 48. örnekte jandarmaların bir hazine bulmaları kahramanın gözüyle tasvir edilmektedir. Bu tasvir yapılırken hazinenin göz kamaştırıcı tablosundan yola çıkılarak, zihinde oluşan algılama ve kavrayış *Güyä, yǵä küktñ bar tǵtarǐ bǵä qǵyülüp tǵškän, bar yündüzzeri yǵä yawğan, batşa altın harayzarıñ işğǐ şar asılğan...* cümlesiyle yüzeye çıkmakta ve bu cümle içerisinde *yawğan, asılğan* şeklindeki fiil çekimleri *güyä* kiplik kelimesi ile birlikte, gerçekte olmayan ama konuşucunun muhayyilesindeki bir algılayışı, bir canlanmayı ifade etmektedir.

48) *Jandarmdarzıñ, bǐr tǵq altın kürgäs, küzzärǐ taşa. Tǵrlǐ-tǵrlǐ zurlıqtağı alqalar, yaltır bǐläzñktär, brillianttar, saf altın kişäktärǐ.. Tǵrlǐ-tǵrlǐ tǵškä kǐrñp, yımıldayzar, balqıyzar. Güyä, yǵä küktñ bar tǵtarǐ bǵä qǵyülüp tǵškän, bar yündüzzeri yǵä yawğan, batşa altın harayzarıñ işğǐ şar asılğan... Tǵrlǐ tǵstägǐ, tǵrlǐ däwmäldägǐ zǵbärjättär, gäwhärzär, bǐläzñktär, alqalar, baldaqtar —dünyanıñ bar zinnätlǐ xazinahı bǵğün Däwlätxan ixatahına qunaqlağan. Ällä bıl ixata üzǐ bǐräy xandıñ harayımı, ällä, ısınlap ta, bında bǐräy Başqurt xanı yäşäp yatamı?* (U, 57) “Bir çuval altın görünce jandarmaların gözleri açıldı. Çeşit çeşit büyüklükteki küpeler, parlak bilezikler, pırlantalar, saf altın parçaları... Çeşit çeşit renk alıp parıldıyorlar. Sanki, gökten yere var güçleriyle

akmış, bütün yıldızlar yere yağmış, altın padişah saraylarının kapısı ardına kadar açılmış... Çeşitli renklerdeki çeşitli hacimdeki zümrütler, pırlantalar, bilezikler, yüzükler —dünyanın bütün süslü hazinesi bugün devletin hazinesinde yatmış. Bu hazine bir hanın sarayı mı yoksa gerçekten burada bir Başkurt hanı mı yaşıyor ?”

Aşağıdaki 49. ve 50. örneklerde ise {-GAn} fiil çekim eki, *äytîrhîñ* kiplik kelimesi ile birlikte kullanılmıştır. 49. örnekte söylediği şarkının büyüüne kapılan konuşucu, kendisini beyaz bir sis içerisinde hissetmekte ve bu hayalini *Yırımdan şul tiklîm yängä räxät, äytîrhîñ, yılı, aq tûmanga tûrûnûp yatqanmın* şeklinde ifade etmektedir. Konuşucunun bu algısı, sonraki cümlede de devam etmektedir; ancak, bu defa bu cümlede *äytîrhîñ* kiplik kelimesi kullanılmamıştır. Metne bağlı olarak, konuşucunun hayalî algısının devam ettiği bellidir.

49) *Üsünsü kün indî tüşümdä üşü yırzı yırlayım. Matur, müñlü itîp yırlayım.*

Yırımdan şul tiklîm yängä räxät, äytîrhîñ, yılı, aq tûmanga tûrûnûp yatqanmın. Yuq, tûrûnmägänmîñ, şul tûmanga quşılıp irğänmîñ dä qayzalı bawılâm, üsam. Aqrın gına, talğın gına üsam. Dünya şul tiklîm matur, ä üzîm şunday yäşmîñ, küslümün, därtlîmîñ, hılıwmın... (UYT, 77)

“Üçüncü gün artık bu şarkıyı rüyamda söylüyorum. Güzel, gamlı şekilde söylüyorum. Şarkım, ruh için o kadar rahatlatıcı ki, sanki sıcak, beyaz bir sise bürünmüşüm. Hayır, bürünmemişim, o dumana karışıp erimişim ve bir yerlerde sallanıyorum, uçuyorum. Yavaşça, sakince uçuyorum. Dünya o kadar güzel, ama kendim o kadar gencim, güçlüyüm, dertliyim, güzelim...”

50. örnekte yine *äytîrhîñ* kiplik kelimesi ile {-GAn} fiil çekim ekinin aynı cümle içerisinde birlikte kullanılmasıyla ortaya çıkmış bir algı tabanlı delile dayalılık söz konusudur. Yazar tarafından, atlı Kazak askerinin Murtazin’e doğru gelişi

anlatılmaktadır. Yazar, bu manzarayı tasvire devam ederken, Kazak askerin gülümseyişini ifade eder ve bu gülümseyişi onda, tanıdığı birine gülümseme şeklinde bir algı oluşturur. Yazarın bu algısı *Üzİ yılmaya, äytİrhİ, küptängİ duşın ũsratqan:...* cümlesiyle ortaya çıkmaktadır.

- 50) *Bıl ni?! Bına năzİk tıyaqlı dŭn argımağına atlangan Kazak sabıwlaşqan qŭraldaştarı arahınan ayırılıp sıqtı la tura Mŭrtazınga yŭmŭldŭ. Yapa-yanğızı! Bŭtă ğăskăr aldında! Ni İşlărgă uylay?! Unıñ bıl qıyıwlığı yaw yalanındağı bŭtă kİşİnİ aptıratdı. Xatta Başqŭrttar ға bazap qalğanday buldı. Yuqqa ğına tăwăkkăllămäyzİr, bİr, nındäyzİr, ğillăhİ barzır. Hıbaylı Kazak tup-tura kŭmbrigka kilä. Üzİ yılmaya, **äytİrhİ**, küptängİ duşın **ũsratqan:...** (MB, 175) “Bu ne? İşte ince tırnaklı don atına atlayan Kazak, koşuşan silah arkadaşlarının arasından ayrıldı ve dosdoğru Murtazin’e atıldı. Yapayalnız! Bütün askerler önünde! Ne yapmayı düşünüyor? Onun bu cesareti savaş alanındaki herkesi şaşırttı. Hatta Başkırtlar da bunalmış gibi oldular. Yok yere karar vermemiştir, bir derdi vardır. Atlı Kazak, dosdoğru tugay komutanına geliyor. O gülümsüyor, sanki eski bir dostuna rastlamış...”*

Aşağıdaki 51-55 numaralı metinler, algı tabanlı delile dayalılık işlevine örnektir.

- 51) *Tŭrŭmtay mŭnän Tŭlkŭsura, kilİp yİkäs tă, attarın tuğarıp, qŭla bİyänİ arqanlanılar, tayzıñ yŭğänİn hıvırıp, şul kŭyŭ yİbărzİlăr; sŭnki ul qŭla bİyăğă şul tiklİm **İyălăşkän**, unan ayırılıp bİr qayza la kitmäyäsäk. Häm atalı-ullı yİñ hızzanıp İşkă tŭtŭndŭlar. (NM, 66) “Turumtay ile Tŭlkŭsura gelince atlarının koşumlarını çıkarıp alaca kısırağı bağladılar. Tayın gemini sıvazlayıp şöyle dediler: Çünkü o alaca kısırağa o kadar alışmış ki ondan ayrılıp bir yere gitmeyecek. Ve baba oğul kolları sıvayıp işe başladılar.”*

52) *Äxättär säskä kütärñ qaytqanda, işık aldı, qapqa tübü tulı kışı inı. Ä bñ yaqta säskälär şälkññä kümññ qızzar türkñmñ tura. Uzzarğandar, — tinñ malayzarzın bñññ. — Yuq, yarzamlaşqandar, — tinñ Äxät. Qızzarğa urmanğa barıp säskä yıyırğa Gäliä apayzarı quşqaynı. (KKTY, 125)*
 “Ehetler çiçek alıp döndüklerinde kapının önü, dış kapının dibi insanlarla doluydu. Bir tarafta ise, çiçek demetleri içine gömülmüş bir grup kız duruyordu. Çocuklardan biri ‘Yenmişler’ dedi. Ehet, ‘Hayır yardımlaşmışlar’ dedi. Kızları ormana çiçek toplamaya Galie ablaları göndermişti.”

53) *Ä atayzın awılğa qaytıp tışñwñ.. Sabiryändär kündüz bärängñ qazını, nıq arıgaynılar. Yatqas ta üyüp kitkän, atahı tñndä qaytqan, uyatmağandar. İrtän atay baş üsñda yılmayıp ultıra! Qñtlıyar yabıqqan, ülüğayğan. Malay başta atahın tanımanı la. «Ätñññ qaytqan», - tizär, üyzä yat qart kışı yılmayıp ultıra, Sabiryän ısanmay. Bik üzaq küttñ ul şul kündñ, xıyal ittñ Xıyalı kinät kñä ısnğa äyländññ? Malay üñññä yabırılğan bəxñttñ kütärä almanı. Yuq, bıl nındäyzñr tış kñä, qaytıw küññ bütänsäräk bulırğa tñş! (U, 410)*
 “Ve babanın eve dönüşü... Sabiryenler gündüz patates kazdı, çok yorulmuşlardı. Yatar yatmaz uykuya dalmış, babası gece dönmüş, uyandırmamışlar. Sabah babası başucunda gülümseyerek oturuyor! Kutluyar zayıflamış, büyümüş. Çocuk ilk önce babasını tanımadı. ‘Baban dönmüş’ diyorlar ama evde yabancı, yaşlı bir adam gülümsüyor. Sabiryen inanmıyor. O, bu günü çok uzun zaman bekledi, hayal etti. Hayali birden bire gerçek mi oldu? Çocuk üzerine yüklenen bu mutluluğu kaldıramadı. Hayır, bu nasıl bir rüya ki, dönüş günü çok daha farklı olmalıydı!”

54) *Unı, yaray, sänsñp yä atıp yıgırğa mñmkin, ä ikñ ayaqlı ñnağır qarşında başıñdı ññ şım gına ultırıwzan başqa sara yuq. Ğñsamğa la, Mihr*

Narsiğa la İläktİ: Bŭryändärzİ hin qŭtŭrtqanhŭ, İ hin şul qŭtŭrtŭwsını minİŭ qaşıma alıp kilgänhİ, miŭä qarşı xŭsŭt uylağanhŭ. Yİ, ŭzİğİzzİ aqlap ni äytİrhİğİz? (BR, 50) “Tamam, onu sarsmak veya atmak mümkün, ama iki ayaklı canavar karşısında başını eğip sessizce oturmaktan başka çare yok. Gusam’a da Mihr Narsi’ye de sarıldı: Bŭryenleri sen kudurtmuşsun ve o kudurmuşları yanıma getirmişsin, bana karşı kötülük düşünmüşsün. Peki, kendini savunmak için ne diyeceksin?”

- 55) Mäzräsänän qıwırğa kăräk, İzİ bulmahın, — tinİ İbrahim Xujaş, qulın hİltäp. — Qıraqaylıqtan sıgırğa tİlämäy. İzgİ ähİldärgä gİnä xas yŭbbä unıŭ tänİnä xaram. Salma äzämdİ izgİ itkänİ, sitİk mäsixlİ tŭtqanın anlaymı ni ul? Qŭlaqsın mİnän sarıq ta yaray uğa. — Dŭrŭş, Axun xäzrät, — tip yuramal baş qaqtı Kinyä. — Bİz qŭlaqsın, sarıq kŭŭp ŭşkänbİz. Gŭmİr axırına saqlı kŭŭrgä yazhın. (K, 275) “İbrahim Hujaş elini sallayarak, okuldan kovmak lâzım, izi kalmasın, — dedi. — İlkellikten çıkmayı istemiyor. Sadece mukaddes insanlara özel olan cübbe, onun vücuduna yasak. Salmanın* insanı mukaddes biri yaptığını, çizmenin abdestli tuttuğunu biliyor mu ki ? Kulaklı şapka ile sarık ona daha iyidir. — Doğru, Ahun efendi, — diye kasten başını salladı Kinye. — Biz kulaklı şapka, sarık giyerek büyümüşüz. (Allah) ömrümüzün sonuna kadar giymeyi nasip etsin.”

* salma: Müslüman erkeklerin giydiği şapka.

2.1.2.1.2.4. Çıkarım Tabanlı Delile Dayalılık; Geçmiş Zamanda Bitmişlik

Başkurt Türkçesinde, {-GAn} fiil çekim eki ile konuşucu, kimi zaman içinde bulunduğu durum ve olaylar karşısında bir çıkarım yapar. Bu çıkarımları için konuşucu, içinde yaşadığı durum ve olay esnasındaki görmeye, duymaya, hissetmeye dayalı delillerle ulaştığı bilgilerini kullanır. Çoğu zaman çıkarım tabanlı bir bilginin ortaya çıkışı, öncesinde duyu tabanlı bir bilgi ile olur öyle konuşucu bir çıkarıma gidebilmek için önce duyuları yoluyla bir algıya ihtiyaç duyar. Görmeye, işitmeye ya da dokunmaya dayalı bir delilden sonra, konuşucu bunlara dayanarak bir çıkarımda bulunabilir.

Palmer, bu kiplik anlamını bilgiye dayalı kiplik (*epistemic modality*) başlığı altında, *deductive modality* “çıkarıma dayalı kiplik” başlığı ile incelemekle birlikte, delile dayalı kiplik altında yer verdiği direkt ve dolaylı deliller başlığı altında ise, Ayhan Aksu Koç ve Slobin’den aldığı örneklerle Türkçedeki {-mXş} fiil çekim ekinin çıkarım (*inference*) ve söylenti (*hearsay*) yaptığından bahseder. (Palmer 2001: 34). Johanson ise bu işlevi delile dayalılık içersinde (*evidentiality*) *inferential uses* “çıkarıma dayalı kullanım” olarak ele almaktadır (Johanson 2003: 288).

{-GAn} fiil çekim eki ile yapılan çıkarım tabanlı delile dayalılıkta, her zaman konuşucu veya yazarın bir yorumu veya tespiti söz konusudur. Bu yorum genellikle, konuşucunun görüp işittiklerine dayanır; ancak, bazen konuşucu, gerçekleşen olaya karşı görmeye veya işitmeye dayalı bir delil olmadan tamamen öznel bir yoruma gitmekte ve konuşucunun bu çıkarımları Başkurt Türkçesinde {-GAn} fiil çekim eki ile ifade edilmektedir. Aşağıdaki 56. metinde de, askerî birlik hakkında bir yorum yapılmaktadır. Tugay sürekli zafer kazanmaktadır; ancak, onların sürekli zafer kazanmaları nedeniyle uyanıklıklarını kaybettikleri ve hatta bu yüzden kuşatma altında kaldıkları çıkarımı yapılmaktadır.

56) *Brigada, ısınlap ta, axmaq xäldä qaldı. Ällä gıl gñä yulıqqan yññwzärzän uyawlıqtı yuğaltıp yñbärgändär, xatta qamalışta qalıwzarin da hizmäy qalgandar. Nişlärgä?! (UYT, 67)* “Tugay, gerçekten sersem gibi oldu. Daima zafer kazanmalarından dolayı uyanıklıklarını kaybetmişler, hatta kuşatma altında kaldıklarını da fark etmemişler. Ne olacak?.”

{-GAN} fiil çekim eki, Başkurt Türkçesinde çıkarıma dayalı delile dayalılık işlevini yerine getirirken yine bazı kiplik kelimeleri ile birlikte kullanılır. Aşağıdaki 57. örnekte bir savaş alanı tasvir edilirken, Etil’in eyere bindiği söylenmiş ve ardından eserin kahramanı Etil’in iç sesi —*Qasıw ülmdän dä qurqınıs!* cümlesiyle işitilmiştir. Kendi tasviri arasında, kahramanın iç sesine yer veren yazar, buradan tekrar kendini hissettirerek, kahramanın bu söylemi üzerine çıkarımda bulunarak bunu *Timäk, ul qasıw turahında la uylağan* cümlesiyle ifade etmiştir.

57) *Qıyaş arqan buyı kütärılıp ülgürä. Düşman yağı kızıklap qıskıra, külä başlay, uqtar üsürä. Hundar tulqınlana, ni işlärgä bılmäy. Bına, nihayät, Ätil İyärgä mññp ultıra: —Qasıw ülmdän dä qurqınıs! Timäk, ul qasıw turahında la uylağan. Unıñ şulay täwäkkälhızlık kürhätıwı sirıwgä kirı yğğüntü yahamay qalmağan: täwgıñ hıjüm unıñşız kilıp sıga. İñ gäjäbı— Rum sirıwññ Hundarsa huğışa bılññmdälır. (BR, 243)* “Güneş biraz daha yükseliyor. Düşman tarafı (onu) taklit ederek bağılıyor, gülmeye başlıyor, oklar uçuruyor. Hunlar dalgalanıyorlar, ne yapacaklarını bilmiyorlar. İşte, nihayet Etil eyere biniyor: — Kaçmak ölümden daha korkunç! Demek o kaçmayı da düşünmüş. Onun böyle kararsız davranması askerlere olumsuz bir etki yapmakla kalmamış; ilk hücum başarısız geçmiş. En tuhafı da — Rum askerlerinin Hunlar gibi savaşabilmeleridir.”

58. örnekte, Hüsnülhak, Zahir'in kendisine eskisi gibi seslenişinde bir alay sezmede ve bu düşüncesine rağmen serinkanlılığını korumaya çalışmaktadır. Bu noktada Hüsnülhak'ın karakteri ile ilgili bir tespitte bulunulmakta ve onun demiri kızginken değil, ama parlatıldığında bükenlerden olduğu söylenmektedir. Bütün bu düşünceler içinde Hüsnülhak, içinde bulunduğu durumdan hareketle bir çıkarımda bulunmakta, *Mulla — qatahız bulmaş, bändä —xatahız bulmaş* atasözünü de delil göstererek *Min dä xatalanğanmun, timäk...* cümlesini sarfetmektedir.

58) *Xüsnülxaq, Zakırzıñ bürüngüsa ülülap, mägüzim ağay tip ündäşwındä xäzır äsı mısqıl yañğırawın asıq tüşünüp türha la, haman halqın qanlılıq haqlarğa tırıştı. Ul Zakır şikälli timırzı qızıwlay bügüwsällärzän tügıl, ä hizırämäy gñä, tüzımlık mñän gñä tutıqtırıp hundırıwzı xup kürıwsällärzän inı—Ni, qustım, üzıñ uylap qara, min dä bit kışı.— tip mışkınlänıp kñä Zakırğa sirılıp qararı Xüsnülxaq.— Mulla — qatahız bulmaş, bändä —xatahız bulmaş»,. tigän bit bürüngülar. Min dä xatalanğanmun, timäk...* (Uİ, 70) “Hüsnülhak, Zakır'in eskisi gibi saygı gösterip Megzüm ağabey diye seslenmesinde şimdi acı bir alay yankılanmasını açıkça düşünse de, daima serinkanlılığını korumaya çalıştı. O, Zakır gibi demiri kızginken bükenlerden değil, ama sezdirmeden, sabırla paslandırıp kırmayı iyi görenlerdendi. Hüsnülhak — Ne, dostum, düşün de bak, ben de bir insanım...— diye kendini küçümseyip yüzünü buruşturarak Zakır'e baktı. Molla da hatasız olmaz, kul da hatasız olmaz, demiş eskiler. Demek, ben de yanılmışım.”

Aşağıdaki 59-61. örneklerde de {-GAn} fiil çekim eki ile *timäk* kiplik kelimesinin birlikte ortaya koyduğu, çıkarıma dayalı delile dayalılık işlevi görülmektedir.

59) —*Şul yıbığängä İyärähıñmı? Vaqıtlı sigıñwızı yıñılwğä hananıñmı?*

Timäk, *tıstan gına qızıl bulıp yürügänhıñ, ä asılda kontra ikänhıñ. Bına*

kǎn hin! — tip bıwılıp qısqırırğa tütündü. — Sovyet vıası bütä, imǵ!.. — Samalap, Fazıl. Bütämǵ, bütümäymǵ, miñä bıl yǵrǵı şul vlast birǵı Bitärlärgä xaqıñ yuq. (ÜY, 31) “— Bu kararsıza inanıyor musun? Zamanında geri çekilmeyi yenilmek mi sayıyorsun? Demek, dıştan kızıl gibi görünüyormuşsun, ama aslında İnkılap karşıtıymışsın. Sen kimsin! — diye sıkılıp bağırmaya başladı. — Sovyet iktidarı bitiyormuş!..— Fazıl ekledi. Bitiyor mu, bitmiyor mu, bana bu yeri bu iktidar verdi. Kınamaya hakkın yok.”

- 60) *Awıl Sovyetı räyǵıǵı Fazıldıñ xäbärinä qarağanda, qūrütqıslıq bulırğa üqşay, ti. Buranşın şul ıǵtı tikşırırğa bara ikän. Xäl-äxwäl hıraşıp üzıräk bargas, Buranşın: —Yazışahıñ ikän. Molodets! Vät, min äytäm, bızǵıñ yaqtarzan da yazıwsı sığa bılay bulğas, — tip İskändärzı qulbaşınan qısaqlanı. —ıy, ağay, «yazıwsı» tihän tağı. Üyränsık kınä ülımin, — tihä lä İskändär İstän qıwanıp quyzı. **Timäk**, bında la uqığandar xikäyälärın. (ÜY, 60) “Köy meclisi başkanı Fazıl’ın verdiği habere göre, sabotaja benziyor. Buranşın, bu işi araştırmaya gidiyormuş. Durumu biraz soruşturunca Buranşın: — Yazıştıyormuşsun. Aferin! İşte, ben söylüyorum, bizim taraflardan da yazar çıkar, böyle olunca, —diye İskender’i omuzlarından kucakladı. — Ey, ağabey, “yazar” desen de, ben daha çırağım— dese de İskender içinden sevindi. Demek ki, burada da hikâyelerini okumuşlar.”*

- 61) *Xammat türkümdü hıjümğä alıp kittı Ular za tap baya Zahira ütän yuldı haylanılar: sitän buylap lapaş başına mındılär, başqıstan işık aldına tıştılär. Tözrälär İstän qırılğan, qapqastar yabılğan, üyzü tawıştın işılılmäy... Läkin solan işıǵı İstän bikhıǵ... **Timäk**, düşman üzın şul xätlı ırkın hizä... yäki Zahira asıq qaldırğan... Xammat işık yanında bır-*

*kırpıktārı, tulqınlı qalın qara sästārı, nıq qımtılğan qabarınqı irındārı — bütähılä, bütähılä tap ıkkıkwık, ämmä şul uq vaqıtta ul tüptü bütän dä kwık xäzır. Xatta tanış ta tügıl hımaq. **Kürähıñ**, bıl yıldar ıñdä ul üşp, **ülgürüp yıkän**. Tağı la maturıraq bulıp kitkän. Üstündägı kıym-halımı la bütünläy bütän. Şulay za barıbr ul, xatta üşü ülık xälındä lä, Bayrasqa dünyalağı bütä bulğan qızzarzan matur za, yaqın da tüyüla. ıı, Bayras yarata unı! Bik yarata!.. (ZB, 108) “Bayras kendini unutup: Tekrar tekrar — Yemiş, güzel Yemiş! — diyerek boynunu sıkıp duran kırmızı kravatı çözdü, bluzunun düğmelerini açtı. Yüzünü, saçlarını okşayıp baktı. Kız hâlâ aynı vaziyette yattı. “Ölmüş!... Öldürülmüş!.. Nefes almıyor...” gibi korkunç düşünceler aklında şimşek gibi çaktı. O korkudan, kaygıdan tamamen şaşırıp, ne yapacağını bilmeden, kıza gözlerini dikip öylece bakakaldı. Onun rengi kaçmış yüzünde fazlasıyla kararıp çatılan kaşları, gür uzun kirpikleri, dalgalı siyah sık saçları, fazlasıyla bükülmüş, dolgun dudakları — hepsi de aynı önceki gibi, ama o anda, o büsbütün başka gibi. Hatta tanıdık da değil gibi. Galiba, yıllar içinde büyüyüp yetişmiş. Daha da güzelleşmiş. Üstündeki kılık kıyafeti de tamamen başka. Öyle ki yine de, hatta şu ölü hâlinde de, Bayras’a dünyadaki bütün kızlardan güzel ve yakın geliyor. Evet, Bayras onu seviyor! Çok seviyor!...”*

Aşağıdaki 63- 65. metinlerde de yine *kürähıñ* kiplik kelimesi ve {-GAn} fiil çekim eki ile ortaya çıkan, çıkarım tabanlı delile dayalılık işlevine örnekler verilmiştir.

- 63) *Kinyä mñän Älibayzıñ imñ-aman yürüwı xaqında bik ük **bürsülmağandar, kürähıñ**. Xäwıñı zaman bulha la, qurqa-ürkä tırğan tügıldär bit. (K, 17) “Kinye ile Elibay’ın iyi olduğuna çok sevinmemişler anlaşılan. Tehlikeli bir zaman olsa da korkuyor değiller.”*

- 64) *Utıznı yıldarın yaman ütkır tənqitsıñı Änif Qäyüm turahında ılgırak tä işkänı bar inı Kamıldın. Kulağına ılınıp qalğanı şul: Änif Käyüm, imış, äzäbiättı barı tik sinfi küräş quralı itıp qaragan, täbiğät kürınıştärın taswirlawğa, müxäbbät, gışıq-gışrät, küñıl nışkälıgı kışık xistärzı yırlawğa tışırnağı mınan qarşı bulğan. Bildälı yazıwsıların küpsılıgı unı üsı tılınä ılügıwzın qurqqan, küzınä salınmasqa, baxäskä inmäskä tırışqan. Bigük kürkäm **kışı bulmağan** indı ul, **kürähı.** (ÜY, 185)*
- “Kâmil’in, 1930’lu yılların fena, keskin dilli tenkitçisi Enif Keyüm hakkında daha önce de bir şeyler işitmişliği vardı. Kulağına çalınan şu: Enif Keyüm, edebiyatı hep tek sınıfsal mücadele silahı olarak görmüş, tabiatın görünüşünü tasvir etmeye, sevgi, aşk, şevk, gönül incelikleri gibi hislerle şarkı söylemeye dışıyla tırnağıyla karşı çıkmış. Tanınmış yazarların çoğu, onun sivri diline düşmekten korkmuş; gözüne görünmemeye, tartışmaya girmemeye çalışmış. Anlaşılan o çok sevimli biri değilmiş.”
- 65) *Min hıw ışında bit... Hin hıwğa ürılğänsı... —Bahadır käwzälı, üzı yap-yäş yığıl, ısınlap ta, hıw ışında tıra; küzzärı yılıray, awızı-yırıq... Al ırındärınan, ustarınan ırırıt tamsılar kirı hıwğa tupıldap tama. **Kürähı.** bähılwän älı gına ılınıp hıw **hınırğün...** Üzün büttarin taştarğa ayırıp başqan da hıw urtahında yılmayıp qatqan. Isın hıw ıyähıl Yığıl hınındağı hıw inähıl — Yä yarzan yağılış hıwğa sumırhı! (U, 275)* “Ben su içindeyim... Sen suya batmış gibisin... — Kuvvetli, genç delikanlı, gerçekten de su içinde; gözleri parlıyor, ağzı yarık... Kırmızı dudaklarından büyük büyük damlalar tekrar suya damlıyor. Anlaşılan, kahraman eğilip nefes almadan su içmiş... Uzun ayaklarını ayırıp taşlara basmış ve suyun ortasında gülüp hareketsiz kalmış. Gerçek su sahibi! Delikanlı görünüşündeki su anası! — Ama sahilden yanlış suya dalarsın!”

66. örnekte, Esfendiye, kervancılara oraya birlikte geldiği arkadaşlarını sormaktadır. Onları görmediklerini söyleyen kervancılara, Esfendiye birlikte geldiklerini ifade eder. Bunun üzerine kervancılar daha yeni oluşmuş at izlerini de delil göstererek —*Äläyhä taşlap kitkändär* çıkarımını yapmaktadırlar. Bu cümlede de görüldüğü üzere, bu defa bu işlev için {-GAn} fiil çekim eki ile birlikte *äläyhä* kullanılmıştır. Ayrıca metnin devamında yine Esfendiye'in yanındakilerin atını da alıp şehre doğru gitmiş olduklarını düşünmesi üzerine söylediği, *Qalağa kirĭ yünälgändär, timäk, nimälĭr uylağandar* cümlesi çıkarım tabanlı delile dayalılık işlevinin diğer bir örneğidir.

66) —*Tĭğĭläŕ qayza?* —*Isınlap ta!* —*Äsfändiär tirä-yaqqa qarap aldı la karwansılarga qısırzı.* — *Hĭz bında bütändärzĭ kürmänĭğĭzmĭ?* — *Tĭğĭ ikäwzĭmĭ? Yuq. Üzĭbĭz aptıraybız. Aymılış buldığızını ni? Bĭrgä kilgäynĭk tä...* —*Äläyhä taşlap kitkändär.* Ana ikĭ at äzĭ. Üŕ-yaŋı İzzär! — *tip qısırıştı karwansılar. Äsfändiär yaŋağın säynäp kĭnä quyzı. Taşlap qasıwzarı yĭmägän, unıŋ baş üsünan yaratqan mĭngĭhĭn alıp kitkändär. Qalağa kirĭ yünälgändär, timäk, nimälĭr uylağandar.* Ä Äsfändiyärgä karwan mĭnän arı kitĭwzän başqa sara yuq, Ğüsamdıŋ büyürüğü şulay. İmgängän, awırıw Rawşana mĭnän bĭr atqa mĭngäşkän kilĭş uğa karwanga yäbĭşĭp yatırğa ğına kăräk. Yazmıştan uzmış yuq *tigändärĭ üşü indĭ* (BR, 79) “— Diğerleri nerede? — Gerçekten de! — Esfendiye etrafa bakındı ve kervancılara bağırdı. — Siz burada diğerlerini görmediniz mi? — Diğer ikisi mi? Hayır. Biz şaşkınsınız. Yanıldınız mı ne? — Birlikte gelmiştik de. — Öyleyse bırakıp gitmişler. İşte iki at izi. Daha yeni izler! — diye bağırdı kervancılar. — Esfendiye yanaklarını ısırdı. Bırakıp gittikleri yetmezmiş gibi, onun başucundan, çok sevdiği atını da alıp gitmişler. Şehre geri dönmüşler, demek ki bir şeyler düşünmüşler; ama, Esfendiye'e kervanla ileri

gitmekten başka çare yok, Gusam'ın emri böyle. Sakatlanan, hasta Ravşana ile aynı ata binmiş bir kılık ona kervana katılmak için gerekli. Kaderden kurtuluş yok dedikleri işte bu.”

2.1.2.1.2.5. Geçmiş Zamanda Doğrudan Deneyim

{-GAn} fiil çekim eki, bazen teklik birinci şahıs ve çokluk birinci şahıs ekleri ile kullanıldığında bir aktarım, idrak veya çıkarımı ifade etmez. Bu kullanımlarda genellikle söz konusu fiili gerçekleştiren şahıs, birinci şahıslar olduğu için bir aktarımdan bahsetmek zaten mümkün değildir. Kişi böyle bir dolaylı anlatımı kendi kendine yapamaz. Birinci şahıs ekleri ile {-GAn} fiil çekim eki birlikte kullanıldığında, algı veya çıkarıma dayalı delile dayalılıktan ziyade doğrudan deneyim ortaya çıkmaktadır. {-GAn} fiil çekim ekinin bu işlevi Başkurt Türkçesi gramerlerinde belirtilmemiş; ancak, diğer lehçe gramerlerinde {-GAn} fiil çekim ekinin veya onun karşılığı olan {-(X)ptXr} ekinin bu işlevi üzerinde durulmuş ve örnekler verilmiştir (Iskakov 1991: 328; Çengel 2005: 210; Kudaybergenov 1980: 406-408; Yusupov 1986: 112).

Başkurt Türkçesinde, {-GAn} fiil çekim eki, birinci şahıslarda bazen {-DX} fiil çekim ekinde olduğu gibi, doğrudan deneyimi ifade etmektedir. Aşağıdaki 67. örnekte iki kişi arasındaki konuşmada Yulaman'ın —*Hüz birgänmñ!*.. cümlesiyle ifade edilen, doğrudan bir deneyimdir. Yulaman'ın söz verdiğini başkasından duyması veya sonradan idrak etmesi mümkün değildir. Böyle bir kullanım ancak sarhoş olan birinin bu esnada verdiği bir sözü başka birinden duyup bir diğer kişiye aktarması sırasında oluşabilir. 67. örnekte böyle bir durum söz konusu değildir. Yulaman söz verdiğinin bilincindedir ve bizzat yaşanmış bir olay vardır.

67) *İldĭbüğün ük qursalaw, nığıtıw kăräk! — Yulamandıñ küzzärĭuşal yanıp*

kittĭ — Ä hin haman tığĭ yaqqa qayıraru. Hin äylänĭp qaytqansı

*Yurmatınan bĭr nāmä lä qalmaha, nişlärhĭ? —**Hüz birgänmñ!**..*

Yurmatını, tütüş Başqurt ilñ ulay tiz gñä yñlärgä aşıqma! Tüngü bağawıldın işk qağıwı ultırzaştar arahında qıza başlağan bāxāstī büldī. Hälāwīk buyınan Xūbbūğuja kilp yñkän ikän. (BR, 368) “Bugün ülkeyi korumak, kuvvetlendirmek gerek! — Yulaman’ın gözleri kıpkızıl oldu. — Ama sen hâlâ diğer tarafa dolanıyorsun. Sen dolaşp dönünceye kadar Yurmatı’dan hiçbir şey kalmasa ne yaparsın? — Söz verdim!.. Yurmatı’yı bütün Başkurt ülkesine öyle hemen yerleştirmek için acele etme! Gece bekçisinin kapıyı yumruklaması muhataplar arasında kızışmaya başlayan bahsi böldü: Helevik tarafından Hübbüguja gelmiş.”

Aşağıdaki 68. metinde de yine {-GAN} fiil çekim ekinin, teklik birinci şahısla birlikte böyle bir işlevi söz konusudur. Eser kahramanı, bir konuşma esnasında karşısındaki ile konuşurken tümen kumandanının çok akıllı bir adam olduğunu söyledikten sonra ...*min unıñ qayhı bñr kññāştārññ tñtmağanmın* demektedir. Bu cümlede konuşucunun bizzat yaşantısı yoluyla edindiği bir deneyim görülmektedir. Konuşucu bu deneyimini Başkurt Türkçesinde {-GAN} fiil çekim ekiyle işaretlemektedir.

68) *Bñr ara hüz sıqqanda: —Hın Başqurtmñ äli? Bñzzññ diviziya komandiri Fäyzulla İmaäviç ta Başqurt. Bik aqıllı komandir, tik bına min unıñ qayhı bñr kññāştārññ tñtmağanmın, axırılı, şuğa la üşü xäldä qaldıq ta indī. Razvädka nasar ĩşlägän, şul arqala küpmñ kñşññ stroyzan sığara yazzıq, — tip äytñ quyzı.* (KKTY, 58) “Bir ara söz açıldığında: — Sen Başkurt musun? Bizim tümen kumandanı Feyzulla İmayeviç de Başkurt. Çok akıllı bir kumandan, ancak ben onun bazı öğütlerini tutmadım sonra da bu hâlde kaldık işte. Araştırma kötü gitmiş, bundan dolayı birçok kişiyi sistemden az kalsın çıkacaktık. — dedi.”

69. metinde ise, Musa Murtazin, askerlerine nutuk vermektedir. Savaş ve zor şartlardan yorgun düşmüş askerlerin motivasyonunu artırmak için onlarla konuşan

Murtazin, ilk olarak onların neler yaşadıklarını bildiğini ifade etmektedir. Ardından da ben sizin kumandanınızım diyerek *Min dä hızzıñ şikıllı arığanmun, yünsüğanmun!* *Min dä täwlık samahı aşamağanmun!* “Ben de sizin gibi yoruldu, bıktım. Ben de neredeyse yirmi dört saattir yemek yemedim!” şeklinde devam etmektedir. Burada Musa Murtazin askerlerinin durumunu ne kadar iyi bildiğini anlatabilmek için aynı şartlar altında, aynı sıkıntıları kendinin de çektiğini ifade etmektedir. Bu durumda Murtazin’in cümlesindeki *arığanmun*, *yünsüğanmun*, *aşamağanmun* çekimli fiilleri, ne naklî bir anlatımı, ne sonradan idrak edilen bir durumu ne de bir çıkarımı anlatmaktadır. Burada tamamen Murtazin’in doğrudan bir deneyimi ifade edilmektedir.

69) — *İptäştär! Qızılarmäätstar! Başqırttar! — Mürtazındıñ tawışı yımşarız. — Bıläm, hız arığanhıgız, asıqqanhıgız — brigada ayzan aşıw üzlükhız huğıstar alıp bara... Tıwğan ildän sittä, yat yaqtarza. Bız Revvoensovyettıñ, Qızıl Armiya komandovaniähınıñ farmanın ütöp barabız! — Kombrig yänä haldattarına täsir itırlık hüzzär qıstırız. — Min hızzıñ komandırığız! Min dä hızzıñ şikıllı arığanmun, yünsüğanmun! Min dä täwlık samahı aşamağanmun! Ämmä min hızzı yalğa tuqtata almayım! Yalğa la tuqtamaybız, artqa la yul yuq! Bız azaşmanıq, dürrüş kiläbız. Min xäzır kitäm! Kın brigada komandırına ıšana — minıñ arttan! Kın ıšanmay — üşünda qala! Minıñ Kazaktar mınan huğışqandı qarap tırırzar! Uñdan üsär rätkä tızılğä! Marş!* (MB, 183) “— Arkadaşlar! Kızıl Ordu mensupları! Başkurtlar! — Murtazin’in sesi yumuşadı. — Biliyorum, siz yoruldunuz, acıktınız — tugay bir aydan fazla süredir devamlı savaşıyor... Doğduğunuz memleketlerden uzakta, yabancı ellerde. Biz yeni Sovyet İktidarı’nın, Kızıl Ordu kumandanının emrini uyguluyoruz! — Tugay komutanı yine askerlerine etkileyici sözler söyledi. — Ben sizin kumandanınızım! Ben

de sizin gibi yoruldum, bıktım! Ben de neredeyse yirmi dört saattir yemek yemedim! Ama ben sizi dinlendiremem! Dinlenmiyoruz da, arkada da yol yok! Biz yoldan sapmadık, doğru yolda gidiyoruz. Ben şimdi gidiyorum! Kim tugay kumandanına inanıyorsa — benim arkamdan (gelir)! Kim inanmıyorsa burada kalır! Benim Kazaklarla savaşmamı izlerler! Onarlı üç sıra hâlinde dizilmeye! Marş!”

Aşağıdaki 70. örnekte yine {-GAN} fiil çekim ekinin doğrudan deneyim işlevi görülmektedir. Gevher, karşısındaki ile konuşurken kendisine sorulan soruya —*Min hūyläškänmñ indī* şeklinde cevap vermektedir. Burada Gevher söyleme işini bir başkasından duymamıştır. Zaten bu dil mantığına uygun düşmez. Çünkü kişi bilinci dışında bu bağlamda böyle bir cümle kurmaz. Bu cümle, ancak kişinin kendi bilincine sahip olmadığı ve dolayısıyla bunu hatırlamadığı bir durum veya olay için söylenebilir; ancak, aşağıdaki örnekte böyle bir durum söz konusu değildir. Gevher son derece bilinçli olarak bizzat yaşadığı bir deneyimi ifade etmektedir.

70) — *Ulay tügñ, Gäwhär. Bıl dünyağa hin xuja, qayhılay üqşay, şulay işlä.*

Bız bit älī kəñäşäbız gñä. Tik bına bıların qayza quyahıñ da yañıñın qayzan alahıñ? —Min hūyläškänmñ indī. İşkī mabäldärzī alıwsı taptım. Ä yañıñın şulaytayıq: minñ bır tanıştarım ğarniturğa siratqa yazılğan. Vaqtı kilip yäkän, tik irñ ikñsı yaqqa işkä yibärälär. Alhağız, hızgä hatırbız, ti. —Nu, ulay bulğas, nimä baş vatıp türürğa! Üzñ şäp qatın ikänhñ dä, Gäwhär... (UYT, 404) “— Öyle değil, Gevher. Bu dünyanın sahibi sensin, nasıl istiyorsan, öyle yap. Biz karşılıklı nasihatleşiriz tabi; ancak, bunları nereye bırakıyorsun da yenisini nereden alıyorsun? — Ben konuştum. Eski mobilyalara alıcı buldum; ama, yenisini yapalım, benim bir tanıdığım takıma sıraya yazılmış. Vakti gelmiş, ancak kocasını diğer tarafa işe gönderiyorlar. Alırsanız, size satarız, demiş. — Fakat böyle olunca başvurmak neden gerekli! Sen hızlı kadınmışsın, Gevher...”

71. metinde eser kahramanı bir rüya görmüş ve henüz gördüğü bu rüyanın etkisinden kurtulamamıştır. Öyle ki, yataktan kalkmayıp, biraz daha yatarsa rüyaya geri dönebileceğini düşünmektedir. Bütün bu olay örgüsü kahramanın kendi ağzından anlatılmaktadır. Yani bizzat yaşanmış bir deneyim söz konusudur. Böylece uyandıktan sonra kahraman *Qarayım, urınımdan quzğalmağanmın da, haman şulay salqan yatam* diyerek bu deneyimini ifade etmektedir. Burada farklı bir üslup olarak ilk cümlede doğrudan deneyim ifade edilmekte böylece konuşucunun geçmişe ait bir deneyiminden bahsedilmektedir. İkinci cümlede ise bu defa konuşucu olay zamanına odaklanarak devam etmekte olan bir hareketi ifade etmektedir. Bu şekilde okuyucu bir anda olay örgüsünün içine çekilmek istenmektedir.

71) ...Uyanıp kitkäs, äli ğnä bulğandarzı yañınan kürgñm kilp, küzñmdı
 asmay yatam. Häm ul qabatlanha, Züläyxanı barıbır tütüp alasaqmın.
 Läkin buşqa ğına. Halqınsa yñ minñ yuqımdı bütñnläy asa. *Qarayım,*
urınımdan quzğalmağanmın da, haman şulay salqan yatam. Qıyaş sıgıp,
indı qılas buyı yñ kitkän. Tırıp ultırzım. Tirä-yağında us tıptärñä bñr-
ikı tamsı ısıq ĩrkılğan bñäy tabanı üländärı, awırayğan baştarın tübän
ğğän säskälär. Küññ irñkıs şıfalı hawa. Tırıp yügğğ, tağı la şul ısıqlı
üländärgä yatıp awnağı kilp kittı. (NM, 532) “Uyanınca olanları yeniden
 görmek isteyip gözümü açmadan yatıyorum. Tekrar ederse Züleyha’yı
 tamamen tutup alacağım. Fakat boş yere. Serin rüzgâr uykumu tamamen
 açıyor. Bakalım, yerimden kalkmadım ve hâlâ arka üstü yatıyorum. Güneş
 doğup, her yeri çevrelemiş. Kalkıp oturdum. Etrafımda uçlarına bir iki
 damla çiğ biriken kediyağı otları, ağırlaşp başlarını aşağıya eğen
 çiçekler. Kalkıp koştı ve çiyli otlara yatıp yuvarlanası geldi.”

Aşağıdaki 72 ve 73. örneklerde de yine konuşucunun doğrudan yaşadığı deneyimleri {-GAn} fiil çekim eki ile ifade edilmiştir.

72) — *Yuq, min bıl tälğäštĭ üzĭm mĭnän alıp kitäm, iptäštärĭmä aşatam! Bĭr matur Başqurt kızının bülägĭ tip äytäsäkmĭn! Kiptĭrhän, büzĭlmay ul! — Şulay hŭyländĭ— Yuq, aşatmayım, karawatım başına ĭĭp quyam. Bŭğüngŭ kündä, ŭşŭ qayın tübün, hinĭ ĭškä tüşŭrŭp tŭrŭr. — Şulay tinĭ lä miñä tĭkaldĭ. Qarağan da tŭra. Ä yäşkĭlt küzzärĭ yana, baŭlap yana. Ul ŭşŭ qiäfättä qarap tŭrzŭ-tŭrzŭ la qapıl miñä intıldı. ĭşĭmdĭ lä yıya almay qaldım, qıstı la qŭsaqlanı. Qŭsaqlanı la üptĭ. Bınıhın indĭ xätĭrlämäyĭm. Azaq qına añıma kildĭm üzĭm dä qŭsaqlağanmun, üzĭm dä übäm ikän!.. Gümĭrĭmdä bĭrĭnsĭ tapqır qŭsaqlaşıwım, bĭrĭnsĭ tapqır übĭşĭwĭm... ĭşĭrgänmĭn. (UYT, 87) “—Hayır, ben bu salkımı yanımda götürüyorum, arkadaşlarıma yedireyim! Güzel bir Başkurt kızının hediyesi diyeceğim! Kurutsan bozulmaz o! — Böyle dedi. — Hayır, yedirmeyeyim, yatağımın başına iliştireyim. Bugünkü şu ağaç dibini, seni hatırlatır. — Böyle dedi ve bana gözlerini dikti. Bakıp duruyor; ama, yeşil gözleri yanıyor, parlıyor. O, bu vaziyette bakıp durdu ve aniden bana doğru atıldı. Aklımı başıma toplayamadım, sıktı ve kucakladı. Kucakladı ve öptü. Artık bu kadarını hatırlamıyorum. Sonra aklım başıma geldi ben de kucaklamışım, ben de öpmüşüm!.. Ömrümde ilk kucaklaşmam, ilk öpüşmem... Hoşuma gitti.”*

73) —*Tuqta älĭ, qustum, min hüzŭzĭñ iñ kättähĭn äytmäy qaldırğanmun...* *Tüşŭnähĭmĭ?..— Ul tağı küzzärĭn maylandırıp aldı.— Atay qart bit qızqı hiñä birĭgä qarşı tügĭ!* (Uİ, 66) “— Bekle hele, dostum, ben lafin en önemli yerini söylemedim... Anlıyor musun?.. — O da gözlerini dört açtı. — Yaşlı moruk kızı sana vermeye karşı değil!”

2.1.2.1.2.6. Alay

Başkurt Türkçesinde {-GAn} fiil çekim eki, bazen de karşısındakinin herhangi bir hareketi, bir kusuru ile ilgili olarak bir alay, bir istihza yapmak için kullanılır. Konuşucu herhangi bir kişinin yaptığı işlere acıyıp güler veya alay eder. Dolaylılık ifade eden fiil çekim eklerinin bu şekilde alay, hiciv gibi yan anlamlar kazanması, bu fiil çekim eklerinin belirsiz anlamlarından kaynaklanabilmektedir. Türkçe dolaylılık işaretleyicilerinin konuşucunun tutumunu, önermenin içeriğinin doğruluğunu, veya ifadenin gerçeklik veya doğruluk derecesini vurgulamadığını belirten Johanson, dolaylılık işaretleyicilerinin kendi merkezî anlamlarının çeşitli dışı vurumlarını ve pragmatik yayılımlarını, özellikle de hikâye edilen olaydan kopukluklulukların farklı şekillerini, ironi gibi idrak ve duygu mesafesini ortaya koyabildiğini ifade etmiştir (Johanson 2000: 69).

Türkçedeki dolaylılık işaretleyicilerinin pragmatik anlamlarını inceleyen Bacanlı da, Türkçede {-mXş} ve *imiş*'i kullanan bir konuşucunun elde ettiği bilgiyi güvenilir veya tereddütlü bulduğunu değil de, ya demeci vereni güvenilir veya sevimsiz bulduğunu, ya da söz konusu ifadenin içeriğini beğenmediğini vurgulamak istediğini belirtmiştir (Bacanlı 2006: 38).

Aşağıdaki 74. metinde eser kahramanı Yimiş, Bibikey nineyi uğurladıktan sonra, onun arkasından ninenin kendisinin beklemediği şekilde davranış ve konuşmaları üzerine *Qara hin unı, balıq küz Bibikäy inäyzıñ dä tıl asılğan!* şeklinde bir yorum yapmaktadır. Bu cümleden biz, Yimiş'in ninenin bu şekilde konuşamayacağını düşündüğünü, dolayısıyla da bu duruma istihza ile yaklaştığını anlıyoruz. Cümledeki *Qara hin unı...* ifadesi de bu manayı güçlendirmektedir.

74) *Yımış unı awılğa inıp kitkänsı küzİmñän ızatıp qaldı. «Qara hin unı, balıq küz*

Bibikäy inäyzıñ dä tıl asılğan! Qalay qızıq häyläşä bılä ikän däbaha!» tip

hıqlanıp uylap aldı Yımış. Unı küñıl asılıp, küz aldı tağı la yaqtırıp kitkän

hımaq buldı. Äytirhñ, ul üşü minutta Baymaq şaxtırzarı şikällı, yır quynınan at başınday altın tapqaynı. Tik ularzıñ altının ılık bay şunda uq tartıp alğan... Qurqıtıp, aldap. Buş xaqqa. Ä Yımış tapqan at başınday xazinanı bır kım dä, bır qasan da tartıp ala almayasaq. Ul Yımıştıñ kükrägındä mäñgı haqlanasaq. (ZB, 91) “Yimiş, onu köye alıp gidince gözüyle uğurladı. ‘Bak sen ona, balıkgözlü Bibikey ninenin de dili açılmış! Nasıl da ilginç konuşabiliyormuş!’ diye hayran kalıp düşündü Yimiş. Onun gönlü açılıp, gözlerinin önü daha da parlamış gibi oldu. Galiba, o, bu vakit Baymak madencileri gibi, yerin altından at başı kadar altın bulmuştu; ancak, onların altınını, ilk önce zengin korkutup aldatıp çekip almış... Boş yere; ama, Yimiş’in bulduğu at başı kadar hazineyi hiç kimse hiçbir zaman bulamayacak. O, Yimiş’in göğsünde sonsuza kadar saklanacak.”

Aşağıdaki 75. örnekte de Gilimhan ve Nuraniya’nın konuşmalarına şahit olmaktadır. Genç kız ve delikanlı konuşmaya başladıklarında birbirleriyle iddalaşmaya başlamışlar ve birbirlerine sordukları sorulara cevap vermemekte ısrar etmişlerdir. Daha sonra nihayet konuşmaya başladıklarında, sürekli evde yatan delikanlı, kendi durumunu anlatmış bunun üzerine kız postaları dağıttığını ve sadece bir sokak kaldığını söyleyince, delikanlı alaycı bir ifadeyle onu taklit ederek *Nasar ısläyhñ, qızıy, qara, bızzñ uramğa haman poçta barmağan!* demiştir. Burada alaycı bir ifade söz konusudur.

75) *Xälñ nisık, Gilımxan? —Qasan ıstän qayttñ, Nuraniya? —Yuq, başta hin yawap qaytar... —Yuq, başta hin... Min tik yatam... —Yuq, min täwläp hıranım...—Bırñı lä üz hüznän qaytmanı. —Min şap-şaktay, Nuraniya, xälım at müğüzü kıwık... —Xa-xa-xa. —Üzımdı üñündä tayış tabanın yalap yatqan ayıw kıwık xis itäm! —Molodets! Ä min älı gñä poçtanan qayttım, xatta artqı uramdargä taratıp ta bütümägäm. Artqı yaq uram qaldı, Ügızzär uramı... —Xürt, xürt! —Yığñ qızıy üsıklänı. — Nasar ısläyhñ, qızıy, qara, bızzñ uramğa haman poçta **barmağan!** Ä*

břäyhñä aşığıs telegramma bulha... (U, 153) “Nasılsın, Gilimhan? — İşten ne zaman döndün, Nuraniya? — Hayır, önce sen cevap ver... — Hayır önce sen... Ben sadece yatıyorum.... — Hayır, ben önce sordum... — Birisi de kendi sözünden dönmedi. — Ben büyüğüm, Nuraniya, halim at boynuzu gibi... — Ha-ha-ha. — Kendimi, ininde eğri ayaklarını yalayıp duran ayı gibi hissediyorum! — Aferin! Ama ben daha yeni postaneden döndüm, hatta arkadaki sokaklara da dağıtmadım. Arka taraftaki sokak kaldı, Öküzler sokağı... — Kötü, kötü! — Delikanlı kızı taklit etti. — Yanlış yapıyorsun genç kız, bak, bizim sokağa hâlâ posta gelmemiş! Ama birisine acele bir telgraf olsa...”

76. örnekte de yazar, önce mollanın öğleye doğru geldiğinden bahsetmekte, daha sonra kendi iç sesiyle dinleyicinin gözünden bir soru sorarak mollanın kim olduğunu anlatmaktadır. Molla Kamay Sultan’ın tembel, dalkavuk, ispiyoncu biri olduğunu söyledikten sonra alay dolu algısını, *Şul mulla bulıp alğan* şeklinde ifade etmektedir.

76) *Tüşkä taban mulla kildİ. Mullahı la kım huı?! Kinyä mñän Stärlİbaş mähräsähñdä bİrgä uqığan Kamay Qansültan! Üzİ tİrİ yalqaw, üzİ samahız yalağay, uşaqşıl bİr bändä inİ. Şul mulla bulıp alğan. Bİğün Kinyägä üğüt-näsixät hıyläyäsäk.* (K, 156) “Öğleye doğru molla geldi. Molla da kim mi! Kinye ile Sterlibaş medresesinde birlikte okuyan Kamay Kansultan! Kendisi tembel, son derece dalkavuk, ispiyoncu bir kuldu. Bu, molla olmuş. Bugün Kinye’ye nasihat verecek.”

Aşağıdaki 77. örnekte de eser kahramanı Serbiyamal, karşısındaki gence, elleriyle vurarak, *Xi-xi!.. Qara älİ, qara, bınawı sığan balahı tağı türüp başqan!..* diyerek, alay dolu algısını dile getirmektedir.

77) *Bına Särbiyamal qışqa zur quldarı mñän üzñññ yaşı yanbaştarına şap ittİrİp huğıp aldı: —Xi-xi!.. Qara älİ, qara, bınawı sığan balahı tağı türüp*

***başqan!**.. Vallahi tip äytäm, bıl sıǵandıñ yänı yǵıǵır... ısıñ-ısıñ... Ul bit*
ıǵıǵ tǵ, mindä tǵrǵan saqta la, ällä nisä tapqır şulay ülm tırnaǵınan
ısqıñp qaldı... Bına bit taǵı tırǵan!.. (ZB, 13) “İşte Serbiyamal, kısa
şışman elleri ile geniş kalça kemiklerine şap diye vurdu: — Hi- hi!.. Bak
*hele, bak, işte çingene çocuǵu da **kalkmış!**... Vallahi bu çingenenin ömrü*
uzun olur... Doğru, doğru... O, çok önce benimle olduǵu zamanda da
kim bilir kaç defa ölümün pençesinden kurtuldu... İşte yine
canlanmış!...”

2.1.2.1.2.7. Hayret

Konuşucu bazen, herhangi bir olay veya durumun bir anda farkına varması, beklemediği bir olay veya durumun gerçekleşmesi ya da bir sürprizle karşılaşması sonucu hayrete düşmekte ve bu hayretini Başkurt Türkçesinde {-GAn} fiil çekim ekini kullanarak muhatabına iletmektedir. Türkçede {-mXş}, {-(X)ptXr}, *erken* ve *ermiş* gibi dolaylılık eklerinin hayret yan anlamı (*mirative connotations*) bildirebildiğini vurgulayan Johanson, bunların belirli özel durumlarda yeni bilgi, bulgu, sürpriz, bir gerçeği aniden fark etme, hazırlıksız bir algılama, beklentilerin tersi yönde bir algılama, beğenme açısından yorumlanabildiğini ifade eder. Ona göre, konuşucunun beklentilerinin tersi, sürpriz veya herhangi bir yenilik dolaylılığın gerekli bir unsuru değildir ve üstelik sözde, bu şekilde kızgın bir haber genellikle doğrudan deneyime işaret eden {-DX} fiil çekim eki ile ifade edilmektedir (Johanson 2003: 298). Hayret ifadesi (*mirativity*) genellikle konuşucunun görmeye dayalı delilleriyle veya algıları ile birlikte ortaya çıkmaktadır.

Aşağıdaki 78. örnekte, Bayras ve Yimiş’in karşılaşması anlatılmaktadır. Bayras yeni dönmüş ve salonun ortasında Yimiş’i aramaktadır. Yimiş ise, aniden karşısında Bayras’ı görünce şaşırmış ve bu şaşkınlıkla hayretini *Uy, Bayras... kilǵan!*.. şeklinde ifade etmiştir. Buradaki hayret ifadesini {-GAn} fiil çekim eki ile birlikte aynı zamanda “Uy” ünlemi de desteklemektedir.

78) Bayras, tamam tüzümün yuğaltıp, izän urtahına sığıp arı-birİ yürüp kittİ:

«Qayza huñ bil qızıqay?!» Qapıl dübüñ-şatır yuğırıp, iki bitİ al yangan

Yımış kilip indİ. — Uy, Bayras... **kilgän!**.. — tip tını bütüp, işk tübündä

tuqtap qaldı: — Bayra-a-s... — Kildım, Yımış. Kütägäynımİ ni?

Kilmäs tigäynımİ ni? (ZB, 468) “Bayras, tamamen sabrını yitirip,

döşemenin ortasına çıkıp, sağa sola yürüdü: ‘Nerede bu kız?!’ Aniden

patırtıyla koşup, iki yanağı kıpkırmızı yanan Yimiş girdi. — Oy,

Bayras... **gelmiş!**.. — diye sesi kesilip, kapının dibinde durdu: — Bayra-

a-s... — Geldim, Yimiş. Beklemiyor muydun? Gelmez mi diyordun?”

79. örnekte Tülküsurâ, öğretmen Kiselev’i görünce toplantının farkına varmış, ve şaşırmıştır. Bir anda öğretmen ve şairlerin geldiğini görüp farkedene Tülküsurâ, bu şaşkınlığını *Uqıtıwsı, xatta şağır za kilgän!* şeklinde dile getirmektedir. Konuşucunun görme yoluyla gerçekleşen algısının ardından {-GAn} fiil çekim ekini kullanması onun bu algısıyla birlikte bir anda fark edişini ve bu fark edişle birlikte de hayretini işaretlemektedir.

79) Urtasa käwzälİ, yñıl küzgü palto kñgän ir, uysan hürü küzzärñ

hınamsıl tñbäp, unıñ qulın qıstı: — Uqıtıwsı Kisäläw. «Bına bil, ismaham,

yıyn! — tip, bñ ni tiklñ vaqıtqa aptırabıraq qaldı Tñlkñsurâ. —

Uqıtıwsı, xatta şağır za **kilgän!**» (NM, 325) “Orta vücutlu, hafif kışlık

bir palto giymiş bir erkek, dalgın açık kahverengi gözlerini öngörüyle

dikip, onun kolunu sıktı: — Öğretmen Kiselev. ‘İşte bu, elbette

toplantı!— diye bir müddet şaşkın kaldı Tülküsurâ. — Öğretmen, hatta

şair de **gelmiş!**”

Aşağıdaki 80 ve 81. örneklerde de yine hayret ifadeleri söz konusudur. 80. örnekte Eslem ve Ephalik arasındaki çekişmeden bahsedilmektedir. Eslem, Ephalik’e küfretmiştir ve ardından karşısında İlyas’ı görür. Onun İlyas’ı görmesiyle birlikte

edindiği algısı, hayretle bütünleşmiş ve Eslem bu hayretini, *Xajigälizñ malayı İlyas! Qalay zur üşp kitkän!* şeklindeki cümlesiyle ifade etmiştir.

80) *Tabın artında, älbittä, tuğandar atay vasiyatın la işläy: qütlüyarzar Mägzändä sülطان bulırğa tışış, äyzä, bütändär ular qurayına bïyññ. Üz ildärñdä qütlüyarzar ültüraq bulmahun — baş bulhun! Ana, Kamil sit-yat yırzä türä, zur sovxoz başlığı. Zülqärnäyzñ Mägzändä kolxoz räyşñ vazifahınan buşatkas, Äslämdñ lä selsovyet räyşñ urınınan tüşürzülär — bütähñ lä Küpkäk Äpxalik ñlğñ. Ul - Zülqärnäyzñ küptängñ kündüşñ, Zülqärnäyzñ tuğandarınan da üs ala. Tabında Äpxaliq xaqında hüiz quyrızı, qızmasa Ğätiät Zülqärnäy ağahın yaqlap hüylänñ, Äsläm Äpxaliqn hüğñññ bñldñ. Şunda işñtä İlyas kürñdñ. —Xajigälizñ malayı İlyas! Qalay zur üşp **kitkän!*** (U, 404) “Kalabalık arkasında elbette, akrabalar dedesinin vasiyetini de hatırlıyor: Ulular Megzende sultan olmalı, haydi, herkes onların kurayıyla dans etsin. Kendi memleketlerinde ulular ayak olmasın — baş olsun! İşte, Kamil yabancı yerlerde müdür, büyük çiftlik başkanı. Zülkerney’i Megzende çiftlik reysi görevinden alınca Eslem’i de köy şurası reisliğinden aldılar — hepsi de Küpkek, Ephalik özellikleri. O, Zülkerney’in eski rakibi, Zülkerney’in akrabalarından da öç alıyor. Sarhoş Gatiät kalabalıkta Ephalik hakkında laf etti, Zülkerney abisini savundu, Eslem, Ephalik’e küfretti. O anda kapıda İlyas göründü. — Hajigali’nin çocuğu İlyas! Ne kadar da çok büyümüş!”

Aşağıdaki 81. metinde de Hammat’ın oğlu Bayras, artık evlenmek istediğini ve kendisi için uygun kızı bulduğunu babasına anlatmakta ve bunun için babasının rızasını almaya çalışmaktadır. Bayras, babasına eğer kabul ederse, hemen gelinini getireceğini söylemiş ve gelini getirmek için oradan ayrılmıştır. Hammat, oğlunun bütün bu sözleri ardından onun ne kadar büyüdüğünün farkına varmış ve bu algıyla

birlikte farkına vardığı bu durumu hayretle karşılamış, bu duygusunu da *Hay! — tip külmhüräp quyzı Xammat. — Qayhı arala üşp yşkän dä, qasan şulay qıyır, şayan hüyläşğä lä üyrängän!* şeklindeki cümlesiyle ifade etmiştir.

- 81) *Bına bit, atay, hinñ Bayrasıña la üylänñ saq kilñ yñtı, hüygän qızı la iplı... Yımış! Üzñbızñ küz aldında üşp, ülgürüp yşkän Gülymış! Işanam, atay, hin bızñ ikñbzñ lä yaratırñ, qıwanıp rizalıq birññ... Ä bız bınñ üsün hızñ alda üzñbzñ gümñ buyı qaytarıp bñtmäşlk burıslı hanarbız, hızñ qıwandırıp, kinändırñ tñrñlñq itñ yäşğä tırırñ... Hüyläştñmñ, atay? Rizamı?! Ulay bulha, kñtğğz. Bız üşü arala ikäwläp qaytıp tñşñrbız. Kilñ alıp qaytam hızğä, atay!..» —Hay! — tip külmhüräp quyzı Xammat. — Qayhı arala üşp yşkän dä, qasan şulay qıyır, şayan hüyläşğä lä üyrängän! (ZB, 478) “İşte baba, senin Bayras’ın için de evlenme vakti geldi, sevdiği kız da uygun... Yimiş! Bizim gözümüzün önünde büyüüp, yetişen Gülyimiş! İnaniyorum baba, sen bizim ikimizi de seversin, sevinip razı olursun... Biz de bunun için sizin önünüzde kendimizi bir ömür boyu borçlu sayıyoruz, sizi sevindirmek, memnun etmek için yaşamaya çalışacağız... Anlaştık mı, baba? Kabul mü? Öyleyse, bekleyin. Biz hemen ikimiz birlikte döneriz, gelin alıp getireyim size baba!. — Hay! — diye gülümsedi Hammat. — Hangi arada büyümüş de, ne zaman böyle cesur, esprili konuşmayı öğrenmiş!”*

Başkurt Türkçesinde, {-GAn} fiil çekim eki bu şekilde, söylemde ünlemlerden de faydalanarak hayreti ifade ederken bazen bu hayret ifadesine hayal kırıklığı veya öfke gibi duygular da eşlik edebilmektedir. Aşağıdaki 82. örnekte Bibisara, oğlu Bibiş’in söylediği sözler karşısında şaşırmıştır. Onun bu şaşkınlığı zaten yazar tarafından *Bibisara abıstay gäjäplänñwzän xatta ahıldap quyzı*

cümlesiyle belirtilmiştir. Bunun ardından da Bibisara'nın algısını hayretle ifade ettiği *Qarağız älİ, qalay tİldärgä äylängän!* cümlesi gelmiştir. Böylece Bibisara, oğlunun sözleri karşısındaki şaşkınlık ve hayretini dile getirmektedir. Bibisara'nın cümlesinde oğlunun bu beklenmedik sözleri karşısında duyduğu öfke ve hayal kırıklığı da söz konusudur.

82) —İnäy!—tip ündäştİ Bibİş, qürü ğına itİp. —Mäyİ üštündä şunday şümlü hüž hūyläwİİdİ quyıp tūrūr inİİ, ismaham... Bibisara abıstay ğäjäplänİwzän xatta ahıldap quyzı. —Qarağız älİ, **qalay tİldärgä äylängän!** Minİ üyrätmäksİ! Qalay, qayza hūyläşİrgä üyrätmäksİ bit, ä?! Axır zaman yİİwİ üşülür indİ.. Kükäy tawıqtı üyrätä başlanı,— tip tamam yäbİrhİİp hūyländİ Bibisara abıstay. Unan tiz ük qaytımhaq tawış mİän Xisbullağa ündäştİ:— Yä, balaqay, bar, kİşİärgä xəbär it. Yūqlarğa yatmaş İlk ularğa bİldİr. İrtän irtük qäbİr äzİr bulhın... (ZB, 338) “— Anne! — diye sertçe seslendi Bibiş. — Rahmetlinin arkasından böyle endişeli sözler söyleyemeyi bekliyordun tabi. Bibisara abıstay şaşırdı, hatta şaşkınlıktan nefesi kesildi. — Bakın hele, sözü nerelere çekmiş! Bana öğretmek istiyor! Nasıl, nerede konuşmayı öğretmek istiyor, ama?!... Kıyametin gelişi budur herhâlde... Yumurta tavuğa (bir şeyler) öğretmeye başladı, — diye tamamen gücenip söylendi Bibisara abıstay*. Sonra hemen öfkesi geçmiş bir sesle Hisbulla'ya seslendi: — Ya, yavrum, git, insanlara söyle. Uyumadan önce onlara bildir. Sabaha mezar hazır olsun...”

Aşağıdaki 83. örnekte ise bu defa {-GAn} fiil çekim eki ile hayranlık ve hayret ifadesi dikkat çekmektedir. Eser kahramanı Yimiş, bazı hayvanlar tarafından bırakıldığını düşündüğü izler karşısındaki hayret ve hayranlığını *Qalay şıma, matur ğına İzzär halıp qaldırğan!* cümlesiyle işaretlemiştir.

* abıstay: Dinî bilgiye sahip kadın.

83) *Unda, ütä yımşaq harı sañ üstündä, sınayaq aştınan da zur, tüp-tünjäräk İzzär yata. Nindäyzär yat xaywan, üzün-üzün basıp, halpanlap ütkän indİ binan. Qalay şıma, matur ğına İzzär **halıp qaldırğan!** Ällä bİräyhİ yurıy şulay saq qına kāmıy başlağan ay hürätİ tüşürüp barğanmı bil yulğa?! Yımış bıgasa üzİ bİr qasan da kürmägän bil şİrlİ İzgä ğäjäplänİp, xatta bİr tiklİn qurqınıp qaranı. İştuğan kinänİp küldü.* (ZB, 132) “Orada, çok yumuşak sarı toz üstünde, bardağın altında da büyük, yusuvarlak izler duruyor. Kim bilir nasıl yabancı hayvanlar uzun zaman basıp, dolaşıp geçmiş bunun üzerinden. Nasıl da dümdüz, güzel izler bırakmış! Acaba birisi kasten şöyle artık azalmaya başlayan ayın suretini indirmiş midir bu yola?! Yemiş, bu zamana kadar hiç görmediği bu büyülu izlere şaşırıp, hatta biraz da korkarak baktı. İştugan (bundan) hoşlanıp güldü.”

2.1.3. TAMAMLANMAYAN GEÇMİŞ ZAMAN

(Tamamlanmayan Ütkän Zaman)

2.1.3.1. {-A/-y} inİ

2.1.3.1.1.Kullanım

Başkurt Türkçesinde tamamlanmayan geçmiş zaman, {-A/-y} fiil çekim eki ile birlikte, *inİ* yardımcı fiilinin kullanılmasıyla analitik şekilde yapılmaktadır. *inİ* şekli, *i-* yardımcı fiilinin {-DX /-nX /-zX} fiil çekim eki ile çekime girmiş şeklidir. Tamamlanmayan geçmiş zamanı aşağıdaki gibi formüle edebiliriz.

Fiil + {-A/-y} inİ + şahıs eki

Bu analitik şeklin Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>tanıla inĭm</i> “tanınıyordum”	<i>tanıla inĭk</i>
2. şh. <i>tanıla inĭŋ</i>	<i>tanıla inĭgĭz</i>
3. şh. <i>tanıla inĭ</i>	<i>tanıla inĭ(lär)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>ĭyä rä inĭm</i> “izliyordum”	<i>ĭyä rä inĭk</i>
2. şh. <i>ĭyä rä inĭŋ</i>	<i>ĭyä rä inĭgĭz</i>
3. şh. <i>ĭyä rä inĭ</i>	<i>ĭyä rä inĭ(lär)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>ĭzläy inĭm</i> “araştırıyordum”	<i>ĭzläy inĭk</i>
2. şh. <i>ĭzläy inĭŋ</i>	<i>ĭzläy inĭgĭz</i>
3. şh. <i>ĭzläy inĭ</i>	<i>ĭzläy inĭ(lär)</i>

Başkurt gramerlerinde bu zaman için genellikle *tamamlanmağan ütkän zaman* terimi kullanılmıştır (Dmitriyev 1950: 158; Zeynullin 2000: 125). Bunun yanında değişik terimlere de rastlamak mümkündür. Kiyekbayev bu zamanı *şahitlĭ ütkän zaman* başlığı altında *davamlı ütkän zaman* alt başlığında anlatırken (Kiyevbayev 1966: 104), Yuldaşev ise, *proşedşeye nezakonçennoye vremya* “tamamlanmamış geçmiş zaman” terimi ile ifade etmiştir (Yuldaşev 1981: 275). Yuldaşev, Başkurt Türkçesinde kelime yapımı ve fiil çekimi ile ilgili bir başka

eserinde ise, bu zamanı analitik zamanlar içerisinde *soçataniye formı* -A/-y inĭ “-A/-y inĭ birleşmesi” başlığı altında ele almıştır (Yuldaşev 1958: 151).

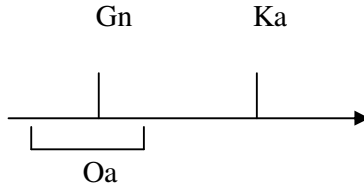
Tamamlanmayan geçmiş zamanın Başkurt Türkçesinde iş, oluş veya hareketin tamamlanmadığını gösterdiğini ifade eden Dmitriyev, bu analitik şeklin sadece bu fonksiyonu üstlenmeyip iş, oluş veya hareketin belirli ve malum olan bir zamana bağlandığını da vurgulamıştır. Ona göre, Başkurt Türkçesinde *ala inĭm* şekli “genellikle alıyordum” ifadesini değil de, “o vakitte alıyordum” ifadesini bildirmektedir ve bu durumda *ala inĭm* şekli belirli bir derecede bağlamın şartlarına bağlıdır (Dmitriyev 1948: 147; 1950: 158-159).

Zeynullin de tamamlanmayan geçmiş zamanın Başkurt Türkçesinde canlı konuşma dilinde, edebiyatta, tasvir ve hikâyeleme vasıtası olarak sıkça kullanıldığını belirtmiş ve bu zamanın belirli bir zamanda aynı anda olan devamlı ve şahitli iş, oluş ve hareketleri ifade ettiğini vurgulamıştır (Zeynullin 2002: 128). Kiyekbayev, bu zamanın birleşik bir geçmiş zaman olduğunu ifade etmiştir (Kiyekbayev 1966: 104). Zeynullin ayrıca bu zamanın iş, oluş ve hareketin tamamlanmayışını ifade etmediğini; ancak, burada belirli bir zamanda iş, oluş ve hareketlerin devam ettiğini haber vermenin esas olduğunu belirtir (Zeynullin 2002: 128). Türkiye Türkçesi gramerlerinde bu zaman, birleşik zamanlar içerisinde şimdiki zamanın hikâyesi olarak ele alınıp incelenmektedir. Fonksiyon olarak birbirinin aynı olan bu iki yapı birer birleşik yapıdır; ancak, ifade ettiği anlam, geçmişte belirli bir zamanda, ki bu zaman cümlede ya da bağlam içinde çoğunlukla verilmektedir, devam etmekte olan bir iş, oluş ya da hareketi ifade eder. Yani bahsedilen zaman içinde eylem sürmektedir.

Tamamlanmayan geçmiş zaman veya Türkiye Türkçesinde şimdiki zamanın hikâyesi olarak tanımlanan zaman, Comrie’nin *absolute-relative tense* olarak adlandırdığı mutlak-izafi zamanlardan biridir. Comrie, mutlak izafi zaman terimini; şimdiki ana göre önce ve sonrada yerleşen bir gönderim noktası ve bu gönderim

noktasının öncesine ve sonrasına yerleştirilen bir olay veya durum olarak ifade etmektedir (Comrie 1985: 64-65).

Başkurt Türkçesinde de {-A/-y} *inĭ* analitik kuruluşuyla yapılan tamamlanmayan geçmiş zaman, bağlama göre belirlenen, geçmişteki bir gönderim noktasında gerçekleşen olay veya durumları ifade etmek için kullanılmaktadır. Konuşma anına göre olay geçmişte gerçekleşmiştir; ancak, olay ya da durumun gönderim noktası konuşma anı değil, geçmişte bir noktadır. Bu durumu aşağıdaki şekilde zaman çizelgesi üzerinde göstermek mümkündür.

Şekil 12. Tamamlanmayan geçmiş zamanın sunumu.

Ul minĭ şıltıratqanda min uramda avtobus kütä inĭm.

“O beni aradığında otobüs bekliyordum”

Yukarıdaki cümlede konuşma anına göre geçmişte bir gönderim noktası cümlede içinde belirtilmiştir. Bu gönderim noktası *ul minĭ şıltıratqanda* zarf ifadesidir. Belirlenen bu zamana göre bekleme işi hâlâ sürmektedir; ancak, genel anlamıyla olay geçmişte kalmıştır.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Başkurt Türkçesinde analitik yapıyla yapılan tamamlanmayan geçmiş zamanın olumsuzu, {-A/-y} fiil çekim ekine olumsuzluk eki {-mA-} nın getirilmesiyle yapılmaktadır. *inĭ* çekimi ise aynı şekilde şahıs ekleriyle çekimlenmektedir.

TeklikÇokluk

1. şh. <i>kilmäy inĭm</i> “gelmiyordum”	<i>kilmäy inĭk</i>
2. şh. <i>kilmäy inĭġ</i>	<i>kilmäy inĭġĭz</i>
3. şh. <i>kilmäy inĭ</i>	<i>kilmäy inĭ(lär)</i>

TeklikÇokluk

1. şh. <i>almay inĭm</i> “almıyordum”	<i>almay inĭk</i>
2. şh. <i>almay inĭġ</i>	<i>almay inĭġĭz</i>
3. şh. <i>almay inĭ</i>	<i>almay inĭ(lär)</i>

Soru Şekli (Hürav Formahı)

Tamamlanmayan geçmiş zamanın soru şekli ise, analitik şeklin *inĭ* çekiminin sonuna soru eki *-mı/-mi* nin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

TeklikÇokluk

1. şh. <i>bilä inĭmmĭ</i> “biliyor muydum”	<i>bilä inĭkmĭ</i>
2. şh. <i>bilä inĭġmĭ</i>	<i>bilä inĭġĭzmĭ</i>
3. şh. <i>bilä inĭmĭ</i>	<i>bilä inĭ(lär)mĭ</i>

TeklikÇokluk

1. şh. <i>yaza inĭmmĭ</i> “yazıyor muydum”	<i>yaza inĭkmĭ</i>
2. şh. <i>yaza inĭġmĭ</i>	<i>yaza inĭġĭzmĭ</i>
3. şh. <i>yaza inĭmĭ</i>	<i>yaza inĭ(lär)mĭ</i>

2.1.3.1.2. İşlevler

2.1.3.1.2.1. Doğrudan Deneyim; Geçmişte Belirli Bir Zamanda Sürekli Hareket

Başkurt Türkçesinde tamamlanmayan geçmiş zamanın ilk işlevi, konuşma anından önce, geçmişte belirtilen bir gönderim noktasında devam etmekte olan hareketi anlatmaktır. {-A/-y} *inĭ* analitik yapısının bu anlamında, konuşucu bu yapıyla, bilgisi dahilinde olan olayları ifade ettiği için doğrudan bir deneyim her zaman söz konusudur. Burada konuşucu olaya bizzat şahit olmuştur ya da edebî eserlerde yazar, olay ve durumları bizzat şahit olmuş gibi anlatmaktadır.

Zeynullin de, Başkurt Türkçesinde tamamlanmayan geçmiş zamanın bildirdiği iş, oluş ve hareketlerin gerçekleşme zamanının konuşma anına göre belirlenmediğini, başka bir zamana göre belirlendiğini ve dolayısıyla da bu zamanın başka bir zamanla bağlantıda olduğunu belirtmiştir (Zeynullin 2002: 126).

Bu yapının geçmiş zamanda sürekliliği anlattığı örneklerde çoğunlukla cümlede veya bağlamda hareketin devam ettiği bir zaman, gönderim noktası yer almaktadır. Geçmişte devam eden bu hareket cümlede kullanılan zarf ve zarf cümleleriyle farklı anlam özellikleri de kazanabilmektedir. Neticede geçmişte belirlenen gönderim noktasında devam eden bir hareket söz konusudur; ancak, farklı zarflar bu hareketi bazen gönderim noktasının öncesine ya da sonrasına taşıyabilmektedir. Zaman ifadesinde bu farklılığı oluşturan, tamamen zaman zarfları ve zaman cümleleridir.

Aşağıdaki 1. örnekte eser kahramanı Bayras arkadaşına, silah kullanmayı babasından öğrendiğini ve ne kadar iyi nişancı olduğunu anlatmaktadır. Bizzat kahramanın ağzından verilen bu cümlelerde *İşĭdämĭ, bıltır küz, min hunarzan qaytıp ingändä, bızza ultıra inĭ* cümlesinde {-A/-y} *inĭ* analitik yapısıyla

gerçekleşen tamamlanmayan geçmiş zamanın Başkurt Türkçesinde nasıl kullanıldığı açıkça görülmektedir. Burada konuşucu karşısındakine “Hatırlıyor musun, geçen yıl” diyerek bir zaman ifadesiyle cümlesine başlamıştır. Ardından *min hunarzan qaytıp ingändä* zarf cümlesi, gönderim noktasını konuşma anından önce bir noktaya taşımaktadır ve tam olarak dönme anı hedef alınmıştır. Daha sonra konuşucu “Bizde oturuyordun” diyerek, geçmişe gönderimde bulunduğu zaman içinde devam etmekte olan harekete işaret etmektedir.

1) —*Bıllmäyñsä... Atayım huğıştan tap şunday multıq alıp qaytqaynı bit...*

Atırğa üyrätkäynİ.. Min bit bılayza, hunar multıgınan da märgän atam,

bılähİj... İşñdämİ, bıtır küz, min hunarzan qaytıp ingändä, bızzä ultra

inİj... Nisğıräk qaytıp ingüynİm, ä?— Bayras gürur yılmayıp duşna

qaranı. — Isın hunarsırlarzan kämmİ ni, ä? (Uİ, 83) “— Bilmeyince...

Babam savaştan tam böyle bir silah alıp dönmüştü... silah atmayı

öğretmişti... Ben böyle, av tüfeğiyle de nişan atıyorum biliyorsun...

Hatırında mı geçen güz ben avdan döndüğümde, bizde *oturuyordun*...

Nasıl dönmüştüm ha? — Bayras övünerek gülümseyip dostuna baktı. —

Gerçek avcılardan az mı acaba?”

Aşağıdaki 2. örnekte eser kahramanı Tülküsuraya ile sohbet eden birinin konuşmaları söz konusudur. Konuşucu ilk önce Tülküsuraya’nın geldiğini görmüş ve gelme işinin öncesinde kendisinin onu beklemekte olduğunu ifade etmek için {-A/-y} *inİ* analitik yapısını kullanmıştır. Burada Tülküsuraya geldiğinde bekleme işi hâlen devam etmektedir. Beklenen kişinin gelişiyle birlikte mantıkî olarak bekleme işi bitmiştir. Artık bekleme işi geçmişte kalmıştır. Bunu ifade etmek üzere konuşucu bu analitik yapıyı kullanmış; devam etmekte olduğu işe işaret etmiştir.

2) *Kıldİm bit, Tülküsuraya... —Aq fūrİştäm minİj!.. Kürİr kündärİm bar ikän!*

—Min dä hinİ kütä inİm, Tülküsuraya. Tİğİ saqta qunaqxanağa

*kilgänñdägİ kñwĭk, tñlkñ bñrkñdññ qñyrñğñn yalpıldatıp ällä qayzan
kilp sığırhıñ tñslñ inİ —Ä min qartayıp qayttım. (NM, 276) “Geldim,
Tñlküsura... — Beyaz meleğim benim!.. Görecek günlerim varmış! —
Ben de seni bekliyordum, Tñlküsura. O zaman misafirhaneye
geldiğindeki gibi tilki şapkandan kuyruğunu sallayıp bir yerlerden çıkıyor
gibiydin. — Ama ben yaşlandım.”*

Aşağıdaki 3. örnekte ise bir baba ve kız arasında geçmekte olan olaylar anlatılmaktadır. Burada eser kahramanlarının diyalogları arasında yazar tarafından yapılmış, onların içinde bulunduğu olay veya durumlar ile, ruh hâlleri hakkında çeşitli tasvirler yer almaktadır. *Ul xäzñr barı üzİ, üzñññ yazmışı xaqında uylay inİ* cümlesi de buna örnektir. Yazar, genç kızın içinde bulunduğu durumu bu cümle ile tasvir etmiştir; ancak, burada dikkat çeken unsur, şimdi zaman zarfının geçmiş zamanı ifade eden bu yapıyla birlikte kullanılmasıdır. Şimdi zaman zarfı genellikle konuşma anında gerçekleşen olay ve durumlar için kullanılmaktadır; ancak, burada da son derece doğal bir şekilde cümlede yer alabilmiştir. Bunun nedeni, cümledeki şimdi zaman zarfının konuşma anına değil de olayların geçtiği geçmişteki bir zamana gönderimde bulunmasıdır. Böylece yazar, bir tasvir vasıtası olarak şimdi zaman zarfını kullanmaktadır.

- 3) —*Hin qızıñdı hatırğa tñläyhñmİ? - İndİ "ätİy" tip tä äytmänİ qız; ul xäzñr
barı üzİ, üzñññ yazmışı xaqında uylay inİ Niñä bala üzññ ata üsññ
qñrban itñğä tñyş, niñä bändälär üzzärİ üsññ yäşärgä xñquqlı tüğİ?
Yänähİ, Taras Bulba kñwĭk, min hiñä gümñ birgänmññ, min alam hinän ul
gümñrññ.. (U, 37) “— Sen kızını satmak mı istiyorsun? Artık ‘baba’ diye
konuşmadı kız; o şimdi tamamen kendisi ve kaderi hakkında
düşünüyordu. Neden çocuk için baba için kurban etmek gerek, neden
kulların kendileri için yaşamaya hakları yok? Güya Taras Bulba gibi ben
sana ömrümü vermişim, ben alayım senden o ömrü..”*

Aşağıdaki 4. örnekte, yazar tarafından eser kahramanının bir deneyimi, bizzat yaşadığı bir olay anlatılmaktadır. Burada yazar, eser kahramanının duygu ve düşüncelerini içselleştirerek tasvir etmektedir. *Ul indİ balaların da, ata-äsähñ dö kürmäy inİ* cümlesiyle ifade edilen geçmişteki sürekli hareketin gönderim noktası *artık* kelimesi olmuştur. *Artık* kelimesi ise, bağlamda cümleden önce yer alan otomobilin gelip, askerlerin toplanması olayına gönderimde bulunmaktadır.

- 4) *Avtomaşına quzğaldı, haldattar alğa, kabına yağına, üyülüşüp bağı, ü tütqün, başın bağıp, artta izängä süktİ. Ul indİ balaların da, ata-äsähñ dö kürmäy inİ küzñİ yaş üynälgäynİ, barı klub qarşıhundağı bİyİk tiräktärzİ üsüna küz tüşürzİ. Bİyİktä-bİyİktä zängär kük yİzİ yaltırap kittİ. Bİyİktä-bİyİktä -yaqtı, azatlıq, zäp-zängär ayaz irİklİ kük. Şunda qüş bulıp talpınahı inİ uğa, qanattarın qayırzı kİşİlär, qüştü irkñän mäxrüm ittİlär.* (U, 377) “Otomobil hareket etti, askerler öne, kabine tarafına toplandı, ama esir başını tutup, arkaya döşemeye uzattı. O, artık çocuklarını da anne babasını da görmüyordu, gözleri sulanmıştı, tamamen kulübün karşısındaki yüksek direklerin ucuna göz attı. Yükseklerde mavi gökyüzü parladı. Yükseklerde parlak, özgür, masmavi açık, serbest gök. Kuş olup ona doğru çabalayaydı, kanatlarını bağladı insanlar, kuşu özgürlüğünden mahrum ettiler.”

Aşağıdaki 5. örnekte Galiye, karşısındakine onun hakkında hissettiklerini ve duygularını ifade etmektedir. Bununla ilgili olarak *min hinİ zur yİräklİ yİğİt itİp kürä inİñ* cümlesini söyleyen Galiye, burada gönderim noktası olarak *huğışqa tıklİñ, yäş sakta* zaman zarfını kullanmıştır. Galiye, savaşa kadar genç çağlarımda diyerek geçmişte bir gönderim noktası almış ve o döneme kadar olan bir durumdan bahsetmiştir. Onun bu duygusu gönderim noktasına kadar devamlılık arz etmektedir.

- 5) —*Tinlär, tinlär! Hin üzñ ut işñan sıqkan kışñ. Mıyş başında yatqan qatın-qız gäybätñ tıñlap yürümähäñ! Kırıp hawlıgın bılhäh, gürurlıgıñ kämır inñı huñ? Bılmäyım, huğışqa tiklım, yäş sakta (ul minñ arttan hüyrälgändä, tiyrgä uylağaynı la, tıylıp qaldı) min hinñ zur yüräklı yığñ itıp kürä inñ. Huğıştan qaytqas ta şulay, Ä hin... — Gäliyä tağı la nimälır üstärgä tıläy inñ lä, artınan yırıp kilgän bır nisä uqıwsını kürıp, ündäşmäñ, qulın gına hılñänñ* (KKTY, 21) “—Dediler, dediler! Sen ateşin içinden çıkmış kişisin. Ocak başında duran kadınların kabahatini dinlemesen! Girip sağlığını bilsen, gururun azalır mıydı? Bilmiyorum, savaşa kadar, genç olduğun zaman (o benim arkamdan düşe kalka yürüdüğünde söylemeyi düşünmüştü de yatıştırdı) ben seni geniş yürekli bir genç olarak görüyordum. Savaştan dönünce de öyle, Ama sen... — Galiye daha neler ilâve etmek istiyordu da arkadan gelen bazı öğrencileri görüp seslenmedi, sadece elini salladı.”

2.1.3.1.2.2. Doğrudan Deneyim; Geçmişte Süreklilik

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} *inñ* analitik yapısının diğer bir işlevi yine geçmişte gerçekleşen olay veya durumdaki sürekliliği anlatmasıdır. Yapının bu işlevinin belirli geçmişte sürekli hareketten farkı ise, gönderim noktası ve hareketin tarzıdır. Konuşucu veya yazar cümlesinde gönderim noktası olarak yine geçmişte bir zamanı, ancak bu defa diğerine göre daha belirsiz bir zamanı ifade eder. Diğer işlevde gönderim noktası belirli bir zamanı kapsadığı için hareket, o gönderim noktası içinde yapılmakta, ancak sonrasında bitmektedir.

Yapının bu işlevinde ise cümlede genel olarak geçmişte bir zamana gönderimde bulunulmakla birlikte, tam bir zaman diliminden ziyade belirsiz bir geçmiş zaman söz konusudur.

Aşağıdaki 6. örnekte de yine Hezise Barlasovna'nın düşünceleri, yazar tarafından içselleştirilerek anlatılmaktadır. *Huŋğı mälädä baytaq kışınñ qulğa alınıwın, nindäyzır yaşırın üyüşmanıñ faşlanıwın bilä inİ indİ ul* cümlesinde geçmişte sürekli olan bir bilme işinden bahsedilmektedir; ancak, bu hareket için belirli bir gönderim noktası verilmemiştir.

- 6) *İştñ bul yağın uŋgayğa yurap, Xüzisä Barlasowna İskändär turahında uygä qaldı. Huŋğı mälädä baytaq kışınñ qulğa alınıwın, nindäyzır yaşırın üyüşmanıñ faşlanıwın **bilä inİ** indİ ul. Bını Saburow ta raşlanı. Bır türküm kürññklİ yazıwsınıñ qamalıwı turahında la unıñ awızınan işñtİ. İyİ, düşman tik yatmay, qan qıyıp, küpmİ xızmat halıp yawlangan yañı türmüştü yññırğä uqtala.* (ÜY, 126) “İşin bu tarafını iyiye yorup Hezise Barlasovna, İskender hakkında düşünceye daldı. Son zamanda ne kadar çok kişinin ele geçirildiğini, ne kadar gizli teşkilatın bildirildiğini biliyordu. Bunu Sabırov da doğruladı. Bir grup tanınmış yazarın kuşatmasını da ondan işitti. Evet, düşman yalnız durmuyor, kan döküp, o kadar emek verilip kazanılan yeni hayatı harap etmeye çalışıyor.”

Aşağıdaki 7. metinde Esfendiyer karşısındakinin Etil'in oğlu Ravşana'yı saklamak gerektiğini söylemesi üzerine kendisi ne bir şey sormaya ne de bir şey söylemeye cesaret edememiştir. Bunun üzerine kendisi bir yorum öne sürerek çıkarım yapmaktadır. Esfendiyer'in bu çıkarımında *bilä inİ* çekimli fiili, bu hareketin süreklilik arz ettiğini göstermektedir.

- 7) —*Ätildñ ulın... tğİ Rawşanını... İyİ, nıq yaşırğä käräk. İzläp kilırzär... ültırğä, — tinİ lä tağı yūqlap kittİ. Äsfändiyär ni zä bulha äytırğä yä hūrargä ülgürä almanı. Ämmä ul Rawşanağa häm unıñ Güzıl isñmlİ ulına kñm yağınan qurqınıs yanağanın bilay za **bilä inİ*** (BR, 266) “—Etil'in

oğlunu... o Ravşana'yı... Evet, iyi saklamak gerek. Ararlar... öldürmek için, dedi ve yine uyudu. Esfendiye yine de söylemeye de sormaya da teşebbüs edemedi; ama, o, Ravşana'nın ve onun Gezil adlı oğlunun kim tarafından korkunç tehlike altında olduğunu demek biliyordu.”

8. metinde, yazar tarafından Kargov'un içinde bulunduğu durum ifade edilirken onun geçmiş zamanda süreklilik arz eden Lapşin'in ormanı eline aldığı anda yabancılara kestirmeyeceğini bildiğine işaret söz konusudur. Bu bilgi, Kargov için süreklilik arz etmektedir. Anlatma anından önce gerçekleşen; ancak, geçmişteki bu süre içinde devamlılık arz eden bu hareket {-A/-y} *in* yapısıyla ifade edilmiştir.

- 8) *Ä kârak-yaraqqa, utınga ağas kisîw? Urmandı üz qulına tüşürgäs tä, Lapşindıñ nıqlı qarawıl quyasagın, üz yırındagı bîr tûp ağastı la sit kışınan kıştırmäyäsägîn Kargüw yaqşı **bîlä inî** Şuğa kürä bıl turala hüç üzaytıp turgühü kilmänî. —Bîzzîñ xuja — vaqlana turgan kışî tügîl. Uğa utınlıq urman nimägä, häybät tüzülüş ağası kârak bayarğa, — tıp xalıqtı tınıslandırzı. (NM, 54) “E ihtiyaca ağaç kesmek? Ormanı kendi eline alınca da Lapşin'in kuvvetli kuvvetli nöbetçiler koyacağını, kendi alanındaki başlıca ağaçları da yabancılara kestirmeyeceğini Kargov iyi biliyordu. Bu yüzden bu konu hakkında sözü uzatmak istemedi. — Bizim patron parçalara bölen biri değil. Ona odunluk orman ne gerek, ona zenginleşmek için güzel, heybetli bir ağaç gerek, diye halkı sakinleştirdi.”*

9. ve 10. örneklerde de yine geçmişte bir gönderim noktasına göre devam etmekte olan bir hareket ifade edilmektedir.

- 9) *İştügen qatınınıñ küzîñä tûbäp qaranı: —Ulay bulha, bına hin miñä şunu äyt äli, frontta saqta bîz düşmandıñ bîzzîñ tıläktî aqlawın, üzî tıläp bîzzîñ yaqqa sıgıwın **kütüp yata inîkmî**? Ä, yuq şul. Bında la — front.*

Fronttuñ ikİ yağında ikİ sınıf! Tik bındağı front qatmarlıraq ta, awırıraraq ta, sŭnki xäzİr bürİ — harıq tirİĥñä tŭrŭngŭn... Bar, tanı hin unı!.. Bına şulay, hılıw, Xammat ağıy äytmİşläy, awır häm qatmarlı... Anlanıymı indİ?! (ZB, 354) “İştugan hanımının gözüne doğru baktı: — Öyleyse, işte sen bana şunu söyle hele, cephede zorda biz düşmanın bizim isteklerimizi anlamasını, kendisinin isteyerek bizim tarafa geçmesini bekliyor muyduk? E, hayır. Burada da, cephe. Cephenin iki tarafında iki sınıf! Ancak buradaki cephe daha da karmaşık, daha da ağır, çünkü şimdi kurt koyun kılığına girmiş... Git, tanı sen onu!.. İşte böyle, güzel, Hammat ağabeyin dediğı gibi ağır ve karmaşık... Anladın mı artık?!”

- 10) *Bıylğı qış kündärİ inİ. Yŭrt-ildägİ imİnlİktär yuğalgas, zur bürsŭlŭwğa tŭşŭp, bŭtä xalıqtuñ asıwı alqımına yŭkändä vayımhız qalmaş ŭsŭn, yaqın-tirälägİ arzaqlı bİr nisä aqhaqal kŭñäş-tŭñäş tŭynärgä tip yıylğaynı. Bŭryändän — Yılan İqŭl kildİ, Yurmatınan — starşına Mŭtallap Kŭlsŭkŭ, Qıpsaqtan — Kŭsİkbay... Bİr-bİrİĥñä hŭzzŭrİ ŭtä, sŭrŭrİ hıya inİ (K, 467) “Bu yılın kış günlerinden biriydi. Memlekette huzur kaybolunca büyük bir kışkırtmaya gelip, bütün halkın öfkesi boğazına geldiğinde tepkisiz kalmamak için etraftaki bazı saygıdeğer yaşlılar nasihat vermek için toplanmıştı. Büryen’den yılan İtkul geldi, Yurmatı’dan başçavuş Mutallap Külsükev, Kıpçak’tan Küsikbay... Birbirine sözleri geçiyor, sırlarını paylaşıyorlardı.”*

2.1.3.1.2.3. Doğrudan Deneyim; Geçmişte Alışkanlık İfade Eden Sürekli Hareket

Tamamlanmayan geçmiş zaman bazen de yine geçmişte gerçekleşen çoğu zaman bir alışkanlığı ifade eden iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için

kullanılmaktadır. Bu kullanımlarda, genellikle gönderim zamanı cümlede tam ve belirli bir zaman dilimi değil, daha genel zaman birimleridir.

{-A/-y} *inĭ* analitik yapısının bu işlevinde konuşucu veya anlatıcı hareketin geçmişte sürekli olarak bir alışkanlık veya genel bir inanış niteliğinde olduğunu ifade etmektedir. Bu gibi cümlelerde ortaya çıkan bir başka anlam da iş, oluş ve hareketin geçmişte bu şekilde bir alışkanlık ya da inanış olarak devam ettiği fakat bugün artık söz konusu olmadığıdır. Olay ya da durum konuşma anında artık gerçekleşmemektedir; ancak, tamamlanmayan geçmiş zamanın bu işlevi tamamen bağlama göre değişebilmektedir.

Aşağıdaki 11. örnekte de ağabey, kardeşiyle diyalogu sırasında geçmişteki bir inancını *sŭnki min ul saqta hār bĭr ūratŭr ısndı ğına hŭyläy ikän, tip ıšana inĭm* cümlesiyle ifade etmektedir. Konuşucunun bu ifadesinden biz, konuşmanın geçtiği anda artık böyle bir inancının olmadığını anlamaktayız.

- 11) —Ä, ĩŷĭ...— *tip äz ğĭnä tuqtalıp tŭrzŭ ul. Unan, yĭdi tŭş alp:— Dŭrŭş, sitkäräk sıgıp kitkänmĭn. Min bit hiñä mäğzüim ağay, hin ul vaqtta bŭtŭnläy ikĭnsĭ yır yırlay inĭñ, tip äytmäksĭ inĭm bit äli. ĩŷĭ, tap şulay, ul sıgışuñ şul küyŭ minĭñ işĭmdä. Sŭnki min ul saqta hār bĭr ūratŭr ısndı ğına hŭyläy ikän, tip ıšana inĭm. Dŭrŭşın İzläp yŭrŭgängä, hār ūratŭrzı iğtibar mĭnän tıñlay za inĭm...* (Uİ, 69) “— E, iyi deyip azıcık durdu. Sonra ciddi bir tavır alıp: — Doğru daha da dışarı çıkıp gitmişim. Ben senin din ehli ağabeyin, sen o zamanlar tamamen başka bir şarkı söylüyordun, demek istiyordum. İyi tam böyle, o konuşmanın şu melodisi benim aklımda. Çünkü ben o zamanlar her hatip sadece gerçeği söylemiş diye inanıyordum. Doğrusunu araştırmak için her hatibi dikkatle dinliyordum.”

12. metinde anlatıcı, çok eski zamanlarda halkın hayaletlerden, dev ve perilerden, ejderhalardan korktuklarını ifade etmektedir. Halkın bu şekilde bu tür yaratıklardan korkması eski döneme ait, alışkanlık şeklinde devam edip giden bir özelliktir. Cümledeki *ul zamanda* zaman zarfından hareketle, bağlamdan konuşma anında artık bu yaratıklardan korkulmadığı yönünde bir anlam çıkmaktadır.

- 12) *Ul zamanda ũrăktărzăn, dŷŷw-păryzărzăn, ajdahalarzan dŷşman yawına qarağanda niğraq qurqalar inŷălŷ. Yŷzŷnă sığarmaşqa tırışha la, Ŭgăk küŷŷlŷn bŷrsŷlŷw alğaynı. Tăbiği, unı ũrăktŷ küptăngŷ dŷşmanı Barsa qiăfătŷndă bulıwı tŷrlăttŷ, ul barıhın da yŷnŷklăp bŷŷrgă tŷlŷnŷ* (BR, 281) “O zamanlar hayaletten, dev ve perilerden, ejderhalardan dŷşmanın saldırısından daha çok korkuyorlardı. Yüzünden belli etmemeye çalışsa da Ŭgek endişelenmişti. Tabi ki onu hayaletin en eski dŷşmanı Barsa’nın kılığında bulmak sarstı, o hepsini ayrıntılı olarak incelemek istedi.”

Aşağıdaki 13. metinde de Minligŷl’ün parmağındaki yŷzŷğŷ gören Uyıldan onu bu durum için sorgulamakta, daha önce böyle bir alışkanlığı yokken yŷzŷk takmasının dikkatini çekmesi üzerine, önceden görmediğı bu yŷzŷğŷ nereden aldığını sormaktadır. Minligŷl’ün daha önce yŷzŷk takma gibi bir alışkanlığının olmadığını *ŷŷk yuq inŷ bit, xatta min birgăn yŷzŷktŷ lă kŷmăy inŷ* cümlesinde anlamak mümkündür. Münlŷğŷl’ün artık yŷzŷk takmasıyla bu alışkanlık geçmişe ait bir alışkanlık olarak kalmıştır.

- 13) — *Qulıŷdağı yŷzŷktŷ qayzan aldın? — Qayzan tip... ŷzŷŷndŷkŷŷ. — ŷŷk yuq inŷ bit, xatta min birgăn yŷzŷktŷ lă kŷmăy inŷ. Dŷrŷşŷn gŷnă äyt älŷ, qayzan aldın? — Uyıldandın tawışında yanaw işŷŷlă inŷ. Minlŷğŷl kiskŷaştan huŷ ŷtkăn arala, binday hŷrawzıŷ bulasağın bŷŷp, ŷzŷŷsă aql uylarğa ŷlgŷrgăynŷ indŷ.* (NM, 172) “ — Elindeki yŷzŷğŷ nereden aldın?

— Nereden diye... kendiminki. — Önceden yoktu, hatta benim verdiğim yüzüğü de takmıyordun. Doğrusunu söyle hele, nereden aldın? — Uyıldan'ın sesinde tehdit hissediliyordu. Minligül akşam yemeğinden sonra geçen sürede, böyle bir sorunun olacağını bilip, kendince düşünmeye vakit bulmuştu.”

2.1.3.1.2.4. Geçmişte Şarta Bağlı Gerçekleşmemiş Hareket

Bu yapının şarta bağlı gerçekleşmemiş hareket işlevi, genellikle konuşucunun cümlesinde bir şart cümlecisi ile bağlantılı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu tarz cümleler tamamen konuşucunun farz etmesiyle ilgilidir. Konuşucu, şarta bağladığı hareketi, geçmişe gönderimde bulunarak bağlantı kurmakta ve artık sonucu belli olan bir olay veya durum hakkında geçmişe yönelik bir faraziye kurmaktadır.

Aşağıdaki 14. örnekte Fetiha'nın yoldaki Tatar tüccarlara söylediği *Saq qına huñlahagız, xarap bula inñm* cümlesinden dinleyici konumundaki Tatar tüccarlar ve okuyucu, onun harap olmadığını anlamaktadır. Fetiha harap olmamış, yaşadığı deneyimde, zamanında gelen kişilere “Gecikseydiniz” şartını kurarak bu durumda geçmişteki tecrübesinin ne yönde gelişeceği hakkında bir faraziye kurmaktadır.

14) *Fätixa uramğa alıp sıqqas qına üyzägılärzññ qısqırışıwı asıgıraq işñıldı:*

— *Täwfiqhızzar! —Küpä-kündüz kilp talanılar! —Mähgı izgılñ kürmägız!.. Yulda barışlay, Fätixa bay Tatar sawzagärı mññn üzññä nikax uqıtırğa qunaqtar saqırılıwı xaqında hıyläp: —Saq qına huñlahagız, xarap bula inñm, — tinı. (MB, 220) “Fetiha sokağa çıkınca evdekilerin bağırışları daha da açık işitildi: — Ahlaksızlar! — Güpegündüz gelip gasp ettiler! — Sonsuza kadar huzur görmeyin!.. Yolda geçerken, Fetiha zengin Tatar tüccarla evlenmek için misafirlerin davet edilmesi hakkında konuşup: — Gecikseydiniz, harap oluyordum, dedi.”*

15. metinde eser kahramanının karşısında çok güzel özelliklere sahip bir kız da olsa gönlü hâlâ Hemit'tedir. Fakat o, bu duygularına Hemit'e gururu yüzünden söyleyememektedir. Öyle ki, Hemit konuyu açmasa ölene kadar bunu söyleyemeyeceğini düşünmektedir. Bu durum metinde *Ägär Xämit üzİ bil turala hüž başlamaha, ul üzİññ hargayıp ülgändä lä bını äytmäyäsäğñä, bİldİrmäyäsäğñä tüşñä inİ* cümlesiyle işaretlenmiştir.

- 15) *İşsän, tırış, başalqı xülüqlü, tulqınlanıp tırğan üzün qara säslİ, bütä yüzñä nindäyzİr gäjäp zur hıykımlılık, yaqtılıq birİp tırğan uysan qara küzlİ bil qızqı yaratmaşlıq tügİ inİ. Läkin unı yürägñä Xämittän başqa bİr kİngä lä urın yuq inİ. Unı yarata, unı üsün yän ata inİ haman. Tik bil xisñ bİldİrİgä haman unı gürurlıgı irİk birmänİ. Ägär Xämit üzİ bil turala hüž başlamaha, ul üzİññ hargayıp ülgändä lä bını äytmäyäsäğñä, bİldİrmäyäsäğñä tüşñä inİ* (Uİ, 283) “ Çalışkan, gayretli, sakın tabiatlı, dalgalanıp duran uzun siyah saçlı, bütün yüzüne bir nevi acayip bir sevimlilik, parlaklık veren dalgın kara gözlü, bu kızı sevmemek mümkün değildi. Ama onun yüreğinde Hemit'ten başka kimseye yer yoktu. Hâlâ onu seviyor, onun için can atıyordu. Ancak, bunu hissettirmeye onun gururu izin vermedi. Eğer Hemit bu konu hakkında söze başlamasa, o sararıp öldüğünde de bunu söylemeyeceğini, anlatmacağını düşünüyordu.”

2.1.4. BELİRLİ UZAK GEÇMİŞ ZAMAN

(Bıldalı İlik Ütkän Zaman)

2.1.4.1. {-GAynI}

2.1.4.1.1.Kullanım

Başkurt Türkçesinde belirli uzak geçmiş zaman yine birleşik bir yapı ile, {-GAn} fiil çekim eki ve *i-* fiilinin {-DX/-nX/-zX} fiil çekim ekinin üçüncü şahıs çekimiyle oluşmaktadır. Bu zamanın Başkurt Türkçesinde kullanılan şeklini aşağıdaki gibi formüle edebiliriz.

Fiil + {-GAynI} + şahıs eki < Fiil + {-GAn} + *inI* + şahıs eki

Belirli uzak geçmiş zamanın şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>başlağaynım</i> “başlamıştım”	<i>başlağaynıq</i>
2. şh. <i>başlağaynıñ</i>	<i>başlağaynıgız</i>
3. şh. <i>başlağaynı</i>	<i>başlağaynı(lar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yıbärgäynım</i> “göndermiştim”	<i>yıbärgäynık</i>
2. şh. <i>yıbärgäynıñ</i>	<i>yıbärgäynıgız</i>
3. şh. <i>yıbärgäynı</i>	<i>yıbärgäynı(lär)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>qaytqaynım</i> “dönmüştüm”	<i>qaytqaynıq</i>

2. şh. <i>qaytqaynuŋ</i>	<i>qaytqaynıǵız</i>
3. şh. <i>qaytqaynu</i>	<i>qaytqaynu(lar)</i>

Teklik

Çokluk

1. şh. <i>kütkäynĭm</i> “beklemiştim”	<i>kütkäynĭk</i>
2. şh. <i>kütkäynĭŋ</i>	<i>kütkäynĭǵız</i>
3. şh. <i>kütkäynĭ</i>	<i>kütkäynĭ(lär)</i>

Başkurt Türkçesinde bu zaman için diğer zamanlarda olduğu gibi farklı başlıklar kullanılmıştır. Yuldaşev, *proşedşeye neopredelennoye vremya* “belirsiz geçmiş zaman” (Yuldaşev 1981: 274), Dmitriyev, *küptän ütkän zaman* “uzak geçmiş zaman” (Dmitriyev 1950: 171), Kiyekbayev, *şahitlı ikĭnsĭ ütkän zaman* “şahitli ikinci geçmiş zaman” (Kiyekbayev 1966: 103) başlıkları altında bu zamanı incelemişlerdir.

Dmitriyev, *algän + inĭm = algaynuŋ, kilgän + inĭm = kilgäynĭm* şeklinde iki ayrı unsurdan oluştuğunu ifade ettiği bu birleşik yapıyı, zaman kavramını her iki unsurdan ayrı olarak gösterebilmek için şahıs çekimini verirken {-GAn} + *inĭ* şeklinde verdiğini belirtmiştir (Dmitriyev: 1950: 172). Kiyekbayev de analitik yapılar içerisinde yer verdiği bu zamanın yapısının {-GAn} fiil çekim eki ile *inĭ* birleşmesinden oluştuğu fikrindedir (Kiyekbayev 1958: 148). Zamanın yapısıyla ilgili direkt olarak kendi düşüncesine yer vermeyen Zeynullin ise Kiyekbayev ve Biyişev’in görüşlerine yer vermekle yetinmiştir. Kiyekbayev, bu yapının {-GAy} gelecek zaman sıfat fiili ile *inĭ* şeklinin birleşimi olduğu fikrini savunmuştur. Ona göre, *algay + inĭ = algaynu, kilgäy + inĭ = kilgäynĭ* şeklindedir. Biyişev ise, Başkurt Türkçesinin ağızlarında *barğaynu, kilgäynĭ* kullanımıyla birlikte, *barğan inĭ, kilgän inĭ* şekillerinin aynı anda kullanıldığını, ancak bu iki şeklin birbiriyle aynı manada

kullanıldığı için fonksiyonları bakımından birbirinden ayrılmadığını belirtmiştir (Zeynullin'den, Kiyekbayev 1957: 3; Biyişev 1958: 79).

Bu iki farklı görüşü dikkate aldığımızda {-GAy} + *inĭ* birleşiminin ekin bugün Başkurt Türkçesinde verdiği anlama uymadığı dikkat çekmektedir. {-GAy}, Türkçenin tarihî ve bugünkü lehçelerinde gelecek zamanı ifade eden bir sıfat fiil ekidir. Bu ek ayrıca gelecek zaman çekimi için de kullanılmıştır. Ekin, gelecek zaman anlamından sıyrılıp, bu birleşmede uzak geçmiş ifade eder hâle gelmesi biraz farazi görünmektedir. Bu nedenle bu analitik şeklin {-GAn} + *inĭ* birleşmesinde oluşmuş olması muhtemeldir. Bu analitik yapıda Başkurt Türkçesinin ağızlarının da etkisiyle ilk olarak /n/ sesi düşmüş ve ardından karşı karşıya kalan /a/ ve /i/ seslerinin yan yana gelmesi neticesinde bir telafi uzunluğundan sonra /y/ sesi türemiş ve böylece {-GAynI} biçimi oluşmuş olmalıdır. Türkçenin diğer kollarından olan Kazak, Kırgız ve Altay Türkçelerinde {-GAn} ile yapılan fiil çekimlerinde teklik birinci şahıs çekiminin *alğanmın>alğam* şeklinde kullanımları vardır (Iskakov 1991: 328; Kудayбергенov 1980: 406-408). Burada da /n/ sesinin düştüğü görülmektedir. Hem Başkurt Türkçesi hem de diğer lehçelerden verilen örneklerde iki /n/ ünsüzünün ardı ardına gelmesinden dolayı ortaya çıkan kakofoni de bu ünsüzlerden birinin terk edilmesine sebep olmuş olabilir.

Başkurt Türkçesinde belirli uzak geçmiş zaman, ikinci bir zamanı bildiren iş, oluş ve hareketlerden daha önce olan iş, oluş ve hareketleri bildirmektedir. Ekin bu işlevi onun Başkurt Türkçesindeki temel işlevi olup, başka bir zamanla bağlantılı olarak kullanıldığını, cümledeki zaman zarfları ve zarf fiiller belirler (Zeynullin 2002: 129; Dmitriyev 1950: 172; Yuldaşev 1981: 276).

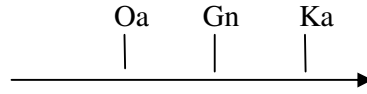
Bu yapı, daha çok yapıdan hareket ederek zaman sistemini sınıflandırmış olan Türkiye Türkçesi gramerlerinde öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi olarak ele alınıp incelenmiştir. İki yapı fonksiyon olarak da benzerlikler gösterir. Başkurt Türkçesinde {-GAn} fiil çekim ekinin fonksiyonları arasında yer alan aktarım tabanlı delile dayalılık işlevinin bu analitik yapıda tamamen işlevini kaybettiği görülmektedir.

{-GAynI} fiil çekim eki ile yapılan belirli uzak geçmiş zaman, konuşucunun bizzat şahit olup yaşadığı bir olay ya da durumu ifade etmektedir. Burada {-GAn} fiil çekim ekinin doğrudan deneyim fonksiyonu belirginleşmiştir.

Bu yapının ortaya koyduğu belirli uzak geçmiş zaman işlevini zaman çizgisinde aşağıdaki örnekte şu şekilde gösterebiliriz.

Ul ũygä qaytqanda min ũygä bargan inŕm.

“O eve döndüğünde ben eve gitmiştim.”

Şekil 13. Belirli uzak geçmiş zamanın sunumu.

Yukarıda verilen cümleyi zaman çizelgesinde yerleştirecek olursak, *eve döndüğünde* zarfı cümlelerin gönderim noktasını oluşturmakta ve olay bu gönderim noktasına göre daha önceki bir zamanda gerçekleşmiş bulunmaktadır; ancak, {-GAynI} fiil çekim eki ile gönderim noktası cümlede bu kadar net olarak belirtilmemiş, genel olarak geçmişte belirsiz bir zamanda gerçekleşmiş olay veya durumlar da ifade edilebilir. Bu defa cümlede gönderim noktası tam olarak belirtilmemiş de olsa geçmişte belirsiz bir zaman, hem konuşucu hem de dinleyici tarafından doğal olarak algılanmaktadır.

Bu birleşik yapıda, zamanı ve kipi ifade eden fiil çekim ekleri bir arada bulunmaktadır. Ekin yapısındaki {-DX} cümlede söz konusu olay veya durumu geçmişe taşıırken, {-GAn} fiil çekim eki ise, bazı kiplik fonksiyonları gerçekleştirmektedir; ancak, ekin başkasından duyarak nakletme işlevi olan aktarım tabanlı delile dayalılık işlevi bu yapıda görülmez. Çünkü {-GAynI} fiil çekim eki ile ifade edilen olay veya duruma konuşucu tarafından bizzat şahit olunmuştur.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Belirli uzak geçmiş zamanın olumsuz şekli yine olumsuzluk eki *-ma/-mä* nin fiilden sonra kullanılmasıyla gerçekleşmektedir. Konuşucu tarafından geçmişte bizzat şahit olunmuş olay veya durumun gerçekleşmediğini ifade etmek için kullanılır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>asmağaynım</i> “açmamıştım”	<i>asmağaynıq</i>
2. şh. <i>asmağaynıñ</i>	<i>asmağaynıgız</i>
3. şh. <i>asmağaynı</i>	<i>asmağaynı(lar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>hüylämägäynĭm</i> “söylememiştim”	<i>hüylämägäynĭk</i>
2. şh. <i>hüylämägäynĭñ</i>	<i>hüylämägäynĭgız</i>
3. şh. <i>hüylämägäynĭ</i>	<i>hüylämägäynĭ(lär)</i>

Soru Şekli (Hürav Formahı)

Bu zamanın soru şekli ise diğer bütün zamanlarda olduğu gibi fiil çekiminde zaman eki ve şahıs ekinden sonra *-mı/-mĭ* soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yazğaynımmı</i> “yazmış mıydım”	<i>yazğaynıqmı</i>
2. şh. <i>yazğaynıñmı</i>	<i>yazğaynıgızmı</i>
3. şh. <i>yazğaynımı</i>	<i>yazğaynı(lar)mı</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kürgäynġmmĭ</i> “görmüş müydüm”	<i>kürgäynġkmĭ</i>
2. şh. <i>kürgäynġmĭ</i>	<i>kürgäynġġzmĭ</i>
3. şh. <i>kürgäynġmĭ</i>	<i>kürgäynġ(lär)mĭ</i>

2.1.4.1.2. İşlevler

2.1.4.1.2.1. Doğrudan Deneyim; Geçmişte Duyu Tabanlı Delile Dayalılık

Konuşucu duyuları yoluyla edindiği algısına {-GAn} fiil çekim eki ile işaret edebiliyordu. {-GAynI} fiil çekim ekiyle ise, konuşucu bu defa geçmişteki algısına işaret etmektedir. Burada belirli bir zamandan bahsetmek gerekir. Çünkü duyular yoluyla edinilen bilgilere işaret eden konuşucu, olay ya da durumun bizzat içinde yaşamış olmalıdır. {-GAynI} < {-GAn} + *inĭ* den oluşan bu birleşik yapının {-GAn} çekim eki konuşucunun görme, işitme, hissetme, dokunma gibi duyuları yoluyla edindiği algısına işaret ederken, *inĭ* çekimli fiilindeki {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki ise bu algıyı geçmişe taşımakta ve dinleyici ya da okuyucu olay veya durumun geçmişte gerçekleştiğini bilmektedir.

Edebî eserlerde {-GAynI} fiil çekim ekiyle yazar, çoğu zaman geçmişteki duyu tabanlı delillere işaret ederken aynı zamanda anlattığı olay veya durumun tasvirini de yapabilmektedir. Zaten duyu tabanlı deliller hikâye, roman gibi edebî türlerde bir tasvir vasıtası olarak çok fazla kullanılmaktadır.

Aşağıdaki 1. örnekte, eser kahramanı Musa'nın kendi birliğiyle düşmanları olan Kızılları kuşatıp onlara uyarılarda bulunmaları üzerine Kızılların ateş açması anlatılmaktadır. Burada yazar tarafından Musa'nın Kızılların ateş açmasıyla içinde

bulunduğu ruhî ve fiziksel durumu *Musanıñ küzñ qan başqaynı* cümlesiyle işaretlenmiştir. Burada “kan basmıştı” çekimli fiilinde geçmişteki görmeye dayalı bir algıya işaret edilmektedir.

- 1) *Musa polqın tıngı un ikälä kütärzı Smolensılarını uratıp aldılar za ultimatum ybärzläär qural taşlağız, üz irkığız mñän qural halhağız, tıymäyäsäkbız! Qızıldar pulemettan ut astı. Musanıñ küzñ qan başqaynı. Ul tiğız rät bulıp tızılğan hıbaylılarınıñ aldına sıqtı — Başqurttar! — Musanıñ tawışı räximhız inı — Tuğandar! Gäskär! Bız qızıldarğa üz irkibız mñän quşıldıq.* (UYT, 34) “Musa alayını gece on ikide kaldırdı. Katrancıları çevrelediler ve kesin uyarı verdiler: ‘Silâh bırakın! Kendi iradenizle silah bırakırsanız, dokunmayacağız!’ Kızıllar makineli tüfeklerle ateş açtı. Musa’nın gözünü kan bürümüştü. O bir sıra olup dizilen askerlerinin önüne çıktı — Başkurtlar! — Musa’nın sesi acımasızdı — Kardeşler! Asker! Biz Kızıllara kendi irademizle katıldık.”

2. örnekte ise yine yazar tarafından savaştan dönen İlyas’ın yaşadıkları ve fizikî görünümü tasvir edilmektedir. İlyas’ın, ayaklarıyla hızlı yürüyemediğinden, kulaklarının iyi işitmediğinden bahsedildikten sonra, *Ä yüzünä, ĩp kiptırgän alabuğa tıgı kñwık, harı yügırgäynı* cümlesiyle onun yüzünün sarı bir renk aldığına işaret edilmiştir. Burada görmek suretiyle edinilen delile işaret edilmektedir. İşaret edilen bu görme tabanlı delil, geçmişte gerçekleşmiş ve sarı renk alma işi bitmiştir. Böylece *harı yügırgäynı* çekimli fiilinde {-GAn} bitmişlik ve kip fonksiyonlarını üstlenirken, {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki de geçmiş zaman fonksiyonunu yerine getirmektedir.

- 2) *Büyük Vatan huğışınıñ in awır sağında İlyas ağahı ikñsı tapqır qayttı. Tik bıl yulı unı maşına mñän barıp alıw tügıl, at ta ybärmägäynläär.*

İlyas ũsraqılı ilawğa ultırıp qayttı. Unın ikı ayağı la yŭrŭmäy tiyŭrlŭk, qŭlağı la nasar işŭä. Ä yŭžŭnä, ĩŭp kiptŭrgän alabuğa tŭşŭ kŭwŭk, harı yŭgŭrgävnŭ (KKTY, 7) “Bŭyŭk vatan harbinin en zor dŭneminde İlyas aĭabeyi ikinci defa dŭndŭ; ancak, bu defa onu deĭil arabayla almak, at bile gŭndermediler. İlyas rast geldiğı bir arabayla dŭndŭ. Onun gibi iki ayağı da yŭrŭmŭyor, kulakları da kŭtŭ iŭitiyor. Yŭzŭ de asılıp kurumuş levrek rengi gibi sarı renk almıŭtı.”

2.1.4.1.2.2. Geçmiş Zamanda Doğrudan Deneyim

Başkurt Türkçesinde belirli uzak geçmiş i ifade eden {-GAynI} fiil çekim eki, zaman olarak geçmişte meydana gelmiş olay veya durumlara işaret etmektedir; ancak, geçmişte gerçekleşen bu olay veya durumlar, bizzat konuşucunun içinde bulunduğu ya da en azından şahit olduğu bir olay ve durumlardır. Ekin bu işlevindeki durum, {-GAn} fiil çekim ekinin aktarım tabanlı delile dayalılık fonksiyonunu devre dışı bırakmaktadır. Cümlede {-GAynI} fiil çekim eki ile ifade edilen anlam hiçbir zaman naklî bir kullanım olamaz. Bu birleşik yapı içerisinde {-GAn} fiil çekim ekinin işlevi geçmişte gerçekleşen olaya tanık olma, bizzat yaşamayı, sonuç olarak doğrudan deneyimi ifade etmesidir, ayrıca yine ekin tabiatı gereği yaşanan bu olay tamamlanıp bitmiştir. Eğer söz konusu özellikle bir edebî metinse, yine bu fiil çekim eki tasvir vasıtası olarak da kullanılabilmektedir.

Aşağıda 3. örnekte *Rifat mŭnän äsähŭ qaytqanda, Tahira yatqaynı* cümlesinde yazar olayı ve içinde bulunulan durumu tasvir etmektedir. Bu tasvir içerisinde geçmişte gerçekleşen bu olay için belirli bir gönderim noktası verilmiştir. Cümle zarfı olan *Rifat mŭnän äsähŭ qaytqanda* ifadesi, konuşma ya da anlatma anına göre geçmişte bir gönderim noktasını ifade etmektedir. Bu durumda Rifat ve annesi döndüğünde Tahira'nın yatma işi bu zamana göre geçmişte belirsiz bir zamanda bitmiştir. {-GAn} fiil çekim eki ile ifade edilen, yatma işinin geçmişte bir zamanda

bitmiş olmasıdır. Ardından gelen {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki ise, bu bitme işini geçmişe taşımaktadır. Bu doğrudan yaşanmış ve bitmişliği ifade eden {-GAn} fiil çekim eki, aynı zamanda görmeye dayalı bir delile de işaret etmektedir; ancak, asıl vurgulanan yatma işinin gönderim noktasındaki zamana göre bitmiş olduğudur.

- 3) *Rifat mñnñn äsähñ qaytqanda, Tahira yatqaynı. Aşarğa äzñrläp quyğan quyıwın, ämmä tñrñp mäşäqätlänmññ, ä Rifat hır birmñññ, qatınınıñ yaratmağanlıñın bñlhä lä, üyzä şart-şürt başıp yñrñññ, qısırıp hñyläştñ. Äsähñ, ulım kilñdñn bik qurqıp tñra ikñn, tip uylamahın üsññ Yuramal şulayttı. (UYT, 303) “Rifat’la annesi döndüğünde Tahira yatmıştı. Yemek yemek için koyduklarını, ama kalkıp zahmet etmedi. Rifat da durumunu belli etmedi. Hanımının sevmediğini bilse de evde pat pat yürüdü, bağırıp konuştu. Yuramal, annesinin, oğlum gelinden pek korkuyormuş, diye düşünmemesi için böyle yaptı.”*

Aşağıdaki 4. örnekte de yine ekin bu işlevini görmek mümkündür. Olay yine yazarın gözünden okuyucuya sunulmaktadır. Hammat’ın beklemediği bir teklif karşısında nasıl cevap vereceğini bilememesi anlatıldıktan sonra, *Kisñrñlgñn tñn yarahu la, yñn yarahu la, kürähññ, unıñ qatı ixtıyarın nıq qına qaşsatqaynı* cümlesi yer alır. Bu cümle *kürähññ* kiplik kelimesi ile bir ihtimal anlamı da kazanmıştır. Bu kiplik kelimenin ardından gelen *qaşsatqaynı* çekimli fiili Hammat’ın içinde bulunduğu durumu tasvir etmektedir. Bu tasvirde görsel deliller yoluyla edinilen bilgilere işaret söz konusudur.

- 4) *Kñtñlmägñn bıl täqdimgä Xammat qapıl gına ni tip yawap qaytarırğa la bñlmñññ. Kisñrñlgñn tñn yarahu la, yñn yarahu la, kürähññ, unıñ qatı ixtıyarın nıq qına qaşsatqaynı. Şuğa axırı qustıñı: —Hin bığa nisñk qarayñıñ?— tip qabatlap hñrağas: —Yarar,— tip bñşññqñ gına qul hñltäp ük quyzı. (Uİ, 31) “Beklenmeyen bu teklife Hammat hemen nasıl*

cevap vereceğini bilemedi. Affedilen ten yarası da can yarası da galiba onun sert iradesini daha da sarsmıştı. İşte sonra erkek kardeşi: — Sen buna nasıl bakıyorsun?, diye tekrar sorunca: — Tamam, diye mahzun bir şekilde elini salladı.”

5. örnekte Alişa'nın söylediği *Min barganda kisŭzän sıqqaynım* cümlesinde, giderken ifadesi cümlenin zarfını ve dolayısıyla da gönderim noktasını oluşturmaktadır. Söz konusu çıkma işi, gitme işi esnasında gerçekleştiği için Alişa, “çıkılmışım” ifadesini kullanmıştır. Konuşma anına göre geçmişte bir zamanı karşılayan giderken zaman noktasında, konuşucu, bizzat içinde bulunduğu işi {-GAynI} fiil çekim eki ile ifade etmiştir.

5) — *Bŭr zä qalmay kitŭp büttülärmŭ ikän?*— *tip qızıqhındı Alŭşa.* — *Bütähŭ lă bulırğa tŭŷŷ. Bŭlähŭmŭ, Ŭlŭ İyŭk küpŭrŭndä xäzŭr ularzŭŷ haqsıları tŭrmay. Min barganda kisŭzän sıqqaynım. Qaytqanda yurŷ küpŭrŭzän uzzım. Bŭr kŭm dă minŭ tuqtatmanı.* — *Şäp!*— *tinŭ Alŭşa, qıwanıp.*— *Bälki, qasıp kitkändärzŭr, ä?* — *Kŭmdän? hinŭŷ mŭnän minänmŭ ni?*— *tip küldŭ Bayras.*— *Hin dă uylap taptŭŷ, imŷ!* (Uİ, 97) “— Hiç biri de kalmayıp gitti mi acaba? diye meraklandı Alişa. — Hepsi de olmalı. Biliyor musun, Ulu İyik köprüsünde şimdi onların nöbetçileri durmuyor. Ben giderken geçitten çıkılmışım. Dönerken kasten köprüden geçtim. Hiç kimse de beni durdurmadı. — Çabuk, dedi Alişa sevinerek. — Belki, kaçıp gitmişlerdir ha? — Kimden? Seninle benden mi? diye güldü Bayras. — Sen de güya düşünüp buldun!”

Aşağıdaki 6. örnekte de Musa'nın toplantıdan evine döndüğü anlatılmaktadır. Ardından *Qatını mŭnän ultırıp säy isä gŭnä başlağaynı* cümlesi yer almıştır. Burada bu cümlenin ardından Musa ve kardeşi arasında geçen bir diyalog yer alacaktır. Dolayısıyla konuşma anı bu diyalog zamanına göre odaklanmış ve yukarıdaki

cümlenin gönderim noktası diyalogun başladığı nokta olarak belirlenmiştir. Söz konusu ana göre çay içmeye başlama işi geçmişte kalmış ve bitmiştir.

- 6) *Käñäşmä tamamlangas, Musa Mürtazin fatırzağı gailähİ ĩrgähñä qayttı. Qatını mñän ultırıp säy isä gñä başlağaynı, İskändär qustıhı kilip indİ. —Ağay, hawmu! —Qapılda arıw, qustım, — tip Musa xäylälİ yılmayzı. — Niñä minñ mñän gñä iñäñläşähñ? —Min yñgäy ĩrgähñdä yañıra qına bulıp kittİM. (MB, 352) “Toplantı tamamlanınca, Musa Murtazin dairedeki ailesinin yanına döndü. Hanımıyla oturup çay içmeye başlamıştı. Erkek kardeşi İskender gelip — Ağabey merhaba! — Hâlen hasta, kardeşim diye Musa kurnazca güldü. — Neden benimle tekrar selamlaşıyorsun? — Ben yengenin yanına daha yeni geldim.”*

Aşağıdaki 7-10. örnekler {-GAYnI} fiil çekim ekinin bu tarz işlevine örnektir.

- 7) *—Quy, inmäyİk, — tinİ. Unan tıttı la kirİ äylänİp yugİrzİ. Xürmät unan qalırğa tİlämänİ. Ular xäzİr ağay mñän hñlİ kİwİk tatıwzar, duştar inİ. Xatta huñğı vaqıtta bİr partala ultırıp uqıy başlağaynılar. Balalar yürtünñ qapqahı yanında ular Sabirzİ üsrattılar. Ul, gäzätİñsä, duştarın tİrtmä tİlİlänİp qarşılanı. (ZB, 72) “— Bırak, girmeyelim, dedi. Ondan tuttu ve geri dönüp koştu. Hürmet onunla kalmayı istemedi. Onlar şimdi ağabey ile kız kardeş gibi hep birlikte, dosttular. Hatta son zamanda aynı sırada oturup okumaya başlamışlardı. Çocuk yurdunun kapısının yanında onlar Sabir’le karşılaştılar. O her zamanki gibi dostlarını sivri diliyle karşıladı.”*
- 8) *Mä, uqı! — tinİ Säläxİdin, tüş kİşähñän bİr qağız sıgarıp. Yañıra q uğa fronttaş iptäşñän xat kİlgäynİ Xäbärİ äzäm ısanmaşlıq: ana şul yğİ*

mñän yaqtaşı, eskadron komandırı, xärbi xızmettän ikñi bırgä buşap, tıwğan qalalarına qayta. Ä unda ıstär yaman. Nepmandarızıñ qütürüp bayıgıwın, tiptırıp yäşäwñ kürıp, yñmähä, hawlıgına yaraşlı xızmet taba almay qañgırıp yürüy-yürüy zä kisägı aybarlı qızıl komandır, yuqqa huğışqanbız, Sovyet vıası bütü, tip atılıp ülä... (ÜY, 31) “Me, oku!, dedi Selehetin, iç cebinden bir kağıt çıkarıp. Daha yeni cephe arkadaşından ona mektup gelmişti. İnanılmayacak bir haber: Bu genç ile onun hemşehrisi, bölük komutanı, vatan hizmetinden birlikte tahliye edilip, doğdukları şehirlerine dönüyor; ama, orada işler kötü. Nepmanların kudurup zenginleştiğini, keyif sürdüğünü görüp, ayrıca sağlığına uygun bir iş bulamayıp şaşkına dönüp, çünkü yiğit Kızıl kumandan, yok yere savaşımsız, Sovyet iktidarı bitti, diye kendini parçalayıp ölür...”

- 9) —Şulay. Azaq abızıym - kolxoz başlığı, bıl unıñ urınbaşarı buldı... Azaq... — Latifa butaldı. — Azaq şul Küpkäk Zülqärnäy abızıymdıñ başına yıtı: aştırtın äzäm, urınan bärıp tüşürzñ. Tanawın da yarızı bit. Kış yallap! — Şulaymı? —Şulay. İşimägäynñmı apay? —İşikäynñm dä, ısanmağaynum. —Isın xäl ul. — Latifa sigñmännı. — Şuğa Äpxalik xäzır bütä näşılñızgä üs tuta. (U, 309) “— Böyle. Sonra ağabeyim, kolhoz müdürü, bu onun yardımcısı oldu... Sonra... — Latifa mani oldu. — Sonra şu Küpkek Zülkerney ağabeyimin başına geçti: gizli bir adam, yerinden atıp indirdi. Burnunu da kırdı. İnsan tutmak! — Böyle mi? — Böyle. İşitmemiş miydin abla? — İşitmiştim de, inanmamıştım. — Gerçek bu. — Latifa gerilemedi. — Ephalik şimdi bütün neslimize intikam besliyor.”

- 10) Quy indı, Ğäzizä Mäxmütowna, — tip Moxayanow yänä yahalma yılmayzı, — talaşmayıq. Min bılay gına äytkäynñm. Üzığız bılıp tırahıgız, nimä gñä alayım timä, aqsa käräk. Ä unı bızgä hırağan

*hayın quş qullap tıttırmayzar. Ular hıyläşkändä nindäyzır uyga sumıp
turgan Zühränñ yüzü qapıl yaqtırıp kittı. Ul, äytırhñ, küptän hağınıp
kıkän kışññ kürzı yä ihä yuğaltqan qäzırı äybırñ taptı. (NM, 432)*

“Bırak artık Gezize Mehmutoyna, diye Muhayanov yine yapmacık gülümsedi, atışmayalım. Ben de böyle söylemişim. Siz biliyorsunuz ne alayım deme, para gerek. Bize onu sorduktan sonra iki elle tutturuyorlar. Onlar konuştuğunda kim bilir nasıl düşüncelere dalan Zühre’nin yüzü aniden parladı. O galiba, çoktandır özlediği birini gördü veya kaybettiği değerli bir şeyini buldu.”

2.1.4.1.2.3. Hatırlama

Başkurt Türkçesinde {-GAynI} fiil çekim eki, zaman zaman konuşucu tarafından geçmişte yaşanmış olay ya da durumu hatırlamayı ifade edebilir. Bu durumda yine konuşma anına göre geçmişte bir zaman ya da zaman dilimi içerisindeki yaşanan ve bitmiş olan doğrudan bir deneyime işaret edilmektedir. Ekin hatırlama işlevi bağlamdan ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla örneği çok sık rastlanan bir işlev değildir. Ancak, karşılıklı konuşma metinleri ya da hatıra metinlerinde rastlanabilmektedir.

Aşağıdaki 11. örnekte eser kahramanı Mahmut, çocukluk arkadaşı Kifaya ile konuşmakta ve geçmişte birlikte yaşadıkları bazı olayları hatırlayıp, arkadaşına da hatırlatmaktadır. “Hatırında mı?” sorusuyla cümlesine başlayan Mahmut, ardından kendi hatırladığı bilgisini arkadaşına söyleyerek geçmişte yaşanmış bu bilgiye işaret etmektedir. Zaman bakımından yine konuşma anına göre geçmişte yaşanmış ve bitmiş bir bilgiye işaret söz konusudur.

11) —*Kifaya, xätırñdämı, huñı yıldı uqıganda Mäskäw yılğahı buyına*

sıqqaynıq. *Gıl Başqürtüstan studenttarı gına inı. Şunda kartuf bıñırıp,*

futbol uynap yürüğüynĭk. Hin vratar bulıp tūrğaynıŋ...Mäxmüt nizĭr
hŭylärgä itä, ämmä qatını, äytĭrhĭŋ, unıŋ hüzĭn işĭmäy, Mäxmüt yümşaq
qına itĭp unı tŭrtkäläp aldı, tĭĭĭ haman ũndäşmägäs, hağayıp sitkä
yantayzı la qatınına qararı. Kifaya şım ğına ilay inĭ. Ni buldı tağı?!

(UYT, 163) “— Kifaya, hatırında mı, son yılı okurken (son sınıftayken) Moskava nehrinin kenarına ġitmiştik. Sadece daimi Başkurdistan öğrencileri vardı. Orada patates pişirip futbol oynamıştık. Sen kaleci olmuştun... Mahmut ne demeye çalışıyor, ama hanımı galiba onun dediklerini işitmiyor, Mahmut yumuşakça onu dürttü, o hâlâ seslenmeyince kuşkulayıp yanına eğildi ve hanımına baktı. Kifaya sessizce ağlıyordu. Ne oldu?”

2.1.4.2. {-(X)r} inĭ

2.1.4.2.1. Kullanım

Yine analitik şekilde oluşan bir başka zaman, {-(X)r} inĭ yapısıyla gerçekleşen belirli uzak geçmiş zamandır. Fiil tabanına getirilen {-(X)r} fiil çekim eki ile inĭ birleşmesiyle meydana gelmiştir.

Başkurt Türkçesinde {-(X)r} fiil çekim eki ile inĭ nin birleşmesinden oluşan belirli uzak geçmiş zamanı aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür.

Fiil + {-(X)r} inĭ + şahıs eki

Bu zamanın şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

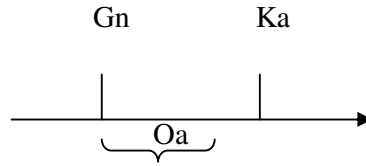
Teklik1. şh. *barır inǎm* “giderdim”2. şh. *barır inǎŋ*3. şh. *barır inǎ*Çokluk*barır inǎk**barır inǎŋǎz**barır inǎ(lär)*Teklik1. şh. *bütürür inǎm* “bitirirdim”2. şh. *bütürür inǎŋ*3. şh. *bütürür inǎ*Çokluk*bütürür inǎk**bütürür inǎŋǎz**bütürür inǎ(lär)*Teklik1. şh. *äzǎrlär inǎm* “hazırlardım”2. şh. *äzǎrlär inǎŋ*3. şh. *äzǎrlär inǎ*Çokluk*äzǎrlär inǎk**äzǎrlär inǎŋǎz**äzǎrlär inǎ(lär)*

Bu zamanın daha önceki {-GAynI} yapısının anlamından farklı bir durumu söz konusudur. Her ikisi de uzak geçmiş ifade etmesine rağmen, {-(X)r} *inǎ* şekli diğerinden biraz daha farklı bir durum arz etmektedir. Bu yapı için Zeynullin, *bildäli bürün (küptän) ütkän zaman* terimini kullanmıştır (Zeynullin 2002: 119). Bu terimin Türkiye Türkçesindeki karşılığı belirli eski geçmiş zaman şeklindedir. Burada bu yapının diğer belirli uzak geçmiş zamanlardan biraz daha farklı olduğunu belirtmek için yine eski anlamına gelen ikinci bir kelimenin kullanıldığı görülmektedir. Kiyekbayev, bu zaman için *qabatlangan üzallı küptän ütkän zamandıŋ ixtiram formahı* “tekrarlanan bağımsız uzak geçmiş zamanın hürmet şekli” şeklinde bir başlık kullanmıştır (Kiyekbayev 1966: 105). Buna benzer şekilde Yuldaşev de bu zamanı *formı davnoproşedşego opredelennogo vremeni* “belirli çok uzak geçmiş zamanlar” başlığı altında incelemiştir (Yuldaşev 1981: 277).

Dmitriyev ise, bu zamanı *ikinsĭ tamamlanmaĭan ũtkān zaman* “ikinci tamamlanmayan geçmiş zaman” terimi ile ifade etmiştir (Dmitriyev 1950: 162). Dmitriyev’in bu zamanın ifade ettiği anlamla ilgili olarak farklı bir görüşü dikkat çekmektedir. Ona göre, Başkurt Türkçesindeki bu zaman Rus dilindeki şart kipine karşılık gelmektedir (Dmitriyev 1950: 163).

$\{-(X)r\}$ *inĭ* analitik yapısının Başkurt Türkçesindeki temel işlevi, geçmişte belli aralıklarla devam eden bir olay veya durumu anlatmasıdır. Bunun yanında geçmişte belirli bir şarta bağlı olarak gerçekleştirilebilecek olup, gerçekleşmeyen iş, oluş ve hareketleri ya da konuşucu tarafından niyet, istek durumundaki hareketleri de ifade edebilir.

Belirli uzak geçmiş zamanın Başkurt Türkçesinde geçmişte sürekli bir hareketi ifade edişini, zaman çizgisinde aşğıdaki gibi göstermek mümkündür.

Şekil 14. Belirli uzak geçmiş zaman, $\{-(X)r\}$ *inĭ* yapısının sunumu.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Belirli çok uzak geçmiş zamanı ifade eden $\{-(X)r\}$ *inĭ* analitik yapısının olumsuzu, fiil tabanına yapının ilk kısmını teşkil eden $\{-(X)r\}$ fiil çekim ekinin olumsuzluğunu yapan $\{-mA\bar{s}-\}$ olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle gerçekleşmektedir. Ekin olumlu çekimlerde gerçekleştirdiği fonksiyona paralel olarak olumsuz çekim, geçmişte sürekli gerçekleşen olumsuz hareketi ifade eder.

Teklik

1. şh. *tıylamaş inĩm* “dinlemezdim”
2. şh. *tıylamaş inĩŋ*
3. şh. *tıylamaş inĩ*

Çokluk

- tıylamaş inĩk*
- tıylamaş inĩğĩz*
- tıylamaş inĩ(lär)*

Teklik

1. şh. *bilmäş inĩm* “bilmezdim”
2. şh. *bilmäş inĩŋ*
3. şh. *bilmäş inĩ*

Çokluk

- bilmäş inĩk*
- bilmäş inĩğĩz*
- bilmäş inĩ(lär)*

Soru Şekli (Hürav Formahı)

{-(X)r} *inĩ* analitik yapısının belirli çok uzak geçmiş zaman ifadesinde soru şekli yine {-mX} soru eki ile yapılır. Anlam olarak da bir olay veya durumun geçmişte sürekliliği sorgulanmaktadır.

Teklik

1. şh. *qarar inĩmmĩ* “bakar mıydım”
2. şh. *qarar inĩŋmĩ*
3. şh. *qarar inĩmĩ*

Çokluk

- qarar inĩkmĩ*
- qarar inĩğĩzmĩ*
- qarar inĩ(lär)mĩ*

Teklik

1. şh. *kürhätĩr inĩmmĩ* “gösterir miydim”
2. şh. *kürhätĩr inĩŋmĩ*
3. şh. *kürhätĩr inĩmĩ*

Çokluk

- kürhätĩr inĩkmĩ*
- kürhätĩr inĩğĩzmĩ*
- kürhätĩr inĩ(lär)mĩ*

2.1.4.2.2. İşlevler

2.1.4.2.2.1. Geçmişte Tekrarlanan Sürekli Hareket; Doğrudan Deneyim

{-(X)r} *inĭ* analitik şeklinin Başkurt Türkçesindeki işlevlerinden ilki, geçmişte belirli aralıklarla tekrarlanan olay veya durumları ifade etmesidir. Bu olay ve durumlar geçmişte belli aralıklarla tekrarlandığı, dolayısıyla süreklilik arz ettiği için alışkanlıkları da bildirebilmektedir.

Kiyekbayev, bu zamanın, belirli bir kişinin yaptığı iş, oluş ve hareketlerin hürmetle yüceltmeyi bildirdiğini, bu yüzden de, bu zamanın en çok üçüncü şahısta kullanıldığını belirtmiştir (Kiyekbayev 1966: 105). Zeynullin ise, cümlede sözü edilen kişinin veya nesnenin artık dünyada olmadığını, ancak konuşucunun onun iş, oluş ve hareketlerine şahit olduğunu, yani onun zamandaşı olduğunu bildirdiğini, olay veya durumun da sistemli bir şekilde tekrarlandığının vurgulandığını ifade eder (Zeynullin 2002: 119).

Bizim incelediğimiz örneklerde {-(X)r} *inĭ* analitik yapısının bu işlevi, ne Kiyekbayev'in dediği gibi sadece bir hürmet etme şekliyle ne de Zeynullin tarafından vurgulandığı gibi bahsi geçen kişinin ölmüş olmasıyla sınırlanamamaktadır. Bu analitik yapı, bu şartlar dışında da geçmişte tekrarlanarak devam edip, süreklilik ve alışkanlık kazanan iş, oluş ve hareketleri anlatmak için Başkurt Türkçesinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Elbette ölmüş birinin ardından söylenecek iş ve hareketler de bu yapıyla ifade edilecektir. Çünkü o kişiyle ilgili olarak bahsedilen işler, onun tarafından geçmişte yapılan ve alışkanlık arz eden işler olacaktır.

Aşağıdaki 1. örnekte değirmende yaşayan kişilerden bahsedilmektedir. İlk olarak onlarla ilgili bilgi verilirken pencereye göz atmadıklarından bahsedilmiştir. Bu cümlenin ardından *ĭĭk tirmängä yullanıwsını küzätĭp kñä tūrūrzar inĭ* cümlesi

gelmiştir. Burada değirmende yaşayan bu kişilerin daha önce sürekli olarak yaptıkları bir işten bahsedilmektedir. Değirmene doğru gelenleri gözetlemek onların her zaman tekrar ettikleri bir alışkanlıklarıdır. Cümlede kahramanlarını tasvir eden yazar tarafından {-(X)r} *inĭ* yapısıyla işaret edilen anlam bu şekilde geçmişte bir alışkanlıktır.

- 1) *Ūnhŭz ultırzılar. Tăzrăgă kŭz halıwsı bulmanı. ĭĭk tirmăngă yullanıwsını kŭzătĭp kĭnă tŭrŭrzar inĭ. Yănăhĭ, taw arahınan bĭrĭyhĭ tŭşŭp kilmăymĭ? Xăzĭr ĭş qayğılu kittĭ. Xăbăr hŭylăwzăn, hŭz kŭrăştĭrŭwzăn dă fătŭwă yuk kŭwĭk.* (U, 319) “Sessiz oturdular. Pencereye göz atmadı. Önceden değirmene doğru gelenleri gözetlerlerdi. Dağ arasından kimse gelmiyor muymuş? Şimdi iş derdi bitti. Haberleri konuşmaktan, laflamaktan da fetva yok gibi.”

Aşağıdaki 2. örnekte iki kahramanın konuşması esnasında birinin Zkonov efendiden bahsettiğini görüyoruz. Zkonov efendiyi hatırlayıp onu tasvir eden eser kahramanı tarafından söylenen *Ūstŭnă kĭyĭr kĭyĭmĭyuq inĭ unıŭ, kŭp vaqıt aslı-tuqlı yŭrŭr inĭ* cümlesi bu kişinin geçmişteki fizikî görünümü ve durumu ile ilgilidir. Zkonov Efendinin çoğu zaman yarı aç yarı tok geziyor olduğunun ifade edilmesi onun içinde bulunduğu durumu tasvir etmekte ve ona ait alışkanlık arz eden bir duruma işaret etmektedir.

- 2) *Hĭzzĭŭ hŭzzărĭğĭz Peterburgta uqıp yŭrŭgăn saqtağı bĭr yĭğĭtĭ xătĭrlătă miŭă, Zakonow äfändĭ. Ūstŭnă kĭyĭr kĭyĭmĭyuq inĭ unıŭ, kŭp vaqıt aslı-tuqlı yŭrŭr inĭ. Ä gĭl kilăsăk, tuzğa yazmağan matur tŭrmŭş turahında xıyallana tŭrgaynı. Buş xıyal mĭnăn yăşăp qara bar! Isınbarlıqtı ŭnŭtŭrgă yaramay.* (NM, 259) “Sizin sözleriniz bana Peterburg’ta okurkenki bir genci hatırlatıyor, Zkonov Efendi. Üstüne giyecek giysisi

yoktu onun. Çoğu zaman yarı aç yarı tok yaşardı; ama, daima gelecek, saçma sapan güzel hayat hakkında hayaller kuruyordu. Boş hayallerle yaşa git! Gerçeği unutmak iyi değildir.”

3. örnekte ise Sajide’nin geçmişte içinde bulunduğu durum ve şartlar ile bu şartlar altında onun davranış şekilleri ve yaşadıklarından bahsedilmektedir. Bu tasvir içinde Sajide’nin üvey annesi tarafından cezalandırıldığı, dövüldüğü ve bütün bunların yanında işleri çok iyi öğrendiği anlatıldıktan sonra *Higİz yäşändä gǔbürlätİp hıyr hawır, ällä qayzağı qǔyınan kǔyäntäläp hıw taşır inİ* cümlesiyle onun sekiz yaşında yaptığı inek sağma ve su taşıma işlerinden bahsedilmektedir. Sajide bu işleri geçmişte sürekli olarak yapmaktadır. Onun geçmişteki alışkanlığı cümlede {-(X)r} *inİ* yapısıyla işaretlenmiştir.

- 3) *Ällä niñä ilamay tǔrgaynı şul Sajidä. Ügäy üsähi unı äylängän hayın tuqmay, tǔrlüsä yazalay, ä ul irİnİ tǔsläy zä ünün dä sıgarmay. Awırıp yatqanın da xätİrlämäy ul. Bäläkäyzän bİşİ bulıp üstİ. İşkä lä qatınqı üyrändİ. Higİz yäşändä gǔbürlätİp hıyr hawır, ällä qayzağı qǔyınan kǔyäntäläp huw taşır inİ* (NM, 266) “Bu Sajide neden ağlamıyordu bilinmez. Üvey annesi onu durmadan dövüyor, çeşitli şekillerde cezalandırıyor, ama o dudaklarını dişleyip, sesini bile çıkarmıyor. O hastalanıp yattığını da hatırlamıyor. Çocukkinden sağlam yetişti. İşi de sağlam öğrendi. Sekiz yaşında gübür gübür inek sağlar, nerelerdeki kuyudan omuzlayıp su taşırdı.”

Aşağıdaki 4. örnekte ise eser kahramanı Marat’ın anne ve babasının evlilikleri ve mutlu yaşadıkları anlatılmaktadır. Yazar tarafından yapılan bu tasvirlerde, olaylar anlatılan ana göre geçmişte kalmıştır. Marat’ın anne ve babasının hayatta olmadığı anlaşılmaktadır. Çok mutlu bir evlilik geçiren Marat’ın anne ve babası hep bir arada kalmışlardır. Burada her yuvada olabilecek tartışmalardan da bahsedildikten sonra, bu yuvada da kavgalar çıktığı zaman babanın kolunu sallayıp bir şeyler söyleyerek

işi oyuna çevirmesinden bahsedilmektedir. Babanın bu hareketi, her kavga çıktığında tekrarlanan bir harekettir ve cümlede {-(X)r} *inİ* yapısıyla ifade edilmiştir.

- 4) *Bırİİ utız biş yäştä, ikİnsİİ utızğa yİä yazıp, ğailä tūrmüşün tanhıqlap üylänİİwzänmİ, qılıq-fiğİldärİ yüp kilİwzänmİ, Marattuğ ata-äsähİ tatıw yäşänİär. Yürtta hawıt-haba şaltıramay bulmay, älbittä. Mägär, bähäs qubıp, äz ğnä üsqün üsa başlanımı, Zarif Yäntürä ulı, qul hİltäp: «İy, min dä indİ... Hinİİ dūrİş tä baha!» — tip külp, İstİ uyinga bürür za **yİärİ** **inİ** (ÜY, 266) “Birisi otuz beş yaşında, diğeri otuzuna gelmiş, aile hayatını arzulayıp evlendiklerinden mi, karakterlerinin çift yaratıldığından mı, Marat’ın anne babası hep birlikte yaşadılar. Bir yuvada kap kaçak şangırdamadan olmuyor elbette; ama, kavga kopup azıcık kıvılcımlar çıkmaya başladı mı Zarif Yentüre oğlu, kolunu sallayıp: ‘Ey, ben de artık... Senin ki doğru tabii ki!’ diye gülüp işi oyuna çevirirdi.”*

Aşağıdaki 5-7. örneklerde de {-(X)r} *inİ* analitik yapısının bu işlevini görmek mümkündür.

- 5) *Bınan tış ul üz ilİn, tıwıp-üskän awılın hağındı, Başqürtüstanga qaytıp tüyäk yañırtırğa xıyallandı. Marattuğ işİndä, atahı äylänİr zä: «İx, üttİ ğümİrİİz bınaw qūrüm başıp bütäkän, şaw-şıwlı, tınsıw qalala! Üz tİİndä kinänİp hİyläşİp bulmay, tuğan-tıwmasanı yuğaltıp barabız...» — tip **kürhünür inİ** (ÜY, 267) “Bundan başka o kendi memleketini, doğup büyüdüğü köyünü özledi, Başkurdistan’a dönüp hayatını yeniden kurmayı hayal etti. Marat’ın aklından babası geçiyordu: ‘Eh, ömrümüz geçti böyle kurum basmış, gürültülü, boğucu şehirde! Kendi dilinde zevk alarak konuşamıyor, akrabaları kaybediyoruz..’ diye **İç çekerdi**.”*

- 6) *Ulay za institutta dotsent vaqıtında Kamilğa bigük qulı yǎmây inǎ ėlǎ unıy. Ā ũlkä komitetına ĩškä küsǎrǎlgänǎ birlǎ «şäkǎrtǎnǎ» här azımın tiyǎrlǎk hanap, küzätǎp tūra, yayı sıqqan hayın aql ũyrätä, ĩşkärtä, uyawlıqqa ũndäy. Qıslma, tip awızın yaptırır inǎ, yaramay, äzäbiät-süngät, matbuğat ĩtärǎnä ul yawaplı... (ÜY, 241)* “Peki enstitüde doçent olduğı zaman Kamil’e özellikle eli uzanmıyordu onun; ama, ũlke komitesine ĩşe nakledildiğinden beri ‘öğrencisinin’ her adımını her zaman izleyip, gözetliyor, fırsat oldukça akıl öğretiyor, hatırlatıyor, uyanıklılığa çağırıyor. Sıkışma, diye ağzını kapatırdın, olmaz, edebiyat- sanat, matbuat ĩşlerinden o sorumlu...”
- 7) *Āytäyǎk, ular irlǎ-bisälǎ Āsfändiyärzǎ hăläk itǎrgä hüž quyışqan, ti. Ni ũsũn? Qatınqay ũsraşıwğa saqırğan saqta karwan kilmäğäynǎ ėlǎ, karwansılar yañıraq qına quşılıp kittä xäl-vakiğalarğa. Nindäy uy-niyät küräytkän Arıslan küñǎldä? Bisähǎn küñläşä, tiyǎ inǎ, Āsfändiyär älgäsä ularzıy yũrtũn ällä qayzan urap uzqı. Barıhın da tizǎräk asıqlarğa kăräk. Īx, Ğũsam qanbaba ũyzä bulhın inǎ lä bit! Känäş tũtürğa başqa kǎşǎ lä yuq şul. Karwan kǎşǎrǎnǎ ũz qayğılı baştan aşqan. (BR, 26)* “Meselâ, onlar karı koca Esfendiye’i mahvetmeye söz vermişler. Niçin? Kadıncağız görüşmeye çağırıldığı zaman kervan gelmemişti, kervancılar daha yenice duruma vakıf oluyor. Ne gibi fikirler beslemiş Arıslan gönlünde? Hanımını kıskanıyor diyordun, Esfendiye şimdiye kadar onların evini bir yerlerden yaptı. Hepsini çabuk açıklamak gerek. Eh, Gusam kanbaba evde olsundu da! Nasihat alacak kimse de yok. Kervan insanların kendi dertleri başlarından aşmış.”

Aşağıdaki 8. ve 9. örneklerde ise yine geçmişte gerçekleşmiş genel geçer bir doğruluk kazanmış olay ya da durumlara işaret edilmektedir. 8. örnekte Bikmurat’ın ağaca kolaylıkla ve rahat bir şekilde çıkması tasvir edilmekte ve bu tasvirin üzerine

tam olarak bu işi iyi bilmeyen bir kişinin, başaramayacak bir iş gibi gördüğüne işaret edilmektedir. Bu işi bilmeyen herkesin böyle düşünebileceği hesap edilerek genellenmiş bir hareket söz konusudur. 9. örnekte de buna benzer bir fonksiyon vardır. Yaşlı Etil ile genç karısının düğünlerine, onların bu durumunu bilmeden, tesadüfen düğüne gelen bir kişinin Etil'in karısını onun torunu sanabileceğinden; ancak, daha sonra onun oturuş şekli bu düşüncesinden şüphelenmeye başlayacağından bahsedilerek yine, düğüne tesadüfen gelen herkesin düşünebileceği genel geçer bir harekete işaret edilmektedir.

8) *Tubıgın ülünga tıräp kütäräü birgäs, kirämñ ürgä hirptı häm ayağın sülüqtü süqıp işlängän bırınsı kirtläskä bastı. Rätñ bılmägän kışı üsün yğırñı sajin bıyıklıktägı xätär yıwan, bütahız sülüqqa mññw baş yñmäşlik iş hımaq tüyülür inı Bikmürat qayhılay yñıl kütäräü. (NM, 247) “Dizini ağacın dibine dayayıp kaldırıncı, bağını tepeye attı ve ayağını arı kovanına sokup yapılan birinci çıkıntıya bastı. Sırasını bilmeyen kişi için yirmi sajin* yükseklikteki tehlikeli, şişman, budaksız kovana tırmanmak başaramayacak bir iş gibi görülürdü. Bikmurat nasıl da kolay kaldırılıyor.”*

9) *Ätildñ hunğı qatını bulasaq İldikä ısınlap sibär häm yaş inı Tuy mäjlısñä üsraqlı barıp ingän kışığä batşa qaşına irkä yñänsärı kilıp ultırğan hımaq kürññ inı Tik ul qartayğan hırkänñ irñdärñ uşal qısqı, uqlaw yıtqan şikällı ultırıwın kürp şunda uq älğı fikırññ dūrüşlüğünä şıklänä başlar inı (BR, 258) “Etil'in son hanımı olacak İldike gerçekten de güzel ve gençti. Düğüne tesadüfen gelen kişiye, padişahın yanına, nazlı kız torunları gelip oturmuş gibi görünürdü; ancak, o yaşlanmış*

* sajin: 2.13 m uzunluğundaki ölçü birimi.

sirkenin dudaklarını kızgınca sıkıp, oklava yutmuş gibi oturmasını görüp o andaki fikrinin doğruluğundan şüphelenmeye başladı.”

2.1.4.2.2.2. Şarta Bağlı Gerçekleşmemiş Niyet

Dmitriyev, $\{-(X)r\}$ *inĭ* analitik yapısını Başkurt Türkçesinde, Rus dilindeki şart kipine bağlamış ve yapının bu anlamının onun morfolojik birleşiminden kaynaklandığını belirtmiştir, ona göre bu zaman geçmişteki bir gerçeği bildirmemekte, ama olması mümkün olup da gerçekte olmayan bir olgu üzerinde farz etmeyi göstermektedir (Dmitriyev 1950: 163).

$\{-(X)r\}$ *inĭ* analitik yapısı bu işlevinde daima kendinden önce bir şart cümlesiyle birlikte kullanılmaktadır. Kendinden önce gelen şart cümlesine bağlı olarak da yapılmak istenen ama gerçekleşmeyen niyeti ifade etmektedir.

Aşağıdaki 10. örnekte Semender muhatabına kızmış ve onun verdiği akılla zor durumda kaldıklarını düşünmektedir. Bunun üzerine de *Bĭlgān bulham, hĭzzĭ bında küsĭrĭp yılula yāšātĭr inĭm* demektedir. Burada bilmiş olsam şart cümlesinden sonra gelen sizi buradan nakledip sıcakta yaşatırdım cümlesi, konuşucunun gerçekleşmemiş bir niyetini ifade etmektedir. “Yaşatırdım” çekimli fiilindeki $\{-(X)r\}$ *inĭ* analitik yapısının niyet işlevi, şart cümlesiyle birlikte dinleyici veya okuyucuya niyet edilen olay ya da durumun gerçekleşmediği anlamını vermektedir.

- 10) *Unhı la dĭrĭş, — tip baş qaqtı Sāmāndär. — Tik hin bıl yul şul aqlıñ mĭnān bĭzgä lä, üzĭğĭzgä lä zıyan ittĭñ. Bĭlgān bulham, hĭzzĭ bında küsĭrĭp yılula yāšātĭr inĭm. Bĭz hĭnārsĭlärzĭ bütä yĭrzān ĭzläybĭz. Ä ĭrgälä gĭmä küpmĭ hĭnārsĭ aslıqtan, halqıñdan intĭgä. Dĭrĭşürägĭ*

İşhİzlİktän. Bınday xäl üşün, bİlähİmİ?.. (BR, 136) “O da doğru, deyip baş salladı Semender. — Ancak sen bu defa, bu aklınla bize de kendinize de zarar verdin. Bilmiş olsam, sizi buradan nakledip sıcakta yaşatırdım. Biz sanatçıları her yerden arıyoruz. Yanında da bir çok sanatçı açlıktan soğuktan azap çekiyor. Doğrusu işsizlikten. Böyle bir durum için, biliyor musun?...”

Aşağıdaki 11. örnekte de han, vekilden evini nereye kuracağı konusunda bir bilgi beklenmektedir. Bunun üzerine vekil, *Qarşı bulmahağız, min hİzzİñ arala yäşİr inİm* diyerek, eğer karşısındakiler karşı değilse orada yaşayabileceğini söylemektedir. Karşı olmasanız şart cümlesi, dinleyici ya da okuyucuya, karşı olunduğu fikrini vermektedir. Bu şartın ardından gelen ben sizin aranızda yaşardım cümlesi de konuşucu tarafından bu şart olmasa, istenen bir niyete işaret etmektedir.

- 11) *Uğa «bİy!» tip ündäşİp, yawrınına qağıldılar. Yalqınbay ikän. Hüx xan väkilİñ üz tİrlağın qayza qİrasağına barıp yİkän. Bİtähİ lä uğa tİkülğän. —Bİlmäyİm äİğä. — Ulturzaştarın hİzzİp qarap sıqtı. — Qarşı bulmahağız, min hİzzİñ arala yäsär inİm. — Yİzzärgä yılmayıw qundı. — Hundar mİnän, bütän iläw-küstär mİnän bäylänİş tİnİw yağı gına...* (BR, 172) “Ona ‘bey’ diye seslenip, omzuna sokuldular. Yalkınbay’mış. Laf, han vekilinin kendi evini nerede kuracağına geldi. Hepsi de ona gözlerini dikmiş. — Bilmiyorum şu anda. — Muhataplarını süzüp çıktı. — Karşı olmasanız ben sizin aranızda yaşardım. — Yüzlere bir gülümseme kondu. — Hunlarla bütün kabilelerle bağlantılı olmak tarafı sadece...”

Aşağıdaki 12. örnekte yine Künhılıv uykusuzdur ve kayınvalidesiyle çay içmektedir. Kendisi çok uykusuz ve yorgun olduğu için kayın validesine “ben sizin yerinizde olsam” şartıyla “gün ortasında böyle çay içmez, dinlenir ve uyurdum” demektedir. Kayınvalidesine bu cümleyi sarf eden gelinin düşünce ve niyeti bu

yöndedir. Tavsiye olarak adlandırılabilen bu ifadedeki şart, gerçek dışı bir hareketi ifade eder.

- 12) *Künhılıw tuya yuqlamawzan qızara tüşkän küzzärñ ustarı mñän ıwalap asıp irññp kñä säygä ürläđ. —Äy, qäynäm, min hin bulham, bñr zä bılay tñn urtahında säy qaynatıp ızalanmas inñ. Räkätläñp yatır za yuqlar inñ. Yüqñññ qäzñññ bñlmäyññ hin...* (ZB, 541) “Künhılıw uykusuzluktan kızaran gözlerini elleriyle ovalayıp üşenerek çaya uzandı.— Ey, kayın validem, ben sizin yerinizde olsam, hiçbir zaman böyle gün ortasında çay kaynatıp azap çekmezdim. Dinlenir ve uyurdum. Uykunun kadrini bilmiyorsun...”

{-(X)r} *inñ* analitik yapısı Başkurt Türkçesinde zaman zaman yine şart cümlesiyle bağlantılı olarak, şart cümlesindeki hareketin gerçekleşmemiş olması durumunda diğer hareketin yapılamayacağı yorumunu yapmak üzere kullanılmaktadır. Cümledeki bu anlam *nisñk* soru kelimesiyle birlikte ortaya çıkmaktadır.

Aşağıdaki 13. metinde konuşucu, eğer traktör karşılarına çıkmamış olsaydı, dönme işlerinin gerçekleşmeyeceğine işaret etmektedir. Bu anlamı ifade edebilmek için de cümlesinde şart cümlesiyle birlikte, *nisñk* soru kelimesini ve {-(X)r} *inñ* yapısını kullanmıştır.

- 13) *Nindäyzñr gillä mñän tñññ yulğa sıqqan ana şul traktor üsrap, şunıñ yulına tüşñp almahaq, bñlmäyñm, bñz ul saqta nisñ nisñk kñä qaytıp yññr inñk ikän? Tañ harıhında gına awılğa kilñp indñk. Şulay za ul saqta Züläyxa, nıq qına halqın aldırıp, azna buyı awırıp yattı.* (NM, 499) “Bir vakit hastayla geceleyin yola çıkan bu traktöre rastlayıp onun yoluna inmesek, bilmiyorum, biz o vakit nasıl dönerdik acaba? Ancak tan

vaktinde köye girdik. Bu yüzden, o zaman Züleyha, fazlasıyla soğuk alıp hafta boyunca hasta yattı.”

14. ve 15. metinlerde de yine yukarıdaki gibi *nisik* soru kelimesi ve {-(X)r} *in* yapısının bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

14) *Uyzar şulay bñ-bññññä yalğanıp aqtı la aqtı. Äzäm balahınıñ uylaw häläti bulmaha, ul üşünday yañgız qalğan saqtarın nisik ütkärñ in ikän?.. Qızı, imñp tuyıp, yuqlap kitti. Täzrä tübündä ayaq tawışları işñlgän hımaq buldı. Sajidä qalqına birñp tuqlanı. Tülküsurı kirñ äylängänmiñ ällä? Bñ tawış ta yuq. Kütkängä şulay tüyülgandır.* (NM, 359) “Fikirler böyle birbiriyle uyuştı da uyuştı. İnsanoğlunun düşünme kabiliyeti olmasa, o böyle yalnız kaldığı zamanları nasıl geçirirdi acaba?.. Kızı emip doyup, uyuyup gitti. Pencere dibinde ayak sesleri işitilmiş gibi oldu. Sajide kalkıp dinledi. Tülküsurı geri mi dönmüş yoksa? Bir ses yok. Bekleyen böyle hissetmiştir.”

15) *Aqmal klastaşı turahında şulay nasar uylap yürügändärñ üstün unayhızlana, Näqiyä, ul uylağanga qarağanda, küpkä yuğarıraq kññ bulıp sıqtı. Ni tihän dä, küslü kññ. Äğär zä Aqmal üzñ şunday xälgä qalha, kirñ qalqıp sığa almaş, tübängä täğärär zä täğärär inñ, müğayın. Aptırarıñ, tğñ vaqıt üylänışñp quyhalar, nisik kilñ sığır in ikän, tigän uyzar za kilä başqa.* (UYT, 452) “Akmal, sınıf arkadaşı hakkında böyle kötü düşündükleri için şaşıyor, Nekiye onun düşündüğüne göre, çok üstün bir kişi oldu. Ne dersene de, güçlü bir kişi. Eğer Akmal kendisi böyle bir durumda kalsa geri dönemez, aşağıya düştükçe düşerdi elbette. Şaşırsın, o vakit evlenseler nasıl olurdu acaba, şeklinde fikirler de geliyor akla.”

2.1.4.2.2.3. Farazi Niyet

Başkurt Türkçesinde $\{-(X)r\}$ *inĭ* analitik yapısı, bazen de bir niyeti ifade edebilmektedir. Burada niyet edilen fakat gerçekleşmeyen farazi bir olay ya da durum söz konusudur. Konuşucu ya da anlatıcı niyet ettiği bu işin gerçekleşmeme nedenini, $\{-(X)r\}$ *inĭ* şekliyle işaretlenen cümleden hemen sonra açıklamakta veya bu durum bağlamdan anlaşılmaktadır.

Aşağıdaki 16. örnekte İskender, Hezise Barlasovna ile pazarda karşılaşmış ona yiyecek çantalarını taşımasında yardım etmiş ve evine kadar geçirmiştir. Bunun üzerine İskender'e Hezise Barlasovna *Bĭrgäläp säy ĩř inĭk, ũyzä mäxşär, kĭr yıwırğa äzĭrlängäynĭm* demiştir. Bu cümledeki *säy ĩř inĭk* çekimli fiilinden Hezise Barlasovna'nın İskender'i çay içmeye davet etmek istediği ancak evinin durumu yüzünden bunu yapamadığı anlaşılmaktadır. Hezise evi uygunsuz durumda olduğu için bu teklifi yapmak istediğini, ama yapamayacağını $\{-(X)r\}$ *inĭ* analitik yapısıyla ifade etmiş ve ardından da darılma demiştir. Hezise bu niyetini gerçekleştirememesi sebebinin ise *ũyzä mäxşär, kĭr yıwırğa äzĭrlängäynĭm* cümlesiyle açıklamaktadır.

- 16) *Xätĭrĭndä, uzğan yäy unı bazarza tap kiltĭrĭp, azıq-tülĭk tultırğan awır qumtaların kütärĭřp, ũzatıp quyğaynı ul. «Bĭrgäläp säy ĩř inĭk, ũyzä mäxşär, kĭr yıwırğa äzĭrlängäynĭm. Üpkälämä indĭ», — tinĭ Xäzisä Barlasovna. Üpkäläw qayza. Äz gĭnä bulha la yarzamu tĭyĭwgä şat inĭ ĩskändär...* (ÜY, 96) “Hatırında, geçen yaz ona pazarda rastlayıp, yiyecek doldurduğu ağır kutularını taşıyıp, geçirivermişti. ‘Birlikte çay içerdik, ev mahşer, çamaşır yıkamaya hazırlanmıştım. Darılma’, dedi Hezise Barlasovna. Darılmak nereden. İskender biraz da olsa yardımı olduğuna memnundu.”

Aşağıdaki 17. örnekte Kutdus’a, Lapşin, Uyıldan gibi halkın iliğini emen, onları sömüren kişilerden bahsedilmektedir. Kutdus bunun üzerine *İx, min ularzı bŕ kŭndä hŕŕŕŕ tŭgŕ inŕm dä!..* diyerek farazi bir niyete işaret etmektedir. Kutdus {-(X)r} *inŕ* yapısıyla böyle farazi bir niyete işaret etmiş olsa da dinleyici veya okuyucu onun bu cümlesinden yapmak istediği bir işi gerçekleştiremediğini ve bunu bir sebebi olduğunu anlamaktadır.

- 17) *Lapşin, Uyıldan kŭŕŕk yŕŕgŕbŕzzŕ imŕwsŕlär bar saqta, yŕgä ular xuja bulğanda, yŕ-huŕgä la qŭt kŕmäs, Qŭtdŭs, ŭzŕbŕzzŕŕ dä bŭlgŭnlŭktän baş sıqmaŕ. —İx, min ularzı bŕ kŭndä **hŕŕŕŕ tŭgŕ inŕm** dä!.. — Qŭtdŭs, yŭzrŭqtarın tŭynäp, tirä-yağına alan-yŭlan qarandı. Äytŕhŕŕ, Lapşin mŕnän Uyıldandı kŭrhä, xäzŕŕ ŭk ularzıŕ ŭŕtŭnä taşlanırgä äzŕ inŕ. (NM, 282) “Lapşin, Uyıldan gibi iliğimizi emenler olduğu zaman, toprağa onlar sahip olduğunda, toprağa da suya da rahat yok, Kutdus, kendimizin de perişanlığından kurtulamayız. — Eh, ben onları bir günde süpürüp dökerdim de!.. — Kutdus, yumruklarını sıkıp, etrafında kâh oraya kâh buraya bakındı. Sanki Lapşin ile Uyıldan’ı görse, hemen onların üzerine atılmaya hazırды.”*

Aşağıdaki 18. ve 19. örneklerde de {-(X)r} *inŕ* yapısının bu tarz işlevini görmekteyiz.

- 18) —Ä unan?! —Avtonomiya alğas, ŭz yŕŕbŕŕzgä ŭzŕbŕŕ xuja bulğas, kŭz **kŭrŕ inŕ**älŕ. Unan huŕ da ŭz-ara talaşqa **ŭlgŭrŭr inŕ**... Xäzŕŕ bŕzgä ŭz-ara tŭgŕŕ, ä Başqŭrt avtonomiyahı ŭŕŭn kŭräsŕrgä käräk. Tŭŕŭnähŕŕmŕ hin bŕga, Zakir? —Niğä hin ŭzŕŕ ŕul avtonomiya ŭŕŭn kŭräsŕmähŕŕ huŕ äŕŕ?— tinŕ Zakir, axır tınslanıp.— Niğä hin bŕzgä, yarlı-yabağağa,

qarşı küşäk kütärp sıǵahı?.. (Uİ, 68) “— E, sonra?! — Muhtariyeti alınca kendi kendimizin patronu olunca, göz görürdü. Ondan sonra da kendi aramızdaki mücadeleyi yenerdik... Şimdi bizim kendi aramızda değil, Başkurt muhtariyeti için savaşmamız lâzım. Sen bunu düşünüyor musun Zakir? — Sen niye bu muhtariyet için savaşmıyorsun?, dedi Zakir, sonra susup, — Sen niçin bize, fakir fukaraya sopa kaldırıyorsun?..”

- 19) *Bız bişär hum da bir inĭ, azaqtan qıwǵından buş qul mñän qaytırıǵıznu ni? Qıwǵındı urınuna alıp barıp yĭkĭrgäs, tulıhınsa işäp-xisap ĭläybız. Qalala kăräk nāmälärĭǵızız hatıp alıp, bayıǵıp qaytıp kilĭrhĭǵız. Xäzır, aǵay-ını, vaqtı buşqa ütkärmäyĭk. Bũǵın urmandaqı azaqqı büränälärzı taşıp bütürürgä kăräk. Tũlkũsura, unda nisäläp büränä bar äli?* (NM, 204) “Biz beşer lira da verirdik, sonradan ağaç kesiminden boş elle döner misiniz acaba? Ağacı yerine alıp götürünce, tam olarak hesap ediyoruz. Şehirde gereken şeylerinizi satın alıp, zenginleşip dönersiniz. Şimdi, ağabey kardeş vakti boşa geçirmeyelim. Bugün ormandaki son kütükleri taşıyıp bitirmek lâzım. Tülküsure, orada ne kadar kütük var?”

2.1.4.2.2.4. İhtimal

Başkurt Türkçesinde $\{-(X)r\}$ *inĭ* analitik yapısının bir diğer işlevi cümleye ihtimal anlamı katmasıdır. Bu yapının ihtimal işlevine *bälki* kiplik kelimesi eşlik eder. Bu kiplik kelimesiyle birlikte cümlede ihtimal anlamı ifadesini bulur. Aşağıdaki 20. metinde yazar tarafından Girogoriy hakkında bazı yorumlar yapıldıktan ve onun bir şekilde denk getirip kaçtığı ifade edildikten sonra, kahramanın düşünceleri içselleştirilerek aktarılmakta ve bu durum *Başqa bŗäy*

zavodqa yä şaxtağa la urınlaşıp kitır inı, bälki cümlesi ile ifade edilmektedir. Burada biz eser kahramanı Girogoriy’in giderken düşündüğü bir olguyu görüyoruz. Girogoriy, kendisinin gitmesinden sonra, fabrika veya maden ocağına bir başkasının yerleşebileceğini düşünmüştür. Bu ihtimal düşüncesi $\{-(X)r\}$ *inı* yapısı ile birlikte *bälki* kiplik kelimesinin kullanılmasıyla ortaya çıkmıştır.

- 20) *Ğailälı kışılär bul turala uylay almay: bala-sağahın yazmış qusağına taşlap, qayza kithın indı ular? Häm, yayın tura kiltırıp, qastı Grigoriy. Mıñ bälälär mınän tıwğan yaqtarına yaqınlaştı. Başqa bırıy zavodqa yä şaxtağa la urınlaşıp kitır inı, bälki. Bılırıttağı üylänirgä tip yürügän qızı küñılın tarttı; ğawğa başla tışkäs, şıptın ına qaytıp, unı alıp kitırğä samalanı.* (NM, 65) “Ailesi olan kişiler bu konuda düşünemez. Çoluk çocuğunu kaderin kucağına bırakıp, nereye gitsin şimdi onlar? Ayrıca denk getirip, kaçtı Girogoriy. Bin bir belayla doğduğu taraflara yakınlaştı. Başka birileri fabrikaya veya maden ocağına yerleşirdi belki, Biloret’teki evlenmek istediği kızı gönü çektı. Gürültü başlayınca belli etmeden dönüp, onu alıp gitmeyi hesapladı.”

21. örnekte de yine $\{-(X)r\}$ *inı* yapısı ile birlikte *bälki* kiplik kelimesinin kullanılmasından ortaya çıkan ihtimal ifadesini görüyoruz. Bibikey nine, Yimiş’e uykusunda gördüklerini, bildiklerini söylese rahatlayacağını, böyle bir durumda da açlıktan ve yalancılıktan kurtulabileceğini öğütlemektedir. Açlıktan ve yalancılıktan kurtulurdun belki diyerek Bibikey nine kendine göre bir varsayımda bulunmaktadır. Onun bu ihtimal ifadesi cümlede $\{-(X)r\}$ *inı* yapısı ve *bälki* kiplik kelimesiyle işaretlenmiştir.

- 21) *Yä bit, märttä kürgän bılğändärırdı hıylap yürühän, üzırä lä räxät bulır inı lä baha! İzgı yän tip, bıtähı lä qäzır-xırmät itıp, hıylap qına*

yäšätirzär inĭ üzñdĭ.. Aslıqtan, yalangashıqtan qütülür inñ, bälki..

Yññş tü, yŭrägĭ atılıp sıgırzay bulıp dŭpŭldäp, Bibĭkäy äbĭygä tŭbäldĭ:

«İyĭ şul, hŭylähäsĭ, xäzĭr ük bŭtähñ dä hŭyläp birhäsĭ.. (Uĭ, 116) “Ya,

uykuda gördüklerini, bildiklerini söylesen, kendin de rahatlardın aslında!

Mukaddes can deyip hepsi de saygı gösterip ikram ederek yaşatırlardı...

Açlıktan, yalancılıktan kurtulurdun belki... Yimiş’in de kalbi yerinden

çıkır gibi olup tepinip, Bibikey nineye doğruldu: “Evet işte, söylemek

istiyor, şimdi hepsini de söylemek istiyor!...”

2.1.4.3. {-(X)r} *buldı*

2.1.4.3.1. Kullanım

Belirli uzak geçmiş zamanın son analitik şeklini oluşturan bu yapı {-(X)r} fiil çekim ekinde sonra, *bul-* fiillinin {-DX/-nX/-zX} fiil çekim ekinin teklik üçüncü şahıs çekiminin birleşmesinden oluşmaktadır. Bu analitik yapıyı da aşağıdaki şekilde formülleştirmek mümkündür.

Fiil + {-(X)r} *buldı* + şahıs eki

Bu analitik yapının Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

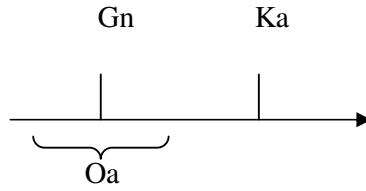
<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>barır buldım</i> “giderdim”	<i>barır buldıq</i>
2. şh. <i>barır buldın</i>	<i>barır buldığız</i>
3. şh. <i>barır buldı</i>	<i>barır buldı(lar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>äytŕ buldım</i> “söylerdim”	<i>äytŕ buldıq</i>
2. şh. <i>äytŕ buldıŋ</i>	<i>äytŕ buldıŋız</i>
3. şh. <i>äytŕ buldı</i>	<i>äytŕ buldı(lar)</i>

Belirli uzak geçmiş zamanı ifade eden bu analitik yapı, bugün Başkurt Türkçesi edebî dilinde çok sık kullanılmamaktadır. Günlük konuşma dilinde daha yaygındır (Zeynullin 2002: 122). Kiyekbayev, bu analitik şekli *qabatlangan küptän ütkän zamandıŋ tasviri formahı* “tekrarlanan eski geçmiş zamanın tasvirî şekli” başlığı altında incelemiştir ve bu şeklin çok eski geçmişte olup, daima tekrarlanan hareket ve işleri bildirmek için kullanıldığını ifade etmiştir. Ayrıca Kiyekbayev, kiplik mana bakımından bu zamanın iş, oluş ya da hareketi gerçekleştirmeye alıştığını ifade ettiğini de vurgulamıştır. Bu zamanı anlatırken biri kısa biri tam olmak üzere iki türü olduğundan ve bunlardan $\{-(X)r\}$ *buldı* şeklinin bu zamanın kısa türünü oluşturduğundan bahsettikten sonra, zamanın tam türünün $\{-(X)r\}$ *türğan buldı* şeklinde yapıldığından da söz etmiştir (Kiyekbayev 1966: 105).

Yuldaşev de bu analitik şekli yine *davnoproşedşego opredelennogo vremeni* “belirli çok uzak geçmiş zaman” başlığı altında analitik şekillerden biri olarak ele almıştır (Yuldaşev 1981: 277).

Başkurt Türkçesinde belirli uzak geçmiş zamanı ifade eden yapılardan biri olan $\{-(X)r\}$ *buldı* analitik yapısı bahsedildiği üzere geçmişte tekrarlanan iş, oluş ve hareketleri bildirmektedir. Yapı, bu iş, oluş ve hareketlerin tekrarlandığını bildirmekle beraber, tekrarlanan iş, oluş ve hareketlerin başlangıç noktasını da vurgulamaktadır. Yapının Başkurt Türkçesinde zaman çizelgesindeki sunumu aşağıdaki gibi gösterilebilir.

Şekil 15. Belirli uzak geçmiş zaman, $\{-(X)r\}$ *buldı* yapısının sunumu.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Başkurt Türkçesinde belirli uzak geçmiş zaman ifade eden yapılardan biri olan $\{-(X)r\}$ *buldı* yapısının olumsuz şekli, yine fiile gelen $\{-(X)r\}$ fiil çekim ekinin olumsuzluğunu yapan $\{-mA\bar{s}-\}$ olumsuzluk ekinin kullanılması suretiyle yapılmaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>işitmäş buldım</i> “işitmez oldum”	<i>işitmäş buldıq</i>
2. şh. <i>işitmäş buldıñ</i>	<i>işitmäş buldığız</i>
3. şh.s <i>işitmäş buldı</i>	<i>işitmäş buldı(lar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>tırışmaş buldım</i> “uğraşmaz oldum”	<i>tırışmaş buldıq</i>
2. şh. <i>tırışmaş buldıñ</i>	<i>tırışmaş buldığız</i>
3. şh. <i>tırışmaş buldı</i>	<i>tırışmaş buldı(lar)</i>

Soru Şekli (Hüraw Formahı)

Bu yapının soru şekli de yine sona soru eki $\{-mX\}$ nın getirilmesiyle yapılmaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>alır buldımnu</i> “alır oldum mu”	<i>alır buldıqnu</i>
2. şh. <i>alır buldıñnu</i>	<i>alır buldığıznu</i>
3. şh. <i>alır buldınu</i>	<i>alır buldı(lar)nu</i>

2.1.4.3.2. İşlevler

2.1.4.3.2.1. Geçmişte Tekrarlanan Sürekli Hareket; Doğrudan Deneyim

Başkurt Türkçesinde $\{-(X)r\}$ *buldı* analitik yapısı ile konuşucu ya da dinleyici geçmişte aralıklarla tekrarlanan iş, oluş ya da hareketlere işaret etmektedir; ancak, bu yapının geçmişte tekrarlanan iş, oluş ve hareketlerin işaretlenmesinde kullanılan $\{-(X)r\}$ *inĭ* yapısından farkı, burada tekrarlanan hareketin başladığına işaret edilip, hareketin başlangıcının vurgulanmasıdır. Bu hareket tekrarlanıp sürekli olması nedeniyle alışkanlıkları da bildirebilir.

Aşağıdaki 1. örnekte yeni kurulan Sovyet iktidarının döneminde İlsigul, köyündeki bir yenilikten söz edilmektedir. Bu köyde ilk önce bir okul açılmıştır. Yazar tarafından okulun açıldığı anlatıldıktan sonra, *Malayzar, qızzar täw başlap mäktäpkä bĭrgä yŭrŭr buldılar* cümlesiyle artık köydeki çocukların birlikte okula gitmeye başladıklarına işaret edilmiştir. Buradaki *bĭrgä yŭrŭr buldılar* ifadesiyle daha önce birlikte okula gitmeyen çocukların, bundan sonra birlikte okula gittikleri ve bunun artık devam edip tekrarlanan bir hareket olduğu vurgulanmıştır.

- 1) *Başqurtüstanda Sovyet vlasınıñ nıqlap urınlaşwınıñ täwgĭ yılı ğına bulıwğa la, äĭ qayzalır alısta, Başqurtüstandan sittä qatı huğıstar dawam itĭwgä lä, küptärzĭñ äĭ fronttan qaytmağanlıǵına la qaramaştan,*

*yañı yäş Sovyet vıası xatta İlsığul şikälli kışkäy gñä awılda la mäktäp asıw xästäřin kürzä. Malayzar, qızzar täw başlap mäktäpkä bırgä **yürür buldılar.*** (Uİ, 189) “Başkurdistan’da Sovyet iktidarının daha iyi yerleşmesinin ilk yılı olmasına, uzakta bir yerlerde Başkurdistan’dan dışarıda sert savaşın devam etmesine ve çoğu kişinin hâlâ cepheden dönmemesine rağmen, yeni genç Sovyet iktidarı, İlsigul gibi küçük bir köyde dahi okul açma kaygısını hissetti. Erkek çocuklar, kızlar ilk defa okula birlikte gider oldu.”

Aşağıdaki 2. örnekte Hulhaş’ın hâl ve hareketleri tasvir edilmektedir. Yazar, *Xul-xaştıñ künñ tıngä ıstä yalğanır buldı* ifadesiyle Hulhaş’ın gününün geceye karışmaya başladığını vurgulamaktadır. Bu, Hulhaş için yeni başlamış ama bu başlangıçtan sonra devam etmiş bir durumdur. Aynı cümlemin devamında geçen *vaqıtı qalmay başlanı* ifadesi de bunu açıklamaktadır.

- 2) *Qışqahı, Xul-xaştıñ künñ tıngä ıstä **yalğanır buldı,** qıyaş yaqtında qayzalıır yürürgä, yuqı tüşägñdä räxätlänıp awnarga, Ümäy tıññ mññn Appaqtı ıskä tüşürüp ultırırğa vaqıtı qalmay başlanı. Unıñ qarawı, nihayät, üzünbaştarzıñ bılñ taratıw burısın ütäy alıwına bik tä qänägät inİ* (BR, 518) “Kısacası, Hulhaş’ın günü gecesine karışır oldu. Gün ışığında bir yerlere gitmeye, uyku yatağında rahat edip yatmaya, Ümey gecesıyla Appak’ı aklına getirmeye vakti kalmamaya başladı. Onun görüşü, nihayet büyük başların bilim yayma borcunu ödemesini kabullenmişti.”

3. örnekte Yulaman’ın arkadaşına, *Niñä kapıl märxämät qılır buldıñ ul yılağa?* şeklindeki sorusu ile işaretlenen, daha önce arkadaşının söz konusu kişiye karşı olmayan merhamet duygusunun, neden başladığıdır. Merhamet duygusunun başladığı Yulaman tarafından hissedilmiştir ve bunun sebebi sorulmaktadır. Başladığı vurgulanan bu hareket konuşma anından sonra da bir sürekliliğe sahiptir.

3) — Ügäk yänä qara bitlik yabınğan yawgir turahında hūraşır. — Barsa batır tığı hırawzı işimämışkä halıstı häm Äwliyä tawında arqan mının sırmalğan xandı alıp qasıw vaqıgahın hıylap kittı. — Hinı üräk barıp qıtqarğan, tip asıgın äyt uğa, — tip üstänı. — Niñä kapıl märxämät qılır buldıñ ul yılanğa? — tip bik gäjäpländı Yulaman. — Urını ul tügıl inı. Unı tawğa sıgarıp bastırmaham, tamam bütürälär inı bızızıkılärzı. Ä minñ Ügäktı Ämäşä ilän Almastıñ küz aldında üz qulım ilän ültırgım kilä. Äytır hüzzärımdı tükmäy-säsmäy yıkırıp... (BR, 304) “—Ügek yine siyah maske takan asker hakkında soru sorar. — Yiğit Barsa, bu soruyu işitmemiş gibi davrandı ve Evliye dağında urgana dolanan hanı alıp kaçma olayını söyledi. —Seni bir hayalet gelip kurtarmış, deyip aslını söyle ona, diye ekledi. — Neden aniden merhamet eder oldun o yılanaya?, deyip pek meraklandı Yulaman. — Yeri ora değildi. Onu dağa çıkarmasam, bizimkileri tamamen bitiriyorlardı. Benim de Ügek’i Emeşe ile Almas’ın gözünün önünde öldüresim geliyor. Söyleyecek sözlerimi de içimde kalmadan imkân bulıp...”

4. metinde eser kahramanı Şemsiye, yaşadığı deneyimlerden dolayı insanlara karşı şüpheyle bakmaya ve onlardan korkmaya başlamıştır. Zehirlenmekten ve oğlunu elinden alacaklarından korktuğu için kimseyi yanına yaklaştırmamaktadır. Şemsiye hanımın bütün bu yaşadıkları anlatıldıktan sonra, onun yavrusunu kucaklayıp gözlerini belirli bir noktaya dikip yalnız oturduğu zamanlarda, son iki yılda başından geçen olayları bir bir gözünün önünden geçirir olduğu söylenmiştir. Burada Şemsiye olayları bir bir gözünün önünden geçirmeyi sürekli değil ama tekrarlayarak yapmaktadır. Hareketin belli aralıklarla tekrarlandığı, oğlunu kucaklayıp, gözünü bir noktaya diktiği zamanlarda zarfıyla belirtilmiştir. Bu harekette tekrarın sürekliliği söz konusudur.

- 4) *Şämsiyä üz türmüşündägi tükä bürülüştärzan kurqıp bütkäynİ, dünyägä şiklänmäy qaray almay başlağaynı. Atay yürtündä sır urtaklaşırılıq, kənäs hürarlıq kışİ lä yuk inİ, äsähİ bulmağas. İlİK tä, äli lä büräwgä ısanırılıq tügİl. Ağıwlawzan, ulın tartıp alıwzarınan qurqtı, şuğa yanına büräwzi lä indirmüşkä, aşarğa üzİ bşırırğä tırıştı. Sabıyn qüsaqlap, bür nüktägä tükülİp tik ultırğan mäldärİndä küz aldına huğı iki yılda bulıp uzğan vaqıgalarzı büräm-büräm saqırıp **kiltİr buldı**. (BR, 407) “Şemsiye, kendi hayatındaki dik dönüşlerden korkmuştu, dünyaya şüphelenmeden bakamamaya başlamıştı. Baba evinde sırrını paylaşacak, nasihat alacak kimse de yoktu annesi olmayınca. Önceden de hâlâ da bir şeylere inançlı değil. Zehirlenmekten, oğlunu çekip alacaklarından korktu. Böylece yanına hiç kimseyi sokmamaya, yemekleri kendi pişirmeye çalıştı. Yavrusunu kucaklayıp, (gözlerini) bir noktaya dikip yalnız oturduğu zamanlarda, son iki yılda geçen olayları bir bir gözünün önüne getirir oldu.”*

Aşağıdaki 5-9. metinler {-(X)r} *buldı* yapısının bu işlevine örnek teşkil etmektedir.

- 5) *Kün mñän tñn butaldı, vaqıt işäbİ yuğaldı. Ütİlgän yuldı täwzä talanıp, şunan nigİzñä tiklİm yñmİrtİlgän qalalar hanı mñän ülsäy başlanılar. Bar Yawropa dİr qaltırandı. Ätildİñ uzıwı kütİlgän tirälärzän xalıq aldan uq **qasıp bütür buldı**. Äli bür batşa, äli ikİnsİñİ duşlıq täqdim itİp ilsİlär yİbärİp qararı, gürur Ätil bİrİññä dä qabul itmänİ. Unıñ tıwı aştında huğışırğa tİläk bİldİrİp, kün dä yüzärlälgän batır kildİ, ularzı vaq iläk aşä ütkärzİlär, küptärİñ alıngan qalalarzı yñmİrtİrgä quşıp quyzılar. (BR, 252) “Gündüzle gece karıştı, zaman hesabı kayboldu. Geçilen yolu ilk önce yağma edip, sonra temeline kadar yıkılan şehirler hanı ile ölçmeye*

başladılar. Bütün Avrupa tir tir titredi. Etil'in geçmesi beklenen çevrelerden halk önceden kaçar oldu. Bir o çar bir bu çar dostluklarını sunup elçiler gönderip tâbi oldular, gururlu Etil hiçbirini kabul etmedi. Onun bayrağının altında savaşmak için istekte bulunup, her gün yüzlerce yiğit geldi. Onlara ufak tefek işler sağladılar. Çoğunu alınan şehirleri yıkmaya gönderdiler.”

- 6) *Täwzä Almastıñ barlıǵına iǵtibar ǵa itmäyzär humaq inĭ, huñğaraq unı hüzgä qatnaştırırǵa, niżır hūraşırǵa äwäslänĭp kittäär. Almas ta ular arahunda yäşäwgä küñgä barzı, qayhı bır hırawzarına ixlas yawap birzı, üzılä tıǵıñı-bını hūraşır buldı. Azna-un küñ ütıwgä, bik ük işınışıp kitmähälär zä, bır-bırınä bürı bulıp qaramayzar inĭ indĭ.* (BR, 311)
- “İlk önce Almas’ın varlığına da iğtibar etmiyorlar gibiydi, daha sonra onu söze dahil etmeye, bir şeyler sormaya heveslendiler. Almas da onların arasında yaşamaya alıştı, Sordukları her soruya samimi cevap verdi. Kendisi de onu bunu sorar oldu. Bir hafta on gün geçtikten sonra birbirlerine pek ısınmasalar da artık birbirlerine kurt olarak bakmıyorlardı.”
- 7) *Qanundarzıñ yuqqa ğına uylap tabılmaǵanın aylanı ul. Kışılär ĩrkıwın bır küs itıp barı ular, qanundar ğına, birläştırä ala. Kışıǵä Awramazda birgän aqıldıñ yaqtı sıraqtarı ular. Fıkr tıyınñın taǵatıp, kirñän tıynäw käreklıǵı xaqında Äsfändiyär hundar qulına İläkkäs qat-qat uylar buldı. Bıǵıñǵıläy xätırındä: qapıl kilıp urattılar, qural taşlattılar, qıwıp alıp kittäär.* (BR, 133)
- “Kanunların boş yere düşünülüp bulunmadığını anladı. İnsanların özgürlüğünü bir güç olarak kullanıp sadece kanunlar birleştiriyor. İnsana Avramaz’da verilen aklın parlak çıraları onlar. Fikir düğümünü çözüp tekrar düğümlmek gerektiğini, Esfendiyer Hunlarla yakınlaşınca fazlasıyla düşünür oldu. Bugünkü gibi aklında, aniden gelip çevirdiler, silah attılar, takip ettiler.”

- 8) *Şulay za ular bıl yulı bŕ fıkŕgä kilä almay taralıştılar, ämmä ũşŭ hŭyläşŭgä kŭn dä tiyŕlŭk äylänŭ qaytır buldılar. Bıl turala xəbär tizzän başkalargä la barıp yŭttŭ, imŭ-mimŭştŭr quyırzı. Yıyılıp kildŭär bŕ kŭn, saqırıp sıgarzılar Ğŭsamdı: «Şulay niyätlänŭwŭŭ rasmı?» (BR, 152)*
- “Böylece onlar bu defa fikir birliğine varamadan dağıldılar, ama bu konuşmaya hemen her gün döner oldular. Bu konu hakkında haber çabucak başkalarına da ulaştı, söylenti büyüdü. Toplanıp geldiler bir gün. Gusam’ı çağırdılar. ‘Böyle niyetlenişin doğru mu?’”
- 9) *Awğust urtahu. Kŭyaş ut bŭrkŭp balqıy. Hawa tın algŭhız bŭrkŭw. Bınuŭ ũştŭnä Marattıŭ ältŭ bŕ tanıŭ, ältŭ ikŭnsŭŭŭ telefon ŭltıratıp mazahızlay. Xälŭn ixlas urtaqlaşalır za bit ular, tik bınan yıwanıs yuq uğa, qayğŭhı ğına yaŭıra. Şunu uylap, yänä buş ũyzä yaŭğız tŭmhayıp ultırŭwzan yänŭ ũşŭp, Marat azna hayın awılğa Xŭsnulla babahına barır buldı. (ÜY, 307)*
- “Ağustos ortası. Güneş ateş püskürtüp parılıyor. Hava nefes alınmaksızın parlıyor. Bunun üzerine, bir Marat’ın tanıdığı, bir başkası telefon edip rahatsız ediyor. Durumu dürüstlikle paylaşırlar, ancak bundan teselli yok ona. Dertleri daha da tazeleniyor. Bunu düşünüp yine boş evde yalnız başına oturmaktan ürperip, Marat hafta sonu köye Hüsnulla dedesine gider oldu.”

2.1.4.3.2.2. Geçmiş Zamanda Sürekli Hareket; Tarihî Delillere Dayalı Bilgi

Başkurt Türkçesinde {-(X)r} *buldı* analitik yapısı aynı zamanda geçmişte meydana gelen ve süreklilik kazanmış hareketi de ifade etmektedir. Bu defa konuşucu hareketin belirli aralıklarla tekrarlanarak sürekliliğini değil, geçmiş zamandaki sürekliliğini vurgulamaktadır.

Aşağıdaki 10. metinde de bu şekilde geçmişte bir hareketin vurgulandığını görmekteyiz. Acımasız Etil'in halka hürmet ederek davranması, onlara hediyeler vermesi ve onların toplandığı yerlere para saçtırması sonucu ortaya çıkan ve süreklilik kazanan, Başkurt halkının 'yaşasın' şeklindeki bağrışlara katılmalarından söz edilmektedir.

- 10) Ätil, his şikhĭz, kışĭlürzĭ üz yağına tiz awzara bĭlä, şul maqsatına ũlgäşĭw ũsün bĭr nimähñ yällämäy tūrğan kışĭ. Ul tabındağı ırw başlıqtarınuy bĭrĭññ dä iğtibarhız qaldırmanı, hār kayhıhına isĭmĭ mññän ũndäşĭp qimmätli büläk tapşırzı. Qara ğawam yıylğan urındarza aqsa hibĭp sıgırğa büyürzŭ. Xäzĭr indĭ «yäsähñ!» — tip qısqırwğa Başqurttar za zur tĭläk mññän **quşlır buldı**. Qarşı alganda kaş yĭmĭrĭp ũndäşmäy başıp tūrğan kışĭlür ũzaklamay qağandı yĭrzäğĭ iñ mihurbanlı, iñ hŭykŭmlŭ xakim itĭp kürä lä başlanı şikĭllĭ. (BR, 231) “Etil, hiç şüphesiz insanları kendi tarafına çabuk çekebiliyor, bu maksadına ulaşmak için hiçbir şeye acımayan bir kişi. O kalabalıktaki kabilelerin hiçbirini de itibarsız bırakmadı, her birine ismi ile hitap edip kıymetli hediyeler gönderdi. Halkın toplandığı yerlere para serpilmesini emretti. Şimdi ‘Yaşasın!’ diye bağrımaya Başkurtlar da büyük bir istekle katılıyordu. Karşılaştığında surat asan kişiler çok geçmeden kağanı yeryüzündeki en merhametli, en sempatik hâkim olarak görmeye de başladılar gibi.”

Aşağıdaki 11. metinde dönüş bayramını izleyen kişinin, hazırlıkların devam ettiği süre içerisinde yaptığı ve süreklilik arz eden hareketi {-(X)r} *buldı* yapısıyla ifade edilmiştir. *Yaqın da kilğĭlänĭ, tik yılmayıp tiz ğñä sitkă kitĭr buldı* cümlesinde bu yabancınn önce yakına gelip sonra gülümseyip oradan ayrılması o süreç içerisinde süreklilik kazanmıştır.

11) *Qayıw bayramı tabınına aş-hıw äzirläw başlandı. Bır gñä kışı bıl äzirläktärzı sittän vayımlıw gına küzättı. Yaqın da kilgälänı, tik yılmayıp tız gñä sitkä **kış buldı.** Här yähättän ayırılıp tıra ul säfärzäştärın — yñıl tirı bışmät, ä salbar urınına üzün tuquma itäk kışwı mñän dä, üzün qara sästärın tuğız tupatay itıp ürıwı mñän dä, at tımşuğunday üzün bitlı bulıwı mñän dä... Yñmähä, haqal-mıyığı yuq, yägni küsü, Türkisä vatıp-yñırıp, yat hüzzär qıstırıp hıyläşä.* (BR, 462) “Dönüş bayramının kalabalığına yiyecek içecek hazırlanmaya başlandı. Sadece bir kişi bu hazırlıkları dışarıdan kaygısızca gözetledi. Yakına geliyordu; ancak, gülümseyip hemen yine dışarı gidiyordu. Her bakımdan yol arkadaşlarından ayrılır, hafif canlı elbise, şalvar yerine de uzun dokuma etek kıyafetiyle de, uzun kara saçlarını dokuz ayrı yerden örmesiyle da, at mantarı gibi uzun suratlı olmasıyla da... Ayrıca sakal ve bıyığı yok, yani köse, Türk gibi vurup kırıp, yabancı kelimeler katıştırıp konuşuyor.”

12. metinde *Üksana täwgı kistärın bik tınıshız yuqlanı, yuqlanıw indı tigändä gñä tırläp uyanır buldı* cümlesi ile Uksana’nın sessiz bir şekilde uyuduğu; ancak, tam uyudum derken uyandığı ve bu işinin belki gece boyunca sürdüğü bilgisine işaret edilmektedir. Bütün bu söz konusu hareketler süreklilik arz eder.

12) *Üksana täwgı kistärın bik tınıshız yuqlanı, yuqlanıw indı tigändä gñä tırläp **uyanır buldı.** İlyas unı irtän tırğas, şayartıp: — Hin älı üzñdı haman partızanka itıp xis itähñ, axırılı, ul yırzär bınan alıs bit indı, — tihä, Üksana uğa müñhıw gına qarap ala la: —Künñım tınıs ta bit, yänım haman şul kündär şümünan ayırılıp bütmäy, kürähñ, — ti.* (KKTY, 115) “Uksana ilk gecelerinde pek sessiz uyudu, uyudum derkenden de irkilip uyanıyordu. İlyas erken kalkınca ona şaka yapıp: — Sen hâlâ kendini partizan olarak hissediyorsun, sonuçta, o yerler buradan

çok uzak artık, deyince, Uksana ona kederli bir şekilde bakıp: —
Gönlüm rahat da, canım hâlâ o günlerin endişesinden kurtulamıyor
galiba, der.”

Aşağıdaki 13-15. metinlerde de {-(X)r} *buldı* yapısının bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

13) *Aşnaqsılarga qamasaw qılmaşqa tırışıp, usaqtarğa hıyınıp ultırıştılar.*

*Ütkän yawzarzı xätirlärgä, yñ-pärñzär, üräktär, ubır äbñzär turahında
hüyläşä turgan mäl yttı. Bähäs tä sıqqılamı, unday saqta dūrñslük İzläp
Yulamanga **müräjägät itñ buldılar.** Unıñ yawabı bñ inñ: «Bına
yüqläğanda bütähñ lä tızñışıp kilıp yññr. Üzñğiz ük saqırıp ultırğas!
Şunda üzüzärñän hūraşıp bññrñğiz». (BR, 339) “Aşçı kadınlara engel
olmamaya çalışıp, ocaklara gizlenip birlikte oturdular. Cin ve periler,
hayaletler, vampir nineler hakkında konuşurken geçmiş savaşları
hatırlama zamanı geldi. Bahis de çıkıyordu, o zaman doğruluk arayıp
Yulaman’a müracaat ediyorlardı. Onun cevabı aynıydı: ‘İşte uyurken
hepsi de dizilir. Kendiniz çağırınca! O zaman kendilerinden
sorabilirsiniz.’”*

14) *«Bašta bütändärzññ nimä hüylägänññ, nimä tñägänññ añlarga tırış. Qayhı*

*saqta kññññ qılıq-fıgñññ hüüz mñññ äytñwgä qarağanda la anlayışlıraq
bula, şunu ünütma. Tüynälgän fññññdññ tağatıp, kirññññ tüynärgä
yibanma», — tip **üyrätññ buldı** Ğusam Äsfändiyärzññ. Qalala yäşägän
sağında Äsfändiyär üşü hüüzärzññ bik ük xätñññä tñşñrñp barmanı —
kürahññ, müxtajlık bulmağandır. (BR, 132) “İlk önce hepsinin ne
dediğini, ne istediğini anlamaya çalış. Bazen kişinin karakteri
konuşmasından da anlaşılır, bunu unutma. Gusam Esfendiye’i
dügümlenen fikrini çözüp, tekrar geriden düğümlemeye üşenme, diye*

öğretiordu. Şehirde yaşadığı zaman Esfendiye bu sözleri pek aklına getirmedi. Galiba ihtiyacı olmamış.”

- 15) *Ular bütähİ lä undı uqıp bütürgäs, Swetlananı Ugoreğa qaytırğa saqırzılar. Tik unday hüiz sıqqanda ul här saq atahı tıñlap türgän bulha la: "Yuq unda äsäyİm qala, unı taşlamayım", — tip äytİr buldı. Ä indİ ärhİzİräktärİ İlyas yuqta şul hüizİ qabatlahalar, ul indİ başın gürur tütüp: —Yuq, unda äsäyİm tuprağı, atayım bar, min Başqürtüstan qızı bit, — tip üzİp kİnä äyttİ. (KKTY, 156)* “Onların hepsi de onuncu sınıfı okuyup bitirince, Svetlana’yı Ugori’ye dönmeye çağırdılar; ancak, böyle bir söz açıldığında, o her zaman babasını dinlese de : ‘Hayır orada annem kalıyor, onu bırakmayayım’ diyordu; ama, daha samimi oldukları boş bir anda bu sözü tekrarlayınca, o başını gururla kaldırıp: — Hayır, orada annemin toprağı, babam var, ben Başkurdistan kızıyım, diye kesip attı.”

2.1.4.4. {-A/-y} türgaynı

2.1.4.4.1. Kullanım

Belirli uzak geçmişin dördüncü şekli yine bir başka analitik yapıyla yapılmaktadır. Bu yapı {-A/-y} fiil çekim eki ile *tur-* fiilinin {-GAynI} fiil çekim ekiyle çekimlenmiş şeklinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bu yapıyı aşağıdaki gibi formüle edebiliriz.

Fiil + {-A/-y} türgaynı + şahıs eki

Bu analitik yapının Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi şu şekildedir:

Teklik

1. şh. *yaşa turgaynim* “yazıyordum”
2. şh. *yaşa turgayniŋ*
3. şh. *yaşa turgayni*

Çokluk

- yaşa turgayniq*
- yaşa turgayniğız*
- yaşa turgayni(lar)*

Teklik

1. şh. *kütä turgaynim* “bekliyordum”
2. şh. *kütä turgayniŋ*
3. şh. *kütä turgayni*

Çokluk

- kütä turgayniq*
- kütä turgayniğız*
- kütä turgayni(lar)*

Teklik

1. şh. *hüyläy turgaynim* “söylüyordum”
2. şh. *hüyläy turgayniŋ*
3. şh. *hüyläy turgayni*

Çokluk

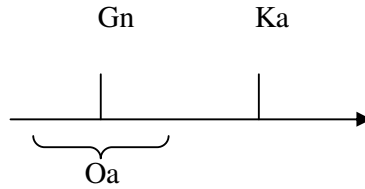
- hüyläy turgayniq*
- hüyläy turgayniğız*
- hüyläy turgayni(lar)*

Bu zaman geçmişte çok önce olmuş iş, oluş ve hareketlerin süreklilik arz ederek tekrarlandığını ifade eder. Zeynullin bu analitik yapının belirli uzak geçmiş ifade eden diğer analitik yapılara göre Başkurt edebî dilinde en yaygın olarak kullanılanı olduğunu belirtir (Zeynullin 2002: 121).

Kiyekbayev, bu yapıyı *qabatlangan üzallı küptän ütkän zaman* “tekrarlanan bağımsız uzak geçmiş zaman” şeklinde bir başlık altında, şahitli geçmiş zaman şekilleri içinde incelemiştir. Bu yapının anlamının çok eski geçmiş zamanda tekrarlanan iş, oluş ve hareketleri belirttiğini ifade etmiştir (Kiyekbayev 1966: 104).

Yuldaşev ise, bu yapıyı *davnoproşedşego opredelennogo vremeni* “belirli çok uzak geçmiş zamanlar” başlığı altında incelemektedir (Yuldaşev 1981: 276-277). Zeynullin ayrıca, {-A/-y} *turgayni* analitik yapısının {-A/-y} *inĭ* analitik yapısı ile aynı anlamda kullanılabildiğini ifade etmiştir.

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} *turğaynı* yapısını zaman çizelgesinde aşağıdaki gibi göstermek mümkündür.

Şekil 16. Belirli uzak geçmiş zaman, {-A/-y} *turğaynı* yapısının sunumu.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Bu yapının olumsuzluk şekli, yine çok eski geçmişte süreklilik arz etmek, ancak bu defa olumsuzluğun sürekli olduğunu ifade etmek için kullanılmaktadır. Zamanın olumsuz şekli analitik yapıdaki {-A/-y} fiil çekim ekine olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

Teklik

1. şh. *barmay tırğaynum* “gitmiyordum”
2. şh. *barmay tırğaynuŋ*
3. şh. *barmay tırğaynu*

Çokluk

- barmay tırğaynuq*
- barmay tırğaynuğız*
- barmay tırğaynu(lar)*

Teklik

1. şh. *ışlămäy tırğaynum* “çalışmıyordum”
2. şh. *ışlămäy tırğaynuŋ*
3. şh. *ışlămäy tırğaynu*

Çokluk

- ışlămäy tırğaynuq*
- ışlămäy tırğaynuğız*
- ışlămäy tırğaynu(lar)*

Soru Şekli (Hürav Formahı)

{-A/-y} *turğaynı* analitik yapısının soru şekli, yapının sonunda bulunan şahıs eki ile çekimlenmiş *turğaynı* çekimine soru eki {-mX} nin getirilmesiyle yapılmaktadır.

Teklik

1. şh. *bilä tūrğaynımmı* “biliyor muydum”

2. şh. *bilä tūrğaynıñmı*

3. şh. *bilä tūrğaynımı*

Çokluk

bilä tūrğaynıqmı

bilä tūrğaynıñızmqı

bilä tūrğaynı(lar)mqı

Teklik

1. şh. *taba tūrğaynımmı* “buluyor muydum”

2. şh. *taba tūrğaynıñmı*

3. şh. *taba tūrğaynımı*

Çokluk

taba tūrğaynıqmı

taba tūrğaynıñızmqı

taba tūrğaynı(lar)mqı

2.1.4.4.2. İşlevler

2.1.4.4.2.1. Geçmişte Sürekli Tekrarlanan Hareket; Doğrudan Deneyim

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} *turğaynı* yapısı uzak geçmişte meydana gelen ve belirli aralıklarla tekrarlanan iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu yapıda geçmiş zaman anlamını kazandıran {-GAynI} fiil çekim eki, sürekliliği kazandıran ise {-A/-y} fiil çekim eki ile birlikte *tur-* yardımcı fiilidir. *tur-* yardımcı fiili yapının anlamına devamlı bir tekrarı da kazandırmakta ve bu yapı ile hareketin geçmişteki tekrar anlamı vurgulanmaktadır.

Aşağıdaki 1. örnekte eser kahramanı Yimiş’in örtü içinde doğduğundan bahsedildikten sonra, bu konuyla ilgili olarak artık ölmüş olan Karases ninenin

sürekli söyleyip durduğu bir sözden bahsedilir. Dinleyici ya da okuyucu Karases ninenin bu sözü sürekli tekrarladığı fikrini bu cümleyle benimsemektedir.

- 1) *Yaray älĭ bütähñän dä işän qütüla. Bürkänşĭktä tıwğan ul bĭzzñ Yımış.*

Qarasäs inäy märxüm, qayhı bĭr bala yabay küzgä kürñmäş bürkänşĭktä

tıwa. Şul bürkänşĭk unı bälä-qazanan haqlay, tip hüyläy turgaynı... (Uİ,

18) “İyi hepsinden de sağ kurtuluyor. Örtüde doğmuş o bizim Yimiş. Merhum Karases nine, sıradan gözlere görünmeyen çocuk örtüde doğar. Bu örtü onu kaza beladan korur, deyip duruyordu.”

Aşağıdaki 2. metinde de yine geçmişte tekrarlanan bir hareket vardır. Taiba ninenin Züberjet yengeye söylediği *Hin, mulla, minñ Xisbullamdı, in yaratqan, in insaflı, itägätlĭ şäkĭrtñm, ti turgaynıñ* cümlesinde, bu tekrarlanan hareketi görmek mümkündür. Taiba nine, benim Hisbulla’ma en sevdiğim, en terbiyeli ve itaatli öğrencim diyordun diyerek, karşısındakinin geçmişte belli aralıklarla sürekli tekrarladığı bir harekete işaret etmektedir.

- 2) *Yuq, tim bit. Ul tüptü alyütqa halıştı. Ä min qul hĭltänñm dä ilay-ilay sıgıp*

kittñm. Vät, tim, kñmgä ısanıp yŭz hıwımdı tügĭp yŭrŭyŭm bit, işärkäy min,

tim... —Min dä bit uğa bargaynım,— tip sĭr asıp, Zŭbärjät yñgänññ hüzn

bŭldĭ Taiba äbñy.— Hin, mulla, minñ Xisbullamdı, in yaratqan, in insaflı,

itägätlĭ şäkĭrtñm, ti turgaynıñ. Xäzĭr, ul naxaq bälägä yulıqqan saqta,

bälki, yaqlap bĭräy hüzn äytĭrhñy... Hinän başqa hüzn äytĭr zä, hüznĭ ütĭr zä

kñşĭ yuq bit xäzĭr awılda, tim min dä... (Uİ, 120) “Hayır dedim. O

büsbütün aptallaştı; ama, ben el salladım ve ağlaya ağlaya çıkıp gittim.

İşte dedim, kime inanıp gözyaşımı döküyorum, sersem gibiyim dedim...

— Ben de ona gitmiştim, deyip sırrını açıp Züberjet yengenin sözünü

böldü Taiba nine. — Sen, molla, benim Hisbulla’ma en sevdiğim, en

terbiyeli, itaatli öğrencim diyordun. Şimdi onun nafile bir belaya rastladığı bu zamanda belki savunup bir söz söylersin... Senden başka söz söyleyen de sözü geçen de bir kişi yok şimdi bu köyde, dedim ben de...”

3. örnekte de yazar tarafından eser kahramanının geçmişte yaptığı sürekli bir hareketten bahsedilmektedir. Eser kahramanının çınlayan sesi kısılcaya kadar bağırması onun sürekli tekrarlayarak yaptığı bir harekettir.

- 3) —*Ur-ra! Yäsähñ revolyutsiya! Yäsähñ iptäş Lenin!— tip yaŋğıravıqlı tawış qarlıqqansı qısqırıp tūrğaynı. Şunıñ mñän uğa bütähñ lä anlaşıqlı, bütähñ lä xäl itlgün humaq bulğaynı... «Bayzar, yalsılar türmüşü bütte. Azatlıq, gäzñlik, yaqşılıq yñdı!» Baqtihän, älñ bulha anlaşıqlı, xäl itlñp yñmägän yaqtar qalğan ikän... (ZB, 371) “—Ur-ra! Yaşasın inkılap! Yaşasın yoldaş Lenin! — diye çınlayan sesi kısılcaya kadar bağırıyordu. Böylece ona, hepsi de açık, hepsi de karar verilmiş gibi olmuştu... ‘Zenginlerin, satılmışların hayatı bitti. Özgürlük, doğruluk, iyilik yendi!’ Baksan hâlâ sözleşilip, kabul edilip halledilmeyen taraflar kalmış.”*

Aşağıdaki 4. örnekte ise *İlkkñ Ğusam ırwzaştarı mñän bılay qırñ hñyläşmäy tūrğaynı* cümlesiyle eser kahramanı Gusam’ın önceden sürekli olarak yaptığı bir işten bahsedilmektedir. Burada hareket olumsuz olarak verilmiştir. Yani, konuşmama eylemi önceden olan ve süreklilik arz eden bir eylemdir. Bu cümleden aynı zamanda artık bugün kuru ve boş konuşulduğu anlaşılmaktadır.

- 4) *Bütähñ lä, rizalaşıp, baş qaqtı, ämmä här qayhıhınñ küñññdä baş qanbabanıñ nıq üzgärñp qaytıwı turahında uy mıldüräp quyğandır. İlkkñ Ğusam ırwzaştarı mñän bılay qırñ hñyläşmäy tūrğaynı. Xäyñ, unıñ şahinşah kşñññ bulıp kitñññä hñyññürgä gñä käräktñ. Ni gñä timä —*

üzibızzıkı!.. Arıslan üzbızzıkı tügıl inımı ni, tip hişkänıwsılär zä bulğandır. (BR, 64) “Hepsi de, razı olup, baş salladı, ama her birinin gönlünde ata babaların çok değişip dönüşü hakkında bir fikir oluşmuştur. Önceden Gusam, kabilesindekilerle böyle kuru konuşmuyordu. Bununla birlikte, onun Şahinşah’ın adamı olup gitmesine sevinmek de gerekir. Daha da ne deme, kendimizden! Arıslan kendimizin değil miydi, deyip irkilenler de olmuştur.”

Aşağıdaki 5- 11. metinler de {-A/-y} *turgaynı* yapısının geçmişte sürekliliği ifade etme işlevine örnektir.

5) *Yıldar ütıp, täwzä rabfak, unan institut tamamlap, fän-gilım ürzärın artılğas, İskändär Mürazım üzınñ yaşlık xıyaldarın, dünya ayışın anlarga tırışıp huğılıwzarin İstän gñä külıp xätırläy turgaynı. Nindäy zä nazan, bır qatlı saq! Ä bit şul mäldägı tıngıhız uylanıwzır, bärılıp-ürülüp xäqiqät izläwzär bulmaha, yazıwsı la sıqmas inı unan. Bütähñ küır, kisır, üz qulıñ mñän tütüp qara, il qazanında qayna — şunhız üzip yuq... (ÜY, 10) “Yıllar geçip önce işçi üniversitesini, sonra enstitüyü tamamlayıp ilim ve fen kalkınmasını artırınca, İskender Murazım kendisinin gençlik hayallerini, dünyanın özünü anlamaya çalışıp, çırpındıklarını içinden gelerek gülüp hatırlıyordu. Ne kadar da cahil, saf! Ama o zamanki rahatsız düşünceler, vurulup çarpılıp gerçeği aramalar olmasa, yazar da olmazdı ondan. Hepsini gör, dene, kendi elinle tutup bak, ülke kazanında kayna — bunsuz edip yok...”*

6) *Äsähñ bik äz xätırläy İskändär. Unıñ gıl sirläwı, küp vaqıtın tür hikälä yatıp uzğarıwı, tuktawhız yütkrıwı işındä qalğan. Äsähı ülgäs tä älı üşü yütkrıw tawışı İskändärzñ qılagında yanğıray turgaynı. Malay bäläkäyzän ük üläsähı qarawında buldı. Dünyanı tanıp-bılıwı, dawlı*

zamandıñ ĩřĭĭ-vaqlı xäl-vaqıǵaların ańlay başlawı — bütähĭ üläsähñän kildĭ uǵa. (ÜY, 86) “İskender annesini pek az hatırlıyor. Onun devamlı hasta oluşu, vaktinin çoǵunu baş köşedeki sehpa da durarak geçirmesi, durmadan öksürmesi aklında kalmış. Annesi ölünce de hâlâ öksürme sesi İskender’in kulaǵında çınılıyordu. Çocuk küçüklükten beri büyük annesinin gözetiminde oldu. Dünyayı tanıması, kavgalı zamanın irili ufaklı olaylarını anlamaya başlaması — hepsi de büyük annesinden geldi ona.”

- 7) *Tıwızıq hawanı qapıl ütkänsĭ yĭl xäräkätkä kiltĭrĭp, kün äz gñä yaqtırǵanday bulha, küz aldında tıwıp-üşkän yürtüm, Iq buyınıñ münhüw üyänkĭlärĭ hınlana. Atayımdı gĭl ap-aq küldäk kĭyĭp, inbaşına salǵı halıp, tuǵayǵa kitĭp barǵan itĭp küräm. Ä min, hantıy, duş-ışım aldında unıñ kräštiänsä qılıqtarına üyala tūrǵaynım. Yänähĭ, künlüksülärgä quşılp bĭşän sabıw, başıwza qaynaşıw xuja ĭşımĭni indĭ.* (ÜY, 176)

“Sakin havayı aniden geçen rüzgâr hareketlendirip, gün biraz parlar gibi olsa gözümün önünde doğup büyüdüğüm evim, İk nehri kenarının kederli ak söğütleri belirir. Babamı, daima bembeyaz gömlek giyip, omuzlarına orak koyup sulak tarlaya giderken görüyorum. Ben aptal da eşimin dostumun önünde onun Hıristiyan gibi davranışlarından utanıyordum. Üstelik günlükçülere katılıp ot biçmek, tarlada coşmak akıllı kişi işi mi şimdi.”

- 8) *Unan arıraq — Barsa yılǵahı, «Bakır qazǵan» tigän urın. 50-sĭ yıldar başında Stolyarovka yatqılıǵında fontan bulıp urǵılǵan neft şundaǵı bürünǵü şaxtalarǵa aqqaynı. Däwlätqül yanındaǵı bĭr tawza şulay uk «Baqr qazǵan» bar, unda şlak kişäktärñ taba tūrǵaynıq. Dürñş, ũlkändär, ul yĭr sixırlanǵan, tip unda bĭzzĭ yĭbärmäşkä tırşa inĭ.* (BR, 459) “Ondan daha da uzak — Barsa nehri ‘Bakır kazan’ denen yer. 50’li

yılların başında Stolyarovka maden filizi katmanında fiskiye olup fışkıran petrol oradaki eski maden ocaklarına akmıştı. Devletkul yanındaki bir dağda böyle ‘Bakır kazan’ var orada cüruf parçaları buluyorduk. Doğru, büyükler o yer büyülenmiş, deyip bizi oraya göndermemeye çalışıyordu.”

- 9) *Ätŷŷm qızıq kŷŷ ul, - tip kŷrhŷndŷ Änwär. —Kŷŷ mŷnän qatışıp barmanı, üzŷŷsä yäŷŷnŷ — Min dā qaynıma apturay tŷrgaynum, - tinŷ Zämbilä, küŷŷmhŷröp. Tŷngŷ halqından ŷŷŷnŷp, irŷnā nıgıraq hırıqtı yäŷ qatın. —İŷ qızıgı ŷul, Zämbilä: ätŷŷm inäyŷndŷŷ tuğandarın yaratmanı, his qatışmanı ularğa. Yat itŷp, dŷŷman hımaq kürzŷ ularzı, anlayhıymı? (U, 191) “Babam, ilginç biri deyip iç çekti Enver. — İnsanlarla karışmadı, kendince yaşadı. — Ben de kayın pederime şaşıırıyordum. — dedi Zembile, gülümseyip. Gecenin soğuşunda üşüyüp, kocasına daha sıkı sarıldı genç kadın. — En ilginç şu, Zembile: Babam annemden doğanları sevmedi, hiç karışmadı onlara. Yabancı sayıp, düşman gibi gördü onları, anlıyor musun?”*
- 10) *—Şul bula indŷ, ŷul. Min müğjizägä bŷr zä ısanmay tŷrgaynum, bar ikän ul. Äyttŷm bit, bŷr tanıştargä inŷp hŷyläŷŷp ultırgaynıq, — tip, Tŷlkŷsura, ısn xäldän saq qına sitläŷŷbŷrök, hŷŷlŷŷn nisŷk ŷsratıwın hŷylöp birzŷŷ — İrtägä kis ular bŷzgä kiläsäk, — tip hüźŷn ŷslanı. Sajidä saq qına ŷndäŷmäy ultırzı la äyttŷ: —Tŷlkŷsura... Hin uğa minŷŷ Uyıldanda tŷrgandı äytmä, yämŷ (NM, 332) “— Şu oluyordu artık, şu. Ben mucizeye hiçbir şekilde inanmıyordum, varmış. Söyledim, bir tanıdığa girip konuşuyorduk, deyip, Tŷlkŷsura gerçek durumdan sadece yabancılaşıp kız kardeşinin nasıl karşılaştığını söyledi. — Yarın akşam onlar bize gelecek deyip sözünü vurguladı. Sajide sadece seslenmeden oturdu ve dedi ki: — Tŷlkŷsura... Sen ona benim Uyıldan’da olduğumu söyleme emi.”*

- 11) *Qūrallı kışılärzñ küzzärñä gñä qarap tūrğan, günahhız, ixlas küñllī xalıqtı haldattarzıñ da, komandırzarzıñ da yäbñlärgä, mışqıl itñrgä äzñr tūrñwzarına küñllñän bik tä qarşı buldı, xatta yarhıp kitñp huğışır sikkä **barıp yñä tūrğaynı.** Üzññ qūrallı, küslü bulğanıñ üsñn gñä küshñzzärzñ, qūrallızzarzı yäbñlärgä yaraymı ni! Şunıñ üsñn yahap yürñyźärmñ ni dünya revolyutsyahın! (UYT, 36) “Silâhlı kişilerin gözlerine bakan günahsız, temiz yürekli halka, askerlerin de kumandanların da zulmetmeye, alay etmeye hazır olmalarına içten karşı geldi, hatta (bu yüzden) kızıp, savaşılan sınırlara gidiyordu. Kendin silahlı, güçlü olduğun için güçsüzlere, silahsızlara zulmetmek olur mu! Bunun için dünya inkılâbını yaparlar mı!”*

2.1.4.5. {-A/-y} tūrğan buldı

2.1.4.5.1. Kullanım

Belirli uzak geçmiş zaman için kullanılan bir diğer analitik şekil {-A/-y} *tūrğan buldı* kuruluşudur. Bu yapı, {-A/-y} fiil çekim eki ile *tur-* fiilinin {-GAn} fiil çekim eki almış şekli ve *bul-* fiilinin {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki ile çekime girmiş şeklinin birlikte oluşturduğu analitik bir yapıdır.

Belirli uzak geçmişin bu analitik şeklini şu şekilde formülleştirmek mümkündür.

Fiil + {-A/-y} tūrğan buldı + şahıs eki

Zamanın şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

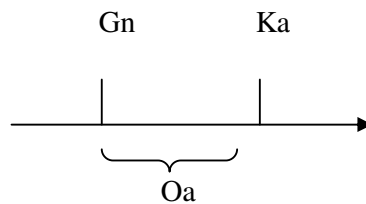
<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kilä tǔrğan buldım</i> “gelir oldum” gelirdim	<i>kilä tǔrğan buldıq</i>
2. şh. <i>kilä tǔrğan buldıñ</i>	<i>kilä tǔrğan buldığız</i>
3. şh. <i>kilä tǔrğan buldı</i>	<i>kilä tǔrğan buldı(lar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>uqıy tǔrğan buldım</i> “okur oldum” okurdum	<i>uqıy tǔrğan buldıq</i>
2. şh. <i>uqıy tǔrğan buldıñ</i>	<i>uqıy tǔrğan buldığız</i>
3. şh. <i>uqıy tǔrğan buldı</i>	<i>uqıy tǔrğan buldı(lar)</i>

Belirli uzak geçmiş zamanın bu analitik yapısı, çok eski zamanda, uzak geçmişte olmuş, ve sistemli olarak tekrarlanan olay veya durumları ifade etmek için kullanılır (Zeynullin 2002: 120; Kiyekbayev 1066: 105).

Yuldaşev de bu zamana *davnoproşedşeye opredelonnaye vremya* “belirli çok uzak geçmiş zaman” başlığı altında yer vermiştir. Ayrıca, bu yapının şahıslara göre çekim örneklerini verirken de bu çekimin anlamının Rusçada *bivalo* ek edatıyla karşılandığını ifade etmiştir. Bu ek edat, Rusçada eskiden olan bir alışkanlığı ifade etmektedir (Yuldaşev 1981: 278).

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} *tǔrğan buldı* analitik yapısı, zaman çizelgesinde aşağıdaki gibi gösterilebilir.

Şekil 17. Belirli uzak geçmiş zaman, {-A/-y} *tǔrğan buldı* yapısının sunumu.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Başkurt Türkçesinde belirli uzak geçmişi ifade eden zamanlar, belirli şartlara ve belirtilmiş başka bir zamana bağlı olarak ortaya çıktığı için, çok sık rastlanan yapılar değildir. Olumsuz şekilleri de buna bağlı olarak diğer şekillere göre daha az görülmektedir. Yapının olumsuz fiil tabanına {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesiyle ortaya çıkar.

Teklik

1. şh. *almay tūrğan buldım* “almaz oldum”
almazdım

2. şh. *almay tūrğan buldın*

3. şh. *almay tūrğan buldı*

Çokluk

- almay tūrğan buldıq*

- almay tūrğan buldığız*

- almay tūrğan buldı(lar)*

Soru Şekli (Hūraw Formahı)

{-A/-y} *tūrğan buldı* yapısının soru şekli, bu yapıdan sonra {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır ve cümlede bir iş, oluş ya da hareketin geçmişte sürekli yapıp yapılmadığını sorma anlamı katar.

Teklik

1. şh. *kilä tūrğan buldımmı* “gelir oldum mu”
gelir miydim

2. şh. *kilä tūrğan buldıñmı*

3. şh. *kilä tūrğan buldımu*

Çokluk

- kilä tūrğan buldıqmı*

- kilä tūrğanmı buldığızmı*

- kilä tūrğan buldı(lar)mı*

bakmaya başladı. Evde şeker, çay filan olsa da yine aldı, şehir insanının sevdiği bir yemektir, diye bir de konserve sordu. Hesapladığı gerekli yemeklikleri, tatlıları hemen çantasına doldurunca o kadınların yanına gelip, biraz konusurdu.”

Aşağıdaki 2. örnekte eser kahramanı Zakir, ormandan döndüğünde Raziya'nın yüzünün sarardığını, karardığını görmüştür. Bu durum üzerine o günden sonra Zakir ne zaman böyle bir yüz görse, vücudu soğuk soğuk terlemekte ve dili tutulmaktadır. Bu durum cümlede *tändärĭ ĩĭĭĭ-hıwıqlı bulıp kitä, ä üzĭ tĭhĭz qala tŭrgan buldı* şeklinde {-A/-y} *tŭrgan buldı* yapısıyla işaretlenmiştir.

- 2) ...Bina äĭĭlä urmandan qaytqanda, ular artınan hälkäw gñä atlap kilgän Raziyanıñ yŭzŭ qaralıw-yäĭĭ bulıp tŭra, harı yŭgĭrgän. Tĭgĭ kündän huñ Zakir ũşunday yŭzgä qaraha, tändärĭ ĩĭĭĭ-hıwıqlı bulıp kitä, ä üzĭ **tĭhĭz qala tŭrgan buldı**. Ular awıl sitñä qayıp yĭtĭ. Qatındarzıñ bĭr nisähĭ tŭqtarın, yŭzzärĭ kŭwĭk hargılt-yäĭĭ bĭläklĭ qaqsı quldarı mñän arqalarına yŭkmänĭlär zä, tıqıqtan atlanılar. (KKTY, 311) “... İşte ormandan döndüğünde onların arkasından yavaşça yürüyüp gelen Raziya'nın yüzü kararıp duruyor, sararıyor. O günden sonra Zakir böyle bir yüze bakınca, vücudu soğuyup gider, dili tutulurdu. Onlar köyün sınırına döndü. Hanımların bir kısmı çuvallarını, yüzleri gibi sarı yeşil elli zayıf kollarıyla sırtlarına kaldırmadılar ve küçük sokaktan yürüdüler.”

Aşağıdaki 3. örnekte annesi Zakir'e açlık yüzünden insanların ne hâllere düştüğünü anlattıktan sonra, köy halkının Reşizelerin evine gidip gelmeyi devamlı bir alışkanlık hâline getirmesi *Awıl xalqı bazargä barmay tŭrmay, hiräk-miräk bulha la Räsizälär yanına kĭrgĭläp sıgä tŭrgan buldı* cümlesiyle işaretlenmiştir.

- 3) Zakir gäjäplänĭp, aşawzan tuqtap äsähñä qarağas qına: —ĭ-i, balam, —

*tip hüzn dawam ittı̄ — aslıq kışın şulay rızıqqa bitaraf itä. Unday kışın ğähndä aşap ultırgandarğa la ıǵıbar itmäy başlay. Qulina rızıq tıttırğas ta awızına iltırzın alda bıl nimä huñ, tigändäy äyländırıp qarap ultıra älı̄. Bına şul kündän huñ başlandı. Awıl xalqı bazarğa barmay tırmay, hiräk-miräk bulha la Rışızälär yanına **kırğılup sıǵa tırğan buldı.** (KKTY, 325) “Zakir meraklanıp, yemeği bırakıp annesine bakınca: — Ey, yavrum, diye sözüne devam etti, açlık kişiyi böyle yemeğe tarafsız yapıyor. Böyle kişi, yanında yiyenlere de dikkat etmemeye başlıyor. Eline yemek tutturunca da ağzına götürmeden önce, bu ne der gibi evirip çevirip bakıyor. İşte bu günden sonra başladı. Köy halkı pazara gitmeden, seyrek meyrek de olsa Reşizelerin yanına girip çıkar oldu.”*

Aşağıdaki 4-8. metinler {-A/-y} *tırğan buldı* yapısının Başkurt Türkçesindeki bu tür işlevine örnektir.

- 4) *Dırış, xäzırǵı bazar xaqtarı mınän sağıştırğanda aqsahı küp tüǵıl tüǵılǵın. Zakırzın atahı äytmişläy, ı̄ aqsalamı ni, käräklıǵındä bit. Başqa waqıtta klass ı̄tärñä qatnaşıp barmağan Fäniyänñ dä fayzahu tıyzı̄: ul atahınan qayza, nındäy darıw üländärı̄ üşwın hıraşıp kilä lä şul tuǵayǵa uqıwsılarzı ı̄yärtıp bara. Äǵär yuldı bılmähä, başqa malayzar **ı̄vrätä tırğan buldı.** (KKTY, 290) “Doğru bugünkü Pazar ücretleriyle karşılaştırdığında parası çok değil yokluğun. Zakir’in babasının dediği gibi, iş parada mı, gereklğinde tabi. Başka bir zaman sınıf işlerine katılmayan Feniye’nin de faydası oldu: O, babasına nereden, nasıl mısır otlarının yetiştiğini sorup geliyor ve bu yerlere öğrencileri yönlendiriyor. Eğer yolu bilmiyorsa diğer çocuklar öğretirlerdi.”*

- 5) *Apahı mäktäptän qaytmağan şul älı̄ maldarına bışän halıp, qarap ta*

*ülğürzũ, tip uylanı Äxät. Üzzärññ dä hıyırına tüşküllükkä aşarğa birğä käreklığñ uylap, urınınan quzğaldı. Yuğihä, äsähñä üyzäğİ ĩ awırğa tura kilä. Şuğa la ulññ haman kilñ almawına büşñüp ta, kürhññp tä quya inİ. Ä Äxät üzİ, bul turala hüç sıqqan hayın, başın aşqa ĩä lä uyğa suma. Unıñ küç aldına bınday saqta mññhñw yñzlñ bñ qızıkay kilİp **bası turgan buldı**. (KKTY, 8) “Ablası okuldan dönmemiş, mallarına ot verip, bakıp ilgilendi, diye düşündü Ehet. Kendilerinin ineklerine de akşama yemek vermek gerektiğini düşünüp, yerinden kımıldadı. Yoksa, annesine evdeki işler ağır geliyor. Sonra da oğlunun hâlâ bir gelin almadığına kızıp, iç çekiyordu. Ehet de bu konu hakkında laf açıldıkça başını öne eğiyor ve düşünceye dalyor. Onun gözünün önüne böyle zamanlarda mahzun yüzlü bir kız gelirdi.”*

- 6) *Üksanağa bñyürğä ikñsİ bñ säbäp tä buldı: unıñ bala saqtan bñğä üşkän, tik yarlı gailänän bulğangä uqıy almağan, iptäş qızı bar inİ. Ul huğış sıgıp bñ nisä kñn turgas ta yuqqa sıqtı. Qız kitkändä, älbittä, uğa bñ nimä lä bñlgñrtmññ. Unañ hayın Üksana: —Ülñka, niñä miñä lä äytmñññ şunda, bñğä kitİr inİ, ni kürhäk tä bñğä bulır inİ, min dä bilay ut İññdä qalmaş inİ! — tip **uylay turgan buldı**, Şul saq tağı la unıñ qñlağına: —Üksana, äyzä bñnan kitäyİk! — tigñn tawış işññlä başlay. (KKTY, 41) “Uksana’ya emir vermek için ikinci bir sebep de oldu: Onun çocukluktan beri birlikte büyüdüğü; ancak, fakir bir aileden olduğu için okuyamayan, kız arkadaşı vardı. O, savaş çıkıp, biraz zaman geçince yok oldu. Kız gittiğinde elbette, ona hiçbir şey bildirmedi. Ondan sonra Uksana: — Ulenka neden bana da bir şey söylemedin o zaman, birlikte giderdik, ne görürsek birlikte olurduk, ben de böyle ateş içinde kalmazdım! diye düşünürdü, o zaman onun kulağına: — Uksana, haydi buradan gidelim!, diye bir ses işitilmeye başlıyor.”*

- 7) *Xäyir, Äxättir küp qızzar mınan tanışlığı bar tip tä äytir bulmay inir*
Mägar bınday hılıw, kilşir tanaw bizägan, qarahıw-qırğır tıqlawıw
sästärir här saq yä başlığı, yä yawlığı aştınan, yä aldınan, yä bulmaha, bir
yaq sikähınan sıgıp üzünse bitir tağı la bizäwzärir, hüylägändä sıya
kırır alıw irındırır qımtıp-qımtıp alıwzarin biräwzä lä kürgänir
*bulmanı. Qız mınan üsraşqan hayın yırır därtlänir, **qabınır kitä türğan***
buldı. (KKTU, 170) “Mamafih, Ehet’in bir çok kızla tanışıklığı var diye konuşmak olmazdı; ama, böyle güzel, uygun buruna, süslenmiş, siyaha çalan açık kahverengi itaatsiz saçlarının her zaman ya şapkası ya atkısının altından, ya önünden ya da olmasa bir kenardan çıkıp uzunca yüzünü daha da süslemesini, konuştuğunda vişne gibi kırmızı dudaklarını büküp durmasını hiç kimse görmedi. Kızla karşılaştıktan sonra genç dertlenip tutuşur oldu.”
- 8) *Xäyir, unıw yırırqtarı tıslıgın, qırqır-ürkür barmawın hınagıs,*
«qarttar» uğa bälänmäy başlanı. Qırqahı, yästärir üz qumızzarına
biririr, mırqıllawır buşbügäzzarğa Marat birşmänir. Ularır itirir
tazartır, sılgawzarin yırıw, naryadtarin atkarır kırır kähırır
yımırstarına bir tapqır za rizalaşmanı. Bınan azaq tırır yaqlı
*otdeleniye komandırı la «Molodets, İrgälin!» — tip maqtap, unı **xuplay***
türğan buldı. (ÜY, 321) “Mamafih, onun yumruklarının ağırlığını, korkup ürüp gitmeyeceğini anlayınca, yaşlılar ona bağlanmamaya başladı. Kısacası, gençleri kendi kopuzlarıyla dans ettiren, incitici boşboğazlara Marat vurmadı. Onların çizmelerini temizlemek, çoraplarını toplamak, emirlerini yerine getirmek gibi aşağılayıcı ihtiyaçlarını hiçbir zaman kabul etmedi. Bundan sonra onların tarafındaki manga kumandanı da ‘Teşekkürler İrgelin’ diye övünüp onu takdir ederdi.”

2.1.4.6. {-(y)AsAk} inĭ

2.1.4.6.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinin gelecek zaman eki {-(y)AsAk} ve *i-* fiilinin geçmiş zaman çekiminden oluşan *inĭ* nin bir araya gelmesiyle oluşan bu yapı Başkurt gramerlerinde değişik şekillerde ele alınıp incelenmiştir. Yapıyı aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür.

Fiil+ {-(y)AsAk} inĭ+ şahıs eki

Bu yapının şahıslara göre çekimi ise aşağıdaki gibidir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah. <i>qaytasaq inĭm</i> “dönecektim”	<i>qaytasaq inĭk</i>
2. şah. <i>qaytasaq inĭñ</i>	<i>qaytasaq inĭğiz</i>
3. şah. <i>qaytasaq inĭ</i>	<i>qaytasaq inĭ(lär)</i>
<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah. <i>kitäsäk inĭm</i> “gidecektim”	<i>kitäsäk inĭk</i>
2. şah. <i>kitäsäk inĭñ</i>	<i>kitäsäk inĭğiz</i>
3. şah. <i>kitäsäk inĭ</i>	<i>kitäsäk inĭ(lär)</i>

Başkurt Türkçesi gramerlerinde {-(y)AsAk} *inĭ* analitik yapısına Kiyekbayev, İşbulatov, Seyitbattalov gibi gramer yazarlarının eserlerinde hiç yer verilmezken, Yuldaşev {-(y)AsAk} *inĭ* analitik yapısını *soslgatelnoye nakloneniye* “dilek kipi”

başlığı altında inceler (Yuldaşev 1981: 294). Dmitriyev ise, bu analitik kuruluşu Yuldaşev'den farklı olarak bildirme kipleri içerisinde *kiläsäk-ütkän zaman* “gelecek-geçmiş zaman” başlığı altında inceler ve bu kuruluşun, {- (y)AsAk} gelecek zaman fiil çekim eki ile *inĭ* birleşmesinden oluştuğunu ifade ederek, anlam bakımından iki düşünce sentezini verdiğini söyler. Bunlardan ilki, gelecekte ne olursa olsun işin gerçekleşme ihtimalini, ikincisi ise, bu ihtimali geçmiş zaman planına aktarmayı ifade eder. Sonuçta bu sentez aslında gerçekleşmemiş, yani, şimdiki zaman açısından bakıldığında gerçek olarak hesaplanmayan iş ya da oluşu bildirir (Dmitriyev 1950: 166).

Zeynullin, {- (y)AsAk} *inĭ* kuruluşunun herhangi bir iş, oluş ya da hareketin olup olmayacağı yönünde kuvvetli bir tahmini ifade ettiğini belirterek, konuşucuya göre o veya bu şart gerçekleştiğinde söz konusu iş, oluş ya da hareketin gerçekleşeceğine hiçbir şüphe olmadığını ifade eder. Konuşucu için işin yapılması zorunluluğu açıktır (Zeynullin 2002: 191).

Bu analitik yapının Türkiye Türkçesindeki karşılığı olan {- (y)AcAk} *idi* yapısı Kononov tarafından *buduşçeye-proşedşeye vremya* “geçmiş gelecek zaman” başlığı altında ele alınıp değerlendirilmiştir (Kononov 1941: 274). Aynı analitik şekil Türkmen Türkçesi gramerinde ise *unrealized past perfect tense* “gerçek dışı geçmiş zaman” şeklinde bir başlık altında değerlendirilmiştir (Clark 1998: 257).

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Bu analitik yapının olumsuzluk şekli, fiil tabanından sonra {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesi ile yapılabildiği gibi, Başkurt Türkçesinde ikinci bir şekilde, *tügĭl* olumsuzluk kelimesinin kullanılmasıyla da yapılabilmektedir. Olumsuzluk şekli ile, konuşma anında artık gerçekleşmiş olan ama aslında konuşucu tarafından gerçekleşmeme yönünde bir tahminin söz konusu olduğu durumlar ifade edilmektedir.

TeklikÇokluk

1. şh. <i>almayasaq inĩm</i> “almayacaktım”	<i>almayasaq inĩk</i>
2. şh. <i>almayasaq inĩŋ</i>	<i>almayasaq inĩgĩz</i>
3. şh. <i>almayasaq inĩ</i>	<i>almayasaq inĩ(lär)</i>

TeklikÇokluk

1. şh. <i>alasaq tügĩl inĩm</i> “alacak değildim”	<i>alasaq tügĩl inĩk</i>
2. şh. <i>alasaq tügĩl inĩŋ</i>	<i>alasaq tügĩl inĩgĩz</i>
3. şh. <i>alasaq tügĩl inĩ</i>	<i>alasaq tügĩl inĩ(lär)</i>

Soru Şekli (Hürav Formahı)

Bu analitik kuruluşun soru şekli diğer soru şekillerinde olduğu gibi, çekimin sonuna {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle gerçekleşmektedir. Bu durumda konuşucu geçmişte bir hareketin gerçekleşme ihtimalinin olup olmadığını sormaktadır.

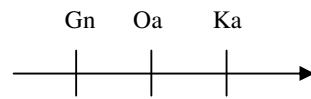
TeklikÇokluk

1. şh. <i>barasaq inĩmmĩ</i> “gidecek miydim”	<i>barasaq inĩkmĩ</i>
2. şh. <i>barasaq inĩŋmĩ</i>	<i>barasaq inĩgĩzmĩ</i>
3. şh. <i>barasaq inĩmĩ</i>	<i>barasaq inĩ(lär)mĩ</i>

2.1.4.6.2. İşlevler

2.1.4.6.2.1. Geçmişte Gerçekleşecek Hareketin Aktarımı

Başkurt Türkesinde $\{-(y)AsAk\}$ *inĭ* analitik kuruluşu yukarıda da belirtildiği üzere bir yandan herhangi bir şartın gerçekleşmesine bağlı olarak, iş, oluş ya da hareketin gerçekleşip gerçekleşmeme ihtimal ve tahminini ifade ederken, diğer yandan geçmişte bir zamanda o ana göre gelecekte yapılmak üzere ifade edilmiş farazi bir niyete de işaret etmek için kullanılabilir. Ancak tarafımızdan taranan eserlerde $\{-(y)AsAk\}$ *inĭ* yapısının bu tarz işlevlerine rastlanmamış; ancak yapının geçmişte gerçekleşecek bir hareketin aktarımı şeklinde adlandırılabilir bir işlevine rastlanmıştır. Başkurt Türkesinde, konuşucu ya da anlatıcı, geçmişte belirli bir zaman noktasından bahsederken, bu zamana göre gelecekte gerçekleştiği kendi bilgisi dâhilinde olan bir olay ya da durumu $\{-(y)AsAk\}$ *inĭ* yapısıyla işaretlemektedir. Söz konusu olay ya da durum konuşma anında, geçmişte gerçekleşmiş ve bitmiştir. $\{-(y)AsAk\}$ *inĭ* kuruluşunun bu fonksiyonunu zaman çizgisinde şu şekilde göstermek mümkündür.

Şekil 18. Belirli uzak geçmiş zaman, $\{-(y)AsAk\}$ *inĭ* yapısının sunumu.

Aşağıdaki 1. metinde eser kahramanı Musa'nın yaptığı yolculuk esnasında çevrede gözlemledikleri, anlatıcı tarafından tasvir edilmektedir. Tren istasyona gelmiş ve Musa trenden inmiştir. Onun trenden indiğini ifade eden anlatıcı, *poezd binda arıw uq waqt tūrasaq inĭ* cümlesi, Musa'nın trenden indiği zamana göre gelecekteki iki saat içinde trenin istasyonda duracak olduğu bilgisine işaret etmektedir. Gönderim noktası olarak, Musa'nın trenden indiği zamanın alındığı bu

cümlede, trenin iki saat istasyonda durması gerçekleşmiş, konuşma anında bu hareket artık bitmiştir ve anlatıcı tarafından da malumdur.

- 1) *İş kitmäli matur, sıwaq bñ kündü eşelon Mñäskä kilp tuqtanı. Stantsiya tirähñ ilğıräk Musa ara-tirä atahı mñän barıp kürgilägän Verxneural bazarınan his käm tügñ: yan-yaqta yğñwlñ attar, sostav kütüwsñ ir-yğñtär, ularzı üzatıwsılar. İğı-zıgı, uyın-külkü, yır tawıştarı. Garmun tñdärñä quray mññu kilp quşıla. Tuğan mññdarzı işñp uğata yüräkhğän Musa yğä tñştñ — poezd bnda arıw uq waqt **türasaq inñ** Unıñ artınsa Usman, Şahibal tñştñ, başqalar za üzaq kilñwzñ üyüğan tändärñ yazırğa tñäp, ularğa ñärzñ* (MB, 26) “İç gidecek kadar güzel, güneşli bir günde kıdemli Miyeske gelip durdu. İstasyon çevresi, daha önce Musa’nın ara sıra babasıyla gidip gördüğü Verhneural pazarından hiç küçük değil: Yan yana koşumlu atlar, kadro bekleyen adamlar, onları uğurlayanlar. Acele acele oyun gülüşme, şarkı sesleri. Armoni dillerine kuray sesi gelip ekleniyor. Benzer kederleri işitip daha da parçalanan Musa yere indi. Tren burada dinlenme vakti kadar duracaktı. Onun arkasından Osman, Şahibal indi, diğerleri de uzun yolda uyuyan vücutlarını sermek isteyip, onları takip etti.”

2. metinde eser kahramanı Uksana’nın, yaralanan İlyas’a karşı olan fikirlerinin İgnat sayesinde değiştiği vurgulandıktan sonra yine anlatıcı tarafından konuşma anında artık bilinen bir bilgiye geçmişte bir gönderim noktasından hareketle, gelecekte gerçekleşecek bir hareket {-(y)AsAk} *inñ* kuruluşu ile ifade edilmiştir.

- 2) *İgnattıñ qatın-qızğa bulğan qaraşı, Üksananıñ ilñtän İlyasqa bulğan xistärñ tağı la üstñrñ, nıgıttı. Üşñnday taça, batır yüräklñ kışñññ yğzä tñrğñ nasar bulıwı, unıñ yarahın tñzätñwzñ tağı la huzasaq, ul üzaq*

ayaqqa basılmayasaq inĭ Şuğa la ul İgnat mĭnĭn üzĭñĭñ sĕlĕmĕtlĭĭĭ mĭmĭkinsĭĭk birĕĕnsĕ, asıq yŭzlŭ bulırĕa tırıştı. (KKTY, 106) “İgnat’ın kadınlara olan bakışı, Uksana’nın önceden İlyas’a olan hislerini geliştirdi, sağlamlaştırdı. Böyle canlı, kahraman yürekli kişinin yere dayanağının kötü olması, onun yarasının iyileşmesini daha da uzatacak, o uzun süre ayağa kalkmayacaktı. Böylece o, İgnat ile kendisinin sıhhati imkân verdiği sürece güler yüzlü olmaya çalıştı.”

3. metinde yazar tarafından Kamil’in okula alınmaması ve sebepleri anlatılırken, *Bŭtĕ il kŭwĭk ŭk, Kamil da bĭl hataşıwzĕn baytaq yŭldarzĕn huñ ĕına arınasaq inĭ ĕĭlĭ* cümlesi ile, Kamil’in bu tür sayıklamalardan uzun yıllar sonra kurtulacağı bilgisi, anlatılan olayın zamanına göre belirlenmiş ve {-(y)AsAk} *inĭ* kuruluşu ile ifade edilmiştir.

3) *Bŭtĕ il kŭwĭk ŭk, Kamil da bĭl hataşıwzĕn baytaq yŭldarzĕn huñ ĕına arınasaq inĭ ĕĭlĭ*. Bala saĕınan kilĕĕn ĕĕyĭphĭz ĕĕyĭbĭĭ unı instituttıy işĭk tŭbŭndĕ lĕ haĕalap tŭrĕaynı. Bŭtĕ imtixandarzı «bĭşlĭ»ĕa tapşırıwına qaramaştan, ul ukırĕa alınmanı. Komissiya unıy yĕşĭ un altıla ĕına bulıwıĕa hultawlanı, ĕ tŭp sĕbĕbĭ barıbĭr aŭlayışlı inĭ indĭ. (ÜY, 144)

“Bütün ŭlke gibi, Kamil de bu sayıklamadan hayli yıl sonra kurtulacaktı. Çocukluk çağından gelen suçsuz suçu onu enstitünün kapı dibinde de gözetliyordu. Bütün sınavlardan beş aldığına bakmadan, o okumaya alınmadı. Komisyon, onun yaşının on altı olmasını bahane etti, ama asıl sebebi gene de açıktı.”

Aşağıdaki 4. ve 5. metinler de {-(y)AsAk} *inĭ* kuruluşunun bu tarz işlevine örnektir.

- 4) *Haqmar buyında la, Qanı yılğahı yağahında la, İyik, İrgiz, Taşlı, Nügüş tirähındä lä bar inĭ ular. Bılay bulğas, Haqmar buyında yäyläp, Nügüş buyında qışlarğa qayıp yürüw — tırğanı bĭr yafağa äylänäsäk inĭ älbittä. Dürüş, küsĭw yuldarı yıyında bildälängäynĭ. Ğäzättä unday tärtiptĭ büzmaşqa tırşalar.* (K, 20) “Hakmar kenarında da Kanı nehri yakasında da İyik, İrgiz, Taşlı, Nügüş çevresinde de vardı onlar. Böyle olunca Hakmar kenarında yazlayıp, Nügüş kenarında kışlamaya dönmesi bir azaba dönecekti, elbette. Doğru göç yolları toplantıda belirlenmişti. Genellikle böyle düzeni bozmamaya çalışıyorlar.”
- 5) *İjevskiğa yaqın, bik zur bĭr awıl üsün bargan bĭr huğış bigĭräk tä niq xätĭrzä haqlana. Bĭzzĭĭ polk Aqtarzı zur bĭr awıldan qıwıp sıgarırğa büyürüq aldı. (Awıldıñ ismĭñ xätĭrlämäyĭñ. Bĭzzĭjsä bulmağas, isĭmdärzĭ xätĭrläwĭ yĭñĭ bulmay.) Razvedkanıñ mäğlümätĭñä qarağanda, unda düşmandıñ küsĭ zur. Añğarmaştan hĭjüm itĭw häm qıyıwlıq qına bĭzgä unış kiltĭräsäk inĭ Bul xärbi burıstı ütäw üsün polk tañ aldında yulğa sıqtı.* (Uİ, 259) “İjevski’ye yakın, çok büyük bir köy için gidilen savaş çoğunlukla akıllarda iyi saklanır. Bizim alay Akları büyük bir köyden kovup çıkarmak için emir aldı. (Köyün ismini hatırlamıyorum. Bizimkiler gibi olmayınca, isimleri hatırlamak kolay olmuyor.) Araştırmanın verdiği bilgiye göre, orada düşmanın gücü fazla. Sezdirmeden hücum etmek ve cesaret bize başarı getirecekti. Bu harbî borcu ödemek için alay tan ağarırken yola çıktı.”

2.1.5. BELİRSİZ UZAK GEÇMİŞ ZAMAN

(Bıldähiz İlik Ütkän Zaman)

2.1.5.1. {-GAn} *bulğan*

2.1.5.1.1. Kullanım

Belirsiz uzak geçmiş zaman da Başkurt Türkçesinde analitik yollarla ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki {-GAn} fiil çekim ekiyle *bul-* yardımcı fiilinin yine {-GAn} fiil çekim ekiyle çekimlenmiş şeklinin oluşturduğu yapıdır. Yapıyı şu şekilde formülleştirebiliriz.

Fiil + {-GAn} *bulğan* + şahıs eki

Bu analitik kuruluşun Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

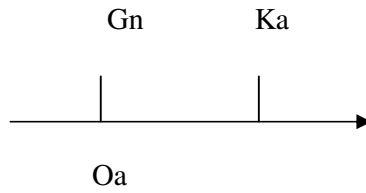
<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yırlağan bulğanmın</i> “şarkı söylüyormuşum, şarkı söylemişim”	<i>yırlağan bulğanbız</i>
2. şh. <i>yırlağan bulğanhıñ</i>	<i>yırlağan bulğanhıgız</i>
3. şh. <i>yırlağan bulğan</i>	<i>yırlağan bulğan(dar)</i>
<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kütkän bulğanmın</i> “bekliyormuşum beklemiştirim”	<i>kütkän bulğanbız</i>
2. şh. <i>kütkän bulğanhıñ</i>	<i>kütkän bulğanhıgız</i>
3. şh. <i>kütkän bulğan</i>	<i>kütkän bulğan(dar)</i>

Zeynullin, belirsiz geçmiş zamanın bu şeklinin iki işlevinden bahsetmiştir. Yapı, ikinci bir zamanla bağlantılı olarak kullanıldığında ikinci bir işten daha önce yapılan daha önce tamamlanan bir iş, oluş ve hareketi bildirmekte; ancak, bu hareket veya durum konuşucunun gözü önünde gerçekleşmemektedir. Bu kuruluşun diğer bir işlevi ise, sonuç anlamı bildirmektir (Zeynullin 2002: 131). Böylece bu zamanla ifade edilen olay veya durumlar, konuşma anına kadar belirli değildir ve dinleyici ya da okuyucu tarafından birer yenilik olarak kabul görür. Geçmişte olan bu iş, oluş ve hareketler genellikle bir defa olmuş hareketlerdir.

Yuldaşev de bu analitik şekli *preproşedşeye neopredelennoye vremya* “belirsiz uzak geçmiş zaman” başlığı altında incelemiştir. Bu zamanın çekiminin karşılığında verdiği Rusça şekillerde de yapıyı *okazıvayetsya* “meğer” kelimesiyle karşılamıştır (Yuldaşev 1981: 276). Buna karşılık Kiyekbayev, bu yapıya *şahithız münäsäbätli ütkän zaman* “şahitsiz münasebetli geçmiş zaman” başlığı altında yer vermiş ve bu zamanın belirli başka bir zamana bağlantılı olduğunu, bu yüzden de ne zaman sorusunu istediğini ifade ederek, genellikle üçüncü şahıslarda kullanıldığını belirtmiştir (Kiyekbayev 1966: 109).

Zeynullin, bu yapıdaki *bul-* yardımcı fiilinin aynı zamanda {-A/-y} fiil çekim ekiyle üçüncü şahısta çekimlenmesi suretiyle de kullanılabileceğini bildirir ve bu durumda yapının işlevinin şimdiki zamanı belirtmeyeceğini de vurgular. Yapının bu şekli, yani {-GAn} *bula* şekli, geçmişte olan ve çok defa tekrarlanan hareketleri ifade etmektedir (Zeynullin 2002: 132).

Başkurt Türkçesinde {-GAn} *bulğan* analitik yapısı geçmişte gerçekleşmiş iş, oluş ve hareketleri anlatır ancak bu iş, oluş ve hareketler, bizzat konuşucu tarafından görülmüş veya şahit olunmuş değildir. Bu analitik yapının zaman çizelgesindeki sunumu aşağıdaki gibidir.

Şekil 19. Belirsiz uzak geçmiş zaman, {-GAn} *bulğan* yapısının sunumu.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

{-GAn} *bulğan* analitik yapısının olumsuz fiilden sonra olumsuzluk eki {-mA-} nın getirilmesiyle yapılmaktadır. Olumsuz çekim geçmişte şahit olunmayan hareketin olumsuzluğunu ifade etmektedir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yazmağan bulğanmın</i> “yazmamışım”	<i>yazmağan bulğanbız</i>
2. şh. <i>yazmağan bulğanhıı</i>	<i>yazmağan bulğanhığız</i>
3. şh. <i>yazmağan bulğan</i>	<i>yazmağan bulğan(dar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kilmägän bulğanmın</i> “gelmemişim”	<i>kilmägän bulğanbız</i>
2. şh. <i>kilmägän bulğanhıı</i>	<i>kilmägän bulğanhığız</i>
3. şh. <i>kilmägän bulğan</i>	<i>kilmägän bulğan(dar)</i>

Soru Şekli (Hüraw Formahı)

Bu analitik yapının soru şekli ise {-GAn} fiil çekim eki ile çekimlenmiş *bul-* yardımcı fiilinden sonra {-mX} soru ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>ışlägän bulğanmınmı</i> “çalışmış mıyım”	<i>ışlägän bulğanbızımı</i>
2. şh. <i>ışlägän bulğanhıımı</i>	<i>ışlägän bulğanhığızımı</i>

3. şh. *İşlögän bulğanmı*

İşlögän bulğan(dar)mı

2.1.5.1.2. İşlevler

2.1.5.1.2.1. Aktarım Tabanlı Delile Dayalılık

Başkurt Türkçesinde {-GAn} *bulğan* analitik yapısının ilk işlevi, geçmişte olup bitmiş; ancak, konuşucu tarafından bizzat görülmemiş, başka bir kaynak vasıtasıyla sahip olunmuş bilginin üçüncü bir kişiye aktarılmasıdır. Bu şekilde konuşucu cümlesinde, bizzat görmediği, başka bir kaynaktan duyarak, söylenti yoluyla edindiği bilgisine {-GAn} *bulğan* yapısıyla işaret eder. Önermede dolaylı bir delil söz konusudur.

Aşağıdaki 1. örnekte iki delikanlının birbirleriyle uzun süre savaştıklarından bahsedilmektedir. Bu bilgi anlatıcı tarafından, aktarım tabanlı delile dayalılık işlevini sunan {-GAn} fiil çekim eki ile işaretlenmiştir. Böylece anlatıcı, bu bilgiye doğrudan doğruya görerek ya da duyarak sahip olmadığını geçmişte gerçekleşip bitmiş olan bu olay hakkındaki bilgiyi kendisinin dolaylı yoldan edindiğini ifade etmektedir.

- 1) *İki batır, bür-bürin yığa almay, ulla alışqan. İñ xäwflä minuttarza, attarı sitkä yantayıp, xujaların üldän **haqlap alıp qalğan bulğandar.** Qırqazaq gäskärä başlıgıñ sämä quzgıgan häm, qılısı mınän hiltänä-hiltänä, Kiram batırğa hüjümdä küsäytän. Kiram batır za qawşap qalmağan. Ul, yayın tura kiltirip, Qırqazaq gäskärä başlıgıñ kükrägän qılısı mınän ütänän-ütä sänsä lä, qılısına yuqqan qandı yalay. (MB, 390)*
 “İki yiğit, birbirini yenemeyip, uzun süre çarpışmışlar. En korkulu dakikalarda, atları yana yatıp, sahiplerini ölümden korumuşlar. Kırkazak askerlerinin başının asabı bozulmuş ve kılıcıyla sallana sallana yiğit

Kiram'a saldırıyı arttırmış. Yiğit Kiram da zayıflamamış. O, yayını doğrultup Kırkazak askerlerinin başındaki kişinin göğsünü kılıcıyla boydan boya kesip, kılıcına bulaşan kanı yalıyor.”

Aşağıdaki 2. örnekte yakın zaman önce generaliyle karşılaşmış eski bir asker olan İlyas, bu karşılaşmayı anlatmaktadır. İlyas tarafından söylenen *Vasiliy Degtyarev ul general, min yaralanıp, awılğa qaytıp kitkäs, minñ adrestı yuğaltqan bulğan* cümlesinde, bugün artık sahip olduğu, generalin onun adresini kaybettiği bilgisine bizzat şahit olmamış, bu bilgiyi generalin kendisinden duymuş ve karşısındakine aktarmaktadır. Burada geçmişte gerçekleşen kaybetme işi için, gönderim noktası olarak İlyas'ın yaralanıp köye dönmesi verilmiştir. *yuğaltqan bulğan* çekimli fiili ile geçmişte kalmış ve dolaylı yoldan edinilen bilginin üçüncü bir şahsa aktarılması işaretlenmektedir.

- 2) *Küptän indĭ ul. Bĭz qamawzan sıqqas, huñğı tapqır unıñ mñän ũsraqaynuq. Vasiliy Degtyarev ul general, min yaralanıp, awılğa qaytıp kitkäs, minñ adrestı yuğaltqan bulğan, — tinĭ İlyas. —Ul general "Yäy küñü qunakqa kiläm, hĭzzñ Başqurtüstanda Ağizĭ buyzarı bik yämlĭ, tip maqtayzar, ayırıwsa qımızıgızzı ĭsähĭ kilä", — tip yazğan. —Vasiliy äĭ ũzĭ saqırğan, yäyñ min buşamayım.* (KKTY, 9) “Yakın zaman önceydi. Biz kuşatmadan çıkınca, son defa onunla karşılaşmıştık. General Vasiliy Degtyarev, ben yaralanıp köye dönünce benim adresimi kaybetmiş, dedi İlyas. O general ‘Yaz günü misafirliğe geleceğim, sizin Başkurdistan’da Agidil kenarı pek güzel, diye övüyorlar, ayrıca kımızınızı içmek istiyorum’ diye yazmış. — Vasiliy, kendisi de davet etmiş. Yazın benim işim azalmıyor.”

Aşağıdaki 3. örnekte eser kahramanı İlyas, beklemediği bir anda, eski bir okul arkadaşı Vasiliy ile karşılaşmıştır. Bu karşılaşma eserde İlyas'ın ağzından anlatılmaktadır. Dolayısıyla *Vasiliy ũylängän bulğan* cümlesi İlyas'a aittir. Ve

geçmişte gerçekleşen bu hareket, İlyas tarafından Vasiliy söyledikten sonra sahip olunan ve okuyucuya aktarılan bir bilgiye işaret etmektedir.

- 3) *Ular uçilişçela bñ qalaqtan tiyñlñk aşap, bñ otdeleniyela uqıp sıqqaynılar. Vasiliy üylängän bulğan, ikñ balahı mññan qatının zastavanan saq-saq poezğa ultırtıp üzatkan. Xäzñğä bñ xäbär zä almağan. İññan-haw Uralğa, atayzarına qaytıp yññwzärññä ıñanıp ta yñmäy, buğay. Ul üz xälññ hñyläp bütkäs: —Ä hinññ nisä qara başıñ bar? — tip yılmayzı. (KKTY, 13) “Onlar, okulda her zaman bir kaşıktan yemek yiyip, aynı bölümde okudular. Vasiliy evlenmiş, iki çocuğuyla hanımını, zorla karakoldan trene oturtup göndermiş. Şimdiye kadar hiç haber almamış. Öyle görünüyor ki sağ salim Ural’a, babalarına gittiklerine inanmıyor. O, kendi durumunu anlatıp bitirince: — Senin de nasıl kara talihin var? diye güldü.”*

4. metinde de yine bir karşılaşma ve bu karşılaşma ile ilgili olarak eser kahramanı tarafından işaretlenen bir aktarım tabanlı delile dayalılık işlevi örneği söz konusudur. Eser kahramanlarından Geliye, kendi oturdukları yere biraz uzak bir kışladan gelen bir gençle karşılaşmış ve ondan aldığı bilgileri aktarmaktadır. Bu gencin Geliyelerden önce okuduğu, Geliye tarafından bizzat bilinen bir bilgi olduğu için bu bilgi {-GAynI} fiil çekim eki ile işaretlenmiştir; ancak, ardından gelen komşu rayonlardan birinde öğretmen olarak çalışmaya başlayınca askere alındığı bilgisi ise, {-GAN} *bulğan* analitik yapısıyla işaretlenmiştir. Çünkü bu bilgiyi Geliye karşılaştığı gençten veya başka bir kaynaktan öğrenmiş ve bu bilgisine cümlesinde işaret etmiştir. Bu Geliye tarafından bizzat şahit olunmuş bir olay değildir.

- 4) *Şulay ut mññan hıw arahında yäşägändä bñ küñdñ uramda qasandır üzzärñññ awılınan bınan bñ-ikñ saqrımğa gına sıgıp ultırğan utarzan kilgän yğññ üsrani. Bıl yğññ peduçilişçela Gäliyälärzän ñğññrak uqıgaynı,*

qayzalı kürşî rayonda uqıtıwı bulıp işläy başlağas, xärbî xîzmätkä

alğan bulğandar, unda uçilişçi bütürüp leytenant zvaniyehı birgän yäyzî huğış sıgıp kitkän. (KKTY, 118) “Böylece, ateşle su arasında yaşarken, bir gün sokakta bir zaman kendi köylerinden bundan sadece bir iki sakrım* dışarıdaki kışladan gelen gençle karşılaştı. Bu genç, ilkokulda Geliyelerden önce okumuştı, komşu rayonlardan birinde öğretmen olup çalışmaya başlayınca askere almışlar, orada liseyi bitirip (kendisine) teğmen rütbesi kazandıran yazınki savaş çıkmış.”

5. örnekte yer alan *İşññwñmsä*, *Bibinur Gümärovnanıñ yüräğî nıq tawşalğan bulğan* cümlesi de, yine başka birinden duyularak elde edilmiş bir bilgiye işaret etmektedir. Burada konuşucu tarafından verilen bilginin bir başkasından duyularak edinildiğini *işññwñmsä* sözü pekiştirmektedir. Böylece konuşucu, geçmişte gerçekleşip bitmiş olan olay ya da duruma bizzat şahit olmadığını, bu bilgiye dolaylı yollardan ulaştığını işaretlemektedir.

- 5) *Büringülar bınday xäldî täkdir quşıwı tigän. İşññwñmsä, Bibinur Gümärovnanıñ yüräğî nıq **tawşalğan bulğan**. Yarıp qaraw hüzümtähî şunu kürhätä lä ikän indî — Sekretar üstäldägî qağızların bñ urından ikñsñ urınğa küşñp, tüzñmhızlık bñldñzñ. — Bñräwzññ ülmñ üşññ kñndññr gäyñpläw, ay-hay, gäzñllñ bulır inñmñ ikän?* (ÜY, 313)
- “Eskiler bu gibi bir duruma takdirî ilahi demiş. Duyduğuma göre Bibinur Gümerovna’nın kalbi çok burkulmuş. Parçalanıp bakmak sonuç veriyor muymuş acaba. — Sekreter masadaki kâğıtlarını bir yerden diğer yere alıp, sabırsızlık etti. — Birinin ölümü için birilerini suçlamak, ah vah, adalet olur mu acaba?”

* saqrım: 1,06 km’lik mesafe.

Aşağıdaki 6-10. metinlerde {-GAn} *bulğan* analitik yapısının Başkurt Türkçesinde aktarım tabanlı delile dayalılık işlevini gösterdiği örnekler verilmiştir.

- 6) *Bırñsı küřäm, — tinı Şulay itıp, otryadta la şıklı kışı barlıgı bılñdı. Bıl kışı, küzätıw aştına alıngansı, küp kñä nāmälär işläp ülgürgäynı. Komandirzı quşıwı buyınsa İlyas partdokumenttarzı politruk Amangildiyewqa tapşırgaynı. Partiya yıyılışında ul turala hüź bulmaha la, älğä tanış tügıl yğıl Amangildiyäwtı **küzätä başlağan bulğan.***

(KKTY, 60) “İlk defa görüyorum, dedi. Böylece, tugayda da şüpheli birinin olduğu anlaşıldı. Bu kişi, gözetim altına alınıncaya kadar birçok şeyler yapmıştı. Kumandanın emrine göre İlyas, parti belgelerini politik yönetmen Amangildiyev’e göndermişti. Parti toplantısında, o konu hakkında laf açılmasa da şimdiye kadar tanışmadığı genç Amangildiyev’i takip etmeye başlamış.”

- 7) *—Mikola ağay mñän äbññä gñä tügıl, bızız partizandarzı bütähñä lä bula indı. Huğış bütäs, bız urmanda kümılğan bütä iptäštär bızız dä taba alğandarınñ käwzähñ bında, awıl urtahında, bır urınga, tuğandar qäbırlıgñä yıyıp, qabat yırlänk. Babay mñän äbññä in ilk şunda **kümğan bulğandar.** Ular za şulay tuğandar-partizandar käbırlıgñä*

qaldı, — tinı İvan. (KKTY, 153) “—Sadece Mikola ağabey ile ninesine değil, bizim particilerin hepsine de oluyor. Savaş bitince biz ormana gömülen bütün kardeşlerimizin ve bulabildiklerimizin vücutlarını burada köyün ortasında bir yere kardeşler mezarlığına toplayıp tekrar yerleştirdik. Dede ile nineyi ilk önce buraya gömmüşler. Onlar da böylece kardeşler- partizanlar mezarlığında kaldı, dedi İvan.”

- 8) *Nimägälır külışkängä Zäki uyanıp kittı. Ul tirä-yağına qarap alğas, tırıp uq ultırzı: —Saq qına irtäräk uyattıgız, äsäy, qalas mñän*

hıylamaqsı inĭ, atay alıp qaytqan bulğan, — tigän buldı hām sirılıp yılmayzı. — Arıtıp kitkän, — tip ũstänĭ. Ul niñälĭr gäyĭplĭ kĭşĭläy hĭyländĭ. ũşŭ saqta ularzıñ baş ũsında gına kākük qısqıra başlanı. (KKTY, 359) “Bir şeylere gülüşürken Zeki uyandı. O, etrafına bakınca kalkıp oturdu: — Hemen de erkenden uyandırdınız, anne, kalaç ekmeği ikram etmek istiyordu, babası alıp gelmiş, dedi ve yüzünü buruşturup güldü. — Yorulmuş, diye ekledi. O, nedense suçlu bir kişi gibi söylendi. O anda onların başucunda guguk kuşu bağırmaya başladı.”

- 9) *İlsĭ itĭp Äsfändiyärzĭ yĭbärĭw bik dŭrŭş buldı, inĭ danlıqlı ilsĭläŭ zä unan küp nāmägü ũyränä ala, ul yĭğĭ Däştĭ-Qıpsak danına yañı bizäktär ũstäy alasaq, tip başlağan da İrendĭktĭ hĭylĭşĭwzärzĭñ nisĭk barganın, nisĭk ũslanganın bäyän itkän. İyĭ, şul saqta ũmŭrzaq ta xan qaşında ultırğan, sŭnki Başqŭrttarzı nisĭk xŭrmätläw turahında kähäşkä saqırılğan bulğan.* (BR, 170) “Esfendiye’i elçi olarak göndermek pek doğru oldu, en şöhretli elçiler de ondan birçok şey öğrenilebilir, o genç Deşt-i Kıpçak şöhretine yeni süsler ilâve edecek, diye başlamış ve İrendik’i, sohbetlerin nasıl gittiğini, nasıl vurgulandığını beyan etmiş. Evet, bu vakitte Umurzak da hanın yanında oturmuş çünkü Başkurlara nasıl saygı gösterileceği hakkındaki toplantıya çağırılmış.”

- 10) *Ä Yulamandı şikkä halğan nāmälär küp inĭ. İnĭ täwzä unı yırtqı kĭŭktäy hizgĭr Barsanıñ, Almuş hĭylägänsä, yĭñĭ gĭnä kĭmdĭğdĭr qulınan ũtĭwĭ gäjäpländĭrzĭ. Qartlığı yĭkäynĭmĭ, ällä äfyün tŭtŭnŭ yŭtŭp yŭqlağan bulğanmı, tip tä äsĭñp uylap quyğaynı. Şunan, tuqta, unı kĭm hām ni ũsŭn ũltĭrĭrgä tĭŭş buldı äĭ, tigän hŭraw kildĭ başına. İzläp qaranı unday kĭşĭlärzĭ — tapmanı.* (BR, 442) “Ama Yulaman’ı şüpheye sürükleyen şeyler çoktu. İlk başta, onu yırtıcı geyik gibi hassas Barsa’nın, Almış’ın

söylediğine göre, hafifçe birinin elinden geçirmesi meraklandırdı. Yaşlılığı arttı mı, yoksa afyon tütününü yutup uyumuş mu, diye de üzülüp düşünmüştü. Sonra dur, onu kim ve ne için öldürmek gerekti, şeklindeki soru geldi aklına. Aradı bu gibi kişileri bulamadı.”

Başkurt Türkçesinde bazen aktarım tabanlı delile dayalı örnekleri sunan {-GAN} *bulğan* analitik yapısından sonra yine bir naklî kullanımı ifade eden ikinci bir unsur, *ikän* kiplik kelimesi gelmektedir. 11. ve 12. metinlerde bu kullanımın örneklerini görmek mümkündür. 11. örnekte yer alan *Ŭksana rannıy bulğas, operatsiya yahağan bulğandar ikän* cümlesi ile işaret edilen, Uksana’nın operasyon geçirmiş olduğu bilgisidir. Bu bilgiyi konuşucu başkasından duyarak, dolaylı yoldan edinmiştir. 12. örnekte de benzer bir kullanım bulunmaktadır. Buradaki *Leningradta blokadala ülgän bulğan ikän* cümlesinde de yine başkasından duyularak edinilmiş bir bilgiye işaret edilmektedir.

11) *Ŭksananı bolnitsağa alıp kitkäs, İrkäbikä inäy: —Unda kım qaray indİ*

unı. Ŭzım gñä kñdık äbiyİ bulır inım dä yñänİmä, — tip ükñdİ. Bını

işİkän Xafıza: —Ulay timä, qäynäm, käräktİr. Ŭksana rannıy bulğas,

operatsiya yahağan bulğandar ikän. Şunan huñ bala tapmaşqa

kuşqandar. Min unıñ mñän hüyläştİm indİ. İlyas ta bİlä... (KKTY, 121)

“Uksana’yı hastaneye alıp gidince, İrkebike nine: — Orada ona kim bakıyor şimdi. Ben de göbek ninesi olurdum torunuma, diye pişman oldu.

Bunu duyan Hafıza: — Öyle deme, kaynanam, gereklidir. Uksana erken olunca, operasyon yapmışlar. Bundan sonra çocuk yapmamayı emretmişler. Ben onunla konuştum. İlyas da biliyor...”

12) *Münirä şulay itİp qala kışññä äyländİ, konditer fabrikahına İşkä*

urınlaştı. Bıl saqta armiyala dñyım demobilizatsiya başlangaynı.

Armiyanan qaytqan bİr podpolkovnik üzññ komandırına kilğİläp yürüy

başlanı. Unıñ sirlİ gñä qatını Leningradta blokadala ülgän bulğan ikän.

(KKTY, 206) “Münire böylece şehir insanına benzedi, pasta fabrikasına işe yerleşti. O devirde orduda genel terhis başlamıştı. Ordudan dönen bir yarbay kendi kumandanına gelmeye başladı. Onun hasta olan hanımı Leningrad’da ölmüş.”

2.1.5.1.2.2. Çıkarım Tabanlı Delile Dayalılık

Başkurt Türkçesinde {-GAN} *bulğan* analitik yapısı, aktarım tabanlı delile dayalılık işlevini sunmakla birlikte, ayrıca, zaman zaman çıkarım tabanlı delillere de işaret etmektedir. Yapının bu işlevinden bahseden Zeynullin, sonuç anlamını bildirmek için kullanıldığını ifade eder (Zeynullin 2002: 131).

{-GAN} *bulğan* yapısı, bu işlevinde sonuç ve çıkarıma işaret ederken tek başına kullanılmayıp, bağlama sonuç ve çıkarım ifadesi kazandıran *timäk* kiplik kelimesiyle birlikte kullanılmaktadır. Örneğine az rastladığımız bu kullanımın çıkarım anlamında elbette *timäk* kiplik kelimesinin etkisi büyüktür. 13. örnekte Meğiye’yi aramaya katılmak isteyen Esfendiye’ın aklına Enver gelir ve geri döner. Bu dönüşünde esirin boğazına hançer fırlatır. Onun bu hareketi üzerine yazar tarafından yapılan bir çıkarım söz konusudur. *Timäk, uğa nindäyžır sır ışandırılğan bulğan, ä Äsfändiyär unıñ mñän yünätläp hıyläşä lä almanı* cümlesiyle yazar, Esfendiye’ın hâl, hareket ve durumundan yola çıkarak bir çıkarımda bulunmakta ve bu çıkarımını {-GAN} *bulğan* yapısıyla ifade etmektedir.

- 13) *Şul hürängä türlü yaqtan yügırışır kildär, türlü yaqqa hibär Mägiyän*
İzlärgä tütündüler. Äsfändiyär zä ularğa İyärmäksİ inİ, tik Änwärzİ iñmä
tüşürüp kirİ bürüldü. Qılduñ üñäsñän yİz xänyär tıpayıp tūra inİ.
Timäk, uğa nindäyžır sır ışandırılğan bulğan, ä Äsfändiyär unıñ mñän
yünätläp hıyläşä lä almanı. Ütkän tündä ul qara ylandı qısaqlağan.
 (BR, 56) “Şu nidaya değişik taraflardan koşuşup geldiler, çeşitli taraflara

dağılıp Megiye'yi aramaya başladılar. Esfendiyer de onlara uymak istiyordu, ancak Enver'i aklına getirip geri döndü. Esirin boğazına pirinçten hançer fırlattı. Demek ki, ona her nasılsa sır olarak inandırılmış, ama Esfendiyer onu pohpohlayıp konuşamadı bile. Geçen gece o kara yılanı kucaklamış.”

2.1.5.2. {-(X)r} *bulğan*

2.1.5.2.1. Kullanım

{-(X)r} fiil çekim eki ve ardından *bul-* yardımcı fiilinin {-GAn} fiil çekim eki ile üçüncü şahıstaki çekiminden meydana gelen bu analitik yapı aşağıdaki gibi formüle edilebilir.

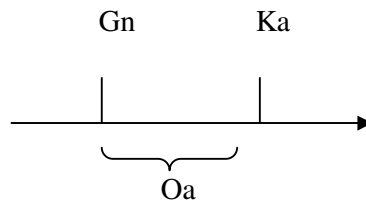
Fiil + {-(X)r} *bulğan* + şahıs eki

Bu analitik şeklin Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>ultırır bulğanmun</i> “otururmuşum”	<i>ultırır bulğanbız</i>
2. şh. <i>ultırır bulğanhuŋ</i>	<i>ultırır bulğanhıgız</i>
3. şh. <i>ultırır bulğan</i>	<i>ultırır bulğan(dar)</i>
<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yugırır bulğanmun</i> “koşarmışım”	<i>yugırır bulğanbız</i>
2. şh. <i>yugırır bulğanhuŋ</i>	<i>yugırır bulğanhıgız</i>
3. şh. <i>yugırır bulğan</i>	<i>yugırır bulğan(dar)</i>

Bu yapı da uzak geçmiş ifade etmekle birlikte, Başkurt gramerlerinde uzak geçmişten daha önceki bir zamanı ifade edişi nedeniyle, daha uzak bir geçmiş ifade edecek şekilde nitelendirilmiştir. Zeynullin, bu analitik şekli *bürün ütkän zamanıñ bildähñz formaları* “çok uzak geçmiş zamanın belirsiz şekilleri” başlığı altında ele almakla birlikte sadece birkaç çekim örneği verip, cümle örneklerine ve açıklamaya yer vermeden kısaca geçmiştir (Zeynullin 2002: 122).

Kiyekbayev ise, bu analitik şekli *qabatlangan şahithñz küptän ütkän zaman* “tekrarlanan şahitsiz çok uzak geçmiş zaman” başlığı altında incelemiş ve bu şeklin kısa ve tam olmak üzere iki çeşidi olduğunu belirtmiştir. $\{-(X)r\}$ *bulğan* şeklini bu analitik yapının kısa şekli olarak kabul ederken; $\{-A/-y\}$ *türğan bulğan* şeklini ise tam şekil olarak kabul etmiştir. Bu iki şeklin de aynı fonksiyon için kullanıldığını belirten Kiyekbayev, her iki şeklin çok uzak geçmişte devamlı tekrarlanan olay ve durumları bildirdiğini ifade etmiştir (Kiyekbayev 1966: 109). Yuldaşev de, yine bu analitik şekli *davnoproşedşego neopredelennoye vremya* “belirsiz çok uzak geçmiş zaman” olarak ele almıştır (Yuldaşev 1981: 278).

Şekil 20. Belirsiz çok uzak geçmiş zaman, $\{-(X)r\}$ *bulğan* yapısının sunumu.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Başkurt Türkçesinde çok uzak geçmiş zamanı ifade eden $\{-(X)r\}$ *bulğan* analitik yapısının olumsuzluk şekli, $\{-(X)r\}$ fiil çekim ekinin olumsuzluğu $\{-mAş-\}$ olumsuzluk eki ile yapılmaktadır. Anlam olarak ise, uzak geçmişte konuşucunun şahit olmadığı ancak süreklilik arz eden olumsuz hareket için kullanılmaktadır.

Teklik

1. şh. *uqımaş bulğanmın* “okumazmışım”
2. şh. *uqımaş bulğanhıñ*
3. şh. *uqımaş bulğan*

Çokluk

- uqımaş bulğanbız*
- uqımaş bulğanhıgız*
- uqımaş bulğan(dar)*

Teklik

1. şh. *ışlämäş bulğanmın* “çalışmazmışım”
2. şh. *ışlämäş bulğanhıñ*
3. şh. *ışlämäş bulğan*

Çokluk

- ışlämäş bulğanbız*
- ışlämäş bulğanhıgız*
- ışlämäş bulğan(dar)*

Soru Şekli (Hürav Formahı)

Bu yapının soru şekli yine çekimin sonuna {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Geçmişte sürekli olarak tekrarlanan, konuşucu tarafından şahit olunmayan olumlu ya da olumsuz hareketi sormak için kullanılır.

Teklik

1. şh. *yazır bulğanmınmı* “yazar mıymışım” *yazır bulğanbızmı*
2. şh. *yazır bulğanhıñmı*
3. şh. *yazır bulğanmı*

Çokluk

- yazır bulğanbızmı*
- yazır bulğanhıgızmı*
- yazır bulğan(dar)mı*

Teklik

1. şh. *kütür bulğanmınmı* “bekler miymişim” *kütür bulğanbızmı*
2. şh. *kütür bulğanhıñmı*
3. şh. *kütür bulğanmı*

Çokluk

- kütür bulğanbızmı*
- kütür bulğanhıgızmı*
- kütür bulğan(dar)mı*

2.1.5.2.2. İşlevler

2.1.5.2.2.1. Geçmişte Tekrarlanan Devamlı Hareketin Aktarımı /Aktarım Tabanlı Delile Dayalılık

Başkurt Türkçesinde $\{-(X)r\}$ *bulğan* analitik yapısı, çok uzak geçmişte tekrarlanarak yapılan olay veya durumları ifade etmek için kullanılmaktadır. Konuşucu, söz konusu olay veya duruma şahit olmamıştır. Bir başkasından duyarak, okuyarak veya dinleyerek edindiği, geçmişte devamlılık ve dolayısıyla zaman zaman alışkanlık arz eden iş, oluş ve hareketleri üçüncü bir kaynağa aktarmak ve rivayet etmek için $\{-(X)r\}$ *bulğan* yapısını kullanmaktadır.

Bu yapıda, $\{-(X)r\}$ fiil çekim eki, geçmişteki hareketin devamlı olarak yapıldığını ifade ederken *bul-* yardımcı fiilinin $\{-GAn\}$ fiil çekim eki ile çekimlenmiş şekli ise, tam bir naklî kullanım “*reported uses*” anlamını ifade etmektedir. Yapıda asıl fiilden sonra gelen $\{-(X)r\}$ fiil çekim eki süreklilik görünüşüne sahiptir.

1. metinde eser kahramanı Yemiş’in bazı konularda uyarılması gerekliliğinden bahsedilmektedir. Bu durumu, Zinnur ile konuşan bir başka eser kahramanı ise, Yemiş’e neyin iyi neyin kötü olduğunun mutlaka anlatılması gerektiğini vurguladıktan sonra, konu hakkındaki kendi düşüncesini ifade ederek, bir makas alıp, Yemiş’in saçını kesmeyi önermektedir. Daha sonra bu önerisine yine kendi itiraz ederek, bunun Yemiş’i aşağılamak olacağını düşünüp, bu uygulamanın eskiden namusunu koruyamayan kızlar için yapıldığını ifade eder. Kahraman bu şekilde geçmişte sürekli yapılarak gelenek hâline gelmiş ve toplumun zihninde yerleşmiş bir uygulamayı görmüş değildir. Cümlesine başlarken kullandığı *önceden* zarfı da bunu destekler. Rivayet yoluyla sahip olduğu geçmişte süreklilik arz eden bu bilgiye $\{-(X)r\}$ *bulğan* yapısıyla işaret etmektedir.

- 1) *Ana bit, Yımıştı üsiktirip qaytarıp yibärirgä gñä škä aştım, ä Zinnur aǵay, aǵlatıw—bızırñ tıp qural, Yımış mñän hıyläşirgä, uǵa nimä yaqsı, nimä nasar ikänñ aǵlatırğa käräq, tigän bula. İñ yaqsıhı qaysı alıp yürürgä lä Yımış qayza üsray, şunda tülümün qırqırğa la alırğa käräktir. Yuq, yuq... Bıl bit kışñı xurlaw bula. İñ bit namısn haqlamaǵan qızırñ tülümün kışawı şulay **qırqır bulǵan**. (ZB, 307) “İşte, Yimiş’i teşvik edip vazgeçirme işine geri döndüm, ama Zinnur ağabey, anlatmak, bizim asıl silahımız, Yimiş ile konuşmak, ona neyin iyi, neyin kötü olduğunu anlatmak gerek, demiş. En iyisi makas almalı ve Yimiş’e nerede rastlarsak, orada saçını kesmeli. Hayır, hayır... Bu insanı aşağılamak olur. Önceden namusunu korumayan kızın saçını sözlüsü böyle kesermiş.”*

Aşağıdaki 2. örnekte de yine çok eski zamanda meydana gelmiş, peygamberin, dinini kabilesine ve sonra da dünyaya yayması rivayet edilmektedir. Bu bizzat görülerek yaşanmış bir olay değildir. Metnin geneli rivayete dayalı bir anlatımla şekillenmiştir. Bir zamanlar şeklindeki ifadeyle de gönderim noktası çok eski zamanlara taşınmıştır. *Älgı taşqa ultırıp büyük päygämbär Täñrññ üzi mñän turanan-tura kñäsläşir bulǵan* cümlesiyle çok eski geçmişte sürekli olarak tekrarlanan peygamberin taşa oturarak Allah’la görüşme işi rivayet edilmektedir. Bu hareket geçmişte yaşanmış ve bitmiştir, anlatıcı buna bizzat şahit olmamıştır.

- 2) *Bulǵan bit zamanalar, kışı küktän tışırılğan här işaranı yñıl anlağan, tip uftana Yalkınbay. Älgı taşqa ultırıp büyük päygämbär Täñrññ üzi mñän turanan-tura **kñäsläşir bulǵan**, Täñr birgän kanundarzi huñınan xalıqqa taratqan. Nüşıl gümır baqıy kütüwsıl mñän şıǵıllängän, şuǵalır za täwzä uǵa ısanmaǵandar, aldaqı tip mısqıllaǵandar, xalıqtı azzırırza ğäyplägändär. (BR, 124) “Bir zamanlar olmuş tabi, Büyük peygamber bu taşa oturup Tanrının kendisiyle doğrudan doğruya*

görüştürmüş, Tanrının verdiği kanunları sonradan halka yaymış. Kabilesi sonsuz ömür bekçiliğiyle ilgilenmiş. Bu nedenle de ilk başta ona inanmamışlar, hilekâr diye hakaret etmişler, halkın ahlakını bozmakla suçlamışlar.”

3. metinde Ata Kürkeler ve Bur devlethanlar arasındaki husumet rivayet edilerek anlatılmaktadır. Bu iki boyun birbirleriyle ömürleri boyunca düşman oluşları, iyi geçinemeyişleri, birbirlerine misafirlğe gitmedikleri ifade edilmiştir. Ardından yine onların geçmişte süreklilik arz eden Uzantal’ın karanlık yerlerinde karşılaşmaları {-(X)r} *bulğan* yapısıyla işaretlenmiştir. Cümledeki sık sık zarfı da geçmişteki bu sürekliliğe işaret etmektedir. Anlatıcı Ata Kürkeler ile Burların bu karşılaşmalarını görüp, şahit olmamış, bu bilgiye dolaylı yoldan ulaşmıştır. Cümlesinde de dolaylı yoldan ulaştığı bilgisine işaret etmektedir.

- 3) *Ularzıŋ bŕŕhñä Ata Kürkälär, bŕŕhñä Burzar tip isŕm taqqandar. Ata kürkä ibrayzar mñän Bur däwlätxandar gümŕ-gümŕgä üz-ara düşmanlaşp dünya kütkän: bŕ-bŕŕhñ mñän tınışmağan, bŕ-bŕŕhññ qunaqqa yürüşmäğän, bŕŕhñ-bŕŕhññ sälämñ almağan. Yış qına ular Üzŕntaldıŋ karaŋğı aralıqtarında ŭsrasır bulğan, tik bŕ tapqır za Qalatawzıŋ bŕŕk, yaqtı tübähñä quşarlap kütarŕlmäğän, bayramdarza yänäş başmağan.* (U, 89) “Onların birisine Ata kürkeler, birisine Burlar diye isim bulmuşlar. Ata kürke İbraylarla Bur devlethanlar ömürleri boyunca birbirlerine düşmanlık edip ömür geçirmişler: Birbiriyle iyi geçinmemiş, birbirine misafirlğe gitmemiş, birbirinin selamını almamışlar. Sık sık onlar Uzundal’ın karanlık yerlerinde karşılaşmış, ancak bir defa bile Kaladağ’ın yüksek, parlak tepesine koyup kaldırılmamış, bayramlarda yakınına gelmemiş.”

Aşağıdaki 4. örnekte, yine çok eski zamanda olmuş, görülüp, şahit olunmamış, bilgisine başka yollardan ulaşılmış ve süreklilik arz eden bir hareketten

bahsedildiği görülmektedir. “Eskiden yaşlılar tarihi böyle anlatırlarmış” ifadesi *hūylār bulğan* çekimli fiili ile işaretlenmiştir. Anlatıcı tarafından söylenti yoluyla edinilmiş bir bilgiye işaret söz konusudur. Anlatıcı, bir yandan bizzat görmediği bu bilgiye işaret ederken, bir yandan da bu bilginin geçmişte sürekli tekrarlanan alışkanlık hâline gelen bir bilgi olduğuna işaret etmektedir.

- 4) *Äwäl, xalıq älĭ bütün tip atalğan zamandarza, qarttar bürüngü täwarixtı yäştärgä üşülay **hūylār bulğan.** ä bıları üz balalarına tükmäy-säsmäy şunu yäkkirĭp tūrğan. Küktägĭ yündüzzarzıñ häm yırzägĭ tirĭlĭktĭñ küzrätlĭ xujahı, türki zarzıñ yakın kürĭwsĭ Täñrĭ, yäşäwzĭñ mäñgĭlĭk xäräkät ikänñ anğartıp, bızgä tägärmäs ĩsläp birgän. Tägärmästĭñ xikmäti şunda: üstü alğa, aştı artqa äylänä.* (BR, 270) “Önceden, halkın hâlâ beraber olarak adlandırıldığı zamanlarda, yaşlılar, eski tarihi gençlere böyle anlatırmış, bunları kendi çocuklarına da sağ salım ulaştırmışlar. Gökteki yıldızların ve yerdeki hayatın kudretli sahibi Türkleri yakın gören Tanrı, yaşamanın sonsuz bir hareket olduğunu anlatıp, bize çark yapıp vermiş. Çarkın hikmeti şunda: Üstü öne, altı arkaya dönüyor.”

5-7. metinler {-(X)r} *bulğan* yapısının bu tarz işlevine örnektir.

- 5) —*Üzĭbızĭzĭñ Ülü İyĭk buyıñıñ Xäbir batır küräşĭ lä bızgä ülgü bula ala,— tip, ikñsĭ bĭr partizan da hüzgä quşıldı.— Ana bit ul nindäy üsürza, nindäy yañğızlıqta tigändäy, bayzarzı, bayarzarzı dĭr hĭlkĭkän!* «Üsbay» *tigän yazıwzı kürĭw yä işĭw mñän gñä lä bayzar qüyülüp **tüşür bulğan...** Ä yarlı-yalpı kinängän. Bĭrgäläp küräşĭr üsün* «Üsbay» *yanına yıulğan...* (Uİ, 140) “—Kendimizin Ulu İyik kenarında kahraman Hebir savaşı da bize örnek oluyor, deyip diğer bir partizan da söze katıldı. — İşte o nasıl bir zamanda, nasıl bir yalnızlıkta demiş gibi, zenginleri, zenginleşenleri tir tir sarsmış! ‘Üsbay’ adlı bir yazıyı sadece

görme veya işitmeyle de zenginler düşer olmuş... Yoksul fakir zevk almış. Birlikte savaşmak için ‘Üsbay’ yanına toplanmış.”

- 6) *Tap Ural hartına ũqşatıp yahalğan qalqıwlıqtan, xas ısındağı şikällİ, İzİl, Haqmar, Yayıq yılğaları agıp sıgıp yatur bulğan. yır aştınan timır tırba uzğarıp yahağandar, ti, ul yılğalarzı. Yırğa inıp gümır-gümırgä yäşäp qalğan kük İrendık mınan Talqaş külın yahargä la ünütmağandar, ti, xatta Karwanharay mınan unıñ baqsahı ũşğasa bil qalala in-in matur urın bulıp tıra, ti...* (ZB, 136) “Tam Ural boylarına benzetilerek yapılan tepeden, gerçeğindeki gibi, İzil, Hakmar, Yayıl nehirleri akıp çıkarmış. Yer altından demir boru geçirip yapmışlar o nehirleri. Şarkılara girip, daima birlikte yaşayan mavi İrendik ile Talas gölünü yapmayı da unutmamışlar, hatta kervansarayla onun bahçesi şimdiye kadar bu şehirde en güzel yer olmuş.”
- 7) *Duštarı mınan tiptırırğä, hunargä yırırğä, bäygılär ũyüştürğä yaratqan. Ayırıwsa madyar batırı Ügäk mınan nıq duşlaşqan. Ügäktİ ũyündä tap itmähälär — Yäşındıñ yäyläwınan, Yäşındİ ũyzä ũsratmahalar, Ügäk qaşında İzlägändär. Ütä qızıl tiz uña, tigändİ lä ıskä tüşürür bulğandar. Älbittä, bil xäbärzıñ dırışlığın bildäli säbüptär arqahında dokumenttar mınan raşlaw mümkün tügıl, bilay gına ısanırğa tura kilä.* (BR, 272) (Dostları ile keyif çatmak, ava gitmek, at yarışları düzenlemek hoşuna gitmiş. Ayrıca Macar yiğidi Ügek ile iyi dost olmuş. Ügek’e evinde bulamasalar — Yeşin’in yazlığında, Yeşin’i evde bulamasalar Ügek’in yanında aramışlar. Fazlasıyla kızıl süratli ona, denileni de akla getirirlermiş. Elbette bu haberin doğruluğunu belirli sebepler yüzünden belgelerle doğrulamak mümkün değil, böylece inanmak lâzım geliyor.”

2.1.5.3. {-A/-y} *tŭrġan bulġan*

2.1.5.3.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinde, belirsiz uzak geçmiş zamanı ifade eden analitik yapılardan bir diğeri {-A/-y} fiil çekim ekinden sonra *tŭr-* ve *bul-* yardımcı fiillerinin {-GAn} fiil çekim ekiyle üçüncü şahısta çekimlenmiş şekillerinin birleşmesiyle oluşmaktadır. Bu analitik yapıyı şu şekilde formülleştirebiliriz:

Fiil + {-A/-y} *tŭrġan bulġan* + şahıs eki

Bu kuruluşla yapılan belirli uzak geçmiş zamanın şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>ala tŭrġan bulġanmın</i> “alırmışım”	<i>ala tŭrġan bulġanbız</i>
2. şh. <i>ala tŭrġan bulġanhıŭ</i>	<i>ala tŭrġan bulġanhıġız</i>
3. şh. <i>ala tŭrġan bulġan</i>	<i>ala tŭrġan bulġan(dar)</i>
<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kilä tŭrġan bulġanmın</i> “gelirmişim”	<i>kilä tŭrġan bulġanbız</i>
2. şh. <i>kilä tŭrġan bulġanhıŭ</i>	<i>kilä tŭrġan bulġanhıġız</i>
3. şh. <i>kilä tŭrġan bulġan</i>	<i>kilä tŭrġan bulġan(dar)</i>

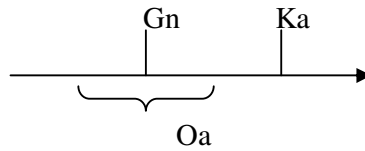
Belirsiz uzak geçmiş zamanı ifade eden bu yapı da Başkurt gramerlerinde çok uzak geçmiş zaman olarak adlandırılmaktadır. Bu, onun konuşma anına göre çok uzak bir geçmişte olduğu veya belirtilen başka bir zamana göre çok önce olan bir olay ve hareketi anlattığı anlamına gelmektedir. Zeynullin, *bŭrŭn ŭtkän zamandıŭ bildähġz formaları* “çok uzak geçmiş zamanın belirsiz şekilleri” içerisinde incelediği bu analitik şeklin, cümlede ifade edilen iş, oluş ve hareketin çok uzak bir geçmişte

meydana geldiğini bildirdiğini, konuşucunun bu olay ve durumlara şahit olmadığını belirtir. Ayrıca, birinci ve ikinci şahısların olay ya da durumun şahidi olacağından hareketle, bu şeklin yalnızca üçüncü şahıslarda görüldüğünü de ifade eder (Zeynullin 2002: 123).

Kiyekbayev ise, daha önce belirtildiği üzere $\{-A/-y\}$ *tūrğan bulğan* analitik yapısını, *qabatlangan şahithız küptän ütkän zaman* şeklinin $\{-(X)r\}$ *bulğan* şeklindeki kısa çeşidine karşılık, tam olan çeşidi olarak kabul eder ve bunların anlam bakımından aynı fonksiyonu üstlendiğini belirtir (Kiyekbayev 1966: 109).

Yuldaşev de yine Kiyekbayev gibi yukarıdaki iki analitik şekli *davnoproşedşeye neopredelennoye vremya* “belirsiz çok uzak geçmiş zaman” içerisinde ele almıştır (Yuldaşev 1981: 278).

Zaman çizelgesinde bu analitik yapının durumunu aşağıdaki gibi göstermek mümkündür.

Şekil 21. Belirsiz çok uzak geçmiş zaman, $\{-A/-y\}$ *tūrğan bulğan* yapısının sunumu.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

$\{-A/-y\}$ *tūrğan bulğan* yapısının olumsuzluk şekli asıl fiile $\{-A/-y\}$ fiil çekim ekinin olumsuzluğunu yapacak şekilde, $\{-mAy-\}$ olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Bu yapının olumsuzu da uzak geçmişte meydana gelen sürekli olumsuz hareketleri rivayet etmektedir.

TeklikÇokluk

1. şh. <i>yazmay tırğan bulğanmın</i> “yazmazmışım” <i>yazmay tırğan bulğanbız</i>	
2. şh. <i>yazmay tırğan bulğanhıñ</i>	<i>yazmay tırğan bulğanhıgız</i>
3. şh. <i>yazmay tırğan bulğan</i>	<i>yazmay tırğan bulğan(dar)</i>

TeklikÇokluk

1. şh. <i>kürmäy tırğan bulğanmın</i> “görmezmişim” <i>kürmäy tırğan bulğanbız</i>	
2. şh. <i>kürmäy tırğan bulğanhıñ</i>	<i>kürmäy tırğan bulğanhıgız</i>
3. şh. <i>kürmäy tırğan bulğan</i>	<i>kürmäy tırğan bulğan(dar)</i>

Soru Şekli (Hüraw Formahı)

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} *tırğan bulğan* yapısının soru şekli, çekimin sonuna soru eki {-mX} nın getirilmesiyle yapılmaktadır. Geçmişte süreklilik arz eden hareketlerin bilgisine sahip olup olunmadığını soru yoluyla sormaktadır.

TeklikÇokluk

1. şh. <i>yuqlay tırğan bulğanmınmı</i>
“uyur muymuşum”	<i>yuqlay tırğan bulğanbızmı</i>
2. şh. <i>yuqlay tırğan bulğanhıñmı</i>	<i>yuqlay tırğan bulğanhıgızmı</i>
3. şh. <i>yuqlay tırğan bulğanmı</i>	<i>yuqlay tırğan bulğandarmı</i>

TeklikÇokluk

1. şh. <i>ıyränä tırğan bulğanmınmı</i>
“öğrenir miymişim”	<i>ıyränä tırğan bulğanbızmı</i>
2. şh. <i>ıyränä tırğan bulğanhıñmı</i>	<i>ıyränä tırğan bulğanhıgızmı</i>
3. şh. <i>ıyränä tırğan bulğanmı</i>	<i>ıyränä tırğan bulğandarmı</i>

2.1.5.3.2. İşlevler

2.1.5.3.2.1. Geçmişte Tekrarlanan Devamlı Hareketin Aktarımı/Aktarım Tabanlı Delile Dayalılık

Bu yapı da yine tıpkı $\{-(X)r\}$ *bulğan* analitik yapısında olduğu gibi çok uzak geçmişte meydana gelmiş ve geçmişte süreklilik arz eden iş, oluş ve hareketler için kullanılmaktadır. Konuşucu bu iş, oluş ve hareketlere bizzat şahit olmamış, işaret ettiği bilgiye başka bir kaynaktan ulaşmıştır.

Aşağıdaki 1. metinde geçen *Bürüngü batırzar huğış mayzanında şulay qara-qarşı üsraşp kūs hınaşa tūrğan bulğandar* cümlesi ile, uzak geçmişteki zaman ifadesi *bürüngü* zaman zarfıyla işaretlenmiştir, burada savaş meydanında yiğitlerin güç denemeleri rivayet edilmektedir. Rivayet edilen hareket, uzak geçmişte süreklilik arz etmektedir.

- 1) —Äytkändäy...— tip quyızı Yımış qapıl,— Xürmättñ bul hüznä nindäyñr dürüslük bar bit. Isınlap ta, küslü kışılärzñ turanan-tura mayzanda kūs hınaşıwı häybät täbaha! Bürüngü batırzar huğış mayzanında şulay qara-qarşı üsraşp kūs hınaşa tūrğan bulğandar. Alışta kñmdñ batırı yñgün — şul yaq yñıwsı hanalğan. Ä haldattarızı bñr-bñrññä qarşı yñbärñp, yulğalay qan tüktñrñp, arttan qamsılap tñrñp tügñl... (ZB, 219) “—Söylediği gibi... dedi aniden Yimiş, — Hürmet’in bu sözünde bir nevi doğruluk var tabi. Gerçekten de, güçlü kişilerin doğrudan doğruya meydana güç denemesi iyi ! Eski yiğitler savaş meydanında böyle birbirlerine karşı güç denerlermiş. Çarpışmada kim yığıdi yenmiş — o taraf galip sayılmış; ama, askerleri birbirine karşı gönderip su gibi kan döktürüp arkadan kamçılıyıp değil...”

2. metinde eser kahramanı Hammat bir kişi hakkında yorum yapmaktadır. Söz konusu kişinin şu anda Kızıl biri olduğunu söyleyen Hammat, onun daha önceki fikirlerine yönelik olarak söylediği *Bayzargā tiñ xūquq birġgā kārāk,— tip tā sıgış yahay tūrğan bulğan* cümlesiyle, bu kişinin daha önce sürekli olarak yaptığı bir harekete işaret etmekte ve bu sürekli hareketi rivayet etmektedir. Çünkü, Hammat bu kişinin bu söylemlerine şahit olmamış, başka bir kaynaktan bu bilgiyi edinmiştir. Rivayet edilen bu işin geçmişte süreklilik arz ettiği ise yine bağlamda *yış qına* zarfıyla desteklenmiştir.

- 2) *Ul da ĩġġrāk, min bargānga xātlĭ, yış qına: —Dindĭ dāwłättān ayırıw dūrūs tügĭl. Bayzargā tiñ xūquq birġgā kārāk,— tip tā sıgış yahay tūrğan bulğan. —Xäzġr? —Xäzġr ni unan da qızıl kġġyuy: «Bayzargā, kulak yalsılarına ülm!»—tip hūrān halırgā yarata xäzġr. Xammat, uysan ġına yılmayıp, tınıp qaldı. (ZB, 282)* “O da önceden, ben gidinceye kadar, sık sık: — Dini devletten ayırmak doğru değil. Zenginlere eşit hak vermek gerek, diye söylevlerde bulunmuş. — Şimdi? — Şimdi mi, ondan daha Kızıl biri yok: ‘Zenginlere, zengin köylülerin dalkavuklarına ölüm!’ diye nidalar atmayı seviyor şimdi. Hammat düşünceli bir şekilde gülüp sessiz kaldı.”

3. örnekte de yine Fidka Ryaboy haydutlarının vatandaş savaşı esnasında kurbanlarını köprüde yakalamakta oldukları bilgisi rivayet edilmektedir. Bu rivayet cümlesinden önce gelen *ĭġk bıl urında ikĭyullı, tiräslĭ ağas küpġr tūra inĭ* cümlesi ile anlatıcı, bu köprüyü bizzat bildiğini ifade etmektedir; ancak, köprüde haydutların yaptığı kurbanlarını yakalamaları işine bizzat şahit olmadığına, bu bilgiye başka bir kaynaktan ulaştığına {-A/-y} *tūrğan bulğan* yapısıyla işaret etmektedir.

- 3) *ĭġk bıl urında ikĭyullı, tiräslĭ ağas küpġr tūra inĭ. Grajdandar huġışı vaqıtında Fĭdka Ryabŭy bandittärĭ üzzärĭñġ qŭrbandarın ũşŭ küpġrğä*

atıp tüşürä turgan bulğandar... Qışqı ajğır tündü kındıñ dä bulha üyünä başıp barıp inälär zä, bala-sağahın, qatının, ata-äsähñ ilatıp, ir-attı alıp sıgıp kitälär. Unan uşu küpırzän atıp tüşürälär. Şaqıldap tunğan Ülü İyik büzü üştünä qılap tüşkäs, kışññ tññ yänsälä, başı yarılıp, mññlärñ küzzärñ säsräp sıga. (ZB, 368) “İlk önce bu yerde iki yollu, iki yanı zırhlı ağaç köprü vardı. Vatandaş savaşı zamanında Fidka Ryaboy haydutları kendilerinin kurbanlarını bu köprüde yakalarlarmış. Kışın soğuk bir gecesi herkesin evini basıp giriyorlar ve çoluk çocuğunu, hanımını, anne babasını ağlatıp, erkekleri alıp gidiyorlar. Sonra bu köprüden atıp bırakıyorlar. Şakır şakır donan Ulu İyik buzunun üstüne yığılıp inince, insanın vücudu yassılaşıyor, başı yarılıp, beyni, gözleri yerinden fişkırıyor.”

Aşağıdaki 4-6. metinlerde {-A/-y} *turgan bulğan* analitik yapısının geçmişte gerçekleşmiş; ancak, konuşucu tarafından bizzat görülmemiş, rivayet edilmiş sürekli hareketin örneklerini bulmak mümkündür.

- 4) *Kit, üyathız!— ti Yımış, uñayhızlanıp.— Ulay yarayzır şul?! Şäwrä unın, bıl işkärtwññ iğtibar za itmäy. Şulay za, äkrññ tawışqa küsñp, hñyläwññ dawam itä: —Atayım äytä, Xammat ağay şul partizandarzıñ başlığı bulıp alğan, ti. Tap tığñ Xäbir batır şikällñ, ti... Bññhñmñ, minñ atayım ular yanına tñndärzä barıp yñrñy turgan bulğan, vät... Ularğa azıq-tülñ taşıp turgan... Yuqha, urmanda ular nimä aşahın?! (Uİ, 162)*
- “Git, utanmaz! — der Yimiş sıkılıp. — Böyle iyidir?! Şevre onun bu hatırlatmasına dikkat bile etmiyor. Böylece yavaşça sese yönelip, konuşmasına devam ediyor: — Babam söylüyor, Hammat ağabey, bu partizanların başı olmuş. O, tam Hebir yiğit gibiymiş... Biliyor musun, benim babam onların yanına geceler boyu gidermiş, işte. Onlara yiyecek içecek taşırmış... Yoksa, onlar ormanda ne yesin?!”

- 5) Rovno űlkähññ twğan yaqtı űyränñw muzeyı materialdarına tayanıp yazğan xatında Ukraina jurnalısı A. Kündratyuk, ayırım Başqurt kavaleriya brigadahınıñ ularğa nisñk huğışıwına tuqtalıp, Başqurt yawgirzarınıñ iş kitkäs yıldam iş itññä, M. Murtazındıñ dñşman űştñnä kütmägändä kilp sığırga yaratıwına, tñrlñ xäylälär uylap tabıwına iğtibar itä. «Bigñräk tä Başqurttarzıñ tñngñ hñjümñ qurqınıs twzırğan, — tip yaža ul redaksiyağa yñbärgän xatında. — Älgä tiklñ küñrmägän işññmägän taktik alımdar qullanıp yñzätä ul dñşmanın. Mäsälän, Aq polyaktarğa yaqınlaşqan saqta Qızıl eskadronlar mal artına ısqılanıp bara tñrgän bulğan». (MB, 403) “Rovno űlkesinin doğduğı dñnyayı öğrenme müzesi belgelerine dayanaraq yazdığı mektubunda, Ukrayna gazetecisi A. Kündratyuk, tek Başkurt süvari birliğinin onlarla nasıl savaştığına karar verip, Başkurt askerlerinin akıl almaz süratli iş yapmasına M. Murtazin’in dñşmanın üstüne beklemediğı bir zamanda gitmeyi sevmesine, çeşitli hileler dñşünüp bulmasına dikkat ediyor. ‘Çoğunlukla da Başkurtların geceki hücumları korkunç sonuçlar doğurmuş, diye yazar, o düzeltmeye gönderdiği mektubunda. — Şimdiye kadar görölmemiş, işitilmemiş taktik kuşatmalar kullanıp yok ediyor dñşmanını. Meselâ, Ak Pulyaklar’a yakınlaştığı zaman Kızıl süvari bölüğü hayvanların arkasına gizlenirmiş.’”
- 6) Bññmdñ ünütñw äzämdñ xaywanga tiñläştñrä. Tamırın yuğaltqan bññmdñ qullanıwsı kñşñ nimä işläğänñ islämäwsñ diwana mññän bñr. Ana Qaf tawınan yänübkä ağıwsı ikñ yılğa arahında yäşägän xalayıqtar mäyñññ sanağa halıp kümä tñrgän bulğan, ä niñä qar kürmägän tñyäktä sana käräk bulğan? (BR, 341) “Bilimi unutmak adamı hayvana çeviriyor. Köklerini kaybetmiş, bilimi kullanan kişi ne yapacağını bilmeyen deli ile bir. İşte, Kaf dağından güneye akan iki nehir arasında yaşayan halklar ölüyü kızağa koyup gömermiş, ama neden, kar görmeyen bir hayatta kızağa ne gerek varmış?”

2.2. ŞİMDİKİ ZAMAN (Häzırgı Zaman)

2.2.1. {-A/-y}

2.2.1.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinde şimdiki zaman çekimi aşağıdaki gibi formüle edilebilir.

Fiil + {-A/-y} + şahıs eki

Şimdiki zaman için kullanılan ekin değişken şekilleri aşağıdaki gibidir:

1. Ünsüzle biten fiillerden sonra -a/-ä ekleri gelir: *ala* “alıyor”, *kilä* “geliyor”, *bara* “varıyor”, *ışä* “içiyor”.
2. Ünlüyle biten fiillerden sonra -y eki getirilir: *uqıy* “okuyor”, *ışläy* “çalışıyor”, *yürüy* “yürüyor, devam ediyor”, *başlay* “başlıyor”, *qaray* “bakıyor”.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>qaytam</i> “dönüyorum”	<i>qaytabız</i>
2. şh. <i>qaytahıñ</i>	<i>qaytahıgız</i>
3. şh. <i>qayta</i>	<i>qayta(lar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kitäm</i> “gidiyorum”	<i>kitäbiz</i>
2. şh. <i>kitähiñ</i>	<i>kitähigiz</i>
3. şh. <i>kitä</i>	<i>kitä(lär)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>uqıyım</i> “okuyorum”	<i>uqıybız</i>
2. şh. <i>uqıyhıñ</i>	<i>uqıyhıgız</i>
3. şh. <i>uqıy</i>	<i>uqıy(zar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yŭrŭyŭm</i> “yürüyorum”	<i>yŭrŭybŭz</i>
2. şh. <i>yŭrŭyhŭñ</i>	<i>yŭrŭyhŭgız</i>
3. şh. <i>yŭrŭy</i>	<i>yŭrŭy(zär)</i>

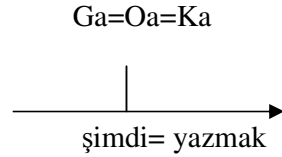
Bildirme kiplerinin şimdiki zamanı, temelde iş, oluş ve hareketlerin konuşma zamanında meydana geldiğini bildirir (Poppe 1964: 48-49; Zeynullin 1975: 80, 2000: 133; Seyitbattalov 2004: 102). Şimdiki zamanın bu temel işlevi, sadece Başkurt gramerlerinde değil, zaman ile ilgili yapılmış çalışmalar ile, Türkiye Türkçesi üzerine yazılmış gramerlerde de belirtilmiştir (Underhill 1976: 112; Lewis 1967: 109; Comrie 1985: 37; Fleishmann 1990: 34; Binnick 1991: 248; Smith 1991: 152; Frawley 1992: 346; Kononov 2001: 223; Banguoğlu 1995: 464; Ediskun 1999: 177; Ergin 1999: 296; Korkmaz 2003: 611). Her dilde, iş, oluş ve hareketlerin konuşma anında gerçekleştiği, cümledeki bazı zaman zarfları vasıtasıyla daha da belirgin olarak ifade edilir.

Şimdiki zaman için Başkurt gramerlerinde genellikle “*hăzirkŭ zaman*” terimi kullanılmıştır (Dmitriyev 1950: 156; Kiyekbayev 1966: 95; Zeynullin 1975: 80; 2000: 133; Kiyekbayev, Seyitbattalov 2004: 102).

Şimdiki zaman, bütün dillerde temel işlev olarak kip ve görünüş ifadeleri bir tarafa, temelde konuşma anı ile hareketin aynı anda yapıldığını ifade etmektedir. Bu durumda Başkurt Türkçesi için aşağıdaki cümle, zaman çizgisinde şu şekilde ifade edilebilir.

Salavat häzır xat yaza.

“Salavat şu anda mektup yazıyor.”

Şekil 22. Başkurt Türkçesinde şimdiki zamanın sunumu.

Yukarıdaki cümlede mektup yazma işlevi, konuşucunun cümleyi söylediği anda gerçekleşmektedir. Hareket ve konuşma anı aynı noktadadır. Şimdiki zamanın bu işlevi dışında hem kiplik hem de görünüş kategorisi ile bağlantılı olarak başka anlam özellikleri de söz konusudur.

M. A. Yavuz, “*Türkçede Zamanların Sınıflandırılması Sorunu ve Şimdiki Zaman*” adlı makalesinde, hem isim hem de fiil cümlelerinde, bir fiil çekim ekine tek bir işlev yüklemenin her zaman mümkün olmayacağını vurgulayarak, sesle ifade kazanmamış bir (-Ø) zaman ekinin olduğunu ifade eder ve bu sıfır zaman ekini, (-Ø) biçimsel şimdiki zaman olarak değerlendirir (Yavuz 2001: 75).

Uzun, konuşma anında gerçekleşen iş, oluş ve durumun zamanı olarak tanımladığı şimdiki zamanın pek çok dilde değişik görevler üstlenebildiğini ifade ederek, Türkiye Türkçesindeki {-yor} fiil çekim ekinin, {-DX} fiil çekim ekinin karşıtı olarak sürme ifade ettiğini vurgulamaktadır (Uzun 2004: 152, 164).

Bu şekilde, şimdiki zamanı işaretleyen fiil çekim ekleri, görünüş açısından sürekliliği, zaman açısından konuşma anında yapılan hareketi ifade edebildiği gibi bu tarz eklerin kiplik fonksiyonları üzerine de çeşitli görüşler mevcuttur. Örneğin, Başkurt Türkçesindeki {-A/-y} fiil çekim ekinin fonksiyonları ile paralellik arz eden Türkiye Türkçesindeki {-yor} fiil çekim eki üzerine yapılan araştırmalarıda bazı dilbilimciler bu ekin {-DX} fiil çekim ekinin karşısında zıt bir pozisyon olarak sürme ifade ettiğini söylerken (Uzun 2004: 152; 164); bazıları ise, bu fiil çekim ekinin

kiplik fonksiyonlar açısından {-mXş} fiil çekim ekinin bildirdiği dolaylı deneyimin zıttı olarak doğrudan deneyimi ifade ettiğini belirtmişlerdir (Koç 2000: 17). Gerçekten de {-mXş} fiil çekim ekinin dolaylı deneyimi ifade edişinin karşısında {-yor} fiil çekim eki, konuşucunun doğrudan deneyimlerini aktarmaktadır. Bu Başkurt Türkçesinde de böyledir. {-A/-y} fiil çekim eki, {-GAn} fiil çekim ekinin bildirdiği dolaylı deneyim karşısında, konuşucunun doğrudan deneyimlerine işaret etmektedir. Önermesinde {-A/-y} fiil çekim ekini kullanan konuşucu, hareketin sürekliliğini ifade etmesinin yanında doğrudan bir deneyime de işaret etmektedir.

Bir çok dilde olduğu gibi Başkurt Türkçesinde de şimdiki zaman, yukarıdaki bu temel işlevi dışında, gelecek ve geçmiş zamanı, alışkanlıkları, zamansız bazı durumları, tasviri, bitmemişliği ifade edebildiği gibi atasözlerinde de kullanılabilmektedir.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Başkurt Türkçesinde şimdiki zamanın olumsuzu, olumsuzluk eki {-mAy-} ile yapılmaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yazmayım</i> “yazmıyorum”	<i>yazmaybız</i>
2. şh. <i>yazmayhıj</i>	<i>yazmayhıgız</i>
3. şh. <i>yazmay</i>	<i>yazmay(zar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>ışlämäyım</i> “çalışmıyorum”	<i>ışlämäybız</i>
2. şh. <i>ışlämäyhıj</i>	<i>ışlämäyhıgız</i>
3. şh. <i>ışlämäy</i>	<i>ışlämäy(zär)</i>

Soru Şekli (Hürav Formahı)

Şimdiki zamanın soru şekli Başkurt Türkçesinde *-mu/-mı* soru ekiyle yapılır. Soru şekli ile konuşucu, cümlede ifade edilen iş, oluş ya da hareketin konuşma anında veya sürekli olarak gerçekleşip gerçekleşmediğini muhatabına sormaktadır.

Teklik

Çokluk

1. şh. <i>yäşäymıñmı</i> “yaşıyor muyum”	<i>yäşäybızımı</i>
2. şh. <i>yäşäyhıñmı</i>	<i>yäşäyhıgızımı</i>
3. şh. <i>yäşäymı</i>	<i>yäşäy(zär)mı</i>

Teklik

Çokluk

1. şh. <i>ultıramınmu</i> “oturuyor muyum”	<i>ultırabızmu</i>
2. şh. <i>ultırahıñmu</i>	<i>ultırahıgızmu</i>
3. şh. <i>ultıramı</i>	<i>ultıra(lar)mı</i>

Teklik

Çokluk

1. şh. <i>bılämäymıñmı</i> “bilmiyor muyum”	<i>bılämäybızımı</i>
2. şh. <i>bılämäyhıñmı</i>	<i>bılämäyhıgızımı</i>
3. şh. <i>bılämäymı</i>	<i>bılämäy(zär)mı</i>

Teklik

Çokluk

1. şh. <i>yatmaymınmu</i> “yatmıyor muyum”	<i>yatmaybızmu</i>
2. şh. <i>yatmayhıñmu</i>	<i>yatmayhıgızmu</i>
3. şh. <i>yatmaymı</i>	<i>yatmay(zar)mı</i>

2.2.1.2. İşlevler

2.2.1.2.1. Şimdiki Zamanda Doğrudan Deneyim

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim eki, konuşucunun cümlesini söylediği anda gerçekleşen iş, oluş ve hareketleri ifade eder. Bu işlev, bütün Türk lehçelerinde de bu ekin ilk ve genel olarak kabul görüp, bilinen temel işlevidir (Dmitriyev 1950: 157; Zeynalov 1993: 371; Tenişev 1988: 410; Serebrennikova, Gadjiyeva 1986: 155; Yuldaşev 1958: 120).

{-A/-y} fiil çekim ekinin bu işlevi, Başkurt Türkçesinde daha çok diyaloglarda ortaya çıkmaktadır. Gönderim zamanı ve konuşma anı, zaman çizgisinde aynı noktaya yerleşirken, olay anı da konuşma anıyla aynı noktada bulunmaktadır.

{-A/-y} fiil çekim ekinin bu işlevi için konuşucu cümlesindeki eylemin tam da onun konuştuğu anda gerçekleştiğini ifade ederken bir yandan da görme, işitme gibi duyularına dayalı olarak edindiği bilgilere de işaret etmektedir. Konuşucu görme veya işitmeye dayalı delillerden yani, doğrudan deneyimden yola çıkarak, konuşma anında devam etmekte olan olayı ifade eder. Sonuç olarak, konuşucu, bizzat şahit olduğu, doğrudan doğruya gözlemleyip, işiterek edindiği delillere de işaret etmektedir. Dolayısıyla, Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim ekinin şimdiki zamandaki süreklilik işlevi ile birlikte, aynı zamanda dolaylı delillerin karşıtı olarak, görmeye (*visual*) veya işitmeye dayalı (*auditory*) doğrudan bir deneyimden bahsedilebilir. Johanson, Türkçede *geldi* ve *geliyor* gibi çekimlerdeki {-DX} ve {-yor} ekinin delile dayalılık bakımından belirsiz olduğu görüşündedir (Johanson 2003: 289). Aksu-Koç ise, {-yor} fiil çekim ekinin tıpkı {-DX} fiil çekim ekinde olduğu gibi doğrudan deneyimlere işaret ettiğini vurgulamıştır (Aksu-Koç 2000: 17).

“Tek ek, tek işlev” düşüncesinde olan Uzun, Türkiye Türkçesinde {-yor} ekini bir görünüş eki olarak değerlendirmekte ve bu ekin sürme yaptığını ifade

etmektedir (Uzun 2004: 159). Başkurt Türkçesinde de şimdiki zamanı sunan {-A/-y} fiil çekim eki, sürme ifade etmektedir. Görünüş kategorisi içinde Türkçede olayın bitişini vurgulayan {-DX} ekinin karşısında {-yor} veya Başkurt Türkçesindeki {-A/-y} fiil çekim ekleri sürmeyi vurgulamaktadır; ancak, Türkçenin {-yor} veya {-A/-y} fiile çekim eklerinin görünüş bakımından sürme ifade etmeleri, onların zaman bakımından şimdiki zamanı veya kiplik anlamlar açısından doğrudan deneyimi ifade edişini engellememelidir.

Aşağıdaki 1. örnekte eser kahramanı Esfendiye'r'in içinde bulunduğu durum ve ruh hâli yazar tarafından anlatılmaktadır. Yazarın bu tasviri ile birlikte, okuyucu, kahramanın iç sesini duymaktadır. *Tıŧta kiskİ tawıŧtar:* ifadesiyle başlayan cümle, *Hıyrzar müñräšä, kăzä, harıq baqırışa, kütüwsİlär bİr-bİrİñnä nimälİr qısqıra* şeklinde devam etmektedir. Burada, işitmeye dayalı olarak edinilen, ineklerin böğürmesi, koyunların melemesi ve bekçilerin bağırması bilgisine işaret edilmektedir. Konuşucu tarafından işitme tabanlı (*auditory*) deliller yoluyla edinilen bilgilere işaret edilirken bir yandan da hareket devam etmektedir.

- 1) *Tŭrlŭ yaqqa tartqılanı uyzarı Äsfändiyärzİ. Yatıp sızamanı, tŭrŭp ultırzı.*

Bilgİ müş-müş yŭqlay inİ indİ. Tıŧta kiskİ tawıŧtar: hıyrzar müñräšä, kăzä, harıq baqırışa, kütüwsİlär bİr-bİrİñnä nimälİr qısqıra. Tap bİzzäğİ hımaq, tip uylanı yİğİ, tŭrmüş qayza la bİr, axırıtı... Nimänİlİr ütkİr hižİmläw unı qabalanıp tirmänän sıgırğa mäjbür ittİ. (BR, 146) “Fikirleri Esfendiye'r'i çeşitli yönlelere çekti. Yatmaya dayanamadı, kalkıp oturdu. Bilgi, mışıl mışıl uyuyordu. Dışarıda gece sesleri: inekler böğürüyor, keçi, koyun meliyor, bekçiler birbirlerine bir şeyler söyleyip bağırıyorlar. Aynı bizdeki gibi, diye düşündü genç, hayat her yerde aynı sonuçta... Duyduğu şiddetli sesler, onu aceleyle çadırdan çıkmaya mecbur etti.”

Aşağıdaki 2. metinde eser kahramanı, daha şafak sökmeden kurtların uluma sesleri yüzünden uyanmış ve daha sonra çevrede olup bitmekte olan olayları görme

ve işitme yoluyla algılayarak, *Ä binda tirmälär arahında hıbaylılar tığläy-bılay saba, qırqıw büyürüq birgän tawıstar işlä, qural sınlay* cümlesiyle de bu duyu tabanlı idraklerine işaret etmiştir. Kahramanın görme ve işitme yoluyla edindiği algısı sırasında hareket devam etmektedir. Bu algı ve olayın devam ettiği bilgisi kahramanın cümlelerinde, {-A/-y} fiil çekim ekleriyle ifade edilmiştir.

- 2) *Tañ aldınan urduğanı tağı bürİ ülüwı uyattı. Bıl yulı bürİlär küp inİ: bİrİİ qıyaş sığışında sıwlay başlaha, ikİnsİİ şunda uq yänübtän yawap birä, ularga başqa taraftarzan üsİnsİhİ, dürtİnsİİ, bişİnsİİ quşıla. Ä binda tirmälär arahında hıbaylılar tığläy-bılay saba, qırqıw büyürüq birgän tawıstar işlä, qural sınlay.* (BR, 315) “Şafak sökmeden evvel (onu) kurtların uluması uyandırdı. Bu defa kurtlar çoktu: Birisi doğuda bağırmaya başlasa, diğeri hemen güneyden cevap veriyor, onlara başka taraflardan üçüncüsü, dördüncüsü, beşincisi katılıyor. Burada ise çadırlar arasında atlılar aşağı yukarı koşuşuyor, sert emirler veren sesler işitiliyor, silahlar patlıyor.”

Aşağıdaki 3. örnekte eser kahramanı Yulaman, sorduğu soruya haberciden *Madyar yağı ilän qūzalaşabız* şeklinde bir cevap almıştır. Dünür olmak fiili bir hareket fiili değil bir oluş fiilidir. Dolayısıyla burada ifade edilen hareket bir anda olan gözle görülüp şahit olunan bir hareket değildir. Söz konusu dünür olma işi, ulak tarafından görme ile birlikte hisleri yoluyla algılanmış ve bu algı *qūzalaşabız* şeklinde işaretlenmiştir.

- 3) *Qız kİndİkİ, qayhu yaqtıqı, tip hūranı Yulaman. Madyar yağı ilän qūzalaşabız, tinİ uğa tūbäp kilgän sapqın. Yulaman, ni uylarga la bİlmäy, baş sayqanı. Qūlūmbättİ, üzİnä tayanıs İzläp, ittifaq tūzİrgä intılıwın aqlaw qıyın tügİ inİ Älbittä, in tawzä yİyänİ kürhätİp, varısı*

barlıgın bıldırmäksĭ — bil da unıñ abruyın nıq kütäräsäk. Bır ıñğayzan Almuştı kĭyäw itĭp tanıwı, Yurmatıǵa dägwähĭ yuqlıǵı tütüş ilgä yĭkĭrĭlä. (BR, 421) “Yulaman, kız kimin, hangi taraftan, diye sordu. Ona doğru gelen ulak, Macar tarafıyla dünür oluyoruz, dedi. Yulaman ne düşüneceğini bilmeden başını salladı. Külümbet’in kendine taraftar arayıp, ittifak yapma hevesinde olduğunu anlamak zor değildi. Elbette ilk başta torununu gösterip, varisinin varlığını bildirmek istiyor — bu da onun itibarını çok artıracak. Bir bakıma Almuş’u damat olarak tanımasına, Yurmatı’ya taleplerinin olmamasına bütün ülkede izin veriliyor.”

4. örnekte eser kahramanı Fatima’nın savaş içinde bulundukları bir dönemde halka sesleniş konuşması yer almaktadır. Fatima içinde bulundukları durum içerisinde, seslendiği halka cephedeki ağabey ve babaları için kıyafet toplandığını söyleyip bu yöndeki isteklerini *Hĭzzĭ lä üsäy-apayzarıǵızǵa yarzamlaşırǵa saqırabız* cümlesiyle ifade etmektedir. Böylelikle Fatima, konuştuğu anda içinde bulunduğu durumu dile getirmekte, istemek eylemi ise onun doğrudan doğruya deneyimi yoluyla, içinde bulunduğu bir algıyı ifade etmektedir.

- 4) *Fatima apayzarı dawam ittĭ: — Bına şuǵa la bütä il buyınsa fronttaǵı atay-aǵayzarıbızǵa yılı kĭyĭm yıyıw bara. Balalar! Hĭzzĭ lä üsäy-apayzarıǵızǵa yarzamlaşırǵa saqırabız. Ayırıwsa hĭz, qızzar, bĭyäläy, üyüqbaştar bĭyläy alahıǵız. Küptärĭǵızzĭñ atayzarınan qalğan kĭyĭndärĭ barzır, bik işkĭ bulmaha, şular za yaray.* (KKTY, 278) “Fatima ablaları devam etti: — İşte bütün ülkenin cephelerindeki babalarımıza, ağabeylerimize sıcak kıyafetler topluyor. Çocuklar! Sizi de ablalarınıza ve ağabeylerinize yardım etmeye çağırıyoruz. Ayrıca siz kızlar eldiven ve çoraplar örebilirsiniz. Çoğunuzun babadan kalma kıyafetleri vardır, çok eski değilse onlar da olur.”

5. örnekte Teskire karşısında bir adamla konuşmaktadır. Adam Teskire'den kendini bağışlamasını istemekte, ancak bir sonuç alamamaktadır. *İlyas haman küz aldında, haman minñ mñän tügñl, unıñ mñän yäşäyhñ* cümlesiyle de aslında kendisi ile birlikte olması gereken Teskire'ye şu anda hâlâ İlyas'la yaşadığını söylemektedir. Burada adam Teskire'nin İlyas'la birlikte yaşadığı bilgisine doğrudan bir deneyimle, görmeye dayalı delillerle ulaşmış ve konuşmanın gerçekleştiği anda da devam eden bu deneyimine cümlesinde işaret etmiştir. Konuşucunun cümlesinde hem konuşma anında devam eden sürekli bir harekete hem de doğrudan deneyimlere işaret söz konusudur.

- 5) — Ay, Täskirä! — *İr baş saykanı. — Sabiryän bıway gäfü ittñ, hin gäfü itä almayhıñ, irñdñ tamsı yällämähñ. İlyas haman küz aldında, haman minñ mñän tügñl, unıñ mñän yäşäyhñ. Täskirä üñdäşmännñ, ir izän urtahında tapandı.* (U, 507) “— A, Teskire! — Adam başını salladı. — Sabiryen dede affetti, sen affedemiyorsun, erkeğine bir damla acımıyorsun. İlyas hâlâ göz önünde, hâlâ benimle değil, onunla yaşıyorsun. Teskire konuşmadı, adam, döşemenin ortasında volta attı.”

6- 8. metinler de {-A/-y} fiil çekim ekinin bu tarz işlevine örnektir.

- 6) — *Bulmaha, üyränñrhñ. Qurqma, min äkrñ gñä baram. İyär qaşına yäbışñ ultır. Ular yaylap qına Ülü Yalangä kilñ yñkändä, tañ qıyıla başlağaynı indñ. Tülküsurä attarzıñ İyärñ, yügünñ haldırıp yähät kñä kärtägä yaptı la Sajidännñ üygä alıp indñ. Tuphanan aşa atlaw mñän: — Bına uşñ indñ tūrasaq yññ, — tip tuqtap qaldı.* (NM, 294) “— Olmazsa öğrenirsin. Korkma, ben yavaşça gidiyorum. Eyerin başına yapışıp otur. Onlar, ağır ağır Büyük tarlaya geldiklerinde, tan yeri kızarıyordu. Tülküsurä atların eyerlerini, gemlerini çözüp hızla ahıra kapadı ve

Sajide'yi eve alıp girdi. Eşikten atlayarak: — İşte bu artık kalacağın yer,— diye durdu.”

- 7) *Qızıl Armiya Üfñü lä qaldırğan tigän hüzzär yürüy. Läkin bız ısanabız — bıl vaqıtlı xäl. Revolyutsıyanı bıwır küs yuq. Sünki ul — xalıq. Sünki ul — diñgız. Diñgızız kım bıwa ala?! Bına şul, iptäştär, bız Qızıl Armiyağa bınan, tıldan tırıp yarzam itır üsün quralğa tütünğan partizandar ikänbız, här qayhubız şul isıngä tap tüşürmäslık bulayıq.* (Üİ, 140) “Kızıl ordu Ufa’yı da bırakmış, diye söylentiler dolaşıyor. Fakat biz inaniyoruz — bu zamana bağlı bir durum. Cumhuriyeti yok edecek bir güç yok. Çünkü o, halk. Çünkü o, deniz. Denizi kim yok edebilir? İşte böyle arkadaşlar, biz Kızıl orduya arkadan yardım etmek için silaha sarılmış partizanlarız, hiç birimiz bu isme leke getirmeyelim.”

- 8) *Üşü hüyläşñw minı ayaqtan yıqtı. Tamam sirgä habışıp, tınsıw bülmämdä sitlätägı qış kñwık huğılam. Küzñmä yüqü tüşmäy. Sırıngä kithäm, älı huğış majaraları mñän, älı Rada mñän hataşam.* (ÜY, 184) “Bu konuşma beni yere yıktı. Tamamen hastalanıp sakın odamda kafesteki kuş gibi dolanıyorum. Gözüme uyku girmiyor. Uyuklasam ya savaş maceralarını ya da Rada’yı sayıklıyorum.”

{-A/-y} fiil çekim eki, konuşucunun veya eser kahramanının içinde bulunduğu an içerisinde gerçekleşip, idrak ettiği hareketlerin dışında, özellikle roman hikâye gibi edebî metinlerde çoğu zaman yazar tarafından kahramanın içinde bulunduğu durum ve duyguları tasvir edebilmek için kullanılır. Bu durumda kahramanın, iş, oluş ve hareketlerin devam ettiği sırada edindiği duyu tabanlı bilgileri yazar ya doğrudan doğruya bir anlatıcı ifadesiyle ya da eser kahramanının iç sesiyle ifade eder.

Aşağıdaki 9. örnekte yazar, eser kahramanı Ruman'ın içinde bulunduğu duygu ve düşünceleri *Bütä bıl kürñış Rūmangä gäjäp qızıq tıyūla* cümlesiyle içselleştirmekte, böylece kahramanın içinde bulunduğu ve hâlâ devam etmekte olan durum, yazar tarafından edinilen duygu tabanlı idrakle işaretlenmektedir. Ardından da bu durum devam etmekte ve yine kahramanın Minligül'e sık sık göz atması tasvir edilmektedir. Yazarın eser kahramanının içinde bulunduğu ruh durumunu ve hareketlerini tasvir etmek için kullandığı bu cümlelerden sonra, Ruman'ın iç sesini ifade eden başka bir cümle geliyor ve bu defa onun görerek edindiği bilgilere işaret ediliyor ve *Bügün ul bigıräk hılıw kürñä* şeklindeki cümle ile ifade ediliyor.

- 9) *Bütä bıl kürñış Rūmangä gäjäp qızıq tıyūla. Üyzän sūlangä sıgıp, kışılärzñ zıw-gälämät kilgänñ qızıgıp qarağan Minligülgä yış-yış küz taşlay. Yawlıq aştına qaşmaw quyıp, balitäklī küldäğī üştünän bik matur itıp sigıp, märyñdär mñän bizäp işlängän tüşıldırık kışıp algas, бүгүн ul bigıräk hılıw kürñä.* (NM, 55) “Bütün bu manzara, Ruman'a acayip ilginç geliyor. Evden kilere çıkıp, insanların yaygara kopararak gelmesine ilgiyle bakan Minligül'e sık sık göz atıyor. Baş örtüsünün altına kaşmav* koyup fırırlı gömleği üstünden çok güzel işlenmiş mercanlarla süslenen tüşıldırık* giyince bugün daha da güzel görünüyor.”

10. örnekte de yine yazar tarafından dinleyicinin gözü önüne, devam etmekte olan bir olay sunulmaktadır. *Yäştär işkä qızıw tütündü, bışıp alıp baralar, tuqtap ta qaraw yuq, xäbärzärñ dä külüşä-külüşä iş arahında gına hüyläşälär* cümlesiyle,

* qaşmaw: Kadınların başlarına taktıkları süslü örtü.

* tüşıldırık: Hayvan derisinden dikilen, soğuk geçirmemesi için kıyafetin içine giyilen çamaşır.

gençlerin gülüşe gülüşe konuşma işi devam etmektedir. Bu hareket yazarın görmeye dayalı algısıyla dinleyicinin gözleri önüne serilmektedir.

- 10) *Yäštär İškä qızıw tütündü, bİşİp alıp baralar, tuqtap ta qaraw yuq, xäbärzärİn dä külüşä-külüşä İş arahında ğına hüyläsälär. Ämmä läkin Tūrūmtay Uyıldandıñ şulay yarzam itİrgä kilİwİnİn, säbäbİn üzİnsä yuray, bınıñ ısıñ ixlaslıq bulıwına şıklänİp qaray. Bay malayın nındäy uy kiltİrZİ ikän? Ular xalqı üsİn yat bulğan «yarzam» tigän hüñ artına nimä yäşİrİngän?* (NM, 72) “Gençler işe kızıştılar, iyice piştiler, durup dinlenmek yok, iş arasında gülüşe gülüşe haberleri konuşuyorlar. Fakat Turumtay Uyıldan’ın böyle yardım etmeye gelmesinin sebebini kendince yorumluyor, bunun gerçekten merak (için) olduğuna şüpheyle bakıyor. Zengin çocuk ne düşünmüş acaba? Onların halkı için yabancı olmuş “yardım” sözünün arkasına ne saklamış?”

11-14. örneklerde de yine yazar tarafından kahramanın içinde bulunduğu durum veya bir olayın tasvir edildiği görülmektedir.

- 11) *Särbiyamal äbİy büğİn ğäzättän tış küñİllİ, kārākkān hām kārākmāğān urında la kİkkİldäp, bütä qaqsä kāwzähİ mİnän hİkkİnİp külüä. Xatta unıñ yıyırısıqtar mİnän qaplangān yūzİndä yäşİk İzzärİ kürİngän hūmaq bula. Ul säy İskändä lä bİr tuqtawhız hüylänİwİndä buldı. Unıñ bütän saqta här hüzzİ uylap, aql mİnän hüyläwİn bİlgän kİşİ älgİ yİñİl-yİpİ xäbärzärİn tıñlap tūrha, ğäjäp-xayran qalır inİ.* (NM, 425) “Serbiyamal nine bugün fevkalade neşeli, gerekli gereksiz her yerde kıs kıs gülüp, zayıf vücuduyla yalpalayıp gülüyor. Hatta onun kırıksıklarla kaplanan yüzünde gençlik izleri görünür gibi oluyor. O çay içerken de aralıksız sohbet etti. Onun her zaman her sözü düşünüp, akıllıca konuştuğunu bilen bir kişi diğer bütün haberleri dinlese hayran (kalıp) şaşırırdı.”

- 12) *Müğayın, unıñ aldında maqtanayım, uğa kürhätäyñm tip, batur artınan
baturzı kütärñp taşlar... Ul kürñmäy, yğñt urtın säynäy, xistärñ taşıp,
küzzärñ yüma, Kütä, ul kürñmäy. İndñ küräş şarttarın da iglan ittñär,
kümissiya başlığı partküm sñkrñarı Küpkäk Kälimullin urtala yñrñy,
malay-şalayzı küräştñrñp qaray, habantuy xalqı mayzangä ılığa. (U, 100)*
“Elbette, onun önünde övüneyim, ona göstereyim diye, kahraman
arkasında kahramanı yükseltip terk eder... O görünmüyor, genç
avurtlarını çiğniyor, duygulanıp gözlerini yumuyor. Bekliyor, o
görünmüyor. Artık savaşın şartlarını da ilân ettiler, komisyon başkanı
parti komitesi sekreteri Küpkek Kelimullin ortada yürüyor, çoluk çocuğu
dövüştürüp bakıyor, habantoy* halkı meydana toplanıyor.”

- 13) *Musağa barıñ la qızıq, bütähñ lä tanıq, şuğa la ul poezd täzrähññn
üzñsülñklñ Sıbñr täbigätñ diqqät mññn bayqap kilä. Bigñräk tä tirä-
yaqtağı küz inlämäs kiñlñk, yñrzññ tigizlğñ arqahında üfüqtarzññ ikhñz-
sikhñz tüşlñ bulıp kürññwñ xayran qaldırzı unı. Yñmähä, Rus yğñtärñññ
garmunga quşılıp saya la, hağışlı la rekrut yırzarın huzıp barıwı yañı
yñrzär kürñwzñn alıñğan täşürattarzı bñrmä-bñr bayta, küññldä äytñp
añlatqıñız xistär uyata... (MB, 20)* “Musa için hepsi ilginç, hepsi de
istediği şeyler. Öyle ki, trenin penceresinden kendine özgü Sibir tabiatını
dikkatle inceliyor. Onu, çoğunlukla da etrafın göz alabildiğine genişliği,
ovanın arkasında ufkun uçsuz bucaksız renkteki görünüşü hayran bıraktı.
Ayrıca Rus gençlerinin armoniye katılmaları ve hüznü rıkrot*
şarkılarını söylemeleri, yeni yerler görmenin verdiği tesirleri daha da
fazla artırıyor, gönülde anlatması imkânsız duygular uyandırıyor...”

* habantuy: Başkurtların ekin ekildikten sonra yaptıkları geleneksel bayramları.

* rekrut: 18.-19. yy. larda Rus ordusunda veya diğer ordularda mecburî hizmet veren kişi.

- 14) *Yulaman aǵay qabalanmay ǵına hamaqlap **hüyläy**. Kamil üz uyn **taǵata**.*

İyİ, iǵtibar ithäñ, här kändİñ gümİr yulı — üzİ bİr ǵibrätli xikäyät indİ.

Yänä, dūrİş äytä qart uqıtıwı, kışİñ xulıq-ǵıǵİñ, dūnyaǵa qaraşın,

ıntılış-niyättärİñ zaman bildäläy. (ÜY, 219) “Yulaman ağabey acele

*etmeden esprili bir şekilde **konuşuyor**. Kâmil kendi fikrini **söylüyor**. Evet dikkat edersen, herkesin hayat yolu kendine göre ibret alınacak bir hikâyedir. Yine doğru söylüyor yaşlı öğretmen: İnsanın karakteri ve hareketlerini, dünya görüşünü heves ve arzularını zaman belirler.”*

15. örnekte {-A/-y} fiil çekim ekinin Başkurt Türkçesinde olumsuz çekimde kullanımı görülmektedir. 16. örnekte ise, eser kahramanı Sajide tarafından düşünülüp hissedilen bir doğrudan deneyim söz konusudur. *Tülküśura haman kürİmäy* cümlesi, Sajide tarafından seslendirilmese de, yazar ona ait olan bu düşüncüyü dile getirmiştir. Dinleyici, bu cümle ile Sajide'nin iç sesini duymaktadır. Tülküśura'nın görünmemesi durumu, Sajide tarafından görerek, işiterek ve hissederek algılanmakta ve hareketin gerçekleşmemesine dair devamlı algı bu cümle ile dile getirilmektedir.

- 15) *Sajidä işİk aldına sıǵıp, qarşılaǵı taw itäǵİnä qarap türzİ-türzİ la,*

nıqlap bülüqhuıy başlaǵan yüräǵİñ başıw İsİn, kärtäǵä qaray atlanı.

Attarǵa kiskİİkkä bİşän taratırǵa käräk, İş mİnän bulha, waqt tizİräk

İtİr. Bına bİşän dä taratılıp bİttİ. Qıyaş aq bäs mİnän qaplâñan urman

*artına sumdı, ä Tülküśura haman **kürİmäy**. (NM, 300) “Sajide kapının*

*önüne çıkıp, karşıdaki dağın eteklerine baktı ve iyice endişelenmeye başlayan yüreğini bastırmak için, engele doğru yürüdü. Atlara akşamleyin otları yadırmak gerek, iş yaparsa vakit çabuk geçer. İşte, ot yayılıp bitti. Güneş beyaz kırağı ile kaplanmış ormanın arkasına gömüldü, ama Tülküśura hâlâ **görünmüyor**.”*

- 16) *Farman kildı: Başqurt polkı general Bakiç qaramağındağı Kazak korpusına küsırgä häm Qızıldarızı 20-sı diviziyahına qarşı aktiv huğışqa inırgä tıyış. Murtazin bul farmanğa buyhınmanı: «Bız general Bakiç korpusına kuşılırğa tılämäybız». (ULT, 39) “Emir geldi: Başkurt alayı, general Bakiç komutasındaki Kazak birliğine dönmeli ve Kızılların 20. tümenine karşı aktif savaşa girmeli. Murtazin bu emre itaat etmedi: ‘Biz general Bakiç’in birliğine katılmak istemiyoruz.’”*

17. metinde, eser kahramanı Başkurt ormanını satın almak istemektedir. Bu talebini ifade ederken de daha önce bu arazilerin çok ucuza satıldığını bildiğini, kendi devri içinde bu durumun biraz farklı olduğunu da anladığını ifade etmiştir. Kahramanın bilme ve anlama işleri konuşma anına yönelik doğrudan deneyimini ifade etmektedir.

- 17) —*Dürüş äytähğız. Yaras, hüyläşwzı başlayıq. Minıñ hızgä şarttarım: minä urman käräk, üshüzlı urman. Başqurt urmanın üz zamanında qaylı bırawzärzın, disätinäñ bır tindän dä kämıräkkä tüşürüp hatıp alğandarın da bıläm. Läkin xäzırgı däwır iknsıräk ikänñ dä anlayım.* (NM, 41) “— Doğru söylüyorsunuz. Tamam, konuşmaya başlayalım. Benim size şartlarım: Bana orman lâzım, değersiz orman. Başkurt ormanlarını vaktiyle birilerinin, hektarını bir kapikten daha az bir fiyata düşürüp sattıklarını da biliyorum. Fakat bu devirde biraz farklı olduğunu da anlıyorum.”

Aşağıdaki 18. örnekte ise, eser kahramanı, bir yazarın eserini değerlendirmektedir. Bu değerlendirmenin sonunda yine romanın değerlendirilmesine ilişkin bir özellik soru yoluyla tespit edilmeye çalışılmaktadır. Burada cümleye soru anlamını veren çekimli fiil değil, soru kelimesidir. Cümledeki hareket konuşma anında devam etmektedir.

- 18) *Ä bına kollektivlaşıw üsürü xaqındağı bülktär — tırğanı mınan säyäsi xata. Avtor kulak gailälärin ildän hürwzın gäzılıgına şık bıldırä. Bınıñ üzıgına lä unıñ başın aşarğa yñıp aşqan. Dürüş, ul täwzägı taypılıştarza urındağı nazan yñäksılärzı gäyıpłäy, tıp yünalışkä, partiyağa bigük hüñ tıyırmaı. Läkin äsärzın tıl tıbbı lä bar bit älı. Äytäyık, ilgä vayranlıq kılırğan, xalıqtın qıtın alğan üyürmälär nimänı anlata? (ÜY, 111)*
- “Ama kolhozlaşma periyodu ile ilgili bölümlerin olması siyasî bir hata. Yazar, zengin ailelerin ülkeden sürülüşünün doğruluğundan şüpheleniyor. Bu işin aslı onun boyunu aşmış. Doğru, o ilk baştaki ayrılıklarda dönemin cahil yöneticilerini suçluyor, asıl cihetten, partiden çok fazla söz etmiyor. Fakat eserin dil temeli de var tabi ki. Meselâ ülkeye felâket getiren, halkın huzurunu bozan fırtınalar neyi anlatıyor?”

2.2.1.2.2. Düzenli Alışkanlığı İfade Eden Hareket; Geniş Zaman

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim eki, şimdiki zamanda, duyu tabanlı delillerle edinilen doğrudan deneyime işaret ettiği temel işlevinin dışında, alışkanlık hâline gelmiş düzenli olarak devam eden iş, oluş ve hareketleri anlatmak için de işlek olarak kullanılır (Dmitriyev 1950: 157; Kiyekbayev 1966: 96).

{-A/-y} fiil çekim ekinin bu işlevi, konuşucunun duyuları yoluyla edindiği bilgileri dahilinde, düzenli aralıklarla devam eden hareketlere dilde işaret etmesi yoluyla gerçekleşir. Konuşucu, eser kahramanı veya yazar tarafından bahsedilen bu tür hareketler, onların nazarında bir bilgi olarak dinleyici ya da okuyucuya sunulmaktadır. Alışkanlık hâline gelen, düzenli olarak tekrarlanan hareketler Başkurt Türkçesinde bu fiil çekim eki ile ifade edilir. Bu durumda cümlelerin zamanı geniş zamandır.

Aşağıdaki 19. örnekte, bir cumhuriyetin kurulma şartları ve kuruluşu esnasında gerçekleşen olaylar sıralanmıştır. Her şart altında daima aynı gelişmelerin gerçekleştiği bilgisi, {-A/-y} fiil çekim ekiyle işaretlenmiştir. Burada şu anda olan bir olaydan bahsetmek mümkün değildir. Söz konusu iş, oluş ve hareketler cumhuriyetin kurulma şartları oluştuğunda belirli bir düzen içinde gerçekleşen hareketlerdir.

19) *Här revolyutsiya piramida rävışındäräk qūrūla — tūbū kiñ, başı ũslū.*

Piramidanıñ niğizındä qara xalıq yata, xakimiyätkä qarşı kūrāštä ul tūp

tayanıs bula. Kūrāštı bütähı bırgü başlay, inğä-in tıräşp baralar,

xakimlıqtı qūlatalar. Şunan maqsattar anıklana, fıkırzär ayırıla, yuldar

butala başlay. (UYT, 21) “Her cumhuriyet piramit şeklinde kurulur —

dibi geniş, başı sivri. Piramidin temelinde basit bir halk durur. Hâkimiyet

için yapılan savaşta o asıl dayanak olur. Savaşa hepsi birlikte başlar, el

birliğiyle desteklerler, hâkim gücü yıkarlar. Sonra amaçlar belirir, fikirler

ayrılır, yollar kaplanmaya başlar.”

20. örnekte kumandanın biraz vakit bulduğunda askerlere nasıl davranıp neler yaptığı sırayla anlatılmaktadır. Bu durumun aralıklarla düzenli olarak devam ettiği cümlelerin başında yer alan *Äz gñä fursat tñhä* zarf cümlesiyle de belirtilmiştir. Cümlede bahsi geçen ve düzenli olarak tekrarlanan, her okçuyu sırayla gözden geçirme, askerlerin kılıcını çekip bakma, seçilenlerin tekrar elenmesi gibi hareketler, anlatıcının bizzat doğrudan doğruya deneyimleri yoluyla edindiği bilgiye de işaret eder.

20) *Äz gñä fursat tñhä, yaş komandır, rütalarzı aralap, här uqsını*

hınamışlap küzzän kisırä, uynılı-ısnılı hüç atıp, urtaq tñ tapha, tğñärzñ

qılın tartıp qaray. Haylap alıngan yğñtär tağı iläktä ilänä. Yulaman

ularzıñ qural mñän nisık iş itñwñ, tahullıgın, tapqırlıgın hınay, üzññ

xäwflī yaw hünärinī üyrätä... (ÜY, 221) “Azıcık bir fırsat bulsa, genç kumandan bölükleri yerlerine oturtup, her okçuyu deneyerek gözden geçirir, şaka gerçek laf atıp ortak bir dil bulunca onların kılıcını çekip bakar. Seçilen gençler tekrar elekten elenir. Yulaman onların silahı nasıl kullandıklarını, maharetlerini ve nüktedanlıklarını dener, kendinin tehlikeli saldırı hünerini öğretir.”

Aşağıdaki 21. örnekte de, kış aylarındaki tipilerin hoşuna gittiğini anlatan eser kahramanı, bu tipinin kendine olan etkisini anlatmaktadır. Tipinin kahraman üzerindeki etkileri genel geçer bir gerçekliktir, çünkü buradaki etkiler tipide kalan her insanın karşılaşabileceği etkilerdir. Burada eser kahramanı kendisinin tecrübe ederek edindiği bilgileri genellemekte ve bu genellemeyi yaparken de {-A/-y} fiil çekim ekini kullanmaktadır.

21) *Kımgä nisiktır, qışqı burandar miñä bik üqsay. Yılı üyzän tışka sıgıw mınän şayan bala humaq, kar üyürmähi bitñä kiltırıp säpäy. Awızın asıq kalha, şunda inä, quyınıña tultura. İşlöp kithän, täñdī hıwıta, tağı bır qat yäygı şıllälärzı işñä tüşürä. Täbiğättä halqınlıq — yılılıqtıñ, tırmüşta üsrağan baxıñızlık — izgılıktıñ qäzırın bılıw üsün käräk tügılmı ikän?* (KKTY, 5) “Nedendir, kışınki tipileri çok beğenirim. Yaramaz bir çocuk gibi sıcak evden dışarıya çıkınca, kar fırtınası yüzüne şak diye vurur. Ağzın açık kalsa, oradan iner koynuna dolar. Isınmışsan vücudunu soğutur, bir kat daha yazınki silleleri* gönlüne düşürür. Tabiatta soğuk, sıcak; hayatta karşılaşılan mutsuzluk, iyiliğin değerini bilmek için gerekli değil midir?”

* şıllä: 25 Nisan’dan 5 Ağustos’a kadar olan kırk günlük kısım.

22. örnekte eser kahramanı arkadaşı Server ile olan ilişkilerini anlatmaktadır. Eser kahramanının anlattıklarından arkadaşı Server ile artık eskisi gibi samimi olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu durum özellikle, ...*üşraşqanda halqın ğına işänläşäbİz zä kitäbİz. Mümkün bula indİ, kürmämİşkä halışabız* cümlesiyle daha da belirginleşmektedir. Bu cümle ile okuyucu iki arkadaşın her karşılaştıklarında soğukça selamlaşıp, hatta birbirlerini görmezlikten geldikleri bilgisini edinmektedir. Bu durum her seferinde tekrarlandığı için {-A/-y} fiil çekim eki ile işaretlenmiştir. Böylelikle her seferinde tekrarlanan, alışkanlık arz eden ve doğrudan deneyimleri yoluyla edinilen bir bilgiye işaret edilmektedir.

22) *Särwär mġnän äİİ lä üsraşqılaybız. Ul da Salawatta yäşäy. Nisġk tŭralarızır, aralaşqan yuq, ällä ni nasar za, artıq iş kitİrlİk tä yäşämäyzär, şikİllİ, uları miġä käräk tä tŭğİİ, üsraşqanda halqın ğına işänläşäbİz zä kitäbİz. Mümkün bula indİ, kürmämİşkä halışabız.* (UYT, 90) “Server ile hâlâ karşılaşıyoruz. O da Salavat’da yaşıyor. Nasıl duruyorlar, mani olan da yok, kim bilir ne kadar kötü ki artık heyecanlanmıyorlar gibi, bunlar benim için gerekli de değil, karşılaştığımızda serince selamlaşırız. Mümkün olursa (birbirimizi) görmezden geliriz.”

Aşağıdaki 23. örnekte, daimi olarak devam eden bir hareket anlatılmaktadır. Metinde ilk olarak yazar tarafından müdürlerin birbirlerine bakıp başlarını salladıkları bilgisi verilmektedir. Bunun ardından *Hŭyläşİwzİ başlarga mümkün ikänİn bİldİrä bıl bŭrİngŭ yŭla* cümlesiyle de bu hareketin eski bir âdet olduğu belirtilerek, ardından gelen *Diwanda xatta şahinşah mġnän baş vâzir ũşŭ işaranı kŭtâ* cümlesiyle de bu âdetin nasıl işlediğine vurgu yapılmaktadır. Bu cümlelerdeki hareketin devamlı olduğu, zaten onun eski bir âdet olduğu ile de vurgulanmıştır. Âdet, gelenek ve görenekler nesilden nesile devamlılık arz eden unsurlardır. Burada da bu devamlılık belirtilmiştir.

bildähiz vaqıtqa huzla la huzla. (MB, 12) “— Vay, vay! — diyerek hayranlığını gösterdi Latif hazret. — Ben söyledim! Bu çocuğu okutmamak büyük günah. Bugün onu bırak git, ikinci sınıfa oturturum. Abisine de yardım eder, birlikte okurlar. Böylece, hiç beklemezken hocanın ısrarı sayesinde onun öğrencisi olan Musa, okulda iki yıl daha okudu. Üçüncü yıl, güz yağmurlarının çok yağması sebebiyle, çocukların okula toplanma vakti, ekinlerin kızma vaktine denk geldi. Hristiyan hayatı bundan ibarettir: Yazın tırpana, güzün hasata toplanıp ömür geçer. Böyle yapmayınca da olmaz: Azıcık pinekledin mi — yağmur yağar ve kaç günlük işine engel olur, iş belirsiz bir vakte uzar da uzar.”

Aşağıdaki 25-28. örneklerde de belirli aralıklarla tekrarlanan hareketleri görmek mümkündür.

25) *Äli unıy yünsüwı yışımı, ällä iptäštärinä ısanısı zur bulğangamı, bır tırlı bışmaş yängä äwırılğäynı. Unday saqta Mişunka yuqlap kitkän mäldä bırayhı unıy yawrınınan hıkkıp, tıgı yäki bul ıx quşha, ul äkrın gñä küzzärın asa, şunan uyatıwsığa iğtibar mñän qaray za, unıy ısınlapmı ällä şayarıpı äytıwın yızınän abaylap alğandan huında gına, käräk bulha, tız gñä tırıp prikaz yümüştü ütärgä asığa. Äğär indı şayartıwı hizınıp qalha, küzın irınıp yuma la, ikñsı yağına äylänıp yatıp, tirähındä yıylışıp küllüwzärinä qaramaştan äkrın gñä mısnay başlay.* (KKTY, 61) “Onun yorgunluğu geçmiş mi, arkadaşlarına inancı çok muymuş bilinmez, bir çeşit sinirlenmeyen birine dönüşmüştü. Böyle zamanlarda Mişunka uyurken, birisi onu omzundan sarsıp, o veya bu işi verse, o, yavaşça gözlerini açar, sonra uyandırana dikkatle bakar ve gerçekten mi yoksa şakayla mı söylediğini yüzünden anladıktan sonra, gerekliyse çabucak kalkıp emri yerine getirmek için acele eder. Eğer şakayı sezerse, üşenip gözünü yumar, diğer yanına dönüp yatar ve etrafında toplanıp gülmelerine bakmadan, yavaşça horlamaya başlar.”

26) *Yımış üsün binday hüyläşiw yañılıq tügıl inı. Ular Sälimä yığğanıñ üyündä yaşay başlaganı birlı, här kün tip äytılık, qabatlana bul hüyläşiw. Tik här saq, qalay başlanha, şul küyü üslanmağan xäldä türüp qala. Küp waqt Ayhılıw bır ni zä ündäsmäy. Äsähı üzi hüyläy, üzi yana-küyä lä arıp tuna. Binday saqta Yımışkä qızagıyı xatta qızğanıs bulıp kitä.* (ZB, 21) “Yimiş için, bu şekilde konuşmak yeni bir şey değildi. Onlar Selime yengenin evinde yaşamaya başladıklarından beri neredeyse her gün tekrarlanıyor bu sohbet; ancak, her zaman nasıl başlıyorsa, sohbetin havası keskinleşmeden kesiliyor. Çoğu zaman, Ayhılıw hiç seslenmiyor. Annesi kendi kendine konuşuyor, kendi kendine tehdit edip, alevlenip yorulup susuyor. Hatta böyle zamanlarda dünürü de Yimiş’e kızıyor.”

27) *Ul urman qırqıwzı ayırım uçastkalarza alıp bara. Här awıl kışılärinä dilänkänı bır-bırılän baytaq alıslıqta üzzerinä başqa bülıp birä. Baraktar za şul dilänkälärgä yaqın urınga ayırım-ayırım halıngan. Ağas qırqıwğa ul yaqın-tirä awıldarzağı athız, yırhız in yarlı kışılärzı quştı, ä büränä taşırğa alıstağıraq rus awıldarınan atlı işılär yallanı. Ular qışın büränä taşy za yäygılkkä üzzerinä tarala, ä urman qırqıwsılar yäy buyına qıwgında yürüy.* (NM, 250) “O orman kesmeyi farklı bölgelere ayırıyor. Baltalık ormanı, her köylüye birbirinden oldukça uzakta, kendilerine ait bir yer bölerek veriyor. Barakalar da bu baltalık ormanlara yakın bir yere, ayrı ayrı yapılmış. Ağaç kesme işini, yakındaki köylerdeki atsız, yeri yurdu olmayan en fakir kişilere verdi, ama kütük taşımak için, daha uzaktaki Rus köylerinden atlı işçiler kiraladı. Onlar, kışın kütük taşıyor, yazın evlerine dağılıyorlar, ama ağaç kesenler yaz boyu ağaç kesiyor.”

28) *Malay atahın kün dä, kün dä küttü. Yañğız qalha, bñräyhñ ilatha, hağınıwı*
arta gına, kütüw xisñ küsäyü - malay tüznäy, ilay başlay. Ūzaq ilay,
ūzaq ultıra yäşñngän müyüşñndä... Ūşulay ilaw za raxät, küñññ buşana.
Malay ilarğa, yañğızı yürürgä gäzätlänä. Şul kütüw mäldärñ mäñgñgä
yüräğññ uyılıp qala. (U, 410) “Çocuk, babasını her gün bekledi. Yalnız
kalınca birisi onu ağlatsa, özlemi artıyor, bekleme hissi artıyor — çocuk
dayanamıyor, ağlamaya başlıyor. Uzun süre ağlıyor, uzun süre saklandığı
köşesinde oturuyor... Böyle ağlayınca rahatlıyor, gönlünü boşaltıyor.
Çocuk ağlamaya yalnız yaşamaya alışıyor. Bu bekleyiş anları, sonsuza
kadar yüreğini kemirecek.”

2.2.1.2.3. Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim eki, süreklilik ifade eden iş, oluş ve hareketleri anlatmak için de kullanılmaktadır. Bu işlev, cümledeki kılış ya da hareketin geniş bir zaman dilimi içerisinde sürekli olarak gerçekleştiğini anlatmaktadır. Böylece {-A/-y} fiil çekim eki ile geçmişte doğrudan deneyimler yoluyla edinilmiş, sürekli devam etmekte olan hareketin bilgisine işaret edilir.

Aşağıdaki 29. örnekte konuşucu karşısındaki misafir kim olursa olsun, onlarla Başkurtça da olsa Tümence de olsa rahatlıkla konuştuğunu ifade etmektedir. Buradaki konuşma işlevi sadece cümlelerin sarf edildiği anda değil her zaman devam eden bir hareketi ifade etmektedir.

29) *Hılıwım Xäzisä mññän miñä ikñ yaqtıñ tägämdärñ lä bñrzäy tatlı, bñrzäy*
kilışä. Tññññ, Ik qamışu humaq, şıma, hıgılmalı, qunaqtarızñ kñmlğññä
qarap, Başqırtsa la, tümänsä lä tasnatıp hñyläsäbñz. Sit tñldärzñ äytñp
tñrahı la yuq. (ÜY, 177) “Güzel Hezise’me bana iki tarafın yemekleri de

aynı tatta geliyor. Dilimiz yön kamışı gibi, misafirlerin kim olduklarına göre, (onlarla) zarif, kıvrak Başkurtça da Tümençe de ustalıkla konusuyoruz. Yabancı dillerde konuşası da yok.”

Aşağıdaki 30. örnekte de yine devamlı bir hareket söz konusudur. *Här kün poçta kǵgä lä bulha yaqınını, yaralanıwı yäki häläk bulıwı turahında xäbär kiltǵä* cümlesiyle sürekli bir hareketten bahsedilmektedir. Haberlerin gelişi sürekli devam edip giden bir harekettir. Zaten cümledeki *här kün* zaman zarfı ile de bu devamlılık vurgulanmıştır. {-A, y} fiil çekim eki burada konuşma anında gerçekleşen devamlı bir hareketi göstermemektedir. Çünkü bu durumda *her gün* zaman zarfı, cümlelerin çekimli fiilinin anlamı ile zıtlık teşkil ederdi.

- 30) Ä yǵǵıwıǵı dawıllı huǵıǵı dawam ittı. Xämittär düşmandı Karpat tawzarında tuqmayzar inı indı. Radiü här kün bırǵıñnän-bırǵıñ şatlıqlıraq, danlıraq yǵıwzär turahında xäbär itıp tura. Yır üstündä şatlıq mǵnän qayǵı tüyǵıları bırgä quşılıp urǵıla, ajǵıra, qaynay, sǵnki huǵıǵı qırbanhız bulmay. Här kün poçta kǵgä lä bulha yaqınını, yaralanıwı yäki häläk bulıwı turahında **xäbär kiltǵä**. Yǵıw şatlıǵına qayǵını qara taǵnahn kiltırıp uray. Bına kürşı Xäsän aǵay huǵar ayaǵın büt tübünän ük qaldırıp qayttı. Şinı salǵıyzarın yalbırlatıp, qultıq tayaqtarına tayanıp atlap kilgän saqta, bıl zur käwzälı, yırän mıyıqlı, şayan hüzlı alsaq kışı Sälimägä bik qızǵanı tüyüla. Ul Xäsän aǵayzıñ haman ıǵkǵä şat, küläs bulıwına, qaytıw mǵnän ük taǵı yanıp-küyüp, tırışıp partiya ıǵnä tütünüp kitä alıwına his tä tüşünä almay. (Uı, 281)
- “Ama kasırgaya benzeyen savaş devam etti. Hemitler, artık düşmanı Karpat dağlarında vurmuyorlardı. Radyo her gün birbirinden sevinçli, birbirinden şanlı zafer haberleri veriyor. Yeryüzünde sevinç ve üzüntü bir arada yaşanıyor, coşuyor, çünkü savaş kurbansız olmaz. Posta her gün

birilerinin yakınının yaralandığı veya öldüğü hakkında haber getiriyor. Zafer sevincine üzüntünün kara tasmaını vuruyor. İşte komşu Hasan ağabey, iki ayağını kalçasından ayırıp döndü. Kaput salgıylarını* koltuk değneklerine dayanıp geldiği zaman, bu koca gövdeli, sarı bıyıklı, latif sözlü güler yüzlü adama Selime çok acıdı. O, Hasan abinin, daima eskisi gibi mutlu, güler yüzlü olmasına, döner dönmez bu kadar hızla parti işlerine başlamasına hiç bir anlam veremiyor.”

31. örnekte de gece gündüz devam eden bir hareket işaretlenmektedir. *Ştab mñän polk arahında sabawıllap künñ-tñññ ĩärzän tüşmäy* cümlesinde inmiyor çekimli fiili ile anlatılan devam eden bir harekettir; ancak, bu gibi cümlelerde {-A/-y} fiil çekim ekinin fiile kattığı devamlılık anlamı, konuşucunun cümlesini ifade ettiği anda da gerçekleşiyor olabilir. Burada gece gündüz zaman zarfı ile bu anlam ifadesinden uzaklaşarak şimdiki zamanda olan bir hareket değil, uzun zaman içerisinde devam eden bir hareket işaretlenmiştir. Bu hareket konuşma anında da hatta muhtemelen bu andan sonra da devamlılık arz eden bir harekettir.

31) *Aqtübälägĭ täwgĭ alıstan huñ Āmir Qaramıñıñ Musanı 1-sĭ eskadronğa komandır itĭp täğäyñläp quyzı. Ularğa awlaqta hüyläşĭrgä haman fursat tĭymäy inĭ — buşamay polk komandırı: ştab mñän polk arahında sabawıllap künñ-tñññ ĩärzän tüşmäy. Musanı eskadron komandırı itĭp bildäläw turahında farman sığarganda yaza-yüza ğına bĭr-ikĭ awız hüiz hüyläşĭp qaldılar.* (MB, 58) “Aktepe’deki ilk çatışmadan sonra Emir Karamışiv, Musa’yı, birinci süvari bölüğüne kamandan olarak görevlendirdi. Onların تنها bir yerde konuşma fırsatı her zaman olmuyordu — alay kumandanı onları hiç işsiz bırakmıyordu: Karargâhla alay arasında koşuşturmadan gece gündüz eyerden inmiyor. Musa’yı

* salgıy: Üst kıyafetin iki tarafındaki kırmızı kısım.

bölük komutanı olarak atamak hakkında ferman çıkarırken, azıcık, bir iki ağız söz söylediler.”

32. örnekte yazar tarafından ifade edilen *Qasandır gǎw-gǎj qaynap tǔrǵan altı mǎyǔǵlǔ ǔyzǎ ǎsǎhǐ baxır yapa-yaǵǵıztı yǎǵǎy* cümlesiyle de yine devamlılık ifade eden bir hareket vurgulanmıştır. *yapa-* fiili kılınış açısından da devamlılık ifade eden bir fiildir. Bu cümlede *ne zamandır* zaman zarfı ile söz konusu hareketin çok önce bir dönemde başladığı ve hâlihazırda devam ettiği anlaşılmaktadır.

32) *Bına xǎzǎr hǎmmǎhǐ ǔzgǎrzǐ. Qasandır gǎw-gǎj qaynap tǔrǵan altı mǎyǔǵlǔ ǔyzǎ ǎsǎhǐ baxır yapa-yaǵǵıztı yǎǵǎy. Unı Mǎskǎwgǎ alıp kitǎrgǎ bulǵaynı, ǔy nǐǵǐzǎn qǔrǔtǔrǵa tǎlǎmǎy. Grajdandar huǵıǵı tamamlǵas ta, Musa ǔzǐǔsǔn awılǵa qalay tǔbǎlǐ, mǎyǔǵtǎrǎnǎ yamǵır tǔrbaları quyılǵan ǔs bǔlmǎlǐ ırkǎn yǔrt haldırǵaynı.* (MB, 229) “İşte şimdi hepsi değişti. Ne zamandır gıcırdayıp duran, altı köşeli evde annesi fakir ve yapayalnız yaşıyor. Onu Moskova’ya alıp götürmek istemişti ama evinin temelini kurutmak istemiyor. Vatandaşlar savaşı bittiği zaman, Musa, köyde teneke çatılı, köşelerinde yağmur torbaları olan, üç odalı rahat bir ev yaptırmıştı.”

33. metinde Hammat tarafından sarfedilen bir söz, eser kahramanı İştugan’ın aklına gelmiş ve bu cümle ifade edilmiştir. Eğitim bölümünde saygıdeğer birinin oturduğu bilgisine işaret eden Hammat, aynı zamanda oturma işinin geçmişte bir dönemde başlayıp hâlâ devam ettiğini ifade etmektedir.

33) *ǔǵǔ vaqt İştuǵan qapıl Xammat aǵayzan işǵkǎn bǎr hüzzǐ xǎtǎrlǎnǐ: vǔlǔst ǔzǎǵǎndǎ ǐǵkǐǎr kǔbǎrǎk ırınlaǵıp alǵan. Xatta mǎǵarǐf bǔlǵǎndǎ lǎ ǐǵkǐ xǎzrǎt ultıra. Bǐzzǎn awılǵa tanıǵ Sǎxibǎ tutaǵtǎn atahı. Dini dǎrǎjǎhǎn baş tartqan, ǎlbittǎ. Bǎlki, ǵul xǎzrǎt birǐp yatalır*

bınday qağızzarzı. (ZB, 30) “İştugan, o anda birden Hammat abisinden işittiği bir sözü hatırladı: Eskiler daha çok kasabanın merkezinde yerleşmişler. Hatta eğitim bölümünde de eski saygıdeğer biri oturuyor. Sehibe hanımın babası bizim köye tanıdık. Dinî derece bakımından elbette başı çeker. Belki bu saygıdeğer kişi bu kâğıtları verebilir.”

34. örnekte eser kahramanı olan kızın duygu ve düşünceleri, aklından geçenler yazar tarafından içselleştirilerek anlatılmaktadır. Karşıdan geçen Tevfik’i tanır gibi olan kızın aklından geçen *Türmüş dawam itä* cümlesiyle hayatın devam edip gittiğine işaret edilmiştir. Bu cümlenin ardından gelen cümle ise, yine bu cümlenin bir açıklayıcısı olarak insanların gülerек, konuşarak hayatlarına devam ettiğini ifade etmektedir. Burada da yine devam edip giden iş, oluş ve hareketler vurgulanmıştır.

34) *Şul mäl qız üy qarşıhınan uzıp bargan Kolxoz zavxûzı Tävfiqtı sıramıttı.*

Türmüş dawam itä. Atahı fajigähİmñän xäräkät hünmägän, kışılär bñ ni bulmağanday yürüy, külä, hüyläsä. Bñ ni zä üzgärmänİmİ ni? Tävfiq-qara tırış, bñtmür zat, yğä yäbışıp dünya kütä. İñ, bñäw dünya bñtürä! Äsähİ yağızı tipmİ, ällä sirñ tabıpmı, armıyağa barmanı. Uqıwğa, bigñräk tä işäpkä şäp bulğan, tizär, xäzñr - zavxûz. (U, 95) “O anda kız, evin karşısından geçen çiftlik müdürü Tevfik’i tanır gibi oldu. Hayat devam ediyor. Babasının faciasıyla hareket bitmedi, insanlar hiçbir şey olmamış gibi hayatlarına devam ediyor, gülüyor, konuşuyor. Hiçbir şey değişmedi mi? Tevfik özü sözü bir, özenli bir kişi, yere yapışıp dünyayı bekliyor. Evet, bir dünya bitiriyor! Annesi yalnız diye mi, yoksa sırrını bulduğu için mi, orduya gitmedi. Okumada çoğunlukla da hesapta hızlı olduğunu söylerler şimdi — müdür.”

Aşağıdaki 35-40. örnekler {-A/-y} fiil çekim ekinin bu işlevine örnektir.

- 35) *Komandir bulha la Başqırtsa hüyläşä, xatta vaqıtı mñän farmandı la Başqırtsa birp ybärä. İnähñän haldırıp bñ hügññwı ni tura, awılıña qaytqanday bulp qalahıñ. Huzıp yırlap ta ybärä. Sıqhala sığa bit Başqırttan kşıl* (MB, 127) “Kumandan olsa da Başkurtça konusuyor, hatta zaman zaman emirlerini de Başkurtça veriyor. Annesinden başlayıp bir sövdü mü, köyüne dönmüş gibi olursun. Açıp söyler de gönderir. Çıktı mı çıkar Başkurtlardan böyle kişi!”
- 36) *Bıl ütkändärgä bürölüp qarap ni küräbız? Tarıxtıñ hikältälı, xätär vaqıttarında ildıñ arzaqlı azamattarı yıyındar ütkärıp, kəñäş bñrkñkñññ küräbız. Aqhaqaldar ni äytkññ bıl turala? Kəñäşıl il tarqalmaş, tigññ. Minıñ uylawımsa, bızızıñ bıwıñğa tarıxtıñ ıñ hikältälı vaqıtın ütkärıp ybärırgä yazğan.* (MB, 44) “Biz eskilere dönüp bakınca ne görüyoruz? Tarihin debdebeli, tehlikeli dönemlerinde ülkenin saygıdeğer kişilerinin toplantılar yapıp, ortak bir görüşe vardıklarını görüyoruz. Görmüş geçirmiş atalarımız, bu konu hakkında ne söylemiş? Mutabık bir ülke dağılmaz demişler. Benim fikrime göre, bizim neslin kaderine, tarihin en debdebeli zamanlarını yaşamak yazılmış.”
- 37) *Ul yükä, älmürün, muyıl, qarağat ağastarınan, tuğay ıññ başqan mññ tñrlü säskälär dñnyahınan taralğan ıñ kitkış xuş yıştar mññı. Bıl mññ hinıñ kükrägññä tıgızlap inä, bñtä tñññdñ-yñññdñ biläp ala, hin qayhı saq üzññdñ, ıñ yabay bñ yññ ñähı ikñññdñ ünñtñp, gägäti bulmağan bñxñkñ, ülñmhız tñrmüşqa layıq itp tñya başlayhıñ.* (Uİ, 17) “O, ıhlamur, elmurun*, kuş kirazı, karagat ağaçlarından içini saran bin türlü çiçek

* älmürün: Kırmızı çiçekli bir çalı.

dünyasında dağılan iç açıcı hoş kokuların kederi. Bu keder, senin göğsüne saplanıyor, bütün her tarafını sarıyor, sen ne zaman, en iyi can sahibi olduğunu unutup, sıradan olmayan bir mutluluğa, ölümsüz bir hayata kendini lââyık hissetmeye başlıyorsun.”

- 38) — *Xұлqıñ mñän tap atayın indı,— tip üstänı Xäzısä äbıy,— atayın kñwık, qurqıwzıñ ni ikänın **bılmäyhın**. Şayanhuñ. At kürhän, isın kitä. Atayın da hinın kñwık altı yäşlök sağında uq, atqa atlanıp, haban başında yürüy tırğaynı. Kün buyı at üstündä tıthañ da:— Yır indı, tışäm,— tip äytmäş inı balaqayım. Hin dä bit indı, kük ayğırğa atlanıp sabıwzan da kirı tırmayhuñ....* (ZB, 547) “— Huyların tam baban — diye ekledi Hezise nine. — Baban gibi korkunun ne olduğunu bilmiyorsun. Şakacısın. At görsen için gidiyor. Baban da senin gibi, altı yaşında ata binip saban başında duruyordu. Gün boyu at üzerinde tutsan da: — Yeter artık ineyim, — demezdi yavrum. Sen de o gibi mavi aygıra atlayıp hızlı gitmekten çekinmiyorsun...”

- 39) *Atay sananan tıştı lă üygä taban atlanı. Bızız halqın üyzä bürşäyıp kñä ultırğan bır inäy qarşılalı. Min üzındı tanıtqas, ul äbıy şatlandı la: — Ä-ä, **bılam**, **bılam**. Äsäyın uramda ülgäynı, ä üzındı irtän tağı üzıbız aşagandı aşatıp, babayın hızzın awılğa küzär üzata bargaynı.* (KKTY, 202) “Baba kızaktan indi ve eve doğru yürüdü. Bizi soğuk evde büzülüp oturan bir nine karşıladı. Ben kendimi tanıınca, nine sevindi de: — E-e, biliyorum, biliyorum. Annen sokakta ölmüştü, biz de sana sabah kendi yediklerimizden yedirmiştik ve babam (seni) sizin köye kadar götürmüştü.”

- 40) *Yı Brigada huğısıları komandırzarin yarata. Unı in ılk Başqurt bulğanı üşün yaratalar. Başqırtlığü üşün dä, Aqtarzan da, qızıldarzan*

da qurqıp tırmaş qıyıw ir bulğanı üsün dä, aqlı, bılımı, täwäkkälliği, xatta zur käwzülı bulğanı, Urıssa yaqşı bılğanı üsün dä yaratalar. Tap bına üşünday komandir kăräk tä bıl yığıtärgä, üşünday başlıqqa hıwhağan ular. (UYT, 10) “Evet, Tugay savaşıları kumandanlarını seviyorlar. Onu herşeyden önce Başkurt olduğu için seviyorlar. Başkurt olduğu için de Aklardan ve Kızıllardan korkmadığı, cesur biri olduğu için de akıllı, bilgi sahibi, kararlı, çok iri vücutlu olduğu, Rusçayı iyi bildiği için de seviyorlar. Bu yiğitlere tam da böyle bir kumandan gerek, böyle bir kumandana susamışlar.”

2.2.1.2.4. Genel Hüküm, Atasözü; Geniş Zaman

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim eki bazen genel hüküm ve yargıları ifade etmek için kullanılır. Ekin bu işlevinde yine süreklilik vardır. Ayrıca bu genel hüküm özelliği nedeniyle atasözlerinde de çok yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.

Aşağıdaki 41. metinde, konuşucu karşısındakine, babasını ve onun durumunu anlatmakta ve ona benzememesi için de tavsiyeler vermektedir. Burada konuşucu *Uqımışlılar uqımışlılar mınän qatnaşa, İskığä başın halmay* cümlesiyle genel geçer bir doğruyu ifade ederek bir genelleme yapmakta, herkes tarafından kabul gören genel bir hükmü ifade etmektedir. Bu ifadesinde de {-A/-y} fiil çekim ekini kullanmıştır.

41) – *Uqığan kışı uqığan kışı indı. Bızzıñ kñwık xäyırslıktä yäşämäşñ, kışı arahında bulırñ. Ätäyñ dä, uqıw yımägäs, İskän buldı, şüfir inı.. Uqımışlılar uqımışlılar mınän qatnaşa, İskığä başın halmay. Kışı ni xätlı tübän yırıy, şul saqlı vaqlana, bır-bırñññ ää-türtä. (U, 392) “–*

Okumuş insan okumuş insandır. Bizim gibi sefalette yaşamazsın, insanların arasında olursun. Baban da okuyamayınca sarhoş oldu, şofördü... Okuyanlar okuyanlarla birlikte olur, içkiye başını buluşturmaz. İnsan ne kadar aşağı gider o kadar önemi azalır, birbirini itip vurur.”

42. metinde sevgi ve sevmek ile ilgili genel bir yargıya işaret edilmektedir. Konuşucu sevmek ile ilgili verdiği bu genel hükümlerinde {-A/-y} fiil çekim ekini kullanmıştır.

42) –Yaratıw bik awır yŭk ul, kŭm unı kŭtärä ala, kŭm yuq, bŭgŭlŭp tŭşä.

Bŭgä yäşägändä gŭnä ul raxätlik kiltŭrä, ä bılay küp ŭsraqta baxŭhŭzlikkä iltä. Ägär tŭrŭrlŭq bulmaha, yazğa sıqqas, ŭyŭndŭ biklärhŭŭ dä, qaytırhŭ. Min dä bit bŭ ŭzŭm gŭnä, yaŭğızım, qartayğas bik awırğa kitä başlanı. (KKTY, 34) “– Sevmek çok ağır bir yükür, kimisi onu taşıyabilir, kimisi yok olur, altında kalır. Birlikte yaşadığında o rahatlık verir, ama çoğu zaman böyle mutsuzluğa götürür. Eğer durmak gerekirse, bahara çıkınca evini kilitlersin ve dönersin. Ben de yalnızım, yaşlandıkça çok ağır gelmeye başladı.”

Aşağıdaki 43. metinde ise, *Tŭrŭ yän här saq ŭşä, zuraya, kŭsäyä* cümlesiyle yine genel bir hükme işaret edilmektedir. Burada diri bir canın her zaman büyüdüğü, yetiştiği ve güçlendiği genel kabul görmüş bir gerçekliği ifade eder.

43) *Yŭŭldän bulmaş, ämmä barıbŭr kŭşŭndŭ yıyrhŭ. Yıyrhŭ, sŭnki hin*

bŭtŭnläy ŭlmägänhŭ. Hin tŭrŭhŭ. Tŭrŭ yän här saq üşä, zuraya, kŭsäyä. (UYT, 71) “Kolay olmaz ama bütün gücünü toplarsın. Toplarsın çünkü sen tamamen ölmedin. Sen canlısın. Diri can her zaman büyür, yetişir, güçlenir.”

44. metinde, Nuraniya ve Harikulak arasında geçen durumlardan sonra yazar konuyla ilgili olarak bir atasözü kullanmıştır. Atasözleri genel hükümleri içinde bulundurulur.

44) –*Şulay tinĭ lä Nurgata üz yulina kittĭ. Harıgŭlaq bĭr sıqmaŭtan űyahunda yata birzĭ. Huŋgaraq ul tŭnŭn gŭnŭ sıga baŭlanı. Sıga la ayanıs itĭp űűűıy, űlűy. ĭ űlűha, yűrtqa bälä kilä, yä xujahı űlű, tižär.* (UYT, 335) “– Böyle dedi ve Nurgaya kendi yoluna gitti. Sarikulak hiç çıkmadan yuvasında yattı. Sonra o geceleri çıkmaya başladı. Çıkıp perişan olup ağlayıp uluyor. Köpek ulursa eve bela gelir veya sahibi ölür, derler.”

2.2.1.2.5. Tarihî Delillere Dayalı Bilgi; Geçmiş Zaman

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim eki, zaman zaman geçmiş zaman işlevinde de kullanılır. İlmî edebiyatta bu şekildeki stilistik kullanılış, bazı Başkurt gramerlerinde *tarihi xäzĭrgĭ zaman* diye adlandırılır. Tarihî şimdiki zaman nesir eserlerinde hikâyeye kolaylık, canlılık vermek için kullanılır. Geçmişte olmuş tarihî olayları anlatırken ya da yazarların biyografileri anlatılırken, olayları okuyucu ya da dinleyicinin gözünün önüne canlı bir şekilde getirebilmek için {-A/-y} fiil çekim eki kullanılır (Zeynullin 2002: 136-137; Kiyekbayev 1966: 96; Yuldaşev 1981: 280). Bu durumda elbette konuşucu ya da anlatıcı cümlesindeki olay ya da duruma bizzat şahit olmamıştır. Dolayısıyla kiplik anlam bakımından doğrudan deneyimlerden bahsetmek mümkün değildir. Konuşucu her ne kadar olay ya da duruma bizzat şahit olmamışsa da bu bilgi onun için kesinlik arz eder.

Aşağıdaki 45. örnekte, metin, 1916 yılı belirtilerek başlamaktadır. Bu cümle ile yazar, okuyucuyu geçmiş zamana götürmektedir. Olay geçmişte yaşanmış ve bugün artık bitmiştir. Yazar, eser kahramanı Almagŭl’ün kocası Kutluyar’ın 1916

yılında gerçekleşen savaşa katıldığını, ancak savaşa giderken orada nasıl bir mahşer olduğunu bilmediğini {-A/-y} fiil çekim eki ile ifade etmiştir. Ekin bu işlevi genellikle cümle bazında değil, genelde geçmiş zamana yönelik olay ve durumların anlatılması esnasında, söz konusu bu olay ve durumları biraz daha canlı bir şekilde ve o günkü duygu ve düşünceler içinde verebilmek için kullanılmaktadır.

45) *Bır mır dä tuğız yırz zä un altınsı yıldır uraq üstü inı. İğntaw başında
yangın sıqtı, ä alısta, bik alısta üşü mäldä huğış bara inı. Almagıldır iri
Qıtlıyar za şul yawza yırıy, tik İğntawzağı mäxsärzi **bilmäy**. Qızları
Xümäyrä qayza yuğaldı ikän? Şunda gına-tüşäkkä halıp kitkäynläär... (U,
260) “1916 yılı güz sonuydu. İgin dağının tepesinde yangın çıktı, ama
uzakta, çok uzakta aynı zamanda savaş sürüyordu. Almagül’ün kocası
Kutluyar da bu savaşa gidiyor, yalnız İgin dağındaki mahşeri bilmiyor.
Kızları Hümeyre nereye kayboldu acaba? Şuraya yatağa koyup
gitmişlerdi...”*

Aşağıdaki 46. örnekte şairlerin birkaç gün önce yaşadıkları bir televizyon yayını tecrübesi anlatılmaktadır. Şairlerin yaşadığı olay, konuşucunun anlattığı ana göre geçmişte kalmıştır. *Bınan ikı kün illık* ifadesiyle de bu belirtilmiştir. Dinleyici veya okuyucu, bu zaman zarfı ile başlayan cümle ile birlikte devamında konuşucunun bahsettiği bu iş, oluş ve hareketleri bizzat görüp, şahit olmadığı; ancak, bu bilgiye başka bir kaynaktan ulaştığı mesajını almaktadır. Olay ya da duruma bizzat şahit olunmamıştır; ancak olayın gerçekleştiği kesindir. Konuşucu bizzat görmediği hâlde kesin olarak bilgisi dahilinde olan bu durumu Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim eki ile ifade etmiştir.

46) *Bınan ikı kün illık, ul Quştiräkkä kitkän kistä, üs-dürt şağır, äzäbi
tapşırıwza qatnaşır üsün, tıllıdınıyğa **saqırıla**, ularzır här bırır ikşär
şığır uqırğa tıyş bula. Şığırzarzı baş müxärrir üzı **haylap ala**, qayhıların*

qısqarta, xatta qurqışınan ikilî-mikilî kürŋgän ayırım urındarın tüzütü, şumarta. (ÜY, 245) “Bundan iki gün önce, o Kuştirek’e gittiği akşam, üç dört şair edebî bir yayına katılmaları için televizyona çağırılıyorlar. Onların her birinin ikişer şiir okuması gerek. Şiirleri baş redaktör kendisi seçiyor. Bazılarını kısaltıyor, hatta korkusundan belirsiz görünen farklı yerleri tertipleyip düzeltiliyor.”

47. metinde de eser kahramanı Murtazin’in hayatı anlatılmaktadır. Yazar cümlelerine aktarım tabanlı delile dayalılık ifadeleyicisi olan {-GAN} fiil çekim ekini kullanarak başlamıştır. Buradan da söz konusu bilginin doğrudan deneyimle değil dolaylı bir yolla edinildiği anlaşılmaktadır; ancak, daha sonra ifadeye bir canlılık katmak, bir üslup yaratmak için bu defa *Yäşİ yŋkäs tä, üzŋn batşa armiyahına alalar, yä unda, käwzägä zurhuŋ, küslühüŋ, tip artillŋriyağa yazalar* cümlesini kullanmaktadır. Bu cümledeki *alalar* ve *yazalar* çekimli fiilleri şimdiki zamanı ya da aralıklarla olan alışkanlık hâline gelen bir hareketi anlatmaktan uzaktır. Tarihte yaşamış olan eser kahramanın hayatı ile ilgili bilgiler konuşucu tarafından kesin olarak bilinmektedir. Bu bilgilerine üsluba bir canlılık katabilmek maksadıyla {-A/-y} fiil çekim ekiyle işaret etmiştir.

47) Murtazin — xärbi kŋŋ, qäzimgİ tŋrmüşqa qarağanda gäskär tŋrmüşŋn kübŋräk kürgän, şuğa nıgıraq küñŋkän. *Yäşİ yŋkäs tä, üzŋn batşa armiyahına alalar, yä unda, käwzägä zurhuŋ, küslühüŋ, tip artillŋriyağa yazalar. Alış Küñsıgışta ŋs yıl buyına süpkalarzan süpkalarğa zamanıñ in awır puşkaların hüyränİ. Gŋrman huğışında gawbitsa batarŋyahında xŋzmät ittİ — yänä ŋs yıl. Bına ikŋñsİ yıl indİ ildägİ utlı qazan İşİndä qaynay.* (MB, 145) “Murtazin — asker biri, eski yaşayışa göre asker hayatını daha çok görmüş, bundan dolayı da daha iyi alışmış. Yaşı geldiğinde onu padişahın ordusuna alıyorlar ama orada ona iri vücutlusun, güçlüsün diyerek onu topçu olarak yazıyorlar. Uzak doğuda

üç yıl boyunca tepeden tepeye zamanının en ağır toplarını taşıdı. Alman savaşında otobüs bataryasında hizmet etti. — yine üç yıl. İşte ikinci yıl artık ülkedeki ateş kazanı içinde kayıyor.”

Aşağıdaki 48. örnekte ise, Velidov’un hayatı anlatılmaktadır. Burada yazar, Velidov yaşarken onunla birlikte onun bütün deneyimlerini paylaşmış değildir. Bu durumda anlatılan olay ve durumlara bizzat iştirak etmemiştir. Burada *Atatürk ülgändän huñ ğına uğa Tūrkiyälä yäşärgä häm ğilmi ĩş mñän şǵǵıllänĭrgä mǘmkinlĭk tıwa* cümlesinde de fırsatın doğma işi şu anda olan bir hareket değildir. Geçmişte gerçekleşmiştir. Velidov’un hayatı anlatılırken kullanılan bu üslup, Başkurt Türkçesinde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de bu şekilde, yazar ve şairlerin hayatları anlatılırken sıkça kullanılan bir üsluptur. {-A/-y} fiil çekim eki ile, geçmişte kalan hareketin bilgisine dolaylı yoldan da olsa bir şekilde ulaşıldığı işaretlenmektedir.

48) ...*Lenin mñän yaqşı mñnäsäbättä bulgan Atatürk Vălidovqa Tūrkiyälä yäşärgä rıxsät birmägäs, ul tırlı ildärzĭ ğizgän, xatta Angliyal, Frantsiyala, Germaniyala, Şveytsariyal la... Atatürk ülgändän huñ ğına uğa Tūrkiyälä yäşärgä häm ğilmi ĩş mñän şǵǵıllänĭrgä mǘmkinlĭk tıwa.* (MB, 320) “... Lenin’le iyi ilişkileri olan Atatürk, Velidov’a Türkiye’de yaşamak için izin vermeyince, o değişik ülkeleri gezmiş, hatta İngiltere, Fransa, Almanya, İsviçre’yi de... Atatürk öldükten sonra ise ona Türkiye’de yaşama ve ilmî işlerle meşgul olma fırsatı doğuyor.”

49. ve 50. örneklerde de {-A/-y} fiil çekim ekinin Başkurt Türkçesinde geçmiş zamanda gerçekleşen, tarihî olarak konuşucuda mevcut olan bir bilgiye işaret edişine örnekler görmek mümkündür.

49) *Şulay itĭp, bĭz haman da bĭrgä uqıy birzĭk. Zŭläyxa yataqta, min atayındıñ äwälgĭ duşında fatırza tŭram. Şulay za bĭz här kündä mäktäp*

*işğın bırgä kırı tırğaynıq. Xätırındä, bır kün irtänsäk mäktäpkä kitıp barganımda, Züläyxanıñ yataqtan sıqqanın **kütüm**.* (NM, 494) “Böylece, biz şimdiye kadar birlikte okuduk. Züleyha yatakta, ben babamın eski bir dostunda, dairede kalıyorum. Biz her gün okul kapısından birlikte girdik. Hatırimda, bir gün sabahleyin okula gittiğimde, Züleyha’nın yataktan çıkmasını bekliyorum.”

- 50) *Näğimä huğışqa xätlİ qatırğanıp bır İş tä İslämänİ. Kolxozda la, üyzä lä İstİ awırın irİ Gilman ağay kütärä inİ. Ä ul üyzä, qış-qırtı, kaza-harığı mınan sıwalıp, yurt tärbiyaläp **kün ütkärä**. Üz gümırındä bır gına tapqır za bala äsähl bulıp qaramağan Näğimä yıgä üzın artıq yarata, bütä gümırın üzın tärbiyaläp, üzİ turahında gına uylap, unan qalha, irın tärbiyaläp kınä ütkärä inİ.* (ZB, 540) “Neğime savaşa kadar, çaba harcıyıp hiçbir iş yapmadı. Çiftlikte de evde de işin ağır kısmını Gilman ağabey yapıyordu. O, evde kuşu, kurdu, keçisi, koyunuyla uğraşıp evi düzenleyerek gün geçiriyor. Hayatında hiç anne olmayan Neğime yenge artık kendini seviyor, bütün ömrünü kendini yetiştirmek, kendisi hakkında düşünmek, ayrıca da eşini yetiştirmekle geçirmişti.”

2.2.1.2.6. Geleceğe Yönelik Niyet; Gelecek Zaman

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim eki bazen konuşucu tarafından gelecekte gerçekleştirilecek olan iş, oluş ve hareketleri anlatmak için de kullanılır. Bu iş, oluş ve hareket gelecekte gerçekleşileceğine kesin gözü ile bakılan bir yargıyı ifade eder. Ekin bu işlevi, genellikle cümlede kullanılan ve eylemi gelecekte bir zamana yönlendiren zarflarla desteklenir (Dmitriyev 1950: 157; Zeynullin 2000: 143; Yuldaşev 1981: 281; Kiyekbayuev, Seyitbattalov 2004: 102).

Aşağıdaki 51. örnekte eser kahramanı Zakir'in, annesine cepheden yazdığı bir mektupta geçen sözler bulunmaktadır. Zakir, cephedeki zorlu ve yorucu hayattan bıkmıştır ve savaşın bitişiyle birlikte eve dönmeye karar vermiştir. Onun geleceğe yönelik kesin kararı *Äsäy! Bılqır tır, bıl qähär huqqır huğış tuqtaw mñän awılğa qaytam* cümlesinden anlaşılmaktadır. Burada *qaytam* çekimli fiilinde kullanılan {-A/-y} fiil çekim eki, konuşma veya bu metin için yazma anında başlayan ve devam eden bir hareketi değil, gelecekte yapılmaya kesin niyet edilmiş bir hareketi anlatmaktadır. Bu durum, cümledeki savaş biter bitmez zaman zarfıyla daha da iyi anlaşılmaktadır. Savaş henüz bitmemiş, dolayısıyla dönme işi başlamamıştır.

51) «*Äsäy! Bılqır tır, bıl qähär huqqır huğış tuqtaw mñän awılğa qaytam.*

Zimak bulıp yırıw yır, — ti. — Hin unda, äsäy, üzñä bıräy yätış kilñ dä küzlöp quy, pojaluyta. Bılähñ bit, Zakırñ yırñwzän ütñ kitkän. Qaytıp, başqalar şikäll, güldür-güldür gürläşñ, dünya kütüp yäşärgä täläyñ xäzñr...», — tip üstöp tä quya. Läkin bıl xattar bır qasan da Taiba äbğä barıp yñmäy. (Uİ, 10) “Anne! Bil ki, bu öfke dolu kahredici savaş biter bitmez köye dönüyorum. Avare gezdiğim yeter, — der. ‘Anne sen orada gözüne kestirdiğin, kendine münasip bir gelin beğen lütfen. Biliyorsun Zakir’in büyüdü. Artık dönüp diğerleri gibi, doyasıya hayatımı yaşamak istiyorum...’ — diye ilâve eder. Fakat bu mektuplar hiçbir zaman Taiba nineye ulaşmaz.”

52. örnekte de eser kahramanları Yıhannur ile Hamza arasında geçen bir diyalog vardır. Bu diyalogta Yıhannur’un Hamza’ya söylediği *Bar, garajdı bikläp quy, min xäzñr bürüläm* cümlesi, {-A/-y} fiil çekim ekinin yakın gelecekte olması planlanan bir hareketi ifade edişine örnektir. Burada konuşucu, Yıhannur’un “Ben şimdi geliyorum” şeklindeki ifadesi ile anlatmak istediği şey konuşma anında geldiği değildir. Gelme işi konuşma anından kısa bir müddet sonra olacaktır. Bu cümlede

şimdi zarfı da hareketin gerçekleşmekte olduğu zamanı değil, konuşma anından biraz daha sonrasını ifade etmektedir.

52) — Şawlama, bîr nāmä lä bulmaş, — Yıhannurğa xäzîr diñgîz tubıqtan, ul maşınanı tışqa sığarız. — Bar, garajdı bikläp quy, min xäzîr **bürüläm**. Xämzä garajdın işğın biklägänsî, Yıhannur yänä ikñsî maşınağa bärîlä yazdı, dvigatılın bîr hündîrä, bîr tıqandıra. Tik nisîk bul tişkärñî uyınan kirî qantarırğa. Xämzä işkä inîp ultırzı la asqıstı kirîgä bürüp, dvigateldî hündîrîp quyız. (ULT, 350) “— Yaygara koparma, hiçbir şey olmaz, — Yıhannur tehlikeye bana mısın demeden o arabayı dışarı çıkardı. — Git, garajı kilitle, ben şimdi **dönüyorum**. Hamza garajın kapısını kilitleyinceye kadar, Yıhannur ikinci arabayı da çarpa yazdı, motorunu bir kapatıyor, bir çalıştırıyor. Yalnız bu terslikleri nasıl aklından çıkarmalı. Hamza içeriye girip oturdu ve anahtarı çevirip motoru durdurdu.”

Aşağıdaki 53. örnekte de Fatiha'nın kocası ona *Bisäkäyñm, hin yûqla. Min irtängî alışqa äzîrlıktî tikşîrîp kiläm* şeklinde seslenmektedir. Burada geliyorum çekimli fiili şu anda gerçekleşen bir hareket değildir. Konuşucu tarafından vurgulanan, gelme işinin kısa bir süre zarfında yapılacağı niyetidir.

53) — *Bisäkäyñm, hin yûqla. Min irtängî alışqa äzîrlıktî tikşîrîp **kiläm**. Bik kärekhäm, işk aldında tûrgan haqsığa, yäki Xäkimyängä minî tabırğa quş, — tip Fätixahınuy mañlayınan üptî. Şunan bilñ bıwğan qayışın tûzättî, mawzırınuy patrûn übüymahın tikşîrîp, furajkahın mañlayına batıra kîyzî lä, üzñ tısta kütkün brigada komissarı mñän ştab naçalnıgı ırğähñä sıqtı.* (MB, 340) “— Karıcığım, sen uyu. Ben yarınki

çarpişma için hazırlıklarını yapıp geliyorum. Lâzım olursam kapının önünde duran bekçiye veya Hakimyen'e beni bulmasını emret, — diyerek Fatiha'nın alnından öptü. Sonra belini sıkan kemerini düzeltilti, otomatik tabancasının mermi şarjörünü kontrol edip, kasketini alına geçirdi ve kendini dışarıda bekleyen tugay komiseriyle karargâh amirinin yanına gitti.”

54. örnekte de yine 53. örnekte olduğu gibi kısa bir süre zarfında gerçekleştirilmek niyetinde olunan bir hareket vurgulanmaktadır. Konuşucu planlayıp niyet ettiği gidip dönme hareketini {-A/-y} fiil çekim eki ile işaretlemiştir.

54) —*Müşlim awıluna barıp qaytam. Minñ üyzä yuqlıqtı, qara, bñ kñgä äytähñ bulma,— tip qatı iskärtä lä at ñärläp kitñp yugala. Tñndä kitä, tañda qayta. Xatta bñ nisä kñn yuq bulıp ta tñra. Särbiyamaldıñ küñsül küññññ talımñız şik kimñrä: «Müğayın, bñäy bisägä küzñ tñşkändñr...— ti. — Nisñk bññgä? Nisñk üs alırğa ul bisänän?!» — tip zähärlänñp küyñä, läkin bñ sara la taba almay. Sññki irññn qurqa, unıñ rñxsätññn tñş bñ yñgä bñ azım atlarğa baznat itmäy ul xäzñr.* (ZB, 436) “— Müslim köyüne gidip döneceğim. Benim evde olmadığımı hiçkimseye söyleme, — diye sıkıca tenbih ediyor ve atını eyerleyip gidiyor. Gece gidiyor, tan vaktinde dönüyor. Hatta birkaç gün yok oluyor. Serbiyamal'ın kıskanç kalbini, kötü bir şüphe kemiriyor: ‘Elbette, bir kadına gözü ilişmiştir...’ diyor. — ‘Nasıl bilmek, nasıl haber almak lâzım bu kadından?!’ — diye kızıp kederleniyor, fakat bir çare bulamıyor. Çünkü kocasından korkuyor, onun izni olmadan hiçbir yere bir adım atmaya cesaret edemiyor.”

Aşağıdaki 55. örnekte konuşucu, çocuk yaşlarında yaşadığı hatıralarını anlatmaktadır. Konuşucunun o dönemde yaşadıklarını anlatırken, arkadaşıyla kurduğu geleceğe yönelik hayallerinden bahsederken, *Salawat qalahına barıp, operatorlıqqa ukırğa inäbñz* şeklinde düşündüklerini ifade eder. Bu cümlede

geleceğe yönelik bir plan söz konusudur. Zaten hayaller her zaman geleceğe yöneliktir.

55) *Hıltawın da taptım: Tükündä äxirät qızım bar, yıtınsı klasqa tiklım bırgä ukıgaynık. Ul yıtınsı, min higızınsı bütürgäs, taşlanıq uqıwzı. Ul saq şulay inı indı, taşlahan, küsläp yırıwsı yuq. Bır zaman Salawat qalahına barıp, operatorlıqqa ukırğa inäbız, tip xıyallandıq. Üzıbız operator tigändärını ni ikänä dä bılmäybız, kinü tüşürıwsı kışı bulalır, tip uylaybız.* (ULT, 84) “Bahenesini de buldum: Tükün’de yakın kız arkadaşım var, yedinci sınıfa kadar beraber okumuştuk. O, yedinci; ben, sekizinci sınıfı bitirince okumayı bıraktık. O zaman öyleydi, okulu bırakırsan zorlayan yoktu. Bir süre Salavat şehrine gidip operatörlük okuluna gireceğiz diye hayal ettik. Operatör ne demek, onu da bilmiyoruz. Sinema çeken kişidir, diye düşünüyoruz.”

2.2.1.2.7. Doğrudan Deneyim; Sürekli Nitelik, Tasvir

Şimdiki zaman, edebî eserlerde hikâyeleme, tasvir etme aracı olarak kullanılır. Bu kullanım daha çok tabiatın ve tabiat olaylarının tasvir edilmesinde görülür. Zeynullin, şimdiki zamanın bu şekildeki kullanılışını *tasviri xäzırgı zaman / nastoyaşçeye povestvotelnoye ve nastoyaşçeye izobrazitelnoye* “tasvirî şimdiki zaman” olarak adlandırmıştır (Zeynullin 2002: 135). Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim ekinin bu fonksiyonu tabiatın ve tabiatta bulunan varlıkların nitelikleri ve durumları hakkında bilgi vermek ve bilgi edinmek için kullanılır. Etrafında gördükleri, işittikleri ya da tasavvur ettiklerini tasvir eden konuşucu, doğrudan deneyimleri yoluyla edindiği bilgilerine bu şekilde işaret eder.

{-A/-y} fiil çekim ekinin bu fonksiyonu aynı zamanda ekin şimdiki zaman fonksiyonu ile de iç içedir. Çünkü konuşucunun görme, işitme, dokunma tabanlı

algıları sırasında algıladığı iş, oluş ya da hareket bitmiş değildir, hâlâ devam etmektedir; ancak, ekin bu şekilde tasvir için kullanıldığı durumlarda elbette hareket devam etmektedir ama asıl vurgulanan şey bu tasviri gerçekçi bir şekilde okuyucu veya dinleyicinin gözleri önüne sermektir.

Aşağıdaki 56. örnekte bir tabiat tasviri yapılmaktadır. Kar sularının eriyip baharın geldiğini tasvir eden bu manzara, {-A/-y} fiil çekim eki kullanılarak okuyucunun gözleri önüne son derece canlı bir şekilde sunulmaktadır.

56) *Bına tağı gürläp hıwzar ağa, üzaqlamay bütä täbiğät uyanıp, yäşlilikkä kümilrgä tış. Taw buylap yılı yıl ışı. Ul ağas bürülärñ uyata, aqlandarza küřğän qawzan aştınan yäşl üšntilär tirtip sıga başlağan. Ä indİ uypat-uypat qarzan asılğan sizämdä kışkay gñä umırzayalar bil tiññän halqın qar hıwında äkrñ gñä tirbälışıp ultıra.* (KKTY, 55) “İşte sular gürleyerek akıyor, çok geçmeden bütün tabiat uyanıp yeşilliklere gömülmeli. Dağ boyunca sıcak bir rüzgâr esiyor. O, ağaçların tomurcuklarını uyandırıyor, ormanın açıklıklarında görünen ot kıvrıntılarının altından yeşil filizler kabarıp çıkmaya başlamış; ama, artık çukur çukur kardan açılan toprakta küçücük umırzayalar* bellerine kadar soğuk kar suyunda yavaşça titriyor.”

57. örnekte de Akkuş kayası ve çevresinde gerçekleşen tabiat olayları anlatılmaktadır. {-A/-y} fiil çekim eki ile Akkuş kayası, yağmurdan sonra çıkan gökkuşağı, gökkuşağının üzerindeki kara bulutlar, şimşeklerin çıkması ve yağmurun yağışı tasvir edilmektedir. Bu tasvirle okuyucu ya da dinleyicinin gözü önünde bütün bu manzara canlanmaktadır.

* umırzaya: İlkyazda çiçek açan, büyük çiçekli bir ot.

57) *Qıyğaslatıp tüşkän küyaş nurzarında bilay za matur Aqquş qayahı tağı la asıgıraq bulıp, yamğırzan huñ karayıp qalğan urman fünında kürñä. Ä ular üztünä bütä maturlığı mñän yäygür azılğan, yäygür üstündä qap-qara bülütter qaynaşa, yäşñ yäsnäy, qütürünüp yamğır yawa.* (KKTY, 361) “Eğik düşen güneş ışınlarında, zaten güzel olan Akkuş kayası daha da açılıp yağmurdan sonra kararan orman gibi görünüyor. Onun üstünde de bütün güzelliğiyle gökkuşağı çıkmış, gökkuşağının üstünde kapkara bulutlar dolaşıyor, şimşekler çakıyor, bardaktan boşanırcasına yağmur yağıyor.”

Aşağıdaki 58. metinde, bir ırmağın denize kadar olan yolculuğu anlatılmış ve ırmağın bu yolculuk esnasındaki durumu, çevresi ve akışı son derece sanatsal bir üslupla tasvir edilmiştir.

58) *Bına ul bñr saq şümlü, tñkä qayalar aştınan şat, nurlı balqıp, şiltırap ağıp sığa la, tar, qırış yırğanaqtar tñbñnän yul yarıp, baş äylängış tizlik mñän alğa ıntula. Hikältälñ, susaqlı üzändär buylap hikñrä-uynay alışqa, qñyaşlı dalalarğa, ülñ kük diñğizgä taban, yarhıp-aşqınıp, ağa baslay.* (ZB, 481) “İşte o bir vakit endişeli, dik kayaların altından memnun, ısıltılı (bir şekilde) parlayıp, şakırdayıp dökülüyor ve dar, sert sel çukurlarının dibinden yol açıp başını çevirip hemen öne yükseliyor. Çukurlu, tepeli nehir yatağı boyunca hoplaya zıplaya oynayarak uzağa, güneşli steplere, büyük mavi denize kadar parçalayıp coşup inmeye başlıyor.”

59. ve 60. örneklerde de {-A/-y} fiil çekim eki kullanılarak okuyucunun gözleri önüne bir manzara tasviri serilmektedir.

59) *Ürlüktññ urta tängülñä, işñk yaq stñaga tñräwzär huğulğan, lapaşqan üyzññ işñ ana hünñrzän, bına hünñrzän gñä yangan bñrzän-bñr qayın*

sıra tünüq qına yaqtırta; qıyıqtan ütkän hıw izängä tıpıldap tama, sıwal artında siñirtkänñi üzüp-üzüp sııldawı İs büşürgüs tınlıqtı büzü. (NM, 210) “Kirişin ortasındaki açıklıkta kapının yanındaki duvara dayanaklar koyulmuş, dökülen evin içini her an sönecek gibi yanan bir ağaç çırısı zayıfça aydınlatıyor; çatıdan sızan su, döşemeye tıp tıp damlıyor. Sobanın arkasındaki çekirgenin kesik kesik ötmesi insanın içini bezdiren sessizliği bozuyor.”

- 60) Sentyabr ayınıñ qırış bır küni inı bul. Yır zä, kük tä bırzäy ük hürü säkmän bürkängän, üzlükhüz hibäläp bısqaq yamğır, yawa. Yuldıñ izilmä balsıǵı şıyıldap, tögärmästärgä uralıp, sat yäbışip yata, äytirhñ, tıwğan tupraq täwbaşlap ülü yulğa, yımähä, qalağa taban yulğa sıǵırğa baznat itkän üzhözlİ qızın yäbärmäy tütüp qalırğa täläp qurtalaşa. (ZB, 120) “Eylül ayının sert bir günüydü. Yer ve gök aynı anda açık kahverengi bir kıyafete bürünmüş, kesintisiz olarak çisinti yağmur serpeliyor. Yolun ezilmiş, eriyik kili, tekerleklere bulaşp, yapışıyor. Sanki doğan toprak ilk defa, büyük yola, ayrıca şehre kadar yola çıkmaya cesaret eden inatçı kızını göndermeyi istemeyerek inatla çabalıyor.”

Aşağıdaki 61. ve 62. örneklerde de {-A/-y} fiil çekim ekinin tasvir için kullanılmasına örnekler mevcuttur.

- 61) Bına qapıl dünya hılkñıp quyzı. İlyas batarıǵalarınıñ üstünän snaryadtar, katyuşa rakıaları ak yul halıp künbayışka üsa başlanı. Ularzıñ baş üsünan ut üyürmähi üsa, tañ yaqtılıǵına kuşılıp yäygürzü xätirlätü. Ä barahı yulında yäygür qalqha, säfärñ uña, tip Salawat batır uylağan tügilmı hıñ? (KKTY, 71) “İşte dünya aniden silkindi. İlyas’ın bataryalarının üstünden mermiler, katyuşa roketleri geçip batıya doğru uçmaya başladılar. Onların başlarının üzerinden alev fırtınaları uçuyor,

bu tan vaktinin ışıltısına eklenen bir gökkuşağını hatırlatıyor; ama, gittiğin yolda gökkuşağı çıkarsa seyahatin ona doğrudur diye düşünen kahraman Salavat değil miydi?”

62) *Ul yugırıp bargan ıngayğa bıyık qaya tübähñän upqınğa yıgula... Tap şul vaqıtta unıñ ikı qulı qanatqa äylänä. Häm ul upqın üstünän talgın üsüp ütä lä kükkä, haman bıyıkä, kütärilä başlay... Qurqınıs. Häläk qurqınıs, ämmä şatlıqlı... Ul haman yuğarığa üsa, üzñ yütürğa, üzgölärgä, yülqülärgä äzirlängän bütä qıt üsqüs yırtqıstar, ağıwlı yılandar, tüphüz upqındar — bütähñ tübändä, bik alısta, tırıp qala, ä Yımş, şulay qul-qanattarın talgın ğına qağındırıp, yündüzzar arahında üsüp yürüy. (ZB, 363) “O, koşup geldiği yöne, yüksek kayanın tepesinden uçuruma yığılıyor... Tam bu vakitte, onun iki kolu kanata dönüşüyor. Ve o uçurumun üstünden yavaşça uçup geçiyor, daha da yükseğe göğe yükselmeye başlıyor... Korkunç. Çok korkunç, ama sevinçli... O daha da yukarı uçuyor, kendisini yutmaya, ağzına atmaya, çekip almaya hazırlanan bütün korkunç yırtıcı kuşlar, zehirli yılanlar, dipsiz uçurumlar — hepsi aşağıda çok uzakta duruyor, ama Yimiş kolunu kanadını şöyle yavaşça silkip yıldızlar arasında uçuyor.”*

2.2.1.2.8. Emir

{-A/-y} fiil çekim ekinin ikinci şahsının teklik ve çokluk çekimleri zaman zaman kuvvetli bir emri bildirmektedir. Kiyekbayev bu emrin sert bir emir olduğunu ifade etmiştir (Kiyekbayev 1966: 96).

{-A/-y} fiil çekim ekinin bu işlevi, konuşucu tarafından yapılması emredilen iş, oluş ya da hareketin hemen yapılmasını kuvvetle vurgulamak istediğinde ortaya çıkmaktadır. Şimdiki zamanın şu anda ve sürekli olan işlevi konuşucunun bu tarzdaki

emrine uygun düşmekte ve {-A/-y} fiil çekim ekiyle verilen emir kuvvetli bir direktif hâline gelmektedir.

Aşağıda 63. örnekte Ferit ve Küfiye arasındaki geçen konuşmada, Ferit hanımının, çağrıldığı komşu köye gitmesini istemektedir. O, hanımını ikna etmeye çalışmakta ve sabretmesi gerektiğini, oralara sık gitmediklerini anlatmaya çalışmaktadır. Ferit, hanımını ikna edememiş ve kendisi gitmiştir. Ertesi gün Küfiye eşyalarını toplamaya başlamıştır. Bunun üzerine şaşırان Ferit, ne yaptığını sorunca hanımı artık döndüğünü söyler. Hanımının “dönüyorum” cümlesi üzerine Ferit sert bir şekilde *Qaytmayhuŋ* demektedir. {-A/-y} fiil çekim eki ile çekimlenmiş şimdiki zamanı ifade eden bu fiil çekimini, sert bir emire işret etmektedir. Buradaki emir anlamı konuşucunun vurgusuyla da pekişmektedir.

63) *Bŋr kŋndŋ kŋrŋŋ awılğa saqırzılar. Kŋfiyä barmanı. Färit ŋgŋtläp tä, inälŋp tä qaranı: «Tüz indŋ, tüz, minŋ ŋyatqa qaldırma. Yŋ kilmäybŋz bit, ŋs kŋndän qaytabız», — tinŋ. Tınlamanı bıl. Färit üzŋ gŋnä kittŋ, ä Käfiyänŋ ŋuğa xätŋrŋ qaldı, ir taŋlap kitmäŋkä tŋyŋ inŋ qatın, tip uylanı. İrtägŋŋn sumazandarın tultıra başlanı. Färit başta qŋyŋlŋp tŋŋtŋ: — Niŋläyhŋŋ hin?! — Qaytam. — Qaytmayhuŋ! (UYT 523) “Bir gün komşu köye çağırđılar. Küfiye gitmedi. Ferit ögŋt verip, razı edip, baktı: ‘Sabret ŋimdi. Sabret beni utandırma. Sık gelmiyoruz, ŋç gün sonra döneriz’ dedi. Dinlemedi bu. Ferit yalnız gitti, ama Kefiye bu duruma kırıldı, erkek kadını terkedip gitmemeliydi diye düşündü. Ertesi gün çantalarını doldurmaya başladı. Ferit önce ŋaşırp kaldı: — Ne yapıyorsun sen? — Dönüyorum. — Dönmüyorsun!”*

64. örnekte bir grup köylü, köylerine gelecek olan gelini beklemektedir. Bu esnada gençlerden biri, tamam karşılayacağız ama nasıl misafir ederiz, diye sorunca, köyün büyüklerinden biri gençlere, *Yŋŋtär, käläŋ qaytıp kitkänsŋ, vagondı*

buşatahıǵız indĭ şeklinde bir cümle ile karşılık vermekte ve onlara vagonu boşaltmalarını emretmektedir.

- 64) —*Yarar, qarşı alıwın alırbız, ä nisĭǵıräk qunaq itäbĭz huı?* — *Yĭǵıtär, käläş qayıp kitkänsĭ, vagondı **buşatahıǵız** indĭ...* — *Xäyri yänä qısqırıp kültüp yĭbärä.* — *Sımlıdıq tabırğa käräk.* — *Ulargä — güstinitsa!* (UYT 428) “Tamam, karşılarız, ama sonra nasıl misafir ederiz? — Gençler gelin dönünce, vagonu boşaltıyorsunuz.. — Heyri yine kıs kıs gülüyor. — Perde bulmak lâzım onlara — misafir!”

Aşağıdaki 65. örnekte karı koca arasında geçen bir diyalog görüyoruz. Bu konuşmada, kadın kocasının hapse atılacağından korkmaktadır. Bu yüzden onun gitmesini engellemeye çalışır. Kocasını tam çıkacağı zaman kadın *Üyzän bĭr azım da bäsnaıhıı* cümlesiyle kesin ve sert bir emir ifadesiyle kocasını engellemeyi başarır.

- 65) —*İlgärĭkün, Äxmätxangä min üyrättım, tinĭ bit. Üzıntalda Fazılĭdindĭ ĩşĭn bütür, tip, üzĭñ üyrätkänhĭ!*... —*Üyräthä... Min üyrätkän tip kĭşĭ başına yĭĭrgämĭ?* —*Şakay, tuqta! Üyrätkäs, hin dä - ğäyplĭ, hinĭ lä tırmägä yabasaqtar!* —*Yuq, miñä tĭymäštär, ä Äxmätxandar irĭktä yürĭy, baldız bit-üzĭbĭzzĭkĭ!* —*Şaqay, tuqta! Üyzän bĭr azım da **bäsnaıhıı**!*
(U 148) “Önceki gün, Ahmethan’a, ben öğrettim, dedin. Uzuntal’da Faziletidin’in işini bitir, diye kendin öğretmişsin! —Öğretse.. Ben öğrettim deyip kişi üzerine alır mı? — Sarhoş, dur! Öğretince sen de suçlusun, seni de hapse kapatacaklar! — Hayır, bana dokunmazlar, ama Ahmethanlar özgür, baldız bizim? — Sarhoş, dur! Evden bir adım atmıyorsun!”

Aşağıdaki 66. ve 67. metinlerde de {-A/-y} fiil çekim ekinin emir işlevinde kullanılmasına örnekler verilmiştir.

66) Änwär aǵay küptän qayıp kitti, şay, ä ündär, yanawı haman qulaq
üşunda yañǵırap türzı, mıyǵa huktı: —Hin Ğilımxanǵa barmayhıy!
Barmayhıy! Ğilımxan - hiñä düşman, Ğilımxan - ǵazrail küsüǵı! Kızızı
mıyıñı hıñkını. —**Barmayhıy, barmayhıy!**.. Nuraniya ällä hataşamı?
Qarurman işñä yulıqtı, yuldarı üzüldü... Qayhı tarafqa tartılha la,
qurqınıs... İmānıñ yırtqıs tış ırjayta, äs awazdar... Ağıwlı yılandar yuldı
bıwa... Kayzan kilip yulıqtı bil qarurmangä, kım kiltirip taşlanı bil
tūqūñǵa? Ähä, tuǵandarı unan baş tartqan, urman tūpkülünä ülaqtırǵan!

(U 227) “Enver ağabey çoktan dönüp gitti gibi, ama sesleri, tehlikeleri
kulak dibinde yankılandı, beyne işledi: — Sen Gilimhan’a gitmiyorsun!
Gitmiyorsun! Gilimhan, sana düşman, Gilimhan Azrail yavrusu! Kızın
aklı karıştı. — Gitmiyorsun, gitmiyorsun! Yoksa Nuraniya sayıklıyor
mu? Karurman içine rastladı, yolları kesişti. Hangi tarafa çekilse de
korkunç... Korkunç yırtıcı kuş dişlerini gösteriyor, acı sesler... Zehirli
yılanlar yolu kaplıyor... Nereden rastladı bu Karurman’a, kim getirip
bıraktı bu dala? İşte kardeşleri ona baş kaldırmış, ormanın derinliklerine
göndermiş!”

67) Yuq, bığūñ İlyas bırñññ dä kürmäy, ğarmunsı duǵı yaǵına la küz
hirpmäy, ikñsı klasta nisñk bıyǵñññ dä ünütqan; ik küzı - küls qızza,
tirläp-bışıp büttü. Ğılsūm apayzıñ quşqanın ütärgä, nisñk tä bıyñwı
tiziräk ütörǵa tırışa. —Dürüş, dürüş, Täskirä, hin kübäläk şikällı yññ...
Ä İlyas hinı tūta... İlyas, Täskiränı ısqındıra kürmä! Ul bır üyürülgäs,
taǵı **tūtahıy**... Bılay taban **kilähññ**! Bır-bırǵıǵä yılmayıǵız! Şulay,
şulay... İlyas, şūmrayma! Yılmay, yılmay! (U 256) “Hayır, bugün İlyas
hiçbirini görmüyor, armonikacı dostunun yanında da göz kırpmıyor,
ikinci sınıfta nasıl dans ettiğini de unutmuş; iki gözü güler yüzlü kız,
terleyip pişti. Gülsüm ablanın emrini yerine getirmeye, dansı nasıl da
çabuk kavramaya çalışıyor. — Doğru, doğru, Teksire, sen kelebek gibi

hafıfsin... İlyas da seni tutuyor... İlyas, Teskire'yi bırakma! O dönünce yine tutuyorsun... Buraya doğru geliyorsun! Birbirinize gülümseyin! Böyle, böyle... İlyas kulak kabartma! Gülümse, gülümse!”

2.2.2. ANALİTİK ŞİMDİKİ ZAMANLAR

(Analitik Xäzırgı Zamandar)

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim ekinin dışında şimdiki zaman fonksiyonu için çeşitli analitik şekiller de kullanılmaktadır. Bu şekiller genellikle {-p} veya {-A/-y} zarf-fiil ekini almış asıl fiilin ardından {-A/-y} fiil çekim eki ve şahıs ekleriyle çekime girmiş bir yardımcı fiilin kullanılmasıyla oluşmaktadır. Bu analitik şekiller Türkçenin en eski dönemlerinden beri kullanılagelmiş şekillerdir.

Türk lehçelerinde şimdiki zamanın bireşimsel ve çözümleyici şeklinde iki yolla oluştuğunu düşünen Zeynalov, bu şekildeki analitik yapıların çözümleyici yolla oluştuğunu ve bunları bağımsız birer zaman olarak saymanın doğru olmayacağını ifade etmiştir (Zeynalov 1993: 373).

Zeynullin de Başkurt Türkçesindeki her fiilin, örneğin hareket fiillerinin çoğunun, şimdiki zaman çekimine girdiklerinde genellikle tam olarak şimdiki zaman anlamını vermediklerini ifade ederek analitik şekillerin şimdiki zaman için kullanılmasını da buna bağlamaktadır (Zeynullin 2002: 138).

Başkurt Türkçesinde analitik olarak kurulan yapılara zaman bakış açısıyla bakıldığında geçmiş, şimdi ve gelecekte çeşitli anlam ayrıntıları vermektedir. Bu analitik yapılar kip, görünüş, zaman ve kiplik ayrıntılarını da ifade etmektedir. Yuldaşev'in, *Analitiçeskiye formı glagola tyurkskih yazıkah* “Türk dilinde fiilin analitik şekilleri” adlı eserinde Türk dilinde görünüş, kip ve kiplik bildiren analitik şekiller incelenmiştir. Yuldaşev, bu çalışmasında şimdiki zaman ifade eden analitik

yapıları süreklilik arz etmeleri açısından değerlendirerek bu yapıları görünüş kategorisi açısından ele almıştır (Yuldaşev 1965: 39-86).

Şimdiki zamanın bu analitik şekilleri, Başkurt edebiyatında, günlük matbuatta ve konuşma dilinde çok kullanılmaktadır, ancak *kilĭp tūra, qaytıp yŭrŭy, äytĭp kilä* şeklindeki şimdiki zaman şekillerini, aynı şekildeki *küläm* “görünüş” yapılarıyla karıştırmamak gerekmektedir. Bunlar birbirinden farklı gramatik şekillerdir ve görünüş şekilleri geçmiş, şimdi ve gelecek şeklinde üç zamanda da çekimlenebilmektedir (Zeynullin 2002: 138); ancak, Zeynullin bu şekilde şimdiki zaman ve görünüş ifade eden birbirine benzeyen analitik yapıları birbirinden ayırırken, aynı eserde görünüş kategorisini incelerken, görünüşün iş, oluş ve hareketlerin tekrarlanıp durmasını gösteren görünüş şekilleri başlığı altında, Başkurt Türkçesinde görünüş kategorisinin zaman kategorisi ile sıkı bağlantıda olduğunu ve buna örnek olarak da uzak geçmiş zamanı ifade eden analitik şekillerin sistemli şekilde tekrarlanan iş, oluş ve hareketleri bildirdiğini ifade etmiştir (Zeynullin 2002: 257).

Genel olarak Başkurt gramerlerine bakıldığında, birtakım yardımcı fiillerle zarf fiillerin birleşmesinden oluşan bu analitik yapıların fiilin görünüş kategorisini ifade eden *qılım qülämdärĭ* veya *qılım tŭrzärĭ* gibi başlıklar altında incelendiği görülmektedir. Bir başka ortak nokta ise, fiilin görünüş kategorisinin birinci türünün çeşitli eklerle gerçekleştirildiğinin, ikinci türünün ise bu tip yardımcı fiillerin zarf fiilden sonra kullanılmasıyla oluştuğunun belirtilmesidir (Kiyekbayev 1966: 136; Zeynullin 2000: 248; Dmitriyev 1948: 195, 1950: 209; Kiyekbayev, Seyitbattalov 2004: 121). Yuldaşev ise, bu gelenekten farklı olarak, bu iki türü *slovoobrazovaniye glagola* “kelime yapımı” başlığı altında yine iki alt başlıkla inceler. Bunlardan ekle teşkil edilenleri *vnutriglagolnoye slojeniyе* “fiilin iç yapısı”, ikincisi yani yardımcı fiillerle kurulan analitik yapıları ise *organizovannoye slojeniyе* “düzenli yapılar” başlığı altında ayrı ayrı ele almıştır (Yuldaşev 1981: 214).

Başkurt Türkçesinde şimdiki zamanı sunan analitik yapılar *bar-*, *kil-*, *tūr-*, *ultır-*, *yat-*, *yūrū-* yardımcı fiillerinin kullanılmasıyla oluşmaktadır. Bu yardımcı fiiller, analitik yapıların kuruluşunda kendi anlamlarını kaybeden, ama asıl fiile yine kendi anlam alanları içerisinde bir anlam kazandıran fiillerdir. Bu analitik yapıların kuruluşunda asıl fiile {-A/-y} ya da {-p} zarf-fiil eki getirilir. Ardından gelen yardımcı fiil ise, şimdiki zaman eki {-A/-y} ve şahıs ekini taşımaktadır. Başkurt Türkçesindeki bu analitik yapıları aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür.

Fiil + {-A/-y} / {-p} yardımcı fiil + {-A/-y} + şahıs eki

Şimdiki zamanı ifade eden bu analitik yapılarda bazen aynı yardımcı fiilin asıl fiile hem {-A/-y} zarf-fiil ekiyle hem de {-p} zarf-fiil eki ile bağlanmış şekilleri kullanılmaktadır. Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim eki ile ifade edilen şimdiki zamandan başka, bu şekilde analitik yapıların kullanımı hareketin zaman içindeki sürekliliğini ya da tekrarlılığını biraz daha vurgulu bir şekilde ifade edebilmektir. {-A/-y} fiil çekim ekinin, Zeynullin'in de vurguladığı gibi çoğunlukla şimdiki zamanın dışındaki diğer fonksiyonları daha kuvvetlidir. Oysa konuşucu, içinde bulunduğu hareketin sürekliliğini, devamlı olarak tekrarlandığını ya da başlangıcını vurgulamak istediğinde analitik yapılara başvurmaktadır. Dolayısıyla bu analitik yapılar fiilin görünüş kategorisinin sınırları içersine de girmektedir.

Başkurt Türkçesinde şimdiki zamanı ifade eden analitik şekiller, genellikle ortak bir işlevi, cümlede konuşucu ya da anlatıcı tarafından ifade edilen hareketin bir süreç içinde devam ettiğini, sürekliliğini, tekrarlandığını vurgulamaktadırlar.

2.2.2.1. {-A/-y} *bara*

2.2.2.1.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinde şimdiki zamanı ifade eden analitik yapıların kuruluşundan yukarıda bahsedilmişti. {-A/-y} *bara* analitik yapısı da asıl fiile {-A/-y} zarf-fiil ekinin getirilmesinden sonra, {-A/-y} fiil çekim eki ve şahıs ekleriyle çekimlenmiş *bar-* fiilinin kullanılması suretiyle yapılmaktadır. {-A/-y} *bara* analitik yapısının Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>ala baram</i> “alıyorum”	<i>ala barabız</i>
2. şh. <i>ala barahıñ</i>	<i>ala barahıgız</i>
3. şh. <i>ala bara</i>	<i>ala bara(lar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>uqıy baram</i> “okuyorum”	<i>uqıy barabız</i>
2. şh. <i>uqıy barahıñ</i>	<i>uqıy barahıgız</i>
3. şh. <i>uqıy bara</i>	<i>uqıy bara(lar)</i>

Bu yapı, Başkurt Türkçesinde Zeynullin tarafından iş, oluş ve hareketlerin uzun bir zaman içinde gerçekleştiğini bildiren görünüş şekilleri içinde ele alınmıştır (Zeynullin 2002: 254). Dmitriyev de bu gibi analitik şekilleri *qılın tırzärı* “fiilin görünüşleri” başlığı altında incelemiş ve *bar-* yardımcı fiilinin {-A/-y} zarf-fiil ekini almış bir fiilden sonra geldiğinde, harekete bağlı devamlı bir işi anlattığını ifade etmiştir (Dmitriyev 1948: 198, 1950: 212).

{-A/-y} *bara* kuruluşu, konuşucunun önermesinde ifade ettiği iş, oluş ya da hareketin, belirli bir süreç içerisindeki süreklilik görünüşünü işaretlemektedir. Bu devamlılık aynı zamanda şimdiki zamanı da vurgulamaktadır.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Bu analitik yapının olumsuzu, asıl fiile {-A/-y} zarf-fiil ekinin olumsuz şekli {-mAy-}in getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Yardımcı fiil yine {-A/-y} fiil çekim eki ve şahıs ekleriyle çekimlenmiştir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>almay baram</i> “almıyorum”	<i>almay barabız</i>
2. şh. <i>almay barahıñ</i>	<i>almay barahıgız</i>
3. şh. <i>almay bara</i>	<i>almay bara(lar)</i>

Soru Şekli (Hıraw Formahı)

Bu yapının soru şekli ise, şimdiki zamanda çekimlenmiş yardımcı fiilin sonuna {-mX} soru ekinin getirilmesi ile yapılmaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>ala barammı</i> “alıyor muyum”	<i>ala barabız mı</i>
2. şh. <i>ala barahıñmı</i>	<i>ala barahıgız mı</i>
3. şh. <i>ala baramı</i>	<i>ala bara(lar)mı</i>

2.2.2.1.2. İşlevler

2.2.2.1.2.1. Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket

{-A/-y} *bara* analitik yapısı, şimdiki zamanda yapılan işin sürekliliğini bildirmektedir. Konuşucu, sürekli olan bu harekete işaret ederken aynı zamanda bizzat duyuları yoluyla hissedip, içinde yaşadığı bir olaya da işaret etmektedir. Dolayısıyla konuşucu, doğrudan deneyimleri yoluyla edindiği bir bilgiye işaret etmektedir. Konuşucu tarafından işaret edilen bu bilgi aynı zamanda devamlılık da

arz etmektedir. Bu onun görünüş bakış açısından bir özelliğidir. Aşağıdaki 1. örnekte tugay komutanının süvarileri teftiş edişi tasvir edilmekte ve bu tasvir, genellikle şimdiki zaman ifadesiyle okuyucunun gözleri önüne serilmektedir. *üzata bara* analitik yapısıyla da süvarilerin komutanlarını uğurlaması işinin devamlılığını vurgulamaktadır.

- 1) *Kombrig otryad komandirınıñ sälämñä qulın küzırığına quyıp qına yawaplanı la saf buylap atlay birzı. Qatı başıp atlay, ä küzzärı mñän tığlärzı qapşay. Kavaleristar taş hın şiklılı tıra, tik küzzärı mñän gñä komandirzarin üzata bara.* (UYT, 12) “Tugay komutanı özel birlik komutanının selamına elini şapkasının siperine koyup cevap verdi ve sıra boyunca yürüdü. Sert adımlarla yürüyor, ama gözleriyle de onları yokluyor. Süvariler taş gövdeli gibi duruyor, kumandanlarını sadece gözleriyle uğurluyorlar.”

Aşağıdaki 2. örnekte de yine genel itibariyle şimdiki zamanda devam edip giden bir tasvir söz konusudur. Bu tasvir içerisinde *Üzı hüznä äytän hayın tağı la gäyyäräräk, tağı la qurqınısıraq bula bara* cümlesiyle de korkunç olma işi, bahsi geçen kişi konuştuğu gerçekleşmektedir. Bu süreç içerisinde devam eden korkunç hâle gelme işi, {-A/-y} *bara* analitik yapısıyla ifade edilmektedir.

- 2) *Haldattar üzzärñıñ kışı ikänñ dä ünütqan. Farman gına käräk, mayğa ut türtkän kışık kñä bulasaq. Ä komandir hüyläy! Bıl yaşımaq bitlı, quır yızlı, bahadır käwzälı kışı ay yaqtında äkiät batırı humaq kürñä. Unıñ hüzzärı haldattargä ışı qan tamsıları şiklılı barıp bärñä. Üzı hüznä äytän hayın tağı la gäyyäräräk, tağı la qurqınısıraq bula bara.* (UYT, 34) “Askerler kendilerinin de insan olduğunu unutmuş. Sadece ferman gerek, yağa ateş sokmuş gibi olacak. Kumandan da söylüyor! Bu yassı yüzlü, esmer tenli, hikâye kahramanı vücutlu kişi, ay ışığında masal

kahramanı gibi görünüyor. Onun sözleri askerlere sıcak kan damlaları gibi vuruyor. Kendisi sözünü söyledikçe daha da cesur, daha da korkunc oluyor.”

Aşağıdaki 3. ve 4. metinlerde de {-A/-y} *bara* analitik yapısının bu tarz kullanımlarına örnekler verilmiştir.

- 3) *Qısqırış küsâygändän-küsâyä, kolonna urınan quzğalmay. Musa adyutantın qıyrıuqta qaldırzı la alğa saptı. İştñ nizä ikänñ hūraşa bara. Bır kñm bır ni bñlmäy, batqan, awnağan puşka, arba-fälän kürñmäy. Haldattar brigada komandirınıñ hürawına ustav buyınsa gına yawap birä lä tınıp qala, ul ütñp kitkäs, tağı şawlaşırğa tütünalar.* (UYT, 63)
- “Haykırış arttıkça artıyor, sütun yerinden kımıldamıyor. Musa, yaverini kuyrukta bırakıp öne doğruldu. İşin ne olduğunu soruyor. Hiç kimse hiçbir şey bilmiyor, batmış, yuvarlanmış top, araba filan görünmüyor. Askerler, tugay kumandanının sorusuna yasaya göre cevap veriyor ve sessizleşiyorlar, o geçip gidince, tekrar gürültü patırtıya başlıyorlar.”
- 4) *Yaltır qürüs ĩñälärzñ nazlı sıñınan dñbñ yümğaqqa yän inä. Ul, äññän-äññägärläp, ağas tuştaq ĩşñdä bññp yñrñy. Ul ni xätñ yññzñräk bñññä, şul xätñ kāmñy, kñşñrñyä, ä şäl arta, uğa tñşkän güzäl bizäktär bñtññäyä, asıqlana bara. İştuğan üzñn buylı, qalın bñzñrkä qaşlı, kümrñ tanawlı, qaqsa yğññ, sıxırlağan kñwñk, Ayhılıwzan küzññ ala almay, tñkläp, urındıq yanında başp tñra.* (Uİ, 178) “Parlak çelik iğnelerin nazlı sesinden tüy yumağına can geliyor. O, zaman zaman yuvarlanıp, ağaç çanak içinde dans ediyor. O ne kadar hızlı dans etse, o kadar azalıyor, küçülüyor, ama şal büyüyor, ona işlenen güzel süsler düzene giriyor, anlaşıyor. İştugan uzun boylu, sık kıvrıkcık saçlı, eğri burunlu, zayıf genç büyülenmiş gibi Ayhılıv’dan gözünü alamıyor, gözlerini ona dikip, merdivenin yanında dikiliyor.”

2.2.2.2. {-A/-y} yata

2.2.2.2.1. Kullanım

{-A/-y} zarf-fiil eki almış asıl fiile, {-A/-y} fiil çekim eki ve şahıs ekleriyle çekimlenmiş *yat-* fiilinin getirilmesiyle oluşan bu analitik yapının Başkurt Türkçesindeki şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>bara yatam</i> “gidiyorum”	<i>bara yatabız</i>
2. şh. <i>bara yatahuŋ</i>	<i>bara yatahıǵız</i>
3. şh. <i>bara yata</i>	<i>bara yata(lar)</i>

Bu yapı da yine konuşucunun doğrudan deneyimleri doğrultusunda edindiği bilgisine ve devam etmekte olan bir harekete işaret etmektedir.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

{-A/-y} *yata* analitik yapısının olumsuz şekli, asıl fiile gelen zarf-fiil ekinin olumsuz şekli {-mAy-} ekiyle yapılmaktadır. Olumsuz çekim, iş, oluş ya da hareketin konuşma anında devam etmediğini vurgulamaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>barmay yatam</i> “gitmiyorum”	<i>barmay yatabız</i>
2. şh. <i>barmay yatahuŋ</i>	<i>barmay yatahıǵız</i>
3. şh. <i>barmay yata</i>	<i>barmay yata(lar)</i>

Soru Şekli (Hürav Formahı)

Hareketin sürekli olup olmadığını sormak için {-A} *yata* analitik yapısı ile çekimlenmiş bir fiilin sonuna {-mX} soru eki getirilir. Soru şeklinin şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. sh. <i>bara yatammı</i> “gidiyor muyum”	<i>bara yatabız mı</i>
2. sh. <i>bara yatahı mı</i>	<i>bara yatahı ğı mı</i>
3. sh. <i>bara yatamı</i>	<i>bara yata(lar) mı</i>

2.2.2.2. İşlevler

2.2.2.2.1. Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket

{-A/-y} *yata* kuruluşu iş, oluş ve hareketin sürecini, sürekliliğini bildirir (Zeynullin 200: 254). Bu süreçte, devam eden hareketle birlikte, konuşucu, doğrudan deneyimlerine işaret etmektedir. Aşağıdaki 1. örnekte eser kahramanın iç sesini duyuyoruz. *Tüküŋgä şul turala hüyläşġrgä bara yatam* cümlesiyle eser kahramanının aklından birtakım fikirler geçmektedir. Cümlesi ile de, bu fikirleri aklından geçirdiği esnada yapmakta olduğu bir işe işaret etmektedir.

- 1) *Üzġbġz operator tigändärġġ ni ikänġ dä bġlmäybġz, kinü tüşürüwsġ kġġ bulalır, tip uylaybız. Kinola «Märyäm» tigän isġġ kilġ sıqha, xätär bit indġ. Awılda klubta iġtärġ kitġ ultırasaqtar. Bına älġ, imġ, Tüküŋgä şul turala hüyläşġrgä **bara yatam**.* (ULT, 84) “Operatör denilen şeyin ne olduğunu bilmiyoruz, film çeken kişi olarak düşünüyoruz. Filmde ‘Meryem’ adlı ismin çıksa, tehlikeli! Köyde klüpte içleri giderek

oturacaklar. İşte, güya Tükün'e bu konu hakkında konuşmaya gidiyorum."

2. metinde yaşlı bir adamla karşılaşan Musa Murtazin, önce selamlaşmıştır. Ardından, yaşlı adam ona *Qayza bara yatahıǵız, ulandar?* şeklindeki sorusunu sorar. Bu soru, hareket devam ederken sorulmuş bir sorudur. Yaşlı adam hâlihazırda devam eden bu hareketin istikametini sormaktadır.

2) —Ässälämäǵäläyküm! —Väǵäläykümässäläm, babay, tip yawaplanı Musa Murtazin. — Qayza bara yatahıǵız, ulandar? —Üşü yaqqa barabız äli, ä üzñ qayza yul tütñ? Qart, yawap qaytarmayınsa, Murtazinga tñkländi. (MB, 374) “— Esselamünaleyküm! — Vealeykümselam, dede, — diye cevapladı Musa Murtazin. Nereye gidiyorsunuz evlatlar? — Şu tarafa gidiyoruz, sen ne tarafa yöneldin? Moruk cevap vermeden Murtazin'e gözlerini dikti.”

3. metinde eser kahramanının rüyalarında sıkça Sajide'yi gördüğüne işaret edilmektedir. Kahramanın bu durumunun tasvirine devam eden yazar, bu rüyalarından sonra uyanıp, tekrar uyuyamadığına *Şunan, uyanıp kitñ, qurǵaştan awır qarañǵılıqqa tñbälñ, tñndär buyı qabat yñqlay almay yata* cümlesiyle işaret etmektedir. Burada uyuyamama işi cümlede de gece boyu zarfıyla belirtildiği üzere süreklilik arz etmektedir. Sürekli harekete işaret eden yazar, bu olayı doğrudan doğruya tecrübe etmiş ya da ediyor gibi aktarmaktadır.

3) *Yış qına tñştärñdä kürä inñ ul Sajidänñ. Şunan, uyanıp kitñ, qurǵaştan awır qarañǵılıqqa tñbälñ, tñndär buyı qabat yñqlay almay yata. Şulay uq üz gümñññdä hñyä lä, hñyülä lä almaşmı ikän ni Tñlküşura? Xatta Axunñwtar näşññññ dawamın da qaldıra almaşmı?* (NM, 219) “O, Sajideyi düşlerinde sıkça görüyordu. Sonra uyanıp kurşundan zifiri

yardımcı fiilin birlikte kullanılmasıyla oluşmaktadır. Yapının şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>alıp baram</i> “alıyorum”	<i>alıp barabız</i>
2. şh. <i>alıp barahıñ</i>	<i>alıp barahıgız</i>
3. şh. <i>alıp bara</i>	<i>alıp bara(lar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>äytǵ̃ baram</i> “söylüyorum”	<i>äytǵ̃ barabız</i>
2. şh. <i>äytǵ̃ barahıñ</i>	<i>äytǵ̃ barahıgız</i>
3. şh. <i>äytǵ̃ bara</i>	<i>äytǵ̃ bara(lar)</i>

{-p} *bara* kuruluşundaki analitik yapıda, konuşucu veya anlatıcı, önermesindeki iş, oluş ya da hareketin belirli bir süreçte uzun bir zaman dilimi içerisinde gerçekleştiğini ve bunun bilgisi dahilinde olduğunu vurgulamaktadır. Hareketin sürekliliği söz konusudur. Bu süreklilik belirli bir zaman içinde devam eder.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

{-p} *bara* kuruluşunun olumsuzluk şekli, yardımcı fiile gelen {-A/-y} fiil çekim ekinin olumsuz şekli {-mAy-} eki ile yapılır. Olumsuz çekimde konuşucu ya da anlatıcı hareketin gerçekleşmemesinin sürekliliğine işaret etmektedir. Bu süreklilik konuşucu ya da anlatıcının doğrudan doğruya şahit olarak, tecrübe ettiği kesin bilgisine de işaret etmektedir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>hatıp barmaymın</i> “satmıyorum”	<i>hatıp barmaybız</i>
2. şh. <i>hatıp barmayhıñ</i>	<i>hatıp barmayhıgız</i>

3. şh. *hatıp barmay*

hatıp barmay(zar)

Soru Şekli (Hıraw Formahı)

Bu analitik yapının soru şekli de, şimdiki zaman eki {-A/-y} ve şahıs ekleriyle çekimlenmiş yardımcı fiile soru eki {-mX} nın getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Konuşucu ya da anlatıcı konuşma anında sürekli hareketin devam edip etmediğine soru yoluyla işaret etmekte ve cevap aramaktadır.

Teklik

Çokluk

1. şh. *alıp barammı* “alıyor muyum”

alıp barabız mı

2. şh. *alıp barahı mı*

alıp barahı z mı

3. şh. *alıp baramı*

alıp bara(lar) mı

2.2.2.3.2. İşlevler

2.2.2.3.2.1. Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket

{-p} *bara* kuruluşundaki analitik yapı ile cümlede sunulan, belirli bir zaman dilimi içerisinde hareketin devamlılığı ve sürekliliğidir. Konuşma anında söz konusu hareket devamlılık arz eder ve bu devamlılık konuşucu tarafından doğrudan deneyimleri yoluyla elde edilmiş bir bilgiye işaret eder. Aşağıdaki 1. metinde *Başqurt brigadahı iki ay samahı Aq Kazaktar mñän huğış alıp bara* cümlesiyle Başkurt tugayının iki aylık bir süreden beri Ak Kazaklarla savaştığı vurgulanmaktadır. Bu hareket iki aydır devam ettiği gibi, konuşma anında da devam etmektedir ve yazar tarafından ifade edilen bu cümlede, savaşın devam ettiği bilgisi onun tarafından malumdur. Aynı zamanda bu bilgiye de işaret edilmektedir.

- 1) *Başqurt brigadahu ikĭay samahı Aq Kazaktar mĭnĭn huĭş alıp bara. Yat il, yat dĭnya bulıwına qaramaştan, brigada bĭr gĭnĭ yĭĭĭĭwgä lä tarıĭanı yuq, Aq Kazaktarızı üz ilĭndä tuqmawın dawam itä. Kazaktar Başqurt brigadahu mĭnĭn küptängĭ tanıştar, Başqurttarızın nindäy huĭşı ikĭnĭn yaqşı bĭlä, şuĭa la küzmä-küz bĭrĭĭşĭwzĭn tayşanıw yaĭın qaray.* (UYT, 61) “Başkurt tugayı yaklaşık olarak iki aydır Ak Kazaklarla savaşıyor. Yabancı bir ülke yabancı bir dünya olmasına rağmen, tugayın hiç yenilgiye uğradığı yok, Ak Kazakları kendi ülkesinde vurmaya devam ediyor. Kazaklar, Başkurt tugayını çok eskiden tanıyorlar, Başkurtların nasıl savaştığını biliyorlar. Bu yüzden yüz yüze çarpışmaktan kaçmaya bakıyorlar.”

2. metinde de yine devam edip gitmekte olan bir harekete işaret edilmektedir. Eser kahramanı Arıslan, köylülerle Tüsürkey deresindeki ilk karşılaşmasından sonra sık sık onları ziyarete gelmektedir. Ardından gelen *Tūra bıwahu bıwılıp bütüp bara* cümlesiyle Tura göletinin suyunun azalma işinin devam edip gittiği eser kahramanı Arıslan'ın gözüyle tespit edilip vurgulanmaktadır. {-p} *bara* yapısıyla belirli bir süreç içerisinde devam edip giden bu azalma işi işaretlenmiştir. Hareketin sürekliliği söz konusudur.

- 2) *Tüsürkäy inĭşĭndä bĭrĭnsĭ tapqır ũsraqandan huĭ, Arıslan mujiktär yanına äĭĭnĭn-äĭĭ huĭılıp kitkĭläy başlanı. Täwgĭärĭ artınsa bütändärĭ kildĭ. Ŭlü yulda bayzın ılawzarı ũzĭlmĭnĭ. Ŭş yŭma ütĭwgä unda ällä ni saqlı ĭş ĭşlängäynĭ indĭ. Tūra bıwahu bıwılıp bütüp bara. Hıwzı zavŭdqa ütkärĭw ũşın kiĭ arıq qazalar. Ul nindäyzĭr maşınalarzı äyländĭräsäk ikĭn.* (K, 255) “Tüsürkey deresindeki ilk karşılaşmalarından sonra, Arıslan köylülerin yanına zaman zaman uğramaya başladı. İlk gidenlerin ardından hepsi geldi. Bu ulu yolda zenginin ağlaması kesilmedi. Üç Cuma geçince, orada kim bilir ne kadar iş işlemiştii. Tura göletinin suyu

azalıyor. Suyu fabrikaya götürmek için geniş bir ark kazıyorlar. O ne zaman makineleri çevirecek acaba.”

Aşağıdaki 3. metinde eser kahramanı Murtazin, birliğine seslenmektedir. Askerler yorgun ve açtır. Onların bu durumunu bildiğini ifade eden Murtazin, *Brigada ayzan aşırw ũzlŭkhŭz huğıstar alıp bara...* cümlesiyle tugayın bir aydan daha uzun bir süredir savaşmakta olduğunu söylemektedir. Cümlesinde {-p} *bara* analitik kuruluşunu kullanan Murtazin, savaşın bir aydan uzun süredir devam ettiğine ve hâlâ da sürmekte olduğuna işaret eder. Bu cümleinin ardından gelen *Bŭz Revvoensovyettŭ, Qızıl Armiya komandovaniyehinŭ farmanın ũtŭp barabız!* cümlesinde de yine sürekli devam edip giden bir harekete işaret söz konusudur. Burada {-p} *bara* analitik kuruluşu ile sürekli bir harekete işaret edilirken, aynı zamanda konuşucu tarafından doğrudan bir deneyime de işaret edilmektedir. Çünkü Murtazin, bu hareketleri bizzat yaşamış ve görmüştür.

- 3) — *İptäštär! Qızılarmetstar! Başqŭrttar! — Mŭrtazindŭ tawışı yŭmşarzı. — Bŭlŭm, hŭz arıĝanhıĝız, asıqqanhıĝız — brigada ayzan aşırw ũzlŭkhŭz huğıstar alıp bara... Tıwĝan ildŭn sittŭ, yat yaqtarza. Bŭz Revvoensovyettŭ, Qızıl Armiya komandovaniyehinŭ farmanın ũtŭp barabız! — Kombrig yŭnŭ haldattarına tŭşir itŭrlŭk hŭzzŭr qıstırzı. (MB, 183) “— Arkadaşlar! Kızıl ordulular! Başkurtlar! —Murtazin’in sesi yumuşadı. — Biliyorum, yoruldunuz, acıktınız. — Tugay bir aydan fazla bir zamandan beri aralıksız savaşıyor. Memleketinizden uzakta yabancı diyarlarda. Biz Kızıl ordu kumandanlığının emirlerini yerine getiriyoruz! — Tugay komutanı yine askerlerine tesir edecek sözler söyledi.”*

Aşağıdaki 4-6. metinler de {-p} *bara* yapısının süreklilik görünüşü ve doğrudan deneyim işlevine örnektir.

- 4) *Yıldar uzıp qına tūra. Bına Ayhılıwğa la yığırınñsı yäş kittı. Şunıñ, dürtınñsı yılı indı at üstündä, huğış, küräş mayzanında uzıp bara. Ä bit ul üzınñ yän hüygänı İştugan, unıñ duısı Äxät mınan üsäwläp, qasqın bulıp Ürsk qalahına kilgän saqta uğa barı un yınñsı yäş knä inı.* (Uİ, 236)
 “Yıllar geçip duruyor. İşte Ayhılıv da yirmi yaşına geldi. Onun at üstünde dördüncü yılıydı. Savaş meydanlarında ömür geçiyor; ama, o, sevgilisi İştugan ve onun dostu Ehet’le üçü birlikte kaçak olarak Ürsk şehrine geldikleri zaman o topu topu on yedi yaşında idi.”
- 5) *Hağınıp-hağayıp bığın dä kün üttı. Ul, bürından kilgänınsä, qıyaş bayıw mınan ük tamamlana. Qarañğı tüşkäs, yañılı başlana. Ä Ayımdıñ qayğılı dawam itä lä itä: kisägıñılä, irtägägıñılä bır ük. Şulay küyälänıp bığa ayı ütkäynı, ilatıp-intıktırıp igızäk tä ütıp bara.* (K, 417)
 “Özleyerek, kuşkulanarak bugün de gün geçti. O eskiden beri güneş batınca tamamlanıyor. Karanlık bitince yenisine başlanıyor. Ama Ayım’ın kaygısı devam edip gidiyor: Akşamki de sabahki de aynı. Böyle yaşarken boğa ayı geçmişti, ağlatıp eziyet ederek ikizler de geçiyor.”
- 6) *Zaratuştra täğlimätın yaqlarğa Zurvanda sıqtı. Kiñ yawrınlı, nızık billı käwzähınan, kültıp qarawsı küzzärınan üz-üzınä nıqlı ısanıs, küs-qıwät bürküp tūra kñwık inı. Tawısı yımşaq, küñılğa may bulıp hulaşa, här fıkırı anıq, hüzı hüzgä ürıp bara. Gūsam üzınñ bır nisä künlük şükirtınä hüqlanmay buldıra almanı.* (BR, 121) “Zaratuştra dersini savunmaya Zurvanda çıktı. Geniş omuzları, ince belli vücudundan, o gülen gözlerinden kendine çok güven, güç kuvvet fışkırıyor gibiydi. Sesi yumuşak, gönle yağ gibi sürülüyor, her fikri açık, sözünü söz açıyor. Gusam kendinin kaç zamanlık öğrencisini hayran bırakamadı.”

2.2.2.4. {-p} tura

2.2.2.4.1. Kullanım

Bu yapıda, {-p} zarf-fiil eki almış bir ana fiilden sonra, şimdiki zamanda çekimlenmiş *tur-* fiili kullanılır. Bu kuruluşun şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kilĭp turam</i> “geliyorum”	<i>kilĭp turabız</i>
2. şh. <i>kilĭp turahıñ</i>	<i>kilĭp turahıgız</i>
3. şh. <i>kilĭp tura</i>	<i>kilĭp tura(lar)</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

{-p} *tura* analitik yapısının olumsuzluğu, yardımcı fiile gelen {-A/-y} fiil çekim ekinin olumsuz şekli {-mAy-} eki ile yapılır. Bu olumsuzlukta da ifade edilen, iş, oluş ya da hareketin olmamasının, gerçekleşmemesinin devamlılığıdır. Bu, konuşucu tarafından doğrudan deneyimleri yoluyla edinilen bir bilgiye işaret eder.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kilĭp turmaymın</i> “gelmiyorum”	<i>kilĭp turmaybız</i>
2. şh. <i>kilĭp turmayhıñ</i>	<i>kilĭp turmayhıgız</i>
3. şh. <i>kilĭp turmay</i>	<i>kilĭp turmay(zar)</i>

Soru Şekli (Hıraw Formahı)

{-p} *tura* analitik kuruluşunun soru şekli de, zarf fiil eki almış bir asıl fiilden sonra *tur-* yardımcı fiilinin {-A/-y} fiil çekim ekini alarak şahıslara göre

çekimlenmesi ve ardından soru ekini alması ile meydana gelir. Konuşucu ya da anlatıcı, iş, oluş ya da hareketin konuşma anında devam edip etmediği bilgisine soru yoluyla ulaşmaya çalışmaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kilǰ turammı</i> “geliyor muyum”	<i>kilǰ turabızmu</i>
2. şh. <i>kilǰ turahıymı</i>	<i>kilǰ turahıǵızmı</i>
3. şh. <i>kilǰ turamı</i>	<i>kilǰ tura(lar)mı</i>

2.2.2.4.2. İşlevler

2.2.2.4.2.1. Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket

Başkurt Türkçesinde {-p} *tura* kuruluşu, iş, oluş ya da hareketin devamlı olduğunu bildirmektedir. Konuşucu ya da anlatıcının cümlesinde bildirdiği hareket, konuşma anında hâlâ devam etmektedir ve aynı zamanda bu hareketin konuşma anından öncesinde de devam ettiği, sonrasında da devam edeceği vurgulanmaktadır. Bu durumda, {-p} *tura* kuruluşu ile cümlede işaretlenen, sadece konuşma anında yapılan bir hareket değil, görünüş boyutunda hareketin sürekli olarak devam edişidir. Dolayısıyla, bu yapı da diğer şimdiki zaman analitik yapıları gibi, konuşucunun doğrudan deneyimleri ile birlikte aynı zamanda sürekli görünüşü sunmaktadır.

Aşağıdaki 1. örnekte eser kahramanı, Yunanlılar hakkında düşündüklerini ifade etmektedir ve sözlerine *Hǐz Yunandar, üzǵǵǐzzǐ bik aqıllıǵa hanayhıǵız, ä bǐz hǐz ürgän xäylä awzarın ällä qayzan uq kürǰ tǔrabız* cümlesiyle başlamıştır. Bu cümledeki *kürǰ tǔrabız* çekimli fiili ile konuşucu tarafından hareketin sürekliliğine işaret edilmekte ve yine konuşucunun doğrudan deneyimleri aktarılmaktadır.

Konuşucu, onların hile ve oyunlarını gördüklerine ve bu durumun sürekli olduğuna işaret etmektedir.

- 1) — *Hİz Yunandar, üzİğİzzİ bik aqıllığa hanayhıgız, ä bİz hİz ürgän xäylä awzarın ällä qayzan uq kürİp tūrabız. Üzİğİz Parsılarzı kürä almayhıgız, üzİğİz ularzı altın birİp qūtūrtahıgız. Ular qulı mñän Ärmändärzİ bıwmaqshıgız. Bıylıgı yahaq bİzgä yartılaş qına tülängän.* (BR, 186) “—Siz Yunanlılar, kendinizi pek akıllı sanıyorsunuz, ama biz sizin ördüğünüz hile ve ağıları her neredeyse görüyoruz. Siz Farsları göremiyorsunuz, onlara altın verip, teşvik ediyorsunuz. Onların vasıtasıyla Ermenileri sıkıştırmak istiyorsunuz. Bu yılki vergi bize yarı yarıya ödendi.”

2. metinde eser kahramanlarından biri olan Muharrem’in yaşadıkları ve durumu, yazar tarafından dinleyicinin gözleri önüne serilmektedir. Lut’un uyanık olduğunu söyleyen Muharrem’in doğru söylediği vurgulandıktan sonra, Muharrem’in sağlık durumu ile ilgili bilgi veren *bıl arala sırxawı bigİräk küsäyİp tūra* cümlesi yer almıştır. Bu cümledeki çekimli fiil ile, hastalığın sürekli olarak artmakta olduğu bilgisine işaret edilmektedir. Konuşucunun doğrudan deneyimi ile süreklilik görünüşü cümlede {-p} *tura* kuruluşu ile ifadesini bulmuştur.

- 2) *Lut ısınlap ta saq yİrİy inİ şul, Müxärräm unıhın dİrİş äytä: bıl arala sırxawı bigİräk küsäyİp tūra. Şunıy üsün dä ul üzİnä tİbälgän huıgı hüzzärzİ tıılap ta bİtmäyİnsä, qul gına hİltänİ lä, üyİnä inİp kitİrgä aşıqtı. Läkin üyZä tİlqa tapmay, yaıınan tışqa sıqtı.* (MB, 17) “Lut gerçekten uyanıktı. Mühərrem onu doğru söylüyor: Bu arada hastalığı fazlasıyla artıyor. Bunun için de o, kendine yönelen son sözleri dinleyip, bitmeden elini salladı ve evine gitmek için acele etti. Fakat evde huzur bulamadı, yeniden dışarı çıktı.”

Aşağıdaki 3. metinde, yazar tarafından, Kızıllar ve Akların ordularındaki asker hakkında bilgi verilmektedir. Her iki ordunun askerlerinin de, seferberlik zamanlarında, orduya zorla alınan askerler olduğu ifade edilip, onlar arasında kuralları bozmak, askerden kaçmak, düşmanın tarafına geçmek gibi eylemlerin sık olduğu bilgisine işaret edilmektedir. Böylece bu cümledeki *yış bulıp tūra* çekimli fiili ile bu hareketlerin sürekli olduğu ifade edilmektedir. Yazara göre bu bilgi malumdur. Bu olayların sık sık gerçekleştiği bilgisi onun doğrudan doğruya edindiği bir bilgidir.

- 3) *Qızıldarza la, Aqtarza la küpsilğil mobilizatsya buyinsa küslük mñän alıngan haldattar. Şuğa la ularza ustavtı büzüw, dezertirlıq qılıw, düşman yağına qasıp sığıw kışık xäldär yış bulıp tūra. Yalan sudtarı, tribunaldar mñän gñä tärıptı nıgıtıp ta, haldattı imangä kiltırıp tä bulmay. (UYT, 47) “Kızıllarda da Aklarda da çoğunluğu seferberlik zamanında zorla alınan askerler. Bu yüzden onlarda yasayı bozmak, asker kaçağı olmak, düşmanın tarafına kaçmak gibi durumlar sıkça oluyor. Meydan mahkemeleri, hâkimlerle, düzeni sağlamlaştırmak da askeri imana getirmek de mümkün olmuyor.”*

4. ve 5. metinlerde konuşucu tarafından, sürekli harekete soru yoluyla işaret edilmektedir. 4. metinde konuşucu tarafından sarf edilen —ñy, yığñtär! Nimä qarap tūrahıǵız? soru cümlesi ile, 5. metinde ise yine konuşucu tarafından —ñy, niñä hūrap tūrahıñ! şeklindeki kızgınlık dolu soru cümlesi ile, sürekli tekrar edilen harekete soru yoluyla işaret edilmiştir.

- 4) *Qarttar täwzägñän yaman şawlaşıp ixata işñä yabırıldı, bñ-ikññ Qänzäfarzı büldürzan yiltırätıp tüşürzñ. Ä ul haman tilmärñ tamamlarğa tırışa: —ñy, yığñtär! Nimä qarap tūrahıǵız? Kiltırıǵız başqıstı! (ÜY, 64) “Yaşlılar eskisinden daha kötü gürültü çıkarıp avlunun içine saldırdı, bir ikisi Kenzefer’i eşikten sallayıp indirdi; ama, o hâlâ*

sözünü tamamlamaya çalışıyor: — Ey gençler! Niye bakıp duruyorsunuz? Getirin merdiveni!”

- 5) —*Zıyan yuq, yış yurtaq şäp yürüy, aldağılarzı tiz qıwıp yä. Mä, tüt äli minñ quldan! — tip Äsfändiyärgä ap-aq işmläk halınğan tuştaq hündü. —Nimä bıl, hütmü? —İy, niñä **hürap tūrahıñ!** İskäs bılırhıñ! — Arıslan qızmasa bulıp alğaynı şikäll. Ümürzaq, külä-külä, aqlatırğa tütündü: — İy, hüttän, bıyä hüttänän äşlängän. İrändik, bürüngüsa, İran-dağ Buryändärññ yaratqan işmläg. Qurqaqtı batır itä, tılhızñı yrlata, qarttarzı yäş käläş äyttirñgä ündäy başlay. Qımız tip atala.* (BR, 21) “— Zararı yok, yorga at hızlı yürüyor, öndekileri çabucak takip edip yetişiyor. Me, tut hele benim elimden! diye Esfendiye’ye bembeyaz bir içecek konulmuş tas sundu. — Ne bu, süt mü? — Ey, ne sorup duruyorsun! İçince bilirsin! — Arıslan sarhoş olmuş gibi. Umurzak güle güle anlatmaya başladı: — Evet, süttən at sütünden mayalanmış. İrendik, eskiden İrandağ Buryenlerinin sevdiği içecekleri. Korkağı kahraman eder, dilsiz şarkı söyletir, yaşlılara genç gelin söyletmeye inandırmaya başlar: Kımız diye adlandırılır.”

Aşağıdaki 6. ve 7. metinler {-p} tura analitik kuruluşunun doğrudan deneyime ve süreklilik görünüşüne işaret etmesine örnekler verilmiştir.

- 6) *Ul kündü İbray, yılqı üyürün Üzüntaldıñ iñ tüpkül tūqñuna bıklän lü, üyünä üstü. Qatını yanına! Qatını tünü buyı kırpık tä qaqmanı... İbray, yüräğñ uslap, tañ mñän yäyläwgä saptı, üyürzñ tibñgä äyzän. Bälä, hunlarğa yaramay — bay za, unıñ yalsıları la här azımdı **küzütñ tūra.** Bay üyürü himiz bulırğa tış, baytaldar qışqa yüp-yümürü kilş kırñgä tış! İbray aşığa, İbray katını xaqında uylay.* (U, 206) “O gün, İbray, at sürüsünü Uzundal’ın en derin sırığına bağladı ve evine uçtu. Hanımının

yanına! Hanımı gece boyu gözünü kırpmadı... İbray, yüreğini avuçlayıp, tan vaktinde yazlığa saptı, sürüyü meraya sürdü. Biliyor, gecikmek iyi olmaz — zengin de, onun ücretli adamları da her adımını gözetliyorlar. Zenginin sürüsü semiz olmalı, kısıraklar kışa tostombul bir görünüşte girmeli! İbray acele ediyor, İbray hanımını düşünüyor.”

- 7) —Yaray, *hızzıñ xalıq äytmişläy, sufıy bulırhıñ indı. Üzñ dä äytñ tırahıñ, şäp qızıqay bit Färiä. Aqıllı, hüzgä lä, işkä lä buldıra. Billähi, tip äytäm bına, Ğayaz, şuğa ğaşıq bula başlanım bit äy. Bır kündü haray başında tüşürüp alğaynıq bit. Hin tüşüp kitkäs, uylanıp yattım, yattım da, tuqta, min äytäm, niñä bında bışän arahında tünsüğüp yatrğa.* (NM, 522) “— Tamam, sizin halkın dediği gibi sofu olursun artık. Kendin de söyleyip duruyorsun, Feriye hızlı kadın. Akıllı, söze de işe de sahip oluyor. Billahi, diyorum işte, Gayaz ona âşık olmaya başladım. Bir gün sarayın tepesinde buluşmuştuk. Sen inince düşünüp yattım, yattım da dur, burada otların arasında boğulup yatmak neden.”

2.2.2.5. {-p} *ultıra*

2.2.2.5.1. Kullanım

{-p} *ultıra* analitik yapısı, zarf-fiil eki almış bir ana fiilden sonra, {-A/-y} fiil çekim eki ile çekimlenmiş *ultır-* fiilinin kullanılmasıyla meydana gelir. Bu yapının şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yäşäp ultıram</i> “yaşıyorum”	<i>yäşäp ultırabız</i>
2. şh. <i>yäşäp ultırahıñ</i>	<i>yäşäp ultırahıñız</i>
3. şh. <i>yäşäp ultıra</i>	<i>yäşäp ultıra(lar)</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Yapının olumsuzluk şekli, Başkurt Türkçesinde şimdiki zamanın ve süreklilik görünüşünün farklı ayrıntılarını sunan bu tarz analitik yapıların olumsuz çekiminden farklı olarak, {-p} zarf-fiil ekinin olumsuz karşılığı olan {-mAy-} olumsuz zarf-fiil ekinin ana fiile getirilmesi ve ardından *ultır-* fiilinin {-A/-y} fiil çekim eki ile çekimlenmesi sonucu oluşmaktadır. Başkurt Türkçesinde {-p} *ultıra* kuruluşunun olumsuzluk çekimi aşağıdaki gibidir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yazmay ultıram</i> “yazmıyorum”	<i>yazmay ultırabız</i>
2. şh. <i>yazmay ultırahıñ</i>	<i>yazmay ultırahıgız</i>
3. şh. <i>yazmay ultıra</i>	<i>yazmay ultıra(lar)</i>

Soru Şekli (Hıraw Formahı)

Başkurt Türkçesinde {-p} *ultıra* analitik yapısının soru şekli, {-A/-y} fiil çekim eki ile çekimlenmiş yardımcı fiile, {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>külŭp ultırammı</i> “gülüyor muyum”	<i>külŭp ultırabızmı</i>
2. şh. <i>külŭp ultırahıñmı</i>	<i>külŭp ultırahıgızmı</i>
3. şh. <i>külŭp ultıramı</i>	<i>külŭp ultıra(lar)mı</i>

2.2.2.5.2. İşlevler

2.2.2.5.2.1. Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket

Başkurt Türkçesinde, {-p} *ultıra* analitik yapısı ile fiil çekiminde konuşucunun doğrudan deneyimlerini ve bu doğrudan deneyimleri vasıtasıyla edindiği bilgiyi işaretlemesi söz konusudur. Konuşucunun doğrudan deneyimleri yoluyla işaret ettiği bilgi, süreklilik görünüşüne sahiptir ve çoğunlukla konuşma anında gerçekleşmekte olan hareketle ilgilidir.

Aşağıdaki 1. metinde bekçinin, karşısındaki kişiye yönelik ifade ettiği cümlelerinde ilk olarak bir çıkarım söz konusudur. İlk cümlesinde bekçi, Ak hanımefendinin bugün meclise geldiğinde hatırlatmaları aklına getirmiş olduğunun çıkarımını yapmış ve ardından yine başka bir olasılık cümlesi kurmuştur. Orada ona baskı yapabileceklerini söyledikten sonra ise, karşısındaki muhatabına *Ä hin, batşa sapqını bula tūrūp ta, ũşūnda yükä säynäp ultırahıñ* cümlesini söylemektedir. Bu cümlesiyle bekçi, duyuları yoluyla edindiği doğrudan deneyimini ifade etmektedir. Konuşucunun bu doğrudan deneyimini aktardığı hareket, sürekli bir görünüşe sahiptir. Yani, bekçi, sürekliliğe sahip olan ıhlamur çiğneme işini duyuları yoluyla algılamış ve bu doğrudan deneyimini de {-p} *ultıra* analitik yapısıyla işaretlemiştir.

- 1) — *Bızzıñ aq bikä hinñ şul işkärtñwıñdı xätñmä tüşürgändır äli büğüngü mäjliskä barmay qarışqanda! — tip ĩp aldı tıǵı tıldär haqsı. — Unı küslük ilän äpkittäär, unda la qıyrıtıwzarı mümkün. Ä hin, batşa sapqını bula tūrūp ta, ũşūnda yükä säynäp ultırahıñ.* (BR, 353) “— Bizim Ak hanımefendi, bugünkü meclise gelip katıldığı zaman senin hatırlatmanı aklına getirmiştir! — diye tarttı o geveze bekçi. — Onu zorla götürdüler, orada da baskı yapmaları mümkün; ama, sen padişahın ulağı olarak, burada ıhlamur çiğniyorsun.”

2. metinde, eser kahramanı Yemiş, Kulluntay hakkında bir kitap okumuş ve bu okuduklarından sonra kendi kendine hayıflanmaya başlamıştır. Kulluntay'ın on üç yaşında inkılap savaşına girmiş olmasına karşın, kendisinin hâlâ gençlik teşkilatına girip girmeme konusunda tereddütleri olmasına kızıp kendi kendine sinirlenmektedir. Bu duygusunu cümlesinde ifade ederken {-p} *ultıra* analitik kuruluşu ile çekimlenmiş *iklänp ultıram* yüklemine kullanmıştır. *haman* zaman zarfıyla desteklenen bu fiil çekimi, Yemiş'in şüphe içerisinde olma durumunun daha önceden var olduğunu ve konuşma anında da bu durumun devam ettiğini ifade etmektedir. Yemiş, konuşma anında devam etmekte olan bu hareketi ifade ederken aynı zamanda doğrudan deneyimleri yoluyla vakıf olduğu bir bilgiyi de bildirmektedir.

2) *Küllüntay xaqında uqıǵas, Yımış taǵı uyn üzñä küsırp, büşünp kittı.*

«Bına bit, nındäy däwırzä un üs yäşñän revolyutsion küräş yulına başqan ul! Ä min un altı yäştä bınawı zamanda haman komsomolğa inırǵämı-inmäşkämıälıtip, **iklänp ultıram!** İy aǵhızlıq! İy arttalıq! Ana bit, üzñbızzä gñä tüǵıl, bütä dünya külämındä xızmätsän xalıqtıñ baxılı üsün küräş alıp barǵan nındäy qatındar bar! İx, şular kıwık bulǵay inıl..

(ZB, 342) “Kulluntay hakkında bir şeyler okuyunca, Yemiş tekrar düşüncesini kendine yöneltip, sinirlendi. İşte, nasıl bir devirde on üç yaşında inkılap savaşına girmiş o! Ama ben on altı yaşında, böyle bir devirde, hâlâ gençlik teşkilatına girmeli mi girmemeli mi acaba diye tereddüt ediyorum! Ey şüursuzluk! Ey gerilik! İşte, sadece kendimize değil, bütün dünya üzerinde çalışan halkın geleceği için savaşa giren nice kadınlar var! Eh, şunlar gibi olsaydın ya!...”

3. metinde, eser kahramanı Enif Keyum, görüşmeler esnasında sinirlenmiş ve yumruğuyla kürsüye vurmak suretiyle gürültüyü dindirmiştir. Ardından sarfettiği — *İyİ tıǵlap ultıram, tıǵlap ultıram, yıılıştıñ his tütürüǵı yuq, aǵay-ñı* cümlesiyle, görüşmeler boyunca sürekli dinlediğini ve toplantının hiç sağlam olmadığı görüşüne ulaştığını ifade etmiştir. Onun bu cümlesinde *tıǵlap ultıram* çekimli fiilini ardı ardına

iki defa kullanması da sürekli yapılan hareketin devamlılığını pekiştirmektedir. Konuşucu konumundaki Enif Keyum'un karşısındakilere bildirdiği dinleme hareketi hem sürekliliğe sahiptir hem de onun doğrudan deneyimini ifade etmektedir.

- 3) *Yaray, yǎdi ängämä barganda ıstı külkügä bürma! — Änif Käyum tribuna taqtahın yüzrügü mñän tuqldatıp tüyürgä kırıştı Şaw-şıw küskä tındı. — İyİ, tuqlap ultıram, tuqlap ultıram, yıyılıştıñ his tütürügü yuq, ağay-ñı. Bit yäştär turahında hüyläşkändä iklätä-üslätä talapsanlıq käräk tä baha. Yuğihä, üzgİzgä mäglüm, bİräwzärİ müxäbbät zarın huza, bütändärİ sinfi düşmandı yaqlargä ündäy. (ÜY, 71) “Tamam, ciddi bir görüşmeye gittiğinde, işi komikliğe çevirme! — Enif Keyum kürsünün tahtasını yumruğuyla takırdatıp dövmeye başladı. Gürültü zor dindi. — Evet, dinliyorum, dinliyorum, toplantının hiç sağlamlığı yok, ağabey-kardeş. Gençler hakkında konuşurken iki kat üç kat titizlik gerekli. Yoksa, sizce de malum birileri muhabbetini ve derdini genişletir. Hepsi sınıfsal düşmanı savunmaya çağırır.”*

Aşağıdaki 4. ve 5. metinlerde de {-p} *ultıra* analitik yapısının bu işlevini görmek mümkündür.

- 4) *Armiyağa alıngandarzı yıyıw häm üzatıw punktına üsünsü kündü kiskä awıstırıp kilp yıtı Musa. Bİyİk qıyma mñän uratıp alıngan mayzandıñ här yağında tip äytİrlİk ikİ qatlı ağas qazarmalar urınlaşqan. Qazarmalar aldında üzün İskämyälärzä türküm-türküm bulıp İshİzİlİktän irİkkän yäş yİğİttär gäpläşİp ultıra. Türkümdärzİñ bİrİhİndä Başkırtsa hüyläşhālär, ikİnsİhİndä — russa hügİnālär. (MB, 18) “Musa orduya alınanları toplama ve gönderme merkezine üçüncü gün akşama doğru ulaştı. Yüksek bir duvarla çevrelenen meydanın her tarafında bir o kadar iki katlı ağaç kışlalar yerleşmiş. Kışlaların önünde uzun iskemlelerde de*

grup grup olup, işsizlikten başıboş kalmış genç delikanlılar sohbet ediyor. Grupların birinde Başkurtça konuşsalar, diğerinde Rusça sövüyorlar.”

- 5) Äkiättärzä yazğansa, hıw hülügü, İlyas - bisara - başı-tüyağı mñän
ğasıq buldı, buğay: küzzärñ kızğan ala almay, dārış buyı unı gına
küzläp ultıra. Uqıtıwsığa unıñ yawap birññ kütä, unıñ tawışın,
yılmayıwın yarata. İy, säğättär buyı unı tıñlarğa, kññ buyı yılmayıwın
küzzätñgä riza... (U, 257) “Masallarda yazdığına göre, su sülüğü, İlyas -
biçare- baştan aşağıya âşık oldu galiba: Gözlerini kızıdan ayıramıyor, ders
boyunca sadece onu gözetliyor. Onun öğretmene cevap vermesini
bekliyor. Onun sesini, gülüşünü seviyor. Evet, saatler boyunca onu
dinlemeye, gün boyunca gülüşünü izlemeye razı...”

2.2.2.6. {-p} yata

2.2.2.6.1. Kullanım

{-p} yata analitik kuruluşu, zarf-fiil eki almış bir ana fiilden sonra, {-A/-y} fiil çekim eki ile çekimlenmiş yat- yardımcı fiilinin kullanılmasıyla oluşur. Bu yapının şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. uqıp yatam “okuyorum”	uqıp yatabız
2. şh. uqıp yatahıñ	uqıp yatahıǵız
3. şh. uqıp yata	uqıp yata(lar)

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Bu analitik yapının olumsuzu yardımcı fiile {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Yapının olumsuzluk çekimi, hareketin konuşma anında gerçekleşmediğini ve bu andan sonra da gerçekleşmeyeceğini ifade eder.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>barıp yatmaymun</i> “gitmiyorum”	<i>barıp yatmaybız</i>
2. şh. <i>barıp yatmayhuñ</i>	<i>barıp yatmayhıgız</i>
3. şh. <i>barıp yatmay</i>	<i>barıp yatmay(zar)</i>

Soru Şekli (Hüraw Formahı)

Başkurt Türkçesinde bu kuruluşun soru şekli, {-A/-y} fiil çekim eki ile çekimlenmiş yardımcı fiile {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yazıp yatammı</i> “yazıyor muyum”	<i>yazıp yatabız mı</i>
2. şh. <i>yazıp yatahuñ mı</i>	<i>yazıp yatahıgız mı</i>
3. şh. <i>yazıp yatamı</i>	<i>yazıp yata(lar) mı</i>

2.2.2.6.2. İşlevler

2.2.2.6.2.1. Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket

Başkurt Türkçesinde {-p} *yata* kuruluşu da yine konuşucunun bizzat içinde bulunup yaşadığı deneyimleri ve bu deneyimleri yoluyla edindiği bilgilerini karşısındakine bildirmesini ifade etmektedir. Konuşucunun kendi tecrübeleri yoluyla edindiği ve karşısındakine bildirdiği bu çeşit eylemler, belirli bir süre devam etmiş ve

konuşma anında da hâlâ devamlılık arz etmektedir. Dolayısıyla da süreklilik görünüşüne sahiptir.

Aşağıdaki 1. metinde eser kahramanı Rusya ile ilgili bir değerlendirme yapmaktadır. Bu değerlendirmesinde, Rusya'nın kalabalık nüfusundan faydalanarak kendinden daha az halkları kırıp geçirdiğini ve hâkimiyeti altına aldığını ifade ettiğini belirttikten sonra, cümlesini .. *bıwattar buyına ışı yırzır baylıgın kimırıp yata* şeklinde bitirmiştir. Burada eser kahramanı *bıwattar buyına* zaman zarfıyla da Rusya tarafından söz konusu yerlerin zenginliğini sömürme eyleminin belirli bir süredir devam ettiğini vurgulamaktadır.

- 1) *Ul tik üzırır küp hanlı bulıwınan, ışı qıtqala tıtqan xälınan fayzalanıp, üzırın tübän kimäldägır qäbilälärzır xalıqtarır kırıp, yırır ut, qan mınan başıp alğan da şunu Tıwğan ilır, «Büyük, bırzüm häm bülgılänmäs Räsäy» tip ıgıan itkän häm bıwattar buyına ışı yırzır baylıgın **kimırıp yata**.* (ULT, 18) “O kendisinin sayısının fazla olmasından, bu kıtaları elinde tutmasından faydalanarak, kendinden aşağı seviyedeki kabileleri, halkları kırıp geçirip onların yerlerini ateş ve kanla almış ve memleketim, ‘Büyük, müşterek ve bölünmez Rusya’ diye ilân etmiş ve yüzyıllardır bu yerlerin zenginliğini sömürüyor.”

2. örnekte jandarmaların Devlethan'ın evine geldiği anlatılmaktadır. Askerlerin hepsi, aranan kaçağın Devlethan'ın evinde olduğunu düşünmektedirler. Bu ifade edildikten sonra *Şul Däwlätxan gına bütä qasqındı üzırınä yäşırıp yata* cümlesi ile, Devlethan'ın kaçakları saklama işini sürekli yaptığı vurgulanmaktadır. Devlethan'ın bu şekilde kaçak ve hırsızları saklama işi süreklilik arz etmektedir. Yazarın bilgisi dahilinde olan ve sürekliliğe sahip bu hareket cümlede {-p} *yata* analitik kuruluşu ile işaretlenmiştir.

- 2) *Jandarmdar, älbittä, tura Däwlätxan — Xan Däwlätkä üyünä kildİ. Bİräw zä bİl qıt üsküs talawzıı xäyläkär bayzan başqa atqarılmawına şıklänmäy. Şul Däwlätxan gına bütä qasqındı üzİnä yäşİİp yata, bİr ul gına şuğa hälätİ, bütä uğrılıqtıı yİp üsü uğa kilİp tüynälä. (U, 56)*
- “Jandarmalar, elbette doğru Devlethan’a — Han Devlet’in evine geldi. Hiçbirinin de bu ödü kopmuş yağmacının hilekâr zenginden başka bir yere kaçmadığına şüphesi yok. Bu Devlethan da bütün kaçakları saklıyor, o da bu konuda kabiliyetli, bütün hırsızlıklarda ipin ucu ona gelip düğümleniyor.”

3. metinde eser kahramanının kendi içine kapandığı; ancak, daha sonra birilerine danışma ihtiyacı duyduğu ifade edildikten sonra, *Qülümbät tirmähİndä bİklänİp yata* cümlesi yer almıştır. Bu cümlede, Külümbet’in çadırına kapanmasının sürekli bir hareket olduğu {-p} *yata* kuruluşu ile ifade edilmiştir. Konuşucunun bilgisi dahilindeki bu sürekli hareket söylendikten sonra, devamında Külümbet’in hiç kimseyi yanına yaklaştırmaması da {-A/-y} fiil çekim eki ile ifade edilmiştir.

- 3) *Täwzä üz-üzİnä yümülüp yandı-küyzü, huŋgaraq kİm mİnändİr asıqtan-asıq hüyläşİp, känäşläşİp alıw kärkeklİğİn tüya başlanı. Qülümbät tirmähİndä bİklänİp yata, İrgähİnä bİräwzİ lä indİrmäy. Yulaman üzaqlanı. Hizgİr Şämsiyä irİnİ kİmdİ kİtkänİn tüyümlap ultıra ikän, haq qına äytİp kuyzı:... (BR, 433)* “İlk başta kendi içine kapanıp üzüldü, sonra birileriyle açık açık konuşup, danışma gereği duymaya başladı. Külümbet çadırına kapanıyor, yanına hiç kimseyi sokmuyor. Yulaman durdu. Hassas Şemsiye, kocasının kimi beklediğini önceden seziyormuş, açıkça söyledi: ...”

Aşağıdaki 4-6. örneklerde de {-p} *yata* analitik kuruluşu ile süreklilik arz eden iş, oluş ve hareketlerin ifade edilişini görmek mümkündür. Bu üç metinde

kullanılan *yäşäp yata* çekimli fiili, cümlelerin öznelere tarafından gerçekleştirilen ve süreklilik arz eden bir hareketi ifade etmektedir. 4. metinde *Karwansı Ümürzaq ta üşünda yäşäp yata*; 5. metinde *Läkin bĭzzĭñ yaqta işkĭ tärıptär yäşäp yata*; 6. metinde ise *Yĭmähä, anaw Sajidähĭ bında yäşäp yata bit äĭ* cümlelerinde süreklilik ifade eden eylemleri görmek mümkündür. Bütün bu cümlelerde, konuşucunun bizzat içinde bulunup yaşadığı doğrudan deneyimini aktarması ile birlikte, doğrudan deneyimler yoluyla kazanılan bilgiye işaret eden bu olay ve durumlar, konuşucunun önermesini söylediği anda, bu anın öncesinde ve sonrasında devamlılık arz eden süreklilik görünüşüne sahiptir. Kervancı Umurzak'ın burada yaşaması işi, konuşma anından önce ve sonra da devam etmektedir.

- 4) *Yalqınbay qızın ikĭ yĭyänĭ mĭnän üzñä küsĭrĭp alırğa intılıp qararı, tik Zührä rizalaşmanı. Karwansı Ümürzaq ta üşünda yäşäp yata, yürt-qaraltılarnı nığıta birä, süñki Süqsündüñ qabat tĭrĭlĭp kitĭrĭnä ışana. Baş üřta Xürmät şulay uq urınan quzğalmanı — nisĭk taşlap kithĭñ ul üzñ kĭřĭ itkän bĭyzĭñ gailähĭñ!* (BR, 267) “Yalkınbay, kızını iki torunuyla birlikte kendisine taşıma hevesindeydi. Fakat Zühre bunu kabul etmedi. Kervancı Umurzak da burada yaşıyor, evini barkını sağlamlaştırıyor. Çünkü Suksun'un tekrar canlanıp geleceğine inanıyor. Baş usta Hürmet yerinden kımıldamadı — o kendisini yetiştiren adamın ailesini nasıl bırakıp gitsin!”

- 5) — *Qayhu arala şulay üzgärĭp kittĭñ äĭ hin? Aptırayım,— tip büldĭrĭzĭ Zakir unı.— Äĭ qasan ğıma... Xätĭrläyhĭmĭ ikän, batşa tüşürülğan... Vaqıtlı xükümät qūlatılğan mäl... Lăkin bĭzzĭñ yaqta işkĭ tärıptär yäşäp yata...* (Uĭ, 68) “— Sen ne zaman böyle değıştin? Şaşıyorum, — diye Zakir onun sözünü böldü. — Hani ne zaman... Hatırlıyor musun ki, padişah düşürölmüş... Geçici hükümetin devrildiğı zaman... Fakat bizim taraflarda eski düzen yaşıyor.”

- 6) *Artaban nisğıräk dawam itırgä huñ bıl tırmuştü? Hağınıp qaytha la, awılta tırıp sızay almaş kıwıñ ul. Kümäk kışılär arahında ıñläp ıyrängängülır indı, küñılı nisıktır yññnhıräp tırğan humaq. Tik qayza sıgıp kitırgä? Yñmähä, anaw Sajidähı bında yäsäp yata bit älı. (NM, 243)* “Sonra bu hayatı nasıl devam ettirmeli? Özleyip dönse de, köyde durup dayanamaz gibi o. Birçok kişinin arasında çalışıp öğrenmiştir artık, gönlü ne zamandır kendini yetim hissediyor gibi; ancak, nereye gitmek gerek? Ayrıca, işte Sajide’si de burada yaşıyor.”

Aşağıdaki 7. ve 8. metinler de {-p} yata kuruluşunun bu tarz işlevine örnektir.

- 7) *Ğäyññ yuq ikän, niñä tışñ-tırnağın mñän qarşı tırmayhuñ? Niñä qılmağan yñäyättı üz ıstıñä alahuñ? Timäk, ıñläp ılgürmägän yawızlıgıñ fırsat kütüp yata. Tıstan safhuñ, ä ıññ tulı ıw. Yuğihä, ısn Bolşeviktıñ, ılñmdän, yazanan qurqıp, yuqtı bar itıp hıyläwı kılkü lä baha... (ÜY, 110)* “Suçun yokken neden dışınla tırnağınla mücadele etmiyorsun? Neden işlemediğin bir cinayeti üzerine alıyorsun? Demek ki, olgunlaşmamış kötülüğün fırsat bekliyor. Dışarıdan safsın ama için kin dolu. Yoksa gerçek bir Bolşevik’in ölümünden, cezadan korkup yok olanı var etmesi gülünç tabi...”
- 8) *Üzgärzñı, qartayzıñı ikän? Ä in yamanı — unıñ kñmlıgı, nisık kñn itıwı, nındäy qaraşta bulıwı bildähız. Xäzısä Barlasownanı unan baş tartırğa ındärlık bulgas, Buranşındıñ kirı qaqqıñız faşlawı dälildärı barmı? Zıfär unda, Frantsiyala, bızñıñ ilgä qarşı yawızlıq qılıp yatamı? Yuq, ıññna sıkgırılıq tügıl bıl ıstıñ. (ÜY, 125)* “Değişt mi, yaşlandı mı acaba? Ama en kötüsü — onun kim olduğu, günlerini nasıl geçirdiği, görüşünün ne olduğu belirsiz. Hezise Barlasovna’yı onu reddetmeye ikna edince,

Buranşin' in reddedilemez açık delilleri var mı? Züfer orada, Fransa'da, bizim ülkemize karşı kötülük yapıyor mu? Yok, bu iş sona erecek gibi değil.”

2.2.2.6.2.2. Doğrudan Deneyim; Sürekli Nitelik, Tasvir

Başkurt Türkçesinde tıpkı {-A/-y} fiil çekim ekinde olduğu gibi, {-p} *yata* analitik kuruluşu ile de konuşucu ya da yazar tarafından gözlemlenen hareket ve olayların tasviri yapılmaktadır. Tasvir edilen olay ya da durum, konuşucu ya da yazar tarafından gözlemlendiği sırada devam etmektedir. Yani konuşucu, hâlihazırda devam etmekte olan hareket ya da duruma beş duyu organıyla bizzat şahit olmakta ve edindiği bu bilgisine işaret etmektedir. Bağlam ya da cümle herhangi bir romandan alınmışsa, yazar, hareket ya da durumu gözlemleyerek değil; ama, hayalinde tasavvur ederek de o anda olayı devam ediyormuş gibi anlatabilir. Bu üslupla yazar, olay ya da durumları okuyucunun gözleri önüne canlı bir şekilde sunmayı hedefler. Burada da bir tasvirden bahsedilebilir. Neticede, okuyucu okuduğu tasvirlerin yazarın gözüyle gördüğünü, kulağıyla işittiğini ya da hisleri yoluyla yaşadığını farz etmekte ve muhayyilesinde söz konusu manzarayı canlandırmaktadır.

Aşağıdaki 9. metinde komutan Murtazin ve bir asker arasında gergin bir konuşma geçmektedir. Askerin komutanına olan tutum ve davranışlarından, azimli yüzünden, gururlu bir şekilde rapor verişinden hareketle yazar, komutana, seni komutanım olarak tanımlıyorum dercesine bir tavrın sezildiğini ifade etmektedir. Bu cümleleriyle yazar, askerın komutanı karşısında nasıl bir tutum içerisinde olduğunu okuyucuya tasvir etmektedir. Yazarın anlattığı bu durumda hareket ifade edildiği anda hâlâ devam etmektedir.

9) — *Kombrig Murtazin!* — *tinĭ lä generalğa tĭkäldĭ. Unıñ şulay kilĭp*

inĭşĭndä lä, üzĭñ tütüşü, tākäbbĭr doklad birĭwĭ, qūyaşqa yaŋan täwäkkäl

yüzündä lä, min hinĭ komandırım itip tanımayım, tigän işara yarılıp yata.

(ULT, 23) “—Tugay komutanı Murtazin! — dedi ve generale karşı yöneldi. Onun böyle gelip girmesinde de, davranış tarzı, gururlu rapor verışı, güneşe benzeyen azimli yüzünde de ben seni kumandanım olarak tanımıyorum şeklinde bir işaret seziliyor.”

10. metinde yine yazar tarafından bir tabiat tasviri ile karşılaşmaktayız. Bu tabiat tasviri, güneşin doğma vakti olduğunun söylenmesiyle başlamakta ve çayırılıkta tatlı, hoş bir kokunun dalgalandığının, çiçeklerin çiğ tanelerinde gökkuşağının binbir renginin ışıldadığının, kurbağaların vırakladığının, guguk kuşlarının ötüştüğünün söylenmesiyle devam etmektedir. Bütün bu manzara, yazarın gözünden anlatılmakta ve {-p} *yata* analitik kuruluşu ile başlayan tasvir, Başkurt Türkçesinde benzer fonksiyon için kullanılan {-A/-y} fiil çekim eki ile devam etmektedir. Bu manzaradaki hareket ve olaylar yazarın ifade ettiği anda devam etmekte olduğu gibi aynı zamanda süreklilik arz etmektedir.

10) *Qüyaş äli ğnä qalqıp kilgän saq inİ. Mñ tñrlü näfis säskälär mñän bizälgän sabınlıq, is kitkış tatlı xuş yış bürküp, yay ğına tulqınıp yata, säskä tajdarına qunğan ısıq tamsıalarında yäygür şmäkäyzärİ yñıldäy, tüñäräk küldä ärmändälr baqılğaşa, kül sitñdägİ mühäbät tiräktä haqawlana başlağan käkük saqıra: —Käk- käk- kuk. (Uİ, 20)* “Güneşin doğduğu vakit idi. Bin türlü harika çiçekle bezenmiş çayırılık, iç alıcı tatlı hoş bir koku yayılıp, yavaşça dalgalanıyor, çiçeklerin tacına konan çiğ damlalarında gökkuşağının desenleri ışıldıyor, yuvarlak gölde kurbağalar vıraklıyor, gölün kenarındaki muhabbet kavağında ötmeye başlayan guguk kuşu bağırıyor: — Gu- guk- guk.”

11. örnekte metin, konuşucu ya da anlatıcının delile dayalılık işaretleyicilerini kullanmasıyla başlamıştır. Bütün eşyaların halının üzerine serilmiş olduğu bilgisi, doğrudan şahit olunmuş bir bilgi değildir. Konuşu ya da anlatıcı eşyaların yere serildiğini görmemiştir; ancak, daha sonra bütün bu çeşitli eşyanın güneş ışıklarının altında parlayıp göz kamaştırması, bizzat konuşucunun deneyiminin ifadesidir. Bu

durum, konuşucu tarafından bizzat görülmüş ve hissedilmiştir ve konuşma anında da süreklilik arz etmektedir.

- 11) *Ular bütä tawarzarın balaş üştünä tızıp halğandar. Türlü-türlü bıyala hizäptär, tüymälär, bıyala qaşlı qaptırmalar, yızıktär, baldaqtar, tağı ällä ni xätlä yıldırawıqlı bütän vaq-tüyäktär qıyaş nuri aştında yımıldaşıp, küz qamaştırıp yata.* (ZB, 140) “Onlar bütün mallarını halının üzerine dizip sermişler. Türlü türlü cam düğmeler, kopçalar, cam kaşlı tokalar, yüzükler, bilezikler, daha da ne kadar parlak öte beri, güneş ışıklarının altında parıldayıp göz kamaştırıyor.”

Aşağıdaki 12. ve 13. metinlerde {-p} yata kuruluşunun Başkurt Türkçesinde tasvir için kullanılışına örnekler yer almaktadır.

- 12) *Bır sak ukıtıwsı Xänifä apayzarı üşünda ekskursiyağa alıp kilğändä: — Bında bürüngü kışılär yäşägän bulha käräk, — tip tä hüylägäynİ. Ä qaya başına mñnhäñ, bütä tirä-yaq us tübündägİ kñwık yäyräp yata.* (KKTY, 223) “Bir zaman öğretmen Henife ablaları buraya geziye geldiğinde: — Burada eski insanlar yaşamış olmalı — demişti. Kayanın başına çıksan, bütün çevre avucunun içinde gibi duruyor.”
- 13) *Tısalğan attar yır başındağı qawlanga yäbşkäş, malayzar äsäyzäriñ quyğan tüksayzarın aqtarığa tütündü. Ular tüşkä awılğa qayıp yürümäyzär, ni tihäñ dä, alısqına. Ä attarğa bıl bigıräk tä qulay — bında ülän, aşap qına bütür, ä yıında sıltrap şışmä ağıp yata.* (KKTY, 246) “Dolaşan atlar yerdeki geçen yıldan kalma otlara yapışınca, çocuklar annelerinin koyduğu çantalara bakmaya başladılar. Onlar akşam köye dönmeyecekler, ne de olsa uzak; ama, bu atlara çok uygun — burada ot, yedikçe biter. Kanalda da şakırdayan bir pınar akıyor.”

2.2.2.6.2.3. Tarihî Delillere Dayalı Bilgi; Geçmiş Zaman

{-A/-y} fiil çekim ekinin fonksiyonlarından bahsedilirken, onun bazen edebî eserlerde bir üslup özelliği olarak tarihî şimdiki zamanı ifade etme özelliğine değinilmişti. İşte Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim eki gibi, tarihî şimdiki zamanı ifade eden bir başka yapı {-p} *yata* analitik kuruluşudur. Bu kuruluşla da konuşucu ya da anlatıcı, geçmişte olup bitmiş, kendisinin bizzat içinde bulunduğu bir olay ya da durumu anlatarak, dinleyici ya da okuyucunun gözleri önünde bu olay ya da durumu daha canlı hâle getirmek istemektedir.

Aşağıdaki 14. metinde böyle bir durum görülmektedir. Eser kahramanı sözlerine *Bř kis şulay ütkändär turahında hüyläşp yatabız* cümlesiyle başlamıştır. Cümledeki *bř kis* zaman zarfı olayın geçmişte yaşanıp bitmiş olduğu bilgisini vermektedir. Konuşma eylemi olmuş bitmiştir. Konuşucu bizzat içinde bulunduğu bu doğrudan deneyimini {-DX} fiil çekim eki ile değil de {-p} *yata* kuruluşu ile ifade ederek, olayı hem dinleyiciye ve konuşma anına daha da yaklaştırmakta hem de geçmişte kalan konuşma eyleminin yine geçmişteki o süreç içerisinde sürekliliğini vurgulamaktadır.

- 14) *Bř kis şulay ütkändär turahında hüyläşp yatabız. Väsilä tıǵıläy äylänä, bılay äylänä, bř hüž başlay ǵa taşlay. Hizp tıram, nizp äytķñı kilä lä, tik yayın taba almay. Minñ hüzgä lä ällä nisķ kñä yawap birä. Břäy nāmä hıray ǵa üzı tılamay.* (ULT, 412) “Bir akşam böyle geçmişte olanlar hakkında konuşuyoruz. Vesile, bir o tarafa dönüyor, bir bu tarafa dönüyor, bir söze başlıyor sonra susuyor. Seziyorum, bir şeyler söylemek istiyor da, yalnız, fırsatını bulamıyor. Benim sözlerime de öylesine cevap veriyor. Birşeyler soruyor ama dinlemiyor.”

2.2.2.7. {-p} yŭrŭy

2.2.2.7.1. Kullanım

{-p} yŭrŭy analitik kuruluşu, zarf-fiil eki almış olan bir asıl fiilden sonra, {-A/-y} fiil çekim eki ile çekimlenmiş yŭrŭ- yardımcı fiilinin kullanılmasıyla meydana gelir. Bu yapının şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. yazıp yŭrŭyŭm “yazıyorum”	yazıp yŭrŭybŭz
2. şh. yazıp yŭrŭyhŭŋ	yazıp yŭrŭyhŭğŭz
3. şh. yazıp yŭrŭy	yazıp yŭrŭy(zär)

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Başkurt Türkçesinde {-p} yŭrŭy kuruluşunun olumsuzu yardımcı fiile {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır. Bu yapının da olumsuzluk çekimi, hareketin konuşma anında gerçekleşmediğini ve bu andan sonra da gerçekleşmeyeceğini ifade eder.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. bŭlŭp yŭrŭmŭymŭn “bilmiyorum”	bŭlŭp yŭrŭmŭybŭz
2. şh. bŭlŭp yŭrŭmŭyhŭŋ	bŭlŭp yŭrŭmŭyhŭğŭz
3. şh. bŭlŭp yŭrŭmŭy	bŭlŭp yŭrŭmŭy(zär)

{-p} yŭrŭy yapısının olumsuzluk şekli, zaman zaman yapıdaki asıl fiilin {-mA-} olumsuzluk ekini almasıyla da yapılmaktadır. Bu durumda yardımcı fiil tıpkı olumlu çekimde olduğu gibi {-A/-y} fiil çekim eki ile çekimlenmektedir. Bu şekildeki olumsuz çekim aşağıdaki gibidir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>bîlmäy yŭrŭyŭm</i> “bilmiyorum”	<i>bîlmäy yŭrŭybŭz</i>
2. şh. <i>bîlmäy yŭrŭyhŭŋ</i>	<i>bîlmäy yŭrŭyhŭgŭz</i>
3. şh. <i>bîlmäy yŭrŭy</i>	<i>bîlmäy yŭrŭy(zär)</i>

Soru Şekli (Hŭraw Formahı)

Bu analitik kuruluşun soru şekli, {-A/-y} fiil çekim eki ile çekimlenmiş yardımcı fiile {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Konuşucu bu yapının olumsuzu ile, konuşma anında herhangi bir iş, oluş ya da hareketin devam edip etmediğini muhatabına sormaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>uqıp yŭrŭyŭmmŭ</i> “okuyor muyum”	<i>uqıp yŭrŭybŭzmŭ</i>
2. şh. <i>uqıp yŭrŭyhŭŋmŭ</i>	<i>uqıp yŭrŭyhŭgŭzmŭ</i>
3. şh. <i>uqıp yŭrŭymŭ</i>	<i>uqıp yŭrŭy(zär)mŭ</i>

2.2.2.7.2. İşlevler

2.2.2.7.2.1. Doğrudan Deneyim; Sürekli Hareket

{-p} *yŭrŭy* kuruluşu ile konuşucu ya da anlatıcı, doğrudan deneyimleri yoluyla edindiği bilgisine işaret etmektedir. Doğrudan deneyimler yoluyla edinilen bu bilginin içerdiği olay ya da durum süreklilik arz ederek süreklilik görünüşü sergiler. Konuşucu ya da anlatıcı tarafından işaretlenen hareket devamlı ve sürekli. Söz konusu bu hareket konuşucu ya da anlatıcı tarafından doğrudan deneyimleri vasıtasıyla edinilmiş bir bilgi olmasa da bir kesinliğe sahiptir. Dolayısıyla {-p} *yŭrŭy* kuruluşuyla doğrudan yaşanmamış olsa bile, bu kesin önermeye de işaret edilebilir.

Aşağıdaki 1. örnekte eser kahramanlarından biri olan Sehibe'nin hayatı hakkında bilgi veren yazar, Sahibe'nin babası tarafından ihtilale kadar Bağostan Hanım'ın öğretmenlik kursunda okutulduğu bilgisini verdikten sonra, Sehibe'nin ihtilalin ardından öğretmenlik yapmaya başladığını söyler. Bu cümlelerin ardından gelen Sehibe'nin babasının sahip olduğu saygın işini bırakıp, kasabada eğitim işinde çalışıyor olması *ışlāp yŭrŭy* çekimli fiili ile işaretlenmiştir. Burada yazar, devam etmekte olan çalışma işi hakkındaki kesin bilgisini işaretlemektedir.

- 1) *Atahı unı revolyutsiyağa xätlŭ ük Bağbŭstan xanımdıŭ mŭğällimälär kursında uqıtqan. Unan, revolyutsiya bulğas, Säxibä tutaş mŭğällimälŭkkä tŭtŭngan. Unıŭ atahı la, xäzrätligŭn taşlap, xäzŭrgŭ kündä volosta, mäğarif ışındä **ışlāp yŭrŭy**.* (Uİ, 202) “Babası ihtilale kadar onu Bağbustan Hanım'ın öğretmenlik kursunda okuttu. Ondan sonra ihtilal olunca, Sehibe kız öğretmenlik yapmaya başladı. Onun babası da saygın işini bırakıp şimdi kasabada eğitim işinde çalışıyor.”

2. metinde de yine eser kahramanının sürekli bir harekete ait kesin önermesini ifade edişini görüyoruz. Eser kahramanının 1914 yılından beri nesilleri kana buladıklarını söylediği cümlesinde {-p} *yŭrŭy* analitik kuruluşunu kullanması, hareketin 1914 yılından konuşma anına kadar devam ettiğini işaretlemektedir. Önermedeki hareketin konuşma anından sonra da devam edeceği anlaşılmaktadır.

- 2) — *Un dürtŭnsŭ yıldan birlŭ tubıqtan qan **kisŭp yŭrŭybŭz**. Haman tuymanıŭmı mäğänähŭz huğıştan? Bınaw xäldärzän azaq bŭzgä urın barmı Räsäyözä? — tigäynŭn, Ŭrlŭw bayağınan yaman yandırılanıŭ:...* (ÜY, 156) “—1914 yılından beri nesilleri kana buluyoruz. Hâlâ manasız savaşa doymadın mı? Bu kadar şeyden sonra bize Rusya'da yer var mı? — demiştim. Urluw bayağı kötü hararetlenip:...”

3. metinde eser kahramanı hakkında bilgi verilirken, *Ul hār saq bīr kūtūw bala ħyārtīp, ūzūn-ūzūn başp, yugīrā-atlap yūrūy* cümlesiyle sürekli yapılmakta olan çocuklarla birlikte koşma işine işaret edilmektedir. Her zaman yapılan bu iş anlatıcının kesin bilgisi dahilindedir ve bu kesin önermeye de işaret söz konusudur.

3) *Ul hār saq bīr kūtūw bala ħyārtīp, ūzūn-ūzūn başp, yugīrā-atlap yūrūy.*

Qayzalır aşığa, niżīr ħlāy, balalar mīnān tūrlū uyındar ūyūştūra. Ularzı uram buylatıp yırlatıp alıp yūrūy. Ul ūzī lā küptān tūgīl gīnā ūşū balalar yūrtūnda tārbiälāngān. (ZB, 69) “O her zaman bir sürü çocuğu yanına alıp uzun uzun adım atıp, koşuyor. Bir yerlere acele ediyor, bir şeyler yapıyor, çocuklarla çeşitli oyunlar oynuyor. Onlara sokak boyunca şarkı söylüyor. O, kendisi de yakın zaman önce bu çocuk yurdunda yetişmiş.”

Aşağıdaki 4.-7. metinlerde {-p} *yūrūy* analitik kuruluşunun bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

4) *Ällä Alışanıñ atahı Nikita İvanoviç xaqında yazırğamı? Ul bit Yīmīştīñ*

atahınıñ yān duşı, kūrāştāşī bulğan. Xāzīr ulı mīnān yarışıp Sovyet-partiya maktābında uqıp yūrūy. Ūzī şunday yūr hüzlī, kūr kūñlīlī kīşī. (ZB, 153) “Acaba Alişan’ın babası Nikita İvanoviç hakkında yazıyor mu? O, Yimiş’in babasının can dostu, mücadele arkadaşymış. Şimdi oğluyla yarışıp Sovyet partisinin okulunda okuyor. O böyle hızlı konuşan, sağlam gönüllü bir kişidir.”

5) *Yazır ul, yazır! — Ūmūrzaq Äsfändiärzī arqahınan hūyūp aldı. Qızıq*

kīşī indī ällä: ikī karwan mīnān yīī darya aşā alıp kilgān baylıgınıñ yartıñ tiyīrlīk qala xalqına taratıp birzī. Dūnya hillāngäs, işiqläşīrbīz, yänähī. Bīz barıbz za Būryändär bit älī, tip ūzī tāwgī tapqır kürgān

kışılär yağında huğısıp yürüy. Ul ğına la tüğıl, sardar bulıp kittıl.. Ä bına Qızayar Ural-batır turahındağı dastandı hüyläp bütürä almanı. Bik yäl! (BR, 61) “Yazar o yazar! — Umurzak İsfendier’i arkasından okşadı. Enteresan bir kişiydi: İki kervanla yedi deniz geçerek gelen zenginliğinin yarısını hemen şehir halkına dağıttı. Güya dünya yatışınca hesaplaşmışız. Bizim hepimiz de Büryeniz diyerek ilk defa gördüğü kişilerin tarafında savaşıyor. O kadar da değil, başkomutan oldu.; ama, dünür Ural batur hakkındaki destanı bitiremedi. Pek yazık!”

- 6) *Kışılärzäh küł tüşlū yūzzärñä nur yügırzıl, İstärñä yılı indıl, här kñm qırallı Başqırttarzı kürp qalırğa tırıştı. Xätär bit: üşü ğäräsättä Başqırt ğäskärzärılä hin dä min avqaşıp yürüy! Ni maqsat mññan kilälärzır, här xäldä lä, üzñdıkıl — üzñdıkıl indıl.* (UYT, 15) “İnsanların kül rengi yüzlerine nur indi. İçlerine bir sıcaklık geldi. Herkes silahlı Başkırtları görmek için çalıştı. Tehlikeli tabi: Bu fırtınada Başkırt askerleri de sen de ben de mücadele ediyoruz! Ne maksatla geliyorlar acaba, her hâlde kendininki kendininkiydi.”

- 7) *Ä tışılär attarın üräpsılıp tuqtattılar za, multıqtarın tüşqap: «Kññññ hin? Nışläp yürüyhññ bında?!» — tip yändıl alıp baralar. Şunda ğına üslū budenovkaların şäyläp: «İx, tuğandar!» — tip qısırıp yıbärzım.* (ÜY, 225) “Diğerleri atlarını şahlandırıp durdurdular ve silahlarıyla nişan alıp: ‘Kimsin sen? Burada ne yapıyorsun?!’ — diye aklını aldılar. Aynı zamanda şapkalarına dikkat edip: ‘Eh, kardeşler!’ diye bağırdım.”

2.2.2.7.2.2. Kesin Önerme; Genel Hüküm

{-p} yürüy analitik kuruluşu zaman zaman konuşucunun herhangi bir olay veya durum karşısında öne sürdüğü kesin bir önermeyi ya da genel bir hükmü ifade

etmesinde kullanılabilir. Bu durumda konuşucunun olay ya da durumun olduğuna ve devam ettiğine yönelik bir yorumu söz konusudur. Bu yorum, konuşucunun gördüklerine ya da o anda yaşadıklarına dayanmasa da daha önceki bilgilerine dayanmakta, dolayısıyla da kesinlik arz etmektedir.

8. metinde Ziyada ve Mehmüt arasında geçen bir konuşmada, Ziyada'nın hayırlı günler dilemesinin ardından gülümseyişine bir anlam veremeyen Mehmüt'ün içinde bulunduğu ruh durumuna işaret edilmiştir. Biraz kalbi kırılan Mehmüt'ün bu durumunun ardından gelen *Kış İ qasandan birl İ ällä nizär kis İ ğp, ğazaptarĝa qalıp yŭrŭy* cümlesi ile yoruma dayalı bir önerme ortaya konulmuştur. Bu anlatıcıya ait genel geçer bir hükümdür. Bu hüküm, Mehmüt'ün ruh durumundan hareketle ve daha önceki bilgilere dayanılarak verilmiştir. Cümlede söz konusu olan insanoğlunun başından neler geçip, ne ıstıraplara maruz kaldığı hareketi süreklilik görünüşüne sahiptir.

- 8) — *Xäyrl İ kŭn...* — *Ziyada hŭz kŭm tigän şik İ l İ qaranı la unıŭ üz hüzzärl*
mŭn ün yawaŭ birz İ. Yılmayzı, mŭläyŭm yılmayzı, tik Mäxmüt bınıŭ
mäĝänäh İ ĝnä aŭlap yŭmän İ. Qatın äzäp ŭsŭn ĝnä yılmayzı şik İ l İ,
şuĝa Mäxmütt İ b İ az küŭŭ qırıldı. Kış İ qasandan birl İ ällä nizär kis İ ğp,
ĝazaptarĝa qalıp yŭrŭy, ä bıl isŭm ŭsŭn ĝnä işänläşt İ lä ütt İ lä kitt İ.
 (UYT, 164) “— Hayırlı günler... — Ziyada, siz kimsiniz, der gibi baktı ve kendi kendine cevap verdi. Gülümsedi, pek şirin gülümsedi, ancak Mehmüt bunun anlamını anlamadı. Kadın terbiye için gülümsedi gibi. Mehmüt'ün buna biraz kalbi kırıldı. İnsanoğlu ne zamandan beri neler deneyip, ıstıraplara maruz kalıyor, ama bu, isim için selamlaştı ve geçip gitti.”

9. metinde de yine anlatıcının yoruma dayalı fikirlerini görmekteyiz. Burada anlatıcı dünya üzerinde güzel, okumuş, güçlü birçok şanslı insan olduğunu söylemektedir. Ardından bu insanların bir çok şehirler görüp, birçok

insanla sohbet ettiğine ve edeceğine yönelik yorumunu, *Ällä qayzarza, ällä nindäy qalalarzı kürp, ällä nindäy kışılär mñän hüyläşp yürüyär* cümlesiyle işaretlemekte ve hükmü verirken {-p} yürüy analitik yapısını kullanmaktadır.

- 9) *Qayhılay baxıl kışılär bula bit dünyala! Şunday maturzar, uqımışlular, küslülär! Ällä qayzarza, ällä nindäy qalalarzı kürp, ällä nindäy kışılär mñän hüyläşp yürüyär. Komandir bulasaqtar.* (UYT, 80) “Ne kadar şanslı insanlar var bu dünyada! O kadar güzeller, okumuşlar, güçlüler! Kim bilir nerelerde kim bilir nasıl şehirler görüp, kim bilir nasıl insanlarla konuşuyorlar. Kumandan olacaklar.”

2.2.2.7.2.3. Doğrudan Deneyim; Sürekli Nitelik, Tasvir

Başkurt Türkçesinde {-p} yürüy analitik yapısı da yine konuşucu ya da anlatıcı tarafından doğrudan deneyimleri yoluyla bilgisini edindiği, süreklilik arz eden olay ve durumları tasvir etmek için kullanılmaktadır. Özellikle roman gibi edebî metinlerde sıkça kullanılan bir üslup özelliği olan bu durum, anlatılan manzarayı dinleyici ya da okuyucunun gözleri önüne canlı bir şekilde sermeyi hedefler.

Aşağıdaki 10. metinde Ügek’in misafirlerinin Kügizil nehrine doğru bakışları ve bu manzara karşısında neler gördükleri ifade edilmektedir. Onların gördükleri manzara yazar tarafından tasvir edilmekte, Yurmatı’nın meşhur askerlerinin dinlenmek için mola vermiş olduğu söylendikten sonra, o anda bir yandan devam eden atların otlamaları, askerlerin yemek pişirmeleri, ocaklarının sayısının karşı tarafını rahatsız ettiğine işaret edilmektedir. Bu tasvir sırasında atların otlama işine devam ettikleri bilgisi ise *Attar utlap yürüy* cümlesinde {-p} yürüy analitik kuruluşu ile ifade edilmiştir. Buradaki tasvirde atların otlaması işinin devam ettiği bilgisine de işaret söz konusudur.

- 10) *Ügäk ularzı ultırtırğa ünütkan şıķıllı, bälki, başıp tırıwzarın nıǵıraq yaratalır. Hämmähññ dü qaraşı aşıqa Kügizıl üzänñä tübälgän. Unda Yurmatı ilññ danlı sirñwı yalğa tuqtağan. Attar utlap yırıy, huǵışılar aşırga bışırä — usaqtar hamı ğına la qarşı yaktıñ qıtın alırlıq.* (BR, 296) “Ügek onları oturtmayı unutmuş gibi, belki ayakta durmaları daha çok hoşuna gidiyordur. Hepsinin de bakışları aşağıya Kügizil nehrine dikilmiş. Orada Yurmatı ülkesinin meşhur askeri dinlenmek için mola vermiş. Atlar otluyor, askerler yemek pişiriyor. — Ocaklarının sayısı karşı tarafın rahatını kaçırıyor.”

11. metinde de yine böyle bir tasvirle karşılaşırız. Yazar bu defa eser kahramanı İlyas'ı tasvir etmekte, onun görünüş ve hareketlerini okuyucunun gözlerini önüne sermektedir. Bağlamın ilk cümlesinde İlyas'ın yapmış olduğı bir harekete işaret edilmektedir. Bu hareket süreklilik arz eden koşma hareketidir. İlyas'ın süreklilik ifade eden koşma hareketinin söylenmesinin ardından, onun nasıl görüldüğü ile ilgili tasvir devam eder. Burada o an için devam eden hareket {-p} *yırıy* analitik kuruluşu ile işaretlenmiştir.

- 11) *İlyas yüǵırıp yırıy, äytırññ, yıhandan üsüp qaytqan. İspaylangan, kükräktärı tağı la kiñäyırıräk kitkän kñwık, muyıl küzzärı maylangan. Ular tağı la şayanıraq, tağı la ütärıräk hımaq — mut bazlayzar.* (U, 453) “İlyas koşuyor, sanki cihandan uçup gitmiş. Süslenmiş, göğüsleri daha da büyümüş gibi, kiraz gözleri yağlanmış. Onlar daha da çapkın daha da keskin gibi — kurnazca parıldıyorlar.”

Aşağıdaki 12. ve 13. metinlerde {-p} *yırıy* kuruluşunun bu tarz işlevini görmek mümkündür.

- 12) *Kñn hayın tıǵññ-bınan taqta, aǵas-taş kütärıp alıp qaytıp, Tülküsuratuzıp bütññ sıldandı yañınan ıñläp quyzı, qıymalarzı, qapqanı rätlänı.*

Xäzîr ana haray başın bütäytîrgä äzîrlänîp yûrîy. (NM, 324) “Her gün oradan buradan tahta, ağaç, taş kaldırıp getirip, Tülküsuraya eskiyen kileri yeniden yaptı. Çitleri, kapıyı düzelitti. Şimdi de sarayın çatısını tamir etmeye hazırlanıyor.”

- 13) *Yügîrîp Mähäzî ağay kilîp yîkän buldı. Konyuxtar za ni îşlârgä bîlmäy yûrîy. Yaqın barırlıq tügîl. Bütürä bit bul xäzîr! Yündüz tîğîñîñ bîr nisä urının umurıl tîşläp tä aldı. Tik bîr azzan ğına yâş yîñîğänñ bîldîrzi buğay, binan ısqındı la harayğa inîp yuğaldı.* (UYT, 211) “Mügezi ağabey koşup yetişti. Seyisler de ne yapacaklarını bilmiyorlar. Yakın değil. Bu şimdi bitiriyor! Yıldız diğerinin birkaç yerini tutup ısırdı; ancak, biraz sonra genç yenildiğini haber verdi. Herhâlde bundan kurtuldu ve saraya girip kayboldu.”

2.3. GELECEK ZAMAN (Kiläsäk Zaman)

Gelecekle ilgili cümleler, konuşucunun olguya ilişkin bilgisinden çok kestirim ya da niyetlerine dayanmasının doğal bir sonucu olarak düşünülebilir. Lyons, buradan hareketle genel söz dizimi bakımından gelecekliliğin (*futurity*), kip ve zaman ayrımını kesen bir kavram olduğunu ifade eder (Lyons 1983: 279).

Gelecek zamanın gözlenmeyen henüz gerçekleşmemiş olaylara yönelik olması, bu zamanın sık sık kipsel görevler de yüklenmesine yol açar. Bu nedenle, gelecek zamanın belirginleşmesi dillerde çoğu zaman zayıftır. Gelecek zamanın pek çok dilde kipsel belirleyicilerle sunulması da bu tür zamanın zaman karakterinin çok belirgin olmamasına dayanır. Dolayısıyla, gelecek zaman dilde sık sık, olasılık, olanaklılık, amaçlama, istek gibi zamansız anlatımlarla sunulmaktadır (Uzun 2004:152). Gelecek zamanın tanımını yapan Comrie ise, bu zamanı, bir durumun şimdiki zamandan daha sonraki bir zamana yerleştirilmesi olarak tanımlar (Comrie

1985: 43). Zamanı konu alan eserinde Fleishmann, gelecek zamanı, zaman çizgisinde $Ka > Gn/Oa$ veya $Ka/Gn > Oa$ şeklinde formüle etmektedir (Fleishmann 1990: 39).

Gelecek zaman bazen emir kipine kayar. Herhangi birine kendi isteği dışında bir işi yaptırabilmek için bu fiil kipi kullanılır (Acarlar 1969: 253). Dil biliminde kip ve kiplik ifade eden bütün kelimelerin bir gelecek zaman anlamı olduğu zaman zaman ifade edilmiştir (Binnick 1991: 251). Palmer'e göre de kiplik kelimelerinin gelecek zamana gönderimde bulunması şaşırtıcı değildir. O, geleceğin tamamen bilinemeyeceğini ve bunun, gelecekte olacak bir olayın makul bir varsayımından daha fazla bir şey olmadığını ifade ederek, gelecek zamanın istek ve gerçek dışılık yoluyla kipe işaret ettiğini vurgulamıştır (Palmer 2000: 105). Lyons da geleceğin bizim deneyimlerimize işaret eden geçmişten farklı olduğunu ve geleceğin tamamen zamana ait bir kavram olmadığını, onun muhakkak tercih ve buna benzer kiplik düşünceleri içerdiğini belirtmiştir (Lyons 1977: 677). Bybee ve arkadaşları ise geleceği, zamandan çok kip ve kiplik bakış açısından inceleyerek onun rica, zorunluluk, emir vb. bazı fonksiyonlarını ele almışlardır (Bybee- Perkins- Pagliuca 1994: 280).

Daha önce de belirtildiği üzere geleceğin zaman ve kipi kesen bir kesişme noktası olduğu genel olarak dil biliminde zaman zaman ifade edilmiştir (Lyons 1983: 279). Gelecek zaman, konuşunun gelecekte gerçekleştireceği iş, oluş ve hareketleri anlatmak için kullandığı bir zaman şeklidir. Geleceğe yönelik olan her harekette bir istek, bir rica ya da bir emir olması doğaldır. Çünkü gelecek, geçmiş gibi kesin çizgileri olan bir kavram değildir. Konuşucunun geleceğe dair söyleyeceği sözler, her zaman farazi olacaktır. En kesin hâlinde bile konuşucunun bir isteği, ya da niyeti söz konusudur. Bundan yola çıkarak yine kip ifade eden istek, niyet, gereklilik kiplerinde de her zaman geleceğe yönelik bir zaman söz konusu olduğu söylenebilir.

Kip ve zamanın bu şekilde kesişme noktasını temsil eden gelecek zaman, Başkurt Türkçesi gramerlerinde iki ayrı şekilde ifade edilmiştir. Bu iki şekil arasında bazı anlam farklılıkları vardır. Bu ayrım için ayırıcı nokta, zamanlardan birinin daha

kesin bir geleceği, diğerinin ise kesin olmayan bir geleceği ifade etmesi olarak belirtilmiştir (Zeynullin 2002: 143; Dmitriyev 1948: 152, 1950: 164; Yuldaşev: 1981; Kiyekbayev 1966: 99). Bu kesin ve kesin olmama durumundan hareketle, gelecek zaman belirli gelecek zaman ve belirsiz gelecek zaman şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Konuşucunun geleceğe yönelik olan niyetlerini ifade ediş şeklinin belirli ve belirsiz olarak ayrılması, onun kiplik olarak farklı anlamlara işaret etmesinden kaynaklanmaktadır. Konuşucunun cümlesindeki tutumu ve ruh durumu kesin ve kararlılığa dayanıyorsa belirli gelecek zaman, daha belirsiz bir durum ve kararsızlık taşıyorsa belirsiz gelecek zaman söz konusudur. Yani bu tanım ve terimlerdeki belirlilik ve belirsizlik kiplik anlam bakımından bir ayrıma tabidir. Belirlilikte konuşucu ya da anlatıcının kesin ve kararlı bir tutumu, belirsizlikte ise konuşucu ya da anlatıcının belirsiz ve daha kararsız, muallak bir tutumu söz konusudur.

2.3.1. BELİRLİ GELECEK ZAMAN

(Bildäli Kiläsäk Zaman)

2.3.1.1. {-(y)AsAk}

2.3.1.1.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinde belirli gelecek zaman şu şekilde formüle edilebilir:

Fiil + {-(y)AsAk} + şahıs eki

Ekin değişken şekilleri aşağıdaki gibidir:

1. Ünsüzle biten fiil köklerine *-asaq,-äsäk* ekleri getirilir; *alasaq* “alacak”, *yazasaq* “yazacak”, *biräsäk* “verecek”, *bäylänäsäk* “bağlanacak”, *äsñäsäk* “üzülecek”.

2. Ünlüyle biten fiil köklerine eklendiğinde, araya *-yasaq,-yäsäk* şeklinde yardımcı ses getirilir: *tñräyäsäk* “dayanacak”, *aşrayasaq* “yetişecek”, *bildäläyäsäk* “belirleyecek”, *faşlayasaq* “açıklayacak”.

Teklik

Çokluk

1. şh. *yazasaqmın* “yazacağım”

yazasaqbız

2. şh. *yazasaqhıñ*

yazasaqhıgız

3. şh. *yazasaq*

yazasaq(tar)

Teklik

Çokluk

1. şh. *fikirläyäsäkmñ* “düşüneceğim”

fikirläyäsäkbız

2. şh. *fikirläyäsäkhñ*

fikirläyäsäkhğız

3. şh. *fikirläyäsäk*

fikirläyäsäk(tär)

Teklik

Çokluk

1. şh. *ımlayasaqmın* “anlatacağım”

ımlayasaqbız

2. şh. *ımlayasaqhıñ*

ımlayasaqhıgız

3. şh. *ımlayasaq*

ımlayasaq(tar)

Teklik

Çokluk

1. şh. *hñpñräsäkmñ* “süpüreceğim”

hñpñräsäkbız

2. şh. *hñpñräsäkhñ*

hñpñräsäkhğız

3. şh. *hñpñräsäk*

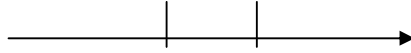
hñpñräsäk(tär)

Başkurt Türkçesinde belirli gelecek zaman, gelecekte gerçekleşeceği kesin olarak görülen iş, oluş ve hareketler için kullanılır. Konuşucu ve dinleyici, söz konusu eylemin gerçekleşeceğine, olup olmayacağına kuvvetli sebeplerden dolayı inanmaktadır (Zeynullin 2002: 143; Dmitriyev 1948: 152, 1950: 164; Yuldaşev: 1981; Kiyekbayev 1966: 99). Bu zaman için, Başkurt gramerlerinde değişik terimler kullanılmıştır. Belirli gelecek zamanın, olacağına inanılan iş ve oluşları göstermekle birlikte, çoğu zaman uzak gelecekte olacak işi değil, yakın gelecekte olacak işi bildirdiğini ifade eden Dmitriyev, bu zamanı *2-sŭkiläsäk zaman* olarak adlandırmıştır (Dmitriyev 1950: 164). Yuldaşev tarafından ise, yine aynı noktadan hareketle *buduşçeye opredelennoye vremya* “belirli gelecek zaman” başlığı altında incelenmiştir (Yuldaşev 1981: 282). Kiyekbayev ve Zeynullin, {- (y)AsAk} fiil çekim eki ile oluşan gelecek zamanı, *bildälŭ kiläsäk zaman* başlığı altında ele almışlardır (Kiyekbayev 1966: 99; Zeynullin 2000: 142).

Başkurt Türkçesinde {- (y)AsAk} fiil çekim eki ile gerçekleştirilen zaman, belirli gelecek zaman terimiyle karşılanmaktadır; ancak, yukarıda da bahsedildiği üzere bu fiil çekim eki, cümlede konuşucunun geleceğe dair kesin gözüyle baktığı bir niyet ve istediğini kuvvetle vurgulamaktadır. {- (y)AsAk} fiil çekim ekinin bu özelliği dolayısıyla zamanla birlikte, onun kip ve kiplik anlamları daha da belirginleşmektedir. Zaman ve kip kategorisi arasında kalan {- (y)AsAk} fiil çekim ekinin bu durumu aslında çok şaşırtıcı değildir. Çünkü, cümlesinde gelecek zamana gönderimde bulunan konuşucu, geleceği bilemeyeceği ve henüz gerçekleşmemiş bir hareketten bahsettiği için bu tarz olay veya durumda gelecekte gerçekleşmesi beklenen, tasarlanan bir niyet ifadesi her zaman mevcuttur. Bu ekle ifade edilen olay ya da durumlar, özellikle cümledeki bazı zaman zarfları ile gelecekte bir noktaya daha rahat yerleştirilebilmektedir. Hareketin gelecekte bir noktaya gönderimi, bu zaman zarflarıyla desteklenmektedir.

Başkurt Türkçesinde belirli geçmiş zamanı, zaman çizelgesine aşağıdaki gibi yerleştirmek mümkündür.,

Ka=Gn Oa

Şekil 23. Başkurt Türkçesinde belirli gelecek zamanın sunumu.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Başkurt Türkçesinde belirli gelecek zamanın olumsuzluğu iki şekilde yapılmaktadır. Bu şekillerden ilki, {-mA-} olumsuzluk eki ile yapılan şekildir ki, bu, edebî dilde daha yaygın olan şekildir. Ünlüyle biten olumsuzluk eki {-mA-} dan dolayı, belirli geçmiş zamanın olumsuz şeklinde daima *-yasaq/- yäsäk* ekleri kullanılır. Bu zamanın olumsuzluğu, gelecekte iş, oluş ya da hareketin olmayacağını ifade etmektedir ve yine bu olumsuz hareket içinde konuşucunun niyeti söz konusudur.

Teklik

1. şh. *inmäyäsäkmñ* “girmeyeceğim”
2. şh. *inmäyäsäkhñ*
3. şh. *inmäyäsäk*

Çokluk

- inmäyäsäkbız*
- inmäyäsäkhğız*
- inmäyäsäk(tär)*

Teklik

1. şh. *mataşmayasaqmın* “uğraşmayacağım”
2. şh. *mataşmayasaqhıñ*
3. şh. *mataşmayasaq*

Çokluk

- mataşmayasaqbız*
- mataşmayasaqhığız*
- mataşmayasaq(tar)*

Belirli gelecek zamanın olumsuzunda kullanılan ikinci şekil ise, {-(y)AsAk} fiil çekim ekini almış olan temel fiilden sonra *tügıl* olumsuzluk kelimesi getirilerek yapılan şekildir. Dmitriyev, bu şeklin daha çok konuşma dilinde ve ağızlarda yaygın olarak kullanıldığını belirtmiştir (Dmitriyev 1948: 154; 1950: 165). Zeynullin ve

Yuldaşev de belirli gelecek zamanın bu şekilde yapılan olumsuzluğundan bahsetmişlerdir (Zeynullin 2002: 143; Yuldaşev 1981: 282).

Belirli gelecek zamanın *tüg'ıl* olumsuzluk kelimesiyle şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>qaldırasaq tüg'ıl'm'ın</i> “bırakmayacağım, bırakacak değilim”	<i>qaldırasaq tüg'ıl'b'ız</i>
2. şh. <i>qaldırasaq tüg'ıl'h'ın</i>	<i>qaldırasaq tüg'ıl'h'ız</i>
3. şh. <i>qaldırasaq tüg'ıl</i>	<i>qaldırasaq tüg'ıl(där)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>ş'ıl'täläyäsäk tüg'ıl'm'ın</i> “azarlamayacağım, azarlayacak değilim”	<i>ş'ıl'täläyäsäk tüg'ıl'b'ız</i>
2. şh. <i>ş'ıl'täläyäsäk tüg'ıl'h'ın</i>	<i>ş'ıl'täläyäsäk tüg'ıl'h'ız</i>
3. şh. <i>ş'ıl'täläyäsäk tüg'ıl</i>	<i>ş'ıl'täläyäsäk tüg'ıl(där)</i>

Soru Şekli (Hürav Formahı)

Başkurt Türkçesinde belirli gelecek zamanın soru şekli için, yine {-mX} soru eki kullanılır. {-y)AsAk} fiil çekim eki ve {-mX} soru eki ile yapılan soru şekli, gelecekteki bir işin olup olmayacağını, olay ya da durumun gelecekte yapılmasının niyet edilip edilmediğini sormak için kullanılır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>qıtqarmayasaqmınmı</i> “kurtarmayacak mıyım”	<i>qıtqarmayasaqbızımı</i>

2. şh. <i>qūtqarmayasaqhıñmı</i>	<i>qūtqarmayasaqhıgızmı</i>
3. şh. <i>qūtqarmayasaqmı</i>	<i>qarmayasaq(tar)mı</i>

Teklik

Çokluk

1. şh. <i>tikşırmäyäsäkmıñmı</i> “araştırmayacak
mıyım”	<i>tikşırmäyäsäkbızñmı</i>
2. şh. <i>tikşırmäyäsäkhıñmı</i>	<i>tikşırmäyäsäkhıgıñmı</i>
3. şh. <i>tikşırmäyäsäkmı</i>	<i>tikşırmäyäsäk(tär)mı</i>

2.3.1.1.2. İşlevler

2.3.1.1.2.1. Kararlılık, Kesinlik; Gelecek Zaman

Gelecekte yapılacak olan iş, oluş ve hareket hakkında konuşunun hiçbir şüphe taşınamaması durumunda bu kip kullanılır. Konuşucu veya anlatıcı, söylediği hareketin olacağı konusunda kesinlik ifade etmektedir. Eylemin gelecekte mutlaka gerçekleşeceği kuvvetle belirtilmekte ve konuşucunun cümlesindeki yargı bir kesinlik arz etmektedir. {-(y)AsAk} fiil çekim ekinin bu işlevi, ekin temel işlevidir ve zamanla ilgilidir (Dmitriyev 1948: 152 , 1950: 164 ; Kiyekbayev 1966: 99; Yuldaşev 1981: 282; Zeynullin 2000: 143).

Konuşucu, {-(y)AsAk} fiil çekim eki ile kendi bilgisi dahilinde olan, gerçekleşeceği hem konuşucu hem de dinleyiciye malum olan iş, oluş ve hareketleri işaretlemektedir. Özellikle hareket fiilleri, {-(y)AsAk} fiil çekim ekiyle birlikte anlamı gelecek zamana taşımaktadır.

Aşağıdaki 1. örnekte koyunlara saldırmaya hazırlanan dişi ve erkek kurt, onlara saldırmak için bir plan yapmıştır ve dişi kurt sürünmektedir. Baba kurt ise, saklanarak koyunlara yaklaşır. Erkek kurt işini iyi bilmektedir. Yazar tarafından,

onun iç sesiyle burada kesinlik ifade eden bir yargı verilmiştir. Kurt, dünyasını unutan koyunların onları fark etmeyeceği ve onun kokusunu bile hissetmeyecekleri konusunda kendisinin daha evvelki deneyimlerinden dolayı emindir. Bu kesin ifade cümlede {-(y)AsAk} fiil çekim eki ile işaretlenmiştir.

- 1) *Bürilür harıqtarğa yildır aşıq yağınan kildı. Kütüwgä yäräräk ikğä ayırıldılar: inä bürı hulğa bürüldü la ülän arahına hulaşıp yattı, ä ata bürı büşüp qına harıqtarğa yaqınlaştı. Quyı, yaşıl üländır üzın nisik yışırğanın ul yaqşı aqlay, dünyahın ününüp yürüğan tuğbaştar ularzı şäylämäyäsäk, yışın dä tüymayasaq.* (UYT, 196) “Kurtlar koyunlara rüzgârın alt tarafından geldi. Beklemeye koyularak ikiye ayrıldılar: Anne kurt sola döndü ve otların arasına süründü. Baba kurt ise saklanıp koyunlara yaklaştı. Koyu yeşil otların onu nasıl sakladığını iyi biliyor, dünyasını unutan aptallar onları fark etmeyecek, kokusunu bile duymayacaklar.”

Aşağıdaki 2. metinde, eser kahramanı Kinye'nin bir ziyaretçisi gelmiştir. Bu kişi molladır; ancak, metnin devamında yazar tarafından Kinye ile daha önceden aynı okulda okumuş olan bu molla hakkında yorum yapılmaktadır. Bu yorumun ardından gelen *Büğün Kinyägä üğüt-näsixät hüyläyäsäk* cümlesi ile bir şekilde, konuşucunun bilgisi dahilinde olan, gerçekleşeceği kesin olan bir hareket işaretlenmektedir. Gelecek zamanda gerçekleşecek bir hareketin bugün zaman zarfını alabilmesi ise, hareketin gün içerisinde gerçekleşeceği fikrinin kesinliğini biraz daha vurgulamaktadır.

- 2) *Tüşkä taban mulla kildı. Mullahu la kın huı?! Kinyä mınän Stärlıbaş mähräsähındä bırgä uqığan Kamay Qansültan! Üzı tırı yalqaw, üzı samahız yalağay, üşaqıl bır bändä inı. Şul mulla bulıp alğan. Büğün Kinyägä üğüt-näsixät hüyläyäsäk.* (K, 156) “Akşama doğru molla geldi. Molla da kim?! Kinye ile Sterlibaş medresesinde birlikte okuyan Kamay

Kansultan! Kendisi tam bir tembel, son derece dalkavuk, ispiyoncu bir kuldu. Bu molla olmuş. Bugün Kinye'ye nasihat verecek.”

3. metinde de yine {-(y)AsAk} fiil çekim eki ile ifade edilen fiil çekiminde yargının kesinliğine ait bir örnek görüyoruz. Burada daha önceden de tanışan Saniya ve Ehet karşılaşır; ancak, birbirleriyle konuşacak ortak bir dil bulamadan ayrılırlar. *Tik ikİhİnä lä bİr nāmā asıldı: ular, müğayın, bİr-bİrİhİnän başqa yäşäy almayasaqtar* cümlesi onların karşılaşmalarından sonra hissettikleri bir duygu olarak verilmekte ve burada onların artık birbirlerinden başka kimseyle olamayacağı bilgisinin kesinliği muhakkak zarfıyla da pekişmektedir.

- 3) *Saniya üsün bıl kİşİ tısqı kiyäfätİ, üz-üzİn tütüwı mİnän gİnä tügİ, uy-fİkİrZärİ mİnän dä bütünläy yat bulıp qalgaynı. Saniya turahında bına şularzı bİlgäs, tİhİZ qaldı Äxät. İştärİ bütüp institutqa qaytahı kündü tağı üsraştılar, häm tağı la urtaq tİ taba almay ayırılıştılar. Tik ikİhİnä lä bİr nāmā asıldı: ular, müğayın, bİr-bİrİhİnän başqa yäşäy almayasaqtar.* (KKTY, 177) “Saniya için bu kişi, sadece kılık kıyafeti, kendi kendini tutmasıyla değil, fikirleri ile de tamamıyla yabancıydı. Saniya hakkında bunları öğrenince, Ehet’in dili tutuldu. İşleri bitip enstitüye döneceği gün tekrar karşılaştılar ve yine ortak bir dil bulamadan ayrıldılar; ancak, ikisine de bir şeyi anladı: Muhakkak ki onlar birbirlerinden başka kimseyle yaşayamayacaklar.”

4. örnekte Saniya düğünü hakkında düşüncelere dalmıştır. Saniya’nın iç sesinden verilen bu bilgilerde, biz onun hisleri ve düşüncelerini öğreniyoruz. Düğününde babasının olmayacağı bilgisine kesin olarak sahip olan Saniya, *Minİy tuyında qūzalar-qūzasalar bulmayasaq* cümlesiyle gelecekte olacak olan düğününde, babasının olmamasından dolayı dünürlerinin de olmayacağına işaret etmektedir. Aslında geleceğin hiç kimse tarafından kesin olarak bilinemeyeceğinden

hareketle; burada ancak konuşucunun cümleyi söylediği anda gelecekle ilgili olarak sahip olduğu kesin bilgiye işaretinden söz edebiliriz.

- 4) *Bır kındı Saniya tağı bülmähñä qaytıp yatqas, ata-äsähiz ütäsäk tuy xaqında uylana başlanı. Minñ tuyımda qızalar-qızasalar bulmayasaq. Qız-kızagıyız tuy bulamı ni? Kürähñ, ularzan başqa la tuyzar ütä ikän.* (KKTY, 201) “Bir gün yine Saniya, odasına dönüp yatınca, anne babasız geçecek olan düğünü hakkında düşünmeye başladı. Benim düğünümde dünürler dünürçüler olmayacak. Dünür dünürçüsüz düğün olur mu? Herhâlde onların olmadığı başka düğünler de geçmiştir.”

Olumlu ve olumsuz fiil tabanlarında geleceğe yönelik kesin bir hareketi ifade eden {-(y)AsAk} fiil çekim ekinin soru çekimlerinde de hareketin ve kesinliğin devam edip etmeyeceği, olup olmayacağı bilgisine soru yoluyla ulaşılmaya çalışılmaktadır. Aşağıdaki 5. örnekte de *Biz üşünde tūrasaqbız mı?* cümlesiyle konuşucunun hâlihazırda bir yerde olduğu ve bu yerde gelecekte de bulunup bulunmayacağı bilgisine ulaşmaya çalışması söz konusudur.

- 5) *Düşman tihñ, kındär ul? – Qırğızzar, Qalmaqtar. – Üy, tağı qurqıtahñ minı. Bik xäwñlñ yırzär ikän şul... Biz üşünde tūrasaqbız mı? – Ürñburgta... Läkin min unı yañı urıñga küsñräñ... Hinñ küñññä üqşar yırğä. Tizñräk hawıgıp yñ. Haqmar tamağına kitñrbiz. Unda Bırda tiğän krñpüst bar. Minñ mñän hüyläşñw üsññ brigadır Aksakov ta şunda kilä.* (K, 192) “– Düşman diyorsun, kimdir o? Kırgızlar, Kalmaklar. – Ay, daha da korkutuyorsun beni. Çok tehlikeli yerlermiş... Biz burada duracak mıyız? – Orenburg’da... Fakat ben onu yeni yere götürüyorum... Senin begeneceğin bir yere. Çabuk iyileş. Hakmar boğazına gidiyoruz. Orada Bırda denen bir kale var. Benimle sohbet etmek için ekip başı Aksakov da oraya geliyor.”

6. metinde İşimbay ve arkadaşlarının gün içerisinde neler yapacaklarına dair bir plan söz konusudur. {- (y)AsAk} fiil çekim eki, zaman zaman bu şekilde geleceğe yönelik planları da ifade edebilmektedir. Burada da grubun yüklerini bırakıp, yazı işleri dairesini arayacaklar ve ayrıca müzeleri gezecekleri ifade edilmektedir. Bunlar grup tarafından gelecekte yapılması planlanmış, programlanmış hareketlerdir.

- 6) *Biřtärzärñ yŭkmäp, "Yäř tŭzŭwsı" redaksiyahın **İzläp kitäsäktär.** Unda indİ kündälİk yazmaların birİp, yuldağı majaralarzı hüylärzär. (Säyähät majarahız bulmaş ul.) Azaq Üfü muzıyızarın **qarayasaqtar.** Ä bına qaytqanda indİ, vokzalğa tŭşŭp, İşİmbay poezında yİldİrİrgä käräk. Unıñ üzİ bİr xŭzurlı bulasaq! (KKTY, 224)* “Yüklerini bırakıp ‘gençleri eğitici’ yazı işleri idaresini arayacaklar. Orada artık gündelik yazılarını verip, yoldaki maceraları konuşuyorlar. (Seyahat macerasız olmaz.) Sonra Ufa müzelerini gezecekler; ama, İşimbay artık döndüğünde istasyona inip, treni hızlı götürmeli. O zaman kendisi de huzurlu olacak!”

Aşağıdaki 7- 12. metinler, {- (y)AsAk} fiil çekim ekinin en yaygın işlevlerinden biri olan bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 7) – *Bİä bİlhäñ, qustım, bına nimäğä irİştİk: Başqŭrtŭstandı dŭřmandar başıp aldı. Çİxtar, Dutŭvsılar, Külçaktar, Aqtar... Bŭtä qŭzgŭn bİr maylı qalyağa talaşa... Ä hİz ışanğan qızıldar qayza? Niğä ular Başqŭrt yİřñ yaqlamayzar? Bİz tizzän üz tıwğan ilİbİzzä – ilhİz, atabababız qan mññän yıwıp haqlağan tŭbäktä – **yİşhİz bulıp qalasaqbız!** Tŭřİñähİğmİ hin bını, Zakir qustım?! (Uİ, 67)* “– Bilebilseñ dostum, bu günlere nasıl geldik: Başkurdistan’ı dŭřmanlar bastı. Çehler, Dutuvsular, Kolçaklar, Aklar... Bütün kuzgunlar hepsi bir parça yağlı et için çekişiyor... Hani siz inanan Kızıllar nerede? Neden onlar Başkurt topraklarını korumuyorlar? Biz çok geçmeden doğduğumuz yerlerde – ülkesiz ata

babalarımızın kanla yıkayıp koruduğu yerlerde – yersiz kalacağız! Sen bunu düşünüyor musun, Zakir dostum?!”

- 8) – *Kirññsə, bütä kışılä işsän, yğürlİbulasaq unda, qärtsäy. Süñki ul bit indİ bürüngü kñwİk bayğa İslämäy. Üzİ üsün, üzİ üsün kñm tırışmay? Yä, äytİp qara älİ, qärtsäy. Bıñıñ üstäwñä xükümät kommunarzargä buşlay attar, maşınalar biräsäk. (Uİ, 181) “– Bilakis, bütün herkes işçi, çalışkan olacak orada nine. Çünkü artık o eskisi gibi zenginlere çalışmıyor. Kendi kendisi için kim çalışmaz? Haydi söyle nine. Bunun üzerine hükümet komunistlere parasız at ve arabalar verecek.”*

- 9) *Unı yaqsı kışıl tip nisñk kñä raşlarga tırışmahın, Yımış haman üz uyında qalır inİ. Bına älİ lä ul üzİ tärän xürmətläğän şağır yanında Yımırzıñ maymullanıp ultırıwınan yñkhñp sitkü qararı. Artqa bürülüp, kñndİlr İzlägündäy, zal üstünä küz yürütüp sıqtı. Zal tıp-tın inİ. Bütähİ lä qızıqhınıp prezidiumğa tübälgän. Şağırzıñ sığışın kütälär, ä ul bına tüptü äzäbiyät xaqında tüğİ, äxlaq xaqında hüyläyäsäk. Bıl da qızıqlı. Ul bğün bında qalanıñ komsomol vojaktarınıñ bñññİ sifatında kilgän. (ZB, 266) “Onu iyi bir kişi diye nasıl doğrulamaya çalışmasın, Yimiş hâlâ onun fikrindeydi. İşte hâlen kendisinin derin saygı duyduğu şairin yanında Yimir’in maymunluk yapıp oturuşundan canı sıkılıp dışarıya baktı. Arkaya dönüp birilerini izler gibi salona göz gezdirdi. Salon sepsessizdi. Hepsi de meraklanıp hoş geldinize durmuş. Şairin çıkışını bekliyorlar, ama o onlara esas edebiyat hakkında değil, ahlak hakkında konusacak. Bu da ilginç. O, bugün buraya şehrin gençlik teşkilatının reislerinden biri sıfatında gelmiş.”*

- 10) *Sovyet Armiyahınıñ Baş komanduyuşçıyİ iptäş Stalin qırq bñññİ yıldır iyul başında, huğış başlanıp bñr azna-un kñn ütkäs tä, ä nindäy azna inİ*

ul!, radionan sığış yahap: –*Bİzzİñ xaqı küräşİbİz, bİz yİñäsäkbİz!* – tip ışandırha la, haldattarğa uşınday küslü tİxnika mİñän qırallanğan dışmandı yİñİwgä üzİñİñ häläti lü, küsü lü yİñäsäğİñ anlaw saq qına huñıraq – nemetstarzı Mäskäw aşında tuqtalıp qına qalmay, ularzıñ aldıñı çastarın qıyratqas qına tıwzı. (KKTY, 166) “Sovyet ordusunun başkumandanı yoldaş Stalin, 1941 yılının Nisan ayı başında savaşa başlanıp, bir hafta on gün geçince - ama ne hafta idi o- radyoda demeç verip: – Bizim haklı mücadelemiz, biz yeneceğiz! – diye inandırsa da, askerlere böyle güçlü bir teknik ile silahlanan dışmanı yenmeye kendi durumunun da gücünün de yeteceğini anlamak biraz zor – Almanları Moskava’nın altında bekletmekle kalmıyor, onların önceki vakitlerini de yıktı.”

- 11) *Bıl uyzan küñİİ tağı la kütärİlgän qız yugİrä-hikİrä tİkä Qızılyarzan tübängä, ürgİ tuğayğa tışıp kittİ. Ul bit bİğİñ üzİ yaratqan bütä yİřzärzä bulırğa, yalan ayaqlı bala saqtıñ mİñhüw İzzärİñän tağı bİş qat ütİrgä tİläy inİ. Unda yar sitİñän, quyı qıwaqtar arahınan tar huqmaq ütä. Yİñİş bİlä – bıl yul unı hıygän tübäktärİñä alıp barıp yİkİřäsäk. Ul, bala sağındağı şikİİİ, küñİİñdä tıwğan üz yırzarın äkrİñ gİñä mİñräy-kİyläy, uşu huqmaq buylap kittİ. (ZB, 91) “Bu fikirden gönlü daha da cesaretlenen kız hoplaya zıplaya dik Kızılyar’dan aşağıya yukarı açıklık yere gitti. O bugün hoşlandığı bütün yerlerde bulunmayı, çıplak ayaklı çoluk çocuğun kederli izlerinden bir defa daha geçmeyi diliyordu. Orada sahil kenarından, sık ağaçlar arasında dar bir patika geçiyor. Yimiş biliyor – bu yol onu sevdiğı yerlere götürecek. O çocukluğundaki gibi gönlündeki kendi şarkılarını yavaş yavaş mırıldana mırıldana o patika boyunca gitti.”*

12) «Qara hin unı, balıq küz Bibikäy inäyzıñ dä tıı asılğan! Qalay qızıq hıyläşä bılä ikän däbaha!» tip hıqlanıp uylap aldı Yımış. Unı küñıl asılıp, küz aldı tağı la yaqtırıp kitkän hımaq buldı. Äytırhıñ, ul uşu minutta Baymaq şaxtırzarı şikılı, yır quynınan at başınday altın tapqaynı. Tik ularzıñ altının ılık bay şunda uq tartıp alğan... qurqıtıp, aldap. Buş xaqqa. Ä Yımış tapqan at başınday xazınanı bır kım dä, bır qasan da tartıp ala almayasaq. Ul Yımıştıñ kükrägında mäñgı haqlanasaq. (ZB, 91) ““Bak sen ona, balık gözlü Bibikey ninenin de dili açıldı! Nasıl da öfkeli konuşmayı biliyor!’ diye hayran kalıp düşündü Yimiş. Onun gönlü açılıp, göz altları daha da parlak gibi oldu. Sanki, o şu vakitte Baymak madencileri gibi yerin altından at başı gibi altın bulmuştu; ancak, onların altınını önce zengin korkutup, aldatıp çekip aldı... Boş yere; ama, Yimiş’in bulduğu at başı gibi hazineyi hiç kimse hiçbir zaman bulamayacak. O Yimiş’in göğsünde sonsuza dek saklanacak.”

2.3.1.1.2.2. Geleceğe Yönelik İstek

{-(y)AsAk} fiil çekim eki Başkurt Türkçesinde bazen gerçekleşmesi istenilen niyet edilen eylemin gelecekte gerçekleşeceğini bildirir. Burada da yine eylemin çekiminde geleceğe yönelik kesinlik arz eden bir istek söz konusudur; ancak, {-(y)AsAk} fiil çekim ekinin ilk işlevine yakın olan bu işlevinde konuşucu tarafından geleceğe yönelik bir istek, plan daha kuvvetle işaretlenmektedir.

Aşağıdaki 13. metinde komutan yardımcısı suçunu bildiği için komutana karşı yemin etmek istemektedir. Yeminin tabiatında ve temelinde geleceğe yönelik bir istek yatar. Çünkü konuşma anında edilen yemin, bu andan daha sonrası için geçerlidir. Bu metinde de yemin eden askerler *Bız üzılızızıñ gäyılızızı qanıbız*

mñän yıwasaqbız cümlesi ve ardından gelen *Ant biräbız, aldağı huğıšta aq Kazaktarzan qñn qaytarasaqbız* cümlesiyle geleceğe yönelik istek ve niyetlerini dile getirmektedirler.

- 13) – *Brigada! – Kombrig urınbaşarı üzñdä bulğan gäyiptıı bılä, şuğa la äliñq tulqınlana inı. – Komandir aldında ant itäyık! Bız üzıbızızın gäyibıbızızın qanıbız mñän yıwasaqbız! Bız här vaqıt hinın mñän bırgä bulabız, iptäş Murtazin! Ant biräbız, aldağı huğıšta aq Kazaktarzan qñn qaytarasaqbız!* (UYT, 68) “– Tugay! – Tugay komutanı yardımcısı kendi suçunu biliyor, bunun için de fazla dalgalanıyordu. – Komutanın önünde yemin edelim! Biz kendi suçumuzu kanımızla yıkayacağız! Biz her zaman seninle birlikteyiz, dost Murtazin! Yemin ediyoruz, önümüzdeki savaşta Ak Kazaklardan öcümüzü alacağız!”

Aşağıdaki 14. örnekte, Murtazin savaş bitince tugayı Başkurdistan’a geri götürmek istemektedir. Bu isteği, metinde *Murtazin brigadanı Başqurtüstangä qaytarıw mäsälähñ quyasaq* ifade edilmiştir. Bu cümleinin ardından gelen böyle zor zamanlarda askerin kendi ülkesinde olması gerektiğinden bahsedilmesi, Başkurdistan’a geri dönme meselesini ortaya koymanın, Murtazin’in gelecekte yapmayı planlayıp, istediği bir hareket olduğunu desteklemektedir.

- 14) *Bındağı huğıştar bütäs, Murtazin brigadanı Başqurtüstangä qaytarıw mäsälähñ quyasaq. Üşünday awır, qatmarlı zamandarza gäskär üz ilñdä tırırğa tıyış. Başqurtüstandıñ xälı bik awır, Başqurt üz däwlätñ, üz xükümätñ tüzürgä tırışa, ä unı tırlı yaqtan qışalar, tögärmäsñä tayaq tığalar, turanan-tura qarşı ıñ alıp baralar.* (MB, 181) “Buradaki savaşlar bitince, Murtazin tugayın Başkurdistan’a dönme meselesini ortaya atacak. Böyle zor, ağır zamanlarda asker kendi ülkesinde olmalı. Başkurdistan’ın durumu çok kötü, Başkurtlar kendi devletlerini, kendi

hükümetlerini kurmaya çalışıyorlar, ama onları çeşitli taraflardan sıkıştırıyorlar, tekerleğine çomak sokuyorlar, adeta karşı yönde iş yapıyorlar.”

15. metinde, eser kahramanı Musa, arkadaşları ve dostlarının mahkum edilmesine ve onların cezalandırılmasına sabredememektedir; ancak, bu şartlar altında da arkadaşlarını, eşini dostunu, hemşehrisini satma niyetinde olmadığı {- (y)AsAk} fiil çekim ekinin olumsuzluğuyla işaretlenmektedir. Burada Musa’nın istekleri ve niyetleri yönünde bir kararlılık söz konusudur.

- 15) *Bikin kǎwǎk kǎslǎ ixtıyarlı kǎǎ lǎ şulay nıq birǎkǎs, yuq gǎyǎptǎ bar itǎp naxaqtan dǎrǎslǎtǎrgǎ tırışqan sledovateldǎǎ vǎxşizǎrsǎ qılanışına, gǎzap siktǎrǎwǎǎ Musa sızay alır mikǎn? Yuq, yazalanıwzǎrǎ nisǎk kǎǎ qıyın bulha la, ul hǎmmǎhǎǎ sızarǎǎ, xatta ǎlǎm yazahına xǎkǎm itǎlgǎndǎ lǎ duş-iştarǎǎ, bǎǎş-tanıstarǎǎ, yaqtaştǎrǎ mǎǎn ǎlǎkkǎ yawzaştǎrǎn **hatmayasaq!**.. (MB, 362) “Bikin gibi güçlü, özgür kişi de böyle sağlam vurunca, olmayan suçu var edip boş yere doğrulamaya çalışan hâkimin vahşice hareketine, gazap çektiğine Musa sabredebilir mi ki? Hayır, cezalandırılmaları ne kadar zor olsa da, o hepsine sabretmeli, hatta ölüm cezasına çaptırıldığında da dostlarını, tanıdıklarını hemşehrileri ile eski silah arkadaşlarını satmayacak!...”*

Aşağıdaki 16. örnekte de yine eser kahramanı Fazıl’ın bir isteği, {- (y)AsAk} fiil çekim ekiyle işaretlenmiştir. Fazıl bu isteğini ifade etmeden önce karşısındakinin bu duruma kızacağını tahmin ettiği için kızma lütfen diyerek durumu yumuşatmakta, daha sonra da niyetini *Min bit ul igǎndǎǎ aşawzan qalǎǎn tǎtǎşlay dǎwǎlǎtkǎ tapşırasaqmǎn* cümlesiyle ifade etmektedir. Burada da yine Fazıl’ın istek ve niyetlerinden kaynaklanan bir kararlılık söz konusudur.

- 16) – *Mürtät tiyirmın! Hinñ mñän miñä üzñbñzñ tügñ, awızın asha üpkähñ küñññr fäqirzärzñ qayğırtırğa käräk! Säkinä kñwñktärzñ – tip Fazıl şart-şürt başıp yürürgä kññññ. – Äyttñm dä, yuqqa gına şım tñrmayzır bıl, tip. – Qızma äññ. Min bit ul igññññ aşawzan qalğanın tññşlay däwlätkä tapşırasaqmın. Bñññññ, ññññ qurqmayım... (ÜY, 29) “– Mürtet diyorum! Senle ben kendimizi değil, ağzını açsa akciğeri görünen fakirleri kederlendirmemiz gerek! Sekine gibileri! – diye Fazıl şart koşmaya başladı. – Söyledim de boş yere sessiz durmuyordur bu diye. – Kızma lütfen. Ben ekinin yemekten artanını tamamen devlete teslim edeceğim. Biliyorsun, işten korkmam...”*

Aşağıdaki 17- 20. metinler, {-(y)AsAk} fiil çekim ekinin bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 17) – *Ul bit ñññ inñp qalğan. ñññññ dirñktor şunday mulla, bay balaların yıyıp yatqan, ti, bında. Unı şunıñ üñññ ñññññ alıp, Ğimranov ağayzı quyğandar, ti, bit bıyıl. Ğimranov ağay, tññnikumdı undayzarzan tañartasaqbız, bınan arı gññ ñññññ, kräññtiyän balaların gına alasaqbız, tip äytä, ti, – tip bik bñññp xäbär ithälä, – ni üññññ üzññ ültñrgän huñ, ul Zakir tigän ağay? –tip tura hñraw birñp qaraha la, Yñññ ul hüzgä qabat qaytmanı. (ZB, 200) “– O ilk önce girmiş. İlk müdür o derece molla, burada zengin çocuklarını toplamış. Bu yıl onu bunun için işten alıp Ğimranov abiyi getirmişler. Ğimranov ağabey liseyi böyle kişilerden temizleyeceğiz, bundan sonra daima sadece işçi, Hristiyan çocuklarını alacağız diyor, diye çok bilip haber verse de – niçin sonra kendini öldürmüş o Zakir denen ağabey? – diye doğru bir soru sorsa da Yimiş bu söze tekrar dönmedi.”*

18) *Kargıv tuptay küzzärñ bil hüzzärzñ üzñä kürä xäylä mñän qırılğan qapqan ikänñ anlamay, baştarın tübän ıyıp ultırğan Başqırttarğa yügırtıp aldı. Kargıv artıq yä käm sıgasaq urmanga nıstıykanı küp quymanı, sñnki ul urman bülğändä, yayın tabıp, artıgıraq ılaktırırğa tırısaq.* (NM, 51) “Kargov canlı gözlerini bu sözlerin kendisine hileyle söylenen bir tuzak olduğunu anlamıyor. Başlarını aşağıya eğen Başkurlara koştu. Kargov fazla veya az çıkacak ormana cayma tazminatını çok koymadı. Çünkü ormanı böldüğü zaman fırsatını bulup daha da fazlaya vermeye çalışacak.”

19) *Büğün grajdandar huğışınıñ in kişñ, in qıyın üsürülür, müğayın. İstışul qatmarlaştıra : sinfi säyäsätkä milli mäsilä kilıp qııldı. Äğär zä bil tängäldä bik haq qılanmağanda, ällä nindäy häläkättär kilıp sıgıwı mñmkin. Qızıl Armiyanıñ qayhı bır polktarı tarafınan Başqırt xalqına kürhätılğan mñnäsäbät bızızñ üsñn yañılıq tüğıl. Ayırım yırtqışlıqtarız ılık tä kürgılänık, älı lä işıttıgız. Bıl üsraqta minñ hüzm bır: xalqımdı yaqlanıñ häm yaqlayasaqmın!* (MB, 87) “Bugün Grajdanlar savaşının en keskin en zor zamanlarıdır tabi ki. İş şu zorlaştırıyor: Sınıfsal siyasete millî mesele de karıştı. Eğer bu arada çok uyanık olunmazsa, değişik felaketlerin olması mümkün. Kızıl ordunun bazı alayları tarafından Başkurt halkına gösterilen tavır bizim için bir yenilik değil. Farklı sömürüleri daha önce de görmüştük, hem de işittiniz. Burada benim bir sözüm var: Halkımı savundum ve savunacağım!”

20) *Ul, küzzärñ yuma birıp, bil gäjäp hüzzñ qızratıl mññın, üz yürägññ şul mññ ıñğayına nisık tulkıwın tıñlay-tıñlay, äkrñ gñä tirbälıp türzñ. Unan, bır az tınıslangas, yürägñññ sabırhız yarhıwı bır az başılğas, xattı artaban uqını: «Yññş, hinı min şaşıp, üzülüp yaratam. Hinı, yañğızıñdı*

ğına yaratam... Bütä gümŕŕm buyına yaratasaqmın... (ZB, 118) “O gözlerini yumuverip bu acayip sözün güçlü kederini, yüreğinin bu keder istikametine nasıl kapıldığını dinleye dinleye, yavaşça sarsılıp kalktı. Sonra, biraz dinlenince, yüreğinin sabırsız kızgınlığı biraz azalınca, mektubu tekrar okudu: “Yimiş ben seni delilercesine seviyorum. Seni, yalnızlığını da seviyorum... Bütün hayatım boyunca seveceğim.”

2.3.1.1.2.3. Geleceğe Yönelik Gereklilik

Başkurt Türkçesinde {- (y)AsAk} fiil çekim eki bazen geleceğe yönelik bir gereklilik anlamında kullanılabilmektedir. Ekin bu anlamı, iş, oluş ya da hareketin gelecekte mutlaka yapılması gerekliliği anlamından doğmaktadır. Konuşucu, bu tarz geleceğe yönelik gerekliliği gelecek zamana gönderimde bulunan bir ekle işaretlemektedir.

Aşağıdaki 21. metinde, ilk olarak intaharı düşünen bir eser kahramanının yaptıkları, yerinden kalkıp urganı alması, çekip boynuna takması tasvir edilmiştir. Burada kahramanın ipi boynuna taktığında onun sert ve soğuk olduğunu hissetmesi yazarın ifadeleriyle verildikten sonra *Baw yälläp tŕmayasaq, ni quşhaŋ, şunu ũsläyäsäk* cümlesiyle ipin merhametli olması gerektiği ve ne emredilirse yapması gerektiği ifade edilmiştir. Bu gereklilik ifadesi cümlede {- (y)AsAk} fiil çekim eki ile işaretlenmiştir.

21) *Ul qapıl urınınan tŕzŭ la sŭlanga sıqtı, yänä älŭŕarqandı aldı, tartqılap*

qaranı – ügŭz tüşkähŭn aşhaŋ da tŭzŭrlŭk. Şunan unı muyınına tŭgŭŕŭp aldı: süs baw qatı, halqın... häm mihurbanhız. Baw yälläp tŕmayasaq, ni quşhaŋ, şunu ũsläyäsäk. Ayıtbay yuğarı qaranı – qayza aşlınırğa bula? (UYT, 474) “O hemen yerinden kalktı ve kilere çıktı, yine hemen urganı aldı, çekti – öküzün gövdesini assan da dayanılabilir. Sonra onu boynuna

taktı: Tel ip sert, soğuk... ve merhametsiz. Bağ merhamet etmeyecek ne emredersen yapacak. Ayıtbay yukarı baktı – nereye asılır?”

2.3.1.1.2.4. Geleceğe Yönelik Emir

{-(y)AsAk} fiil çekim eki yine gelecek zamana gönderimde bulunmasına uyumlu olarak , konuşucunun söylediği hareketin gelecekte yapılması konusunda bir emri de ifade edebilmektedir. Bu emir çoğu zaman geleceğe yönelik yapılması ya da yapılmaması ifade edilen kuvvetli bir emir anlamı taşımaktadır. Ekin bu fonksiyonu daha çok ikinci ve üçüncü teklik ile çokluk şahıslarda ortaya çıkmaktadır.

Aşağıdaki 22. örnekte Kültegin’in mezarına kurban verileceğinden bahsettikten sonra bunun gerçekleşmesi için beyaz kurtlara koşulan emir, *qūrbangā hār qāwımdān bişār bala birǫp yanırtasaq* şeklindeki bir cümle ile ifade edilmiştir.

22) *Qağan Manıştıñ üz antın nisǫk ütāwı mǫn qızıqhıngas, baş qanbaba aldaşırga mäjbür buldı, yänähı, Xul-xaş tütüldü. Kıl tǫğın qābırı ũstündä täñrılǫrgä qūrbān qılınasaq, ä aq bürılär qağanğa tǫğrülüktarın qūrbangā hār qāwımdān bişār bala birǫp yanırtasaq.* (BR, 531) “Kağan Manış’ın yemini nasıl geçirdiğini merak edince, Baş kanbaba aldatmaya mecbur kaldı, sanki Hul-haş tutuldu. Kültegin’in mezarı üstünde tanrılara kurban verilecek, beyaz kurtlar kağana doğruluklarını, kurbana her kavimden beşer çocuk verip yenileyecekler.”

2.3.1.1.2.5. İhtar, Öğüt verme, Tehdit

Başkurt Türkçesinde {-(y)AsAk} fiil çekim eki, cümleye zaman zaman bir tehdit, bir ihtar ya da bir öğüt ifadesi katmaktadır. Bu durumda da ek yine gelecek

zaman ifadesinden tam olarak soyutlanamaz. Çünkü, bir cümlede yapılan ihtar, tehdit ya da öğüt, her zaman geleceğe yönelik bir anlam taşır. Geçmişe yönelik bir ihtar ya da tehdit dilin mantığına aykırıdır.

Aşağıdaki 23. örnekte Aklar ve Kızıllar arasındaki mücadeleden bahsedilmekte Kızılların kendilerine hücum etmesinin ardından Aklar onları aramaktadırlar. Bu bilginin ardından rivayet ve söylenti yoluyla Akların, Kızılları koruyan köy halkına yaptıkları bir tehdit aktarılmaktadır. Aklar, Kızılları koruyup, saklayan köy halkı onları teslim etmezse, her tarafı yakıp yıkacaklarına dair tehditte bulunmaktadır.

23) *Yaqup küpřındä Qızıldar ũtryadı hũjũm itkän, ti, ularğa. Xäzřr Aqtar*

tirä-yaqtağı bütä urmandı hũžřp řzläyzär, ti, ularzı! Ägär ũřũ tirälä

yäřäwsř xalıq ũzř tabıp, tũtũp birmähä, här awıldan ikř-ũs křřňř tũtũp

asasaqbız, tip äytälär, ti... (Uİ, 100) “– Yakup köprüsünde Kızıllar tugayı

onlara hücum etmiş. Şimdi Aklar etraftaki bütün ormanda onları arayıp

tarıyormuş. Eğer bu civarda yaşayan halk onları bulup teslim etmezse,

her köyden iki üç kişiyi tutup asacağız, diyorlarmış.”

2.3.1.1.2.6. Tahmin

{-(y)AsAk} fiil çekim eki ile bazen de konuşucunun tahmin ve varsayımları işaretlenebilmektedir. Tahmin ve varsayım da bu ekin temeldeki gelecek zamana gönderimde bulunma anlamına çok uygun kavramlardır. Çünkü tahmin veya varsayım geleceğe yönelik olarak yapılabilecek eylemlerdir. Dolayısıyla, tahmin düşüncesinin kavramı gelecekle ilgilidir.

Aşağıdaki 24. örnekte kooperatifçilerin temelden başladıkları taktirde ne kadar süreceğine dair konuşmacı tarafından bir tahmin ve varsayımda bulunulduğu görülmektedir. Konuşucunun bu tahmin ve varsayımı, *Tũptän başlahalar, büttũ tigän*

hüz, kāmında un-un ikİ yıl biräsäktär cümlesiyle ifade edilmiştir. Burada kooperatifin temelden başlasa bitişinin en az on-on iki yılda gerçekleşeceği ifade edilmiştir.

24) *Qayzan, turlaq kooperativtarınan başlarzarmı, ällä tüptänıräk tütünürzarmı? Tüptän başlahalar, büttü tigän hüz, kāmında un-un ikİ yıl **biräsäktär**. Xäyır, un yıl ultırtıw üsün huıǵı qılıqtarı la yırılık, bütähñ dä bılıwzırı gñä burıs. Bılälärzır, yuǵihä, yapa-yanǵızın bikläp tütmaǵtar inı.* (UYT, 153) “Nereden, ev kooperatiflerinden başlarlar mı, yoksa temelden mi alırlar? Temelden başlarlarsa, bitmesi için, en azından on-on iki yıl verecekler. Bununla birlikte, on yıl oturtmak için sonraki davranışları da yeterli, hepsinin bildiği sadece borç. Biliyorlardır, yoksa yapayalnız kilitleyip tutmazlardı.”

25. örnekte de yine böyle bir varsayımı görmek mümkündür. Hisam tarafından, Bahram’ın Büryenlere acımayacağı konusunda bir varsayım ifade edilmektedir. Burada *unıñ uyınsa* ifadesi bu düşüncenin Hisam’ın bir tahmini olduğu yönündeki bilgiyi kuvvetlendirmektedir.

25) *Täwzä haman qala başlıǵı wazıfahın ütäwsı Xısam hıylänı. Unıñ uyınsa, Baxram Büryändärzı **ayamayasaq**. Ul üylänırgä tılägän Rawşananıñ balalı bisä mñän almaştırılğanın bılhä – bigıräk tä... Unı şunda uq büldırzılär, ısın Rawşananıñ qayza bulğanın, Mägiyänıñ nisık Rawşana bulıp kitkänñ bılırgä tılänılär.* (BR, 95) “Önce, hâlâ daha şehrin başkanı vazifesini yürüten Hisam konuştu. Ona göre, Bahram Büryenlere acımayacak. O evlenmeyi istediği Ravşana’nın çocuklu bir kadınla takas edildiğini bilse – çok fazla... Onu ayırdılar, gerçek Ravşana’nın nerede olduğunu Meğiye’nin nasıl Ravşana olup gittiğini bilmeyi istediler.”

Aşağıdaki 26. metinde, inekleri avlayıp yemeyi düşünen bir kurdun planları ve bu konudaki yorumları söz konusudur. Besili ineklerin gün boyu neler yaptığı ve ardından ahıra girdiklerini düşündükten sonra, kurt, o ahırın kendisi için hiç engel olmayacağını aklından geçirir. Ancak, daha sonra aklına ineklerin koyunlar kadar hafif olmadığı için, onları yelesine alıp götürümeyeceği gelir. Ardından da *İrkñlöp aşarğa la firsat birmäyäsäktär* cümlesiyle, bu avı gerçekleştirse bile, rahat rahat yemesine izin vermeyecekleri yönünde bir tahmin yapmaktadır. Onun bu tahmini cümlesinde {-(y)AsAk} fiil çekim eki ile işaretlenmiştir.

26) Awır käwzälİ itläs hıyırzar şulay kññ buyına yırğä hññlöp aşanıp
yırñyär zä kis yılğa buyındağı kärtäğä inñp yatalar. Üzzärñsä
haqlana, biklänä indİ, axmaqtar. Ul kärtä bürİ üsün nimä gñä! Şunıñı
ğına bar, hıyır hiñä harıq tüğİ, yñkññ halıp alıp kitä almayñıñ. İrkñlöp
aşarğa la firsat birmäyäsäktär. (UYT, 200) “Ağır gövdeli besili inekler,
öyle gün boyunca yere serilip, otlayıp dururlar ve akşam nehir boyundaki
ahıra girerler. Kendilerince korunuyor, kilitleniyorlardı ahmaklar. O ahır
kurt için ne ki! Şu da var, inek koyun değil, yelene atıp götüremezsin.
Rahat rahat yemeye de firsat vermeyecekler.”

Aşağıdaki 27- 29. metinlerde de {-(y)AsAk} fiil çekim ekinin bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

27) ...Bürñlär bıl yulı ikññsİ yaqqa yullandı. Gñ bır tirälä yaramay, xäwñlİ. İki
ayaqlı zattar za axmaq tüğİ, xäzñr izärñä tüşäsäk. Üzññ tüyäklägän
tirälä lä mal yıgıw kilñmäy. Bürñlär bını yaqşı añlay. (UYT, 199) “...
Kurtlar bu defa ikinci tarafa yöneldiler. Daima bir arada iyi değil,
tehlikeli. İki ayaklı kişiler de ahmak değiller. Hemen peşlerine
düşecekler. Kendi yaşadığı çevrede de mal toplamak olmuyor. Kurtlar
bunu iyi biliyor.”

28) *Şul uq waqıtta general bıl Başıqırttı yälläy. Älİ yırıy ul qayanan üsüp sıqqan bürküt şikällİ. Älİ gñä şulay, tik ũzaqqa barmayasaq bıl. Başıñ kişsäktür. Gerakldar tabılasaq! Bolşeviktar xakimiyätİ urınlaşa – bolşeviktar, kadettar xakimiyätİ urınlaşa – kadettar başın kişsäk. Kım gñä bulha la, üzzärññİ yazalayasaq. Revolyutsiyanıñ zakonı şunday. Bınday qaharmandar ũzaq yaşay almay. (UYT, 21) “O vakit general bu Başkurt’a merhamet ediyor. O kayadan uçan kartal gibi gidiyor. Şimdilik böyle ancak bu fazla sürmeyecek. Başını kesecekler. Gerakllar bulunacak! Bolşevikler hâkimiyeti ele geçirse, Bolşevikler; Kadetler hâkimiyeti ele geçirse, Kadetler başını kesecek. Hangisi olursa kendilerince cezalandıracaklar. İnkılabın kanunu böyle. Böyle kahramanlar fazla yaşayamaz.”*

29) *Elizaveta Petrovna täxkä ultırıp küp tä ütmänİ, qış kündärñdä ük, üzññ başına taj kñzırñwsİ Şuvalovtarga Başıqırt yırzärññ birä ikän, tigän xəbär zä taralıp ũlgürgäynİ. Bıl hüzzär xalıqtı tağı nıgıraq hağaytha la, starşınalar tirähñdä uların da yaqlawsılar yuq tüğİ. Bik mäğgül äzämdär, Başıqırtqa gul bulasaq, tizär. (K, 168) “İlizavita Pitrovna tahta olturalı çok olmadı. Kış günlerinde onun başına taç giydiren Şuvalovlara Başkurt topraklarını veriyormuş, diye haber yayılıp dolaşıyordu. Bu sözler halkı daha da fazla kuşkulandırsa da, başçavuşların çevresinde onların da koruyucuları yok değil. Çok uygun adamlar Başkurtlara kul olacak, diyorlar.”*

2.3.1.1.2.7. Genel Hüküm; Geniş Zaman

Başkurt Türkçesinde gelecek zaman ve gelecek zamanla ilgili olarak bazı kiplik ayrıntıları veren {-(y)AsAk} fiil çekim eki, bazen de genel hüküm hâline gelmiş, konuşucu tarafından değişmez doğru olarak kabul edilen iş, oluş ve

hareketleri ifade etmek içinde kullanılmaktadır. Bu işlevde konuşucu cümlesinde çoğu zaman genel bir hüküme işaret etmektedir.

Aşağıdaki 30. örnekte iki kişi arasında geçen bir diyalog söz konusudur. Bu diyalogta konuşucu, karşısındakine Başkurtların evlerinde hırsıza karşı yapılmış bir çit ya da kapı olmadığını ifade ettikten sonra, buna rağmen herhangi biri yükünü sokağın ortasına bırakmış olsa da Başkurtların o kişinin eşyalarına dokunmayacakları ifade edilmiştir. Bu ifade de konuşucu tarafından genel hüküm olarak kabul edilen bir yargı işaretlenmektedir. {-(y)AsAk} fiil çekim eki ile ortaya çıkan bu işlevi, cümlenin şart ifade eden zarf cümlesinde {-sA} fiil çekim eki sağlamaktadır.

- 30) –*Bırñsñän, Başqurtıñ bırññññ üy tirähñdä lä bur kırä almaşlıq qıyma, qapqa yuq. İkñsñän, yğğññdñ uram urtahına qaldırhañ, da, ular hinñ äybırñä tñmäväsäk. Üzzärñä kürä tüğñ ular, xarap namısan xalıq.* (NM, 43) “– Birincisi, Başkurtların hiçbirinin evinin çevresinde hırsızın giremeyeceği bir çit, kapı yok. İkincisi yükünü sokağın ortasına bıraksan da onlar senin eşyalarına dokunmayacak. Onlara göre değil bu, acınacak kadar namuslu bir halk.”

Aşağıdaki 31. örnekte de yine Nuraniya tarafından genel bir hüküm olarak kabul edilen bir yargıya işaret edilmektedir. Nuraniya’nın *Älbittä, ikñ arala ular – yäştär – turahında la hüž sığasaq* cümlesiyle ifade ettiği, onların bir araya geldiklerinde gençler hakkında da konuşacakları düşüncesi bu durumun onun tarafından genel geçer bir hüküm olarak kabul edildiğine işaret etmektedir. Elbette kiplik kelimesi de bunu desteklemektedir.

- 31) *Nuraniya qarışmanı. Yñññ hñyäk, küzzän dä yuğaldı. Bisälärzññ awlaqta ultırırğa yaratıwın, İs sırzärññ bülışññññ bñä. Älbittä, ikñ arala ular – yäştär – turahında la hüž sığasaq. Yañıl äbñy igññklñ, sabır, bır ıştıñ lä*

ürzüm-bärzüm qılmaş, hüzn yığa üsürmaş. (U, 202) “Nuraniya inat etmedi. Hafif kemik, gözden de kayboldu. Kadınların kuytuda oturmayı sevdiğini, sırlarını paylaştıklarını biliyor. Elbette, iki arada – gençler – hakkında da söz açılacak. Yanıl nine iyi yürekli, sabırlı, hiçbir işi üstün körü yapmaz, sözünde durur.”

Aşağıdaki 32. ve 33. metinlerde de yine bu şekilde bir işlev göze çarpmaktadır.

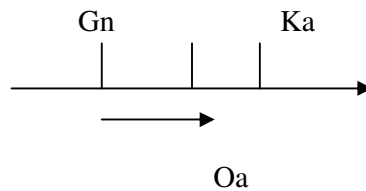
32) *Hız üz küzığız mñän kürzığız: yünl qural, kñm birmäyñsä aq kumandüvaniy Başqurt polkın iñ awır, iñ qan qüyğüs alıñ bargan yığa yñärığa tırıştı. Bul iş bızı küälätä qırzırwğa, äkrñläp yuq itwğa yünältğänñ kürñw qıyın tüğl. Artaban bınday xälgä tüzp türw mümkün tüğl. Başqurt qan tüğwzän qurqmağan, tik ul qan üz yñbızı haqlap, ilbızı qursalap tüğlgändä gñä xäläl bulasaq. Şuğa küär polk bğğündän başlap täwgı täğäyñlänışñä tüğr qalıp, milli gäskär bulıp üyüşüwin dawam itä...* (MB, 63) “Siz kendi gözünüzle gördünüz: Değerli silah, kıyafet vermeyince Ak kumandan Başkurt alayını en zor, en kanlı çarpışmaların olduğu yere göndermeye çalıştı. Bu işe bizi açıkça kırdırmaya, yavaş yavaş yok etmeye gönderdiğini görmek zor değil. Sonra böyle bir duruma sabretmek mümkün değil. Başkurt kan dökmekten korkmamış, ancak o kan kendi topraklarımızı koruyup ülkemizi savunduğumuzda döküldüğü zaman helal olacak. Bunun için alay bugünden başlayarak ilk düzenine bağlı kalıp millî asker olarak toplanmaya devam ediyor..”

33) *Sägät dürt. Sığıy mñän üsraşırğa tağı bñ sägät waqıt bar. Marat kafı täzrähñän tışqa küz haldı la, yamğır bışqaqlay başlawın kürp, sığırğa yryngas, kirı uylanı. Aşığıwzan mägänä yuq. Üsraşahı yığa küp tigändä*

un minutta barıp yĭsäk. (ÜY, 320) “Saat dört. Sergey’le buluşmaya daha dört saat var. Marat kafenin penceresinden dışarıya göz attı. Yağmurun çiselemeye başladığını görüp, çıkmak için toplanınca tekrar düşündü. Acele etmenin bir manası yok. Buluşacağı yere en fazla on dakikada gidecek.”

2.3.1.1.2.8. Doğrudan Deneyim; Geçmiş Zaman

{-(y)AsAk} fiil çekim eki bazen de yine gelecek zaman anlamını kaybetmemekle birlikte hikâye, roman gibi metinlerde ya da konuşucunun geçmişte olup bitmiş herhangi bir olayı anlatması esnasında, geçmiş zaman dilimi içerisinde bir gelecek zamanı ifade edebilmektedir. Bu durumda konuşucu ya da anlatıcı olayı dinleyici ya da okuyucuya daha net ve gerçekçi ifade edebilmek için gönderim noktasını geçmişte bir noktaya taşıyarak geleceğe işaret eder. Bu durum, anlatımda kullanılan bir üslup olarak değerlendirilebilir ve şu şekilde zaman çizgisinde göstermek mümkündür.

Şekil 24. {- (y)AsAk} fiil çekim ekinin geçmiş zamanda geleceğe yönelik kullanımı.

Aşağıdaki 34. metinde geçmişte Lvovşçina’da gerçekleşen bir olay anlatılmaktadır. Burada Sovyet iktidarından kaçanların bir ekip kurup yağma etmeye, Almanlara yardım etmeye başladıkları söylendikten sonra, *Azaq ularzı yĭäksĭärĭ isĭmĭ mĭnün xalıq "banderowsılar" tip atayasaqtar* cümlesi ile anlatıcı tarafından geçmişte gerçekleşmiş ve kendisine malum olan bir bilgi, anlatılırken bir anda anlatıcı dinleyiciyi olayın geçtiği zamana götürmekte ve daha sonrasında

gerçekleşen, onların Almanlara yardım etmeye başlamalarından sonra “banderovcılar” diye adlandırıldığını ifade etmektedir.

- 34) ...Lvovşçinala in ayanıslıhı şul buldı: – İlk Sovyet vlasınan qasıp yürüwsilər üzzärİ otryad tüzüp politsiyağa, Nemetstargä yarzam itä başlanılar. Azaq ularzı yäksilərİ ismİ mñän xalıq "banderowsılar" tip atayasaqtar. Ä bına här awılda ularzıñ otryadınan kışılar bulıp, politsiya, gestaponıñ uñ qulına äyländİ. (KKTY, 47) “...Lvovşçına’da en acıklı şu oldu: – İlk önce Sovyet iktidarından kaçanlar kendileri bir ekip kurup yağma etmeye, Almanlara yardım etmeye başladılar. Sonra halk onları idarecilerinin ismi ile “banderovcılar” diye adlandıracak; ama, her köyde onların kurduğu ekipten birileri olup, yağma Gestapo’nun sağ eline döndü.”

Aşağıdaki 35. metinde de yine {-(y)AsAk} fiil çekim ekinin bu tarz bir kullanımını görmekteyiz. Yazar tarafından trene binip gitmekte olan bir askerin duyguları tasvir edilirken, geçmişte gerçekleşmiş ve yazar tarafından bilgisine sahip olunan bu olayda, askerin trene binip uzaklaşmasından sonraki iki yıl içinde gerçekleşen hadiselerden bahsedilmektedir. Onun iki yıl sonra tekrar bu topraklardan geçecek olacağı bilgisine sahip olan yazar gönderim noktasını geçmişe taşıyarak bu olayı {-(y)AsAk} fiil çekim ekiyle ifade etmiştir.

- 35) Mançjuriya!.. Üfüqtan üfüqqa huzılğan taw armıttarı, yıl äylänähñä tñnyaqtan ürgän ıjır yıl bulıp istä qalasaqhıñ hin. Ä xäzİrgä pñzd tägärmästärİ saqrımdarzı hanay, gäskäri xİzmätkä alınğan haylanmış yğİttärzİ Kñnsıgışqa yİddİrä. Xuş, Mñäs, xuş bul, Ural – yİr bilñdäğİ aşıldarzan-aşıl taş bilbaw! İki yıldan huñ ular üşü uq yuldan tağı bİr ütäsäk, tik bil yulı indİ kirİğä – Kñnbayışqa, bİrİnsİ bütä dünya huğışınan

tüqanğan ut işñä taban kitäsäk. (MB, 20) “Mançurya!.. Ufuktan ufka sıralanmış dağ kolları, yıl dönümüne kuzeyden esen keskin rüzgâr gibi içte kalacaksın sen; ama, şimdi trenin tekerlekleri kilometreleri sayıyor, askerî hizmete alınan seçilmiş gençleri doğuya hızla götürüyor. Elveda, Miyes, hoşça kal, Ural – yerin belindeki eski taş kemer! İki yıldan sonra onlar bu yoldan bir kez daha geçecek, ancak bu defa artık geriye – batıya birinci dünya savaşında alevlenen ateşin içine doğru gidecekler.”

36. metinde de tarih anlatan birinden bahsedilmektedir. Bu kişinin uzunca konuştuğundan bahsedildikten sonra yine artık bugün gerçekleştiği bilinen anlattığı hikâyenin onun meşkalesi olduğunu, zaman zaman abartarak, zaman zaman azaltarak bu Hajigeli tarihini anlatacağı, ve ona bazılarının inanıp bazılarının inanmayacağı {-(y)AsAk} fiil çekim eki ile ifade edilmiştir.

36) *Unıñ nisänsı qat indı awızın susayıp şul bır ük xikäyätñ tızıp alıp kittı.*

Üzün itıp hüylänı, üzñän dä üstänı, üzñä qağılmağan urındarızı tügäl bāyänlänı. Üşü kündän huñ bıl xikäyät unıñ tıp şüğülinä äylänäsäk. Bır ni tiklın arttırıp, bır ni tiklın şaştırıp yä kāmıñ hüyläyäsäk ul kışılärgä Xajigäli tarixın. Mägzändär uğa ışanasaq, ışanmağanı ışanğanğa halısaşaq. (U, 297) “O kaçınıcı kat artık ağzı susayıp şu hikâyesini düzenledi. Uzunca konuştu, kendisinden de ekledi, kendisine verilmeyen yerleri doğru bir şekilde bağladı. O günden sonra bu hikâye onun asıl meşgalesi olacak. Bir miktar arttırıp bir miktar abartarak veya azaltarak anlatacak o insanlara Hajigeli tarihini. Meğzenler ona inanacak, inanmayanı inandırmaya çalışacak.”

2.3.2. BELİRSİZ GELECEK ZAMAN

(Bildähiz Kiläsäk Zaman)

2.3.2.1. {-(X)r}

2.3.2.1.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinde belirsiz gelecek zamanı aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür.

Fiil + {-(X)r} + şahıs eki

{-(X)r} fiil çekim ekinin Başkurt Türkçesinde değişken şekilleri şu şekildedir:

1. Ünlüyle biten fiil köklerine *-r* eki getirilir: *başlar* “başlar”, *uqır* “okur”, *ağır* “akar”,

2. Ek, ünsüzle biten fiil köklerine ise yardımcı ses alarak, *-ır/-ır̃*, *-ür/-ür̃* şeklinde getirilerek yapılır: *sıgır* “çıkır”, *hünır̃* “söner”, *şayarır* “yaramazlık eder”, *üzülür̃* “parçalanır”, *kütür̃* “bekler”.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yaqlarmın</i> “korurum”	<i>yaqlarbız</i>
2. şh. <i>yaqlarhıñ</i>	<i>yaqlarhıgız</i>
3. şh. <i>yaqlar</i>	<i>yaqlar(zar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yünsürmün</i> “yorulurum”	<i>yünsürbüz</i>

2. şh. <i>yũnsũrhũŋ</i>	<i>yũnsũrhũğũz</i>
3. şh. <i>yũnsũr</i>	<i>yũnsũr(zar)</i>

TeklikÇokluk

1. şh. <i>hağınırmin</i> “özlerim”	<i>hağınırbız</i>
2. şh. <i>hağınırhũŋ</i>	<i>hağınırhũğũz</i>
3. şh. <i>hağınır</i>	<i>hağınır(zar)</i>

TeklikÇokluk

1. şh. <i>kisĩrmĩn</i> “gezerim”	<i>kisĩrbĩz</i>
2. şh. <i>kisĩrhũŋ</i>	<i>kisĩrhũğũz</i>
3. şh. <i>kisĩr</i>	<i>kisĩr(zär)</i>

TeklikÇokluk

1. şh. <i>kũyũnũrmũn</i> “kederlenirim”	<i>kũyũnũrbũz</i>
2. şh. <i>kũyũnũrhũŋ</i>	<i>kũyũnũrhũğũz</i>
3. şh. <i>kũyũnũr</i>	<i>kũyũnũr(zär)</i>

TeklikÇokluk

1. şh. <i>tũrũrmũn</i> “kalkarım”	<i>tũrũrbũz</i>
2. şh. <i>tũrũrhũŋ</i>	<i>tũrũrhũğũz</i>
3. şh. <i>tũrũr</i>	<i>tũrũr(zar)</i>

{-(X)r} fiil çekim eki Başkurt Türkçesinde genellikle gelecekte bir zamanda meydana geleceği düşünülen iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanılır. Ekin bu işlevi dışında her zaman yapılagelen ya da genel geçer doğru olarak kabul edilen işler de bu ekle ifade edilebilir. Başkurt Türkçesinde genellikle gelecek zamanın bir çeşidi olarak ele alınan bu zaman için *bildähĩz kiläsäk zaman* (belirsiz gelecek

zaman) terimini kullanan Zeynullin'e göre, bu zaman iş, oluş veya hareketin gelecekte mutlaka yapılacağına, hayata geçirileceğine, gerçekleşeceğine kuvvetli bir inanç olmadığını anlatır (Zeynullin 2002: 141). Bu zamanın kullanıldığı cümlelerin gelecekte gerçekleşeceği kesin değildir. Ne konuşucu ne de dinleyici söz konusu iş, oluş veya hareketin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini kesin olarak bilmemektedir. Kiyekbayev ve Seyitbattalov'un başında bulunduğu ortaklaşa bir komisyon tarafından hazırlanan gramerde ise, Başkurt Türkçesinde gelecek zamanı ifade etmek üzere {-(X)r} fiil çekim ekinin kullanıldığından bahsedilerek, konuşma anından daha sonra olacak iş, oluş ve hareketleri bildirdiği ifade edilmiştir (Kiyekbayev, Seyitbattalov 2004: 102). Dmitriyev ise, bu fiil çekim eki ile oluşturulan zamanı *1. kiläsäk zaman* "birinci gelecek zaman" başlığı altında incelemiştir (Dmitriyev 1948: 148; 1950: 159). Yuldaşev de yine *buduşçeye neopredelennoye vremya* "belirsiz gelecek zaman" başlığı altında bu zamana yer verir (Yuldaşev 1981: 282).

Başkurt Türkçesinde {-(X)r} fiil çekim eki, belirsiz gelecek zaman olarak incelenirken, Türkiye Türkçesi gramerlerinde geniş zaman başlığı altında incelenmektedir; ancak, bu ek, Türkiye Türkçesinde geniş zaman ifadesini, cümlede geniş zamana gönderimde bulunan zaman zarfları ile kazanmakta, bunun haricinde ise şimdiki zaman, geçmiş zaman, gelecek zaman, emir ya da söz vermeyi ifade edebilmektedir (Korkmaz 2003: 639-646; Şahin 2005: 650; Akçataş 2005: 35).

Ekin bu şekilde Türk dillerinde hem geniş zaman hem de gelecek zaman gösteren bir manzara arz etmesine paralel olarak Kononov, Türkiye Türkçesi grameriyle ilgili olan eserinde {-(X)r} fiil çekim ekini *nastoyaşçeye-buduşçeye vremya* "şimdiki-gelecek zaman" başlığı altında incelemiştir (Dmitriyev 1941: 130). Kononov, bir başka eseri olan tarihî karşılaştırmalı Türk dili gramerini incelediği çalışmasında ise, şimdi ve geleceği birlikte ele almış ve Türk lehçelerindeki {-r}, {-A} fiil çekim eklerini *vremena sferi nastoyaşçego i buduşçego* "şimdiki ve gelecek zaman anlam alanları" başlığı altında incelemiştir (Kononov 1988: 388). Serebrennikov ve Gagjjeva'nın ortak hazırladığı eserde de yine bu zaman *buduşçeye vremya* başlığı altında gelecek zaman bahsinde ele alınmıştır (Serebrennikov, Gadjeva 1986: 191).

Başkurt ve Rus dil biliminde genellikle, gelecek zamanın bir çeşidi olarak görülüp incelenen $\{-(X)r\}$ fiil çekim ekinin ifade ettiği işlevlere sahip ekler ve yapılar, çağdaş dil biliminde *aorist* “geniş zaman” olarak kabul edilmiş ve şimdiki zamanla bağlantılı olarak ele alınıp incelenmiştir (Underhill 1976: 147; Comrie 1985: 44; Binnick 1991: 164; Johanson 1971: 144; Lewis 1967: 117). Uzun, geniş zamanın geçmişte olan, şimdi olmakta olan ve gelecekte de olacak olan olaylara gönderimde bulunmasının gerçekte onun bu üç zamanın hiçbirine doğrudan gönderimde bulunmadığının göstergesi olduğunu ifade eder. Ayrıca, bu zaman ekiyle yapılan işin bir eylemin zamanını belirttiğini değil, bir alışkanlık, bir yetenek vb. bir durumu aktardığını vurgulamıştır (Uzun 2004: 161).

Genel dil biliminde de zaman, görünüş ve kip üzerine yapılan çalışmalarda geniş zaman; şimdiki zaman ve gelecek zaman arasında incelenen, bazen şimdiki zamanın bir yan anlamı olarak değerlendirilen bir zaman şekli olmuştur (Comrie 1985: 44; Binnick 1991: 164; Johanson 1971: 144); ancak, bütün bu farklı terim ve adlandırmalara rağmen, bu zaman ile ifade edilen iş, oluş ve hareketler, bir benzerlik göstermektedir.

Başkurt Türkçesinde $\{-(X)r\}$ fiil çekim eki, Türkiye Türkçesindekine benzer işlevler üstlenmiştir. Bu ek, genelde yapılan, alışkanlık hâline gelmiş iş, oluş ve hareketleri, genel hüküm ve genel geçer doğruları, ayrıca da emir gibi bazı anlamları içermektedir.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Başkurt Türkçesinde belirsiz gelecek zamanın olumsuzu için, diğer kiplerden farklı olarak $\{-mA-\}$ olumsuzluk ekinden ayrı $\{-mAş-\}$ olumsuzluk eki kullanılır. Konuşucu tarafından genelde yapılmayan, alışkanlık hâlinde olan bir iş, oluş ve durumu ifade etmek için kullanılmaktadır.

Dmitriyev, bu ekin etimolojisi için yaptığı açıklamada, ekin iki ayrı parçadan oluştuğunu belirtir. Bunlardan ilki *-ma/-mä* olumsuzluk ekidir. İkincisi ise */-s/* dir. Bu */-s/* diğer Türk dillerinde */-s/* ye tekabül etmektedir. Bu ek, Türk diliyle yazılan eski kaynaklarda gösterildiğine göre */z/* sesidir. İşte Dmitriyev buradaki ekin bu */-z/* den gelerek *r>z* değişimine uğradığı görüşündedir (Dmitriyev 1950: 160).

Olumsuzluk için kullanılan teklik birinci şahıs çekimi için Başkurt Türkçesinde konuşma dilinde üç ayrı şekil kullanılmaktadır: *barmam*, *barmaşmın*, *barmaşım*. Edebî dilde genellikle *barmam* şekli kullanılır (Dmitriyev 1950: 161; Zeynullin 2002: 140).

Olumsuzluk çekimi şu şekilde gerçekleşir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>İsmäm</i> “içmem”	<i>İsmäbİz</i>
2. şh. <i>İsmäshİŋ</i>	<i>İsmäshİğİz</i>
3. şh. <i>İsmäs</i>	<i>İsmäs(tär)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>asmam</i> “açmam	<i>asmabız</i>
2. şh. <i>asmaşuŋ</i>	<i>asmaşuğız</i>
3. şh. <i>asmaş</i>	<i>asmaş(tar)</i>

Soru Şekli (Hürav Formahı)

Belirsiz gelecek zamanın soru şekli de diğer zamanların soru şekli gibi {-mX} soru eki ile yapılmaktadır. {-(X)r} fiil çekim eki ile Başkurt Türkçesinde ifade edilen genelde yapılan iş, oluş ve hareketleri ya da herhangi bir alışkanlığı sormak için kullanılmaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yazırmınmı</i> “yazar mıyım”	<i>yazırbızımı</i>
2. şh. <i>yazırhıymı</i>	<i>yazırhıgızımı</i>
3. şh. <i>yazırmı</i>	<i>yazır(zar)mı</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>üşürümüm</i> “uçar mıyım”	<i>üşürbüzmü</i>
2. şh. <i>üşürhüymü</i>	<i>ürhüğüzmü</i>
3. şh. <i>üşürmü</i>	<i>üşür(zar)mı</i>

2.3.2.1.2. İşlevler

2.3.2.1.2.1. Geleceğe Yönelik İstek; Belirsiz Gelecek Zaman

{-(X)r} fiil çekim ekinin Başkurt Türkçesindeki en yaygın işlevlerinden biri, gelecekte gerçekleşecek olan iş, oluş ve hareketleri bildirmektir; ancak, burada söz konusu iş, oluş ve hareketlerin gerçekleşeceğine konuşucu tarafından tam bir inanç ve kararlılık yoktur (Zeynullin 2002: 141). Buradaki gelecek, planlanmış bir kesinlikten ziyade, daha çok istek ve niyete dayalı bir gelecektir. Konuşucu, {-(y)AsAk} fiil çekim ekinde geleceğe yönelik kesin bir karar, plan ya da istekle konuşurken, {- Xr} fiil çekim ekinde böyle bir kararlılık değil de daha çok bir niyet, istek ifadesi ile konuşmaktadır. Konuşucu tarafından belirtilen bu niyet ve istek ifadesi çok güçlü bir kararlılığı ifade etmez ve gerçekleşmesinde bir kesinlik bulunmaz. Daha çok isteğe bağlı bir plan söz konusudur.

Aşağıdaki 1. metinde sabah erken kalkan Hafiza, çocuklarını uyandırmış, onları da ot biçmeye götürmek istemektedir. Hafiza konuşma anına göre gelecekte gerçekleşecek ot biçme esnasında çocukların da vişne toplayıp kendilerine yardım

etmelerini düşünmekte ve bu geleceğe yönelik planını *Büğün bit bışängä tüşäbİZ, ä hİZ yläk, sşä yıyrhıgız, bİzgä bulışırhıgız* cümlesiyle ifade etmektedir.

- 1) *Äsähİ Xafıza irtängİ hawından qayttı la, balaların uyatıp: – Yä, yä haman türmay yatahıgızmu? Bügün bit bışängä tüşäbİZ, ä hİZ yläk, sşä yıyrhıgız, bİzgä bulışırhıgız– tip irtängİ säyzİ äzİrläy başlanı.* (KKTY, 26) “Annesi Hafıza sabah sağımdan döndü ve çocuklarını uyandırıp: – Hadi, hadi hâlâ yatıyor musunuz? Bugün ota gidiyoruz. Siz de çilek, vişne toplarsınız, bize yardım edersiniz – deyip sabah kahvaltısını hazırlamaya başladı.”

2. metinde konuşucunun, hastalanıp istirahate çekilen arkadaşının bu dinlenme vakitlerinde neler yapabileceğine dair plan ve istekleri {-(X)r} fiil çekim eki ile ifade edilmiştir. Eser kahramanı, haftada iki defa akşamları arkadaşının yanına gelip ona yeni haberleri anlatma, bir kütüphane düzenleme gibi bazı plan ve isteklerine işaret etmektedir. Bu istek ve planlar geleceğe yönelik tam ve kesin bir kararlılıktan çok bir niyet ve istek anlamı taşımaktadır.

- 2) *–Bınan bılay aznahuna iki tapqır tüşkü yal vaqıtında kilİp, min hİzzİ hunğı yañılıqtar mñän tanıştırıp tūrurmñn. Küsmä kitapxana la üyüştürüp yİärİbİZ, kitaptar qul aşıgızza bulır. Artİ idarahı şaxmat, şaşka, dūminū hatıp alıp birİrgä vägüzä ittİ. Şunan indİ kärttän başqa la yal vaqıtın ütkärİp bulır. Yä, ni äytİrhıgİZ?* (NM, 451) “– Bundan böyle haftada iki defa akşam dinlenme vaktinde gelip ben size en son yenilikleri haber veririm. Göçebe kütüphane de düzenleriz, kitaplar elinizin altında olur. Artel idaresi, satranç, dama, domino satın alacağını vaat etti. Artık bundan sonra dinlenme vaktini geçireceğin iskambilden başka da bir şey olur. Peki ne dersiniz?”

Aşağıdaki 3. metinde Reşize'nin, kızkardeşine ifade ettiği *Nuraniyağa üzüm küz-qūlaq bulırmın* cümlesiyle kızına kendi bakmak istediği ve planladığı fikri anlaşılmaktadır. Geleceğe yönelik bu planını Reşize, cümlesinde {-(X)r} fiil çekim eki ile işaretlemektedir.

- 3) *Ak hūt tūšū yağılgan dünyaga, şul yängä tınıslıq birä. Qızı haman yūqlay ikän. Palatala bır üzİ ğñä. Rəşizä ayaq üstarına basıp türgä uzı. Sıstrağa, Nuraniyağa üzüm **küz-qūlaq bulırmın**, tip işaralanı. Qızının hulışı tigİz, tüşİ bır qalqına, bır kirİ tūşä. Şulay barha, hawıgıp kitİr. Qurqqaynı, qızım aqılın yuya, tip bütü üsä.* (U, 69) “Ak süt rengine batırılan dünyaya, bu insana bir ferahlık veriyor. Kızı hâlâ uyuyordu. Koğuştaki tek başına. Reşize ayak uçlarına basıp köşeye geçti. Kızkardeşine Nuraniye'ye kendim göz kulak olurum, diye belirtti. Kızının nefesi doğru, göğsü bir yukarı kalkıyor bir geri gidiyor. Öyleyse iyileşiyor. Korkmuştu, kızım aklını kaybediyor diye bitti anne.”

Aşağıdaki 4. ve 5. örneklerde de yine {-(X)r} fiil çekim ekinin geleceğe yönelik plan ve istek için kullanıldığı görülmektedir. 4. örnekte konuşucu karşısındaki arkadaşına iyileştiğinde Hakmar dağlarına gideriz demektedir. 5. örnekte ise, konuşucu bizzat kendi hayatı ile ilgili bir plandan bahsetmektedir. Bunu yaparken önce bir ay sonra artık bulunduğu yerde olmayacağını söyler. Burada kesin bir kararlılık söz konusudur. Konuşucu kesin olarak bir ay sonra bulunduğu yerde olmamaya karar vermiştir; ancak, kursu bitirir ve giderim dediğinde burada onun bu defa tam bir kararı değil, gelecekteki bir planı sezilmektedir.

- 4) *–Orenburgta... Ləkin min unı yañı uringä küsİräm... Hinİ künİİİä üqşar yİrgä. Tizİrək hawıgıp yİ. Haqmar tamağına **kitİrbİz**. Unda Bırda tigän krİpüst bar. Minİ mñän hüyläşİv üsİn brigadir Aksakİv ta şunda kilä.* (K, 192) “– Orenburg'ta... Fakat ben onu yeni bir yere

götürüyorum... Senin beğeneceğin bir yere. Çabuk iyileş. Hakmar boğazına gideriz. Orada Birda denen kale var. Benimle konuşmak için ekip başı Aksakov da buraya geliyor.”

- 5) «İy-y, yähätîrāk qaytıp kitîrgä inî! Qasan ul kün yîr?!-tip tüzînhîzlänîp uyulanıp ala ul. Şunda uk üzîñä-üzî aptırap ta quya: – Niñä ulay aşığam ikän? Bilay za gümîr yîl kîwîk yîlîp kîñä tûra la! Bına bit, bîr ayzan min bında bulmayasaqmın. Kurstı tamamların da kitîrmîñ...» (ZB, 65)
- “Ey-y, hızla dönmeliydi! Ne zaman o gün gelir? – deyip sabırsızlanıp düşünüyor o. Burada kendi kendine şaşırıp: – Neden böyle acele ediyorum ki? Böyle ömür rüzgâr gibi esip gidiyor! İşte bir ay sonra ben burada olmayacağım. Kursu tamamlarım ve giderim.”

{-(X)r} fiil çekim ekinin bu işlevi zaman zaman isteği aşarak, konuşucunun bir hayali için de kullanılabilir. 6. metinde evlenemediği eski sevgilisi ile evlenmiş olsalardı nasıl yaşayacaklarına dair hayal kuran birinin düşünceleri söz konusudur. Hayali kuran konuşucu *balalar üşîrîrbîz, bik matur kîyîmdär kîyîndîrîp awılğa qunaqqa qaytıp yûrûrbüz, tîğî vaqt yîläk yıyğan qayın tûbünä barırbız* cümleleriyle evlenmiş olsalardı gerçekleşebilecek olaylara işaret etmektedir.

- 6) *Bîrgä üşkän äxirätîmdîñ miñä qılğan «izgilîğî» bına şul. Kîm bîlä indî, bälki, üylänîşhäk tä ällä nisîk tûrür inîk. Tûrûwın tûrûp kitîr inîk, här xäldä, bîz baxîlîyäsär inîk humağ: balalar üşîrîrbîz, bik matur kîyîmdär kîyîndîrîp awılğa qunaqqa qaytıp yûrûrbüz, tîğî vaqt yîläk yıyğan qayın tûbünä barırbız... İy, ul xıyaldar!.. (UYT, 90)*
- “Birlikte büyüdüğümüz arkadaşımın bana yaptığı ‘iyilik’ işte bu. Belki evlensek kim bilir şimdi nasıl olurduk. Herhâlde yuvarlanıp giderdik. Biz mutlu yaşırdık gibi: Çocuklar yetistiririz, çok güzel kıyafetler giydirip köye misafirliğe

gideriz, başka bir zaman ağaç dibine çilek toplamaya gideriz... Ey, o hayaller!..”

Aşağıda 7- 12. metinlerde {-(X)r} fiil çekim ekinin bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

- 7) *Utız biş huğışısı attarı yurtqan uñğayğa ĩyärzärında matur ğına hikırgıllap kilä. Küp tä ütmänı, otryad Qırqtı tawınıñ qalın urmanına inıp kittı. Äbyälil awılı bınan utız sakrım samahı ğına, qıyaş ta bayıp yımäs, barıp inırzır.* (UYT, 13) “Otuz beş asker atlarını sürdükleri yöne eyerlerinde güzelce hoplayarak geliyor. Çok geçmedi, tugay Kırktı dağının gür ormanına girdi. Ebyelil köyü buradan yaklaşık otuz sakrım, güneş batmadan girerler.”
- 8) *–Yaray, min ũşında ğına ultırmın... –Atahı artqı işıkkä imlanı. Qart bır yat, yañı dünyaga başqan şiqıllı, maşınaga uñayhız ğına inıp ultırzı. Qaytqanda atahı bik tırımık, ğäyrätli ğnä yürüp yata inı. Kisä ğnä hıqlanıp qarap tırzı.* (UYT, 378)) “– Tamam, ben burada otururum... – Babası arkadaki kapıyı gösterdi. Moruk yabancı, dünyaya ilk ayak basmış biri gibi arabaya izin almadan girdi. Döndüğü zaman babası pek canlı, kuvvetli dolaşıyordu. Akşam akşam hayran oldu.”
- 9) *Tawışında la, ıkkı ğämhiş tınıslıq urınına, nindäyzır küyhıñz sabırhızlıq ündärı yañırıp qala. Ä ul, bını his tä añlarğa yäki Yımıştıñ şul xätlı xälhıñlı ğnä büşünüwin bıldırırğa tılämäğän humaq, yarhıy-yarhıy hıyläwın dawam itä. – Tizzän bız zä tüzülırbız... tüptü ıkkı kıwık bulıp alırbız... İı bit, äxirät?! Xatta ıkkınän dä häybätıräk, hılıwıraq... (ZB, 12) “Sesinde de önceki gamsız sessizlik yerine, ne zamandır şarkısız*

sabırsızlık sesleri çınlıyor; ama, o bunu hiç de anlamak veya Yemiş'in bu kadar hâlsizliğini, sıkıntısını hissettirmek istemez gibi kızgın kızgın konuşmasına devam eder. — Acilen biz de tamir ederiz... Temeli önceki gibi buluruz. Evet, arkadaşım?! Hatta ilkinden de daha iyi, güzel...”

- 10) *Awılda ür-yañısa mäktäp asıp yǵärǵbǵ. Atayıñ yǵkä mǵnän tatıp tǵşǵǵän xäqiqätti hin kitaptarzan uqıp bǵǵhǵ... Bǵxǵlǵ bulırhıñ hin, ulım. Käläştǵ lä qasan tǵäyhǵ, kǵmdǵ yaratahıñ-şunu alırhıñ. İx ulım, ulım. Äytäm bit, bǵxǵlǵ zamangä tura kıldǵ hin... (ZB, 151)* “Köyde yepyeni okul açarız. Babanın ensesiyle anladığın gerçekleri sen kitaplarda okursun... Mutlu olursun oğlum. Gelini ne zaman diliyorsun, kimi seviyorsan- onu alırsın. Eh oğlum, oğlum. Söyliyeim mutlu zamana denk geldin sen...”
- 11) *–Planlaştırıw ğına tüğǵ, yäy küñü ük äzǵrläp quya tǵrğan ğ inǵıl. Xäzǵr unı planlaştırıp tǵrǵwzıñ kǵrǵǵı yuq. İrtäğänän ul bǵlmänän vaq-tǵyǵktǵrǵǵzǵı alǵız za, uqıwsılar rǵtkä kiltǵrā başlahın. Kǵrǵklǵ yihazdarzı ğlǵp quyıw üsün, yal küñgä uqıwsılarzı saqırırǵız. (NM, 418)* “Planlayarak değil, yaz günü hazırladıkları işti bu. Şimdi onu planlamanın gereği yok. Yarından itibaren o odadaki eşyalarını alın da öğrenciler sıraya girmeye başlasın. Gerekli cihazları yerleştirmek için tatil günü öğretmenleri çağırırız.”
- 12) *Sälǵxǵdin mǵnän üsǵmǵr saqtarınan uq duş buldı ular. Älǵ haldatqa alıñansı uq, tanawına yǵş kǵrǵp, Mǵstüräğä küzǵı tǵşǵp yǵrǵğän saqta, Fazıl üzǵnǵ ğs sǵrǵärǵn in tǵwzä Sälǵxǵdingä hǵyläy tǵrğaynı. Duşınǵ da uyı izǵı: revolyutsiya dǵşmandarın tar-mar itǵp qaytabız za tuy yahaybız. Nǵğärǵ itǵp üzǵmdǵ alırhıñ. (ÜY, 24)* “Selehittin ile çocukluklarında dost oldu onlar. Askere alınıncaya kadar dünyayı

anlamaya başladığı dönemlerde, Mestüre'ye gönül verdiği zamanlarda Fazıl, kendi sırlarını ilk önce Selehattin'e söylüyordu. Dostunun düşüncesi değerli: İnkılap düşmanlarını dağıtıp döneriz de şölen yaparız. Beni arkadaşın yaparsın.”

2.3.2.1.2.2. Sürekli Hareket; Geniş Zaman

{-(X)r} fiil çekim eki, Başkurt Türkçesinde tekrara dayalı, artık genel bir nitelik kazanmış iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanılır. Burada {-(X)r} fiil çekim eki ile ifade edilen iş, oluş ya da hareket, her zaman ve birden çok yapılmakta ve sürekliliği ifade etmektedir.

Aşağıdaki 13. metinde, bir askere alay komutanı ceza vermiştir. Bunun üzerine yazardan gelen yorumda Başkurt gençlerinin boşa harcandığı ifade edilmektedir. Bu cümleden sonra da *Ular älĭ ilgä xĭzmät kürhätĭr* cümlesiyle Başkurt gençlerinin daima ülkelerine hizmet ettikleri ifade edilerek, bu hareketin sürekliliği işaretlenmiştir.

13) *Polk komandırı üzĭ uylap sıgarğan yazağa bik qänägät qaldı. Yazahın da*

birzĭ, yĭğĭttärzĭ lä xarap itmänĭ. Här Başqırttūñ başı işäplĭ, qäzĭrlĭ

zamanda niñä äram itĭrgä ti yäp-yäş yĭğĭttärzĭ. Ular älĭ ilgä xĭzmät

kürhätĭr. (UYT, 50) “Alay komutanı düşündüğü cezanın uygun olduğuna

kanaat getirdi. Cezasını da verdi, gençleri de mahfetmedi. Her Başkurt'un başı sayılı, değerli zamanda gepegenç insanları boşa harcamak neden.

Onlar ülkeye hizmet eder.”

14. metinde, geçmişte gerçekleşen bir olay, Padişahın Sarıdağ'a çıkışı, anlatılmaktadır; ancak, arada bu bilgidan sonra anlatıcı sözü edilen dağla ilgili olarak *Xäzĭr bĭz unı İlasınlutaw tibĭz* cümlesini söylemiştir. Burada şimdiden kasıt

anlatıcının yaşadığı devir olmalıdır. Sarıdağ’a İlasınlıdağ denilmesi süreklilik arz eden bir harekete işaret eder.

14) –*Batşa ikñsı kündü Harıtaw başına mñdı. Xäzır bız unı İlasınlıtaw*

tibız. Unan qarahañ, min hiñä äytäyım, bütä tirä-taraf us túbündä yata, tiyırhıñ.. Ülatayım hıyläy turgaynı, bürüngülar unan xatta haray qalahın da kürgändär, tip. (K, 407) “– Padişah ikinci gün Sarıdağ başına çıktı. Şimdi biz ona İlasınlıdağ deriz. Oradan bakınca, ben sana söyleyeyim, bütün çevre avuç içinde dersin... Dedem, eskiler oradan Saray şehrini bile görürlermiş, diyordu.”

2.3.2.1.2.3. Temenni, Dua; Belirsiz Gelecek Zaman

Başkurt Türkçesinde {-(X)r} fiil çekim eki yine gelecekte olması dilenen, istenen iş, oluş ve hareketleri anlatmak için kullanılabilmektedir. Ekin bu işlevi onun temel işlevine uygundur. Çünkü temenni ve dua kişinin isteğiyle birebir örtüşmektedir. Başkurt Türkçesinde {-(X)r} fiil çekim ekinin bu işlevi cümle içinde *Alla birhä* gibi bazı kalıp sözlerle birlikte ortaya çıkmaktadır.

Aşağıdaki 15. metinde, Gizilbanat konuştuğu kişiye içinde bulunduğu rahat durumdan bahsettikten sonra, onun bu durumunun devamını *Alla birhä, tülöp tä qütülürhüğüz* temenni cümlesiyle dilemektedir.

15) –*Ni ıñläyım huñ, qayza barayım? – Ğizılbanat yabıñan yawlıq üsün*

qaytarıp, küz yäştärın hürttü...– Hiñä räxät xäzır. At iltıp, irıñdı alıp qayttuñ da ğırlaşıp yäşäyhıgız. Alla birhä, tülöp tä qütülürhüğüz. (K, 89) “– Ne yapayım sonra, nereye gideyim? – Gizilbanat taktığı şalın ucunu çevirip göz yaşlarını sildi... – Sen şimdi rahatsın. At götürüp,

erkeğini alıp döndün de gürültü patırtı içinde yaşıyorsunuz. İnşallah, ödeyip kurtulursunuz.”

Aşağıdaki 16. metinde ise, bir anne bebeğini sevmekte ve onun geleceği ile ilgili hayır dualarda bulunmaktadır. Anne, çocuğuna ismini verdiği kişinin kötü kaderini hatırlayınca, *Yuq, yuq!.. Alla birhä, hin üzün gümİrlİ, ũlü bāxİlİ Yänİş bulırhuŋ* cümlesiyle, çocuğunun kaderinin ona benzememesi için uzun ömürlü ve çok yaşaması yönünde dua ederek, temennide bulunmaktadır.

- 16) «Yänİş hılıwımdıŋ iŋİlİİ itİp, unıŋ isİmİn birzİn bit min hiİä!..– tip
 uylay ul, bāpİİnİ hıyİp qarap.– Yazmıŋı mİnİn dİ unıŋ kİwİk
 bulmahanı yarar inİ.. Yuq, yuq!.. Alla birhä, hin üzün gümİrlİ, ũlü bāxİlİ
 Yänİş **bulırhuŋ**... Hinİ bāxİlİ itİw ũsİn min yänİndİ, yİrİİndİ birİrmİn...
 (Uİ, 151) “Sevgili Yeniş’imi anıp onun ismini verdim ben sana!... – diye
 düşünüyor o, bebeğine severek bakıp. – Kaderin de onun gibi olmasaydı
 iyi olurdu... Hayır, hayır!... İnşallah, sen uzun ömürlü, çok mutlu bir
 Yeniş olursun... Seni mutlu etmek için canımı, yüreğimi veriririm...”

17. metinde de Kinye’nin oğluna Helevik ismini vermiştir. Helevik kelimesi bir yerin ismidir. Bu yerde eskiden Başkurt askerleri savaşlarda çekilip yeniden savaşa hazırlanmaktadırlar. Bu yüzden buraya Helevik denmiştir. Bütün bu anlatılanlardan sonra, *Kinyänİŋ ulı la, kilİr bıwındarza yaŋı kİs, yaŋı rux tıwzırır* cümlesi ile, Kinye’nin oğlunun da bu ismi alarak yeni nesillere güç ve ruh getirmesi dilenmektedir.

- 17) Hİlİwİk tip ulına isİndİ bİlİp quŋqan Kinyİ. Qİzİmgİ zamandarza, kİslİ
 dİŋman yabırılıwınan yİİİİİİİ saqtarza, Bāŋqİrt yawgirzİrİ, il İİmİrİk
 sigİİİİ, yaŋınan sirİw hİlİ yıyİw ũsİn, tınsıraŋ urıŋİa tuplana tİrİİan
 bulİandar. Unday tİbİk hİlİwİk tip atalıİan. Kinyänİŋ ulı la, kilİr

bıwındarza yaŋı kış, yaŋı ruş tıwzırur... (K, 401) “Kinye oğluna Helevik ismini verdi. Eski zamanlarda güçlü düşman saldırısında yenildiği zamanlarda, Başkurt askerleri, memleketin içine doğru geri çekilip, yeniden asker toplamak için sakin bir yere toplanmışlar. Bu yüzden bu yer Helevik diye adlandırılır. Kinye’nin oğlu da gelecek nesillere yeni bir güç, yeni bir ruh getirir.”

2.3.2.1.2.4. Doğrudan Deneyim; Geçmiş Zaman

{-(X)r} fiil çekim eki, zaman zaman geçmişte olup bitmiş bir olay ya da durumu dinleyici ya da okuyucuya aktarırken tercih edilen bir üslup özelliği olarak da kullanılabilmektedir. Geçmişte gerçekleşen iş, oluş ya da hareketler bu şekilde tasvir edilerek anlatılabilir.

Aşağıdaki 18. metinde Hemze’nin başından geçenler anlatılırken {-(X)r} fiil çekim eki tercih edilmiştir. Aynı metin {-DX} fiil çekim ekiyle de ifade edilebilir. Buradaki olaylar gerçekten yaşanmış olabileceği gibi yazar tarafından olduğu farz edilip, kurgulanan olay ve durumlar da olabilir. Hemze’nin başından geçen olaylar tasvir edilirken üslup olarak {-(X)r} fiil çekim eki ile anlatılmıştır.

18) *Xämzä, arınım tip, başta bır az inältip alır, hinmı huŋ indı arıy tırğan*

kış, tip bınıŋ küŋılın kürırlık hüŋ başlarzar. Axırza, Xämzä ırılınıp kınä

yılmayır za: «Tuqtağız indı, äzıräk säy işip alırğa fursat birıgız»,– tip

üpkäläp alğan bulır. Şunan indı ay yaqtında urmanğa utınğa kitırzur.

(UYT, 355) “Hemze yorulduğum deyip, ilk önce biraz kabul eder, sen mi yorulmuşsun, diye gönlünü almak için söze başlarlar. Sonra Hemze övünüp gülümser ve : ‘Bekleyin azıcık çay içmeye fırsat veriniz’ – diye sinirlenir. Sonra ayın parlaklığında ormana oduna giderler.”

Aşağıdaki 19. metinde de yine {-(X)r} fiil çekim ekinin geçmişte gerçekleşmiş, anlatıcı ya da konuşucu tarafından bilgisine sahip olunan bir olay veya durumu ifade etmek için kullanıldığını görmekteyiz. Latifa'nın kendi haklarını savunmak için reisin odasına girdiği, masaya vurup sövdüğü ve Kutluyar'ın sahip olduğu eski haklarının hesabını sorduğu bilgisi {-(X)r} fiil çekim eki ile işaretlenmiştir.

19) Ä tañ atqas, yañı kǎn başlanasaq, şul uq äwälgǎ tǔrmuş-küz aldında,

äwälgǎ urın-xuquqtar za kirǎ urınına äylänǎp qaytasaq. Äpxalıq haman -
 ullağ türä, dünya tutqahı bulıp qalır, ä Qara Qämär Kolxozsı, Latifa
 türälärzǎ tǎnqitläwsǎ, üz xuquqtarın dawlap yǔrǔwsǎ bulır. Ärhǎzlänǎp
 räyǎş kabinetına **barıp inǎ**, tağı tǔkǔrǔk säşǎp **ürläşǎ**, xatta üştäl **tıyǔr**,
 Qǔtlıyarzarzıñ bürüñgü xuquqtarın **dawlar**, xätǎrzǎ **yanırtur**. (U, 310)

“Ama tan ağarınca yeni bir güne başlanacak, önceki hayat göz önünde, önceki yerler ve haklar da geri yerine dönecek. Ephalik hâlâ büyük başkan, hayatın esasıdır, ama Kara Kemer kolektif çiftlikçi, Latifa başkanları tenkit edici, kendi haklarını savunucudur. Çekinmeyip reis odasına girer, üstelik tükürük saçıp söver, hatta masaya vurur, Kutluyarların eski haklarını sorar, hafızasını tazeler.”

2.3.2.1.2.5. Tahmin; Belirsiz Gelecek Zaman

Başkurt Türkçesinde {-(X)r} fiil çekim eki, zaman zaman yine ekin geleceğe yönelik işlevine uygun olarak bağlam içinde konuşucu tarafından herhangi bir tahminde bulunmak üzere kullanılabilmektedir.

Aşağıdaki 20. metinde, Hüsnülhak bir yandan çobana tavsiyelerde bulunurken, diğer yandan *Bına*, *büğün–irtän çǎxtar kilǎp yǎǎr*, *mobilizatsiya iǎlan itǎr* cümlesiyle geleceğe yönelik bir tahminde bulunmaktadır. Hüsnülhak bu tahminin

üzerine de çobana yine yapılacak en iyi şeyin Başkurt askerlerinin yanında olmak olduğunu tavsiye etmektedir.

20) –*Quysı, balalanma,– tinĭ Xüsñılxaq, ixlas külp.– Hinĭ, äzmäwĭrzäy yĭĭttĭ, ũyzä yatqırıp quyalarmı huŋ? Bına, bŭĭĭn–irtän çĭxtar kilĭp yĭĭr, mobilizatsiya iĭlan itĭr. İŋ yaqşıtu Başqŭrt ġäskärĭ safında üz urınıdı tabıw indĭ, qustım...* (Uİ, 72) “– Çoban, çocuklaşma, – dedi Hüsñülhak, samimiyetle gülüp. – Seni, iri kıyım bir delikanlıyı, evde yatırırlar mı? İşte bugün yarın Çekler gelir, seferberlik ilan ederler. En iyisi şimdi Başkurt askerlerinin yanında yerini almak, dostum...”

21. metinde de Hisbulla’nın annesi oğluna evden ayrılmamasını yemeğin piştiğini söyledikten sonra *Xisbulla ağayındar za ũzaqlamay qaytırzar* şeklindeki tahminini {-(X)r} fiil çekim eki ile işaretlemektedir. Anne, bu cümlesinde, oğlunun kısa süre içinde döneceği konusunda bir tahmin yürütmektedir.

21) –*Zakir, ulım, tizzän aş ũlgŭrä. Hin yaratqan, qaqlaġan qaz bĭşä. ũyzä tŭr,– tip, yaratıp häm bŭrsŭlŭp ũndäşä haldı. – Xisbulla ağayındar za ũzaqlamay qaytırzar. Qarat tŭbäġndäĭ bĭşändĭ bŭĭĭn kăbängä halıp bŭttŭrgä tŭyĭštär inĭ.. Qaraġuraġa tŭşŭr aldınan qaytıp, munsal inĭp, yal itĭp alırzar, tip uylayım... – tip uftanıp aldı.* (Uİ, 81) “– Zakir, oğlum, yemek hemen pişiyor. Senin sevdiğin kurumuş kaz pişiyor. Evde dur, – deyip, hem severek hem heyecanla seslendi. – Hisbulla ağabeyinler de çok geçmeden dönerler. Karat tepesindeki otları bugün samanlığa koyup bitirmeleri gerekiyordu... Karagura’ya inmeden önce dönüp, munsaya* girip, dinlenirler diye düşünüyorun... – deyip iç çekti.”

* munsal: Başkurtların banyo yapmak için kullandığı, özel yapılmış bölme.

22. metinde, eser kahramanı Külümbet'e soygun yapan hırsız için, cezası sorulunca, Yulaman bu konu üzerindeki fikrini, suçu kesinleşmeden önce kimsenin suçlu olarak itham edilemeyeceğini bunun anlaşmazlık doğuracağını söyleyerek, böyle bir durum olsa, çevrede kimsenin kalmayacağını söyleyerek tahminde bulunmaktadır.

22) –Ä Qũlũmbät? Yulbaşarlıq qılıwsı, kũshũzzärzĩ talawsı yawap tũtmayasaqmı ni? – tip hũranı bĩräw, äsĩñp. Şaw-şıw quptı. Yulaman Almuşqa şıpırt qına, kiskä kilĩrhĩñ, tip äytä haldı la qısırıp üzĩññ fĩkĩrĩñ yĩkĩrĩrgä aşıqtı: Ğäyĩbĩ asıqlanmaş äwäw kşĩğä tĩ tĩyzĩrĩw ızgış qına tıwzıra. Ulayğa qalha, tũñäräktä kşĩĩ lä **qalmas** (BR, 420) “– Ama Külümbet? Soygun yapan, güçsüzleri soyan cevap vermeyecek mi ne? – diye sordu biri, kederlenip. Gürültü koptu. Yulaman, Almuş’a belli etmeden, akşam gelirsin dedi ve gülüp kendi fikrini söylemekte acele etti: Suçu açıklanmadan önce kişiyi itham etmek anlaşmazlık doğurur. Öyle bir durumda çevrede kimse kalmaz.”

Aşağıdaki 23- 26. metinler {-(X)r} fiil çekim ekinin bu işlevine örnek olarak verilmiştir.

23) Xatta Kinyähĩ lä unı bılay – ũstũnä yäşĩ tũştäğĩ yaw yĩläñĩ, qaytarma sitlĩ bũrĩk kşĩp, bilĩnä qũrmanın bıwıp, qılıs taqqan kilş bik hiräk kürä tũrgaynı. Yan-hazağın asqan, hũñğũhũñ ħyär qaşağahına bĩrkĩkän. Attarına la bũğũn bũtũnläy ikĩnsĩ yän ũrũlgän, **tiyĩrhĩñ**. (K, 58) “Hatta Kinye’si de öyle –üstüne yeşil renkteki taaruz elbisesi, yatık kenarlı şapka giyip, beline ok kılıfını bağlayıp, kılıç takılı kılık pek seyrek görünüyordu. Ok kılıfını, yayı asmış, süngüsünü eyerin başına bağlamış. Atlarına da bugün tamamen ikinci can üflenmiş dersin.”

24) *Ul kürinmäy, yığñ urtın säynäy, xistärñ taşıp, küzzärñ yüma. Kütä, ul kürinmäy. İndñ küräş şarttarın da iğlan ittñär, kümissiya başlığı partküm skñrñarı Küpkäk Kälimullin urtala yürñy, malay-şalayzı küräştñrñp qaray, habantuy xalqı mayzanga ılığa. Xäzñr indñ küräş qızır, yığñ tä dünyahın ñnütür.* (U, 100) “O görünmüyor, genç yanaklarını çiğniyor, hisleri yoğunlaşıp, gözlerini yumuyor. Bekliyor, o görünmüyor. Artık savaşın şartlarını da ilan ettiler, komisyon başkanı parti komitesi sekreteri Küpkek Kelimullin ortada yürüyor, çoluk çocuğu kavga ettirip bakıyor, habantoy halkı meydana toplanıyor. Şimdi artık mücadele kızır, genç de dünyasını unuttur.”

25) «*Bıl tawzar arahında min nimä küräm, kñmdñ bñlām?– tip nıqışa ul küññññän, tağı la bñşññbñraq,– duşñı ul, düşmanmı? Üz yağñda, ismaham, bñtäññlä asıq. Baymı, yarlımı, yamanmı, yaqşım – aldan bññp tñrahñ. Äylänä tiräñdä dala... irkñññ... Qayza nimä ärbändäğänñ, yıldığanı un biş–yığñrmñ saqrımdan kürñä... Ä bında.. Düşman, bñlki, ikñ azım yñrzä bñşñp yatalır – abaylamaşññ.. Alyüt kñwñk alyuñıqqa baş halırññ...»* (Uİ, 5) “Bu dağlar arasında ben ne görüyorum, kimi biliyorum? – diye ısrar eder o gönlünden, daha da eziyetli, – dost mu o düşman mı? Kendi tarafında elbette hepsi de açık. Zengin mi, cimri mi, kötü mü, iyi mi – önce de bilirsin. Çevrende bozkır... özgürlük... Nerede nasıl parlayıp ışıldadığı on beş yirmi sakrımdan görünür... Ama burada.. Düşman belki iki adım ileride pusuya yatmıştır – dikkat etmezsin.. Aptal gibi sebepsiz yere başını çıkarırsın...”

26) – *Hay, bıl äzäm tiğänñ, hinñ, qasan, qalay yazä başırñdı kñtñp kñnä tñra! İyñ, ısın. Saq qına yantay, şunda uq tñrtñp üsürür. Äñ tip äytñrgä lä ülgürmäşññ... Yarabbi, kñşññ, yüräk yarahına üsrağan hayın tñz*

hibŭzän tām tabıwsılarzan arınır ämäl gñä qalmanı la baha indİ! – tip, tūrlū küygä hūyläy–küyläy urındıqqa – täzrä yanına uq mñŭp, tubıq sänsŭp ultırzı. (Uİ, 153) “– Hay, bu adam denilen, senin ne zaman nereden ceza alacağını bekliyor! Evet, doğru. Hemen kaçınır, vurup kaçar. Eh diye söylemeye de yetişemezsin... Yarabbi, insanın yürek yarasına uğradıkça tuz serpmekten tat alanlardan kurtulmaya ümit de kalmadı artık! – deyip, çeşitli şarkılar söylüyor – şarkı söylediği yere – pencere yanına çıkıp, bağdaş kurup oturdu.”

2.3.2.1.2.6. İhtimal

{-(X)r} fiil çekim eki yine gelecekte gerçekleşecek niyet, istek gibi işlevleri gerçekleştirirken *bälki* kiplik kelimesiyle birlikte kullanıldığında geleceğe yönelik bir ihtimali ifade eder. 27. metinde, eser kahramanı Esfendiye, çevresindekilere kızmakta, Bilgi’yi beklemediğini Çarın yanına kendinin gideceğini söyleyerek, *Bälki, aldan Sämändär xandı kürŭp hūyläşŭrmñ* cümlesiyle de Semender Hanla konuşma ihtimalini dile getirmektedir.

27) —*Minİ tapmahalar, hİzzİ huyıp sığırzar. Minŭ turala ällä nimä uylarzar, — tip qarşı tūştū Äsfändiyär. — Min Bilgİ ağayzı kūtŭp tūrmayım, Ätil batşa qaşına üzŭm kitäm. Bälki, aldan Sämändär xandı kürŭp hūyläşŭrmñ. Bilgñİ xūrmätläp qarşılağız, qayza kitkänİmdİ äytİğİz. Qurqmağız, qağan aldında nindäyzŭr gäyŭŭm dā barzır, läkin ul tıklŭm ük tūğİldİ. (BR, 203) “– Beni bulmazlarsa sizi soyarlar. Benim hakkımda kim bilir ne düşünürler, – diye karşı çıktı Esfendiye. – Ben Bilgi ağabeyi beklemiyorum, Çar Etil yanına kendim giderim. Belki önce Semender Hanı görüp konusurum. Bilgi’yi iyi karşılayınız, nereye*

gittiğimi söyleyiniz. Korkmayın, kağanın önünde bazı suçlarım vardır, fakat o kadar da değildir.”

Aşağıdaki 28. metinde de {-(X)r} fiil çekim ekinin tahmin işlevi görülmektedir. Eser kahramanı, anlatılan masalla gerçek arasında kalmış, belki bu masalın her zaman tekrarlanmayacağı, belki unutulacağı yönünde bir tahminde bulunmaktadır.

28) *Bıl mäldä hin säskälĭ bülŭnda awnayhuŋ, dŭnyanuŋ bŭtä ärnŭwzärŭŋ, ükŭŭstärŭŋ ünŭtahuŋ... Bıl-äkiyät, xıyaldıŋ ısınbarklık mŭnän qatıştıwı... Barı ŭşŭnday mizgŭldä gŭnä bŭxŭttŭŋ asılın aŭlağan hımaqhıŋ. Bıl-äkiyät... Bälki, ul bŭtän bŭr waqıtta la qabatlanmaŝ, bälki, ul ünŭtŭlŭr...* (U, 21)1) “Bu vakit sen çiçekli çayırda debeleniyorsun, dünyanın bütün dertlerini, pişmanlıklarını unutursun... Bu masal hayalin gerçeğe karışımı... Hâlâ böyle bir zamanda bile mutluluğun aslını anlamış gibisin. Bu masal... Belki, o her zaman tekrarlanmaz, belki o unutulur...”

2.3.2.1.2.7. Emir

Başkurt Türkçesinde {-(X)r} fiil çekim eki zaman zaman konuşucunun karşısındakine bir emrini ifade edebilir. Bu emir, keskin, sert bir emir değil, daha çok yumuşak, direktif ve yönlendirme tarzında bir emirdir. Ekin bu işlevi, teklik ve çokluk ikinci ve üçüncü şahıslarda kullanılmaktadır.

Aşağıdaki 29. metinde Safa'nın her zamanki gibi gelip kütükleri taşımayı emrettiği söylendikten sonra, Safa ile yaşlı adam arasında geçen konuşmada Safa'nın *İrtäräk quzğalhağız, äbit aşarğa kaytıp yŭŭrhŭğŭz zä tŭştän huŋ üzŭğŭzgä utıŭga barırhığız* şeklindeki cümlesiyle onun başka bir emrine işaret edilmiştir. Safa, burada karşısındakilere biraz daha hızlı hareket etmelerini ve bu durumda yemeğe

dönüp, öğleden sonra da oduna gitmelerini biraz daha yumuşak bir şekilde emretmektedir.

29) *Här saqtağisa dūrfa gına qılanıp Safa kilǫp, ǫşǫ büränälärzǫ taşırğa quştı. Qart mǫnän Safa arahında ǫşǫndayırq hǫyläşǫw buldı: – İrtäräk quzğalhağız, äbit aşarğa kaytıp yǫrǫğǫz zä tǫştän huǫ ǫzǫğǫzğä utıǫa barırhǫz. (KKTY, 306) “Her zamanki gibi, kabaca hareket ederek Safa gelip, o kütükleri taşımayı emretti. Morukla Safa arasında şöyle bir konuşma oldu: – Daha hızlı hareket etseniz, Yemeğe dönersiniz ve öğleden sonra oduna gidersiniz.”*

30. metinde de yine baş vezir karşısındaki müdüre, kendi grubunun başında gitmesi ve Şahinşah’ın yanına gittiğinde diz çöküp altın tabağı kabul etmesini rica ile emretmektedir. Elbette baş vezir kendisinden daha alt rütbedeki birine emredecektir. Ancak bu emir rica ile karışık, yumuşak bir emirdir.

30) —*Hin ǫzǫğdǫğǫr tǫrkǫmǫnǫǫ başında barırhǫ. Şahinşah qaşına yǫkäs, tǫzlänǫp, altın tabaqtı qabul itǫwǫn ütǫnǫrǫǫ, — tinǫ baş väzir, qapıl uşal tǫrügä äwǫrǫp. — Bǫryändärgä yakşılıq tǫlähän, barıhın da tırışıp ütärhǫ. (BR, 106) “– Sen kendi grubunun başında gidersin. Şahinşah’ın yanına gelince diz çöküp altın tabağı kabul etmesini rica edersin, – dedi baş vezir, aniden kızgın müdüre dönüp, – Büryenlere iyilik dilesen, hepsini çalışıp ödersin.”*

Aşağıdaki 31. ve 32. metinlerde de ekin bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

31) *Qıwğıǫa tınıs qına kithǫndär. Şunan ǫz ǫşǫğä qaytanan tǫtǫnǫrǫǫ. Äylänǫp qaytıwzarına yǫrttı haldırıp quyzıǫmı, ni ǫşläy ala ular? Äyzä*

älİ, yŭrtqa nigİzzİ qayhı tiräğäräk qŭrŭrga ikän, qarap, samalap äylänäyİk. (NM, 207) “Ağaca sessizce gitsinler. Sonra kendi işine yeniden başlarsın. Döndükleri zaman için evi yaptırdın mı, onlar ne yapabilir? Haydi, evin temelini nasıl daha canlı kurmalıymış, bakıp, hesaplayıp dönelim.”

- 32) – *Bİr kİmdİ lă indİrmă, tip ni tiklİm kişättİm min unı. İşlărgă his nindäy fİrsat yuq! – Ul küzlİğİn maŭlayına kütäră birİp quyzı. – Äğăr mindă yŭmŭşŭŭ bulha, qustum, irtăgă kİlİrhİn. Bına kürăhİmİ, – ul aldındağı qağızzarğa itlăs usı mİnän şapıldata huğıp aldı, – ni tiklİm İş. Bİr gİnă minut vaqıtmıdı la bŭlă almayım. (NM, 413) “–Hiç kimseyi sokma, diye ne kadar tembih ettim ben ona. Çalışmaya hiç fırsat yok! – O gözlüğünü alnına kaldırıp koydu. – Eğer bana lâzım olursan dostum, yarın gelirsin. İşte görüyor musun, – o önündeki kâğıtlara şişman ellerini şakırdatarak vurdu, – ne kadar iş. Bir dakikamı bile bölemem.”*

2.3.2.1.2.8. Atasözü

{-(X)r} fiil çekim eki, zaman zaman atasözlerinde de kullanılmaktadır. Ekin bu kullanımlardaki işlevi, genel geçer hükümleri ifade etmek şeklinde gerçekleşir. 33. metinde bunun örneğini görmek mümkündür. Metinde eser kahramanı Enif Keyüm, İskender’e yenilmiş olmanın acısıyla, ona hakaretler etmekte, onun büyük tohumu başaktan ayıramıyor, sınıf çatışmalarından ayıramıyor diyerek alay etmektedir. Ardından da bu hakaret ve alaylarına, *At dağalağanda baqa bŭtŭn qıstırır, tizăr* atasözü ile devam etmektedir.

- 33) *Lăkin Änİf Käyŭm yİŭİİp ŭyränmăgän. Urınınan tŭrzŭ la qısqa buylı kİşİlărgă xas xărăkăt mİnän başın yuğarı kütärİp, kükrăğİn kirİp, huq*

*barmağın İskändärgä tüşqanı. —Bına kürğiz, — tinĭ irĭnĭn bültäytĭp, —
 ũşŭ la tŭs ũrlŭqtŭ kăbăktăn ayıra bĭlmăgăn, yăgni sinfi kŭrăş
 qanundarınan xăbărĭ yuq kŭyŭ äzäbiättä urın dawlay. Yĭlmähä, äzäphĭz.
 At dağalağanda **baqa bütün qıstırır**, tizär. (ÜY, 70) “Fakat Enif Keyüm
 yenilmeyi öğrenmedi. Yerinden kalktı ve kısa boylu kişilere has bir
 hareketle başını yukarıya kaldırıp, göğsünü gerip, işaret parmağıyla
 İskender’i gösterdi. —Dudaklarını kabartarak ‘İşte görün’ dedi. Bu, daha
 büyük tohumu başaktan ayıramıyor, yani sınıf çatışmalarından haberi
 yok, edebiyatta şarkıları için yer istiyor. Üstelik edepsiz. At nallanırken
 kurbağa bacağını sıkır derler.”*

3. BÖLÜM

ŞART KİPİ (Şart Hüykäliŝi)

Bildirme kipleri içerisindeki zamanların tersine, şart kipi için Başkurt gramerlerinde bir terim birliği göze çarpmaktadır. Başkurtça yazılmış Başkurt gramerlerinde *şart hüykäliŝi* terimi kullanılırken (Dmitriyev 1950: 179; Kiyekbayev 1966: 106; Zeynullin 2002: 145; Kiyekbayev-Seyitbattalov 2004: 120), Başkurt Türkçesi ile ilgili olarak Rusça yazılan gramer kitaplarında ise yine şart kipinin Rusça karşılığı olan *uslovnoye nakloneniye* terimi kullanılmıştır (Dmitriyev 1948: 166; Yuldaşev 1958: 173; Yuldaşev 1965: 232; Yuldaşev 1981: 288; Serebrennikov-Gadjieva 1986: 209; Tenişev 1988: 347).

Genel dil biliminde şart kipi, genellikle şart cümleleri ve meydana getirdiği diğer kiplik anlamlarla birlikte ele alınıp incelenmiştir. Bir şart cümlesinin temel cümlesi, kılıcıya yönelik kiplik (*agent-oriented modality*) ve bilgiye dayalı kiplik (*epistemic modality*) anlamlarıyla uyum içinde olduğunda, cümle içerisinde kiplik kelimeleri daha özgür hâle gelir (Bybee- Perkins- Pagliuca 1994: 209). Palmer de, gerçek dışılık (*unreality*) için en yaygın ve en dikkati çeken kullanımın şart cümleleri olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, dillerin büyük bir çoğunluğunda gerçek (*real*) ve gerçek dışı (*unreal*) şartlar arasında belirli farklar olabilmektedir. Bu farklar, bazı dillerde sadece zamanla, bazılarında ise zaman ve kip birleşimiyle işaretlenmektedir (Palmer 2001: 207).

Fiilin diğer kip şekillerinden biraz farklılıklar gösteren şart kipi, iş, oluş ve hareketlerin gerçekleşip gerçekleşmemesi için gerekli olan şartı bildirir. Ayrıca gerçekteki iş, oluş ve hareketleri değil, gerçekleşmesi mümkün olan hareketleri bildirir. Bu iş, oluş ve hareketlerin gerçekleşmesi için gerekli olan şartlar, şart kipi yoluyla anlatılır. Şart kipi, genellikle birleşik cümlelerde kullanılır. Yani, herhangi bir işin gerçekleşmesi için gerekli olan şart hükmü, şart kipinin kullanıldığı yan cümlede, iş, oluş ya da hareket ise temel cümlede verilir. (Dmitriyev 1950: 179;

Yuldaşev 1958: 173; Kiyekbayev 1966: 120; Kiyekbayev-Seyitbattalov 2004: 106; Yuldaşev 1981: 288; Zeynullin 2002: 145).

Şart kipi her zaman ikinci bir kip ile birlikte kullanılmaktadır. Çünkü, şart ifadesini taşıyan fiil, çoğunlukla yan cümlelerin yüklemi olmaktadır ve bu durumda temel cümlelerin yüklemi de başka bir kip eki taşıyacaktır. Eğer Başkurt Türkçesinde şart kipi, ikinci bir cümle ile bağlantılı olarak kullanılmamış ise, bu defa şartı değil daha çok isteği ifade etmektedir (Zeynullin 1987: 131-132).

Şart kipinin anlam açısından iki şekli vardır. Bunlar gerçeklik (*ütälirlik* veya *real*) ve gerçek dışılık (*ütälmäslük* veya *irreal*) şekilleridir. Gerçeklik, herhangi bir iş, oluş ya da hareket gerçekleştiğinde, ona bağlı olan ikinci bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşeceğini ya da gerçekleşmesinin mümkün olacağını bildirir. Gerçek dışılık ise, imkânı olmayan bir şarta işaret eder. Şart kipi üç zamanla bağlantı içerisinde gerçekleşir. Bunlar; şimdiki zaman, geçmiş zaman, gelecek zamanlardır (Kiyekbayev 1966: 120; Kiyekbayev- Seyitbattalov 2004: 106).

Clark'ın Türkmen Türkçesinin gramerini incelediği eserinde, şart kipinin gerçek hareketin performansı hakkında konuşucunun tavırlarını içerdiğini ve bu kipte şartın harekette yerleştiğini ifade edilmiştir. Bu çeşit cümlelerde genellikle şart cümlesi ile temel cümlelerin fiili geniş veya gelecek zamanda bulunur, çünkü geçmiş değiştirilemez, bu yüzden de şarttaki geçmiş, gerçek dışı bir harekete gönderimde bulunur (Clark 1998: 277, 278).

Başkurt Türkçesinde şart kipini ifade eden {-hA} fiil çekim eki, Türkiye Türkçesinde {-sA} şeklindedir. Bu fiil çekim ekinin Başkurt Türkçesindeki fonksiyonları ile benzer fonksiyonlara sahip olması bakımından Türkiye gramerciliğinde {-sA} fiil çekim ekine ve fonksiyonlarının ne şekilde değerlendirildiğine kısaca göz atmak faydalı olacaktır kanaatindeyiz.

Bu ekin ifade ettiği kip anlamı, Türkiye Türkçesi gramerlerinde tasarlama kipleri içinde, bazı gramerciler tarafından, dileğe bağlı tam bir yargı bildirmesinden dolayı dilek-şart (Korkmaz 2003: 676; Banguoğlu 1995: 467; Ediskun 1999: 184); bazı gramerciler tarafından da üzerinde hüküm taşımayan başka bir cümleye bağlı olan şart anlamından dolayı şart kipi (Ergin 1999: 310; Türkyılmaz 1999: 74) olarak kabul görmüştür. Şart kipi cümlede tek başına bir hüküm taşımamaktadır. Bu yüzden de tek başına hükümlü bir cümle kuramaz, ancak hüküm taşımayan ve başka bir cümleye bağlanan bir cümle kurabilir. Şart kipi zaman zaman istek anlamında da kullanılabilmektedir. Bu gibi durumlarda şart kipi, temenni ifadesi vasıtasıyla hükümlü bir cümlenin çekimli fiili olarak yer alır. Bu temenni işlevi de şarta bağlıdır ve bu şart cümlede dilek hâline gelmektedir (Ergin 1999: 310; Korkmaz 2003: 677).

Türkiye Türkçesi gramerlerinde şart kipinin basit çekimdeki durumu böyle iken, birleşik çekimdeki şart üzerinde ise ortak görüş, ekin tam anlamıyla şart ifadeleyicisi olduğu yönündedir. Üçok, {-sA} fiil çekim eki ile yapılan basit çekimdeki kipi, *yeterlik kipi*, *temenni siygası* olarak değerlendirmiş, buna karşılık birleşik çekimdeki *ise* şeklindeki çekimi *şart kipi* olarak incelemiştir (Üçok 1947: 102).

Bilgegil ise, gramerlerde tasarlama kipleri içersine alınan şart kipinin herhangi bir fiil kök ya da gövdesine {-sA} fiil çekim ekinin getirilmesi suretiyle elde edilen şekle dilek-şart kipi denmesinden sonra bu şeklin doğrudan doğruya tasarlama kipleri içerisinde değerlendirilmesini eleştirmiş ve bu kipin temenniği ifade ettiği durumlarda dilek kiplerinden, şartı ifade ettiği durumlarda ise bildirme kiplerinden sayılması gerektiğini vurgulayarak konu ile ilgili diğer görüşlerden farklı bir görüş ileri sürmüştür (Bilgegil 1982: 262-263).

Görüldüğu üzere Türkiye Türkçesi gramerciliğinde şart kipinin temel işlevleri üzerinde birleşilmiş olsa da onun hangi kategoride ne şekilde işleneceği tartışma konusu olmuştur.

Başkurt gramerciliğinde ise kip kategorisi bildirme kipleri ve tasarlama kipleri gibi iki ayrı grupta incelenmediğinden, şart kipi doğrudan doğruya kip kategorisinin bir alt başlığı olarak kabul görüp incelenmiştir (Dmitriyev 1950: 179; Kiyekbayev 1966: 106; Zeynullin 2002: 145; Kiyekbayev-Seyitbattalov 2004: 120; Yuldaşev 1981: 288; Serebrennikov- Gadjeva 1986: 209; Tenişev 1988: 347).

Başkurt Türkçesinde şart kipini ifade eden başlıca fiil çekim eki {-hA} olmakla birlikte şart anlamı değişik analitik biçim ve eklerle ifade edilebilmektedir. Bunlar aşağıda ayrı başlıklar altında incelenecektir.

3.1. {-hA}

3.1.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinde şart kipi, fiil köküne {-hA} ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Şart çekimini şu şekilde formüle edebiliriz.

Fiil + {-hA} + şahıs eki

Ekin değişken şekilleri aşağıdaki gibidir:

1. Kalın ünlülerden sonra *-ha* eki getirilir: *alha* “alsa”, *türha* “kalksa”, *yazha* “yazsa”, *qullanha* “kullansa”.
2. İnce ünlülerden sonra ise ekin *-hä* şekli fiil köküne getirilmektedir: *birhä* “verse”, *tılähä* “istese”, *kithä* “gitse”, *hüylähä* “söylese”.

Bu kipin çekimi için, görülen geçmiş zaman kipinde olduğu gibi iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>barham</i> “gitsem”	<i>barhaq</i>
2. şh. <i>barhaŋ</i>	<i>barhağız</i>
3. şh. <i>barha</i>	<i>barha(lar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>ışlähäm</i> “çalışsam”	<i>ışlähäk</i>
2. şh. <i>ışlähäŋ</i>	<i>ışlähägiz</i>
3. şh. <i>ışlähä</i>	<i>ışlähä(lär)</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Şart kipinin olumsuzu için Başkurt Türkçesinde diğer kiplerde olduğu gibi {-mA-} olumsuzluk eki kullanılır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>qaytmaham</i> “dönmesem”	<i>qaytmahaq</i>
2. şh. <i>qaytmahan</i>	<i>qaytmahağız</i>
3. şh. <i>qaytmaha</i>	<i>qaytmaha(lar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kilmähäm</i> “gelmesem”	<i>kilmähäk</i>
2. şh. <i>kilmähäŋ</i>	<i>kilmähägiz</i>
3. şh. <i>kilmähä</i>	<i>kilmähä(lär)</i>

Soru Şekli (Hüraw Formahı)

Şart kipinin soru çekimi de yine Başkurt Türkçesinin soru eki {-mX} ile yapılmaktadır. {-hA} fiil çekim ekinin olumlu veya olumsuz çekiminden sonra soru

eki getirilerek şarta bağlı hareketin soru şekli oluşturulur. Soru çekimi ile konuşucu, şarta bağladığı hareketi gerçekleştirip gerçekleştirmeyeceğini sormaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>aşahammı</i> “yesem mi”	<i>aşahaqmı</i>
2. şh. <i>aşahaqmı</i>	<i>aşahağızmı</i>
3. şh. <i>aşahamı</i>	<i>aşaha(lar)mı</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yürühämmİ</i> “yürüse mi ”	<i>yürühäkmİ</i>
2. şh. <i>yürühäqmİ</i>	<i>yürühägİzmİ</i>
3. şh. <i>yürühämİ</i>	<i>yürühä(lär)mİ</i>

3.1.2. İşlevler

3.1.2.1. Şart

{-hA} fiil çekim eki, Başkurt Türkçesinde şart ifadeleyicisidir. Türkiye Türkçesinde {-sA} şart kipi eki, bir cümlede tek başına yargı taşıyabilmekte ve bu gibi durumlarda da istek ifadesi kazanmaktadır. Oysa aynı ekin Başkurt Türkçesindeki {-hA} şekli hiçbir zaman bu şekilde cümlede, yargı bildirdiğinde bile, isteği değil tamamen şartı ifade etmektedir. Bu yüzden de Başkurt Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarımlarda genellikle Türkiye Türkçesindeki birleşik çekimde şartı kabul etmektedir.

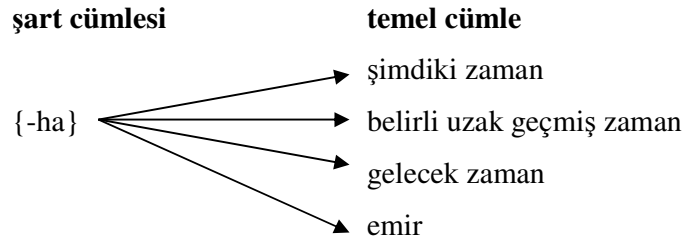
Başkurt Türkçesinde şart kipi temelde iki zamanı ifade eder. Bunlar şimdiki zaman ve geçmiş zamandır. {-hA} fiil çekim eki ile ifade edilen şart kipinin şimdiki zamanıdır. Şart kipinin şimdiki zamanı, şimdi olan şartı değil, belki gerçekleşmesi

gelecekte olacak şartı da bildirir (Dmitriyev 1950: 179-180; Yuldaşev 1958: 173; Yuldaşev 1981: 294).

Şart kipinde, temel cümledeki harekete, şart cümlesi içinde bir şart koşulmaktadır. Bu şart gerçekleşirse, temel cümledeki hareket de gerçekleşecektir. Şart kipi, bu şekilde bir temel cümle ve bir de şart cümlesinden teşekkül olduğu için, bu iki açıdan değerlendirilmesi gerekmektedir. Şart cümlesindeki fiil, şimdiki zaman veya geçmiş zamanda olabilir. Temel cümlelerin fiili ise, şimdiki zaman, gelecek zaman, geçmiş zaman ya da emir çekiminde olacaktır. Temel cümlelerin fiili geçmiş zamanda ise, hareket gerçek olmayan bir olayı işaret eder.

Kiyekbayev, şart kipini anlam açısından ikiye ayırır. Bunlar, *ütälirlık* (*real*) şart “gerçek şart” ve *ütälmäslık* (*irreal*) şart (gerçek dışı şart) tır. Bu ayrımда gerçek şart iş, oluş ve hareket gerçekleştiğinde ona bağlı olan ikinci bir işin gerçekleşeceğini veya gerçekleşmesinin mümkün olduğunu bildirir. Gerçek dışı şart ise, gerçekleşmesi mümkün olmayan şartı bildirir (Kiyekbayev 1966: 120; Zeynullin 2002: 149).

Şart cümlesinin fiilinin {-hA} fiil çekim eki ile çekimlendiği durumlarda, temel cümlelerin fiilinin girebileceği zaman ve kip çekimleri aşağıdaki gibi bir şemada göstermek mümkündür:

Şekil 25. Şart cümlesindeki temel cümlelerin fiillerinin zamanları.

Şart cümlesinde {-hA} fiil çekim eki kullanılırken, temel cümlelerin fiili belirsiz gelecek zamanda çekimlenmiş ise, bu durumda gelecekte gerçekleşecek olan hareketin şartı söz konusudur. Temel cümledeki hareketin gerçekleşip

gerçekleşmemesi, şart cümlesindeki fiilin gerçekleşip gerçekleşmemesine bağlıdır. {-hA} fiil çekim eki ile temel cümledeki herhangi bir harekete bu şekilde şart koşulurken, bazen bu şart, bir soru kelimesine veya benzerlik ifadesine de koşulabilmektedir. Aşağıdaki 1. metinde bu durumun örneğini görmek mümkündür. Musa karşısındakine, Hismetulla dedenin odunları kesilmediği için kızmakta, sitem etmektedir. Bu duygularını ifade etmek için de sözlerine *Bïlmähän, bına şul* cümlesiyle başlıyor. Bu cümle ile Musa, karşısındakine kızgınlığını dile getirmektedir.

- 1) — ***Bïlmähän***, *bına şul*: *kisä Xismätulla babayzargä utın kiltırgändär.*

Babay üzï awırıp yata, Kurganıw ağayzıñ utın qırqa la, bısä la almawın küırıp tırahıñ. Şul utındı turap-yarıp birähï inï, — tip üz planın äyttï Musa. (KKTY, 266) “—Bilmesen, neyse: gece Hismetulla dedelere odun getirmişler. Dede kendisi hasta yatıyor, Kurganov ağabeyinin odun kesip biçmediğini görüyorsun. Bu odunu kesmesi gerekirdi diye kendi düşüncesini söyledi Musa.”

Aşağıdaki 2. metinde ise {-hA} fiil çekim eki ile oluşturulan şart ifadesi, temel cümlelerin benzerliğine şart koşmaktadır. Hambal’ın ata hantal bir şekilde oturduğu, iki ayağını iki yana açıp arkaya yaslanması karşısında, onun bu görüntüsünden *tağı bïr az yïpñhä, yïlgä üsür za qalır tıslı* cümlesiyle biraz kımıldadığı taktirde rüzgâra kapılıp gideceği gibi bir hisse kapıldığını ifade etmektedir.

- 2) *Bala-sağanıñ qurqıp qasıwı hıbaylını tağı la nıgıraq yarhitıp yïbärzï, tıgï,*

düşmanına taşlangan atlı qazaq şikïlï, atın uñlı-hullı sıbıqlap, saba başlanı, Xambal tigändärï atta kilbäthiz ultıra — ikï ayagın ikï yaqqa tarbaytıp yïbärgän, üzï artqa qayqayğan, tağı bïr az yïpñhä, yïlgä üsür za qalır tıslı. (UYT, 225) “Çoluk çocuğun korkup kaçması atlıları daha

da fazla çıldırttı. O, düşmanına saldıran atlı Kazak gibi atını sağa sola sürüp kırbaçlayıp hızlandı. Hambal dedikleri kişi atta hantal bir şekilde oturuyor. İki ayağını iki tarafa açmış, kendisi arkasına yaslanmış, birazcık daha kımıldasa, rüzgâra kapılacak gibi.”

Aşağıdaki 3. metinde konuşucu, birbirine sevgi ile bağlı iki gencin durumunu anlatmakta ve karşısındakine onların içinde bulunduğu şartların ne kadar kötü olduğunu ve onların aldıkları karara gelinceye kadar neler yaşadıklarını ifade edebilmek için *Älİ uylahan, aptırarhuŋ* cümlesini kullanmaktadır. Burada dinleyicinin şaşırmasının şartı, bu iki sevgilinin içinde bulunduğu durumu düşünmesine bağlanmıştır.

- 3) *İyİ, müxäbbät utı qabınğan yarhuw yŭräktärİNän başqa bİr nindäy küskä lä İyä bulmağan iki yäş kışğä, ay–hay, awır buldı ul kündärzä: nisİk, nindäy yuldar mİNän haqlap qalırğa huŋ, ularğa müxäbbättärİN? Nindäy saralar kürİrgä? Huŋğı qararğa kilgängä xätlİ küpmİ azaplı kisİrİštär üttİ ularzıŋ başınan... Älİ uylahan, aptırarhuŋ.* (Uİ, 237) “Evet, sevgi ateşi alevlenmiş coşkulu yüreklerinden başka hiçbir güce sahip olmayan iki gence, vah vah, o günler ağır geldi: Nasıl, ne yolla korumalı onlar sevgilerini? Nasıl çare bulmalı? Son karara gelene kadar çok ızdıraplı heyecanlar geçti onların başından... Bir düşünsen, şaşarsın.”

Aşağıdaki 4. metinde ise, eser kahramanı Hüsnülhak, karşısındakine *Barırhuŋ, tanışırhuŋ, ũqşamaha, üz yuluŋa kitİrhİŋ* cümlesiyle gitme işini beğenmeme şartına bağlayarak, kendi istediği yere gitme işine ikna etmeye çalışmaktadır. Burada dikkat çeken unsur şart cümlesinde {-hA} fiil çekim eki kullanılmıştır, ancak bu cümleyi Türkiye Türkçesine aktarırken sadece {-sA} fiil çekim eki ile aktarmak yeterli olmamakta, Türkiye Türkçesi gramerlerinde geniş zamanın şartı olarak bilinen yapı ile aktarmak gerekmektedir.

- 4) –*Dürüşün äytkändä, Zakir qustum, min üzüm dä bik ük tüşünüp yılmäyüm.*
Sünki üzüm bälähüm, min dä bul ıstä yañı kışı– tip xäyläkär kürhünüp
dawam ittı Xüsñulxaq.– Tälähüm, äyzä minüm mñän... Unda başqurt milli
ğäskärñä hinüm kñwık uttı–hıwzı ütkän haldattar bik käräk... Barırhım,
tanışırhım, uqşamaha, üz yulıña kitırhım... (Uİ, 71) “– Doğrusunu söylemek gerekirse dostum, ben kendim de çok fazla anlamıyorum. Çünkü sen biliyorsun, ben de bu işte yeniyim, – diye hilekârca bir iç çekerek devam etti Hüsnülhak. – İstersen, haydi benimle... Orada Başkurt millî askerine senin gibi ateşi suyu söndüren askerler çok gerekli... Gidersin, tanışırsın, beğenmezsen kendi yoluna gidersin...”

Aşağıdaki 5. metinde de yine buna benzer bir durum söz konusudur. Eser kahramanı Nurgata kendi içinde düşünmekte, onun iç sesiyle düşünceleri, okuyucuya yansıtmaktadır. Kurt yavrularının yuvalarına girmek ve girmemek arasında kalan Nurgata, *Bürı balaların tap itıp tä buş qaythan, äzäm gümır buyına ünütmaş* cümlesiyle kendi kendine bir çıkarım yapmaktadır. Bu cümlede kişinin ömür boyu unutmamasının şartı boş dönmesinden kaynaklanacaktır.

- 5) *Gümırñdä täw tapqır urlaşırga kilgän kışı kñwık, Nurgata bik qurqa.*
Üyahına inıp kñä alır inı, inähüm üstünä ırğıwı mümkün. Kirı kitır inım –
yäl. Bürı balaların tap itıp tä buş qaythan, äzäm gümır buyına ünütmaş.
Ular üsün küpmı aqsa biräsäktär. Multıq ta almağan, ismaham. (UYT, 331) “Ömründe ilk defa hırsızlığa gelen biri gibi, Nurgata çok korkuyor. Yuvasına girerdi, annesinin üstüne atlaması mümkün. Geri giderdin – yazık. Kurt yavrularına rastlayıp da boş dönersen, insan ömür boyu unutmaz. Onlar için az para verecekler. Tüfek de almamış galiba.”

Bazen de {-hA} fiil çekim ekinin şart cümlesinde kullanıldığı durumlarda, temel cümlenin fiili geniş zamanda olmakla birlikte bazı soru kelimeleriyle şart

cümlesindeki hareketin gerçekleşmesi ya da gerçekleşmemesi durumunda, temel cümledeki hareketin de gerçekleşip gerçekleşmeyeceği ifade edilmektedir. 6. metinde, eser kahramanının söylediği *Şəftar yarzam itmähä, qayzan alabız materialdı?* cümlesinde bu durumun örneğini görmek mümkündür. Bu cümlede materyallerin sağlanması şeflerin yardımına bağlıdır. Temel cümledeki soru kelimesi ile şeflerin yardımı olmasa, materyallerin alınamayacağına işaret eder şekilde bir vurgu yapılmaktadır.

- 6) *Şəftar yarzam itmähä, qayzan alabız materialdı? Bına yürürgä tura kilä şular mñän. Käräk ikän, maşınağa ultırıw tügıl, samolet mñän kitırhıñ. İştä lä nırvı tük, yımähä, aznahına bır kürınıp, hin yändı aşayhıñ. Künlışır bulhañ, kitäm İştän, äyzä aşra bırzän-bır qatınındı...» – tinı.*
(UYT, 274) “Şefler yardım etmezse, materyalleri nereden alırsınız? Bunlarla hareket etmek doğru olur. Gerekirse arabayla değil, uçakla gidersin. İşte de sinir boşalt, ayrıca haftada bir görün, senin canın sıkılıyor. Kıskanırsan işten çıkayım, haydi bir hanımını yetiştir... –dedi.”

Aşağıdaki 7. örnekte ise, {-hA} fiil çekim eki, emir cümlesinin şartını ifade etmektedir. Yıhannur, Hemze’ye artık şoförlüğünün bittiğini söylemektedir. Hemze Yıhannur’un yumuşatarak söylemesine karşın onun ne kadar ciddi olduğu anlamış ve bunun üzerine *Birmähä, äyzä, üzı yürühün* diyerek duygularını emir çekimi içerisinde ifade etmektedir.

- 7) *Büttü, Xämzä, hinıñ şoferlıq, ünüt indı unı. Üzıñä tıyışlı yuldı ütkänhıñ. Xäzır hin — gümırgä yäyäwlı Mäxmüt... — Yıhannur yulmaytıraq ündäşhä lä, bını yıdı äytä. Xämzä lä bala tügıl bit, anlay. Birmähä, äyzä, üzı yürühün, kürmägändıñ kürgıñı kilä, tızär bit. Maşınağa täw ultırğan bala şikılı bit. Tuyır älı, Xämzä yürüp bizgän indı, tik bına*

ärgälä ultırıp bargas, bŕ az küz qızıp kittİ (UYT, 345) “— Hemze senin şoförlük bitti, unut onu. Kendine gerekli olan yolu geçmişsin. Şimdi sen, hayatta yayansın Mahmut... — Yıhannur gülümseyerek seslense de bunu ciddi söylüyor. Hemze de çocuk değil tabi, anlıyor. Vermezse haydi, kendi gitsin, görmeyenin göresi geliyor, derler. Arabaya ilk defa oturan çocuk gibi. Doyar, Hemze de soğumuştı artık, ancak yanına oturunca biraz hayran oldu.”

Başkurt Türkçesinde şart kipi çekimini içeren yan cümlede, tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, çoğunlukla *ägär* bağlacı kullanılır. Bu bağlaç şart anlamını pekiştirmektedir (Kiyekbayev 1966: 121; Kiyekbayev- Seyitattalov 2004: 106).

Aşağıdaki 8. örnekte Mirzamuhammet ve köpeğinin ava gönderilişi ve bunun üzerinde yorum yapıldıktan sonra, onların ayı bulamadıkları taktirde, rayon halkının gözündə hiçbir itibarları kalmayacağı *Ägär zä ayıw ala almahalar, unıñ rayon aldında bŕ abruy la qalmayasaq* cümlesiyle ifade edilmektedir. Burada yan cümlenin yüklemine {-y)AsAk} fiil çekim eki kullanılmıştır ve şart ifadesi gerçek (*real*) bir harekete gönderimde bulunmaktadır.

- 8) *Başqa bütä nämänİ lä İşlätİrgä predsdateldİñ qulınan kilä, ä bına hunarsını yartı qıstan huñ ayıwğa barırğa nisİk mäjbür itähİñ? Barhañ da, alıp bulamı huñ älİ? Buldırha la, üşü Mirzamüxämmät mñän İİİ Dunkan ğına buldıra alır. Ägär zä ayıw ala almahalar, unıñ rayon aldında bŕ abruy la qalmayasaq.* (UYT, 250) “Diğer herşeyi yapmak başkanın elinden geliyor, ama avcıyı kışın yarısından sonra ayıya gitmeye nasıl mecbur edersin? Gitsen de sonra alır mı ki? Yapabilse de bu Mirzamuhammet ile köpeği Dunkan da yapabilir. Eğer ayı tutamazlarsa, onun rayonunun gözünde hiç itibarı kalmayacak.”

9. örnekte ise İskender'in Buranşin ile giriştiği savaşta ölürse, ülkede şöhet olup hakkında şarkılar söyleneceği, ancak sağ kalırsa kendisinin Buranşin'in kahraman askerleri hakkında şiir ve hikâye yazacağı yine şart cümlesi ile ifade edilmiştir. Burada da şart gerçek bir harekete gönderimde bulunmaktadır.

- 9) *İskändär ihä bıǵasa kisirmägän dıwamal xis ixtıyârında inĭ Taǵı bĭr-ikĭ säğättän ul danlıqlı çekist Buranşin mĭnän bĭrgä yawız düşmängä qarşı yawğa atlanı. Ägär qanlı bärĭlĭştä ülĭm tapha, ildä unı danlap yır yırlarzar, haw qalha, Buranşindıñ batır yĭǵıttırĭ turahında üzĭ şıǵır sıǵarır, xikäyä yazır.* (ÜY, 16) “İskender ise böyle affetmeyen zıpırca bir duygu isteğindeydi. Üstelik, bir iki saat sonra ünlü Çek Buraşin ile birlikte kötü düşmana karşı savaşa girdi. Eğer kanlı çarpışmada ölürse, ülkede onu şöhet yapıp şarkılar söylerler. Sağ kalırsa, Buranşin'in kahraman yiğitleri hakkında kendisi şiir yazar, hikâye yazar.”

Aşağıdaki 10. metinde de yine ägär ile kurulmuş bir şart cümlesi görmekteyiz. İştugan, Yimiş'in bu şartlar altında kaldığı takdirde, yaşamasının kolay olmadığını ifade eden *Ägär üşü şartta, üşü qılıǵında qalha, Yĭmĭşkä yäşäwĭ yĭĭl bulmaş* cümlesini söylemiştir. Yimiş'in yaşantısının kolay olmama şartı, bu şartlar altında kalmasına bağlanmıştır. Burada {-hA} fiil çekim eki şart ifadesi taşıırken aynı zamanda, İştugan bu cümle ile Yimiş'in hayatı ile ilgili kendi tahmini ortaya koymaktadır.

- 10) —*Unda Yĭmĭş kĭwĭk balalar yäşäy, — tinĭ İştugan, haman tınıs, sabır bulırğa tırışıp. — Ägär üşü şartta, üşü qılıǵında qalha, Yĭmĭşkä yäşäwĭ yĭĭl bulmaş. Min añlayım, Yĭmĭşkä äsäyżän ütä yäş qalıw, Särbiyamal tärbiähĭndä izĭlĭw ayırata awır yŭǵüntŭ qaldırğan.* (ZB, 56) “İştugan — Orada Yimiş gibi çocuklar yaşıyor — dedi, hâlâ sessiz ve sabırlı olmaya çalışarak. — Eğer bu şartlarda, bu şekilde kalırsa, Yimiş için yaşamak

kolay olmaz. Ben anlıyorum, çok genç yaşta annesiz kalmak, Serbiyamal'ın terbiyesinde ezilmek Yimiş'te özellikle fazlaca bir tesir bırakmış.”

Şart cümlelerinde, şart ifadesini kuvvetlendiren *ägär* bağlacı kullanıldığı gibi bazen de *ägär* bağlacı ile birlikte ardından gelen *zä* ek edatı kullanılmaktadır. Bu şekildeki kullanımlarda *ägär zä* bağlacı genellikle cümlede, iş, oluş ve hareketin gerçekleşme ihtimalini vurgulamaktadır (Zeynullin 2002: 155). Aşağıda 11. örnekte anne ve babasının mezarları başına gelip, mezarların üzerindeki kuru yaprakları temizleyen Marat'ın iç sesi yazarın cümlelerinde okuyucuya ulaşmaktadır. Anne ve babasının öldüklerinde henüz genç olduğunun söylenmesinden sonra, *Ägär zä işin bulhalar, uldarınıñ inñä lä, bälki, bügüngü awır mäşäqät tüşmäş inĭ* şart cümlesinde, hem *ägär zä* bağlacı hem de {-hA} fiil çekim eki ile birlikte kurulan anne ve babanın sağ olma durumunda, oğullarının omuzlarına bugünkü ağır zorluklara düşmeyeceği ihtimalinden bahsedilmektedir. 12. örnekte ise, Başkırtların tarihinden bahsederken, onların Paris'i aldıkları ifade edildikten sonra, Başkırtlar yardım etmeseydi, Rusların tek başlarına Fransızları yenemeyebilecekleri ihtimali, soru yoluyla vurgulanmıştır. Soru yoluyla dile getirilen bu ihtimal de şart cümlesi ve *ägär zä* bağlacıyla desteklenmektedir.

- 11) *Mäñgĭĭĭk yŭqŭğa talıp, yänäş kñä yatqan atahı mñän äsähññ qäbĭr-zärñ Marat qıw yäpraqtan tazarttı, yabay ğına taştarına säskä haldı. Yäşärlĭk inĭ äĭĭ ata-äsähĭ. Ükñĭškä, ğümĭr-zärĭ irtä üzŭldŭ. Ägär zä işin bulhalar, uldarınıñ inñä lä, bälki, bügüngü awır mäşäqät tüşmäş inĭ. Xäyĭr, unı uylawzan ni fayza? Sigññr yulı bikĭĭ indĭ Marattıñ.* (ÜY, 265) “Marat, sonsuz uykuya dalıp yanında duran babası ile annesinin mezarlarını kurumuş yapraklardan temizledi, hafifçe taşlarına çiçek koydu. Anne babası gençti daha. Pişmanlık yüzünden erken bitti ömürleri. Eğer sağ olsalar, oğullarının omuzlarına belki bugünkü ağır

zorluklar düşmezdi. Bununla birlikte onu düşünmek ne fayda? Geriye gidiş yolu kapalı artık Marat'ın."

- 12) *Düşman başqasa bıl tirägä kilġgä kurqır! Başqurt bit ul küslü, gäyrätli xalıq! Unan batşalar za şırtağan tġġ zamandarza. Başqurttın Salawat batırı bulğan. Başqurttar Parijdı alğan kışılär. Ägär zä Başqurttar varzamğa kilmähä. Urıs üzġ gñä yñġır inñı Frantsuzdı! Başqurttar bññsı bulıp bärġp kġğan ti zä ul Parijdarına!* (ULT, 44) "Düşman başka türlü buralara gelmeye korkar! Başkurt o kadar güçlü, gayretli halk! Bu yüzden zamanında çarlar da korkmuşlar. Başkurt'un kahraman Salavat'ı varmış. Başkurtlar Paris'i almış kişiler. Eğer Başkurtlar yardıma gelmese, Ruslar tek başlarına yenebilir miydi Fransızları! Başkurtlar onların Parislerine ilk olarak girmiş."

Başkurt Türkçesinde, şart cümlelerinde bu şekilde *ägär zä* bağlacı dışında zaman zaman da şart cümlesindeki fiilde kullanılan {-hA} fiil çekim ekini pekiştirecek şekilde, *ägär zä* bağlacının ardından *mägär* bağlacı da kullanılmakta ve bu kullanım da yine şartı desteklemektedir. 13. örnekte, eser kahramanı Tülküsur, Uyıldan'a, onun yaptıklarından kendini öldürmeye çalışmasından dolayı onu şikâyet edip sorguya çekitmeyeceğini söyler ve ardından eğer Tülküsur'a'nın hayatına burnunu sokar veya yoluna engel koymaya çalışırsa, onu babasının yanına kendi elleriyle götürceğini ifade eder. Bu cümlesinde Tülküsur'a'nın Uyıldan'ı babasının yanına götürme şartı, Uyıldan'ın onun hayatına burnunu sokması ve yoluna engel koymasına bağlanmıştır. Bu ifadede aynı zamanda şart cümlesi ve *ägär zä mägär* bağlacıyla birlikte bir tehditte bulunmaktadır. Bu kiplik anlam hem şart ifade eden {-hA} fiil çekim eki hem de bağlaç sayesinde ortaya çıkmaktadır.

- 13) *Qulıñdı tıy! Yuġihä!.. — Tülküsur unıñ yarahınan bñrñp tñttñ, dıñġıldatqansı urındıq sitñä ultırttı. — İpläp hñyläşġgä inñm, barıp sıqmaş, axırıhı. Bñlähñmñ, Uyıldan, min hinñ Minġġğıldññ başına*

*yññwñđı lä qazıp sıgarıp tırmam, minı ültırñw üsün altatar tütüp
kilñwñđı äytıp, xükümgä lä tarttırmam. Ägär zä mägär minñ tırmışqa
mürün tıgırğa uylahan yulıma kärtä qırıp matashan, atayñ ırğähñä
bına üşü quldarım mññän gñä üzätırmın! Minñ üz xükümüm üzñmä,
şunu ünütma! (NM, 316) “Elini çek! Yoksa! — Tülküsurası onun
yarasından bükerek tuttu, dıngıldatarak sandalyenin kenarına oturttu. —
Düzeltip konuşuyordum, sonra gitmez. Biliyor musun Uyıldan, ben senin
Minligül’ün başına gelişini kakıp durmam, beni öldürmek için tabanca
doğrulttuğunu söyleyip, sorguya da çekirtmem. Eğer benim hayatıma
burnunu sokmayı düşünsen, yoluma engel koymaya çalışsan, babanın
yanına kendi ellerimle götürürüm! Benim kendi kararım kendimde, bunu
unutma!”*

Başkurt Türkçesinde şart cümlelerinde *ägär* bağlacı ile birlikte bazen de *ki* edatı da birlikte kullanılabilmektedir. Aşağıdaki 14. metinde şart cümlesine *ägär ki* ile başladığını görmekteyiz. Burada *ki* ile şart bir defa daha kuvvetlendirilmiş olmaktadır.

14) –At başınday altın äkiyättä gñä bula ul. Isın äytäm, äyzä minñ mññän.

*Ägär ki, baxññdän samorodka tabulha, üzññä alırñuñ. Min barıñr unı
kilññtñä almam, xülqümdü işñä bññhñđñr äñ. (MB, 13) “– At başı gibi
altın sadece masallarda olur. Doğrusunu söyleyeyim, haydi benimle. Eğer
ki, mutluluğundan saf bulunursa kendine alırsın. Ben yine de onu
yapamam, tabiatımı biliyorsundur.”*

Şart şeklinin *da/dä; ta/tä; la/lä; za/zä* ile kullanılışı ters ve zıt bir anlam kazandırır. Zıt anlam için bazen de *ägär zä* bağlacı kullanılmaktadır. (Dmitriyev 1950: 180; Yuldaşev 1958: 173; Yuldaşev 1981: 294; Zeynullin 2002: 152). Ayrıca, şart kipi çekimiyle birlikte çoğu zaman *gına/gñä, qına/kñä* ek edatı kullanılabilmektedir (Yuldaşev 1958: 178). {-hA} fiil çekim ekinin ardından bu

şekilde *da/dä*, *ğına/gñä* ek edatlarının kullanılışı, şart cümlesindeki iş, oluş ya da hareket ile temel cümledeki hareket arasında bir zıtlasmaya neden olur. Bu zıt anlam ile cümledeki anlam, “rağmen, -dığı hâlde” gibi anlamlara yaklaşır.

15. metinde eser kahramanının köy halkı hakkında konuşurken söylediği *Utız üy bulha la, işhız ultırğan yuq inı* cümlesinde {-hA} fiil çekim eki ile birlikte kullanılan *la* ek edatı şart cümlesine “-dığı hâlde” gibi bir anlam katmaktadır. Otuz ev olduğu hâlde işsiz kimsenin olmadığı söylenmiş ve bu zıt anlam *bulha la* çekimli fiili ile işaretlenmiştir.

- 15) —*Utız üy **bulha la**, işhız ultırğan yuq inı. Qıtıştıñ ğına tüğıl, tirä-yaqtıñ nujahın kündırıp türzüq. Ä xäzır yuq-bar üsün dä Qandalaqbaşqa sabalar. Unda ni timırlıkhız zä kün itıp bula, bına tigän masterskoyzarı bar.* (UYT, 220) “—Otuz ev olsa da işsiz oturan yoktu. Sadece Kutuş’un değil etrafın ihtiyaçlarını da karşıladık. Ama şimdi var yok için Kandalakbaş’a koşuyorlar. Orada demircisiz de gün geçirmek mümkün, şeklindeki ustalıkları var.”

16. metinde Asılbike ilk başlarda Mahitap’ı sevmekte ve sürekli övmektedir. Fakat bu durum uzun sürmez ve bir süre sonra onun hakkında içine şüphe düşer. Asılbike’nin Mahitap hakkındaki bu görüşlerinden bahsettikten sonra onun bu şüphelerinin fal ve büyü ile uğraşmasına bağlanabilceğinden bahseden yazar, bu durum karşısında Kinye’nin tutumunu ifade etmek için *Äsähi ara-tirä äytkılähä lä, Kinyä bıgasa unıñ hüzzärñä qılaq halmay tırğaynı* cümlesini kullanılır. Cümlede ifade edilen Kinye’nin annesinin bu şüphelerini söylediği hâlde ona kulak asmamasıdır. Bu durum cümlede *äytkılähä lä* şeklinde çekimli fiil ve ek edat ile ifade edilmiştir.

- 16) *Täwgı̄ vaqıttarza Asılbikä yığärläğı̄ üsün Mahıtaptı bik yaratıp, maqtap bütä almay inı̄. Läkin ulay häwı̄ımsä yäşäw ızzaqqa huzılmanı. Tura-bara ul nisıktır Mahıtapqa qırın küz mınan qaray başlanı. Ällä unın ızıkırıp-tıkırıp im-tüm itwımı̄, buş vaqıttarında kitap asıp, küräzälık qılıwımı üzınä şik tışırzı̄. Äsähı̄ ara-tirä äytklähä lä, Kinyä bıgasa unı̄ hüzzärınä qılaq halmay turgaynı. Älı̄ kilıp hağayğanday ittı̄.* (K, 205)
- “İlk zamanlarda Asılbike çalışkanlığı için Mahıtap’ı çok sevip övüne övüne bitiremiyordu. Fakat böyle sakın sessiz hayat çok sürmedi. Gitgide o, nedendir Mahıtap’a meyilli bir gözle bakmaya başladı. Yoksa onun büyü sözleri söyleyip büyü yapması mı, boş vakitlerinde kitap açıp, fal açması mı içine şüphe düşürdü. Annesi ara sıra söyleyip dursa da, Kinye şimdiye kadar onun sözlerine kulak asmıyordu. Gelip kulak kabarttı.”

Aşağıdaki 17. örnekte de bu durumu görmek mümkündür. Kinye yanındakileri neşelendirmek için, sen de şarkı söyle dedikten sonra *Hız yaratmahağız za, Don Kazaktarı, ana bit, bır zä aptıramayzar älı̄* cümlesini kullanır. Kinye’nin bu cümlesinden sizin sevmemenize rağmen gibi bir anlam çıkmaktadır. {-hA} fiil çekim eki ve ardından gelen *da/dä* ek edatı burada da zıt bir anlam taşıyarak *rağmen* anlamını kazanmıştır.

- 17) — Ä hin yırla, räxät bulıp qalır, — tinı̄ Kinyä, ularzı̄ küñılın kütärıp. —
- Hız yaratmahağız za, Don Kazaktarı, ana bit, bır zä aptıramayzar älı̄. Kürmäyhı̄ğızmı̄, ni saqlı yıl tirmändärı̄ äylänä. Ün tartalar. İğndärı̄ bar, timäk. Mal-tıwarzarı la yırlıp yata. Baqsaları, büstandarı huğ! Bız şulay üştırä bıläbızmı̄ ni?..* (K, 408) “— Sen de şarkı söyle, rahat olur, — dedi Kinye onları neşelendirip. — Siz sevmeseniz de Don Kazakları işte hiç de şaşırmıyorlar. Görmüyor musunuz, ne kadar çok yel değirmenleri

dönüyor. Un çekiyorlar. Ekinleri var, demek. Hayvanları da dolaşıyor. Sonra, bahçeleri, bostanları! Biz böyle yetiştirebilir miyiz?..”

Aşağıdaki 18.-20. metinlerde de {-hA} fiil çekim eki ve *daldä; ta/tä; la/lä; za/zä* ek edatının bu işlevine örnekler bulunmaktadır.

18) *Älñän-älİ zavodı bürsüp tūra, Tverdişevtiñ maldarın äyzäp alıp kitkäläy, tizär. Bik qıyır, läkin qurqınıs yazmış haylap alğan. Ayıttıñ hunğı qılıqtarı xaqında Grigoriy äytmähä lä, İvan şunda uq hizñdİ. — Molodets ul. Yırñ hağına bİlä, qulına qural tütürğa qurqmay. Nişläyhİñ, kİs mñän tartıp alıngandı qural mñän kirİ yawlayzar, tigän hüz bar.* (K, 385) “Zaman zaman fabrikayı kontrol ediyor, Tverdişevt’in hayvanlarını sürüp gidiyor, diyorlar. Çok zor ama korkunç kader seçmiş. Ayıt’ın son zamanlardaki davranışları hakkında Grigoriy bir şey söylemese de, İvan o anda hissetti. — O yiğit. Toprağını özlüyor, eline silah almaktan korkmuyor. Ne yaparsın, zorla çekip alınanı, silahla geri alırlar şeklinde bir söz var.”

19) *Bınıñ his ünütülmayınsa, küñİñdä yäygür nırı bulıp haqlanıwına üzİ lä gäjäpländİ Kinyä. «Üzñ hanlamahan da, — tip uylandı ul, — üşü mñ-mñ xäwİf-xätärzär aşı ütkän yulda kİs birİrgä itä. İşänhaw yürüp qaytham, kürİrgä barırmın...» Ana şul tatlı tüşñä ingänİ üsñ bİräy zatlı büläkkä lä xaqılır tüşlİ... (K, 410) “Kinye bunun hiç unutulmayıp gönlünde gökkuşağının ışığı olarak saklanmasına kendi de hayret etti. ‘Kendisini saymasam da, — diye düşündü, — şu binlerce korku ve tehlikelerle geçen yolda güç vermeye niyet ediyor. Sağ salim dönsem, görmeye giderim.’ İşte bu tatlı rüyasına girdiği için asil bir hediyeye de haklıdır gibi...”*

- 20) *Bıyıl yaz, mäktaştı tamamlap sıqqan malayzar qayhıhı qayza taralışa başlanı. Bır nisä yığıtı, bılırtı Musa häm unıñ iptäştärı kışk, FZÜ-ğa üzattular. Awıladağular kün dä külxüz işındä. Musanıñ yuqlıgı qış künü dārıştärzä üzñ hizzırhä lä, yäygä sıqqas, ünütüla tıştı. Awıladağı malayzar üzärı lä hiräk üsraşa başlanı, ilkkı duşluq hülpänlängändäy tıyıldı. Tırmış qına hünmäy, här gailänñ här kışññ üz xästärı..* (KKTY, 306) “Bu yıl yaz okulunu tamamlayıp bitiren çocukların her biri bir tarafa dağılmaya başladı. Birkaç genci geçen yıl Musa ve onun arkadaşları gibi FZO’ya gönderdiler. Köydekiler her gün çiftlik işindeler. Musa’nın yokluğu kış günü derslerde hissedilse de yazın unutuldu. Köydeki çocuklar da seyrek görüşmeye başladılar. İlk dostluk yavaşça duyuldu. Hayat boyunca her ailenin, herkesin kaygıları bitmiyor.”

Başkurt Türkçesinde {-hA} fiil çekim ekini alan bazı fiiller ve isimler bu fiil çekim eki ile oluşturulan anlam çerçevesinde şart ifade eden anlamından biraz farklılaşıp kalıplaşarak kiplik kelimelerine benzer giriş kelimeleri olarak kullanılmaya başlamışlardır. Bunlar, *yımähä* “üstelik”, *yuqha* “yoksa”, *yugihä* “yoksa”, *ulayha* “öyleyse” gibi ifadelerdir. Aşağıda bunların kullanıldığı cümlelerden birkaç örnek verilmiştir.

- 21) *Bibiştärzñ gailähındä şarşawğa müxtajlıq yuq tip äytılık, ularzıñ qunaq üyü ayırım, yımähä, gailälä ülkän ir zatı la yuq. Şulay za şarşaw, gäzät buyınsa, üz urınında tura. Türlü-türlü kızılär mñän mühürläp, şmärläp huğılğan şaw bizäk qızıl harı bıl şarşaw yuğarı kütärıp urzağa yazıp ilıp quyılğan.* (Uİ, 150) “Bibişlerin ailesinde perdeye ihtiyaç yok denilebilir, onların misafir evi ayrı, üstelik, ailede büyük bir erkek de yok. Böylece perde âdet olduğu üzere yerinde duruyor. Çeşit çeşit pamuk iplikleriyle mühürleyip, nakışları işlenen sabit süs, kızıl sarı bu perde yukarı kaldırılıp sırtına serilip bırakılmış.”

- 22) *İŷİ İştär ütä qızıw buldı şul. Başta bütä waqıttı xärbi hām politik äzİrlİk İştärİ aldı. Yİmähä, İştugan, äz gñä buş waqıtı bulha, Petrogradtı haqlawsı Başqurt gäskärzärİ üsün sıgarılğan «Salawat» gazİtahına xäbärzär, mäqälälär yazğulap birzİ.* (Uİ, 199) “Evet, işler fazlasıyla kızıştı. İlk önce bütün vakti savaş hazırlıkları ve politik hazırlıklar aldı. Üstelik, İştugan, azıcık bir boş vakti olsa Petrograt’ı koruyan Başkurt askerleri için çıkarılan “Salavat” gazetesine haberler, makaleler yazıyordu.”
- 23) — *Yarar, min hİzzİŷ mñän bāxästİ üzİnğa huzırğa tİlämäyİm. — Zakünüw ta urınınan türzİ. — Bİz irtägä irtük yulğa sıgabız. At äzİrlätİp quyhağız inİ. Unan tağı bİr İşkärtİw yahawzı kārāklİ hanayım. Qazna yİrñä kİrgän urmandıŷ bİr tübünä lä tİymägİz. Yuğihä, İstİŷ bik zurğa kitİwİ bar.* (NM, 260) “— Tamam, ben sizinle daha fazla bu konuyu uzatmak istemiyorum. — Zakonov da yerinden kalktı. — Biz yarın sabah sabah yola çıkıyoruz. At hazırlatsaydınız. Sonra bir defa daha hatırlatmayı gerekli görüyorum. Hazineye ait olan ormanın hiç dibine değmeyin. Yoksa, iş çok büyüyecek.”
- 24) *Yaz taşqın waqıtı inİ, älİğİ skvajinala kitkän avariya! Nİft bārä, skvajina hİw urtahında. Şikka rāxmät äythİm indİ, ul qütqarıp qalğan. Yuğha, ğawğahı ällä qayzargä kitİr inİ. Kikİrİğİ tüşkäynİ yİğitİdİŷ, yİrİy xäzİr bİr mİşkİn gñä bulıp. «Hın artıq şawlama indİ. Äytİwİm, äytkäynİŷ dä bit...» — tİgän bula. Ğawğahı başılğaynı — tağı ünİttİ. Bula bit şunday äzämdär.* (UYT, 490) “Yazın sel zamanıydı, şimdiki kuyuya giden arıza! Petrol veriyor, kuyu su ortasında. Şik’e teşekkür etsin artık, o kurtarmış. Yoksa gürültüsü kim bilir nerelere giderdi. Delikanlının keyfi yerindeydi,

hâlâ bir miskin olarak devam ediyor. Söyleyeceğini söylemiştin, demiş. Gürültüsü kesilmişti, tekrar unuttu. Böyle adamlar var.”

3.1.2.2. Hareketin Zamana Bağlı Şartı

Başkurt Türkçesinde {-hA} fiil çekim eki, bağlama göre bazen zamanı gösterebilir. Böyle bir durumda “-dığı zaman, -ınca” gibi bir anlamına gelen {-hA} fiil çekim eki, temel cümledeki iş, oluş ya da hareketin ortaya çıktığı zamanı göstermektedir (Dmitriyev 1950: 179-180; Zeynullin 2002: 153).

Başkurt Türkçesindeki bu duruma açıklık getirmesi açısından, Türkiye Türkçesindeki {-sA} fiil çekim ekinin zarf-fiil fonksiyonundan bahseden Gülsevin ve Karahan’ın görüşleri dikkate değerdir (Gülsevin 1990: 276-279; Karahan 1994: 471-476). Gülsevin, bu makalesinde {-sA} fiil çekim ekinin bir kip eki değil, zarf-fiil eki olduğunu ifade etmektedir. Karahan da bu fiil çekim ekinin zarf-fiil ekleri içinde değerlendirilmesi gerektiğini söylemekte ve bu konu ile ilgili çeşitli deliller öne sürmektedir. Kip ekleri grubu oluşturulurken, ele alınan ölçülerden birinin yargı/bitmişlik bildirme özelliğidir. Kip ekleriyle çekimlenen bütün fiiller, {-sA} ile çekimlenenler hariç yargı taşımaktadır. {-sA} fiil çekim eki ise, istek bildirmeyip, şart ifadesi taşıdığı durumlarda yargı bildirmemektedir. Bu ekin şahıs eki alabilme özelliğinin de onu zarf fiillerden uzaklaştırmadığını savunan Karahan, bu duruma delil olarak Türkmen Türkçesinde şahıs ekleri de alabilen -ka/-ke zarf-fiil ekini gösterir. Bütün bu delillerden sonra da Türkiye Türkçesindeki {-sA} ekinin zarf-fiil ekleri içinde yer alması gerektiğini ifade eder (Karahan 1994: 471-476).

İşte, Başkurt Türkçesinde de gramerlerde her ne kadar zarf-fiil eklerinin içinde alınmasa da, bu fiil çekim eki zarf-fiil fonksiyonunda kullanılarak temel cümlelerin zarfı olarak yer alabilmektedir. Bu durumda da yine ekin şart taşıma işlevi ile zamanı belirtme işlevi iç içe bir görünüm arz etmektedir. Çünkü, böyle bir kullanımda {-hA} fiil çekim eki temel cümledeki hareketin zamana bağlı şartına işaret etmektedir.

Aşağıdaki 25. metinde, eser kahramanı baktığı yerleri samanlığa benzetmiş ve bu benzetmenin ardından başka benzetmeler gelmiştir. Bütün dağların yanında Çar gibi duran o yerlere gitmeye kalksan ne kadar uzak olduğunu belirttikten sonra, Kebendağ'dan bakıldığında onların oldukları yerler görünürmüş diyerek, bu yerlerin görülme durumunu Kebendağ'dan bakma zamanına bağlamaktadır. Daha sonra gelen cümlede de yine böyle bir durum vardır. Poselok'u gördüğünde hanımını ve kızını görmüş gibi olacağını ifade etmektedir. Bu cümlelerde {-hA} fiil çekim eki ile, temel cümlenin ifade ettiği harekete bir şart koşulmaktan ziyade, bu hareketlerin zamanı bakımından bir bağlantı kurulmaktadır. Temel cümledeki hareketlerin meydana gelmesi yan cümledeki hareketin zamanı ile ilgilidir.

- 25) *Isınlap ta kăbāngă ũqşağan ul. Başılğan, tupaq túbālĭ küzgŭ kăbāngă ũqşağan. Bındağı bŭtă tawzargă batşa şikĭlĭ ultıra. Yuğarınan qarağanda ğına yaqın kürĭnă ul, bara başlahan, ällă nisă saqrım barzır. Kăbântawzan qarahān, ularzıŭ tŭrgan poselogi la kürĭnă ikăn, tizăr. Poseloktı kŭrhă, qatını Gŭlândām mĭnăn qızı Gŭzâldĭ kŭrgândây bulır inĭ* (UYT, 430) “Gerçekten de samanlığa benzemiş. Basılmış, küt tepeli güzdeki samanlığa benzemiş. Buradaki bütün dağlara çar gibi duruyor. Yukarıdan bakıldığında yakın görünüyor, gitmeye başlasan kim bilir kaç sakrım vardır. Kebendağ'dan bakınca, onların olduğu köy kent de görünürmüş, derler. Köyü kenti görüncə, hanımı Gülendem ile kızı Güzel'i görmüş gibi olurdu.”

26. örnekte Sırtak yerleşim yerinin de diğerleri gibi Altın Urza'daki helak olmayınca yani diğer kırk hanzadenin birbirlerini kırdıkları zamanda viran edildiği anlatılırken, {-hA} fiil çekim eki zarf-fiil fonksiyonunda kullanılmış ve âdeta viran edilme hareketinin zamanına bağlanmıştır.

- 26) *Sırtaq ultırağı la, başqaları hımaq uq, Altın Urzalağı qurilmaha qırq xanzadanıŭ tăxĭt yawlawzağı ũz-ara ũzŭş-ŭltĭrĭşĭ vaqıtında vayran*

itilgän. Huñıraq bıl yaqtarğa Rus streletstärı kilgäs, Volgalagı zur hıw yulın häm Räsäyziñ künyaq siktärñ qälgälär mñän nıgıtıw üsün, yañı qalagä nigž halıngan. (K, 405) “Sırtak yerleşim yeri de diğerleri gibi, Altın Urza’daki helak olmayınca, kırk hanzadenin taht kavgasında birbirlerini kırıp öldürdükleri zamanda viran edilmiş. Sonra bu taraflarda Rus silahlı askerleri gelince, Volga’daki büyük su yolunu ve Rusya’nın güney sınırlarını kalelerle kuvvetlendirmek için yeni kaleye temel yapılmış.”

Aşağıdaki 27. örnekte ise, anlatıcı tarafından Kinye ile ilgili bir durum anlatılmaktadır. Tahtakurularının saldırısından kurtulamayan Kinye’nin gece boyunca endişe içinde olduğu söylendikten sonra, *Küzñ yūmdūnihä, hataşıw başa* cümlesi gelmiştir. Bu cümlede gözünü yumma işi, sayıklamaya başlama işinin şartına değil de zamanına işaret etmektedir.

27) *Bılarınan arınhalar za, qandalalar yawınan qūtūla almayınsa, Kinyä tūñü buyı bimazalanıp sıqtı. Küzñ yūmdūnihä, hataşıw başa. Qarşıhına yä stanovoy kilä, yä... ällä qayza qalğan Mahitap uğa qulın huza. Tırpayğan barmaqtarı üzün, tırnaqtarı bürküit suqışı hımaq üslü... Şularzı üñäskä batırıp, bıwırğa uqtala. Unıñ artında şarqıldap Hatlıq külä.* (K, 410) “Bunlardan kurtulsalar da tahtakurularının saldırısından kurtulamayıp, Kinye gece boyunca endişelendi. Gözünü yumunca sayıklamaya başlıyor. Karşısına ya vilayet polis komiseri geliyor, ya ... kimbilir nerede kalan Mahitap ona elini açıyor. Dikleşen parmakları uzun, tırnakları kartal gagası gibi keskin... Onları boğaza batırıp, boğmaya niyet ediyor. Onun arkasında Hatlık kahkahayla gülüyor”

Aşağıdaki 28.-30. metinler de {-hA} fiil çekim ekinin Başkurt Türkçesindeki bu tarz işlevine örnektir.

- 28) *Bına şulay, bûğüngü kün ixtiyajdarınan sıgıp uylay kithän, dâwırında üz xalqınıñ ayn asıp, qural tütüp yawğa kütärilip, milli dâwlätslİK buldırıw mäsilähñ qabırğahı mñän quya alğan Başqurt şaxıstärİ, aqıl İyälärİ turahında gäfü itmäslİK az yazğanbız, bazawlıq kürhätkänbız, yaş bıwındı aňğarta kilmägänbız ikän, tigän hıgımta yahayhuñ.* (MB, 398)
- “İşte, bugünkü ihtiyaçlarını düşününce, devrinde kendi halkının zihnini açıp, silah tutup, savaşa cesaretlendirilip, millî devlet bünyesini kurma meselesini kaburgalarıyla sırtlayan Başkurtlar, akıl sahipleri hakkında affetmemeyi az yazmışız, çekingenlik göstermişiz, genç nesle anlatmamışız şeklinde sonuçlar çıkarıyorsun.”
- 29) *Müğayın, şunday gäzİlhİzlİktärzİ bütürür üsün küräskä kitkändır unıñ İştugan ağahı... «Kışİ baxİlİ bulırğa tıyış...» Dürüş tä şul. Bır qarahan, baxİkă kışmñän dâ layıq yän İyähİ barmı ni? Unı bit, kışmñİ bit, alla üzñä üqşatıp yaratqan tizär... (Uİ, 20)* “Elbette, böyle haksızlıkları bitirmek için savaşa gitmiştir onun İştugan ağabeyi... “İnsan şanslı olmalı...” Bu doğru da. Bir bakınca, şansa insandan daha layık bir varlık var mı? Onu, insanı, Allah kendisine benzetip yaratmıştır...”
- 30) *Täwgİ mäldä nindäyzır vayımızlıq mñän yürüğäynİ Tülküsurä. Yazmıştan uzmış yuq, başı haw bulha, bır äylänİp qaytır äli Şunan unı mälİ-mälİ mñän hağış, nindäyzır yuqhınıw tüygüları hizä başlanı. Qarataw, Nürüş buyzarı, awıl qarşıhındağı taw bitläwñ yabıp üşkän sawqalar küz aldına kilä lä, üsar qış bulıp, küñİññän şunda uqtala, tiwğan yaqtarına bır gñä küz taşlaha la, bülüqhıwı, hağınıwzarı başla tüşür humaq tüyüla.* (NM, 218) “İlk zamanlarda ne kadar kaygısızdı Tülküsurä. Kaderden kurtulan yok, sağlığı yerinde olsa dönerdi herhâlde. Sonra onu zaman zaman özleyiş, yokluğunu hissetme başladı. Karadağ,

Nuruş boyları, köyün karşısındaki dağın yamaçlarını kaplayıp büyüyen akağaçlar gözünün önüne geliyor da uçan kuş olup, gönülden atılıyor, doğduğu yerlere bir kez göz atınca telaşları, özlemleri bastırılıyor gibi hissediliyor.”

3.1.2.3. İstek, Rica

Başkurt Türkçesinde şart kipine işaret eden {-hA} fiil çekim eki bir yan cümle içinde temel cümleye bağlı olarak kullanılmış olsa da zaman zaman şart ifadesinden daha çok istek anlamı taşıyabilmektedir. Bu durumda yan cümle fiilinde şart ifadesi tam olarak kaybolmasa da, istek fonksiyonu daha baskın olmaktadır.

Aşağıdaki 31. metinde, kurtların gece avı ve onların geceyi bekleyip sessizce avlarına yaklaşmaları anlatılmaktadır. Yazar tarafından bunlar anlatıldıktan sonra, etraftan gelen kokular, kurtların bakış açısı ve duyguları içselleştirilerek ifade edilmiştir. Daha sonra gelen *Bır-ikİ tapqır umırıp alhalar za yarar* cümlesi kurtların istekleri doğrultusunda ifade edilmiş bir cümledir. O anda kurtlar tarafından düşünülen bu durum onların isteklerine işaret etmektedir.

- 31) *Bürİär qara tün kilgänñ kütüp sittäräk yürünü. Üzzärññ barlıgıñ hiżñrğä yaramay. Tün awışqas, tirä-yün hillängäs kñä älğİ kartägä yaqınlanılar. Haq qına, şım gına kildİär. Ah, tämlİ yİştär sıga! Xäzİr sumasaqtar. Bır-ikİ tapqır umırıp alhalar za yarar. İnäbürİ sittäräk qaldı, atahı şım gına kartägä yaqınayzı la bar küsünä İskä ırğın.* (UYT, 200) “Kurtlar, kara gecenin geleceğini bekleyip kenardan yürüdü. Kendilerinin varlığını hissettirmek olmaz. Gece bastırınca, çevredekiler rahatlayınca şimdiki ahıra yaklaştılar. Dikkatli ve sessizce geldiler. Ah, tatlı kokular yayılıyor! Şimdi dalecekler. Bir iki defa koparıp alsalar da

olur. Anne kurt daha kenarda kaldı, babası sessizce ahıra yaklaştı ve var gücüyle içeriye atladı.”

Aşağıdaki 32. metinde ise, komutan orduya katılmaya gelen genç delikanlıya, bu işin onun için erken olduğunu ifade etmekte ve henüz onun için silahın gerekmediğini, çocuk gibi görüldüğünü söylemektedir. Bu sözlerinin ardından komutan bu gencin bir zenginin çocuğu olduğu konusunda bir çıkarım yapar. Yaptığı bu çıkarımın ardından *Üyüñdä äsäñdñ, tämlĭ-tatlı hıyın aşap tik kñä yathan bulmay inĭmĭ hiñä?* cümlesiyle hem çocuk için kendisinin istediğinin onun evinde oturması olduğuna işaret etmekte hem de bu isteğiyle birlikte kızgınlığını dile getirmektedir. Böylece {-hA} fiil çekim eki, şart anlamının ötesinde istek ve kızgınlık ifade etmektedir.

32) *Hiñä xäzĭr barıñır qural kärekmäy,— tinĭ.— Kilĭññä qarağanda, yäş kñä, malay ğına kürñähñ. Bır bayzıñ qäzĭrlĭ ulıñdır äli. Üyüñdä äsäñdñ, tämlĭ-tatlı hıyın aşap tik kñä yathan bulmay inĭmĭ hiñä?— tip asıwhız ğına şĭltäläy-şĭltäläy kazaktıñ multıñın, qılısın, naganın tağıp aldı.— Bına şulay, hin üzññ süvñqa qarşı bulhan, da, atıñ, quralıñ, xäzĭr süvñqa xĭzmät itir...* (Uİ, 78) “— Sana şimdi herhangi bir silah gerekmiyor — dedi. — Gelişine bakılırsa genç gibi, çocuk gibi görünüyorsun. Zengin birinin değerli oğlusundur herhâlde. Evinde annenin lezzetli yemeklerini yiyip yatsan olmuyor muydu? — diye sakince azarlaysa azarlaysa Kazak’ın tüfeğini, kılıcını, nagant tabancasını bağladı. — İşte sen kendin Sovyet’e karşı olsan da, atın, silahın, şimdi Sovyet’e hizmet ediyor...”

3.2. {-GAn} *bulha*

3.2.1. Kullanım

Bu yapı da, Başkurt Türkçesinde fiil çekiminde rastlanan analitik yapılardan bir diğeridir. Yapı, {-GAn} fiil çekim ekinde sonra, *bul-* fiilinin, {-hA} fiil çekim ekini alarak şart kipi teklik üçüncü şahısta çekiminden meydana gelmiştir. Şahıs eki şart ekini takip eder. Bu analitik yapıyı aşağıdaki gibi formüle edebiliriz.

Fiil + {-GAn} *bulha*

Bu kuruluşun Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi şu şekildedir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yazğan bulham</i> “yazmış olsam”	<i>yazğan bulhaq</i>
2. şh. <i>yazğan bulhaŋ</i>	<i>yazğan bulhağız</i>
3. şh. <i>yazğan bulha</i>	<i>yazğan bulha(lar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>biklägän bulham</i> “kilitlemiş olsam”	<i>biklägän bulhaq</i>
2. şh. <i>biklägän bulhaŋ</i>	<i>biklägän bulhağız</i>
3. şh. <i>biklägän bulha</i>	<i>biklägän bulha(lar)</i>

Bu analitik şekil, hiçbir zaman gerçekleşmeyen, gerçekleşmesi gerekip de belirli bir şartın olmamasından dolayı gerçekleşmeyen iş, oluş ve hareketleri veya geçmişte gerekli olan şartların olmadığını ve gerçekleştirilmesi gereken iş, oluşun gerçekleşmediğini gösterir (Zeynullin 2002: 147). Yapı, bu gerçekleşmeyen iş, oluşları anlatmasından dolayı *irreal şart* “gerçek-dışı şart” ifade etmektedir (Kiyekbayev 2004: 106). Gerçekleşen ya da gerçekleşmeyen bu hareket, geçmiş zamanda ifade edilmektedir. Bu şekilde geçmiş zamandaki bir hareketin şarta bağlanması da gerçek dışılığı ortaya çıkarmaktadır. Bu şekilde sıfat-fiil ve fiil

şekilleri ile şart kipi ekinin bir araya gelmesi ile oluşan biçimler, konuşucu tarafından farz etmenin değişik anlam ayrıntılarını vermektedir (Dmitriyev 1950: 182; Yuldaşev 1981: 291).

Konuşucu tarafından bu yapı ile geçmişteki herhangi bir hareket şarta bağlanırsa, bağlamdan hareketin tersi yönünde bir anlam çıkmaktadır. Yani konuşucunun şarta bağladığı hareket ifade edilen hareketin tersidir. Örneğin; konuşucu *Min hattı yazğan bulham* cümlesini kullanmışsa, bu cümleden onun mektubu yazmadığı yönünde bir anlam çıkmaktadır. Dolayısıyla, şarta bağlanan hareket gerçek- dışı bir hareketi ifade eder.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Bu yapının olumsuzu asıl fiilden sonra, olumsuzluk eki {-mA-} nın kullanılması suretiyle yapılmaktadır. Yapının olumsuzunda da yine olumlu çekimde olduğu gibi, konuşucu bu defa geçmişteki olumsuz bir hareketi şarta bağlamaktadır. Sonuç olarak olumsuz hareketin şartı bizi ters bir noktaya, yani hareketin yapılmış olduğuna götürmektedir.

Teklik

1. şh. *ultırmağan bulham* “oturmamış olsam”
2. şh. *ultırmağan bulhañ*
3. şh. *ultırmağan bulha*

Çokluk

- ultırmağan bulhaq*
- ultırmağan bulhağız*
- ultırmağan bulha(lar)*

Teklik

1. şh. *kitmägän bulham* “gitmemiş olsam”
2. şh. *kitmägän bulhañ*
3. şh. *kitmägän bulha*

Çokluk

- kitmägän bulhaq*
- kitmägän bulhağız*
- kitmägän bulha(lar)*

Soru Şekli (Hürav Formahı)

Başkurt Türkçesinde bu çeşit analitik yapıların hem bütün şahıslara göre kullanımı hem de olumsuz ve soru şekilleri her zaman yaygın kullanım alanına sahip değildir. Bu analitik yapının da soru şekli metinlerde karşımıza çok çıkmamıştır. Ancak şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibi olabilmektedir. Bu çekimde konuşucu muhatabına gerçekleşmemiş olan hareketin şartını soru olarak yöneltmektedir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yazğan bulhamı</i> “yazmış olsam mı”	<i>yazğan bulhaqmı</i>
2. şh. <i>yazğan bulhaqmı</i>	<i>yazğan bulhağızı</i>
3. şh. <i>yazğan bulhamı</i>	<i>yazğan bulha(lar)mı</i>

3.2.2. İşlevler

3.2.2.1. İhtimal

{-GAn} *bulha* analitik yapısı, Başkurt Türkçesinde ihtimal ve farz etme gibi anlamları yüklenir. Konuşucu şarta bağladığı iş, oluş ya da hareketin geçmişte gerçekleşip gerçekleşmediği bilgisine sahip değildir ve bu durumda olay ya da durumun gerçekleşme veya gerçekleşmeme ihtimalini dile getirmekte bu ihtimal üzerine de çeşitli bakımlardan yargıya varmaktadır. İşte, konuşucu {-GAn} *bulha* kuruluşu ile kendisinin kurduğu bu ihtimallere işaret etmektedir.

1. metinde eser kahramanı Bibiş, Karases ninenin Yemiş hakkında anlattıklarından sonra, bir anda aklına gelen bir düşünce ile irkilir. Bibiş’in bir anda aklına gelen Karases ninenin büyücü olup olmadığıdır. Bu düşünce üzerine Bibiş, onun olayları önceden görmüş olma ihtimalini düşünür. Bibiş, bu ihtimali ifade ederken {-GAn} *bulha* analitik yapısını kullanmıştır. Aklına gelen bu ihtimalin ardından da “Allah korusun” diyerek bunun olmaması yönünde temennide bulunur.

- 1) *Bibiştñ qaraşı la, uyarı la xəzır uğa küsə: «Xätırında, bñ saq Qarasäs inäy märxüm, säy yanında, bälki, ügäy äsäygä üs itptır... Yımıştı yırlay-kıyläy maqtargä kırışıp kittı: «Ul bğğölüp tırğan üzün kırpıktär, hürmälı tüp-tünäräk qara küzzär, Ül üyık tulqındarı şıkkıı dñngäläklänp yatqan bğzürkä sästär... Ul qıyılıp kitkän qalın qara qaştar...— ti.— Tik bına küz qaraşları bigıräk aqıllı la, mñnlü la şul. Bəxññız yäki gümırñız gñä bulmaha yarar inı...»,— tip tä quyzı... Uy, ägär Qarasäs inäy küräzä bulıp quyha?!— Bibiştñ yırägı sabırñız dñpöldäp tiptı — «Uy, ägär ul aldan **kürgän bulha**?!. Alla haqlahın... Alla haqlahın...» (Uı, 151)*
- “Şimdi Bibiş’in bakışları da düşüncesi de ona yöneliyor: Hatırimda, bir zaman merhum Karases nine, çay yanında belki, üvey anneden intikam almıştır... Yimiş’i ağlaya ağlaya övmeye başladı: O kıvrılan uzun kirpikler, sürmeli yusuvarlak kara gözler, Ulu İyik dalgaları gibi yuvarlanan kıvrıcık saçlar... O yay gibi sık kara kaşlar, diyor. — Ancak işte bakışlar çok akıllı ve dertli. Mutsuz ya da fâni olmasa iyiydi, dedi... Of, eğer Karases nine büyücüye?! — Bibiş’in yüreği sabırsızlandı — Of, eğer o önceden görmüşse? Allah korusun.. Allah korusun.”

2. örnekte de eser kahramanı Kinye, dostu İzir’e gitmektedir. Kinye, yolda giderken arkadaşının evde olup olmadığını merak etmiş ve bu merakı üzerine de heyecanlanmıştır. Kinye, heyecanının ardından da bu defa arkadaşının evde olmama ve bir yere gitme ihtimalini aklına getirir. Kinye’nin bu düşüncesi *Ägär zä ul bñräy yarı kitkän bulha* cümlesiyle ifadesini bulur. Daha sonra Kinye aklına gelen bu ihtimal üzerine, bazı çözüm yolları bulmaya çalışmakta ve arkadaşı evde değilse bile diğer arkadaşlarını hatırlamaktadır.

- 2) *Sağın yılğahına qaray Tatar biştähñä taban bürülğanda, «İzır duş üyzämı ikän», tip, Kinyänı kütülmägän bürsülw biläp aldı. Ägär zä ul bñräy yarı **kitkän bulha**? İkkı tanıştarınan tabaq bitı Urazgilde Äminov,*

nıqsa kâwzälİ Aptuş Tangayİv bar... (K, 484) “Sagın nehrine doğru Tatar varoşlarına kadar döndüğünde, Dost İzir evdemi acaba, diye Kinye’yi beklenmedik bir heyecan sardı. Eğer ki, o bir yere gitmişse? Önceki tanıdıklarından, yassı yüzlü Urazgildi Eminov, sağlamca vücutlu Aptuş Tangayev var...”

Aşağıdaki 3. metinde de yine bu tarz bir ihtimali görmek mümkündür. Gülzahira’nın çocukları yaşlı adama tembih ettiklerinden bahsedilmektedir. Bu tembih içinde bir tehdit de vardır. Gülzahira’nın çocuklarının bu tehdidi, *Xajigäli tırmänän qūtıla tırğan bulha, küzİbİzgä kürİnmähİn, yulıbzğa üsramahın!* cümlesiyle gerçekleşmektedir. Burada çocuklar, Hajigali’nin hapisneden çıkma ihtimali üzerine bir tehditte bulunmaktadırlar. Çünkü onlar, Hajigali’nin hapisten çıkıp çıkmadığını bilmemektedirler. Bu ihtimal üzerine de gözümüze görünmesin, yolumuza çıkmasın diyerek tehdit etmektedirler.

- 3) *Xäbärzär bİr quyrızı, bİr başıldı. İñ yañlı: Gülzahiranıñ malayzarı Sabiryän tirmänİnä barıp qarttı kişätkän: ägär zä mäğär Xajigäli tırmänän qūtıla tırğan bulha, küzİbİzgä kürİnmähİn, yulıbzğa üsramahın! Gülzahiranıñ ülühü - armiyala, näq Ramazandıñ hıyarı: qılğa buylı, baş aşı qarap tıra... Ä kİşİİ - qılıy- işär, tütür za bıwır. İşär buyğa üşär, gälämät küslü. Äzämdä bulmağan küs hantıy qılıyza. Arbanı batqaqtan kütärİp kİnä ala.* (U, 457) “Haberler bir arttı bir azaldı. En yenisi: Gülzahira’nın çocukları Sabiryen değirmenine gidip yaşlıya tembih etmişler: Eğer Hajigeli hapisneden kurtulmuşsa, gözümüze görünmesin, yolumuza çıkmasın! Gülzura’nın büyüğü, orduda, tam Ramazan’ın eşi: Sırık boylu, baş aşağıya bakıyor. Küçüğü de, şaşısı, ahmak, tutar da sıkar. Ahmak boyuna gelişir, güçlü işaret. İnsanda olmayan güç sersem şaşıda. Arabayı bataktan kaldırıp alıyor.”

Aşağıdaki 4.-6. metinler de {-GAn} *bulha* analitik yapısının bu tür işlevine örnektir.

4) *Anton İllirs-Usov batşalıqtağı vaq xalıqtarğa mal mñän kışı arahındağı turgan yän İyälärİ itİp kñä qaray. Şuğa la Rus dāwlātññ bil yırzärzİ yawlap alıwın xuplay, tik zamana batşaların qatıraq qılanmağandarı ũsün gäyİpläy. Şul uq waqıtta ũşü qäbilälärzİ **qırıp bütürgän bulhalar**, ildä bİr gñä millät qalır, bŭğüngŭ problemalar tırmaş inİ. His yuğında ularzı qağız, qälämgä, kitapqa yaqın yİbärmäşkä kārākkān. İş atı kİwİk kñä kŭn ithİndär inİ. Afrikalağı kİwİk...* (UYT, 19) “Anton İllirs-Usov çarlıktaki küçük halklara hayvan ile insan arasında bir can olarak bakıyor. Bu yüzden de Rus devletinin bu toprakları fethetmesini takdir ediyor, ancak o dönemin çarlarını, daha sağlam hareket etmemelerinden dolayı suçluyor. O vakitlerde bu kabileleri kırıp geçirmiş olsalar, ülkede sadece bir millet kalır, bugünkü problemler de olmazdı. Hiç yoksa onları kâğıt, kalem ve kitaba yaklaştırmamak gerekirmiş. İş atı gibi gün geçirsinlerdi. Afrikadaki gibi...”

5) *Ul işİk tawışına başın bürzŭ, kŭshŭz hargŭlt yŭzŭ yılmayğanday ittİ, azıraq kızılıq yŭğİrzİ hām awılğa qaytqanı birlİ bİrİnsİ märtäbä küzzärİ ũsqŭnlanıp kittİ. Ul urınnan quzğalıp, ayaqtarın hikİ yŭzIŭğŭnän halındırıp tŭşŭrzŭ hām ipläbİräk ultırzı. İlyastı kürİp, Gäliyə bİr azğa aptırap qaldı: äğär bil kışİ Aşılğuja kart ũyŭndä yatmaha, unıŭ qaytqanın **ışİmägän bulha**, bil kışİnİ İlyas tip bİlmäş inİ. Huŭğı ũsraşqandağı şat yŭzIŭ, yäşāw därtİ urgılıp turgan yäş yİğİ urınına bŭğŭn aldında — bŭtŭnläy ikİnsİ kışİ. (KKTY, 19) “O kapının sesine başını çevirdi. Güçsüz sarı yüzü gülümser gibi oldu. Birazcık kırmızılaştı ve köye döndüğünden beri ilk defa gözleri parladı. Yerinden kalkıp, ayaklarını sehpanın ön*

ayağından indirdi ve düzeltir gibi oturdu. Galiye, İlyas'ı görüp biraz şaşırdı: Eğer bu kişi yaşlı Asılguja'nın evinde yatmasa, onun döndüğünü işitmemiş olsa, bu kişiyi İlyas diye bilmezdi. Son karşılaştığındaki memnun yüzü, hayat dertlerini haykıran genç delikanlı yerine bugün önünde, tamamıyla başka biri.”

- 6) *Qatınının yağımlı hüzzārī Musāğa in şıfālı darıw hımaq tāsır ittī. Unıñ yıl-dawıldı xätirlätkän yarlıw uyzarı äkrñläp-äkrñläp başldı häm ul äwälgī xälñä qayttı. Şäxsi qayğıhınan üstün türürğa, küñl tüşñkülgüñä birñmäşkä tırışıp, general Bakiç korpusında üz tñälgī mññn qalğan Nägim qustılı xaqında uylandı. Unıñ Aqtar yağında yürüwñññ säbäbī nizä ikän? General Bakiçqa **hatılğan bulha**, Aqtar yağında yürüğan Başkürt eskadronların Qızıldarğa sıgarırğa mataşmaş inī bit?* (MB, 293) “Kadının şefkatli gözleri Musa’ya en şifalı ilaç gibi tesir etti. Onun fırtınayı hatırlatan kızgın fikirleri yavaş yavaş duruldu ve o eski hâline döndü. Şahsi dertlerinin üstünde durmalı. Hayal kırıklığına kapılmamaya çalışıp, general Bakiç birliğinde kendi isteğiyle kalan Negim, kardeşi hakkında düşündü. Onun Akların tarafında olmasının sebebi ne acaba? General Bakiç’e satılmışsa, Akların tarafında olan Başkurt bölüklerini Kızıllara çıkarmaya çalışmazdı?”

3.2.2.2. İstek

{-GAn} *bulha* analitik yapısı Başkurt Türkçesinde zaman zaman, özellikle de cümlede yargı olarak kullanılıp bir başka cümleye bağlanmadığı durumlarda, istek ifade etmektedir. Böyle bir durumda Türkiye Türkçesindeki *keşke* ile kurulan cümlelerdeki anlama benzer bir anlam yüklenir. Bu anlam {-hA} ekinin şart ile birlikte istek ifade edişinden gelse gerektir.

7. metinde, eser kahramanı Sajide, soğuk orman içinde Tülküsuru'yı aramaktadır. Bu arayış esnasında onun aklından geçenler ve hissettikleri yazar tarafından tasvir edilmektedir. Yazar bu şekilde, kahramanın içinden gelen bir isteği *Tülküsurahı ikñsı yaqтан äylänp qaytqan bulha* cümlesi ile dile getirmektedir. {-GAn} *bulha* analitik yapısı burada Sajide'nin isteğine işaret etmektedir. Bu istek Sajide'nin bilmediği, sahip olmadığı bilginin gerçekleşmiş olması yönünde bir isteğidir.

7) *Hıwıqqa üşängän urman uğa ünñüz tınlıq mñän yawap birzi.*

Tülküsurahı ikñsı yaqтан äylänp qaytqan bulha, tüzñmhızlänp, buşqa yürüwı ğñä tüğñmı Sajidänñ? Ul üyzä bulmağas, Tülküsuru unı İzläp sıqha?.. Bır-bırññ İzläp tñn ütkärırzärmı? Şunan, iklänñwñ yññw üsñ: «Yuq, şul tiklñn üzaq yürümäy turgaynı. Bıräy xäl bulğandır uğa.

Min unı İzläp tabırğa tññ», — tip tağı alğa şıwzı Sajidä. (NM, 301)

“Soğukta donan orman ona sessizlikle cevap verdi. Tülküsuru’sı diğer taraftan dönmüş olsa, Sajide’nin sabırsızlanıp boşa yürümesi değil mi? O evde olmayınca, Tülküsuru onu aramaya çıksa?... Birbirlerini arayarak mı geceyi geçirirler? Sonra şüphesini yenmek için: ‘Hayır, o kadar uzağa gitmiyordu. Ona bir hâl olmuştur. Ben onu arayıp bulmalıyım’ diye yeniden öne süzüldü Sajide.”

3.2.2.3. Kabullenme

Şarta bağlanan oluş veya kılış ile temel cümledeki oluş ve kılış arasında bir zıtlama vardır. Bu zıtlık konuşucunun geçmişte gerçekleşmiş olayı kabullenme yönünde bir anlam ayrıntısı doğurur. Bu tür kullanımlarda {-GAn} *bulha* yapısının ardından gelen *la/lä* ek edatı *-dığı hâlde, rağmen* zarflarının yerini tutar.

Aşağıdaki 8. metinde, eser kahramanı Hürmet'in pencereden atlamasından sonra, yazar dışarıdaki manzarayı tasvire başlamıştır. Bu tasvir, *Kün kiskä harqqan bulha la, mart qūyaşı qızıw yılta* cümlesiyle başlamaktadır. Bu cümle ile yazar, günün artık geceye döndüğünün farkındadır ve bu durumu kabullenerek, günün geceye dönümü olmasına rağmen dışarıdaki mart güneşinin hâlâ ısıttığını ifade etmekte ve serçelerin ötüşünden, kar sularının nasıl eridiğinden bahsederek de tasvirine devam etmektedir. Bu cümlede {-GAN} *bulha* analitik yapısının ardından kullanılan *la* ek edatıyla *rağmen* anlamını veren bir anlam ayrıntısı sağlanmış olmuştur.

- 8) *Yaqtaşı qayza qaraha, tıp itıp qarşıhına kilıp başa tūrğan Xürmät bil yulı la üzññ qılığına tūrgrı bulıp qaldı. Kürähñ, qızqı täzrәнән kürıp, yataq işğñän atılıp kilıp tä sıqtı. Ular Karwanharayzıñ uram yaq baqsahına inıp, İskämyägä ultırzılar. Kün kiskä **harqqan bulha la**, mart qūyaşı qızıw yılta, qarabaş turğayzar bürülärİ bürtññ, tulışıp yñkän sirñ bñtaqtarında hikññä, qayzalır yaqında gına sıyrısq hızğırıwı la işñññ kitä, ayaq aştında, yäş yñräktärgä bñtkñññ därt, mññ halıp, qar hıwzarı şılırap ağa. Bñtä äylänä-tirälä yaz, yäşlñ, şatlıq tantana itä. (ZB, 344)*
- “Hemşehrısı nereye baksa, şiddetle durup karşıhına gelen Hürmet bu defa da kendi davranışına göre dürüsttü. Galiba, kızı pencereden görüp, yurdun kapısından atlayıp çıktı. Onlar kervansarayın sokağının dış bahçesine girip, sıraya oturdular. Gün akşama dönmüş olsa da mart güneşi ısıtıyor, serçeler böbreklerini kabartıp, dolup giden leylak dallarına atlıyor, yakın bir yerlerde de sığırcık kuşunun ötüşü işitiliyor, ayak altında genç yüreklere tükenmez bir dert, sıkıntı verip, kar suları şırıldayarak akıyor. Bütün civarda yaz, gençlik, mutluluk bayram yapıyor.”

9. örnekte, eser kahramanları İştugan ve Bayras, atlarını ahıra bağladıktan sonra, köye doğru yönelmişlerdir. Köy, onları taze ekmek kokusu ve gürültüyle

karşılamiştir. Buraya kadar eser kahramanlarının yaptıkları işleri ve içinde bulundukları duygu durumlarını tasvir eden yazar, buradan sonra onların çok yorulmuş olmalarına rağmen, İştugan'ın evine dönmeden önce biraz durduğunu söyleyerek, yorulmuş olma işinin kabul etmekte, buna bir zıtlık oluşturmaktadır. Burada İştugan ve Bayras'ın yoruldukları kabullenilmiş durumdadır. Yorulma işi geçmişte gerçekleşmiş bir hareketi ifade etmektedir. Geçmişte gerçekleşmiş olan bu hareket kabul görmekte ve bu duruma zıtlık yaratılarak cümle bir başka cümleye bağlanmaktadır.

- 9) *İştugan mñän Bayras, dñyüm kärtägä alıp barıp attarın tuğargas, äkrñ gñä awıl yağına atlanılar. İññr qarañğılığı aştında kükhñlññp yatqan awıl ularzı yağı bñkän tämlñikmäk yññ, kñtñw qaytıw säğätñññ yänlñ sırsıwı mñän qarşılanı. Üsär-dürtär bñtlü tñs büyzay tñqtarın kñn buyına bñrsä arbalargä tññp, bñrsä artñ ağzalarınıñ üyzärñä alıp barıp buşatıp nıq **arığan bulha la**, İştugan üzzärñä bñrñlñp inñr alda az gñna tuqtap tñrññ. (ZB, 106)* “İştugan ile Bayras ortak ahıra gidip, atlarının koşumlarını çıkarıp, yavaşça köy tarafına yürüdüler. Alaca karanlık altında mavileşen köy, onları, yeni pişen tatlı ekmek kokusu, bekleyiş, dönüş saatinin canlı gürültüsüyle karşıladı. Üçer dörder ayaklı iri buğday çuvallarını gün boyu kâh arabalara yükleyip, kâh tarım üyelerinin evlerine götürüp boşaltıp çok yorulmuş olsa da, İştugan kendi (evlerine) dönmeden önce azıcık durdu.”

Aşağıdaki 10. ve 11. metinler de {-GAn} *bulha la* kuruluşunun bu işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 10) —*İlyas üşñ yñrtta üskän yğññ tñhñ, gñyñp itmäs. Ni İñlññññ indñ, küptärññ kartufı la bñtñp bara, ä hñzzññ unıñ qıñ sığırñıq ta baha. Ana, qıyıq aştında küpmñ mätrñşkññ añılınıp tñra, balıñ da bar. Kartuf **quşılğan***

bulha la, *äpäkäyň bar. Bınday hıy xəzır bik küptärzň üştälındä yuq. Gäjäp bıl Xafıza, üs ulın ut işnä üzatkan äsänı, üzñ qasandır tüzñmlı bulırğa, nisğıräk dünya kütürğä, barına rıza bulıp, azıq-tülğñ bäräkätli tütünürğa üyrätkän qäynähñ bğün üzı — kilñı — üğütläy. Ä qäynähı başınan da ay-hay küp nämälär ütkäynı. (KKTY, 15)* “— İlyas bu evde yetişen genç dese, ayıp olmaz. Ne yaparsın artık, çoğunun patatesi de bitiyor, ama sizinki kışı çıkarır tabi. İşte, çatının altında birçok metrüşken* asılı, balın da var. Patates karışmış olsa da ekmeğin var. Böyle sofraya şimdi pek çoğunun masasında yok. Bu Hafıza acayip, üç oğlunu ateşin içine gönderen anneye, kendini her zaman sabırlı olmayı, nasıl yaşanacağını, her şeye razı olup yiyecek içeceğini bereketli tutmayı öğreten kaynanaya bugün, kendi gelini öğüt veriyor. Ama kaynanasının başından da birçok şeyler geçmişti.”

- 11) *Bınday vaqıtta kışılärzñ uylı bır maqsatqa — bälänän nisık tä tizıräk qütülwğa **yünältğän bulha la**, küñıldärñä äytılmägän ällä nındäy asıw tüynälıp qatıwsan. Az gına säbäp bulhın, ul xəzır saypılıp tügılrgä tıra. His kım üzñ gäyplı hanamay, ä ikñsı bır kışñı bitärläy başlay. Şulay itıp iş kümhıwzı başırğa tırışalır indı. (NM, 405)* “Böyle bir zamanda insanların düşüncesi bir amaca, beladan nasıl çabucak kurtulmaya yönelmiş olsa da, gönüllerine her nasılsa söylenmeyen öfke düğümlenip kalmış gibi. Biraz sebep olsun, o şimdi dökülüp gidiyor. Hiç kimse kendisini suçlu görmüyor, ama başka birine sitem etmeye başlıyor. Böylece canının yanışını bastırmaya çalışıyordur.”

* mätüşkä: Büyük çiçekli, hoş kokulu, kırmızımsı mavimsi renkli kırdaki yetişen bir ot çeşidi.

3.3. {-(X)r} *bulha*

3.3.1. Kullanım

{-(X)r} fiil çekim ekinden sonra gelen *bul-* yardımcı fiilinin şart kipi teklik üçüncü şahıstaki çekiminden oluşan bu analitik yapıyı aşağıdaki gibi formüle edebiliriz.

Fiil + {-(X)r} *bulha* + şahıs eki

Bu analitik kuruluşun Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yazır bulham</i> “yazarsam”	<i>yazır bulhaq</i>
2. şh. <i>yazır bulhaŋ</i>	<i>yazır bulhağız</i>
3. şh. <i>yazır bulha</i>	<i>yazır bulha(lar)</i>
<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>ışlär bulham</i> “çalışırsam”	<i>ışlär bulhaq</i>
2. şh. <i>ışlär bulhaŋ</i>	<i>ışlär bulhağız</i>
3. şh. <i>ışlär bulha</i>	<i>ışlär bulha(lar)</i>

Bu kuruluşta konuşucu bir iş, oluş ya da hareketin gelecekte gerçekleşmesi durumuna şartta bulunarak, böyle bir durumda gerçekleşecek yargı, istek ya da ricasını dile getirir (Zeynullin 2002: 147; Kiyekbayev 2004: 106). Sonuçta, konuşucu bu defa geçmişe değil, ama geleceğe yönelik bir ihtimalden bahsetmekte, bu ihtimal üzerine yargıda bulunmaktadır. Şart cümlesinde şartı ifade eden olay ya da durum

gerçekliğe sahiptir, çünkü gerçekleşme ihtimali vardır. Bu nedenle de $\{-(X)r\}$ *bulha* kuruluşu gerçek şart “*real şart*” ifade eder.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Yapının olumsuzu, $\{-(X)r\}$ fiil çekim ekinin olumsuzluğunu yapan $\{-mA\}$ ekiyle yapılmaktadır. *bul-* yardımcı fiili aynı şekilde şart ve şahıs eklerini alarak olumsuz fiili takip eder. Olumsuz şekil ile gelecekte herhangi bir işin olumsuz olması durumuna şart koşulmaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>başlamaş bulham</i> “başlamazsam”	<i>başlamaş bulhaq</i>
2. şh. <i>başlamaş bulhañ</i>	<i>başlamaş bulhağız</i>
3. şh. <i>başlamaş bulha</i>	<i>başlamaş bulha(lar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>ütmäş bulham</i> “geçmezsem”	<i>ütmäş bulhaq</i>
2. şh. <i>ütmäş bulhañ</i>	<i>ütmäş bulhağız</i>
3. şh. <i>ütmäş bulha</i>	<i>ütmäş bulha(lar)</i>

Soru Şekli (Hürav Formahı)

Başkurt Türkçesinde $\{-(X)r\}$ *bulha* analitik yapısının soru şekli, $\{-mX\}$ soru ekinin şahıs ekinden sonra getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Bu durumda, konuşucu gelecekte herhangi bir hareketin gerçekleşme durumuna şart koşturma ve bunun üzerine sorusunu muhatabına yöneltmektedir. Bu kuruluşun soru şekli olumlu ve olumsuz şekillere göre daha az kullanım alanına sahiptir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yazır bulhamı</i> “yazarsam mı”	<i>yazır bulhaqmı</i>

2. şh. <i>yazır bulhaḡmı</i>	<i>yazır bulhaḡızmu</i>
3. şh. <i>yazır bulhamı</i>	<i>yazır bulha(lar)mı</i>

3.3.2. İşlevler

3.3.2.1. Şart

Konuşucu, cümlesinde {-(X)r} fiil çekim eki ile ifade edilen iş, oluş ya da hareketleri, temel cümledeki iş, oluş ya da hareketlerin yapılmasına, gerçekleştirilmesine gerçek şart olarak göstermektedir. Şarta bağlanan hareket konuşma anında gerçekleşmemiştir. Cümlede bu hareketin gerçekleşme durumuna göre bir şart ortaya koyulmaktadır. Şart cümlesindeki hareket gerçekleşirse, temel cümledeki hareket de gerçekleşecektir.

1. metinde eser kahramanı, dernek kurucusu Hafıza, arkadaşlarına yılda bir defa da olsa bayram olsun diyerek onlara bir çağrı yapmaktadır. Bu çağrısının ardından Hafıza, *Ägär Färizä hımaq azna hayın qunaqtan-qunaqqa işp yürür bulhaq, bütünläy yuḡalırbız* cümlesiyle Ferize gibi sürekli misafirliğe gitmeleri durumunda başlarına ne geleceğini hatırlatmakta, tamamen yok olacaklarını söylemektedir. Böylece Hafıza cümlesinde sürekli misafirliğe gitme işine şart koşmakta, bu şart gerçekleşirse ne olabileceği yönündeki tahminini de bu şarta göre ifade etmektedir.

- 1) *Üyüştürüwsıların bırñıñ Xafıza inı. Ul här saq şuq hüzlä: —Äyzägiz, äxirättär, yıluna bır bulha la bayram bulhun. Unan bit, irzärñiz qaytqansı äşğän bal tämñn dä ünütüp quyıwıbız bar. Ägär Färizä hımaq azna hayın qunaqtan-qunaqqa **ışp yürür bulhaq**, bütünläy yuḡalırbız äxirättär, — tinı, yarım şayartıp, yarım qayğırtıp. Baldı la üzñ şıyıqlap*

miskägä haldı. Ul bal qıyıp bulaşqanda, kındır ikñsññññ gäybätñ hata başlağas: — Bal qıyğanda hıyläşmäyzär, ä yırlayzar, — tip mägänälñ gñä qarap quyzı la üzün gına bñr küyzñ huzıp ta yñbärzñ. (KKTY, 74)

“Dernek kuruculardan birisi Hafıza idi. O her zaman esprili: — Haydi, arkadaşlar, yılda bir defa olsa da bayram olsun. Sonra kocalarımız dönünce ekşiyen balın tadını da unutmak istiyoruz. Eğer Ferize gibi hafta da bir misafirlikten misafirliğe gidip durursak, tamamıyla kayboluruz arkadaşlar, dedi, yarı şaka yarı üzgün. Balı da kendisi su katıp fıçıya koydu. O, bal koymakla ilgilenirken birileri diğerinin kabahatini satmaya başlayınca: — Bal koyarken konuşmuyorlar ama şarkı söylüyorlar, diye manalı bir şekilde baktı ve bir uzun hava çekti.”

2. örnekte Umurzak ile Megiye’nin kapıdaki sohbetlerinde, Umurzak Megiye’ye söyleyeceği şeyin acelesi varsa, kendisine söyleyebileceğini ifade ettiğinde, Megiye ona söyleyemeyeceğini, ‘Yok, kendisine söyleyeyim’ şeklinde ifade etmiş ardından da *Tñähä kñgä äytñr bulham, bında kilñp tä türmaş inñm* cümlesi ile herkese söylese, orada işi olmayacağını vurgulamıştır. Burada Meğiye, orada olmasını, herkese söyleme şartına bağlamış. Zıt bir anlam ayrıntısı kurarak, herkese söyleme işi gerçekleşse, kendisinin orada olmayacağını {-(X)r} *bulha* yapısı ile işaretlemiştir.

2) *Bılar atlağan hayın, dastan hıyläwsñññ tawışı tñnıqlana barzı, alda kındırzññdñr qızıp-qızıp hıyläşkänñ işññlä başlanı. —İndñrä almayım. Xäzñr üzñ kilñp yññr. — Bıl Ümürzaqtıñ tawışı. — Xäbärññ aşığıs bulha, miñä hıyläy tür. —Yuq, üzññä gñä äytäm. — Qatın-qız tawışı, Mägiyämñ ällä? — Tñähä kñgä **äytñr bulham**, bında kilñp tä türmaş inñm. —Min tñähä kñm tügñ. — Kñm huñ? Sardar?! Xa-xa-xa!.. Isınlap ta Mägiyä ikän. Bñğün dä Aqtan kñyñgän, qarañgıla la ällä qayzan kürññp tura. Nisñk tütüp almağandar za nisñk atıp yıqmağandar? Arıñlan üzñ*

yǝbǝrmǝgǝndǝr indǝ? (BR,41) “ Bunlar atladıktan sonra, destan anlatıcısının sesi donuklaştı. Önde birinin kızgın kızgın konuşmaları işitilmeye başladı. — Geçiremiyorum. Şimdi kendisi gelir. — Bu Umurzak’ın sesi. — Haberin aceleyse, bana söyle. — Hayır, kendisine söyleyeyim. — Kadın sesi, yoksa Megiye mi? — Herkese söylesem, buraya gelmezdim. — Ben herkes değilim. — Kim peki? Serdar? — Ha-ha-ha!.. Gerçekten de Megiye imiş. Bugün de Aktan giyinmiş, karanlıkta da bir yerlerden görünüyor. Nasıl tutup almamışlar da nasıl atıp devirmemişler? Arıslan kendisi göndermemiştir”

3. metinde $\{-(X)r\}$ *bulha* analitik yapısının şart fonksiyonu üstlenerek, bir başka harekete bağlandığı dikkati çekmektedir. Metinde insanoğlu ile yeryüzünün bütün canlılarını temsil eden hayalî bir varlık arasında geçen diyaloga şahit olmaktadır. Burada hayalî olarak yeryüzünün tüm canlılarını temsil eden varlık, insanoğluna bazı nasihatler vermekte ve geleceği ile ilgili bazı uyarılarda bulunmaktadır. Bu varlık, insanoğluna eğer geleceği görmek istiyorsa, tarihe bakması gerektiğini söyleyerek, gönül vererek dinlerse, ona birçok şey anlatabileceğini vurgulamaktadır. Onun birçok şeyi anlatabilmesi, karşısındakinin gönülden dinlemesine bağlıdır. Bu şart cümlede $\{-(X)r\}$ *bulha* kuruluşu ile ifadesini bulmuştur.

- 3) *Bǝz, yǝrzǝn barlıq yǝn ǝyǝlǝrǝ, hiǝ küz tǝbǝgǝnbǝz. Ğǝr bǝzzǝn baştan ütkǝndǝrzǝ, bǝğǝngǝ xǝlbǝzzǝ, kilǝhǝ kündǝrǝbǝzzǝ asıǝıraq tǝsmǝrlǝrgǝ tǝǝhǝn, tarixqa küz hal, bǝğǝn hǝr azımuǝdı uylap baǝ, ayıq baǝ mǝnǝn kilǝr yıldarǝ bayqa, üzǝm balahı. Tarix yǝldǝrǝ minǝ sal başımdaǝ bǝtaqtarıma, sayırzarım harqıǝan, yǝldǝr şımartqan ǝlǝnǝma hıqıǝan. Küñǝ halıp tǝnlar bulhan, ǝllǝ ni tiklǝm xǝl-vaqıǝalar bǝyǝn itǝ alır inǝm min hiǝ. (NM, 13)* “Biz yeryüzünün bütün canlıları, sana göz diktik. Eğer bizim başımızdan geçenleri, bugünkü hâlimizi, gelecek günlerimizi açıkça görmek istersen, tarihe göz at. Bugün her adımını düşünüp at. Akıllı bir kafayla gelecek yılları incele, insanoğlu. Tarih rüzgârları benim

ak saçlarımdaki dallarıma, kükürtlerimin sızdığı, rüzgârların düzelttiği saplarıma takılıp kalmış. Gönül verip dinlersen, ne kadar çok vakaları beyan edebilirdim ben sana.”

Aşağıdaki 4. ve 5. metinler de {-(X)r} *bulha* yapısının bu işlevine örnektir.

- 4) *Huŋğı vaqıtta dñnya nisñktñr bñlgandı la kittñ. İldä qurkñnıs ùräk yñrñy başlanı. Satraqqa tabınıwsılar qapıl qıyıwlandı. İlgñräk Küngäk tawında qasıp qına yıyılır bulhalar, xäzñr asıqtan-asıq qñtqñ taratıwğa küskändär: yänähñ lä, bñğñğñ türelär häm qanbabalar ata-baba vasiyatına xıyanat ittñ, bñzzñ vatan tñtñrlñq ùjmaxqa tiñ yñzzär İzläw baxñññän mähriim qıldı. Ul ğına la tüğñ, Täñrññ inqar itñğä tñtñğandar: yänähñ, ul — yalğan Alla, dinñbñz ısın tüğñ. Baqhañ, kñnbatıştan İsa tigän äzämdñ ilahi yän itñp tabınıwsılarzan ikäw bında la kilñp yñkän dä Yurmatularzı, Madyarzarzı bñlgatıp yatqan. (BR, 296)*
- “Son vakitlerde dünya nasıl oldu. Ülkede korkunç bir hayalet dolaşmaya başladı. Haça tapanlar şiddetle cesaretlendi. İlk önce Küngök dağında kaçıp toplanırlarsa, şimdi açıktan açığa bereket dağıtmaya geçmişler: Güya bugünkü başkanlar ve büyükler anne baba vasiyetine ihanet edip, bizi vatan yerini tutacak cennete denk yerler araştırma mutluluğundan mahrum etti. Yalnız o da değil, tanrıyı inkâr etmeye başladılar: Üstelik, o, yalan Allah, dinimiz gerçek değil. Baksan, batıdan İsa denen adamı ilahî ruh olarak kabul edip, ona tapanlardan ikisi buraya da gelmiş ve Yurmatıları, Madyarları karıştırmış.”

- 5) *Yñrt xästärñ, qunaq-tñşñm mäsäqätñ baybisä ixtıyarında. İrimbur bayınıñ irkä qızı, ul yäşlğññdä yañısa ukığan, Yñwrñpasa tärbiä alğan. Bında la zur yñrttññ bñtä tärtip-qanunı zamansa, Urış dvoryandarı mişalında. Kimmätlñyihazdarzı, kñyñm-halımdı xujabikä Mäskäwzän yä Pññrburğtan*

*kiltirä, bñäy yarı **kitir bulha**, yäygäktä hirtmäli karğağa, qışın küymäli sanağa ajgırıp turgan almasıbar attarzi yktirä.* (ÜY, 40) “ Ev kaygısı, misafir zahmeti zengin hanımın arzusunda. Irambur efendisinin nazlı kızı, o gençliğinde yenice okumuş, Avrupalı bir terbiye almış. Burada da büyük evin bütün düzeni Rus asilzadeleri örneğinde. Kıymetli cihazları, kılık kıyafeti kadın Moskova’dan ya da Peterburg’tan getiriyor, bir perde giderse, yaz vaktinde yaylı arabaya, kışın yaylı kızağa kızıp duran alaca atları koşuyor.”

3.3.2.2. Hareketin Zamana Bağlı Şartı

Başkurt Türkçesinde {-(X)r} *bulha* analitik kuruluşu, tıpkı {-hA} fiil çekim ekinde olduğu gibi, “-dığı zaman, -ınca, -dığında” anlamlarına gelecek şekilde, cümlede ifade edilen hareketin zamanını bildirir. Böyle bir durumda, yapının şart anlamı tamamen kaybolmamakla birlikte, ifade edilen hareket zaman bakımından şarta bağlandığı için, anlam zarf fiillerin anlamına yakınlaşmaktadır. Aşağıdaki 6. metinde baba ile oğlu arasında geçen tartışmadan sonra, babanın oğluna gözlerini dikip bakarken, karşısında duran oğlunun o andaki ruh durumu ve yüz ifadesi üzerine içinden geçirdiği *Malay sağında, bñäy yaramağan iş işlär bulha, uşunday tüşkä kirä turgaynu* şeklindeki düşünceden çocuğun yüzünün bu rengi alması çocukluk dönemlerinde de gerçekleşmekte olduğu anlaşılmaktadır. Bu cümledeki {-(X)r} *bulha* yapısı, çocuğun yüzünün böyle bir renk almasının zaman açısından şartı, olmayacak bir iş yaptığı zamanlardır. Böylece hareket, zaman açısından şarta bağlanırken; anlam zarf-fiillere yaklaşmaktadır.

- 6) *Tıplaw üşün tügäl, anaw hümhüzzi kürmäs-kürñmäş üşün alasıqtan sıqmay türzüq,— tip, ulınuñ tınıshız qaqsä quñır yüşünä, ütä sabırhız yññldägän süm-qara tırñık küzzärñä iğtibar mññn tñkläp qaranı:*
«*Malay sağında, bñäy yaramağan iş **ışlär bulha**, uşunday tüşkä kirä*

türgaynı... Ata bışäy kışık hırt yünün turgüzüp, säkäläşirgä äzır bulıp...»

— *tip, ıştırän gñä yılmayıp quyzı.* (Uİ, 80) “— Dinlemek için değil, işte utanmazı görmemek, görünmemek için yazlık mutfaktan çıkmadık, deyip oğlunun endişeli, zayıf esmer yüzüne, fazlasıyla sabırsız parıldayan kapkara canlı gözlerine dikkatle, gözlerini dikip baktı: ‘Çocukluk çağında olmayacak bir iş yaptığında, böyle bir renk alıyordu... Baba kedi gibi sırtının tüylerini kaldırıp kavga etmeye hazır...’ — deyip içten gülümsedi.”

7. metinde de {-(X)r} *bulha* kuruluşunun bu tarz işlevini görmek mümkündür. Yazar tarafından eser kahramanı Musa hakkında bir tespit ve tasvirde bulunulmuş, onun doğduğu yerler hakkında bir şey işittiğinde ya da oraları düşündüğünde, gözünün önüne Ural dağlarının arasındaki Kösük köyünün geldiğinden bahsedilmiştir. Musa’nın bu şekilde, gözünün önüne köyün gelmesinin zamana bağlı şartı, oralar hakkında bir şeyler işitmesi veya oraları düşünmesi şeklinde belirtilmiştir. Burada da görüldüğü üzere hem {-hA} fiil çekim eki hem de {-(X)r} *bulha* kuruluşu zamana bağlı bir şart oluşturmaları bakımından zarf-fiillere yaklaşmaktadır.

7) *Täw sıganaq, tıwıp üşkän il, altın bışık, Vatan. Bıl tışışnälärzı küpmı gñä tışmä, ularzın barıhı la başlap aq dñnyanı kürgän, tuprağına kñdığıñdñ qanı hñğän güzizdärzän-güziz yırñä kilıp tñtaşa. Musa tıwğan yaq tigän hüzzı işñhä, yä şul turala uylar bulha, küz aldına in täwzä Ural tawzarınıñ künsığış armuttarı arahında urınlaşqan Küşük awılı kilıp başa.* (MB, 7) “İlk başta kök, doğup büyüdüğü memleket, altın beşik, vatan. Bu düşünceleri birçok dizi, onların hepsi de ilk önce beyaz dünyayı görmüş, toprağına göbeğinin kanını çeken azizlerden aziz yerine gelip birleşiyor. Musa doğduğu yer hakkında bir şeyler işittiğinde, veya bu konu hakkında düşündüğünde, gözünün önüne en başta Ural dağlarının doğu kolları arasında yerleşen Kösük köyü geliyor.”

3.4. {-A/-y} *qalha*

3.4.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinde şart fonksiyonunu üstlenen bir diğer analitik yapı {-A/-y} *qalha* kuruluşudur. Bu yapı, {-A/-y} zarf-fiil ekini almış asıl fiil ile, yine {hA} şart eki ile çekimlenmiş *kal-* fiilinin oluşturduğu analitik bir yapıdır ve aşağıdaki gibi formüle edilebilir.

Fiil + {-A/-y} *qalha* + şahıs eki

Bu yapının şahıs eklerine göre çekimi aşağıdaki gibidir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kilä qalham</i> “gelirsem”	<i>kilä qalhaq</i>
2. şh. <i>kilä qalhaŋ</i>	<i>kilä qalhağız</i>
3. şh. <i>kilä qalha</i>	<i>kilä qalha(lar)</i>
<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>uqıy qalham</i> “okursam”	<i>uqıy qalhaq</i>
2. şh. <i>uqıy qalhaŋ</i>	<i>uqıy qalhağız</i>
3. şh. <i>uqıy qalha</i>	<i>uqıy qalha(lar)</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Bu analitik yapının olumsuzu da yine diğer {-A/-y} zarf-fiil ekini almış yapılarda olduğu gibi, ekin olumsuzunu yapan {-mAy-} ekinin asıl fiilden sonra kullanılmasıyla oluşturulmaktadır. Konuşucu, iş, oluş ya da hareketin olumsuzunun şartını yapmaktadır.

Teklik

1. şh. *almay qalham* “almazsam”
2. şh. *almay qalhaŋ*
3. şh. *almay qalha*

Çokluk

- almay qalhaq*
- almay qalhağız*
- almay qalha(lar)*

Teklik

1. şh. *atlamay qalham* “yürümezsem”
2. şh. *atlamay qalhaŋ*
3. şh. *atlamay qalha*

Çokluk

- atlamay qalhaq*
- atlamay qalhağız*
- atlamay qalha(lar)*

Soru Şekli (Hürav Formahı)

Soru şekli ise, {-hA} fiil çekim eki ve şahıs ekleri ile çekimlenmiş yardımcı fiilden sonra {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Bu soru şekline her ne kadar çok rastlanmasa da şahıslara göre çekim aşağıdaki gibidir.

Teklik

1. şh. *yaşa qalhamı* “yazarsam mı”
2. şh. *yaşa qalhaŋmı*
3. şh. *yaşa qalhamı*

Çokluk

- yaşa qalhaqmı*
- yaşa qalhağızmı*
- yaşa qalha(lar)mı*

3.4.2. İşlevler**3.4.2.1. Şart**

Birçok Başkurt gramerinde bu analitik yapının şart fonksiyonundan bahsedilmemiştir (Zeynullin 2002; Dmitriyev 1950; Kiyekbayev 1966). Bunun yanı sıra, Yuldaşev tarafından hazırlanmış olan Başkurt grameri ile (Yuldaşev 1981) yine onun tarafından hazırlanan Türk dillerinin analitik fiil şekillerini (Yuldaşev 1965) ve

Başkurt Türkçesinde kelime yapımı ve fiil çekim sistemini (Yuldaşev 1958) konu alan eserlerde {-A/-y} *qalha* analitik yapısının şart işlevi üzerinde durulmuştur. O, bu yapının sadece teklik üçüncü şahısta kullanılarak, şarta bağlanan asıl hareketin gelecek zamana veya geçmişe yönelik olabileceğini ifade etmiştir (Yuldaşev 1981: 292).

Başkurt Türkçesindeki bu analitik yapı, Yuldaşev'in ifade ettiği teklik üçüncü şahıstan başka, diğer şahıslarda da nadiren de olsa kullanılmaktadır. {-A/-y} *qalha* analitik kuruluşu ile konuşucu, geçmiş zamanda yapılmış veya gelecek zamanda yapılacak herhangi bir iş, oluş ya da hareketi şarta bağlamaktadır.

Aşağıdaki 1. metinde, konuşma anından daha önce olup bitmiş bir olaydan bahsedilmektedir. Eser kahramanı İglir'e, ikinci süvari bölüğündeki Osman'a bir şey olursa gözden kaçırmamasının emredildiğini ifade eden anlatıcı, gözden kaçırmama işinin şartını Osman'a bir şey olması durumuna bağlamıştır. Bu geçmişte gerçekleşmiş bir şarttır ve cümlede şart cümlesi *eğer* kiplik kelimesi ve {-A/-y} *qalha* kuruluşu ile ifade edilirken, temel cümle geçmiş zamanda ifade edilmiştir.

- 1) *Kistän hıyläşiw buyinsa, ikñsı eskadronda xızmat itıwsı Usmağa, ügür ul-bıl bula qalha, İglırzan küz yazmaşqa quşılğaynı. Ul, ısınlap ta, eskadron Komandırına yaqın ğına bulıp sıqtı. İglır üzññ büyürüğü artınsa bilñdäğı revolverzı alıp Musağa tüzägäs, Usman qılısınñ tüzähı mñän unıñ qulına huqtı.*(MB, 62) “Akşamdan konuşulduğuna göre, ikinci süvari bölümünde hizmet eden Osman'a, eğer herhangi bir şey olursa, İglir'e gözden kaçırmaması emredilmişti. O, gerçekten de süvari bölümünün kumandanına iyice yakınlaştı. İglir, kendi emrinden sonra, belindeki tabancayı alıp Musa'ya doğrultunca, Osman kılıcının dipçigiyle onun eline vurdu.”

2. metinde, Yenbuhtin ve arkadaşı, hapse girmiş arkadaşları hakkında sohbet etmektedir. Yenbuhtin'in bundan sonra ne olacağı yönündeki sorusuna, arkadaşı,

hapse giren arkadaşlarının evinin, mallarının satılacağını söyler. Bunun üzerine şaşırp kalan Yenbuhtin arkadaşının yazlık ev ile birlikte, orada kara günler için sakladığı paralarını da kaybedeceğini söyleyerek, hapisten çıkması durumunda ne yapacağını sormaktadır. Bu soru Yenbuhtin tarafından şartlı cümle ile ifade edilmiştir. Çünkü, arkadaşının ne yapacağı sorusu hapisten çıkma durumuna bağlıdır. Şarta bağlanan hapisten çıkma durumu gerçekleşmediği takdirde, bu kişinin dışarıda ne yapacağı gibi bir soruya da gerek yoktur. Yenbuhtin, cümlesindeki şart ifadesi için {-A/-y} *qalha* analitik kuruluşunu kullanmıştır.

- 2) *Sberkassalağı aqsağa arest halırzar, maşınanı la, yürt qaraltıların da konfiskatsiyalarzar, qatınına kün itirlik kñä qaldırırzar za qalğanın alırzar, hatırzar. Ä daçahın? Daçahın da hatasaqtar. Ällä kñgä arzan gına xaqqa hatıp quyırzar älİ. Haman huşın yıya almay tūrğan Yänbuxtin quzgala birİp quyı — Daçala qara kñgä tip qaldırılğan qırq mİñ hum aqsahı la kitäsäk! Ä tūrmänän işän-haw sığa qalha, ni İşlär? Şunday mİşkñ ülm kütämİ unı?..* (UYT, 153) “Tasarruf sandığındaki paraya haciz koyarlar, arabaya da ev ve müştemilatlar da el koyarlar. Hanımına yaşayacak kadar bırakırlar da kalanını alırlar, satarlar. Ama yazlık evi? Yazlık evini de satacaklar. Herhangi birine ucuzca satarlar. Hâlâ aklını toplayamayan Yenbuhtin hareket etti. — Yazlık evde kara gün için bırakılan kırk bin humu* da gidecek! Hapisten sağ salım çıkarsa, ne yapar? Böyle acıklı bir ölüm mü bekliyor onu?”

3. örnekte, {-A/-y} *qalha* kuruluşunun çokluk ikinci şahısta kullanılışının örneği görülmektedir. Eser kahramanı İşmirza, geçtiği yerlerde halkın ona bakmasından memnun, yoluna devam eder. Hâlâ sözünün dinlenmesine ve unutulmadığına şaşırان İşmirza, diğer bazı kimselerin sözlerine cevap vermeye bile

* hum: Başkurtların para birimi.

tenezzül etmeden, yanından geçip gitmeleri üzerine onlar hakkındaki düşüncesini, *Baymaqqa kilä qalhägüz, yılmayırhıgız za, min hızzıñ kıwık ütıp kitırmın ul saqta* cümlesi ile dile getirir. Burada İsmırza, bir şart cümlesi kullanmış ve bu kişilerin yaptıklarının aynısını onlara yapma şartını onun memleketi olan Baymak’a gitmelerine bağlamıştır. Bu şekilde yapılacak bir hareketi, bir başka harekete şart koşan eser kahramanı, şart cümlesini {-A/-y} *qalha* analitik yapısı ile oluşturmuştur.

- 3) *Bütä xalıq uğa qarayzır, bına irıklı kışı kitıp bara, tip hıqlanalır huma q küırındı. Arıwıraq qatın-qızzarzı ayağınan alıp başına tiklın tikşırıp üttı, qayhı bırzärinä hüız zä quştı. Üzi İstän gñä aptırap ta quya: bır zä ünütülmağan da, hüızı tabıla bit! Ämmä tığılär İsmırzanıñ hüızınä yawap birırgä aşqınıp tırmanı, yıřängän tış mñän sitkä bürüla haldı. Ä İsmırza gärlänmännı, käreğıgız bar inı, bına Baymaqqa **kilä qalhägüz**, yılmayırhıgız za, min hızzıñ kıwık ütıp kitırmın ul saqta, tip gürurlandı.* (UYT, 131) “Bütün halk ona bakıyor. İşte özgür kişi gidiyor, diye hayran oluyor gibi göründü. Yorgun kadınları baştan ayağa inceledi, bazılarına bir şeyler de emretti. Kendisi içten içe şaşırıyor: Hiçbir zaman unutulmamış ve sözü de tutuluyor! Ama diğerleri İsmırza’nın sözüne cevap vermeye heveslenmedi. İğrenmiş bir hâlde yabancıya döndü. İsmırza da gücenmedi, gereğiniz vardı, işte, Baymak’a gelirseniz, gülümsersiniz ve ben sizin gibi geçip giderim o zaman diye gururlandı.”

4. metinde de yine {-A/-y} *qalha* analitik kuruluşunun şart fonksiyonunun bir örneğini görmek mümkündür. Burada anlatıcı, Başkurtların içinde bulunduğu sıkıntı ve dertleri ifade ve tasvir edebilmek için, gökteki sonsuz yıldızların bile dile geldiğini göstermektedir. Yıldızlar da Başkurtların sıkıntılarını anlamış ve şaşırmışlardır. Bunun üzerine anlatıcı, sonsuz yıldızlara eğer kendilerine bir dil anahtarı verilirse, onların da Başkurtların ne zaman huzur ve mutluluğa kavuşacaklarını sormak zorunda kalacakları belirtilmiştir. Elbette, yıldızların bu soruları sormaları, dil anahtarının onlara verilmesi şartına bağlıdır.

- 4) *Küktägİ hanhız yündüzzar Başqurt mññünñ ilahılığınan tİrññp, şım ğına dİrİldññär. Güyü, ular za mäñgİİktİñ ğürur yuğarılığınan türüp: «Nindäy bütkühñz xäsrät bıl, nindäy yŭräk ŭzgŭs mññ ul?» — tip hŭramaqşılar, tik tİldärİ ğñä yuq. Mäñgİİk yündüzzar! Äğär hİzgä unday tİl asqısı **birİä qalha**, ŭştäp şularzı la hŭrarga tİyİş bulır inğİz: «Başqurt bİräy zaman baxİ mññän räxät türmŭş tigändİ kürİr mikän? Başqurt xalqınñ bİräy saq yaqtı türmŭştü kürİr kññü bulır mı?» (MB, 40)*
- “Gökteki sayısız yıldızlar Başkurt dertlerinin ilahiliğinden titreyip, hafifçe ürperdiler. Sanki, onlar da sonsuzluğun gururunu bırakıp: Nasıl bitmez bir hasret bu, nasıl yürek üzücü sıkıntı bu, diye sormak istiyorlar; ancak, dilleri yok. Sonsuz yıldızlar! Eğer size böyle konuşma anahtarı verilirse, ekleyip şunları da sormak zorunda kalırdınız: Başkurt, bir zaman mutlulukla, rahat bir hayatı görür mü acaba? Başkurt halkının bir zaman parlak hayatı göreceği gün olur mu?”

3.5. {-p} *qalha*

3.5.1. Kullanım

{-p} *qalha* analitik yapısına benzeyen bu yapının farkı {-A/-y} zarf-fiil ekinin yerine asıl fiilin {-p} zarf-fiil ekini almasıdır. Yapıyı aşağıdaki gibi formüle edebiliriz.

Fiil + {-p} *qalha* + şahıs eki

Bu analitik kuruluşun Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

Teklik

1. şh. *ultırıp qalham* “oturursam”
2. şh. *ultırıp qalhaŋ*
3. şh. *ultırıp qalha*

Çokluk

- ultırıp qalhaq*
- ultırıp qalhağız*
- ultırıp qalha(lar)*

Teklik

1. şh. *kürĭp qalham* “görürsem”
2. şh. *kürĭp qalhaŋ*
3. şh. *kürĭp qalha*

Çokluk

- kürĭp qalhaq*
- kürĭp qalhağız*
- kürĭp qalha(lar)*

{-A/-y} *qalha* analitik kuruluşunun şart fonksiyonundan bahseden Yuldaşev, {-p} *qalha* yapısının şart fonksiyonundan bahsetmemiştir. Oysa bizim taradığımız metinlerde, en az {-A/-y} *qalha* kuruluşu kadar, {-p} *qalha* kuruluşunun da şart fonksiyonuna rastlanmıştır. Bu analitik kuruluş da şart fonksiyonu üstlenen diğer analitik kuruluşlar gibi, gerçekleşmesi mümkün olan bir şart söz konusu olduğunda, bir başka hareketin gerçekleşeceğine işaret etmek için kullanılmaktadır.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Bu analitik kuruluşun olumsuzluğu {-A/-y} *qalha* analitik kuruluşunun olumsuz şekli gibidir. Çünkü, Başkurt Türkçesinde hem {-A/-y} hem de {-p} zarf-fiil eklerinin olumsuzluğu {-mAy-} olumsuzluk zarf-fiil eki ile gerçekleşmektedir. Bu durumda da her iki yapının olumsuz şekli birbiri ile aynıdır.

Teklik

1. şh. *uqımay qalham* “okumazsam”
2. şh. *uqımay qalhaŋ*
3. şh. *uqımay qalha*

Çokluk

- uqımay qalhaq*
- uqımay qalhağız*
- uqımay qalha(lar)*

Soru Şekli (Hürav Formahı)

Bu analitik kuruluşun soru şekli, {-hA} fiil çekim eki ve şahıs ekleri ile çekimlenmiş yardımcı fiilden sonra {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>ultırıp qalhammı</i> “oturursam mı”	<i>ultırıp qalhaqmı</i>
2. şh. <i>ultırıp qalhaŋmı</i>	<i>ultırıp qalhağızmı</i>
3. şh. <i>ultırıp qalhamı</i>	<i>ultırıp qalha(lar)mı</i>

3.5.2. İşlevler

3.5.2.1. Şart

Başkurt Türkçesinde birbirine bağlı iki hareketten, birinin diğerine şartla bağlı olduğunu göstermek üzere oluşturulan şart cümlesinde bazen şart fonksiyonunu {-p} *qalha* analitik kuruluşu üstlenir.

1. metinde, eser kahramanı annesinin haberi olmadan, sandığı açıp içindeki paraları almayı planlamaktadır. Kahramanın aklından geçenlerin yazar tarafından aktarıldığı bu metinde, kahraman, annesinin bu anahtarların bağlarının çözülmüş olduğunu anlarsa hemen sandığın içini ve orada bulunan altınları araştıracağını bu şekilde bir şart cümlesi ile ifade etmiştir. Annesinin sandığın içine ve altınlara bakması, onun anahtarların alınmış olduğunun fark etmesi şartına bağlanmıştır.

- 1) *Nışkä sınıyr bawğa ikññ quşa tağılgaynı ular. Älbittä, bıl İstİ saq qına la
hizzİrmäy İşlärgä käräk. Äsäñİ asqıstarzıñ säs ürmİññän sisİp alınıp,
qabat tağılıwın **bİİp qalha la**, handıq İññ, iñ täwzä kışkäy handıq*

İşindägi altın aqsalarzıñ tıwälliğın tıqşırä başlayasaq. İkñsñän, bını atahı üyzä yuqta işläp qalıw uñaylıraq bulır tıǵlı tüyüla. (NM, 74) “İnce zincir bağa ikisi bağlanmıştı onlar. Elbette, bu işi, dikkatlice, sezdirmeden yapmak gerek. Annesi anahtarların saç bağından çözülüp, tekrar dağıldığını anlarsa, sandık içini, ilk başta küçük sandık içindeki altın akçelerin doğruluğunu araştırmaya başlayacak. Ayrıca, babası evde yokken yapmak daha uygun olur gibi geliyor.”

2. metinde Hammat, kendisinin ormanda, partizanlar arasında olduğunun Bayras’a söylenmesini istememiştir, çünkü bunu duyarsa Bayras’ın her şeyi bırakıp yanına geleceğini düşünmektedir. Bu düşüncelerini ifade ettikten sonra Hammat, köy halkına, *Äğär minñ partizandar otryadında Komandir ikänliğindä Aqtar bılıp qalhalar, hızgä yaqsılıq bulmaş* diyerek onları uyarmaktadır. Hammat, cümlesinde Akların onun partizanlar tarafında olduğunu bilmeleri durumunda, halka zarar verebileceğini anlatmak istemektedir. Şart cümlesindeki hareket gerçekleşirse, asıl cümledeki hareket de gerçekleşecektir. Bu şart ifadesi cümlede, *eğer* kiplik kelimesi ile birlikte {-p} *qalha* analitik kuruluşu ile sağlanmıştır.

- 2) *Xammat ağayım üzññ urmanda, partizandar arahında ikänñ Bayrasqa bıldirmäşkä quştı, yuqha, Bayras dünyahın, äsähñ taşlar za kilip yñır...— tip äytti.. Äğär minñ partizandar otryadında Komandir ikänliğindä Aqtar **bılıp qalhalar**, hızgä yaqsılıq bulmaş. Ular bütä bala sağanı, tuğan-ırıwzı qūrūtür, tip tä qurqa Xammat ağay. Şuğa bır tapqır za awılğa qaytıp kürñmäy ul...— tip hıylägän hüzzärñ dä işñip qalgaynı yūqū aralaş. Älñ şularzı Şäwrägä hıyläp birğämñ ikän, tip uylağaynı la, tuqtaldı.* (Uİ, 163) “Himmat ağabeyim kendisinin ormanda, partizanlar arasında olduğunun Bayras’a anlaşılmamasını emretti. Yoksa, Bayras her şeyi, annesini bırakır da gelir, dedi. Eğer benim partizanların birliğinde kumandan olduğumu Aklar bilirse, sizin için iyi

olmaz. Onlar bütün çoluk çocuğu, kardeşlerini yok ederler, diye de korkuyor Hammat ağabey. Bu yüzden hiçbir zaman bir defa bile köye görünmüyor o, sözlerini de işitmişti uyku arasında. Acaba bunları Şevre'ye söylese mi, diye düşünmüştü de, durakladı.”

Aşağıdaki 3. örnekte {-p} *qalha* analitik kuruluşu *la/lä* ek edatı ile zıt bir anlam, *rağmen* anlamı, kazanmıştır. Hammat'ın çok kan kaybedip, bembeyaz olmasına rağmen, savaşçılara has güç ve kuvvetini kaybetmediği, kuvvetli ellerini başına koyup düşündüğü, {-p} *qalha* analitik kuruluşunun ardından *la/lä* ek edatının kullanılması ile ifade edilmiştir. Burada {-p} *qalha* kuruluşu yine şart fonksiyonunu üstlenirken, *rağmen* anlamını kazandıran ek edatla birlikte kullanılması olmuştur.

- 3) *Xammat, küp qan yuğaltıwzan aqhwlanıp qalha la, kūrāşsığä xas küs-qıwätñ yuğaltmağan tıgız bıläktärñä başın halıp haman şulay uylanıp yattı. Yaralı yürägİ dingİZ tulqındarı şikİlİ bİrsä xälhİZ hürİlp, bİrsä kükräktİ qısa-qısa, yarzarınan urğılıp sabırhız häm bİrsüwlı tuqlday-tuqlday minuttar hananı.* (Uİ, 23) “Hammat, çok kan kaybetmekten bembeyaz olsa da savaşçılara has güç kuvvetini kaybetmemiş kuvvetli ellerine başını koyup öyle düşündü. Yaralı yüreği, deniz dalgaları gibi kâh hâlsiz gevşeyerek, kâh göğsünü sıkı sıkı sahillerinden köpürerek sabırsız ve endişeli bir şekilde ata ata dakikalar saydı.”

Aşağıdaki 4. ve 5. metinlerde de {-p} *qalha* analitik kuruluşunun şart fonksiyonuna örnekler verilmiştir.

- 4) *Büğüngü mäşäqättär şunıñ mñän üslanıp tırganday bulğaynı, ämmä Ğūsamğa yünätläp yuqlarğa tura kilmänİ. Tawzä uyzar ızalanı: üzññ tılgñä qarşı barıp bulha la zur aldaşıwza qatnaşa, günah qıla, yamanlıq ğähİ Axrimanğa xızmat itä. Ul, xalıqtı yaqşılıqqa ündäwsİ, yaqşılıq xaqına yäşärgä tıyışlı qanbaba! Undayzarzı yır uba, tip*

*işkärtkän päyğämbär. Undayzar ırwzan qıwılırğa tıyış, ti yıla. **Bäp galhalar**, qıwasaqtar.* (BR, 85) “Bugünkü zahmetler bununla beliriyormuş gibi olmuştu, ama Gusam’a pohpohlayıp uyumak doğru gelmedi. İlk olarak fikirler ısırap çekti: Kendi isteğine karşı olsa da büyük bir aldanişa katılıyor, günah işliyor, kötülük dolu Ahriman’a hizmet ediyor. O, halkı iyiliğe çağırması iyilik doğrultusunda yaşaması gereken bir ata baba! Böylelerini yer tepe diye hatırlatmış peygamber. Böyleleri nesepten kovulmalı der âdetler. **Bilseler**, kovacaklar.”

- 5) *Baxram küllüp yibärä häm ırldap yatqan arıslan aşa atlap täxätkä mñä. Baxramdıñ qatın-qız mñän nisäk müğämälä itwñ taswirlağanda, nişläptır, bışıldawğa küsälär. Qatındarı işmähñ üsündür indı. Bñäy sibärzı uramda **kürp qalha**, tıgñı yığıp sisñdñrä lä başlay, ti. İsmñ dä hürap türmay, tirä-yaqta kışılär barlıgına la qarap türmay ikän. İñ üqşağandarın xärämñä alıp qayta, ularğa arnap gäzäldär sıgara, tip üştäp quyalar.* (BR, 27) “Bahram gülüyor ve böğüren aslanın üzerinden yürüyüp tahta çıkıyor. Bahram’ın kadınlara nasıl muamele ettiğini tasvir ederken, nedense fısıldamaya geçiyorlar. Hanımları işitmesin diyerdir. Bir güzeli sokakta **görse**, onu devirip soymaya başlıyormuş. İsmi de sormuyor, etrafta insanların olduğuna da bakmıyormuş. En beğendiklerini haremine alıp dönüyor, onlara ithaf ederek gazeller yazıyor, diye ekliyorlar.”

3.6. {-A/-y} *ikän*

3.6.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinde şart cümlelerinde şart fonksiyonunu üstlenen bir diğer analitik kuruluş ise, {-A/-y} *ikän* kuruluşudur. Bu yapıda *ikän* kiplik kelimesi, {-A/-

y} fiil çekim eki ile çekimlenmiş ve şahıs eki almış asıl fiilden sonra gelerek şart işlevini üstlenmektedir. Kuruluşu aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür.

Fiil + şahıs eki + {-A/-y} *ikän*

Bu analitik yapının Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>alam ikän</i> “alıyorsam” alırsam	<i>alabız ikän</i>
2. şh. <i>alahıñ ikän</i>	<i>alahıgız ikän</i>
3. şh. <i>ala ikän</i>	<i>ala(lar) ikän</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>işitäm ikän</i> “duyuyorsam” duyarsam	<i>işitäbız ikän</i>
2. şh. <i>işitähıñ ikän</i>	<i>işitähıgız ikän</i>
3. şh. <i>işitä ikän</i>	<i>işitä(lär) ikän</i>

{-A/-y} fiil çekim ekinden sonra *ikän* kiplik kelimesi birlikte kullanıldığında şart anlamı ortaya çıkmaktadır (Zeynullin 2002: 149; Kiyekbayev 1966: 121; Yuldaşev 1981: 292). Kiyekbayev ve Seyitbattalov tarafından hazırlanan Başkurt gramerinde ise, {-hA} şart kipi ekinin *ikän* kiplik kelimesi ile birleştiğinde dilek ifade ettiği belirtilmiştir (Yuldaşev, Seyitbattalov 2004: 106).

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

{-A/-y} *ikän* analitik kuruluşunun olumsuzluğu asıl fiilden sonra kullanılan {-A/-y} fiil çekim ekinin olumsuzluğunu yapan {-mAy-} fiil çekim ekinin

kullanılmasıyla oluşmaktadır. Konuşucu, olumsuz hareketin şartını yapmakta ve bu şartı başka bir harekete bağlamaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>qaytmayım ikän</i> “dönmiyorsam”	<i>qaytmaybız ikän</i>
2. şh. <i>qaytmayhuŋ ikän</i>	<i>qaytmayhıgız ikän</i>
3. şh. <i>qaytmay ikän</i>	<i>qaytmay(zar) ikän</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kütmäyŋ ikän</i> “beklemiyorsam”	<i>kütmäybız ikän</i>
2. şh. <i>kütmäyhıŋ ikän</i>	<i>kütmäyhıgız ikän</i>
3. şh. <i>kütmäy ikän</i>	<i>kütmäy(zar) ikän</i>

Soru Şekli (Hüraw Formahı)

Yapının soru şekli, çekimin sonuna {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>alam ikänmİ</i> “alıyorsam mı”	<i>alabız ikänmİ</i>
2. şh. <i>alahıŋ ikänmİ</i>	<i>alahıgız ikänmİ</i>
3. şh. <i>ala ikänmİ</i>	<i>ala(lar) ikänmİ</i>

3.6.2. İşlevler

3.6.2.1. Şart

{-A/-y} *ikän* analitik yapısı konuşucu ya da anlatıcı tarafından başka bir hareketin şartı olmak üzere şart cümlesinde kullanılmaktadır. Bu durumda yapıda *ikän* kiplik kelimesi, şimdiki zaman veya geniş zamanda {-A/-y} fiil çekim ekinden sonra kullanılarak tamamen {-hA} fiil çekim eki gibi görev yapmaktadır.

Aşağıdaki 1. metinde, Ayhılıv ile İştugan hasta olan arkadaşlarının durumunu doktora sorarlar. Doktor ise, hastanın durumu hakkında pek de iyi şeyler söylemeyerek, merminin akciğeri deşip geçtiğini, bir parçasının da kalbe saplandığını, hastanın ateşinin çok olduğunu ve çok fazla kan kaybettiğini söyler. Bütün bu olumsuz şartlardan sonra doktor, *Ägär tırĭ qala ikän, bıl müğjizä bulasaq* cümlesiyle hastanın hayatta kalırsa, bunun mucize olacağını söyler. Doktor bu cümlesinde mucize olma durumunu, hastanın hayatta kalma şartına bağlamaktadır. Bu şart, *ägär* kiplik kelimesi ve {-A/-y} *ikän* kuruluşu ile sağlanmıştır.

- 1) *Ayhılıw mĭnän İştugan ayaq ũslap qına başırga tırışıp, arttarına äylänĭp qaray-qaray, palatanan sıqtılar. Dawalawsı vraçtan unıñ xälĭn qat-qat hūraştılar: — Nisĭk, hawıgırmı? — tip, ũmüt häm ũmüthüzlük arahında qaltırap, unan yawap küttülär. Vraç ũsün, kürĭñĭp tūra, ũlĭm dä, yäşäw zä yañılıq tügĭl. — Mina yarsıgı üpkänĭ tişĭp sıqqan, ikĭnsĭ yarsıq kükräk ĩşĭndä qalgan. Qızıwlıgı bik küslü... Bik küp qan yuğaltqan... **Ägär tırĭ qala ikän**, bıl müğjizä bulasaq. Fäqät unıñ bahadır hawlıgına tayanıp qına ũmütlü hüž äytĭp bula,— tip tınıs qına yawap birzĭ ul. (Uİ, 210)*
 “Ayhılıv ile İştugan ayak uçlarına basmaya çalışıp, arkalarına dönüp baka baka, meclisten çıktılar. Tedavi eden doktordan onun durumunu tekrar tekrar sordular: — Nasıl, iyileşiyor mu? diye ümit ve ümitsizlik arasında

kalıp, ondan cevap beklediler. Doktor için, görünüyor ki, ölüm de hayat da yenilik değil. — Mermi parçası akciğeri deşip geçmiş, diğer parça göğsün içinde kalmış. Ateşi çok fazla. Çok kan kaybetmiş. Eğer canlı kalırsa, bu mucize olacak. Fakat onun kuvvetli bünyesine dayanarak ümitli bir söz söylemek mümkün, deyip sessizce cevap verdi.”

2. metinde, anlatıcı tarafından Rusya ile savaşan Kolçak’tan bahsedilmekte ve onun Rusya’nın hâkimi olamayacağı belirtilmektedir. Anlatıcı kişi eninde sonunda onun Ruslar tarafından Tınık nehrine döküleceğine inanmaktadır. Bu düşünceler üzerine Başkurtların eğer Kolçak askerlerine boyun eğlerse, onlarla birlikte Sibir’e gidip, orada Başkurtları yağmalayan Rus zenginleri için kanlarını dökmeleri gerekeceğini ifade etmektedir. Burada anlatıcı tarafından kurulan şart cümlesinde, Başkurtların Sibir’e gidip Rus zenginleri için kan dökmelerinin şartı Kolçak’ın askerlerine boyun eğmeleri olarak işaretlenmiştir.

- 2) *Kolçak üzñ Räsäyžñ Baş xakımı itñ iğlan ithä lä, ul bilägän yñzär Räsäy tüğñ älä. Kolçak üzñlä, gäskärñlä tüp Räsäy mñän ayqaşa la, yñä lä almayasaq. Qasan da bulha unı Tımıq ükñğa iltñ batırasaqtar. Başqurttar Kolçak gäskärñä buyhüna ikän, artaban unıñ mñän ällä qayza Sñğä küsñ kitñğä häm şunda Başqurttu talap yatqan Urıs bayzarı üsñ qandarın tüğğä tñş bulalar. Yuq indñ..* (MB, 146) “Kolçak kendisini Rusya’nın hâkimi olarak ilan etse de, onun sahip olduğu topraklar Rusya değil. Kolçak’ın kendisi de askeri de esas Rusya ile savaşıyor ve yenemeyecek. Ne zaman olsa da onu Tınık okyanusa götürüp batıracaklar. Başkurtlar Kolçak askerlerine boyun eğerse, sonra onunla bir yerde Sibir’e gitmeli ve orada Başkurt’u yağmalayan Rus zenginleri için kanlarını dökmeliler. Hayır!..”

3. örnekte ise, Marat’ın düşünceleri yazar tarafından içselleştirilerek verilmektedir. Eser kahramanı Marat, Mitkin denilen kişi ile görüşmekten bir sonuç çıkmayacağını anlamış ve bunun üzerine, onun yöneticilerine başvurmayı

düşünmüştür. Marat'ın bu yöndeki düşünceleri üzerine bağlam, *Ür'lähñ, ikän, b'ýïkkä ür'lä* cümlesiyle devam etmektedir. Bu cümle hem Marat'ın fikirlerine işaret ederken, aynı zamanda genel geçer bir doğruyu ifade eder. Şart cümlesinden sonra gelen temel cümle doğrudan bir emri ifade etmektedir. Bu emrin şartı ise uzanma işine bağlıdır.

- 3) *Mitkin tigündärï mñän üsraşıwzan b'ï mägänä lä sıqmayasağın samalap, Marat unıñ yñäksäürñä müräjägät itirgä uylanı. Ür'lähñ, ikän, b'ýïkkä ür'lä. Barıhı la Sorokin äytkänsä ük hatlıq tügıldır bit indï. Ara-tirä gäzällik yaqlıları la üsrayzır. Timäk, tup-tura b'ïrñsï sekretar mñän üsraşırğa. (ÜY, 311)* “Marat, Mitkin dedikleri ile görüşmekten bir sonuç çıkmayacağını tahmin edip, onun yöneticilerine müracaat etmeyi düşündü. Uzaniyorsan, yükseğe uzan. Hepsi de Sorokin'in dediği gibi, satılık değildir artık. Ara sıra adalet taraftarlarına da çıkar. Demek, dosdoğru birinci sekreter ile görüşmeli.”

4. metinde, İskender'in okuduğu kitaplar üzerine, yeryüzü ve yıldızlar hakkındaki düşünceleri söz konusu edilmektedir. İskender bütün okuduklarından sonra, yıldızların her birinin dünyadan milyonlarca kat daha büyük olduğuna şaşırmakta ve bunları anlamamaktadır. İskender düşündüklerinden hareketle, bu dünyanın bir kaynağının veya başlangıcının olup olmadığını ve sınırlarının nerede olduğunu sorgulamaktadır. Ardından da eğer coğrafya öğretmeninin öğrettiği gibi yeryüzü ve gezegenler güneşin etrafında dönüyorsa neden onların birbirleriyle çarpışmadığı sormaktadır. İskender, sorusunu şarta bağlamış, şart cümlesinde ise, {-A/-y} *ikän* analitik kuruluşunu kullanmıştır.

- 4) *İskändär ukığan kitaptarza ihä aqqa qara mñän, galämdä buşlıq, qarañgılıq xüküm hürä, yündüzzarzıñ här b'ïrñı y'ï şarına qarağanda ällä nisämä mñ tapqır zurıraq, ularzıñ yaqtıhı b'izgä million yıldarza*

ğına kilîp yîä, tip yazılğan. Kızıq ta, şümlü la. Uylana, anlamay intîğä
 İskändär: barmı bıl dñyanıñ sığanağı, başlanıştı? Sigî qayza? Ägär zä,
 yäğräfiä müğällimî űyrätkänsä, yîr zä, bütän planetalar za küyaş tiräläy
äylänä ikän, niğä ular bîr-bîrîñî mñän tüküşmäy? (ÜY, 9) “İskender’in
 okuduğu kitaplardaysa ağa karayla, âlemde boşluk, karanlık hüküm sürer,
 yıldızların her biri, yeryüzüne göre daha kaç bin kat büyük, onların ışığı
 bize milyon yıl daha yeter diye yazılmış. Hem ilginç hem de korkunç.
 İskender, düşünüyor, anlamıyor, azap çekiyor: Bu dünyanın kaynağı,
 başlangıcı var mı? Sınırları nerede? Eğer coğrafya öğretmenininki
 gibi, yeryüzü de, bütün gezegenler de güneşin etrafında dönüyorsa, neden
 onlar birbirleriyle çarpışmıyor?”

Aşağıdaki 5. ve 6. metinlerde de {-A/-y} *ikän* analitik kuruluşunun şart
 işlevine örnekler verilmiştir.

- 5) *Tartınsaqlanahıñ da qalahıñ indî. — Buştı hüyläyhî... — tip qul hîltänî*
Ayım. — Yüräğim hağına minî. Kün dä űzülüp kütäm. Ayım űzñ baxîlî
lä, baxîhîz zä hananı. Ğäjäp, bik ğäjäp kîwîk. Baxî mñän baxîhîlîk
ikîñî bîrgä yürüy ikän, ikîñî lä küzzän yäş tükîrä, yüräktî ärnä. Älîşul
ärñwzärñ başırğa tîlägändäy — Kirlı-mırlı hüylängänsî, his yuğı kitap
asır inî, — tinî ul apahına. — İşän-aman mikän, tim. (K, 416)
 “Utaniyorsun şimdi. — Boş konuşuyorsun, diye elini salladı Ayım. —
 Yüreğim özlüyor benim. Her gün üzüliyorum. Ayım kendisini hem
 mutlu hem mutsuz saydı. Şaşırtıcı, çok şaşırtıcı gibi. Mutlulukla
 mutsuzluk ikisi birlikte giderse, ikisi de gözden yaş döktürür, yüreğe
 zarar verir. Bu zararları gidermeyi ister gibi, birbirine aykırı söyleninceye
 kadar, hiç olmazsa kitap açardın, dedi o ablasına. — Sağlıklı mı acaba,
 dedim.”

- 6) *Uyuldan ündäşmänni, ırgähändä, ısınlabıraq hıltänhä, başın untay huğır kışi ultırğanın bälä inı ul. Ruman kışık yaqlawsıu barza, starşına atahınan da, sudtan da qurqıp tırmaş. —Xäzır bına yızıktıñ kındä ikännä dä bıldıñ, läkin unı unıt! Yüzük almaşıw his nındäy gäyıp iş tügıl. Rumanğa la tızırayırga uylama. Azaqqı kähäşım şul: ägär artaban bırgä matur tırırğa uylamayhuñ ikän, ayır Minlıgıldü. (NM, 174) “Uyuldan seslenmedi, yanında gerçekten sallansa, başını un gibi ezecek kişi oturduğunu biliyordu. Roman gibi avukatı oldukça, baş çavuş babasından da, mahkemeden de korkmaz. — Şimdi, işte, yüzüğün kimde olduğunu da bildin, fakat onu unut! Yüzük değiştirmek hiçbir şekilde suç değil. Ruman’ı da germeyi düşünme. Son tavsiyem şu: Eğer, sonra birlikte güzel bir şekilde durmayı düşünmüyorsan, Minligül’ü ayır.”*

3.7. {-GAndA}

3.7.1. Kullanım

{-GAndA} yapısı Başkurt Türkçesinde zaman zaman şart fonksiyonunda kullanılmaktadır. Bu yapı {-GAn} sıfat-fiil eki ile, {-dA/zA/-nA/-lA} bulunma hâli ekinin (*urun-vaqıt kilış*) bir araya gelmesinden oluşmuştur (Zeynullin 2002: 148; Kiyekbayev 1966: 121; Yuldaşev 1981: 293). {-GAndA} yapısı ile gerçek ve gerçek dışı şart ifade edilebilir. Şahıs çekimine girmeyen bu ek zaman zaman *la/ lä* veya {-GInA} ek edatları ile de desteklenmekte ve yine bu şekilde zıtlık ifade etmektedir.

3.7.2. İşlevler

3.7.2.1. Şart

{-GAndA} yapısı yukarıda da bahsedildiği üzere Başkurt Türkçesinde şart fonksiyonunu gerçekleştirmektedir. Bu durumda, konuşucu gerçekleşmesi muhtemel olan veya muhtemel olmayan hareketi şarta bağlamaktadır. Aşağıdaki 1. metinde Hisbulla hakkında söylenen sözler, Gabbas mollanın dediklerine göre yorumlanmaktadır. Onun Gabbas mollanın söylediği şekilde terbiyeli bir öğrenci olmasının yanında, bir de bu durumuna zihin çevikliği eklenirse daha iyi olacağı ifade edildikten sonra, *Xisbulla mulla bulmağanda la, mazinlġkkä his şikhġz yaraqlı kġġ bulasaq, ġalim-ġülämä aldında şührätlġ urındı alasaq inġ* cümlesiyle onun molla olmasa bile kesinlikle müezzinliğe uygun biri olacağı ifade edilmektedir. Bu cümlede şart fonksiyonunu kuran {-GAndA} yapısı olmuş ve *la* ek edatı ile de zıtlık sağlanmıştır. Dolayısıyla konuşucu şart cümlesinde kullandığı hareketin gerçekleşmeyeceğini düşünmekte; ancak, böyle olsa bile temel fiildeki hareketin gerçekleşebileceğinden bahsetmektedir.

- 1) *Ġabbas mullanıġ hüġġmġnän äytkändä, inġ insaflı, itäġätlġ şäkġrt buldı. Bıl häybät qılıġına äz ġnä ziräklġk tä ũġtälhä, Xisbulla, mulla bulmağanda la, mazinlġkkä his şikhġz yaraqlı kġġ bulasaq, ġalim-ġülämä aldında şührätlġ urındı alasaq inġ. Ämmä mullanıġ bıl küäräzälġġ barıp sıqmanı. Xisbulla yġġp bütkänsġ mäzräsä tupahın tapanı, yäpyäş küyü ũzün yġän kġġp mäşġkkä yürġnŭ. (Uİ, 8)* “Gabbas mollanın sözü ile söylersek, en terbiyeli, itaatli öğrenci oldu. Bu iyi karakterine biraz zihin çevikliği de eklense, Hisbulla, molla olmasa da hiç şüphesiz müezzinliğe uygun biri olacak, âlim, ulema önünde şöhretli bir yeri olacaktı. Ama mollanın bu falları çıkmadı. Hisbulla gelinceye kadar medrese eşiğini eskitti, gepegenç vaziyette uzun elbise giyip mescide gitti.”

2. metinde, Ruman Tülküsuraya onu görsen ne yapardın diye sorunca Kutluguja'yı öldürdüğü için onu başka bir yere oturturlardı dedikten sonra, ben ona ne olsa da el kaldırmazdım demiştir. Tülküsuranın bu cümlesinde şart ifadesi {-GAndA} yapısı ile sağlanmış ve bu şart fonksiyonuna *la* kiplik kelimesi eşlik etmiştir.

- 2) *Rūman ixlas qızıqhunıp hūranı: — Kürhāñ, unı ni ĩslātır inñ, Tūlkūsura, ısıñın ğına äyt äli? — Ni ĩslātāñ indī unı. Qūtlūğujanı ültırğāñ üsün minī unan başqa la ultırtırzar inī. Unan huñ, Rūman, min uğa nisñ kñä bulğanda la qul kütärmäs inñ. Bır nisä bayzı ültırñw mñän dünyanı yaqşırtıp bulmañın tüşündüm min xäzır. Ana bit, Qūtlūğujanı ültırğäynñ, unıñ ĩññ Uyıldan dawam itır yata. Şulay bit? (NM, 252)*
- “Ruman samimiyetle meraklanıp sordu: —Tülküsuraya onu görsen ne yapardın, dürüstçe söyle hele? — Ne yapacaksın şimdi bunu. Kutluguja'yı öldürdüğüm için beni ondan ayrı bir yere oturturlardı. Ondan sonra, Ruman ben ona nasıl olsa da el kaldırmazdım. Birkaç zengini öldürmekle dünyayı iyileştirmenin mümkün olmayacağını anladım ben artık. İşte, Kutluguja'yı öldürmüştüm, onun işine Uyıldan devam ediyor. Böyle işte?”

3. metinde, Seyfulla ve Galim sohbet etmektedirler. Seyfulla bu sohbette karısının gereksiz kıskançlıklarından ve kendisini daraltmasından yakınmaktadır. Hanımının onu kıskandığını, şehre gidip beni tamamen unutursun şeklinde sitemler ettiğini söylemektedir. Bunun üzerine Galim, demek ki yenge seni çok seviyor, deyince kızıp ona, sen kadınlara nasıl davranılacağını bilirsin der. Galim de arkadaşını biraz daha kızdırarak, öyleyse sen bugün buraya gelmesen iyi olurdu der. Galim'in bu cümlesinde şart ifadesini sağlayan yine {-GAndA} yapısı olmuştur.

- 3) — *Kūlūp tā, asıwlanıp ta qarayım, ä ul üzññññ hūyläy. İrtägä uqıwıña kitäm tihñ, azaqqı kñndä ĩrgämdä ultırırğa la tñlämähññ, ti. Äytırñññ,*

min kirİ qaytmaşqa kitäm. Qalala yŭrŭp, minän bŭtŭnläy hıwınırhıŭ äli ti. Bına şulay ul bisä tigänŭŭ... —Timäk, yŭŭgä üzŭŭdİ bik yarata, — tinİ Ğälim, küllŭmhŭröp. —Äyttŭŭ xəbärzİ.. Ularzıŭ nindäy qılığı yaratıw ikänŭŭ bŭlŭrŭŭŭ. — Şulay za hiŭä büğŭn bında kilŭp yŭrŭmägändä lä yarar inİ. Säyfulla üpkälägän şikİlİ sitkä bŭrŭldü. (NM, 476) “Hem gülŭp hem sinirlenip bakıyorum, ama o kendisinininkini söylüyor. Yarın okumaya gidiyorum diyorsun, sonraki gün yanımda oturmayı bile istemiyorsun, diyor. Sanki ben geri dönmek üzere gidiyorum. Şehirde yaşamakla tamamen (buralardan) soğursun artık, diyor. İşte, böyle bu kadın dediğin... — Demek, yenge seni pek seviyor, dedi Galim gülümseyip. — Haberi söyledin... Onların nasıl davranışı sevdiğini bilirsin. — Böylece bugün sen buraya gelmesen de olurdu. Seyfulla kızmış gibi dışarıya döndü.”

Aşağıdaki 4. ve 5. metinler de {-GAndA} yapısının şart işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 4) *Bınıhi ŭşŭn rəxmät Ğabbas qŭrzaşqa! Bik zur rəxmät. Äyzä xəzŭr unıŭ urını kürsi tigän in şäp ŭjmaxtıŭ türİndä bulhın. Yällämäyŭŭ... Kŭnləşməyŭŭ. — Kŭh- kŭh... Ämmä məsİt ŭşŭn nisİk unıŭ qabırğahın hanamayhıŭ?! Vät, qart tŭlkŭ!..Şulay za... Bıl qarttı, äğär xəzŭr ŭlŭp qŭtŭlmaha, Säwittŭŭ ŭzŭŭnän bŭtŭnläy yıyıştırtıp quyğanda la şäp bulır inİ. Xŭsnŭlxagı xaqında äytŭŭp... Ul saqta... Bİzzŭŭ dä yän tınır inİ. Bıl qŭzŭqtan da qŭrŭ sıqqanda, tim... (ZB, 335) “Bunun için teşekkür Gabbas arkadaş! Çok teşekkür. Onun yeri kürsü denen en canlı cennetin baş köşesinde olsun. Acımıyorum... Kıskanmıyorum. — Kih- kih... Ama mescit için onun kaburgasını nasıl hesap etmiyorsun? İşte, yaşlı tilki!.. Böyle de... Bu moruğu, eğer şimdi ölüp kurtulmazsa, Sevit’in kendisinden tamamen çıkartsa iyi olurdu. Hüsulhak hakkında konuşup...*

O vakitte... Bizim de canımız yatışırdı. Bu kuyudan da kuru çıkarsa, dedim...”

- 5) *Säwit yaqlı kışı buldı! Bulmay tır äli... Kih-kih!.. Bulmay tır äli, yäm! Bız bit äli tır bız. İsanbız. Üz urının ünütüp kitkändärzi bik şap kınä üyrätä lä bıläbız. Kih-kih... Hay, işi küygürü... Älbittä, Äxmätşa, uşal malay, äzıräk arttırıbıraq yıbärgän dä yıbärıwı... Başına tıymägändä lä yarar inı lä, baxırzıı... Kih-kih. Yä, yarar, bınan arı aqıllıraq bulır, kähäşhız iş yürütmäs... Kih-kih-kih!... Äytägän, ä?.. (ZB, 333) “Sevit taraflı biri oldu! Olmaz dur hele... Kih- kih!.. Olmaz dur hele, emi! Biz canlıyız. İyiyiz. Kendi yerini unutup gidenleri hızla öğretebiliriz. Kih-kih. Hay, için yansın. Elbette, Ahmetşa, kötü çocuk, biraz arttırıp göndermiş de göndermesine... Başına değmese iyiydi de, kahramanın... Kih-kih. Ya tamam, bundan sonra daha akıllı olur, danışmadan iş yapmaz... Kih- kih-kih!... Söylememiş, e?”*

3.8. {-DX/-nX/-zX} + {-mX}

3.8.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinde şart fonksiyonu zaman zaman {-DX/-nX/-zX} fiil çekim ekinden sonra kullanılan {-mX} soru eki ile de sağlanabilmektedir (Kiyekbayev 1966: 121; Yuldaşev 1981: 292). {-DX/-nX/-zX} + {-mX} yapısı bu şekilde birlikte kullanıldığında yine temel cümledeki ikinci bir harekete bağlanmakta ve böylece ikinci hareketin zamana bağlı şartını yapmaktadır. Bu açıdan bakıldığında {-DX/-nX/-zX} + {-mX} nın kullanımı, {-hA} fiil çekim ekinin hareketin zamana bağlı şart işlevi ile benzeşmekte ve anlam olarak da “-dığı zaman, -ınca” gibi zarf-fiil anlamları

ifade etmektedir. $\{-DX/-nX/-zX\} + \{-mX\}$ Türkiye Türkçesinde de benzer kullanıma sahip olup anlam açısından aynı işlevi üstlenmektedir.

3.8.2. İşlevler

3.8.2.1. Hareketin Zamana Bağlı Şartı

Yukarıda da bahsedildiği üzere, $\{-DX/-nX/-zX\} + \{-mX\}$ Başkurt Türkçesinde temel cümledeki herhangi bir iş, oluş ya da hareketin zamanına bağlı şartını ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Herhangi bir şart cümlesinde ifade edilen iş, oluş ya da hareket, ya gerçeğe ya da gerçek dışına yöneliktir. $\{-DX/-nX/-zX\} + \{-mX\}$ ile kurulan şart cümlesindeki iş, oluş ya da hareketler gerçeğe yönelik hareketlerdir. Yani söz konusu, zamana bağlı şartı koşulan hareketin gerçekleşmesi muhtemel bir harekete işaret eder.

Aşağıdaki 1. metinde, Minligül'ün ne zaman yalnız kalsa, sandığını açıp Ruman'ın hediyesi olan ve o sandığın içinde sakladığı yüzüğü alıp taktığı ve böyle yaparak biraz teselli bulduğu anlatılmaktadır. Burada *qayhı saqta yangızı qaldımı* ifadesi, yüzüğü takma işinin zaman açısından şartını göstermektedir. Çünkü Minligül'ün sandığı açıp yüzüğü takmasının şartı yalnız kaldığı zamanlara bağlıdır. Minligül bunu ancak yalnız kaldığı zamanlarda yapabildiğine göre, cümledeki $\{-DX/-nX/-zX\} + \{-mX\}$ zamana bağlı bir şarta işaret etmektedir.

- 1) *Minligül ihä qayhı saqta yangızı qaldımı, işi büşüp yürüy-yürüy zä, bildähiz ümüt mñän üz handığın asa häm yäşirgän yırñän Rūmandıy bülägñ alıp, yūzūktū kñä, uşñnan üzññ bülūqhūw häm talsıqqan küññä yıwanı tapqanday bula inī. Bıl kündü ällä ni itip yūzūktū barmağınan halırğa ünütqan. Qäynähī: —Ana bšänsälär qayttı, bšän*

alışırğa sıq! — tip qısqırğaynı, qawşawzan handıǵın yaba halıp tırǵan da kitkän. Unan indı ğkä mawıǵıp, yüzük xaqında bütünläy ünütüp yǵbärgän. (NM, 171) “Minligül ise ne zaman yalnız kalsa, içi sıkılıyor, belirsiz bir ümitle sandığını açıyor ve sakladığı yerden Ruman’ın hediyesini alıp, yüzüğü takıyor, endişeli ve usanmış gönlüne onunla teselli bulmuş gibi oluyordu. Bugün nasıl olduysa yüzüğü parmağından çıkarmayı unutmuş. Kayın validesi: — İşte otçular döndü, ot kapmaya çık! — diye bağırıyordu, şaşkınlıktan sandığı kapalı bırakıp gitmiş. Sonra işe dalıp yüzüğü tamamıyla unutmuş.”

2. metinde, İlyas çiftlikle şehir arasında iki üç güne bir şehre gidip gelmekten yorulmuştur. Bunun üzerine annesi İrkebikə nine artık torunlarını getirmesini, onlara kendinin bakabileceğini söyler. İlyas da annesinin bu sözlerinden sonra kızını alıp doğduğu eve getirir. O günden sonra İlyas’ın en ufak bir vakit bulduğunda kızıyla buluştuğu bilgisi *İlyas xäzır saq qına buş vakıtı buldı, şul qızı mınan bulışa* cümlesiyle işaretlenmiştir. Bu cümlede İlyas’ın kızı ile buluşmasının şartı boş vakit bulduğu zamanlara bağlanarak bir şart sunulmuştur. Bu şart cümlesindeki hareket gerçekliğe sahiptir.

- 2) *Kolxozdar mınan MTS arahın, unan ik-üs küngä bır qalağa barıp tırüw sälämät kışın la yünsütür inı. Azaq İrkəbikə inäy tüzmänı, qabatlap: — Alıp kayt indı yıänsärındı, kürgim kilä, üzüm qararmin. — tigäs, İlyas üläsähinä üqşap mıkän gına tanawlı, äsähläy hap-harı säslı, kışkay gına qızın twğan üyünä alıp qayttı. İlyas xäzır saq qına buş vakıtı buldı, şul qızı mınan bulışa.* (KKTY, 126) “Kolllektif çiftliklerle MTS arasını, iki üç güne bir şehre gidip dönmek sağlam kişiyi de yorardı. Sonra İrkebikə nine sabretmedi tekrar: — Alıp gel artık torunlarımı, görmek istiyorum, kendim bakarım, deyince İlyas büyükannesine benzer burunlu, annesi gibi sapsarı saçlı, küçük kızını doğduğu eve alıp geldi. İlyas şimdi biraz boş vakti olsa, bu kızı ile buluşuyor.”

3. metinde, 1900 yılının bir güz gecesi tasvir edilmektedir. Dışarıda yağın yağmurun kesintisiz devam ettiği söylendikten sonra kimi zaman keskin bir rüzgâr çıktığı anlarda, yağmurun kurşun gibi damlalarının pencereyi delecek gibi vurduğu ifade edilmiştir. Yağmur damlalarının pencereye vurmasının şartı, kimi zaman sert rüzgârın çıkması olarak belirtilmiştir. Burada da yine hareketin zamanına bağlı bir şart söz konusudur.

- 3) *Bır mñ tuğız yǘzǘnsǘ yıldın kǘzgǘ qarañğı tǘnǘ. Tışta ǘzǘkkǘ ǘtǘp bǘtkǘn vaq kǘzlǘ bışsaq yamğır ǘzlǘkhǘz hibǘlǘy zǘ hibǘlǘy. Qayhı bǘrǘǘ tǘngǘ ǘtǘp inmǘlǘ ǘtkǘr **yǘ kǘtǘrǘldǘmǘ** qurğastay halqın tamsılar qarındıq tǘzrǘnǘ tıřǘ yazırzay bulıp, şaptırlap bǘrǘǘ. (NM, 210)* “1900 yılının güzünün karanlık bir gecesi. Dışarıda temele kadar inen ufak gözlü çisinti yağmur kesintisiz serpeleyip duruyor. Zaman zaman bedene kadar işleyen keskin rüzgâr çıksa, kurşun gibi soğuk damlalar zar gibi pencereyi deler gibi şap şap vuruyor.”

4. metinde, eser kahramanı Tǘlkǘsura, kendisine başçavuşu kovdukları taktirde katran satmak için izin kâğıdını kimden alacakları yönündeki sorulara, çarlar ve zenginlerin hâkimiyetleri bittiği zaman bütün dünyanın insanlara kalacağını ve herkesin özgür yaşayacağını söyleyerek cevap veriyor. Burada insanların özgür, kendi istedikleri gibi yaşamlarının şartı, çar ve zenginlerin hâkimiyetinin bittiği zamana bağlanmıştır. Bu şart, şart cümlesinde {-DX/-nX/-zX} + {-mX} nın kullanılması ile gerçekleşmiştir.

- 4) —*Starşınanı qıwhaq, dǘğǘ-fǘlǘn hatırğa rǘxsǘt qağızın kǘmdǘn yazzırıp alırbız ikǘn? — tıgǘn kǘwǘk hǘrawzargǘ Tǘlkǘsura: — Batşa, bayzar xakimlığı **bǘtǘrǘldǘmǘ**, bǘtǘ yǘr-hıw ǘzǘğǘzǘğǘ qulğǘ qalasaq, hǘr kǘm ǘzǘ tǘǘğǘnsǘ azat yǘřǘyǘsǘk, — tıp dǘyǘm hǘzzǘr mǘnǘn yawap birǘ. (NM, 377)* “— Başçavuşu kovsak, katran falan satmak için izin kağıdını

kime yazdırıp alırsınız?’ şeklindeki sorulara Tülküsur: — Çarların, zenginlerin hâkimiyeti biterse, bütün yeryüzü sizin elinize kalacak, herkes kendi istediği gibi özgür yaşayacak, deyip genel sözlerle cevap veriyor.”

Aşağıdaki 5. ve 6. metinlerde de {-DX/-nX/-zX} + {-mX} nın hareketin zamanına bağlı şart fonksiyonuna örnek olarak verilmiştir.

5) *İptäştärñä yayı tura kilgändä irñänñp kñä hüyläp ala, quqırayıp qına:*

«İñp alhalar, ular za bızññ işi durak indı. Xatta arttırıbıraq ta yñbärälär. Bigñräk tä tığı duşı bigäläş kışı», — tip yümğaqlap quyğan bula. Xämzä yññähñ yarata, şuga la unı yaman xälgä qaldırğılı kilmäy.

Äli lä maşınahın qızırğas, xäwññänñp kittı. İñp aldımı, üz hüzlı bñ tişkäriğä äylänä lä quya, ññm dä yñmäs. (UYT, 349) “Fırsat bulduğunda dostlarına övünerek konuşur, sırtarak, ‘İçseler, onlar da bizimle aynı budala. Hatta daha da fazla gönderiyorlar. Çoğunlukla diğer dostu kalın kafalı biri’ diye hüküm veriyor. Hemze, damadını seviyor, bu yüzden de onu kötü bir durumda bırakmak istemiyor. Böylece arabasını çalıştırıp korkup gitti. İçerse, doğru sözlü bir aksiyeye dönüşüyor, etim de yenmez.”

6) *Yäy kññ bul tiränän täwgı tapqır ütkän kışñärzññ täbigät güzälliğñä*

qarap iştärı kitä. Yulğa huğılıp uq ultırğan yalbır qayındarzññ yaprağı bitññdän hıypap qala, qırazdargä tızññp üskän qarağayzarzññ üskññm

yışı tanawğa kilp bärññññ kükräktär kiñäyñp kitä. (NM, 490) “Yaz günü bu çevreden ilk defa geçen kişilerin tabiatın güzelliğine bakıp içleri gider. Yola doğru eğilen uzun ağaçların yaprakları yüzünü okşuyor, tepelere dizilip büyüyen çamların biraz ekşi kokusu burna gelse, göğüsler genişliyor.”

3.9. {-hA} inİ

3.9.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinde şart kipini oluşturan analitik yapılardan biri, {-hA} fiil çekim ekinden sonra *inİ*'nin kullanılmasıyla yapılan kuruluştur. Burada *inİ*, *i*- fiilinin {-DX} fiil çekim eki ile çekimlenmiş şeklidir. Bu analitik kuruluşu aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür.

Fiil+{-hA} inİ + şahıs eki

Bu yapının Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah. <i>qaraha inİm</i> “baksaydım”	<i>qaraha inİk</i>
2. şah. <i>qaraha inİñ</i>	<i>qaraha inİğİz</i>
3. şah. <i>qaraha inİ</i>	<i>qaraha inİ(lär) / qaraha(lar) inİ</i>
<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah. <i>bilhä inİm</i> “bilseydim”	<i>bilhä inİk</i>
2. şah. <i>bilhä inİñ</i>	<i>bilhä inİğİz</i>
3. şah. <i>bilhä inİ</i>	<i>bilhä inİ(lär) / bilhä(lär) inİ</i>

Gramatik olarak yukarıdaki dizilişe sahip olan bu yapı, konuşma dilinde bazen {-GAynI} fiil çekim ekine benzer şekilde birleşerek kullanılabilir. Bu durumda *inİ* fiille birlikte çekime girdiğinden ses uyumuna da girmektedir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>qarahaynum</i> “baksaydım”	<i>qarahaynıq</i>
2. şh. <i>qarahaynuñ</i>	<i>qarahaynıǵız</i>
3. şh. <i>qarahaynu</i>	<i>qarahaynu(lar)</i>

Şart kipinin geçmiş zamanı, bu şekildeki çekiminden başka Başkurt Türkçesinde zaman zaman;

Fiil +{-hA} + şahıs eki *inĭ*

dizilişiyle de kullanılmaktadır. Dmitriyev, bu kullanımı, yapının Başkurt Türkçesi edebî dilinde tam ve sağlam olarak yerleşmemesine bağlamaktadır (Dmitriyev 1950: 181). Bu dizilişte ekin çekimi ise aşağıdaki gibidir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>äythäm inĭ</i> “söyleseydim”	<i>äythäk inĭ</i>
2. şh. <i>äythäh inĭ</i>	<i>äythägĭz inĭ</i>
3. şh. <i>äythä inĭ</i>	<i>äythä(lär) inĭ</i>

Bu analitik şekil, şart kipinin bildirdiği hareketin geçmiş zamanda gerçekleştiğini ifade eder. Anlam olarak da, herhangi bir şarta bağlı olan bir iş, oluş veya harekete ve ayrıca, bu hareketin gerçek dışı olduğuna işaret etmektedir (Dmitriyev 1950: 181; Yuldaşev 1981: 291). Konuşucu geçmişte gerçekleşen hareketin şartını yapmaktadır. Dolayısıyla, konuşma anında gerçekleşen ya da gerçekleşmeyen hareketin zıttı yönde bir ifade oluşmakta, bu da gerçek dışı bir hareketin şartını meydana getirmektedir.

Türkiye Türkçesinde bu yapıya karşılık gelen {-sA} + *idi* + şahıs eki yapısı, birleşik zamanlar içinde, şart kipinin hikâye birleşik zaman çekimi olarak değerlendirilmektedir. Anlam olarak genellikle, gerçekleşmesi şarta bağlı olan bir

oluş veya kılışı geçmişe aktararak anlatan birleşik kip olarak tanımlanır ve gerçekleşmemiş olan bir şartı gösterir (Korkmaz 2003: 746). Her ne kadar değerlendirildiği sınıflandırma farklı da olsa, yapı bu iki lehçede de aynı anlamı ifade etmektedir. Yapının anlamında her zaman gerçek dışı bir hareket söz konusudur. Konuşucu, geçmişte gerçekleşmiş veya gerçekleşmemiş bir hareketi ifade etmekte, bunu şarta bağlayarak tam zıttı bir durumdan bahsetmektedir. Dolayısıyla bu yapı ile konuşucu ya da anlatıcı geçmişte gerçekleşen ya da gerçekleşmeyen hareketlerden duyduğu pişmanlığı da dile getirebilir.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Yapının olumsuz çekiminde olumsuzluk eki {-mA-} kullanılır. Olumsuzluk ekinin ardından {-hA} fiil çekimi şahıs eklerini alır ve *inİ* de bu şahıs eklerinden sonra kullanılır. Olumsuz çekiminde konuşucu olumsuz hareketin şartını yapmaktadır. Geçmişte gerçekleşmiş bir iş, oluş ya da hareket söz konusudur ve bunun gerçekleşmeme durumundan bahsedilmektedir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>añlamaham inİ</i> “anlamasaydım”	<i>añlamahaq inİ</i>
2. şh. <i>añlamahan inİ</i>	<i>añlamahağız inİ</i>
3. şh. <i>añlamaha inİ</i>	<i>añlamaha(lar) inİ</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kürmähäm inİ</i> “görmeseydim”	<i>kürmähäk inİ</i>
2. şh. <i>kürmähäñ inİ</i>	<i>kürmähägİZ inİ</i>
3. şh. <i>kürmähä inİ</i>	<i>kürmähä(lär) inİ</i>

Soru Şekli (Hürav Formahı)

Başkurt Türkçesinde {-hA} *inĭ* yapısının olumsuzu, yine Başkurt Türkçesinin olumsuzluk eki {-mX} ile gerçekleşmektedir. Soru şeklinde konuşucu ya da anlatıcı geçmişte gerçekleşmiş olan olumlu ya da olumsuz yöndeki hareketin şartını yaparak, artık değişmesi mümkün olmayan bu hareket üzerindeki tereddüt, şüphe ve pişmanlığını dile getirir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>alha inĭmmĭ</i> “alsa mıydım?”	<i>alha inĭkmĭ</i>
2. şh. <i>alha inĭġmĭ</i>	<i>alha inĭġġmĭ</i>
3. şh. <i>alha inĭmĭ</i>	<i>alha inĭ(lär)mĭ</i>

3.9.2. İşlevler

3.9.2.1. Şart

{-hA} *inĭ* yapısı, Başkurt Türkçesinde gerçek dışı bir olayın şartını yapmak için kullanılmaktadır. Temel cümledeki iş, oluş ya da hareket şart cümlesindeki iş, oluş ya da harekete bağlıdır ancak bu tersi yönde bir bağıntıdır. Çünkü şart cümlesi geçmişe yönelik bir şart olduğundan gerçek dışılık ifade eder. Olay ya da durum geçmişte olup bitmiştir ve konuşucu bu olay ya da durumun tersi yönünde olması hâlinde olabilecek ihtimallere işaret etmektedir.

Aşağıdaki 1. metinde, eser kahramanı Yimiş, bazı hayallere dalarak, çocukların dağlar arasındaki nehir kenarlarında yalnız başlarına dolaşıp yaşasalardı, onların her zaman mutlu olup, yaramazlıklar yapıp, dans edip oynayacaklarını düşünmektedir. Yimiş’in bu düşüncesinde çocukların her zaman mutluluk içinde,

özgürce dans edip oynamaları onların dağlar arasında, nehir kenarlarında yalnız yaşamalarına bağlanmıştır ve bu genel olarak örf, âdet gelenek ve görenekler ile dünya üzerindeki hayatın işleyişine ters bir durumdur. Dolayısıyla, şart cümlesinde ifade edilen hareket, yani çocukların yalnız başlarına nehir kenarlarında yaşamaları, gerçek dışılık ifade eder ve temel cümledeki hareket ancak bir hayalden ya da istekten ibarettir. Zaten bu durum da Yimiş'in hayallere daldığı söylenerek belirtilmiştir. Sonuç olarak şart cümlesini oluşturan {-hA} *inĭ* yapısı gerçek dışı bir harekete işaret eder.

- 1) *İĭĭ, bäläkäs kĭnä saqta, ügäy äsäy qulında ıza sigĭw ũštĭnĭ, äylänĭ-tirälägĭ barlıq tŭrmüş tüzĭp tŭrgŭhŭz awır za, qurqınıs ta, xatta bizzĭrgĭs tä tŭyŭlgan saqtarza, Yimĭş bulmaş xıyaldarğa birĭĭrgä yarata tŭrgaynı.. — İyy, yäşĭl tuğayzarza, ağın yulğa buyzarında; yäki tawzar arahında balalar üzzärĭ gĭnä yıyılıp **yäsähä inĭ** balalar här saq şat, şayan bulırzar, tuyğansı uynarzar, bĭŭrär, yırlarzar inĭ. İškän yĭl kĭwĭk., qŭş kĭwĭk... Bal qŭrtŭ kĭwĭk irĭklĭ bulırzar inĭ. Bĭr kĭm dä ularzı qaqmaş, huqmaş inĭ.. — tip yarhıp-talpınıp tibĭr inĭ unıy yŭrägĭ. (ZB, 61)* “Önce, küçük yaşlarda, üvey annenin elinde ıstırap çekmenin üzerine, etraftaki bütün hayatı düzenlemenin ağır, korkunç hatta yıldırıcı hissedilen zamanlarda Yimiş olmayacak hayallere dalmayı seviyordu... — Eyy, yeşil kırlarda, hızla akan nehir kenarlarında veya dağlar arasındaki çocuklar yalnız başına toplanıp yaşasaydı, çocuklar her zaman mutlu, yaramaz olurlar, doyasıya oynarlar, dans ederler, şarkı söylerlerdi. Esen yel gibi, kuş gibi... Arı gibi özgür olurlardı. Hiç kimse de onları itip dövmezdi, diye kızıp kızıp atıyordu onun kalbi.”

2. metinde Ümmükey yenge, Bayras'ın ne zaman döneceği konusunda merak içindedir. Yanındaki ablasına bu telaşını dile getirerek Bayras'a bir şey mi oldu acaba? diye sorunca, ablası, insanoğlunun nerede, ne zaman, ne olduğunu

bilebilseydi, dünyada bu kadar çok talihsizlik olmazdı belki şeklinde bir yorum getirmektedir. Ablanın bu sözlerinde dünyadaki talihsizliklerin olmayabileceği, insanların her şeyi bilebilmeleri şartına bağlanmaktadır. Elbette bu mümkün olmayan bir durumdur ve dolayısıyla şart cümlesinde {-hA} *inĭ* kuruluşu ile ifade edilen hareket gerçek dışı bir harekettir. Konuşucunun arkasından ifade ettiği cümlede ise bu durumun olması hâlinde bir ihtimal üzerinde durulmaktadır. Şart cümlesindeki hareket gerçek dışı bir hareket olduğuna göre, bu şarta koşulan hareket de ancak ihtimale yönelik olabilir.

2) —Şunan ni, ümmükäy yĭĭgäy xäzĭr bına ikĭĭĭŭsŭn dä ut yŭtŭp ultıra... —

Qasan qaytır ikän ul Bayras?! Bĭräy xäl bulıp quyması ikän uğa,

*apay?! —Kĭŭĭ qayza, nimä bulıp yatqanın ultırğan yĭrĭnän **bĭŭ alha inĭ**..*

Yĭrzä bıl tiklĭn bāxĭhĭzĭlĭktär zä küp bulmaŭ inĭ, bälki... Qara ŭlĭ,

mırtıyŭ qalay arıĭan... (Uĭ, 90) “ — Sonra, Ümmükey yenge şimdi ikisi

içinde çok meraklanıyor... — Ne zaman döner acaba Bayras? Ona bir şey

mi oldu acaba, abla? — İnsan nerede, ne olup bittiğini oturduğu yerden

bilebilseydi... Yeryüzünde bu kadar çok talihsizlik olmazdı belki... Bak

hele, erkek kardeşin nasıl yorulmuş...”

{-hA} *inĭ* kuruluşu her zaman temel cümledeki herhangi bir harekete şart teşkil edecek şekilde şart cümlesi içinde kullanılmamaktadır. Bazen de konuşucu ya da anlatıcı temel cümlede herhangi bir olay ya da durum ifade etmeden de, sadece şart cümlesini ifade ederek yetinmektedir. Bu durumda her ne kadar şart cümlesi bitmiş olsa da, konuşucunun söyleyecekleri bitmemiştir; ancak, dinleyici ya da okuyucu ifade edilmek istenen harekete yönlendirilmiş olur. Aşağıdaki 3. metinde, eser kahramanı, Şemsiye’nin kendisine hiç kimseyi sevmediği için taş kalpli dediğinden şikâyet etmektedir. Şemsiye, bu düşüncesini eser kahramanına, nasıl olur da Hürmet’in kendisini bu kadar sevdiğini söyleyerek dile getirmiştir. Şemsiye’nin bu sözleri üzerine eser kahramanı Äyy, *ägär ul minĭĭ nisĭk hŭygänĭmdĭ, bĭrāw ŭsŭn*

nisĭk yanıp-küygänimdĭ bĭlhä inĭ demektedir. O, bu cümlesiyle aslında birisini ne kadar çok sevdiğimi bilse diyerek bu durumda Şemsiye'nin kendisi hakkında böyle şeyler söylemeyeceğine işaret etmektedir.

- 3) «Şämsiä minĭ «taş bĕğĭr» tip atay. «Ništäp hin şunday yĭğĭttĭ lä yaratmayhu? Niĭä hin bĭr kĭmdĭ lä hĭymäyhĭ?!»—tip aptıray. «Taş bĕğĭr! Hinĭ bit Xürmät, baxır, qalay ülp yarata! Ä hin?!»—tip asıwlana. Äyy, ägär ul minĭ nisĭk hĭygänimdĭ, bĭräw üsün nisĭk yanıp-küygänimdĭ ***bĭlhä inĭ***.. Yuq şul, min niĭälĭr başqa qızzar şikĭllĭ bışıldeşip, qulaqtan-qulaqqa sĭr hĭyläşĭwzĭ yaratmayım. Sĭrzärĭm minĭ hār saq qatı yūzaq aştında... (ZB, 465) “Şemsiye beni taş yürekli diye adlandırıyor. Niçin sen böyle bir genci sevmiyorsun? Neden sen hiç kimseyi sevmiyorsun? diye şaşıyor. “Taş kalpli! Seni Hürmet, fakir, nasıl ölesiye seviyor! Ama sen, diye öfkeleniyor. Eyy, eğer o benim nasıl sevdiğimi, birisi için nasıl yanıp kül olduğumu bilseydi!.. Hayır, ben nedense öyle başka kızlar gibi fısıldaşıp, kulaktan kulağa sır söylemeyi sevmiyorum. Benim sırlarım her zaman sıkı bir kilit altında...”

3.9.2.2. İstek, Temenni

Başkurt Türkçesinde {-hA} *inĭ* kuruluşu cümlede yargı oluşturduğu durumlarda istek ya da temenni ifade etmektedir. Dolayısıyla bu durumda birinin diğerine şart koşulduğu iki hareket ve iki yargı söz konusu değildir. Konuşucunun cümlesinde tek bir yargı vardır ve bu yargı konuşucunun istek ve temennilerine işaret etmektedir. Ünlü Başkurt dilcisi Zeynullin de {-hA} *inĭ* kuruluşunun bu işlevi üzerinde şart kipi başlığı altında durmuş ve bu yapının tek başına yargıyı ifade ettiğinde istek ya da temenniye işaret ettiğini belirtmese de şarttan tamamen başka bir anlam ifade ettiğini belirtmiştir (Zeynullin 2002: 154). Yapıya şart kipi başlığında

bu şekilde işaret eden Zeynullin, istek kipi başlığı altında bu yapıya ve işlevlerine daha geniş yer vererek, onun bir istek kipi işaretleyicisi olduğunu belirtmiştir. Bu yapının şahıs ekleri ile çekime girse bile, daha çok 3. tekil şahısta kullanıldığını, anlam açısından konuşucunun hayalindeki iş, oluş ve hareketleri hayata geçirme dileğini ifade ettiğini vurgulamıştır (Zeynullin 2002: 182). Dmitriyev de bu yapının bazen gerçek dışı şartı (*irreal şart*) yani gerçekleşmeyecek dileği ifade ettiği üzerinde durmuştur (Dmitriyev 1950: 181). Yuldaşev, şart kipi içerisinde {-hA} *inİ* yapısını anlatırken bu yapının Başkurt Türkçesinde sıkça, müstakil bir yüklem olarak kullanıldığını ifade eder (Yuldaşev 1981: 291). Bununla birlikte bu yapının {- (X)rgA} *inİ* ve {-AhI/-yhI} *inİ* yapılarıyla aynı anlam özelliklerine sahip olduğunu ifade ederek, aynı zamanda {-hIn} *inİ* yapısıyla da anlam bakımından çok yakın olduğunu ifade etmiştir (Yuldaşev 1965: 233).

Aşağıdaki 4. metinde Sajide ile biraz sohbet eden eser kahramanı Tülküsuraya onun ümit veren sözlerinden sonra cesaretlenmiş ve kızın arkasından giderek ona buluşma teklif etmiştir. Tülküsuraya, Sajidenin arkasından gidip, onunla buluşup konuşmak istediğini söyledikten sonra, *Üsraşhaq inİ* diyerek, buluşma yönündeki isteğini {-hA} *inİ* yapısını kullanarak ifade etmiştir. Bu cümlede {-hA} *inİ* yapısıyla çekimlenmiş olan hareket yargıyı üzerinde taşımaktadır ve hiçbir şekilde bir başka hareketin şartı konumunda değildir.

- 4) *Sajidä uğa ällä ni xätläm hüylänmägän sır aqlatıwı qaraş taşları la qaytıw yağına quzğaldı. Qapıl üsraşqan, Sajidänän ümütlü hüzzär işkändän azaq albırğabıraq qalğan Tülküsuraya yügürä-atlay unı qıwıp yıtı. — Sajidä, hinİ mñän yaylap bİr hüyleşkİn kilä minİ. Üsraşhaq inİ.. Sajidä, ikİ qulın küyäntähİnİ ikİ yağına huzıp halğan kilİ, ayaq üsuna tübälİp, hüzhİz tūra birgäs: — Qarañğı tüşkäs, üşünda kil, yämİ, — tinİ. Şunan üştänİ: — Anaw sawqalar arahında kütüp türürmün. (NM,*

264) “Sajide ona kim bilir ne kadar çok söylenmemiş sır anlatan bakış attı ve dönüş tarafına hareket etti. Aniden (onunla) karşılaşan, Sajide’den ümitli sözler işittikten sonra kendine hâkim olamayan Tülküsure, koşu onu takip etti. — Sajide, seninle buluşup konuşmak istiyorum. Buluşsaydık. Sajide, iki elini terazinin kollarının iki tarafına açmış şekilde, ayaklarının ucuna doğrulup, bir şey söylemeyince: — Karanlık bastırınca, buraya gel, emi, dedi. Sonra ekledi: — Oradaki akağaçların arasında beklerim.”

5. metinde eser kahramanı Yemiş’in karşısındaki kişinin konuşma ve tavırlarından dolayı neşesi kaçmıştır. İlk defa olarak da yalnız kalmaktan sıkılmıştır. Arabadan bulaşan bu gereksiz sıkıntının üzerine Yemiş’in aklından *İy, min dā Şäwrä k’w’k şulay qıyır bulham inİ* şeklinde bir düşünce geçer. Yemiş’in bu düşüncesinde Şevre gibi olma isteğini görmek mümkündür. Cümlelerin başında bulunan seslenme edatı da bu isteği desteklemektedir. Aynı zamanda bu cümlelerin devamında Yemiş’in bu düşünceyi iç çekerek ifade ettiği de belirtilmiştir. Bu durumda cümledeki {-hA} *inİ* yapısı konuşucunun isteğine işaret etmektedir.

5) «İy kirİhİ dā indİ!» — *tip aylanı bını Yİmİş.* — «Asıwlandı...» — *tip uylanı. Şunan uğa qapıl küñİhİz bulup kittİ. Ul üzİhİy yağgız ultırıp qalıwınan täw-tapqır uñayhızlıq tıyız. Äytİrhİy, arbanan ırğıp qalğan kārākhİz bİr tıyİnsük inİ ul xäzİr.* «İy, min dā Şäwrä k’w’k şulay qıyır bulham inİ...» — *tip İkİp uylap aldı ul.* (ZB, 36) “Ey, artık terssin, diye anladı bunu Yemiş. — Sinirlendi, diye düşündü. Sonra aniden neşesi kaçtı. O, yalnız kalmasından ilk defa sıkıldı. Galiba, arabadan bulaşan gereksiz bir sıkıntıydı bu şimdi. Ey, ben de Şevre gibi böyle cesaretli olsaydım... diye iç çekip düşündü.”

6. metinde ise, eser kahramanı Rehile, kayınvalidesi Erife ninenin hastalığından dolayı onunla ilgilenmekte, ağzına damla damla süt vermektedir. Bu

manzarayı aktaran yazar, bugün kadının gelinine hiç iyi bakmadığını söyleyerek ardından belki de artık gözlerinin görmediği yönünde bir yorum yapmaktadır. Çünkü, yaşlı kadın genelde yanına gelini geldiği zamanlarda yüzünde bir memnuniyet ifadesi olmaktadır. Böyle memnun olduğu zamanlarda kadının gelinin elini okşayarak söylediği, *ŷ, balaqayım, bāxŷtārġġzzĭ birĭp, ulım mŷnān matur ġına dŷnya kŷtŷp alıp kithāgĭz inĭ* cümlesi onun gelini ve oğlu ile ilgili bir isteğine işaret etmektedir. Zaten ardından da bu cümleyi sarf ettikten sonra kadın tek isteğinin bu olduğunu söylemektedir.

- 6) *Rāxilā Ārifā ābŷyzŷ awıŷına tamsılap qına hŷt tamıza, lākin awırıw unı rŷtlāp yŷta la almay. Bŷğŷn unıŷ kŷzzārĭ qızġa rāxmāt hirpĭp tā qaramay, bālki, kŷrmāyzŷr zā indĭ. Yugihā, ŷġāhŷmā Rāxilā kildŷmĭ, unıŷ sırayında ŷatlıq ŷarahlı kŷrŷmā, qızzıŷ quldarınan hıypay-hıypay za: — ŷ, balaqayım, bāxŷtārġġzzĭ birĭp, ulım mŷnān matur ġına **dŷnya kŷtŷp alıp kithāgĭz inĭ** bŷtā tŷlŷgānŷm ŷul, — ti tŷrgaynı. (NM, 214) “ Rehile, Erife ninenin aġzına damla damla sŷt damlatıyor, ama hasta onu ayarlayıp yutamıyor. Bugŷn onun gözleri kıza teŷekkŷrle bakmıyor, belki de görmüyordur artık. Yoksa, yanına Rehile geldi mi, onun yüzünde memnunluk ŷareti görünŷr, kızın ellerini okŷayıp okŷayıp: — Ey yavrum, birbirinize mutluluk verip, oġlumla gŷzelce yaŷayıp gitseydiniz, bŷtŷn istediġim bu, diyordu.”*

Aŷaġıdaki diġer 7.-10. metinler, {-hA} *inĭ* yapısının Baŷkurt Tŷrkçesindeki istek iŷlevine örnek olarak verilmiŷtir.

- 7) *ŷulay yulġa sıġıp kittĭ Yŷmĭŷ. Kisā ular nindāyzŷr bŷr Rus awılına kilĭp qundılar. Bŷğŷn indĭ bına ŷzaqlamay ŷlsġŷlde **bulasaqtar**. Ana bit kŷk tawzar, tŷmanlı ŷzāndār haman-haman yaqınaya bara. «ĭx, ŷŷp qına*

barıp yǎhǎñ inĭ Qanatı bulha inĭ kışññ...» – tip tüzñmhızlǎñp kilä Yǎmş. Tıwğan yaqtargǵa yaqınlaşqan hayın, yǎrǵı sabırhızlana, kükrǵñ tarhınp zarıǵa hımaq. Ä tirä-yun haman üzgärä, tanışraq, yaqınraq bula bara. (ZB, 246) “Öyle yola çıkıp gitti Yemiş. Gece onlar bir Rus köyüne gelip konakladılar. Bugün artık çok geçmeden İlsigul’da olacaklar. İşte mavi dağlar, dumanlı nehir yatakları gittikçe yakınlaşıyor. ‘Eh, uçup gelseydin. Kanatı olsaydı insanın...’ diye sabırsızlanıyor Yemiş. Doğduğu yerlere yakınlaştıkça yüreği sabırsızlanıyor, göğsü daralıp beklemenin azabını çekiyor gibi; ama, etraf hâlâ değişiyor, gittikçe daha tanıdık, daha yakın oluyor.”

- 8) *Yarar, ulay bulǵas, — tip unıñ qulın ixlas qıstı Rūman. — Bıl bürññ qārñdüşñ atqan bit äli? İkgǵızñ... Yuq, bütä gailägǵızñ, bülägı itıp alam. Kilgün saqta min här saq hǵgü kırp yürürmün, Tülküsurā. — Rūman, ikñsı kilgänñdä darı mññn dūrüb alıp kilhǎñ inĭ Bürı tirññ taǵı bulır ul. —Uların küpmı kārāk — şul tiklñ kiltñrñmñ. Attar urınan quzǵalıp, uramǵa sıǵıp barganda, Rūman ũy yaǵına küz taşlanı häm, täzrā sitñä bñşıp qına qarap tūrǵan Minlǵıldü kürgäs, yılmayıp, qul bülǵanı. (NM, 58) “ Tamam, öyleyse, diye Ruman onun elini samimiyetle sıktı. — Bu kurdu kardeşin mi atmış? İkinizin... Hayır, bütün ailenizin hediyesi olarak alıyorum. Gelecekte ben her zaman size gelirim, Tülküsurā. — Ruman, ikinci defa geldiğinde barutla saçma getirseydin. Kurdun derisi de olurdu. Onlar bu kadar çok mu lazım, getiririm. Atların yerinden kalkıp sokağa çıktığında Ruman ev tarafına göz attı ve pencerenin kenarına doğru kızgın bir şekilde bakıp duran Minligül’ü görünce gülümseyip el salladı.”*

- 9) *Uramdan ğıp-ğıp başp bñ vzvod haldat uzıp kittı Kilbāthǵırāk atlawzarına, şinıldärññ qarpayıp tūrūwına qaraǵanda, armiyaǵa*

*küptän tügǎl gǎnā alıngan bulırzar. Kürähǎlǎrǎ alda äǎ. Ğ, malayzar, his yuǵı tǎǎ «ograniçennıy» tigängä **ǎäkmähägǎ inǎ**.. Küñǎǎ haǵıslanıp, Marat üzǎññ haldatlıq üsürün xätirlänǎ. Äsäñññ ay-vayına qaramay, institutka inähǎ urında, ul armiyaǵa kittǎ. (ÜY, 320) “Sokaktan güp güp yürüyerek bir takım asker geçti. Hantal bir şekilde yürümelerine, kaputlarının dikleşmesine bakılırsa orduya çok geçmeden alınmış olurlar. Görmek istedikleri önlerinde. Eh, çocuklar, hiç olmazsa o “dar kafalı” denilene takılmasaydınız. Canı sıkılıp, Marat kendisinin askerlik zamanlarını hatırladı. Annesinin ah vahına bakmadan enstitüye gideceği yerde orduya gitti.”*

- 10) *Yuq, yuq, ul tügǎl! Miñä tügǎl bıl tǎǎgram... Yanlıştan birgändär! Mayǵazıla yäşäyzǎr ul Qütlübayew tigändärǎ, Mälik ulım, mına irtägä kiltǎrǎzǎr zä, ıñanmahalar, Mayǵazıǵa kümǎrgä äpkitǎrǎr... Unda silsävitkä **xäbär ithälär inǎ**.. Küz yäşñ tıymanı qatın. Mälik telegrammanı äyländǎrǎp-äyländǎrǎp qaranı, tǎññ tıymanı, küz aldarı qarañǵılanıp-qarañǵılanıp kithä lä, qımşanmanı. (U, 470) “— Hayır, hayır o deǵıl! Bana deǵıl bu telgraf... Yanlışlıkla vermişler! O Kutlubayev dedikleri Maygazı’da yaşıyordur, Melik oǵlum, işte yarın getirirler ve inanmazlarsa, Maygazı’ya gömmeye götürürler. Orada köy muhtarlığına haber etselerdi... Gözyaşı dinmedi kadının. Melik telgrafı evirip çevirip baktı, vücudunu hissetmedi, gözünün önü kararıp kararıp gitse de kımıldamadı.”*

3.9.2.3. Tavsiye, Rica

Başkurt Türkçesinde {-hA} *inǎ* kuruluşu şart ve istek anlamlarından başka zaman zaman da konuşucunun herhangi bir harekete tavsiye veya ricaya işaret etmek

üzere kullanılmaktadır. Elbette, yapının tavsiye, rica anlamı istek ve temenni anlamından çok uzak değildir. Sonuç olarak tavsiyede veya rica da bulunulacak iş, oluş ya da hareket, konuşucu tarafından istenmektedir; ancak, her ne kadar tavsiye, rica anlamı, istek anlamından çok kesin sınırlarla ayrılamasa da, konuşucu tarafından tavsiye veya rica edilen herşey onun isteklerinden kaynaklanmayabilir. Yani, konuşucu istemediği iş, oluş ya da hareketler içinde muhatabına tavsiyede ya da ricada bulunabilir. Taranan eserlerde, yapının bu işlevine diğer işlevlerinden daha az rastlanmıştır.

Aşağıdaki 11. metinde, Gelim, çok yorulmuş ve yorgunluğundan dolayı sözü uzatmak istemeyerek muhatabına, propagandacı olarak öğretmen Zühre'yi tavsiye etmektedir. Bunun ardından kızıl köşe düzenlemeyi üstlendiğini ifade ederek, her gün gazete ve dergiler alınmasını emretmesini ister. Sözlerine devam eden Gelim, karşısındaki kişiye, *min äytkän şaxmat, şaşka kǎwǎk äybǎrzär alıwzı la yähätlähägǎz inǎ* diyerek biraz da emirle karışık bir tavsiyede bulunmaktadır. Konuşucu konumundaki Gelim, karşısındakine bu tavsiyesini iletmek için cümlesinde {-hA} *inǎ* kuruluşunu kullanmıştır.

- 11) *Gälim arqa habaqtarı hulqıldawın, täñǎ awırayıwın tüyüzü häm, hüzzǎ*
ūzaqqa huzırğa tǎlämäyñsä: — Agitator itǎ uqıtıwı Zührä
Şaymüratıwanı bildälähägǎz, nisǎ bulır ikän? — tinǎ — Qızıl müyüş
üyüştürüwzı min üz üstümä alam. Tik unda kǎn hayın gäzit-jurnalдар
alıp barırğa quşıǵız, min äytkän şaxmat, şaşka kǎwǎk äybǎrzär alıwzı la
yähätlähägǎz inǎ (NM, 448) “Gelim, arka dizginlerinin dolaştığını, vücudunun ağrıdığını hissetti ve sözü uzatmak istemeden: — Propagandacı olarak, öğretmen Zühre Şaymuratova’yı belirleseniz, nasıl olur acaba? dedi. — Kızıl köşe düzenlemeyi ben kendi üzerime alıyorum. Ancak oraya her gün gazete, dergiler almayı emrediniz, benim söylediğim, satranç, dama gibi şeyleri almayı da hızlandırsaydınız.”

12. metinde de Kinye, bir toplulukta halkın sıkıntı ve isteklerini not etmektedir. Her gelen kim olduğu söyleyip derdini Kinye'ye anlatır. Bu insanlar arasında oğlu alınanlar, malları yok edilenler, evleri yakılanlar vardır. Kinye bu hadiseleri oğullarına da yazmıştır. Bütün bu yazdıklarını bir başkana ulaştırmasını rica eden halk bu ricalarını, *Bılarzı bŕäy türägü yŕkŕhägİz inİ* cümlesiyle dile getirir. Burada da rica edilirken kullanılan yapı {-hA} *inİ* yapısı olmuştur. Halkın bu şekilde Kinye'ye ricalarını dile getirdikleri, cümlenin ardından gelen *ütİndİlär* fiilinden de anlaşılmaktadır.

12) *Här kŕm üzŕŕŕŕ qayğıhın hŭylärgä tütündü. Qayğıhınıŭ ŭyŕŕ yandırğandar, qayğıhınıŭ ulın alıp kitkändär, malın äyzägändär... Kinyä ularına la yazzı, bıl xäldärzİ üzŕŕŕŕ yanındağı kŕŕägä tŕküp-tŕküp quyzı. —Bılarzı bŕäy türägü yŕkŕhägİz inİ— tip ütİndİlär. — Tırışırmin. (K, 137) “Herkes kendi derdini söylemeye başladı. Kiminin evini yakmışlar, kiminin oğlunu alıp gitmişler, malını sürmüşler... Kinye oğullarına da yazdı, bu durumları yanındaki kitaba çift çift yazdı. — Bunları bir başkana ulaştırsaydınız, diye rica ettiler. — Çalışırım.”*

3.10.{-hA} *ikän*

3.10.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinde {-hA} *ikän* yapısı da yine {-hA} *inİ* yapısına benzemektedir. {-hA} fiil çekim ekinden sonra *ikän* kiplik kelimesinin kullanılmasıyla oluşan bu yapı da şahıslara göre çekime girebilir. Bu yapıyı aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür.

Fiil + {-hA} *ikän* + şahıs eki

Bu yapının şahıslara göre çekimi {-hA} *inĭ* yapısına göre biraz farklılık gösterir. Yukarıda da bahsedildiği üzere {-hA} *inĭ* yapısı hem *inĭ* den sonra hem de {-hA} fiil çekim ekinden sonra şahıs eklerini alabiliyor ve iki şekilde de şahıslara göre çekimlenebiliyordu. *ikän* kiplik kelimesi ise, şahıs eklerini üzerine almadığı için bu yapıda şahıs ekleri {-hA} fiil çekim ekinden sonra gelmektedir. Bu durumda {-hA} *ikän* yapısının şahıslara göre çekimi şu şekildedir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>alham ikän</i> “alsaydım”	<i>alhaq ikän</i>
2. şh. <i>alhaŋ ikän</i>	<i>alhağız ikän</i>
3. şh. <i>alha ikän</i>	<i>alha(lar) ikän</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>bilhäm ikän</i> “bilseydim”	<i>bilhäk ikän</i>
2. şh. <i>bilhäŋ ikän</i>	<i>bilhägĭz ikän</i>
3. şh. <i>bilhä ikän</i>	<i>bilhä(lär) ikän</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Başkurt Türkçesinde {-hA} *ikän* analitik kuruluşunun olumsuzu {-hA} fiil çekim ekinden sonra {-mA-} olumsuzluk ekinin kullanılması suretiyle oluşmaktadır. Bu kullanımda konuşucu, geçmişte gerçekleşmiş olan olumsuz hareketin tersi yönde gelişmiş olmasını istediğini ifade eder.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kilmähäm ikän</i> “gelmeseydim”	<i>kilmähäk ikän</i>
2. şh. <i>kilmähäŋ ikän</i>	<i>kilmähägĭz ikän</i>
3. şh. <i>kilmähä ikän</i>	<i>kilmähä(lär) ikän</i>

Soru Şekli (Hüraw Formahı)

Soru şekli, çekimin sonuna {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>bilhäm ikänmĭ</i> “bilse miydim”	<i>bilhäk ikänmĭ</i>
2. şh. <i>bilhäŋ ikänmĭ</i>	<i>bilhägĭz ikänmĭ</i>
3. şh. <i>bilhä ikänmĭ</i>	<i>bilhä(lär) ikänmĭ</i>

3.10.2. İşlevler

3.10.2.1. İstek, Temenni

Bu yapı {-hA} *inĭ* yapısının istek, temenni işlevi ile benzer bir işleve sahiptir. Bu benzer işleve rağmen {-hA} *ikän* yapısı Başkurt Türkçesinde daha az bir kullanım alanına sahiptir. Yapıyı Kiyekbayev ve Yuldaşev gibi bazı Başkurt dilcileri şart kipinin içinde ele alıp incelemişlerdir; ancak yapının bu durumda istek anlamı ifade ettiğini de vurgulamışlardır (Kiyekbayev 1966: 106; Yuldaşev 1981; 291). Oysa, yapının istek işlevinden dolayı Zeynullin, şart kipi değil de istek kipi başlığı içerisinde incelemiştir. Zeynullin, bu yapının {-hA} *inĭ* yapısıyla paralel olarak konuşucunun hayallerindeki iş, oluş ve hareketlerin hayata geçirilmesini arzu ettiğine işaret etmek için kullandığını ifade etmiştir (Zeynullin 2002: 182). Yapı bizce de istek ifade etmektedir; ancak onun istek fonksiyonu yine {-hA} şart kipi ekine dayanmaktadır. {-hA} şart kipi eki olarak kabul görmüş olan bu fiil çekim ekinin de şartla birlikte çoğu zaman istek işlevini üstlendiği yukarıdaki diğer yapıların işlevlerinde de zaman zaman görülmüştür. Bu nedenle de bu yapının şart kipi içerisinde yer alması uygun düşmektedir.

Aşağıdaki 1. metinde, Zakir'in öfkeli ve kızgın tabiatından bahsedilmekte, onun kızdığı zamanlarda babasını da Çarı da gözü görmediği anlatılmaktadır. Onun bu tavrı üzerine anlatıcı, böyle kızgın olduğu zamanlarda akıllı bir dostu ya da kendisine tavsiyede bulunacak birisi olsaydı diyerek bu yöndeki istek ve temennisini dile getirmektedir. Elbette anlatıcının bu isteği, gerçeklik arz etmemektedir. Çünkü, Zakir'in böyle bir dostunun olmadığı hem konuşanca hem de dinleyen tarafından bilinmektedir. Burada tamamen konuşanın isteğini görmek mümkündür. Zaten ardından gelen cümlede onun böyle bir dostu olmadığı söylenerek, bunun bir istekten ibaret olduğu, bir bakıma vurgulanmıştır.

- 1) *Isınlap ta, Zakir artıq tüplü uylay tırğan kışi tügıl inı bit indı. «Aqlğa qarağanda, yarlıw yüräk tawışına kübıräk qulaq hala inı. Qızıw za, qıyıw za inı. Bır qızıp, yänı küyüp kithä, atağa la, batşağa la baş birmäs yarlıw qılığı bar inı märxümdı... Ni äytähı, xülqü yııldän tügıl inı şul balaqayzı... Unday saqta yanında bıräy aqıllı duşı, **känässı bulha ikän** dä bit... Bulmağandır şul unday duşı...* (Uİ, 174) “Gerçekten de, Zakir artık sağlam düşünen biri değildi. ‘Akla göre, öfkeli yürek sesine çoğunlukla kulak veriyordu. Kızmak da kızmak idi. Bir kızıp canı yansa babaya da çara da baş eğmeyen öfkeli bir karakteri vardı, merhumun... Ne yaparsın huyu sakın değildi bu çocukcağızın. Bu gibi zamanlarda akıllı bir dostu, (kendisine) tavsiye verecek birisi olsaydı... Böyle bir dostu olmamıştır.”

2. metinde, Ayhılıv ve kocası İştugan arasındaki konuşmada bir kişiden bahsedilmektedir. Ayhılıv eşine sitem ederek, bu kişinin bir hayvan olmadığını, ona kızınca da bir hayvan gibi ahıra kovulamayacağını söylemektedir. Bunun üzerine eş, hanımının doğru söylediğini kabul ederek, *İx, bütä kışi lä hinı kıwık bulha ikän* cümlesini kurar. Bu cümlede İştugan alayla karışık da olsa bu yöndeki bir dileğini ifade etmekte ve bu dileğini ifade ederken de {-hA} *ikän* yapısını kullanmaktadır.

- 2) *Ayhılıw irñä şiltälï qarap quyzı. — Ä hiñä qalha — huqhın da küphñ!*
Kışğä äzñräk uylarğa la waqt qaldırırğa käräk tähä! Mal tügäñ dä ul. Unı
tlägän bñ sägättä kärtägä qıwıp kirtıp bulmay za. — Dürüş! Hüzññ
aqıllı. Qarşı äytñr ämälñm yuq, bisäkäy!—tip küññlï kütärññp, şayarıp aldı
İştugan.— İx, bütä kışñ lă hinñ kñwñ bulha ikän... (ZB, 354) “Ayhılıw
 kocasına sitemli bir şekilde baktı. — E, sana kalsa, dövsün ve vursun!
 İnsana azıcık düşünmeye vakit gerekir! O mal değil ki. Onu istediği bir
 saatte ahıra kovmak da mümkün olmuyor. — Doğru! Sözüñ akıllıca.
 Karşı söz söylemek istemiyorum hanım! deyip keyiflenip şaka yaptı
 İştugan. — Eh, herkes senin gibi olsaydı.”

3. metinde ise, kumandan Murtazin, gençlerle sohbet eder. Bu sohbet esnasından öfkeli gençler Zeki Velidov’a olan kızgınlıklarını dile getirerek, onun nasıl olur da haklıyı görmediğini Murtazin’e sorarlar. Gençlerin bu sorusu üzerine Murtazin de *Hüraw şulay yabay ğına bulha ikän* diyerek bu kadar basit olmadığını ama bu kadar basit olmasını istediğini ifade etmektedir. Murtazin’in bu şekilde işlerin basit olması yönündeki isteğini dile getirirken önermesinde seçtiği yapı {-hA} *ikän* yapısı olmuştur.

- 3) —*Ulay bulğas, niñä Zäki Välidov Aqtar yağına ıqlap bara ikän? — tip*
üzñmäy zä quymay yığñtär, ğäzñllık kñm yağında ikänñ kürmäymñ ni ul?
 — *Hüraw şulay yabay ğına bulha ikän, — tinñ Musa — Älğñlă bayağı,*
ara butawsılar üzñmñ ni dünyala. Äyttñm bit indñ: Tatar delegattarı
qürültay barışında yññlgäs, Irimburga ingän Qızıl Armiya komandirzarı
mññn yähät kñä bäylänışkä kñră halıp, ni gillälñr indñ ularzññ ısanıññ
yawlap ülgürä. (MB, 50) “— Öyleyse, neden Zeki Velidov Akların
 yanına yöneliyormuş?, diye gençler bırakmıyorlar. Adaletin kimin
 tarafında olduğunu görmüyor mu o? — Soru böyle basit olsaydı, dedi
 Musa. Bilindiği üzere ara bozucular dünyada az değil. Tatar delegeleri

kurultay sırasında yenilince İrimburg'a giren Kızıl Ordu kumandanlarıyla hızla bağlantıya girip, ne illetse onların güvenini kazanmayı başarır."

4. BÖLÜM

GEREKLİLİK KİPİ (Käräklük-Tıyışlık Hüykäliş)

Birçok Başkurt gramerinde gereklilik kipi için ayrı bir başlık açılmamıştır. Bunun nedeni ise, Başkurt Türkçesinde gerekliliğin birtakım fiil çekim ekleri ile değil de, leksik yollarla yapılmasıdır. Zeynullin de, Oğuz grubu Türk lehçelerinde (Azerbaycan, Türkmen, Gagavuz, Türkiye Türkçesi) olduğu gibi Başkurt Türkçesinde gereklilik kipini ifade edecek, fiilin kip kategorisinde yer alabilecek morfolojik bir şekil olmadığını, Başkurt Türkçesinde bu kiplik anlamı gerçekleştiren bazı leksik-gramatik ve leksik yollar olduğunu ifade ederek bu kiplik şeklini, *Kılım formalarının modallık mägänäläri* “Fiil şekillerinin kiplik anlamları” başlığı altında yer verdiği *käräklük-tıyışlık modallıgı* “gereklilik kipliği” alt başlığında incelemiştir (Zeynullin 2002: 271). Bir diğer Başkurt dilcisi Yuldaşev ise, *Sistema slovoobrazovaniya i spryajeniya glagola v başkirskom yazıke* adlı eserinde *doljenstvovatelnoye nakloneniye* “gereklilik kipi” başlığı altında gereklilik kipine yer verirken (1958 : 171); daha sonra yayımlanan *Grammatika sovremennogo başkirskogo literaturnogo yazıka* adlı eserinde Başkurt Türkçesinde gereklilik ifade eden *käräk, tıyış* gibi kiplik kelimelerini, *modalniye slova so značeniem doljenstvovaniya i neobxodimosti* “gereklilik ve zorunluluk anlamı içeren kiplik kavramları” başlığı altında inceler (Yuldaşev 1981: 332). En eski Başkurt gramerlerinden biri olan Poppe’nin gramerinde de yine gereklilik kipi için *the participle of necessity* “gereklilik sıfat fiili” şeklinde bir başlık altında Başkurt Türkçesinin gereklilik ifade eden şekilleri incelenmiştir (Poppe 1964: 49). Bazı Başkurt dilcileri ise, *käräk, tıyış* kiplik kelimelerine *modal hüzzär* başlığı altında yer vermişler ve gereklilik kipini ayrı bir başlık altında incelememişlerdir (Dmitriyev 1950: 133; Kiyekbayev 1966). Tenişev ise, Karşılaştırmalı Türk Dili Gramerinde, gereklilik kipi için *doljenstvovateln-neobxodimostnoye nakloneniye* “gereklilik-zorunluluk kipi” başlığını kullanır ve bu başlık altında Başkurt Türkçesindeki gereklilik ifadelerine yer verir (Tenişev 1988: 356).

Başkurt Türkçesi gramerlerinde bu şekilde bir görünüm arz eden gereklilik kipi ve ifade ettiği kiplik anlamlar, genel dil biliminde de kip ve kiplikle ilgili yapılan çalışmalar içinde yerini almıştır (Palmer 2001: 90; Lyons 1977: 832; Bybee, Pagliuca 1994:181). Bu kip, konuşucu tarafından yapılması zorunlu ve gerekli olan iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Konuşucu dilde yapılmasını gerekli gördüğü olay ya da durumları, belirli morfolojik veya leksik yollarla işaretlemektedir.

Lyons, çeşitli kiplik anlamlar ifade eden zorunluluk (*obligation*), izin (*permission*), emir (*prohibition*) ve muafiyet (*exemption*) anlamları arasında sezgisel bir ilişki olduğunu ifade etmiş ve birçok dil bilimcinin emir ve gereklilik arasında natürel bir bağ olduğunu düşündüğünü vurgulamıştır (Lyons 1977: 832). Palmer ise, imkan (*possibility*), gereklilik (*necessity*) ve olumsuzluğun (*negation*) birbiriyle kesiştiği noktaları ele alarak, bu kiplik anlamların hem İngilizcede hem de diğer bazı dünya dillerinde bağlantı içinde bulunduklarını ifade etmiştir. Onun kiplik sınıflandırmasına göre, gereklilik veya zorunluluk, olay kipliğinin (*event modality*) bir alt türü olan yükümlülük kipliğinin (*deontic modality*) içinde yer almaktadır (Palmer 2001: 90).

Bybee'nin kiplik sınıflandırmasına göre ise, zorunluluk (*obligation*), genellikle kılıcıya yönelen kiplik (*agent- oriented modality*) vasıtasıyla vurgulanır. Değişik dillerde zorunluluk çeşitli ifade vasıtalarıyla oluşur. Bu ifade vasıtaları çoğunlukla gereklilik ya da zorunluluk anlamına gelen kimi kelimelerdir. Bazı dillerde ise, gramatikal çeşitli ekler vasıtasıyla zorunluluk ve gereklilik kipliği ortaya çıkar (Bybee 1994:181-187).

Başkurt Türkçesi diğer kip şekilleri açısından Türkiye Türkçesi ile birçok benzerlikler gösterse de, gereklilik kipinde bunun tersi bir durum ortaya çıkar. Türkiye Türkçesinde gereklilik kipi, diğer Oğuz grubu lehçelerinde olduğu gibi, {-mAlI} fiil çekim eki ile gerçekleşmektedir. Başkurt Türkçesinde görülmeyen bu çekim eki Türkçede, zorunluluktan emre ve de olasılığa kadar farklı kiplik anlamlarının ayrıntılarını sunar. Elbette Türkiye Türkçesi için bu fiil çekim eki

gerekliliğin tek şartı değildir. Bu ek üzerinde her iki lehçe benzeşmezken, Türkiye Türkçesinde de tıpkı Başkurt Türkçesinde olduğu gibi *gerek*, *lazım* gibi bazı kiplik kelimelerle gereklilik gerçekleşmektedir (Lewis 1967: 127; Underhill 1976: 426; Ergin 1999: 313; Türkyılmaz 1999: 105; Kocaman 1990: 107).

Başkurt Türkçesinde gerekliliği ifade eden birçok şekil bulunmaktadır. Bunların bazıları birtakım sıfat-fiil ve mastar ekleri ile kiplik kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen kuruluşlar olabildiği gibi, bazıları da zamanla bu kiplik kelimelerinin kullanımdan düşmesinden sonra gereklilik anlamını üzerinde taşıyan mastar ekleri olabilir.

4.1. {-(X)rgA} *tǟǟ*

4.1.1. Kullanım

{-(X)rgA} *tǟǟ* analitik kuruluşu, Başkurt Türkçesinin mastar (*infinitiv*) eklerinden biri olan {-(X)rgA} ve *tǟǟ* kiplik kelimesinin bir araya gelmesinden oluşmuştur. Bu yapıyı aşağıdaki gibi formüle edebiliriz.

Fiil + {-(X)rgA} *tǟǟ* + şahıs eki

Bu kuruluşu oluşturan {-(X)rgA} mastar ekinin Başkurt Türkçesindeki değişken şekilleri aşağıdaki gibidir:

1. Ek, ünlüyle biten fiillere yardımcı ünlü olmaksızın, doğrudan doğruya getirilmektedir. Ekin ikinci ünsüzü, eklendiği fiilin son ünlüsünün ince ya da kalın olmasına göre değişmekte; ince ünlülerden sonra /g/, kalın ünlülerden sonra /ğ/

ünsüzü gelmektedir: *başlarğa* “başlamak”, *işlärğä* “işlemek”, *yürürğä* “yürümek”, *uqırğa* “okumak”.

2. Ünsüzle biten fiillerden sonra ek, yardımcı ses olarak eklendiği fiilin son hecedeki ünlüsüne uygun olan /ı/, /İ/, /ü/, /ŭ/ ünlülerinden birini alır. Ekin ikinci ünsüzü yine kalınlık incelik uyumuna göre /g/ ya da /ğ/ olarak fiile gelir: *itırğä* “yapmak”, *alırğa* “almak”, *üşürğä* “uçmak”, *kürırğä* “görmek”, *bütürürğä* “bitirmek”.

Başkurt Türkçesinde {-(X)rgA} *tŷŷ* kuruluşunun şahıslara göre çekimi iki şekilde olabilmektedir. Bunlardan birincisinde şahıs ekleri *tŷŷ* kiplik kelimesinden sonra kullanılmaktadır. Aşağıda bu çekimin örneği verilmiştir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yazırğa tŷŷmŷn</i> “yazmalıyım”	<i>yazırğa tŷŷbŷz</i>
2. şh. <i>yazırğa tŷŷhŷŷ</i>	<i>yazırğa tŷŷhŷğŷz</i>
3. şh. <i>yazırğa tŷŷ</i>	<i>yazırğa tŷŷ(tär)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>hŷylärgä tŷŷmŷn</i> “konuşmalıyım”	<i>hŷylärgä tŷŷbŷz</i>
2. şh. <i>hŷylärgä tŷŷhŷŷ</i>	<i>hŷylärgä tŷŷhŷğŷz</i>
3. şh. <i>hŷylärgä tŷŷ</i>	<i>hŷylärgä tŷŷ(tär)</i>

{-(X)rgA} *tŷŷ* kuruluşunun şahıslara göre çekiminin bir başka şekil ise, *tŷŷ* kiplik kelimesinden sonra herhangi bir şahıs eki kullanılmayıp, çekimli fiilden önce

şahıs zamirlerinin kullanılmasıyla gerçekleşmektedir. Bazen de hem şahıs zamininin hem de şahıs eklerinin birlikte kullanıldığı görülmektedir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>min yazırğa tŷŷ</i> “yazmalıyım”	<i>bŷ yazırğa tŷŷ</i>
2. şh. <i>hin yazırğa tŷŷ</i>	<i>hŷ yazırğa tŷŷ</i>
3. şh. <i>ul yazırğa tŷŷ</i>	<i>ular yazırğa tŷŷ</i>

{-(X)rgA} *tŷŷ* yapısı ile ifade edilen gereklilik anlamında yukarıda verilen çekim, şimdiki zaman ya da geniş zaman olarak kabul edilebilir. Elbette ki gerekliliğin anlam sınırları dâhilinde düşünüldüğünde, cümlesinde gerekliliği bildiren konuşucu her zaman geleceğe yönelik bir anlamı da ifade etmektedir. Yani, konuşucu, *min yazırğa tŷŷmŷ* şeklinde bir gereklilik ifadesi kullandığında bu ifade, şimdiki zamana, geniş zamana ya da gelecek zamana yönelik olarak söylenmiş olabilir. Bunun yanı sıra gereklilik ifadesini içeren bir fiil çekimi geçmişe yönelik bir gerekliliğe de işaret ediyor olabilir. Başkurt Türkçesinde, konuşucu cümlesinde kesin geleceğe, belirli veya belirsiz geçmişe yönelik bir gereklilikten bahsediyorsa, bu durumda *bul-* yardımcı fiilinin adı geçen zamanlara göre çekimini kullanarak cümlesini ifade eder. Bunun örneklerini aşağıda şu şekilde gösterebiliriz.

<i>Min yazırğa tŷŷ bulam</i>	“Yazmalıyım”
<i>Min yazırğa tŷŷ buldım</i>	“Yazmalıydım”
<i>Min yazırğa tŷŷ bulğanmın</i>	“Yazmalıymışım”
<i>Min yazırğa tŷŷ bula tŷrgaynım</i>	“Yazmalıydım”
<i>Min yazırğa tŷŷ bula inŷm</i>	“Yazmalıydım, yazmam gerekiyordu”
<i>Min yazırğa tŷŷ bulgaynım</i>	“Yazmalıydım, yazmam gerekmişti”

Bu şekilde zamanlara göre çekimlenebilen $\{-(X)rgA\}$ $t\check{y}\check{s}$ kuruluğu, *bul-* yardımcı fiilini aldığında çekime zaman olarak bir ayrıntı katmakla birlikte, aynı zamanda iş, oluş ya da hareketin konuşucunun kendi iradesi dâhilinde değil de başka birinin sorusu veya emrinden dolayı gerçekteştiği gibi bir anlam ayrıntısı da katmaktadır (Zeynullin 2002: 276).

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

$\{-(X)rgA\}$ $t\check{y}\check{s}$ yapısının olumsuzu yapılırken, $t\check{y}\check{s}$ kiplik kelimesinin $\{-mA-\}$ olumsuz ekini kabul etmemesinden dolayı, ya $\{-(X)rgA\}$ mastar ekinin olumsuzu $\{-mAşKA-\}$ ekinin ya da *tügİ* kiplik kelimesinin fiile getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Yapının olumsuzluğuyla hareketin olumsuz yönde olması şeklinde bir gereklilik sunulmaktadır.

Teklik

1. şh. *min yazmaşqa t\check{y}\check{s}m\check{n}* “yazmamalıyım”
2. şh. *hin yazmaşqa t\check{y}\check{s}h\check{n}*
3. şh. *ul yazmaşqa t\check{y}\check{s}*

Çokluk

- bİz yazmaşqa t\check{y}\check{s}bİz*
- hİz yazmaşqa t\check{y}\check{s}hİz*
- ular yazmaşqa t\check{y}\check{s}(tär)*

Teklik

1. şh. *min h\check{y}lärğä t\check{y}\check{s} tügİ*
“konuşmamalıyım”
2. şh. *hin h\check{y}lärğä t\check{y}\check{s} tügİ*
3. şh. *ul h\check{y}lärğä t\check{y}\check{s} tügİ*

Çokluk

- bİz h\check{y}lärğä t\check{y}\check{s} tügİ*
- hİz h\check{y}lärğä t\check{y}\check{s} tügİ*
- ular h\check{y}lärğä t\check{y}\check{s} tügİ*

Soru Şekli (Hüraw Formahı)

Başkurt Türkçesinde $\{-(X)rgA\}$ $t\check{y}\check{z}$ yapısının soru şekli de yine yapının diğer olumlu ve olumsuz şekillerinde olduğu gibi iki şekilde gerçekleşir. Her iki şekilde de $\{-mX\}$ soru eki kullanılır; ancak, soru eki şahıs ekinden sonra ya da doğrudan doğruya $t\check{y}\check{z}$ kiplik kelimesinden sonra kullanılır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>uqırğa tŷŷmŷmŷ</i> “okumalı mıyım”	<i>uqırğa tŷŷbŷzŷmŷ</i>
2. şh. <i>uqırğa tŷŷhŷŷmŷ</i>	<i>uqırğa tŷŷhŷŷzŷmŷ</i>
3. şh. <i>uqırğa tŷŷmŷ</i>	<i>uqırğa tŷŷ(tär)mŷ</i>
<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>min yazırğa tŷŷmŷ</i> “yazmalı mıyım”	<i>bŷz yazırğa tŷŷmŷ</i>
2. şh. <i>hin yazırğa tŷŷmŷ</i>	<i>hŷz yazırğa tŷŷmŷ</i>
3. şh. <i>ul yazırğa tŷŷmŷ</i>	<i>ular yazırğa tŷŷmŷ</i>

4.1.2. İşlevler

4.1.2.1. Mecburiyet, Zorunluluk

Başkurt Türkçesinde, gereklilik kipini oluşturmak üzere $\{-(X)rgA\}$ mastar eki ile birlikte kullanılan iki yapı söz konusudur. Bu iki yapıyı birbirinden ayıran, birinde bu mastar ekinden sonra $t\check{y}\check{z}$ kiplik kelimesinin, diğerinde ise *käräk* kiplik kelimesinin kullanılmasıdır. Elbette bir dilde bu şekilde bir anlam için iki farklı kullanım olabilir; ancak, bu iki kullanımda bir fark göze çarpmaktadır. Bu farka

Başkurt gramerlerinde de zaman zaman dikkat çekilmiştir. Dmitriyev, *käräk* ve *tŷŷ* kiplik kelimelerinin arasındaki farkı Almancadaki *sollen* “gerekli olmak” ve *müssen* “mecbur olmak” kelimeleri arasındaki farkla açıklamış ve *käräk* kiplik kelimesinin yüklem olarak tek başına kullanılabildiğine dikkat çekmiştir (Dmitriyev 1950: 133). Her ne kadar Başkurt Türkçesinde gereklilik kipi olarak ayrı bir başlık açmasa da Başkurt Türkçesinde gereklilik ifade eden şekilleri kiplik şekilleri içinde inceleyen Yuldaşev de bu iki kiplik kelimesi arasındaki farkı Rusçadan hareketle açıklamış ve *tŷŷ* için Rusça *dolžen* “mecbur kalmak”; *käräk* için ise, Rusça *nujno, nado* “gerek, lazım” kelimelerinin karşılık geldiğini ifade etmiştir (Yuldaşev 1965: 220; 1981: 267-268).

Sonuç itibariyle bu iki kiplik kelimesi arasındaki fark, birinin gerekliliğe (*necessity*) işaret ederken, diğerinin zorunluluğa (*obligation*) işaret etmesidir. Yukarıda da belirtildiği üzere pek çok dil bilimci gereklilik ve zorunluluk kiplik anlamlarının birbirine çok yakın olduğunu kabul etmiştir (Lyons 1977: 832; Palmer 2001: 90). Belki de diller mantığında bunlardan birinden diğerine geçiş anlam açısından kolay olmaktadır. Başkurt Türkçesinde de $\{-(X)rgA\}$ *tŷŷ* yapısı ile konuşucu, kendisi veya bir başkası için zorunlu veya mecburi gördüğü herhangi bir iş, oluş ya da harekete işaret etmektedir. Türkiye Türkçesinde gereklilik, zorunluluk ve mecburiyeti ifade etmek için $\{-mAll\}$ fiil çekim ekinin yanında *zorunlu*, *zorunda*, *lazım*, *gerek* gibi kiplik kelimeleri de kullanılmaktadır. Kiplik kelimelerinin anlamları dışında $\{-mAll\}$ fiil çekim eki hem gerekliliğe hem de zorunluluk ve mecburiyete işaret edebilmektedir. Dolayısıyla $\{-(X)rgA\}$ *tŷŷ* kuruluşu Türkiye Türkçesine hem $\{-mAll\}$ ile hem de *zorunlu*, *zorunda* gibi bazı kiplik kelimeleri ile aktarılabilmektedir.

Aşağıdaki 1. metinde İskender, arkadaşının içinde bulunduğu duruma çok üzülmiştir. İskender, arkadaşı Selimyan’ın bu şekilde, Gülnezire’ye olan sevgisi yüzünden çektiği sıkıntı ve acıların onu perişanlığa sürüklediğini düşünmektedir. Bütün bunları bildiği için İskender, arkadaşının Gülnezire’yi unutmak ve terk etmek

zorunda olduğunu düşünmektedir. Eser kahramanı İskender arkadaşı için düşündüğü bu zorunluluğa önermesinde, $\{-(X)rgA\}$ t $\ddot{y}$ ş yapısıyla işaret etmektedir.

- 1) *Unuŋ ǵazaplanıp birǵan hırawınan İskändär, tamaǵına tıyır tıǵılıp, baytaq vaqt ündäşä almay ultırzı. Isınlap ta, xälİ sñırıklı inİ duǵnuŋ. Buranşın äytmişläy, täǵärmäs aştında qalmayım tihä, Sälimyändİŋ yulı bır ğmä. Ul Gülnäziräni ünütürǵa, taşlarǵa tıyış. Saf yüräktän üzülüp hüywİ, tatlı xıyaldarı imhınıwlı tüşkä, mäŋgİlk üknİskä äylänäsäk. İŋ yamanı yänä şul – İskändär uǵa bır türlü lä kəŋəş birä almay. (ÜY, 52)*
 “Onun ıstırap içinde sorduğu sorudan (dolayı) İskender, boğazı düğümlenip bir süre konuşamadı. Gerçekten de dostunun hâli çok kötüydü. Buranşın’ın dediği gibi, tekerlek altında kalmayayım dese de Selimyan’ın yolu bir. O Gülnezire’yi unutmalı, terk etmeli. Temiz bir yürekle üzülp sevmesi, tatlı hayalleri imrenilecek bir düşe, sonsuz bir pişmanlığa dönecek. En kötüsü ise şu – İskender ona bir türlü öğüt veremiyor.”

2. metinde anlatıcı, Kalyujnıy’ın Murtazin’le kedi gibi oynayacağını, onun canına kıyacağını, bunu yapmak için uygun zamanını kollayacağını ve bu durumda da Murtazin’in başının giyotine vurulmuş gibi olacağını ifade eder. Bütün bunları söyledikten sonra, Kalyujnıy’ın kılıcının ustalığının burada olduğunu belirtip, ardından *sabilǵan baş, aǵasınan üzülǵan alma şikİlİ, yİrgä tup-tura tüşürgä tıyış* diyerek, kesilen başın ağacından koparılan elma gibi dosdoğru yere düşmek zorunda olduğunu ifade eder.

- 2) *Kalyujnıy başta, sısqandı uynatqan bİsäy şikİlİ, Mırtazındı albırǵatıp tütasaq. Üzİ lä huqmayasaq, tıǵınİ lä huqtırmayasaq, yänİn qıyasaq bıl Başqırttūŋ. Yäplİ mäli yİkäs, şunday hİltäyäsäk, başı gilotina baltahu mİnän kişİǵan kİwİk kİnä bulasaq. Qılısınıŋ üstalıǵı şunda: sabilǵan baş,*

ağasınan üzülgän alma şikälli, yırğa tup-tura tüşürgä tıyış. (UYT, 57)

“Kalyujnıy önce fareyi oynatan kedi gibi Murtazin’i oyalayıp tutacak. Kendi vurmayacak başkasına da vurdurmayacak, canına kıyacak bu Başkurt’un. Uygun zamanı gelince şöyle sallayacak, başı giyotin baltasıyla kesilmiş gibi olacak. Kılıcının ustalığı burada: Kesilen baş, ağacından koparılan elma gibi dosdoğru yere düşmeli.”

3. metinde, kumandan Musa Murtazin’in ne kadar öfkeli olduğunu anlatan yazar ardından da böyle olmasının iyi olduğunu, yumuşak tabiatlı olan kişiye kimsenin boyun eğmeyeceğini söylenmiş sonra da *Komandir uşal bulırğa, bütähı lä unan kurqıp tūrūrğa tıyış. Yäşähñ üzzärññ komandirzarı* cümlesiyle bir kumandanın öfkeli olmak zorunda olduğunu ve herkesin ondan korkması gerektiğini ifade etmiştir.

- 3) *Uşallığın uşal indı, küzzärñ aqaytıp bır qaraha, qırq bıwınığa barıp tüşä. Äyzä bulhın uşal, yıwaş kışığä buyhüngü kilıp tıramı! Komandir uşal bulırğa, bütähı lä unan kurqıp tūrūrğa tıyış. Yäşähñ üzzärññ komandirzarı! Musa Murtazin barça ular xur bulmayasaq, bıräwzän dä yññlmäyäsäk!* (UYT, 11) “Öfkesi de öfke! Gözlerini ağartıp bir baksa, kırk sülalene değişiyor. Varsın öfkeli olsun, yumuşak tabiatlı kişiye kim boyun eğer! Kumandan öfkeli olmalı, herkes ondan korkmalı. Yaşasın onların kumandanı! Musa Murtazin var oldukça, onlar aşağı seviyede olmayacak, hiç kimseye yenilmeyecekler!”

Aşağıdaki 4. metinde ise, $\{-(X)rgA\}$ *tıyış* yapısının olumsuzluk şekline bir örnek görüyoruz. Burada çok eski zamanlarda olmuş olan bir olaydan bahsedilmektedir. Eskiden erkekler savaşa gittiğinde kadınları ve çocukları Kızlar şehri adı verilen bir şehre sakladıkları ve savaşa giden erkeklerin çoğunun geri dönmediği söylendikten sonra, bu duruma dair bir yorum yapılarak hayatın devam

ettiği ve bu durum karşısında halkın ölüp bitmek zorunda olmadığı ifade edilmektedir. Bu zorunluluğun olmadığı, $\{-(X)rgA\}$ $t\check{y}\check{s}$ yapısının olumsuzluk şekli ile işaretlenmiştir.

- 4) *Äwäl bıl tübänİ Qızqar tawı la tip yürütkändär. İkñsİ tırlı, Qızqar qalahı. İrzär yawğa kitkändä qız-qırqındı, bala-sağanı uşu tüpkül tarlawıqqa yüşırıp qaldırğan. Ülmışlı alısta irzär baş halğan, kübñı kirİ qaytmağan. Ä türmüş dawam itä, xalıq ülğä, **bütürgä tñş tüğİ**: qatındar bala taba, xalıq yañınan ürsİ.* (U,12) “Eskiden bu tepeyi Kızlar dağı diye adlandırıyorlardı. Başka bir deyişle Kızlar şehri. Erkekler savaşa gittiğinde kadınları kızları, çoluk çocuğu bu derin boğaza saklarmış. Ölümcül çarpışmada erkekler kendilerini feda etmiş, çoğu geri dönmemiş. Ama hayat devam ediyor. Halk ölmek, bitmek zorunda değil: Hanımlar çocuk yapıyor, halk yeniden çoğalıyor.”

$\{-(X)rgA\}$ $t\check{y}\check{s}$ yapısının zorunluluk, mecburiyet anlamı, soru şeklinde daha da belirginleşmektedir. Aşağıdaki 5. metinde, eser kahramanı, girdiği kulüpte karşılaşmak istemediği biri ile karşılaşmış, bunun üzerine ayağa kalkmıştır. O, kulüpteki herkesin onlara baktığının farkındadır. Bunun üzerine yapmak istemediği bu selamlaşmaya *Bütä kışı aldında uşu ağayzı qısaqlap yürürgä tñşmñmİ indİ* diyerek itiraz etmektedir. Kahraman, bu cümlesi ile herkesin önünde bu kişi ile kucaklaşmak zorunda olup olmadığını sorarak aslında bunu istemediğini dile getirmektedir.

- 5) *Ni xäl itäyñ, türüp başım, üzñm tğğä kütärİlp qaray za almayım. Hizäm, klubtağı barsahınuy küzİ bızqıñ ikİbızqä. Bütä kışı aldında uşu ağayzı **qısaqlap yürürgä tñşmñmİ indİ*** (UYT,82) “Ne yapayım, kalktım. Kendim ona cesaret edip, bakamıyorum bile. Anlıyorum,

kulüpteki herkesin gözü bizim ikimizde. Herkesin önünde bu ağabeyi kucaklamak zorunda mıyım?”

6. ve 7. metinlerde {-(X)rgA} t^hy^hş yapısının zorunluluk, mecburiyet anlamına örnekler verilmiştir.

- 6) *Bınday xəldä bürüngü yûla qullanıla. Yägni zä däğüyäsîlär bîzzîñ alda bîr nisä hınaw ütîrgä tîyş. İñ täwzä — bil nıqlıgın, bîläk küsün hınaşıw. Kîm yîğä, şul xan bulıp qala. Yîğîlgänî ildî taşlap kitä. Bîräw zä yîğä almaha, başqa tûrlü hınaw bildälärbîz...* (BR, 426) “Böyle bir durumda gelenek kullanılır. Yani, talipler bizim önümüzde birkaç sınav vermeli. İlk başta – bel sağlamlığını, bilek gücünü ölçmeli. Kim yenerse o han olur. Yenilen ülkeyi terk edip gider. Hiçbiri yenemezse başka bir sınav belirleriz.”
- 7) *Işanam, müxäbbätîbîz bîzzî hin tîlägän qıyaşqa, yaqtığa yîäklär, bınan arı bîz baxî yulın ikäwläp yawlarbız. Uqırbız, üşîrbîz, bütä yaqtı tîläkkä, izgî maqsatqa irişîrbîz! İrîklî ildîñ, irîklî balaları bit bîz, Yîmş! Bîz baxîlî bulırğa tîyşbîz. Ä bit müxäbbättän başqa tulı baxî barmı ni?!* (ZB, 466) “İnanıyorum, sevgimiz bizi senin istediğin güneşe, aydınlığa götürür. Bundan sonra biz mutluluk yolunu ikimiz beraber kazanırız. Okuruz, yetişiriz, bütün aydınlık isteklere, yüce amaçlarımıza erişiriz! Özgür ülkenin, özgür çocuklarıyız biz, Yimiş! Biz mutlu olmalıyız. Elbette, sevgiden başka tam bir mutluluk var mı?!”

4.2. {-(X)rgA} *käräk*

4.2.1. Kullanım

{-(X)rgA} *käräk* kuruluşu da {-(X)rgA} mastar ekinden sonra *käräk* kiplik kelimesinin kullanılmasıyla oluşmaktadır. Bu yapı şahıs ekleri ile kullanılmayıp kendisinden önce yönelme hâli eki almış bir şahıs ya da şahıs zamiri ile meydana gelmektedir. Bu yapıyı aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür.

şahıs zamiri + yönelme hâli eki fiil + {-(X)rgA} *käräk*

Başkurt Türkçesinde, {-(X)rgA} *käräk* kuruluşunun şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>miñä uqırğa käräk</i> “okumalıyım”	<i>bızgä uqırğa käräk</i>
2. şh. <i>hiñä uqırğa käräk</i>	<i>hızgä uqırğa käräk</i>
3. şh. <i>uğa uqırğa käräk</i>	<i>ularğa uqırğa käräk</i>
<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>miñä äytırgä käräk</i> “söylemeliyim”	<i>bızgä äytırgä käräk</i>
2. şh. <i>hiñä äytırgä käräk</i>	<i>hızgä äytırgä käräk</i>
3. şh. <i>uğa äytırgä käräk</i>	<i>ularğa äytırgä käräk</i>

Bu yapıda kimi zaman yönelme hâli eki alan şahıs zamiri yapının sonunda kullanılabilir: *äytırgä käräk miñä*, *äytırgä käräk hızgä* vb. Hatta zaman zaman da zamir hiç kullanılmayabilir. Bu durumda yargı genellikle 3. şahsa yöneliktir.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Bu yapının da olumsuz şekli $\{-(X)rgA\}$ *tǵıǵ* yapısında olduğu gibi iki şekilde yapılmaktadır. Bunlardan ilkinde yine fiil tabanına $\{-mA\grave{s}KA-\}$ olumsuzluk eki getirilir. İkinci şekilde ise, *tügǵ* kiplik kelimesi yapının sonuna gelir. Olumsuz şekilde konuşucu, herhangi bir iş, oluş ya da hareketin yapılmasının gerekli olmadığı yönündeki düşüncesine işaret eder.

Teklik

1. şh. *miñä almaşqa käräk* “almamalıyım”

2. şh. *hiñä almaşqa käräk*

3. şh. *uğa almaşqa käräk*

Çokluk

bıǵä almaşqa käräk

hıǵä almaşqa käräk

ularğa almaşqa käräk

Teklik

1. şh. *miñä birǵä käräk tügǵ* “vermemeliyim”

2. şh. *hiñä birǵä käräk tügǵ*

3. şh. *uğa birǵä käräk tügǵ*

Çokluk

bıǵä birǵä käräk tügǵ

hıǵä birǵä käräk tügǵ

ularğa birǵä käräk tügǵ

Soru Şekli (Hüraw Formahı)

$\{-(X)rgA\}$ *käräk* yapısının soru şekli de yapının sonunda $\{-mX\}$ soru ekinin kullanılması suretiyle oluşmaktadır. Konuşucu, soru şekli ile herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerekli olup olmadığını sormaktadır.

Teklik

1. şh. *miñä uqırğa käräkmǵ* “okumalı mıyım”

2. şh. *hiñä uqırğa käräkmǵ*

Çokluk

bıǵä uqırğa käräkmǵ

hıǵä uqırğa käräkmǵ

3. şh. *uğa uqırğa kārākmĭ*

ularğa uqırğa kārākmĭ

4.2.2. İşlevler

4.2.2.1. Gereklilik

Başkurt Türkçesinde $\{-(X)rgA\}$ *kārāk* kuruluşu, konuşucunun yapılmasını tasarladığı, gerekli gördüğü iş, oluş ve hareketlere işaret etmektedir. Yukarıda bahsedildiği üzere bu yapıyı $\{-(X)rgA\}$ *tĭyĭš* yapısından ayıran önemli bir fark, onun zorunluluktan daha çok gerekliliğe işaret etmesidir.

Aşağıdaki 1. metinde, eser kahramanı Asılbike, gelininin malların satılması yönündeki fikrine hak vermektedir. Zaten ona göre de malların çoğu iyice eskimiştir ve onların gitmesi kendileri için de daha iyi olacaktır. Bu duygular içindeki Asılbike'nin düşüncesi, yazar tarafından içselleştirilerek verilmekte ve *Bĭr yaqtan, hatlıqtan, ikĭnsĭ yaqtan, karateldärzän haqlanırğa kārāk* şeklindeki cümlesi ile fikirleri ortaya çıkarılmaktadır. Asılbike, bu ifadesi ile hem satılıktan hem de ceza almaktan korunmak gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu gereklilik anlamı cümlede $\{-(X)rgA\}$ *kārāk* kuruluşu ile işaretlenmiştir.

- 1) *Kilĭññĭñ xaqlı ikänñ añlay inĭ Aśılbikä. Maldarzıñ kübĭñĭ ĩskärĭrāk iltĭp quyılğaynı indĭ quyılıwın. Qalğandarın da alıp kitĭw xäyĭrlĭ. Üzzärĭñä lä tınısıraq bulır. Bĭr yaqtan, hatlıqtan, ikĭnsĭ yaqtan, karateldärzän haqlanırğa kārāk. Kilĭp sıqhalar, Ayım işĭ kilĭñsäktĭ, Inyıqay kĭwĭk hılıwzı kürmäy qalasaqtarmı ni?* (K, 521) “Asılbike gelininin haklı olduğunu anlıyordu. Malların çoğu daha da eskimişti artık. Kalanlarını da alıp gitmek iyi. Kendileri için de daha sakin olur. Bir taraftan satılıktan,

diğer taraftan cezalardan korunmak gerek. Gelseler zarif taze gelini, inci gibi güzeli görmeyecekler mi?”

2. metinde, eser kahramanı karşısındaki topluluğu, terörün hiçbir zaman komünistlerin savaş metodu olmadığına ve hileli yollarla iş yapmadıklarına ikna etmeye çalışmaktadır. Onların hiçbir zaman böyle yollar kullanmadıklarını ve kullanmayacaklarını söyledikten sonra, kendine göre bir gereklilikten bahsederek, bunu böyle anlamaları gerektiğini ifade etmektedir. Buradaki gereklilik, konuşucuya ait bir ruh durumunu ortaya koymaktadır. Çünkü cümledeki anlamak gerek yargısı, tamamıyla onun fikir ve düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Böylece karşısındakine de bir gereklilik sunarak ikna etme yoluna gitmektedir.

2) *Xalıq arahunda rizahızlıq, şik-şübhä tıwzırıwzı, yññp kilgün yañı tırmış yaqlılarzıñ safin qaqsatıwzı maqsat itñp quyıp iş alıp bara düşman. Kommunistär unday mäkñlñ yul mññn iş itmäyzär. Terror – bñzzñ küşaş metodu tügñl. Kommunistär bñr qasan da unday yuldı qullanmanılar hām qullanmayasaqtar. Bını anlarğa kārāk, iptäštär... (ZB, 316) “Halk arasında geçimsizlik, şüphe yaratmayı, yenen, yeni hayat taraftarlarının düzenini sarsmayı maksat edininip, iş ediniyor düşman. Komünistler böyle hileli yollarla iş yapmıyorlar. Terör, bizim savaş metodumuz değil. Komünistler hiçbir zaman böyle bir yolu kullanmadılar ve kullanmayacaklar. Bunu anlamak gerek, arkadaşlar...”*

3. metinde, hapse girmek üzere olan Tülküsur’a’yı savunan Ruman’a yanındakiler daha önce Tülküsur’a’nın yaptığı iş için, *Häybät kñä yañı lesnik tabıw turahında uylarğa kārāk bñzgä* demektedirler. Ruman’ın karşı çıktığı bu düşünce onlara göre gereklilik arz etmektedir. Onlar, Tülküsur’a’nın hapse gireceğini düşündükleri için, bir an evvel yeni bir bekçi üzerinde düşünmenin gerekliliğine işaret etmektedirler. Ruman ise buna karşı çıkar ve onun babasını ölümden kurtardığını ifade ederek sonuna kadar Tülküsur’a’yı savunacağını ifade eder. Burada

gereklilik ifade eden cümlede şahıs zamiri, {-(X)rgA} *käräk* yapısından sonra kullanılmıştır.

- 3) *Häybät kñä yañı lesnik tabıw turahında uylarğa käräk bızgä, Rūman Artemeviç. – Yuq! – Rūman ũstälgä şartlata huqtı. – Tülküsuranı tūrmägä ultırtıwzarına yul quymayasaqmın. Ul bit – minñ duş, atayımdı ülñdän qūtqarğan kışıl – Tapqanhın, ikän duştı. Ulay bulğas, bar, anaw bütä urman qırqıwsılarzı la duş it.* (NM, 149) “Bizim iyice yeni orman bekçisi bulma hakkında düşünmemiz gerek, Ruman Artemeviç. – Hayır! – Ruman masaya gürültüyle vurdu. – Tülküsurası’yı hapishaneye sokmalarına izin vermeyeceğim. O benim dostum, babamı ölümden kurtaran kişi! – Bulmuşsun dostu. Öyleyse git, bütün orman kesicileri de dost edin.”

4. metinde de yine konuşucu tarafından sunulan bir gereklilik söz konusudur. Burada konuşucu, Tülküsurası ile nasıl konuşacakları hakkında düşüneceklerini ifade ettikten sonra, Başkurtların tekrar seslerini çıkaramayacakları bir hâle getirilip, onlara hadlerini bildirmek gerektiğini söyler. Konuşucunun cümlesinde bu gereklilik, {-(X)rgA} *käräk* yapısı ile işaretlenmiştir.

- 4) *–Yarar, Tülküsurası mññan nisñk hüyläşñw turahında uylarıbız. Bıl Başqurttarzıñ qabat tñ ũzaytmaslıq itñp art habaqtarın uqtırğa käräk. Bız bit bınan bñ-ikñ yıldan älñ hatıp alğan urmandarzı qırqıp bütñw mññan kitñrgä yıynmaybız.* (NM, 191) “– Tamam, Tülküsurası ile nasıl konuşacağımız hakkında düşünüyoruz. Bu Başkurtları, tekrar sesi çıkmaz hâle getirip, onlara hadlerini bildirmek gerek. Bizim bundan bir iki yıl önce satın aldığımız ormanları kesip bitirmeye, gitmeye kalkmıyoruz.”

Aşağıdaki 5.- 7. metinler de {-(X)rgA} *käräk* yapısının gereklilik işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 5) *Nu kāraktī birzī, qustum! Dūrūs äytähī, birşīrgä yaramay.*
Düşmandargä üs üstünän yımırıp İşlärğä, hur birmäy yäsärgä kāräk. –
Azıraq uylamp ultırgas, üstänİ: – İrtägä Qıygır yalanına barıp qaytam
älİ. Küräyım, yaş bayar nisık yäşäy ikän. Tanış-bılıştärzİ lä üsratırmin.
Tığİ Maslūw tigän äzäm yuqtır bit xäzır? (NM, 249) “Haydi gereğini
versin dostum! Doğru söylüyorsun vermek fayda etmiyor. Düşmanları üst
üste zorlamak, durumunu belli etmeden yaşamak gerek. – Azıcık
düşününce, ekledi: – Yarın Kıyır şehrine döneyim. Göreyim, genç toprak
ağası nasıl yaşıyormuş. Tanıdıklara da uğrarım. O Moslov denen adam
yoktur şimdi?”
- 6) *–Ä bügün partiya yıylışı ütkärlı alırğa kāräk. Unda polktıı,*
otryadıbzızzıı xälİ turahında üzım informasiya yaharmun. Qızıl
armıyİstar xalıq mınän ayırıwsa uyaw bulırğa, bigıräk tä hızzıı çast
buyınsa, üzıbızzıı arala düşman kışılärın alıp qaytmayıq, – tip qabatlap
işkärttİ komandır. (KKTY, 59) “– Haydi, bugün parti toplantısı
yapmamız gerek. Orada alayın, tugayımızın hâli hakkında bilgi veririm.
Kızıl ordulular halkla ayrı bir fikirde olmalı, çoğunlukla da sizin bölüğe,
aramıza düşmanları almayız – deyip tekrar hatırlattı kumandan.”
- 7) *Hıñä, yänım, yatıp äzıräk yal itıp alırğa kāräk inİ.— ti Faina, irınä*
xästärlİ qaraş taşlap. — Kiskİ obxodtan hun, hıñä mütlaq yal itıw kāräk...
İşılähıymİ, qanday kanonada bara!.. Hin gäşiq bulğan Qızıl batırzarıı
tızzän tağı arbalarğa tıyälıp kilıp İırzär... Yarahlılar kilır tim... (Uİ, 250)
“ Canım, senin yatıp biraz dinlenmen gerekliydi, der Faina, kocasına
dikkatli bir bakış atıp. — Akşamki gezmeden sonra senin mutlaka
dinlenmen gerek... Duyuyor musun, hangi ahkam gidiyor! Senin âşik

olduğın Kızıl yiğitler hemen de arabalara doluşurlar... Yaralılar geliyor diyorum...”

4.3. {-(X)rgA}

4.3.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinde gereklilik ifadesi için kullanılan {-(X)rgA} *tŷŷ* ve {-(X)rgA} *käräk* yapılarındaki *käräk* ve *tŷŷ* kiplik kelimeleri bazen düşerler ve gerekliliği sadece {-(X)rgA} eki karşılar. Bu ek ile ifade edilen gereklilik şekli, şahıs ekleri ile çekime girmeden gerçekleşir. İfade edilen anlam çoğunlukla genel bir hüküm taşır. Başkurt gramerlerinde gerekliliğin bu şekilde, {-(X)rgA} mastar eki ile tek başına karşılandığına değinilmemiştir. {-(X)rgA} mastar ekinin bu şekilde gereklilik ifade edişi elbette ki ekin kendi bünyesinden kaynaklanmamakta, *tŷŷ* ve *käräk* kiplik kelimelerinin düşmesi sonucu ek, bu işlevi tek başına üstlenmektedir.

4.3.2. İşlevler

4.3.2.1. Gereklilik

{-(X)rgA} eki ile ifade edilen gereklilik, konuşucunun bir iş, oluş ya da hareketin yapılması gerekliliğini herhangi bir şahıs belirtmeden ifade etmesiyle gerçekleşir. Aşağıdaki 1. metinde eser kahramanı, Mijolnik hakkındaki görüşlerini ifade ederken, onun Başkurdistan için çok önemli biri olduğunu söyledikten sonra, hemen onun biyografisini yazdırıp, portresiyle birlikte, insanların en çok dolaştığı yere tutturmanın ve seçmenler arasında da propaganda düzenlemenin gerekliliğine işaret etmektedir. Bu konuşucunun hissettiği bir gerekliliktir. Sonuç olarak,

konuşucunun yorumuna dayalı bir gerekliliktir. Konuşucu bu gerekliliği, {-(X)rgA} eki ile işaretlemiştir.

- 1) *Mejolyuk iptäş miñä küptänän tanış, bik şäp, Başqurtüstan üsün käräklï kışï. Unıñ biografiyahın şäp itïp yazırtıp, portreti mñän kışïlar küp yürüy tırğan in şäp urınga **yäbıştïrgä** häm haylawsılar arahında agitatsiya **üyüştürürgä!** Azaqtan, hämmähï üzïrlänïp bütkäs, unı haylawsılar mñän üsraşıwğa saqırırız.* (MB, 329) “Dost Mijolyuk bana çoktan tanıdık, çok açık, Başkurdistan için gerekli biri. Onun biyografisini hızla yazdırıp, portresiyle insanların en çok dolaştığı en açık yere tutturmalı ve seçmenler arasında propaganda düzenlemeli! Sonra hepsi hazırlanınca onu seçmenlerle karşılaşmaya çağırırız.”

2. metinde ise, eser kahramanı Musa, kumandan geldiğinde yeni oluşan gelişmeler karşısında bir durum değerlendirmesi yapmaktadır. Bu, yazar tarafından da belirtilmiştir. Musa, Ebyelil’i Akların elinde bırakmak fikrinin tümen karargâhında alaya karşı olumsuz görüşleri artıracaklarını düşünmekte ve bu fikirden yola çıkarak tek yolun hücum etmek olduğu sonucuna varmaktadır. Bu çıkarımlarının ardından Musa, *Düşman şart quyğan ikän – unı tayşanmayınsa qabul itïrgä* cümlesiyle, düşmanın şart koştuğunu ve bunu kaçırmadan kabul etmek gerektiğini söyler. Musa bu gerekliliği {-(X)rgA} eki ile ifade etmiştir.

- 2) *Komandirzar kilïp yïkänsï, Musa yañı tıwgan xäldï tiz gñä bahalap, fïkïr bizmännä halıp ülsäp qaranı: «Äbyälildï aqtar qulında qaldırıw – bilay za şik-şübhägä birïlp barğan diviziya ştabında polkka qarata nasar qaraştı küsäytäsäk. Timäk, bïrzänbïr yul – hüjüm itïw. Düşman şart quyğan ikän – unı tayşanmayınsa **qabul itïrgä**».* (MB, 2) “Kumandanlar gelince, Musa yeni oluşan durumu hemen değerlendirip, akıl terazisine koyup tarttı: ‘Ebyelil’i Aklar elinde bırakmak, böyle bir

şüpheye düşen tümen karargahında alaya karşı olumsuz görüşleri artıracak. Demek ki, tek yol hücum etmek. Düşman şart koşmuş – onu kaçmadan kabul etmeli’.”

Aşağıdaki 3. metinde eser kahramanı ifade ettiği, ‘Öfkeyi her zaman engellemeli, herkesi birden affetmeli’ şeklinde kendi kendine sormaktadır. Burada {-(X)rgA}, konuşunun engelleme ve affetme işlerini gerekli görmesini ifade etmektedir. Ancak her ne kadar olumlu çekimle ifade edilmiş olsa bile, bir yandan bu cümleleri sarf eden eser kahramanı, bir yandan da bundan emin olamamakta ve bu hükümleri sorgulamaktadır. Çünkü ardından, geçen yıl başından geçen bir hadiseyi anlatır. Muratşa’nın üzerine su boşaltmış ve sırlıklam olan Muratşa öfkeli bakışlarla ona bakmıştır.

3) *Asıwzı hār saq tūtūp tıyıp tūrūrga? Būtā kışmī lā bīrzūy gūfū itrgū?!*

Bīlmāyīm... Ana bit, bıltr kūz Mūrātşanı būzlū hıw mīnān qūyūndūrzūm daha! Başınan ayağına xātlī līs hıw bulıp, kūzzārīn asıwlı uynatıp, ālī bulha qarşımda başıp tūra hımaq bit ul! İyī, asıwzı tıyıp tūtūp tūrūw, mūğayın, iñ awırılır. (ZB, 10) “Öfkeyi her zaman engellemeli? Bütün herkesi de birden affetmeli?! Bilmiyorum... İşte, geçen yıl sonbaharda Muratşa’ya buzlu su boşalttım! Tepeden tırnağa kadar sırlıklam olup, gözlerini öfkeli öfkeli oynatıp öylece karşımda duruyor gibi! Evet öfkeyi engellemek elbette çok zordur.”

{-(X)rgA} eki zaman zaman, soru kelimeleri ile birlikte kullanılarak, gerekliliğin sorulması yönünde bir ifade kazanır. Aşağıdaki 4. metinde, eser kahramanı Tihran, arkadaşı Ravşana’nın çarlığı elinde tutması yönünde verdiği tavsiyeler üzerine *Bīlmāyżār inī, ti, unan başqa nisīk batşalık itrgū!* cümlesiyle, kendinden başka kimsenin çarlığı nasıl yönetmek gerektiğini bilmediğini söyler. Burada {-(X)rgA} eki, *nisīk* soru kelimesi ile birlikte gerekliliğin sorusunu

oluşturmuştur. Onun bu övünmelerinden sonra ise Ravşana, gülerek önce tahtını almasını önermektedir.

- 4) *Ul hinî ũyrätä bulır. ũşũlay sabıp yũrũmähän, batşalıqtı qulda tũtũp bulmay, tiyũwũũr. —Bũlmäyzär inî, ti, unan başqa nisî batsalık itũrgä! — tip Tihran gũrur qaykayzı. Rawşana küũp yũbärzî. —Täwzä täxũũdî qaytarıp al, şunan äũĭĭ hüzzärũdî äytũhũ. Kũmgũũr, bışıldap qına...*
(BR, 197) (O seni öğretir. Böyle acele etmezsen, çarlığı elinde tutamazsın, demek istiyordur. — Ondan başka nasıl çarlık yapmalı bilmiyorlardı, diye Tihran gururlandı. Ravşana güldü. — Önce tahtını tekrar al, sonra her zamanki sözlerini söylersin. Birilerine, fısıldayarak...)

{-(X)rgA} ekinin ifade ettiği gereklilik, şimdiye veya geleceğe yönelik bir gerekliliktir. Konuşucu içinde bulunduğu zaman diliminde veya gelecekte bir iş, oluş ya da hareketin gerekliliğine işaret etmektedir. {-(X)rgA} *inî* yapısı ise, geçmişe yönelik bir gerekliliğe işaret eder. Burada vurgulanan gereklilik geçmişe yönelik bir gereklilik olduğu için, konuşucu geçmişte gerçekleşip artık bitmiş olan bir olay veya durum üzerine kendi yorumunu ifade etmektedir. 5. metinde böyle bir kullanım görmek mümkündür. Alik ve Marat arasındaki arkadaşlık ilişkisinden bahsedilmektedir. Alik’a diline sahip olamadığı için üzücü ve kırııcı konuşmak gerektiği ifade edildikten sonra bunun için fırsat olmadığından da yakınılmaktadır. Burada Alik’a kırııcı konuşma işinin gerekliliği geçmişe yönelik bir gerekliliktir. Artık olay bitmiş konuşma gerçekleşmemiştir; ancak, konuşucu ya da anlatıcı bu yöndeki yorumunu ifade etmektedir.

- 5) *ũũ sitkä taypılmaşqa. Tũũnä baş bula almağan Alikqa la üsũşũsũ hüiz äytũrgä inî lä bit, fũrsatı qayza? Xäyũr, uĭa äyttũ ni zä, äytmänũ ni. Bũr sinũfta uqıp, bũr partala ikî yıl yänäş ultırıp, mäktäptũ qatar tamamlahalar za, duşlaşa almanı ular. Alikũy atahı mũnän Marattũy üsähũ bũrgä ũşläw*

arqahında ğına arala äzmİ-küpmİ yaqınlıq buldı, azaq ul da ünütülür sikkä yİttİ. (ÜY, 293) “Evet, dışarıya uzaklaşmamak için. Diline sahip çıkamayan Alik’a da acılı, üzücü konusmalıydı da fırsat nerede? Bununla birlikte ona söylesen ne söylemesen ne. Aynı sınıfta okuyup, iki yıl aynı sırada yan yana oturup, okulu birlikte tamamlasalar da onlar dost olmadılar. Ancak Alik’ın babasıyla Marat’ın annesinin birlikte çalışması yüzünden az çok bir yakınlık oldu, sonra o da unutulup gitti.”

6.- 7. metinlerde ise, $\{-(X)rgA\}$ *inİ* yapısıyla işaretlenen biraz daha farklı bir durumdur. Bu örneklerde eserlerin kahramanları tarafından geçmişte bir zamanda düşünülen gereklilik ifadesini bugün anlatırken onun bu düşüncesine gönderimde bulunarak konuşucunun gelecek için öngördüğü bir gerekliliğe işaret edilmektedir. Bu tarz kullanımda, konuşucu ya da anlatıcının geçmişteki herhangi bir iş, oluş ya da hareket üzerindeki gereklilik düşüncesine işaret söz konusudur. Dolayısıyla konuşucu ya da anlatıcının düşüncesine işaret edildiği için, hareketin gerçekleşip, gerçekleşmediği bilinmemektedir. 6. metinde, eser kahramanı Hammat’ın geçmişteki bazı düşünce ve planlarına işaret edilmektedir. Hammat, hızla Akları yenmek ve köye okullar açtırmak gerektiğini ayrıca akıllı ve hızlı bir genç olan yanındaki çocuğu okutması gerektiğini düşünmektedir. Onun geçmiş zamanda gerçekleşmiş olan bu düşüncesini yazar, okuyucuya $\{-(X)rgA\}$ *inİ* yapısıyla aktarmakta ve böylece kahramanın geçmişteki gereklilik düşüncesine işaret etmektedir. 7. metinde de bu tarz bir kullanım söz konusudur. Eser kahramanı Yimiş’in Ehmezulla Molla’nın öğretmenlik yapan oğlunu gidip görmek gerektiği düşüncesine $\{-(X)rgA\}$ *inİ* yapısıyla işaret edilmiştir. Bu da geçmiş zamanda Yimiş tarafından düşünülmüş bir gerekliliktir.

6) «Şäp malay. Molodets yİğİ bulasaq!— tip, qıwanıp qaldı Xammat. — Tik

bına yähätİräk aqtarızı yİğİp bütürgä lä awılğa yağısa bİlİm birä türgän

mäktäp asturıp yİğİrgä inİ.. Uqutırğa inİ üşü malayızı... Atahı şikİlİ

bıläk küsünä tayanıp qına tügıl, ä aql küsünä lä tayanıp yäşäy alhın inı ul...» (Uİ, 24) “ ‘Hızlı çocuk. İyi bir genç olacak! diye sevindi Hammat. — Ancak işte hızla Akları yenmeli ve köye yeni bilim veren okullar açtırmalıydı. Bu çocuğu okutmalıydı... Babası gibi sadece bilek gücüne dayanarak değil, akıl gücüne de dayanarak yaşasındı...”

- 7) *Üşü yıgılıwzan Yımıştıñ äsähı bik üzaq tüşüktä xäräkäthız yatıp, ızalanıp barıp üldı. Ä bına Äxmäzulla mulla haman yäşäy... Unıñ ulı balalar uqıta... Bılhän inı, nimä üyrätä ikän ul... Şul uqıtıwsını... **barıp kürıgä inı**.. Qatındar botinkahı kışgän uqıtıwsını...— tip uylanıp yattı Yımış. Unan, haw kışıläy itıp: «Barayım älı.. mäktäpkä... irtägä ük... Küräyım älı...» tigän qarargä kildı.* (Uİ, 257) “Bu yığılıştan sonra, Yimiş’in annesi uzun bir süre yatakta hareketsiz yatıp, ıstırap çekerek öldü. Ehmezulla Molla da hâlâ yaşıyor... Onun oğlu, çocukları okutuyor... Bilseydin, ne öğretiyor acaba... Bu öğretmeni... gidip görmeliydi... Kadın potini giyen öğretmeni, diye düşündü Yimiş. Sonra, sağlam kişi gibi yapıp: ‘Gideyim, okula... sabah... göreyim hele’ diye karar aldı.”

4.4. {-(X)rgA} *tura kil-*

4.4.1. Kullanım

Herhangi bir iş, oluş ya da hareketin mutlaka gerçekleştirilmek zorunda olduğu ifadesi Başkurt Türkçesinde {-(X)rgA} *tura kil-* yapısı ile de ifade edilebilmektedir. Bu yapı, {-(X)rgA} mastar ekinden sonra, *tura* “uygun, gereken, zaruri” kelimesinin kullanılması ve ardından *kil-* fiilinin herhangi bir fiil çekim eki olarak çekime girmesi ile gerçekleşir. Yapının olumsuzluk ya da soru şekli, *kil-* fiilinden sonra gelen çekim ekinin alacağı olumsuzluk ya da soru ekleri ile gerçekleşir. Yapının gereklilik işlevine Zeynullin değinmiştir (Zeynullin 2002: 283).

Yapıyı aşağıdaki gibi formülleştirmek mümkündür.

Fiil + {-(X)rgA} *tura kil-* {-(y)AsAk/ -GAn / - GAynI / -A, -y}

4.4.2. İşlevler

4.4.2.1. Mecburiyet, Zorunluluk

{-(X)rgA} *tura kil-* yapısının gereklilik anlamı *tura* kelimesinin gerekli, zaruri gibi anlamlarından türemiş olmalıdır. {-(X)rgA} mastar eki zaten diğer gereklilik ifadeleyici yapılarda da kullanılan, hatta düşme ve bulaşma sonucu tek başına bile Başkurt Türkçesinde gerekliliği ifade eden bir ektir. Dolayısıyla, {-(X)rgA} mastar eki ve ardından *tura* kelimesi gayet doğal bir şekilde, semantik bir beraberlikle Başkurt Türkçesinde zorunluluk anlamını ifade eden yollardan biri olmuştur. Bu anlam çerçevesine *kil-* fiili de katılmış ve bu fiille birlikte yapı, değişik zamanlarda gerekliliği ifade edebilmeyi sağlamıştır. Bu yapı ile işaretlenen anlam gereklilikten biraz daha öte bir zorunluluk, mecburiyet anlamıdır. Konuşucu, ifade edilen söz konusu iş, oluş ya da hareketi gerekliliğin ötesinde bir zorunluluk, mecburiyet olduğuna işaret etmektedir.

{-(X)rgA} *tura kil-* yapısı, {-(X)r}, {-A/ -y}, {-DX/-nX/-zX}, {-(y)AsAk}, {-GAynI } gibi iş, oluş ya da hareketi değişik zamanlara yerleştiren fiil çekim ekleri ile çekime girerek konuşucu tarafından zaruri görülen işin, hangi zaman diliminde yapılması ya da yapılmaması gerekliliğine işaret etmektedir.

Aşağıdaki 1. metinde, Kolçak ordusunun birlik komutanı general İllirs Usov karargahta oturduğu sırada, emrini dinlemeyip geç kalan tugay komutanı Murtazin'e iyi bir ders vermeye niyetlenmiş, ancak komutan gelmemiştir. Bunun üzerine birlik komutanı Usov, Murtazin deyip övdükleri bu adama, orduyu, savaş yeminini, rütbeyi, yasayı tanımayan bu adama haddinin bildirilmesi gerekliliğini düşünmüş ve

onun bu düşüncesi *Armiyanı la ustavtı, xärbi anttı häm dərğänİ lä tanımağan bil anarxistı urınına ultırtırğa tura kilİr* cümlesiyle ifadesini bulmuştur. Usov'un düşüncesini ifade eden bu cümlede, gereklilik anlamı {-(X)rgA} *tura kil-* yapısı ile ifade edilmiş ve {-(X)r} fiil çekim eki ile belirsiz gelecek zaman yapısında çekimlenmiştir. 2. metinde de yine {-(X)rgA} *tura kil-* yapısı {-(X)r} fiil çekim eki ile çekimlenmiştir. Doktor, hanımına Ak Polonyalıların neden Gornostaypol'u bırakmadığını, *Unan da qıwılıp sıqhañ Kiyevtı la qaldırırğa tura kilİr, tip qurqa bit ul!* cümlesiyle açıklamaya çalışmakta ve cümlesinde, Polonyalıların Gornostaypol'u bıraktıkları taktirde Kiyev'i de bırakmaları gerekeceğinden korktuklarını ifade ederek, bu gereklilik düşüncesini {-(X)rgA} *tura kilİr* yapısıyla ifade etmektedir.

- 1) *Kolçak armiyahınıñ korpus komandırı gıneral Ellers-Usov bil vaqıt ştabta tıpkı bülmälä ultıra inİ. Bütähİn dä kürİp, işİİp türzı. Ul prikazın hanlamayınsa huñlap kilgän üsün kombrigka habaq birİrgä niyätlägäynİ tik kilİp sıqmanı. Mırtazın da Mırtazın tızär inİ, bına üşü ikän! Armiyanı la ustavtı, xärbi anttı häm dərğänİ lä tanımağan bil anarxistı urınına ultırtırğa tura kilİr. (UYT, 17) “Kolçak ordusunun birlik komutanı general İllirs-Usov, bu vakitte karargahta iç odada oturuyordu. Hepsini de görüp duydu. O, emrini saymayıp geç geldiği için, tugay komutanına ders vermeye niyetlenmişti; ancak, gelmedi. Murtazin de Murtazin diyorlardı, işte buymuş! Hem orduyu yasayı, savaş yeminini, hem de rütbeyi tanımayan bu anarşiste haddini bildirmek lazım”*

- 2) *Niğä xıyal gına bulhın, qäzİrlİkäyİm?! Bıl bit tap şul ısınbarlıq ta baha, qäzİrlİm! — tip, qatınına añlata almawına büşünİp kitä vraç.— Yäşäw şul tap şunday batırlıqtan, maturlıqtan, üz-üzİİdİ ayamay küräşİwzän tıra la bit ul! Här xäldä huğışta ul şulay. Bına bit, üzİİ kürİp tırahıñ,*

*bǝzzǝkǝlǝr xǝzǝr Aq Polyaktarǝ qalay qısqı aldılar! Aq Polyaktar ni ǝsǝn
bınawı Gornostaypol tigǝn bǝr qǝhǝrlǝ uringa sat yǝbǝǝp yata tihǝn?
Unan da qıwılp sıqhanı Kiyevtı la **qaldırırǝ tura kilǝ**, tip qurqa bit ul!
Bǝzzǝkǝlǝr zǝ bını yaqǝı anlay. Şunıǝ ǝsǝn qan qǝyǝşlı huǝıǝtar bara.
(Uİ, 250) “Neden sadece hayal olsun, hayatım! Bu, tam bir gerçek,
canım! diye hanımına anlatamadığına ǝzǝlǝyor doktor. — Hayat bǝyle
kahramanlıktan, gǝzellikten kendini esirgemedен savaşımdan ibaret!
Herhalde savaşta da bǝyle. İşte kendin gǝrǝyorsun, bizimkiler şimdi Ak
Polonyalıları nasıl da sıkıştırdılar! Ak Polonyalıları niçin bu Gornostaypol
denen sıkıntılı yere yapışıyor dersin? Oradan da kovulursa, Kiyev’i de
birakmak lazım gelir, diye korkuyor. Bizimkiler de bunu iyi anlıyor.
Bunun için kanlı savaşlar oluyor.”*

3. örnekte ise, {-(X)rgA} *tura kil-* yapısı, {-A/-y} fiil çekim eki ile çekimlenmiş ve hareketin sürekli olarak yapılması gerekliliǝi vurgulanmıştır. Eser kahramanı, bir yandan gündüzleri işte çalışırken, diğەر yandan geceleri kendini yetiştirmeye, okumaya çalışmaktadır. Bu şartlar altında ifade ettiǝi, *Kǝndǝz iş, ǝ kistǝrǝn küp uqırǝ tura kilǝ* cümlesiyle gündüzleri iş olduǝunu; ancak geceleri çalışmak zorunda olduǝunu ifade etmektedir. Bu zorunlu hareket daima, her akşam olmak üzere süreklilik arz etmekte, bu yüzden de zorunluluk ifadesi {-A/-y} fiil çekim eki ile işaretlenmektedir.

3) —*Kǝndǝz iş, ǝ kistǝrǝn küp **uqırǝ tura kilǝ**. Üzǝn bǝlǝhǝn mǝktǝp kürgǝn
kǝşǝ tügǝl min. Üzallı uqıw mǝnǝn gǝnǝ, ǝ uqıyı, bǝlǝhǝ nǝmǝlǝrzǝn igǝ-
sigǝ yuq. Şunday qızıqlı hǝm kǝrǝklǝ bǝlǝn daryahu asılǝan bit bǝzzǝn
alda. Şul daryanan, tamsılǝp qına bulha la, minǝn dǝ işkǝ kilǝ. İxx, ǝzǝrǝk
yǝşǝrǝk bulham, Bayrasım mǝnǝn bǝr partala ultırıp, bǝtǝhǝn qaytarǝan
başlarǝa his tǝ gǝrlǝnmǝş inǝn min... (ZB, 375) “Gündüz iş (var), ama*

akşamları okumak lazım. Sen biliyorsun, ben mektep görmüş kişi değilim. Kendin okuyarak, okunacak bilinecek şeylerin haddi hesabı yok. Böyle ilginç ve gerekli bilim denizi açılmış bizim önümüzde. Bu denizden damla damla da olsa, benim de içesim geliyor. Ehh, azcık daha genç olsam, Bayras'ım ile bir sırada oturup hepsine yeniden başlamaya hiç gücenmezdim.”

{-(X)rgA} *tura kil-* yapısı, {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki ile birlikte kullanıldığında, konuşucu ya da anlatıcı konuşma anında, geçmişte bir zamanda herhangi bir iş, oluş ya da hareketin yapmak zorunda kalındığına işaret etmektedir. Bu zorunluluk geçmişte oluşmuş ve zorunluluktan dolayı gerçekleşmiş bir hareketi ifade eder. Aşağıdaki 4. metinde Başkurt alayının, Kızıllara katıldıkları ilk günde Ak Kazaklara karşı savaşa girmek mecburiyetinde kalmaları, {-(X)rgA} *tura kildĭ* yapısı ile ifade edilmiştir. 5. metinde de yine böyle, eser kahramanın karşısındakine her şeyi etraflıca anlatmak mecburiyetinde kaldığı, {-(X)rgA} *tura kildĭ* yapısı ile işaretlenerek ifade edilmiştir.

- 4) *Başqurt polkına Qızıldarğa quşılıwızın täwgĭ küñündä ük Aq Kazaktarğa qarşı huğısqā inĭrgä tura kildĭ Musa bürsüla inĭ polk küptän tügĭ ğñä üyüştürüldü, älĭgä utqa kĭrgändärĭ yuq. Üyatqa kaldırıp quymahalar.* (UYT, 29) “Baskurt alayı, Kızıllara katılmalarının ilk gününde Ak Kazaklara karşı savaşa girmek mecburiyetinde kaldılar. Musa endişeleniyordu alay yeni kuruldu, şimdiye kadar ateşe girmişlikleri yok. Utandırmazlar.”

- 5) *Qaytıp qatınğa äytkäynĭm, ğawġalanı la kittĭ. Qala qızzarı mñän tiptĭrĭrgä uylanıymı, ti. ĭrgämdän bĭr azım sitkä yĭbärmäyĭm, hinän başqa la kĭĭ bütmäğändĭr älĭ, ti. Qara nazan bit indĭ ul, ni ĩläyhĭĭ... ĩtĭñ nizä bulıwın bäynä-bäynä hüyläp birĭrgä tura kildĭ Üyüñdä lä, sülanıñda la,*

xatta azbarza la elektr ğına yanıp tūrūr, üzñiñgä in yaqtı lampoçkalar quyıp yñärirmñ, tip tä yñärgäynñ, yümşarız tıǵı. Tik haman hüzn birmäy mataşa. (NM, 476) “Dönüp kadına söylemiştim, bağırıp çağırdı. Şehir kızlarıyla keyif çatmayı düşündün mü, der. Yanımdan bir adım dışarı göndermiyorum, senden başka kimse kalmamış, diyor. Kara cahil o, ne yapıyorsun... İşin ne olduğunu etraflıca söylemek mecburiyetinde kaldı. Evinde de kilerinde de hatta ambarda da elektrik yanar, kendimize en parlak lambalar koyarım, deyip koymuştum, o yumuşadı. Ancak hâlâ sözünü vermemeye çalışıyor.”

Aşağıdaki 6. ve 7. metinlerde ise $\{-(X)rgA\}$ *tura kil-* yapısı gelecek zaman eki $\{-(y)AsAk\}$ ile birlikte kullanılmıştır. Bu kullanım iş, oluş ya da hareketin gelecekte mutlak surette, mecburi olarak yapılması zorunluluğuna işaret eder. 6. metinde eser kahramanı, Uyıldan’ın içine kuşku salmak için söylediği cümlelerinde, bahsi geçen kişinin cimri olduğunu söyleyerek, o kişinin validen izin alıp geldiği taktirde, ona bir yerlerden toprak vermek zorunda kalacaklarını ifade etmiş ve bu ifadesinde $\{-(X)rgA\}$ *tura kiläsäk* yapısını kullanmıştır. Burada geleceğe yönelik bir zorunluluk söz konusudur. 7. metinde de yine böyle bir durum vardır. Burada da $\{-(X)rgA\}$ *tura kiläsäk* yapısı, geleceğe yönelik bir zorunluluğa işaret eder.

- 6) *Uyıldanga ul işññ nizä tūrūwın tıññdūrıp birzı. —Nürüş buyına yaqın yulatmayıq. Bik näfsññ, bñxil kışı. — tip starşınanıñ küñññä üyütqı halıp tūrzu la:— Gubernator tiklñ gubernator xäzrättärññän rñxsät alıp kilgäs, älbittä, uğa qayzandır urın bñlñ birñgä tura kiläsäk. Qayzanıraq uñaylı bulır, uylaşayıq, — tip hüznñ tamamlanı.* (NM, 236)
- “Uyıldan’a o işin nerede durduğunu açıkladı. — Nuruş kenarının yakınına yönelmeyelim. Çok aç gözlü, cimri biri, deyip başçavuşun gönlüne kuşku saldı ve: — Vali kadar vali hazretlerinden izin alıp gelince elbette ona bir yerlerden yer vermek gerekecek. Nereden uygun olur, düşünelim, diye sözünü tamamladı.”

- 7) *Kombrig kartanı yäyŋp haldı la barmağı mñän tñrttı: — Kazak korpusınıñ tñp küstärİ bına ũşında — Berezovka awılında tura. Berezovka bınan illİ saqrım. Eskadronğa urabıraq ütİrgä tura kiläsäk, Timäk, altmıŋ yñmıŋ saqrım, tigän hüž. Komandirzar şunda uq tñşındı hüž zur häm aşığıs operatsiya turahında bara.* (UYT, 45) “Tugay komutanı haritayı yaydı ve parmağıyla vurdu: — Kazak bölgesinin asıl güçleri işte burada — Berezovka köyünde. Berezovka buradan elli sakrım. Süvari bölüğünün yanından geçmek gerekecek. Demek, altmış yetmiş sakrım denen laf. Kumandanlar bu anda düşündü, konu ağır ve acele operasyon hakkında.”

Bu şekilde {-(X)rgA} *tura kil-* yapısı Başkurt Türkçesinde kullanılan fiil çekim ekleri ile bir arada kullanılarak zorunluluğun, şimdi, gelecek ya da geçmişe yöneldiğini veya şarta bağlandığı ifade etmektedir. Aşağıdaki 8.-11. metinlerde {-(X)rgA} *tura kil-* yapısının {(X)r} *inİ* yapısı ile ve {-GAynI}, {-hA} fiil çekim ekleri ile birlikte kullanımına örnekler verilmiştir.

- 8) *Yurmatı uqtarı! — tip ah ittİ Barsa. —Nimä ikänñ min dä bññr inñ, aqlatıp birhägİz! — tinİ Almuŋ, şulay za hürättİñ mägänähñ tüyümları häm yñzñ qarayzı. — Hüž ilän äytİp birhälär ni bulğan! — tip mäktüb yñbärİwsİlärgä däğwä bñdİrİzİ. —Bınday mäktübtär tik ũşulay yazıla. Ŭluğ xan ũñütüp qına turalır, — tip dawam ittİ Yulaman. — Bınıñ mägänähİ täränİräk tä, kiñäräk tä. Hüž! Ŭşında tñşırİlgändİ äytİp birİw ũşın küpmİ hüž ya zırga tura kilİ inİ* (BR, 404) “Yurmatı okları! diye ah etti Barsa. — Ne olduğunu ben de bilirdim, anlatıverseniz! dedi Almuŋ, yine resmin manasını anladı ve yüzü karardı. — Sözle söyleyiverseler ne olmuş! diye mektup gönderenlere şikayet etti. — Bu gibi mektuplar sadece böyle yazılır. Yüce han unutmuş herhâlde, diye devam etti

Yulaman. — Bunun anlamı daha derin ve geniş. Söz! Burada indirildiğini söylemek için çok söz yazmak gerekirdi.”

- 9) *Bındağular iştärinä kilp, kütirilp qarağanda, kŷiŷ tüşälgän yuldı iki yaqlap yänhaqsılar tışılp başqaynı indİ. Uŷ quldarında — ŷŷün hŷngŷlär, hul quldarında — yŷŷ qalqandar. —Bılar bit bŷŷŷ yŷŷ qalqandarı mŷän qŷyaş nurzarın sağıldırıp huqırayttı. Ūşŷndayŷı miŷä tİğİndä şahinşah harayında kürİrgä tura kilgäynİ — tip bışıldanı Ğŷsam Äsfändiyärgä. —İİ aptıratılardı! — tip baş qaqtı Äsfändiyär. (BR, 229)*
- “Buradakiler akıllarına geldiklerine göre, keçe döşenmiş yolu iki yandan can bekçileri dizilmiş. Sağ kollarında, uzun süngüler, sol kollarında bakır kalkanlar. — Bunlar bakır kalkanlarıyla güneş ışıklarını püskürtüp bizim gözlerimizi kamaştırdı. Böylelerini benim orada şahinşahın sarayında görmem gerekiyordu, diye fısıldadı Gusam, Esfendiye’r’e. — Evet, şaşırttılar, diye başını salladı Esfendiye’r.”

- 10) *Aldan hüyläşİlgänlİktän, Musa Mürtazındı Bıkin yağımlı qarşılardı. — Bİrİnsİ tapqır ŷsraşİrgä tura kilhü lä, hİŷŷİŷ xaqta bik yış işİİrgä tura kilä. «Başqŷrtŷstan häm Başqŷrt ğäskärŷärİ grajdandar hugışında» tigän kitabıĝıŷŷı la qızıqhınp uqıp sıqtım, — tip, VKP(b) Başqŷrtŷstan ŷlkä komitetınuŷ bİrİnsİ sekretarı Bıkin duşarsa kürİŷİİ. Unuŷ tanawı täŷğälİndä ğİnä qaldırılğan sŷm qara mıyıĝına häm artqa taralğan quyı säsİnä häm qara yŷŷŷnä İĝtibar itİp: «Bulaşev xaqı. Yähüt bulha la, yaqşı kİşİ kürİnä», — tip uylanı Mürtazın. (MB, 231)*
- “Önceden konuşulduğundan dolayı Musa Murtazin’i Bıkin iyi karşıladı. — İlk defa görüşmek gerekse de sizin hakkınızda çok fazla şey duymak lazım. ‘Başkurdistan ve Başkurt askerleri vatandaş savaşında’ adlı kitabınızı ilgiyle okudum, deyip VKP(b) Başkurdistan ŷlke komitesinin birinci

sekreteri Bıkin dostça görüştü. Onun burnunun önündeki kapkara bıyığına, arkaya taranmış gür saçlarına ve kara yüzüne dikkat edip, ‘Bulaşev haklı, Yahudi de olsa iyi biri gibi görünüyor’ diye düşündü Murtazin.”

- 11) *Sälimä unı ayırata säyir bñ tüygü mñän yarata: uğa başqalarzan bñ ni mñän dä tip äytirlik ayırılmağan, yıwantırırtaq urta buylı, qalın qara qaşlı, kiñ, tñkä mañlaylı, aqıllı qaraşlı bul yabay yğñ dünyala tiññ bulmağan matur bulıp kürñä. Ul uğa hūqlanıp bütä almay. Ni gñä qılanha la, ni gñä hūylähä lä, Xämit uğa gäjäp hūykümlü bulıp kürñä. Unıñ här vaqıt Xämitkä qarap, unı kürñp kñä turgühü, ul bulğan urında bulğıhı, ul hulağan hawanı hulağıhı kilä. Ä indİ ällä nizä bñ unıñ mñän bñrikİ awız hüz hūyläşñgä tura kilhü lä, unıñ şatlıgıñıñ igİ-sigİ bulmay.*
- (Uİ, 278) “Selime onu ayrıca, garip bir duygu ile seviyor: Başkalarından çok fazla farklı olmayan, biraz şişman, orta boylu, sık karakaşlı, geniş, dik alınlı, akıllı bakışlı bu genç, ona dünyada eşi olmayan bir güzel gibi görünüyor. O ona hayranlığını engelleyemiyor. Ne yaparsa, ne söylerse Hemit ona son derece sempatik görünüyor. O her an Hemit’e bakıp, görmek; onun olduğu yerde olmak; onun soluduğu havayı solumak istiyor. Ama artık onunla bir iki ağız laf konusmaya mecbur olsa da onun mutluluğunun hesabı yok.”

4.5. {-mAk} *käräk*

4.5.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinde gereklilik ifade etmek üzere kullanılan {-mAk} *käräk* kuruluşu, herhangi bir şahıs eki ile çekime girmeden kullanılmaktadır. Şahıs eklerini almadığı için bu yapı, daha çok genel geçer hükümleri ifade etmek için, genellikle de

soru cümlelerinde kullanılır (Zeynullin 2002: 281; Yuldaşev 1981: 267). Bu durumda {-mAk} *käräk* kuruluşu, *ni* “ne, hangi”, *nisĭk* “nasıl”, *qalay* “hangi” vb. gibi birtakım soru kelimeleri ile birlikte kullanılarak, yapılacak iş, oluş ya da hareketin nasıl, ne şekilde yapılması gerekliliğini sormak üzere, soru cümleleri içerisinde yer almaktadır.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Başkurt Türkçesinde {-mAk} *käräk* kuruluşunun olumsuzluk şekli, {-mAk} isim-fiilinden önce olumsuzluk eki {-mA-} nın kullanılması suretiyle yapılmaktadır. Olumsuzluk şekli ile, konuşucu ya da anlatıcı hareketin yapılmaması gerekliliğine işaret eder: *almamaq käräk* “almamak gerek”, *bĭlmämäk käräk* “bilmemek gerek”, *yazmamaq käräk* “yazmamak gerek”.

4.5.2. İşlevler

4.5.2.1. Gereklilik

{-mAk} *käräk* yapısı yukarıda belirtildiği üzere, soru cümlelerinde gerekliliğin ne yönde olacağını sormak için kullanılmaktadır. Aşağıdaki 1. metinde, eser kahramanı Uyıldan, Hacı’ya giderken yolda aldığı haberle ilgili bazı şeyler düşünmektedir. Bu düşünceler içinde Uyıldan, bir yandan haberin doğru olmama durumunda bu dedikoduyu yayan kişiye neler yapacağını planlarken, diğer yandan haberin doğru olması hâlinde ne yapacağını bilememekte ama böyle bir durumda da sessiz kalmak istemektedir. Bütün bu mülahazalardan sonra Uyıldan, *Bĭr katorjan bisäñdĭ quynıñdan tigĭläy tartıp alhın da, nisĭk tüzĭp tırmaq käräk bıǵa?* cümlesiyle yaşadığı bu durum içerisinde buna nasıl sabredilebileceğini kendi kendine

sormaktadır. O, bu sorusunu {-mAk} *käräk* yapısıyla işaretleyerek ifade etmiştir.

Yapı bu cümlede *nisĭk* soru kelimesiyle birlikte anlam kazanmaktadır.

- 1) *Xaĭğa barıp yĭkäsĭ, ällä nämälär uylap büttü ul. Ägär bul xəbär düşüş bulmaha, tġĭ lästit taratqan kġġnĭ bĭr xälgä tŭŋkätäsäk, bigĭräk külä başlanılar. Ägär düşüş hüž bulha... Ul saqta ni ĩsläyäsägŋ anıq qına bĭlmäy Uyıldan, ämmä bınday ĩštĭ ündäşmäy gŋä ütärĭp yĭbärä halıġı yuq. Bĭr katorjan bisäŋdĭ quynıŋdan tigĭläy tartıp alhun da, nisĭk tüzġp türmaq käräk bġa?* (NM, 312) “Hacı’ya gidinceye kadar neler düşündü o. Eğer bu haber doğru değilse, o dedikoduyu yayan kişiyi bir hâle sokacak, çoğu gülmeye başladılar. Eğer doğruysa... O zaman ne yapacağını açıkçası bilmiyor Uyıldan, ama böyle bir işi ses çıkarmadan geçirmek istemiyor. Bir kürek mahkûmu hanımını öyle çekip alsın da, buna nasıl sabretmek gerek?”

Aşağıdaki 2. metinde ise, eser kahramanı kendi kendine düşünmekte ve bu esnada da bazı çıkarımlara varırken bir yandan bazı şeyleri de sorgulamaktadır. Kendi tarafındakileri inandırdığını düşünen kahraman, diğerlerini nasıl inandırmak gerekliliğini sormakta ve bu sorusunu {-mAk} *käräk* yapısıyla ifade etmektedir. *nisĭk* soru kelimesi yine bu cümlede de yapıya eşlik etmek suretiyle soru anlamı kazandırmaktadır.

- 2) *Üzŋŋĭlärzĭ şulay ışandırzı şikĭlĭ. Tik başqalarzıŋ ünŋn nisĭk tıqmaq käräk? Yĭmähä, tar ġına bilämäŋdän bĭr azım sitkä kitä almağan xäldä? Bĭlgänĭ lä, bĭlmägänĭ lä bĭr nämänĭ tıqıy: künbayışqa!.. Bŭrŋŋŭlar şulay vasıyat itkän!.. Xatta yaŋınan mänġĭĭk xäräkät bildähĭ— satraşqa, unıŋ küktägĭ hŭrätĭ bulğan satraş yŭndüzŋna tabınıwsılar barlıkqa kildĭ.* (BR, 278) “Kendininkileri böyle inandırdı gibi. Fakat, diğerlerinin sesini

nasıl kesmek gerek? Üstelik, daracık mülkiyetinden bir adım dışarıya gidemez durumda? Bileni de bilmeyeni de aynı şeyi söylüyor: Batıya! Eskiler böyle vasiyet etmiş! Hatta yeniden sonsuzluk hareket işareti, haça, onun gökteki sureti olan haç yıldızına tapanlar ortaya çıktı.”

Aşağıdaki 3. metinde, {-mAk} *käräk* yapısı *qalay* soru kelimesi ile birlikte aynı cümlede yer alarak, hareketin nasıl yapılması gerekliliği sorusunu sormak için kullanılmıştır. Eser kahramanı İştugan, hasta durumda olan, hatta ölecek gibi olan kişi hakkında yaptığı yorumda, ondan nasıl saklamak gerektiğini sormaktadır.

- 3) «*Isındı hıyläymİ ikän bıl ağayım? Awırıw za bit indİ, ülİm şikİllİ ük, tıwmıştan kışİñİñ mañlayına yazılıp quylğan. Şulay bulğas, unan qalay haqlanmaq käräk?!*» — *İştugan mikrobotar xaqındağı hüzzän tağı äylänä tiräläğİ türmüşqa küstİ.* (ZB, 24) “ ‘Bu ağabey gerçeği mi söylüyor? Hasta da şimdi, ölecek gibi, kişinin alnına doğuştan yazılmış. Böyle olunca, ondan nasıl saklanmak gerek?’ İştugan mikroplar hakkındaki sözden de etraftaki hayata geçti.”

Aşağıdaki 4.-6. metinlerde de {-mAk} *käräk* kuruluşunun bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

- 4) *Musa saq külp yİbärmänİ: bında huğış, qıyralış, ä bıl säyİr poruçik balalar şüğİlünä qağılgandı hıraşıp mataşa. Tapqan vaqıt! Bında tupaşlıq, växşilİk, ä äkiät dünyahı — müğjizä, tulsım häm güzällİk. Nisİk itİ binawında, üz ilİñdän yİİ diñgİz, yİİ taw aryağındağı sit-yat yİrzä, awız tultırıp äkiät hıyläp ultırmaq käräk? Täwzä ul baş tartırğa säbäp äzlänİ.* (MB, 34) “Musa hemen gülmedi: Burada savaş, felaket, ama bu garip subay çocukların işini gücünü ilgileneni sormaya çalışıyor. Bulduğu zaman! Burada kabalık, vahşilik, ama masal dünyası, mucize, sihir ve

güzellik. Nasıl yapıp burada, kendi ülkesinden yedi deniz, yedi dağ diyarındaki yabancı yerde, ağza geleni söyleyip masal anlatmak gerek?”

- 5) *Yarar, yarar, qūzağı, bürsülma. Ūşūnda ğına ultırıp tūrürmün,— tip yawap birzī Bibisara abıstay. Qunaaq ūyūnā sıqmanı. Ūşūnda, aş ūyūndā, ayaq būklāp tūrgā mñāp ultırzı. Uğa, ūzłūkhūz tātıldāp tūrūrğa yaratqan kışığā, qunaaq ūyūndā yapa-yañğız **ni ñlāp ulturmaq kārāk.** Bında, ismaham, ul iş mñān mäsğül kışılärzī lā hüzgā tarta ala. (Uİ, 184) “Tamam, tamam, dünür rahatsız olma. Burada otururum, diye cevap verdi Bibisara nine. Misafirhaneye çıkmadı. Orada, yemekhanede ayaklarını bağlayıp, baş köşeye çıkıp oturdu. Ona, aralıksız cıvılamayı seven kişiye, misafirhanede yapayalnız ne yapmak gerek. Burada elbette, o iş ile meşgul kişileri de sorguya çekiyor.”*
- 6) «**Ni** yūrägñ mñān uğa halqın **qaramaq kārāk**», — ti Kinyä. Ūzññ dä küññ tınısladı. Kūzgū zāhār halqındar za, äsñ yıldär zä tūyūlmağan tūşlū. Huñğı kündärzä ul iş buyınsa tirä-yaq awıldarğa sığıp qaytqıanı, Sıtırmandağı üzñ astırışqan mähräsäğä barzı. Undağı uqıwzar yarayhı uq küylänñp alğaynı indñ (K, 337) “Kinye ‘Ona nasıl yürekle soğuk bakmak gerek’ der. Kendi gönlü de sakinleşti. Güzünki öfkeli soğuklar da acı rüzgârlar da hissedilmiyor gibi. Son günlerde o iş için etraftaki köylere gidip geldi. Sıtırman’daki kendi açtırdığı medresede gitti. Oradaki öğrenciler uygun bir şekilde gelişmiş artık.”

4.6. {-(X)w} *käräk*

4.6.1. Kullanım

käräk kiplik kelimesinin isim-fiil eki {-(X)w} almış fiilden sonra getirilmesiyle ortaya çıkan bu yapı, Başkurt Türkçesinde gerekliliği ifade eder. Yapının gereklilik anlamına Zeynullin ve Yuldaşev kısa da olsa değinmişlerdir (Zeynullin 2002: 281; Yuldaşev 1981: 267). {-(X)w} *käräk* yapısı, belirli bir şahsa yönelmeden daha genel bir şekilde üçüncü şahısta kullanılabildiği gibi, kendinden önce yönelme hâli eki almış bir zamirle kullanılarak belirli bir şahsa yönelebilmektedir. Bu durumda yapıyı şu şekilde formüle edebiliriz.

şahıs zamiri+yönelme hâli eki fiil+ {-(X)w} *käräk*

{-(X)w} isim fiil ekinin Başkurt Türkçesindeki değişken şekilleri aşağıdaki gibidir:

1. {-(X)w} eki ünlüyle biten fiillere yardımcı ünlü almadan doğrudan doğruya -w ekini alarak bağlanır: *başlaw* “başlamak”, *oquw* “okumak”, *yürüw* “yürümek”, *qaraw* “bakmak”, *haylaw* “seçmek”.

2. Ünsüzle biten fiillerden sonra ek -ı, -i, -ü, -ü yardımcı fiillerinden birini alarak bağlanır: *alıw* “almak”, *yazıw* “yazmak”, *bılıw* “bilmek”, *barıw* “ulaşmak”, *hürüw* “sürmek”, *türüw* “durmak”, *kütüw* “beklemek”.

Yapı, bu şekilde belirli bir zamire yöneldiğinde, şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibi olmaktadır:

Teklik

1. şh. *miñä yazıw käräk* “yazmalıyım”

2. şh. *hiñä yazıw käräk*

Çokluk

bizgä yazıw käräk

hizgä yazıw käräk

3. şh. *uğa yazıw käräk* *ularğa yazıw käräk*

Teklik

Çokluk

1. şh. *miñä kütüw käräk* “beklemeliyim” *bizgä kütüw käräk*
 2. şh. *hiñä kütüw käräk* *hizgä kütüw käräk*
 3. şh. *uğa kütüw käräk* *ularğa kütüw käräk*

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

{-(X)w} *käräk* kuruluşunun olumsuzu da yapının sonuna *tügıl* olumsuz kiplik kelimesinin getirilmesiyle gerçekleşir. Hareketin olumsuz yönde gerçekleşmesi gerekliliğini vurgular. Şahıslara göre çekimi şu şekildedir:

Teklik

Çokluk

1. şh. *miñä alıw käräk tügıl* “almamalıyım” *bizgä alıw käräk tügıl*
 2. şh. *hiñä alıw käräk tügıl* *hizgä alıw käräk tügıl*
 3. şh. *uğa alıw käräk tügıl* *ularğa alıw käräk tügıl*

Soru Şekli (Hıraw Formahı)

Bu kuruluşun soru şekli ise {-(X)w} *käräk* yapısının ardından {-mX} soru ekinin kullanılmasıyla meydana gelir. Soru şekli ile, konuşucu ya da anlatıcı herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerekliliğini sormaktadır.

Teklik

Çokluk

1. şh. *miñä barıw kärekmı* “almalı mıyım” *bizgä barıw kärekmı*
 2. şh. *hiñä barıw kärekmı* *hizgä barıw kärekmı*

3. şh. *uğa barıw kārākmı̃*

ularğa barıw kārākmı̃

4.6.2. İşlevler

4.6.2.1. Gereklilik

{-(X)w} *kārāk* yapısı Başkurt Türkçesinde gerekliliği ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bu yapı ile konuşucu ya da anlatıcı, önermesinde herhangi bir iş, oluş ya da hareketin yapılması gereğine işaret eder. Aşağıdaki 1. metinde eser kahramanı Arıslan, karşısındaki kişiye dikkatli ve temkinli olması yönünde tavsiyelerde bulunmaktadır. Onun izini takip ederlerse yakalamalarının büyük ihtimal olduğunu söyleyen Arıslan, *Küslü — qurqınıs tügıl, üslınän haqlanıw kārāk* cümlesiyle, güçlü ve korkunç olanlardan değil, öfkeli olandan korunmak gerektiğini vurgulamaktadır. Bu gerekliliği Arıslan, {-(X)w} *kārāk* yapısıyla ifade etmektedir.

- 1) *Unıhı yaqşı... — Arıslan başın ıyıp bırawıq uylanıp tırzı, — Ä min hiñä şunu äytmäksımın... Yanğız yürühän dä, kümäk bulhağız za, abay bul. İzıñdı añdı başlağas, hağalawzarı la ixtimal xäzır. Küslü — qurqınıs tügıl, üslınän haqlanıw kārāk. Timır hawıtıñdı kıyıp yıñı. Küldäk ıñmın, kışığä hızzırmäy gına... Xatta kilın dä bılmähın. (K, 289) “O iyi... — Arıslan başını eğip bir süre düşündü. — Ama ben sana şunu söylemek istiyorum. Yalnız olsan da çok olsanız da ihtiyatlı ol. İzini takip etmeye başlayınca, yakalamaları da ihtimal. Güçlü, korkunç olandan değil, öfkeli olandan korunmak gerek. Demir zırhını giy. Gömleğin içinden kişiye değdirmez.. Hatta gelin de bilmesin.”*

2. metinde Kinye okumanın önemli olduğunu düşünmekte ve bu düşüncesinden yola çıkarak babasının savaşa gittiği zamanlarda Rusça

konuşabilmesinin ne kadar iyi olduğunu ifade etmektedir. Bu düşüncenin ardından da *Xäzır hüyläşır gınä tügıl, yazırwza la uıdı huldı bılır käräk* cümlesiyle, onun yaşadığı dönemde ise sadece konuşmanın değil, aynı zamanda da yazabilmenin de gerekli olduğunu ifade eder. Kinye bu düşüncesini ifade ettiği cümlesinde gereklilik anlamı için $\{-(X)w\}$ *käräk* yapısını kullanmıştır.

- 2) *Bındağı uqırwzın mühimligın Kinyä üzı lä ap-asıq kürä inı. Atahın, poxodtarza yürügän saqta üyränır, Russa hüyläşä alıwı qalay häybät bulıp qala. Xäzır hüyläşır gınä tügıl, yazırwza la uıdı huldı **bılır käräk**. Bıräy yümüş mınän kildırır — Rus pisarzarır, Rus çinovniktarır mınän hüyläşırğa tura kilä. (K,182)* “Burada okumanın mühim olduğunu Kinye de apaçık görüyordu. Babasının savaşa gittiği zamanlarda öğrenip Rusça konuşabilmesi nasıl da iyiydi. Şimdi sadece konuşmayı değil, yazmada da sağı solu bilmek gerek. Bir ihtiyaç oldu mu, Rus sekreterleri, Rus memurları ile konuşmak gerek.”

Aşağıdaki 3. metinde, $\{-(X)w\}$ *käräk* yapısı birinci çokluk zamirine yönelmiştir. Eser kahramanı arkadaşına bazı yazılar göstermekte ve bunun sebebini açıklamaktadır. Bunları arkadaşına doğru işler yapmanın gerektiğini anlatmak için gösterdiğini ifade eden kahraman, *Düşmandır tın alışın aldan bılır türüw käräk bızgä* cümlesiyle, onların düşmanlarının nefes alışını önceden bilmeleri gerekliliğine işaret ederek, arkadaşını uyarmaktadır.

- 3) *Dawam it! Hınä, revolyutsiya haldatına la, ısanmağas, kımğä ısanırğa?! Ä bıl yazırwzarır kürhätırındır säbäbın dırırş aıla: qayhı bır nämälärgä qarata küzırıdı nığıraq asıw yaşlır yarhıwına tayanıp qına tügıl, uylap, yıdı, aılap ır alıp barırğa käräklıktı tağı bır qat tırırındırırır ırırın gınä. Kollektiv xujalıqtar üyırştıra başlaw awıldarza sırnfı qarşılıqtarır tağı la*

kişkiläştirä... Düşmandıñ tın alışın aldan bılıp tırüw kăräk bızgä. (ZB, 376) “Devam et! Sana, inkılap askerlerine de inanmayınca, kime inanmak lazım? Ama bu yazıları göstermenin sebebinin doğru anla: Bazı şeylere göre gözünü sağlam açmak, gençlik öfkesine dayanarak değil, düşünüp, anlayıp iş yapmak gerektiğini bir kat daha düşündürmek için. Kollektif iktisadi kuruluşlar kurmaya başlamak, köylerde sınıfsal zıtlıkları daha da keskinleştiriyor. Düşmanın nefes alışını önceden bilmemiz gerek.”

4. metin de {-(X)w} *kăräk* yapısının gereklilik işlevine örnektir. Metinde kasabadaki tek okulun müdürü Kisiliv hakkında bilgiler verilmektedir. Bu bilgiler verilirken de köylülerin okula ve çocukların okumasına bakış açılarından bahsedilmektedir. Köylülerin bu bakış açısı *ul uqıwzıñ ni kărägı bar, dünya kütüw üsün ayaq-qulın, haw bulıw kăräk* cümlesiyle ifade edilmiş ve onların okumanın ne gereği var, hayat geçirmek için elinin ayağının sağlam olması gerek şeklindeki bakış açısı {-(X)w} *kăräk* yapısı ile işaretlenmiştir.

- 4) *Täw qaraşqa in yabay häm tınıs ıñ kışılı Kiselev poseloktağı bızğan-bır mäktäptıñ, müdirı bulıp ıslay. Mäktäp binahı bäläkäy gına, uqıwsılar hanı la ällä ni küp tügıl. ıssılärzıñ kübılı, ul uqıwzıñ ni kărägı bar, dünya kütüw üsün ayaq-qulın, haw bulıw kăräk, tip qaray häm balahın bıwını qata başlaw mınan zavodqa üyränsık itıp yürütä başlay.* (NM, 338) “İlk görüşte en basit ve sakin işçi Kisiliv, kasabadaki tek okulun müdürü olarak çalışıyor. Okul binası küçük, öğrencilerin sayısı da çok değil. İşçilerin çoğu, o okulun ne gereği var, hayat geçirmek için ayağının elinin sağlam olması gerek, diye bakıyor ve çocuğunu, kuvvetlenmeye başlayınca fabrikaya öğrenci olarak veriyor.”

Aşağıdaki 5. ve 6. metinlerde {-(X)w} *kăräk* yapısı geçmiş zamanda kalmış bir hareketin üzerine, konuşucu ya da anlatıcının bu harekete yönelik gereklilik ifadesini anlatmak için *inıl* ile birlikte kullanımına örnek görmek mümkündür. Burada

da konuşucunun geçmişte düşünülmüş bir gereklilik düşüncesini işaretlemesi söz konusudur. 5. metinde *Uğa bŕ ni zä hŭyläw kārākmäy inĭ* cümlesi ile Yimiş'in geçmişte hiçbir şey söylemenin gerekli olmadığı düşüncesi anlatım esnasında işaretlenmektedir. 6. metinde $\{-(X)w\}$ *kārāk inĭ* yapısının bu tarz işlevini görmek mümkündür.

5) *Üzññ yŕrügñdä qaynağan tüygŭların hŭyläp birŕzäy bŕ gñä hüz zä taba almay tınup qaldı ul. Hŭyŭw şatlığı la, ayırılışw hağışı la unıñ ũsŭn tñ mñän hŭyläp tä, nindäy zä bulha ım mñän aŭlatırılıq ta tüygŭlar tügñ inĭ.. Ä Yimş tŭtüşŭ mñän üzññ tıñhız kışılık bāxññ irkñä inĭp sumğaynı. Uğa bŕ ni zä hŭyläw kārākmäy inĭ Uğa Bayrası ũşında, yanında bulğas, yŕkñ. Dŭnyala Bayras bar. Uğa bŭtän bŕ ni zä kārākmäy. (ZB, 117)* “O yüreğinde kaynayan duygularını söyleyecek hiçbir söz bulamayıp sessiz kaldı. Sevmenin mutluluğu da, ayrılmanın özlemi de onun için bunu dile getirmek de, nasıl olursa olsun işaretle anlatılabilecek duygular değildi. Ama Yimiş, tamamıyla kendisinin eşsiz kişilik özgürlüğüne girmişti. Onun için hiçbir şey söylemek gerekmiyordu. Ona Bayras’ı orada, yanında olsa yeter. Dünyada Bayras var. Ona başka hiçbir şey gerekmiyor.”

6) *İşmırzağa yalınw kārākmäy inĭ indĭ, tik şulay fatixa gına birhñdär. Suqınup kithñ tŭrmähĭ, «grajdanin naçalnik»tarı. Ul tamagın qırıp aldı la, yarhıwın başa almağan at şikñlĭ, tağı la küslŭrāk tawış mñän yırlap yŕbärzĭ. (UYT, 124)* “İşmırza’ya yalvarmak gerekmiyordu artık, ancak şöyle dua etsinler. Zindanı vaftiz edilsin ‘vatandaşların başkan’ları. Yutkundu ve kızgınlığını bastıramayan at gibi, daha da güçlü bir sesle bağırdı.”

7. metinde ise, $\{-(X)w\}$ *käräk* yapısının ifade ettiği gereklilik anlamını geleceğe yöneltmek için *bul-* fiilinin $\{-(y)AsAk\}$ fiil çekim eki ile çekime girmiş şekli bir arada kullanılmıştır. *Şirkätti tūra-bara kümäk xujalıqqa äyländirñw käräk bulasaq* cümlesi ile gelecekte olması gereken bir gerekliliğe işaret edilmektedir.

- 7) *Şirkätti tūra-bara kümäk xujalıqqa äyländirñw käräk bulasaq. İştär qatmarlana ğına bara. Yñmähä, şunday saqta Xammat aġay ƶa yanda tügñ bit äl. Bñ uylahañ, unıñ taġı la yawaplı ĩškä küsñrññwñ qıwanıslı xäl. Tik bına xäzñr İştüġaġa kündälñk ĩštä kähäşsñ bulırƶay kñşñ lä qalmanı tiyñrlñk. Dñrñş, Äxät bar. Ämmä ul dıwamaldıñ üzñnä yñäksñ, kähäşsñ käräk.* (ZB, 184) “Şirketi zamanla genel iktisadi bir duruma getirmek gerekecek. İşler artıyor. Ayrıca, böyle bir zamanda Hammat ağabey de yanında değil. Bir düşünsen, onun daha da sorumlu bir işe geçirilmesi sevindiri bir durum. Ancak, şimdi İştüġan’a gündelik işte danışman olacak biri de kalmadı gibi. Doğru, Ahet var. Ama o zıppırın kendisine bir yönetici, danışman gerek.”

Aşağıdaki 8. ve 9. metinlerde, $\{-(X)w\}$ *käräk* yapısının soru şekline örnekler verilmiştir. Bu örneklerde söylemenin ve işkenceyi geçirmenin gerekliliği karşıdaki muhataba sorulmaktadır.

- 8) *Bıl maqsatımdıñ da ġämälġä aşmawın äytñ türñw käräkmiñkän? Sovyet ilsññğñä yazġan ġarizalarımđıñ işäbñ yuq. Nisä barham, kñtürġä quşıp sıġaralar. Nihayät, biş ay uzġanda ġına yawap birzññr: tıwġan ilñ minän baş tartqaynı...» Bogdanowtıñ yazmahı uşñ yñrƶä üzñlñp qalġan.* (ÜY, 184) “Bu amacımın da gerçekleşmediğini söylemek lazım mı acaba? Sovyet elçiliğine yazdığım dilekçelerimin hesabı yok. Ne zaman

gitsem, beklememi emredip, çıkarıyorlar. Nihayet, beş ay geçince cevap verdiler: Doğduğum memleketimle reddedilmişti. Bogdonov'un yazması o yerde kesilmiş.”

- 9) *Xujabikä Tülküsuraga bŕ ğñä küz hirpŕ aldı la tabın äzŕlärgä tütündü. Tärbiäsŕ xujabikä tarafınan äzŕlängän aş-hıw za aşap tuyğhız tämlŕinŕ Tülküsuru ũsŭn. Xatta başına irŕkhŕzzän: «Ğailä yılıhunıy, aş tämññ qäzŕŕn bŕŕv ũsŭn, äzäm balahına tütqŭnlŭq yafaları aşıa ütŕw kăräkŕ ikän ällä?» — tigän uy za kilŕp quyŕt. (NM, 224)* “Hujabike Tülküsuru’ya bir göz kırptı ve örtü hazırlamaya girişti. Terbiyeli Hujabike tarafından hazırlanan yemek de doyulmayacak kadar lezzetli idi Tülküsuru için. Hatta aklına istemeden: ‘Aile sıcaklığını, yemeğinin lezzetinin kıymetini bilmek için, insanoğlunun esaret işkenceleri geçirmesi mi gerekiyormuş acaba?, fikri geldi.”

4.7. {-DX/-nX/-zX}, {-GAn} vb. *bulha kăräk*

4.7.1. Kullanım

{-hA} fiil çekim ekini alan *bul-* fiili ve *kăräk* kiplik kelimesinin bir araya gelmesinden oluşan bu yapı Başkurt Türkçesinde tahmin veya bir çıkarımı ifade etmek üzere kullanılır. Tahmin (*speculative*), çıkarım (*deductive*) ve gereklilik (*necessity*) arasındaki semantik bağdan kaynaklanan bu anlam çeşitlenmesinde hem {-hA} şart kipi ekinin hem de *kăräk* kiplik kelimesinin bir araya gelmesinin etkisi büyüktür.

{-DX/-nX/-zX}, {-GAn} vb. *bulha kăräk* yapısı herhangi bir şahsa yönelmeden genel bir tahmin veya varsayımı ifade etmek üzere teklik üçüncü şahısta

kullanılmaktadır. Bizim taradığımız eserlerde bu yapının olumsuz ve soru şekline rastlanmamıştır.

4.7.2. İşlevler

4.7.2.1. Tahmin

{-DX/-nX/-zX}, {-GAn} vb. *bulha kārāk* yapısı, Başkurt Türkçesinde, konuşucu ya da anlatıcının herhangi bir iş, oluş ya da hareket hakkındaki tahmini ifade etmek üzere kullanılır. Bu yapıda, *bulha kārāk* ten önce gelen fiil, herhangi bir çekim ekini almış olabilir. Bu çekim eki konuşucunun yaptığı tahmini, değişik zaman boyutlarına taşımaktadır.

Aşağıdaki 1. metinde, ölesiye yapılan savaşın uzun süredir devam ettiği, kan düşmanlarının artık yorulduğu söylendikten sonra, *Harıǵūlaqtıñ kūs nıq kāmıǵān bulha kārāk* cümlesiyle Sarikulak'ın gücünün artık iyice azaldığı yönünde bir tahmin yapılmaktadır. Bu tahmin, {-GAn} *bulha kārāk* yapısı ile ifade edilmiştir.

- 1) *Ülīmǵıǵı kūrāş, kūrāhıǵı baytaq bargan, qan düşmandar arıǵan.*

Harıǵūlaqtıñ kūs nıq kāmıǵān bulha kārāk. Ul qūtūlıw yulınıñ bır gıñä nāmälä azaw tıǵtırın bürı bıǵazınan nisık tä ısqındırmay tūtūwza ikänın yaqşı anlay. (UYT, 332) “Ölesiye savaş, herhâlde hayli ilerlemiş, kan düşmanları yorulmuş. Sarikulak'ın gücü çok azalmış olsa gerek. O, tek kurtuluş yolunun azı dişlerini kurt boğazından ne olursa olsun çözmeden tutmakta olduğunu iyi anlıyor.”

2. metinde Galim ve Zühre arasındaki diyalogda Galim'in, müdür olmanın tadını varanın, bu tadı bırakmak istemediği yönündeki varsayımı üzerine Zühre, onun

kendini çok beğendiğini düşünerek, ikisinin birlikte hizmet etmiş olmaları tahminini yapmaktadır. Zühre bu tahmininde {-GAn} *bulha kārāk* yapısını kullanmıştır.

- 2) *Gälim küldü. —Şulay indī, naçalnik bulıp ũyrängän kšī naçalniklığın taşlağıhı kilmäyzīr. Zührä üzñ bik ĩr tütqan bıl tātäy yğñtī ũzñ křpñktärī aştınan qızıqhınıp küzättī häm, ikñī bñgä xİzmät itkändär bulha kārāk, tip uylap quyı.* (NM, 427) “Galim güldü. — Şöyle ki, müdür olup tadını öğrenen kişinin müdürlüğü bırakası gelmiyor. Zühre kendini çok büyük gören bu sevecen gence uzun kirpiklerinin altından ilgiyle baktı ve ikisi birlikte hizmet etmiş olsalar gerek, diye düşündü.”

3. metinde eser kahramanı Marat, önünden geçen esir grubuna bakmaktadır. Bunların büyük bir kısmı sakallı yaşlılar, geri kalanı ise kadınlar ve çocuklardır. Bu manzaradan sonra, *Marattıñ küz aldında yuldı aşa sığıp, il sigñä qarap yügñgän bayağı türküm bulha kārāk* cümlesiyle yazar tarafından bir tahminde bulunmaktadır.

- 3) *Bñ-bñññä hıynıp, haldattarğa qurqıw qatış näfrät mññn qaş aştınan qarap tñrgan üsirzärzñ, urta yäştärzägī haqaltayzan başqahı, qatın-qız, bala-sağa inī. Marattıñ küz aldında yuldı aşa sığıp, il sigñä qarap yügñgän bayağı türküm bulha kārāk.* (ÜY, 305) “Birbirine yaklaşp askerlere korkak tavır, nefretle kaş altından bakıp duran esirlerin orta yaşlardaki sakallılardan diğerleri, kadınlar, çocuklar idi. Marat’ın gözünün önünde yolu geçip, ülkenin sınırlarına bakıp koşan, yeni grup olsa gerek. ”

Aşağıdaki 4. ve 5. metinler de {-DX/-nX/-zX}, {-GAn} vb. *bulha kārāk* yapısının tahmin işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 4) *Arıslandın aqlawınsa, Neplıyuev aldan küırıp, uñğa hulğa qarap ıñ itä hımaq. Alğa qararğa la äylänıp artqa küz halırğa la **ünütmay bulha kăräk**. Alda — üz ıñı, artta — Aksakov ürnägı, unıñ xalıq mñän aralaşıp, nındäyzır xästärlık küırğä mataşıwın Neplıyuev üzñä habaq itıp tä alğan tüşü (K, 225) “Arıslan’ın anladığına göre, Neplıyuev önceden görüp sağa sola bakıp iş yapmış gibi. Öne bakmayı da dönüp arkaya göz atmayı da unutmuyor olsa gerek. Önde, kendi işi, arkada Aksakov örneği, onun halkla karışıp, bir nevi kaygı görmeye çalışmasını Neplıyuev kendine ders almış gibi.”*
- 5) *M. Murtazındın tıwıwına 100 yıl tulıw ayqanlı bul ıñ, nihäyät, urınınan quzgaldı, axırılı. Unıñ yürt-muzıyı asıldı. Tırışlıqtıñ uzaq waqt yaqlaw tapmawı M. Murtazındın Başqırtıstan tarixında tutqan rolñ bahalap yñkırıwı, Uçalı túbägñdägı imı-mımış xäbärzärzıñ yırıwı lä nıq **qamasawları bulha kăräk**. Bına bñrikı mısal. (MB, 407) “ M. Murtazin’in doğumunun 100. yılı nedeniyle bu iş; nihayet yerinden kalktı sonunda. Onun evinin müzesi açıldı. Çalışkanlıktan uzun süre korumayı bulmaması M. Murtazin’in Başkurdistan tarihinde tuttuğu rolüne değer vermeye yetmiyor, Uçalı bölgesindeki söylentilerin yayılması da çok karıştırmış olsa gerek. İşte bir iki örnek.”*

4.7.2.2. Çıkarım

Başkurt Türkçesinde {-DX/-nX/-zX}, {-GAn} vb. *bulha kăräk* yapısı tahmin (*speculative*) için kullanımından başka ayrıca, konuşucu ya da anlatıcının herhangi bir olay ya da durumdan yola çıkarak, bir iş, oluş ya da hareket hakkında çıkarımda bulunması için de kullanılabilmektedir. Bu durumda, bağlamda bu çıkarımın delillerini görmek mümkündür. Aşağıdaki 6. metinde eser kahramanı alt kattaki

ziyafetten bahsetmektedir. Katların arası kalın olmadığı için alt kattaki sesleri duyan kahraman, sadece kadınların sesinin geliyor olmasından hareketle, ziyafette az kişi bulunduğu yönünde bir çıkarım yapmaktadır. Onun bu çıkarımı, sonrasında devam etmekte ve gelen seslerden hareketle biri ince, biri kalın sesli olmak üzere iki kişi olduğunu ifade etmektedir.

- 6) *Aşqı qatta la mäjlīs bara. İhajdar arahı qalın tügıldır, işılä. Mäjlüstä kışıl*
az bulha kăräk, *qatın-qızzar tawışı ğına yañğıray. Ular yä yırlaşıp*
alalar, yä tınalar. Kürähñ, bul vaqıt hüyläşip ultıralarızır. Şunan tağı
yırlap yǎbärälär. Ällä iki ğñä kışıl: bññıl — qalınraq, ikñsñıl năzık
tawışıl. (UYT, 494) “Altaki katta da ziyafet devam ediyor. Katların arası kalın değildir, işitiliyor. Ziyafette az kişi olsa gerek, sadece kadınların sesi yankılanıyor. Onlar kâh şarkı söylüyorlar, kâh susuyorlar. Galiba, bu vakitlerde konuşuyorlar. Sonra tekrar şarkı söylüyorlar. Belki sadece iki kişi: Birisi daha kalın, diğeri ince sesli.”

7. metinde ise, yazar olay örgüsünü anlatırken olaya dahil olmakta, kahramanların ruh durumlarını ifade etmek için birtakım üslup özelliklerine başvurmaktadır. Burada da yazar, *Bibiş, haman unı hataşa tip uylap bulha kăräk, tağı şul bñ hüzn qabatlanı* cümlesiyle, Bibiş’in sözünü tekrarlamasından hareketle, onun, hâlâ Yemiş’in sayıkladığını düşündüğünü söylemekte ve böylece bir çıkarım yapmaktadır. Bu çıkarım, {-(X)p} *bulha kăräk* yapısıyla ifade edilmiştir.

- 7) *Bibiş, haman unı hataşa tip uylap bulha kăräk, tağı şul bñ hüzn*
qabatlanı: —Äyttñ, yürümä, tinñ. Sığıp yürürlük xälñ, barmı ni indıl
hinñ? Qürü hüyökkä qaldın da baha xäzır... —Yññ tirlıl işıl usı mññan
apahunı bñğñä tütündü. (Uİ, 270) “Bibiş, hâlâ onu sayıklıyor diye düşünmüş olsa gerek, sözünü tekrarladı. — Söyledim, gitme dedim.

Çıkıp gidecek hâlin var mı senin? Kuru kemikle kaldın artık. — Yemiş terli sıcak avucuyla ablasının eline tutundu.”

8. metinde, eser kahramanı Kinye, Ayım’a Muhabbetname hakkında bir şeyler anlatmaktadır. Bu sırada bazı kelimeleri anlayamayan Ayım, Kinye’nin sözlerini yanlış anlar. Bunun üzerine Kinye, Muhabbetname’nin eski bir kitap olmasından dolayı bazı kelimelerin de anlaşılmasız olması yüzünden Ayım’ın hedefi garip bir gövde, korkunç bir düşman olarak anladığı çıkarımını yapmaktadır.

- 8) *Qız urınına yığış üzî üyaldı. Ällä nisik, yäphiz äytildî şikillî. Nişana, uq atıw, imiş... Ällä anlamamı? «Müxäbbätname» kitabı bik küptän yazılğan şu., İşkürgündir, hüzzärî anlaşışuğa äylängündir. Şunıñ üsün dä Ayım märäy-nişanını gärip hın—qurqınıs düşman tip anlamı bulha käräk. Kinyä uğa qızıq itip tüşündürüp birzî. Barıbr anlamadı. (K, 148)*
- “Kızın yerine genç utandı. Biraz rahatsız söylendi gibi. Çirkin, ok atmamış... Acaba anlamadı mı? ‘Muhabbetname’ kitabı çok önceden yazılmış. Eskimiştir, sözleri anlaşılmasız olmuştur. Bunun için de Ayım, hedefi garip bir gövde, korkunç bir düşman olarak anlamış olsa gerek. Kinye, ona örnek verip anlattı. Fark etmez, anlamadı.”

9. metin de {-DX/-nX/-zX}, {-GAn} vb. *bulha käräk* yapısının bu tarz işlevine örnektir.

- 9) *Poezd kilgänsi vaqt bar äli. Min sitkäräk, xäzır yapaqtarı qıwara başlağan sağanlıqqa barıp, aqasqa hüydädm. Qarabay, minän nindäyzır hüiz kütkändäy, türzı-türzı la şunan sabır gına qiäfat mñän alğı ayaqtarın huzıp yırgä yattı. Üzñsä nizır uylamı bulha käräk. Minñ qapıl küñlüm tulışıp, tändärüm yanıp kitti. (UYT, 370)* “Trenin gelmesine daha vakit var. Ben dışarıda şimdi yaprakları kurumaya başlayan ağaçlığa

gidip ağaca dayandım. Karabay, benden bir söz bekliyor gibi, durdu durdu ve sonra sabırlı bir şekilde ön ayaklarını açıp yere uzandı. Kendince birşeyler düşünmüş olmalı. Benim ansızın gönlüm dolup vücudum yandı.”

4.8. {-AhI/-yhI} *bar/yuq*

4.8.1. Kullanım

{-AhI/-yhI} *bar/yuq* yapısı, Başkurt Türkçesinde gereklilik ve zorunluluk kiplik anlamlarını ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Yuldaşev, {-AhI/-yhI} *bar* şeklindeki analitik yapının Başkurt Türkçesinde gereklilik kipini oluşturduğunu belirtmiştir (Yuldaşev 1958 : 171). Ayrıca Başkurt Türkçesinde kelime yapımı ve fiil sistemini incelediği diğer bir eserinde {-AhI/-yhI} *bar* kuruluşunu *doljenstvovatelnoye nakloneniye* “zorunluluk kipi” şeklinde ayrı bir başlık altında inceler. Tenişev de bu yapıyı, Başkurt Türkçesinde gereklilik ifadesi olarak ele alıp incelemiştir (Tenişev 1988: 358). Ayrıca, Zeynullin de bu yapının gereklilik ifadeleyici olduğunu ifade etmiş ve örnekleriyle incelemiştir. Bütün bu görüş ve düşüncelerin yanında, bu yapı ile ilgili olarak farklı görüş ve tezler de söz konusudur. Poppe, *the participle of necessity* başlığı altında Başkurt Türkçesinde {-AhI/-yhI} *bar* analitik kuruluşunun gereklilik anlamı ifade ettiğini belirtmiş; ancak, verdiği örneklerde İngilizce çeviri yaparken, bu yapıyı istemek fiili ile karşılamıştır. Örneğin; *alahum bar* “I want to take” (there is my necessity of taking) şeklinde çevrilmiştir (Poppe 1964: 49).

Kiyekbayev, bu yapıyı *tıştan мәjbur itilgän täläk* “Dıştan mecbur edilen dilek” başlığı altında ele alıp inceler (Kiyekbayev 1966: 118). Serebrennikov ise, genel Türkçedeki {-AsI} ekini *jelatelnoye nakloneniye* “istek kipi” içinde ele alır (Serebrennikov 1986: 207).

Görüldüğü üzere, {-AhI/-yhI} *bar/yuq* yapısı, gereklilik ve istek gibi iki kiplik anlam arasında kalmıştır. Yapı bize göre de Başkurt Türkçesinde gereklilik anlamı ifade etmektedir; ancak, bu gereklilik, kuvvetli istekten doğan bir gereklilik olmalıdır. Zaten, gerekliliğin tabiatında ve temelinde bir istek anlamı bulunmaktadır. Kişi istekleri yönünde gerekliliği hissedebilmektedir. {-AhI/-yhI} *bar/yuq* yapısının sunduğu gereklilik zaman zaman mecburiyete doğru da gidebilmektedir.

Bu yapıda *bar* kelimesi ile olumluluk, *yuq* kelimesi ile ise, olumsuzluk ortaya çıkmaktadır.

4.8.2. İşlevler

4.8.2.1. Gereklilik

{-AhI/-yhI} *bar/yuq* yapısı, konuşucu ya da anlatıcının herhangi bir iş, oluş ya da hareket üzerinde bir gereklilik ifade etmesiyle oluşur. Aşağıdaki 1. metinde, eser kahramanı Lenin'i görmüş ve savaşa girmiştir. Bundan hareketle işlerin onu beklediği ve onun köyü daha aydınlık günlere taşıması gerektiği düşüncesi *Ularzı la hıgılmay-bügülmäy ütäyhİ, awıldı yaqtınan yaqtığa yİäkläyhİ bar* cümlesiyle ifade edilmektedir. Hammat'ın bu gerekliliği {-AhI/-yhI} *bar* yapısıyla işaretlenmiştir.

- 1) *Bılar bit bütähİ lä üzlİğñän üzzärİ gñä İşlänä tırğan İştär tügİl. Bütähñän alda Xammattı, üz küzzärİ mñän Lenindİ kürgän, awır revolutsion küräş yulı ütkän Bolşeviktİ kütä bit bıl İştär. Ularzı la hıgılmay-bügülmäy ütäyhİ, awıldı yaqtınan yaqtığa yİäkläyhİ bar bit Xammattı! İyİ, alda bit unı tağı la awır, läkin xırmätİ İştär kütä. (ZB, 168)* “Bunların hepsi kendiliğinden, kendi kendine olan işler değil.

Hepsinden önce Hammat'ı, gözleriyle Lenin'i görmüş, zor inkılap savaşının yolunu geçen Bolşeviği bekliyor bu işler. Hammat'ın onları da eğilip bükülmeden yapması, köyü daha da aydınlık günlere götürmesi gerek. Evet, önünde onu daha ağır, fakat itibarlı işler bekliyor.”

2. metinde, eser kahramanı Kinye, çok okumuş olsa da kendisine başkaları tarafından söylenen daha çok okuması gerektiği düşüncesini *tagı bik küptİ yİntİkläp İÿränähİ bar ikän äli* şeklindeki cümle ile ifade etmektedir. Bu gereklilik, Kinye için söylenmiş bir gerekliliktir ve bunu aktarıma taşıyan ise *ikän* kiplik kelimesidir. Böylece, gereklilik düşüncesinin Kinye'ye değil de başkalarına ait olduğu işaretlenmiştir.

- 2) *Kinyä bİrawıqqa aptırıp qaldı. Xalıqtan küpmİ işİİp yıġanı, Ğäräp, Farsı nüxsälärİn uqıġanı bulha la, tagı bik küptİ yİntİkläp İÿränähİ bar ikän äli* Şulay za bİl fİkİr nisİktİr sitkä tarta, tarqata hımaq tüyüldü. Unıġ uynı hızgändäy, ikİlänİp, tuqtalıp quymahın tİp, küñİİn kütärİrgä tırıştı Ğäbdİssäläm. (K, 360) “Kinye bir süre şaşkın kaldı. Halktan çok işitip toplamışlığı; Arap, Fars nüshalarını okumuşluğu olsa da, daha da pek çok inceleyip öğrenmesi gerekiyormuş. Böylece bu fikir biraz dışarıya çekiyor, düzeni bozuyor gibi hissedildi. Onun düşüncesini anlamış gibi, şüphelenip, durmasın diye neşelenmeye çalıştı Gebdisselam.”

3. metinde ise, eser kahramanı İskender'in, romanına düzeltmeler verilmeden önce, bir iki hafta kütüphanede çalışıp, bilgi toplaması gerektiği düşüncesi, *Xäzİrgä ihä unıġ, bİr-ikİ azna kitapxanala ultırıp, yazasaq äğsärİnä bäylİ mäġlümättärzİ tuplayhı bar* cümlesiyle ifade edilmiş ve bu gereklilik, {-AhI/-yhI} bar yapısıyla işaretlenmiştir.

- 3) *Otpuskıñın mäjbüri räwıştı dawam itırgä quşılha la, İskändär, qapıl tınıslanı, bını yaqşığa yuranı. Ägär zä rümandı tikşırğändä tüzätähı yırzärı tabılha, qabalanmay ırlärgä bulır. Xäzırğä ihä unıñ, bır-ikı azna kitapxanala ultırıp, yazasaq äsärñä bälı mäglümättärzı tuplayhı bar.* (ÜY, 92) “İzninin mecburi devam etmesi emredilse de, İskender hemen sessizleşip, bunu iyiye yordu. Eğer romanı incelediğinde düzeltilmesi gereken yerleri bulunursa, acele etmeden çalışması gerekir. Şimdi ise onun bir iki hafta kütüphanede oturup, yazacağı eseriyle ilgili bilgi toplaması lazım.”

Aşağıdaki 4. metinde, eser kahramanı Sibirkey’in bebeği sevmesine ve onunla ilgilenmek istemesine rağmen biraz dinlenmesi gerektiği *Uğa üz xälñä qabat qaytır üşün tınıslanahı bar* cümlesiyle ifade edilmektedir. Bu gereklilik, {-AhI/-yhI} *bar* yapısı ile işaretlenirken, ardından yine Sibirkey’in kendi kendine bazı şeyleri ölçüp biçmesi gerekliliği ise {-(X)rgA} ile ifade edilmiştir.

- 4) *Qılıy bärıştı ülöp yarata, haman da qulınan tüşürmäy, tündärñ ütä sığa. Ä Sibärkäy tınıslanı, kisırğändärñän alyıp yuqlay. Uğa yal itırgä, kisırğändärñ qaytanan barlarğa, bahalarğa käräk, vaqt käräk. Uğa üz xälñä qabat qaytır üşün tınıslanahı bar... Yaylap uylanırğa, kisırğändärñ yañınan sama bizmändärñä halırğa... Vaqt dawalay, Safıyakay hılıw! (U, 463)* “Kılıy bebeği ölesiye seviyor, hâlâ da elinden düşürmüyor, gecelerini geçiriyor. Ama Sibirkey sessizleşip, tecrübelerinden yorulup uyuyor. Onun dinlenmesi, tecrübelerini yeniden hatırlamak, değerlendirmek gerek, zaman gerek. Onun kendi hâline yeniden dönmesi için dinlenmesi gerek. Ayarlayıp düşünmeli, tecrübelerini yeniden kantara koymalı... Zaman deva oluyor, güzel Safıyakay!”

Aşağıdaki 5.-8. metinlerde, {-AhI/-yhI} *bar* yapısının bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

- 5) *Bızzıñ kışkıtkı az gñä bayram ithä, tüşüp bññhä lä — ni işlähä lä küññp bara. Ä irlı qatın ällä nizär zä qılanalı — türtüp küñhätp barmayzar. Unıñ yaqlawsıñı bar. Kisä buldım tinñmı älı klubta? Änä şulay ul!* (UYT, 500) “Bizim gibiler çok az bayram yapar, ve ne yapsa görünür. Ama kocası olan kadın nasıl hareket eder, vurup göstermezler. Onun koruması gerek. Akşam oldu mu kulüpte? İşte böyle!”
- 6) *Bıl küñdü Tülküsurä mñän Ruman awılğa barıp kilğä yıñğaynı. Tülküsuranıñ, üş-başın almaştırıñı, ata-äsähñ küñhı, bigırğındä ihä Uyıldandı üşratıp hüyläşähı bar. Rumanıñ ällä ni yümüşü bulmaha la, unan qalısqıñı kilmänı.* (NM, 163) “Bugün Tülküsurä ile Ruman köye gitmek için bir araya gelmişti. Tülküsurä’nin üstünü başını değiştirmesi, anne babasını görmesi, daha çok da Uyıldan’la görüşmesi gerek. Ruman’ın böyle bir gerekliliği olmadığı için kalmak istemedi.”
- 7) — *İştugan murza, bınıñ üşün hiñä lä räxmät bñdñzı bit ul; üz urınına bına tigän pulemetı äzñrlänı, tip yñbärzı. «Bına tigän»,— tip äytñ, älbittä, minñ üşün ayırata zur. Ul maqtawzı, räxmättı gämäldä aqlayñı bar älı..* (Uİ, 102) “İştugan mirza bunun için sana da teşekkür etti, kendi yerine işte bu makinalı tüfeği hazırladı, deyip gönderdi. ‘İşte bu’ demek, elbette benim için ayrıca zor. Onun övünmeyi, teşekkürü işlerinde haklı göstermesi gerek...”
- 8) *Awıl uramına kırñ üşün bñ yılğa aşa sığıp, azıraq ürgä atlayñı bar inı Şunda la äsähı tuktap yal aldı. Uramdan küp tä barmay bñ yürtqa*

*bürüldüler. Sıbıqtan ürİİp balsıqqa qatırılğan İyzŰ yartılaş qar kümİp
 kitkän. Sitän kärtä arahına uyılğan yİİ kapkanıŰ asık yİİnän atlap ütİwgä
 Űşİünä hürü säkmän, ayağına aq tula İyŰq mİnän sabata kİygän yaşıq ir
 kürİndİİ (KKTY, 111) “ Köyün sokağına girmek için bir nehir geçip
 azıcık yukarıya atlamak gerekti. Burada annesi durup dinlendi. Sokaktan
 çok gitmeden bir eve döndüler. Çubuktan örölüp balçığa bulanan evi
 yarıya kadar kar gömmüş. Çit arasına oyulan rüzgâr kapısının açık
 yerinden yürüyüp geçince, üstüne açık kahverengi ceket, ayağına beyaz
 çorapla ayakkabı giyen çelimsiz adam göründü.”*

5. BÖLÜM

İSTEK KİPİ (Tĭläk Hŭykälĭŝĭ)

Başkurt Türkçesinde istek kipi, gramerlerde değişik anlam çerçevelerinden, değişik bakış açılarından ele alınıp incelenmiş bir kip şeklidir. Dmitriyev, *tĭläk hŭykälĭŝĭ* başlığı altında incelediği istek kipinin Başkurt Türkçesinde bütün Türk dillerinde olduğu gibi eskiden kalma bir şekil olduğunu söyler. Bu terimin Latince *optativus* teriminden tercüme olduğunu belirterek, istek kipi ile, konuşucunun, gerçek bir düşünceyi ifade etmediğini, belki de henüz gerçek olmayan; ancak, gerçekleşmesinin mümkün olduğunu düşündüğü olay ya da durum karşısında kendisinin subjektif münasebetini bildirdiğini ifade eder. Bu subjektifliğin istek, şüphe, kararsızlık gibi yönleri olabilir. İşte Dmitriyev bu subjektif duyguların gramerde *tĭläk* terimi ile ifade edildiği belirtir. O, Başkurt Türkçesinde iki ayrı istek işaretleyicisinden bahseder. Bunlar; teklik ve çokluk birinci şahıslarda kullanılan {-AyIm} ve {-AyIK} fiil çekim ekleridir. Dmitriyev, bu çekimin diğer şahıslarının başka Türk dillerinde kullanılmakta olduğunu; ancak Başkurt Türkçesinde sadece birinci şahsın iki şeklinde korunarak günümüze geldiğini ifade eder. Bu iki çekim ekinin seslenme, çağırma anlamlarından dolayı şekil olarak değil ama anlam bakımından emir olarak düşünülebileceğini söyler. Onun belirttiği diğer istek kipi eki, yine Türk dillerinde kullanılan; ancak Başkurt Türkçesinde sadece, “olsa gerek, galiba” anlamlarına gelen *buğay* kelimesinde kaldığını söylediği {-GAY} fiil çekim ekidir (Dmitriyev 1950: 178-179).

Yuldaşev, Başkurt Türkçesinde istek kipini *jelatelnoye nakloneniye* başlığı altında incelemiş ve istek kipini sunan fiil çekim ekleri ve yapılarını; {-AyIm}, {-AyIK}, {-hXn}, {AhI} *inĭ*, {-hA} *inĭ*, {-(X)r} *inĭ*, {-(X)rgA} *inĭ*, {-GXrX}, Fiil + {-GX}+ iyelik eki *kil-* şeklinde vermiştir (Yuldaşev 1958: 165-172; 1981: 286-288).

Kiyekbayev, hazırladığı Başkurt gramerinde, istek kipini *tǎlak-ündäw hǔykälışǎ* başlığı altında incelemiş ve istek kipini, konuşucunun bir işi yapmaya dileğini, niyetini veya maksadını ifade eden kip olarak tanımlamıştır. Kiyekbayev, Başkurt Türkçesinde istek kipini iki gruba ayırır. Bu sınıflandırma aşağıdaki şekildedir;

1. *Tǎlak ündäw hǔykälışǎnıñ yabay formahı* “istek kipinin basit şekli”

a. {-AyIm}, {-AyIK}

b. *Tantanalı tǎlak* “güçlü dilek”; {-hXn}

2. *Tǎlak ündäw hǔykälışǎnıñ quşma formahı* “istek kipinin birleşik şekilleri”

a. *İskǎ tǎlak* “içten dilek”; Fiil +{-GX}+ iyelik eki *kilä*, {(X)rgA} *tǎlä-*

b. *Niütläñw formahı* “Niyet şekli”; {-mAksI} *bul-* , {-mAksI}, {- (X)rgA} *it-*

c. *Tıştan mäjbür itǎğan tǎlak* “Dışarıdan mecbur edilen dilek”; {- (X)rgA} *bar*

ç. *Ütälmäşlǎk tǎlak* “Gerçekleşmeyen dilek”; {-hA}+şahıs eki *inǎ* (Kiyekbayev 1966: 116-119).

Kiyekbayev ve Seyitbattalov başkanlığında hazırlanan Başkurt gramerinde yine *tǎlak hǔykälışǎ* başlığı altında incelenen istek kipinin, konuşucunun herhangi bir iş, oluş ya da hareketi gerçekleştirmek için dileğini, niyetini ifade ettiği belirtilir. Başkurt Türkçesinde istek kipini sunan fiil çekim ekleri ve yapılar ise; Fiil +{-GX}+ iyelik eki *kilä*, {-mAksI}, {-ha}+şahıs eki+ {-sI}, {-hA} *inǎ*, {- (X)rgA} fiil+{-hXn} şeklindedir (Kiyekbayev, Seyitbattalov 2004: 107-109).

İşbulatov ise, istek kipini ifade ettiği anlam ayrıntılarına göre sekiz gruba ayırmıştır:

1. *Isın tǎäk* ; fiil +{-GX}+ şahıs eki *kilä*
2. *Niyätli tǎäk*; {-mAksI} *bul-*
3. *Xäl itǎw tǎägǎ*; {-(y)AsAk}+ iyelik eki *yuq*, {-(y)AsAk} *tügǎ*+şahıs eki
4. *Ütmǎwlǎ tǎäk*; {-hA}+şahıs eki {-sI}, {sI} *älǎ*
5. *Xıyallı tǎäk*; {-hA}+şahıs eki *inǎ*
6. *Ükmǎwlǎ tǎäk*; {-hA}+şahıs eki *qalğan ikän*
7. *Qargıslı tǎäk*; {-GXr}, {-GXrX}
8. *Şübhäli tǎäk*; {-GAyI}, {-hA} *yarar inǎ* (İşbulatov 1962: 73-74).

Zeynullin de istek kipini *tǎäk hǎykälǎ* başlığında inceleyen Başkurt dilcilerindedir. O, istek kipinin; {-GI} *kilä* ve Fiil+ emir eki *älǎ* şeklinde iki tipinden bahseder. İstek kipini, konuşucunun herhangi bir iş, oluş ya da hareketi yapmaya, gerçekleştirmeye olan isteği, niyeti veya maksadı olarak tanımlar. Ayrıca istek kipinin anlam bakımından pek çok analitik ve sentetik şekiller yoluyla da Başkurt Türkçesinde ifade edilebildiğinden bahseder. Bu şekiller şunlardır: {-hA} *yarar inǎ*, {-hA}+şahıs eki {-sI}, {-Gan} *bul*+{-hA}+şahıs eki {-sI}, {-(X)r} *bul*+{-hA}+şahıs eki {-sI}, {-hA}+şahıs eki *inǎ/ikän*, -(X)rGA} *inǎ*, {AhI} *inǎ*, {AhI} *bulğan ikän*, Fiil+ emir eki+*inǎ*, {-mAGAyI}, {-GXrX} (Zeynullin 2002: 176-185).

Başkurt Türkçesinde bu şekilde oldukça çok çeşitlilik gösteren istek kipi, Türkiye Türkçesinde de aynı çeşitliliği göstermekle birlikte gramerlerde çoğunlukla {-(y)A} fiil çekim eki ile isteğin ifade edildiği belirtilir (Ergin 1999: 310; Ediskun 1999: 183; Banguoğlu1995: 443; Korkmaz 203: 649). İstek kipinin ifadesinde kullanılan fiil çekim ekinde böyle bir beraberlik söz konusu olsa da, kipi çekiminde farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu ekin şahıslara göre çekimi verilirken teklik ve çokluk birinci şahıslar ile, üçüncü şahısların çekimi gösterilirken emir ekleri yer

almaktadır. Türkiye Türkçesinin gramerini yazan Lewis ve Underhill'de de aynı durum söz konusudur. Her iki dilci de Türkiye Türkçesindeki istek çekimini teklik ve çokluk birinci şahıslarda emir ekleri ile göstermişlerdir (Lewis 1967: 132; Underhill 1976: 423). Elbette, bugün bu emir ekleri, artık emirden ziyade isteği aktarmaktadır. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Başkurt Türkçesinde de emir ekleri yine konuşucunun bir istek ve dileğini ifade etmek üzere kullanılmıştır.

Bir dilde konuşucunun isteği ifade etmesinin çeşitli yolları vardır. İstek kipi bu yollardan biridir. Kılıcıya yönelen kiplik çeşitlerinden biri olan istek, geleceğe yönelir. Kılıcıya yönelen kiplik çeşitlerinin içinde ise rica ile niyet arasındadır.

desire > willingness > intention > prediction (Bybee, Perkins 1994: 256).

“rica” “istek” “niyet” “tercih”

İstek, niyet gibi kiplik anlamlar daima geleceğe yöneliktir. Kılıcıya yönelen kipliğin ortak yolu olan geleceklik istekle başlar (Bybee, Perkins 1994: 254). İstek ve emir arasındaki bağ ve anlam yakınlığı da bu iki kipi geleceğe yönelmesinden kaynaklanmaktadır. Palmer de isteğin kibar bir emir olarak emrin yerine kullanıldığını belirtir ve bunun değişik dillerdeki şekillerini verir (Palmer 2001: 138). Ayrıca, isteğin (*willingness*) dinamik kipliğin (*dynamic modality*) iki türünden biri olduğu ifade eder. (Palmer 2001: 76).

İstek kipi, konuşucunun herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşip gerçekleşmemesi üzerine istek ve dileğini bildirir. Başkurt Türkçesinde, konuşucu, bu istek ve dileğini farklı şekillerde sunabilmektedir.

5.1. {-GX} + iyelik eki *kil-*

5.1.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinde istek kipini oluşturan bu ilk yapı, {-GX} ekli bir fiilin iyelik eklerini alması ve ardından *kil-* fiilinin kullanılmasıyla oluşur. Bu fiil, yapıda yardımcı fiil olarak yer alır ve şimdiki zaman, gelecek zaman veya geçmiş zamanda çekimlenebilir. Bu yapıyı şöyle formüle etmek mümkündür:

Fiil + {-GX} + iyelik eki *kil-* + {-A/-y}, {-DX/-nX/-zX}, {-(y)AsAk}

Bu istek kipi şeklinin şahıslara göre çekimi ise aşağıdaki gibidir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>algım kilä</i> “almak istiyorum” alasım geliyor	<i>algıbz kilä</i>
2. şh. <i>algıñ kilä</i>	<i>algıgız kilä</i>
3. şh. <i>algıhı kilä</i>	<i>algıları kilä</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yǔzgǔm kilä</i> “yüzmek istiyorum”	<i>yǔzgǔbǔz kilä</i>
2. şh. <i>yǔzgǔñ kilä</i>	<i>yǔzgǔgǔz kilä</i>
3. şh. <i>yǔzgǔhı kilä</i>	<i>yǔzgǔlärı kilä</i>

Kiyekbayev, bu yapıyı, istek kipinin birleşik şekilleri içerisinde *ışkǎ tǎlak* “içten dilek” başlığı altında incelerken (Kiyekbayev 1966: 117), İşbulatov, *ısn tǎlak* “gerçek dilek” başlığı altında (İşbulatov 1962: 73), Zeynullin ise istek kipinin ilk şekli olarak ele alıp incelemiştir (Zeynullin 2002: 177). Bu yapı ile ifade edilen istek, geleceğe veya şimdiye yönelik olabildiği gibi geçmişe de yönelmiş olabilir. Bu

durumda konuşucu, geçmişte bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi yönündeki bir isteğine işaret etmektedir. Şahıslara göre çekim şu şekilde gerçekleşir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>algım kildĩ</i> “almak istedim”	<i>algıbz kildĩ</i>
2. şh. <i>algıñ kildĩ</i>	<i>algıgıñ kildĩ</i>
3. şh. <i>algıthı kildĩ</i>	<i>algıları kildĩ</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Bu yapının olumsuz şekli {-mA-} olumsuzluk ekinin, *kil-* fiilinden sonra kullanılması suretiyle oluşur. Fiil, hangi zaman çekimine girmişse onun olumsuzunu oluşturacak şekilde çekime girer.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>hıyläg ĩñ kilmäy</i> “söylemek istemiyorum”	<i>hıyläg ĩb ĩñ kilmäy</i>
2. şh. <i>hıyläg ĩñ kilmäy</i>	<i>hıyläg ĩg ĩñ kilmäy</i>
3. şh. <i>hıyläg ĩñ kilmäy</i>	<i>hıyläg ĩläri kilmäy</i>

Olumsuzluk şeklinde konuşucu, söz konusu iş, oluş ya da hareketi gerçekleştirmek istemediğine işaret etmektedir.

Soru Şekli (Hıraw Formahı)

Soru şekli, *kil-* fiilinin girdiği çekim ekinden sonra {-mX} soru ekinin kullanılması suretiyle yapılır.

TeklikÇokluk

1. şh. <i>kitkĭm kilämĭ</i> “gitmek istiyor muyum”
gidesim geliyor	<i>kitkĭbĭz kilämĭ</i>
2. şh. <i>kitkĭŋ kilämĭ</i>	<i>kitkĭğĭz kilämĭ</i>
3. şh. <i>kitkĭhĭ kilämĭ</i>	<i>kitkĭlĭrĭ kilämĭ</i>

Konuşucu soru çekiminde, herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleştirilip gerçekleştirilmeyeceğinin istenip istenmediğini sormaktadır.

5.1.2. İşlevler

5.1.2.1. İstek

Başkurt Türkçesinde, konuşucu veya anlatıcının bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşmesi yönündeki isteğini ifade etmek için kullandığı bu yapı, şimdi, gelecek ya da geçmiş zaman içerisindeki bir isteği aktarabilir. Bu durumda yapının yardımcı fiili *kil-* çeşitli zaman eklerini alarak, konuşucunun isteğini, şimdi, gelecek ya da geçmiş zamana yerleştirir. İstek ifadesi için, oldukça fazla kullanım alanına sahip olan bu yapının benzeri Türkiye Türkçesinde {-AsI} *gel-* şeklinde, edebî dile oranla daha çok konuşma dilinde olmak üzere kullanım alanına sahiptir. Bu yapı ile ifade edilen istek, konuşucu ya da anlatıcının içinde bulunduğu duygu durumundan kaynaklanan ve bu şekilde çeşitli duygu yoğunluklarına bağlı olarak ortaya çıkan bir istek ifadesidir. Kiyekbayev bu yapıyı, bu anlamından dolayı olsa gerek *ĭskĭ tĭlĭk* “içten dilek” olarak ifade etmiştir (Kiyekbayev 1966: 117).

Aşağıdaki 1. metinde, eser kahramanı ne denli bir mutluluk içinde olduğunu ve bu mutluluğundan dolayı, sevinç içinde yapmak istediklerini {-GX}+iyelik eki *kil-* yapısıyla ifade etmektedir. Eser kahramanı mutluluğundan, köydeki bütün yakın

arkadaşlarına bu durumu söyleyip, onları uyandırmak istediğine, onları da mutluluğa çağırarak istediğine ve çılgınlık atmak isteğine bu yapı ile işaret etmiştir.

- 1) *Bina ũşũ ũlũ bāxĭ xaqında awıldağı äxirättärĭmä hũylägĭm, ularzı la uyatqum, yähätĭrāk yaqtığa, bāxĭkă ıntılırğa saqırğum kilä minĭĭ. Ulay ğına la tüğĭ, bũtă dũnyaga hũrān halğum kilä minĭĭ bul ũlũ bāxĭĭm xaqında! Şul tĭlāk mĭnān min yış qına qälām-qağızğa tũtũnam. Uy, tũyğũ, kũyũnũs, hũyũnũstärĭmdĭ şıĭır yäki xikäyä itĭp qağız bitĭnä tũşũrũrgä lä äxirättärĭmä uqtırğa tĭläyĭm.* (ZB, 224) “İşte bu büyük mutluluğumu köydeki yakın arkadaşlarıma söyleyesim, onları da uyandırasım, hızla aydınlığa, mutluluğa ulaşmaya çağırasım geliyor. Bu kadar da değil, bu büyük mutluluğumdan dolayı bütün dünyaya çılgılık atasım geliyor! Bu dileklerle ben sıkça kalem kâğıda sarılıyorum. Düşünce, duygu, dert ve sevinçlerimi şiir veya hikâye olarak kâğıda dökmeyi ve en yakın arkadaşşıma okutmayı istiyorum.”

Aşağıdaki 2. metinde ise, İlyas’ın kızlarını görmek için sürekli şehre gidip gelmesinin yorucu olduğunu düşünen annesi İrkebike, bu duruma dayanamayıp, çocukları alıp gelmesini söylemiş, torunlarını görmek yönündeki isteğini ise, {-GX}+iyelik eki *kil-* yapısıyla ifade etmiştir. İrkebike’nin bu isteği hem oğlunun bu şekilde yorulduğunu düşünmesinden hem de torunlarına karşı özleminden kaynaklanmıştır.

- 2) *Äsä hũtũ kũrmägäs, täwgĭ ayzarza Svätłana yış sirlänĭ. Ul kũndärzä İlyas bũtũnläy xäldän tayzı. Kolxozdar mĭnān MTS arahın, unan ikĭŭs kũngä bĭr qalağa barıp tũrũw sälämät kĭşĭnĭ lä yũnsũtũr inĭ. Azaq İrkäbikä inäy tũzmänĭ, qabatlap: –Alıp qayt indĭ yĭyānsärĭmdĭ, kũrgĭm kilä, üzĭm qararmin, – tigäs, İlyas ũlāsähĭnä ũqşap mäkän ğnă tanawlı,*

äsähiläy hap-harı säslä, kışkäy gñä qızın twğan üyünä alıp qayttı.
(KKTY, 126) “Anne sütü görmeyince sonraki aylarda Svetlana çok hastalandı. O günlerde İlyas tamamen hâlden düştü. Çiftliklerle MTS arasını (gidip gelmek), sonra iki üç güne bir şehre gidip gelmek sağlam kişiyi bile yorardı. Sonra İrkebıke nine dayanamadı, tekrarlayıp: – Alıp gel artık torunlarımı göresim geliyor, ben bakarım – deyince İlyas anneannesine benzeyen yassı burunlu, annesi gibi sapsarı saçlı, küçücük kızını alıp doğduğu eve döndü.”

Aşağıdaki 3. metinde ise, bu defa geçmişte meydana gelen bir istek ifadesi söz konusudur. Eser kahramanının Bayras ve civardaki bütün gençlerle ele ele tutuşmak isteği ifade edilmiştir. Ancak bu istek ifadesi {-DX/-nX/-zX} fiil çekim eki olarak durumun geçmişte gerçekleştiği ve artık bitmiş olduğuna işaret eder.

- 3) *Unı da Bayras mñän, üşü tüñäräktägı bütä yäştär mñän qulğa-qul tütünüp, yırlap äylängñi kildı Küñlñdä xatta bığasa tanış bulmağan nındäyzır künläşğä üqşaş tüygü la uyanıp quyı.* (ZB, 36) “Onun da Bayras’la bu civardaki bütün gençlerle el ele tutup, şarkı söyleyip dolaşası geldi. Gönünde de şimdiye kadar tanımadığı kıskanmaya benzer bir duydu da uyandı.”

Aşağıdaki 4. -6. metinler, {-GX}+iyelik eki *kil-* yapısının bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 4) *Yñıl bulha, hinän hırap ta tırmaş inñ.— Näqiä yänä bır hirpılıp kñä qarap aldı la kitıp barı, Aqmal urımında tırıp qaldı. Unıñ älñ Näqiägä şul tiklñ yarzam itkñi kilä. Hırahın maşına, tüzülüş materialı, başqa nāmä, xatta aqsa, xäzırzän sıgarır za birır inñ.* (UYT, 451) “Kolay olsa, sana sormazdım. — Nekiye yine bir sıçrayıp baktı ve gitti, Akmal yerinde

durakaldı. O, Nekiye'ye çok yardım etmek istiyor. Araba, yapım malzemesi, başka şeyler, hatta para sorsan, şimdiden çıkarıp verirdi.”

- 5) *Yäštärzñ işñä ilkkı balta ũstahı, İştugandıñ fronttaş duşı Äxät yñäksñk itä. İştugan da bütän İštärzän qalğan vaqıtın şunda İsläp uzğara. Bik aşığa ul. Yanı uqıw yılın nisñk kñä bulha la şul tñzätñgän, yañırtılğan mäktäptä başlağıñı kilä.* (ZB, 18) “Gençlerin işine ilk balta ustası, İştugan’ın cepheden dostu Ahet başkanlık ediyor. İştugan da işlerden arta kalan bütün vaktini burada çalışarak geçiriyor. O çok acele ediyor. Yeni öğretim yılına her ne olursa olsun, o düzeltilen, yenileştirilen okulda başlamak istiyor.”

- 6) *Quyı yalın qabartıp, küpırñp turgan zur, awır qıyrıgñn hñtöp yñbärä. Läpäkäyzär pır tuzıp hawağa kütärñälär. Läkin şunda uq tağı la qñmhñzlanıbıra q unıñ ũstñä yabırılalar. Kük aygır sabırhızlana, qñlaqtarın turgñzñp, ayaqtarın tıp-tıp bağıp quya. Unıñ, bıl kñskäy qan İskñstärzñ bik alısta qaldırıp, yñdäy yññp kñtkññ kilä. Uğa bınaw dilbğä tñtqan malayzñ awızlıqtı nıq itñp tartıp barıwı ũqşamay.* (ZB, 513) “Gür yelesini kabartıp, köpürüp duran büyük, ağır kuyruğunu sallıyor. Böcekler dağılarak havaya yükseliyorlar. Fakat daha da fazla aç gözlülük edip onun üstüne saldırıyorlar. Mavi aygır sabırsızlanıyor. Kulaklarını kaldırıp ayaklarını pat pat yere vuruyor. Onun bu küçücük kan emicileri çok uzağa fırlatıp rüzgâr gibi koşası geliyor. Dizginleri tutan çocuğun, gemi sıkıca çekmesi onun hoşuna gitmiyor.”

5.2. {-hA} + şahıs eki + sI

5.2.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinde istek ifadesini karşılamak için kullanılan bir başka yapı, {-hA} + şahıs eki + sI yapısıdır. Burada şart kipini ifade eden {-hA} fiil çekim ekine istek ifadesini kazandıran {-sI} ekidir. Bu yapıyı aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür:

Fiil + {-hA} + şahıs eki + sI

Yapı bu şekilde fiilden sonra doğrudan doğruya kullanılabildiği gibi, kimi zaman {-GAn} veya {-(X)r} fiil çekim ekleri ile çekimlenmiş bir fiilden sonra da kullanılabilir: *kilgän bulhaŋsı* “gelmiş olsan”, *barır bulhamıs* “gider olsam” vb.

Bu yapının Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>bılhämsİ</i> “bilmek istiyorum”	<i>bılhäksİ</i>
2. şh. <i>bılhänŋsİ</i>	<i>bılhägİzsİ</i>
3. şh. <i>bılhäsİ</i>	<i>bılhälärsİ</i>
<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yazhamsı</i> “yazmak istiyorum”	<i>yazhaqsı</i>
2. şh. <i>yazhaŋsı</i>	<i>yazhağızsı</i>
3. şh. <i>yazhası</i>	<i>yazhalarsı</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Yapının olumsuzluk şekli {-hA} fiil çekim ekinden önce {-mA-} olumsuzluk ekinin kullanılması suretiyle oluşmaktadır. Konuşucu, gerçekleşmiş bir hareketin gerçekleştirilmemiş olması yönünde bir isteğini ifade eder.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>almahamsı</i> “almak istemiyorum”	<i>almahaqsı</i>
2. şh. <i>almahaqsı</i>	<i>almahağızsı</i>
3. şh. <i>almahası</i>	<i>almahalarsı</i>

Soru Şekli (Hürav Formahı)

{-mX} soru ekinin yapının sonuna gelmesi suretiyle soru şekli oluşur.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>bılhämsımı</i> “bilmek istiyor muyum”	<i>bılhäksımı</i>
2. şh. <i>bılhägısmı</i>	<i>bılhägızsımı</i>
3. şh. <i>bılhäsımı</i>	<i>bılhälärsımı</i>

5.2.2. İşlevler

5.2.2.1. İstek, Yalvarma

Bu yapı, Başkurt Türkçesinde konuşucu ya da anlatıcının herhangi bir iş, oluş ya da hareketin olması ve gerçekleşmesi yönündeki bir isteğini, hatta bu isteği doğrultusundaki yalvarışını ifade eder. Söz konusu iş, oluş ya da hareket olup bitmiş, geçmişte kalmıştır. Dolayısıyla konuşucu veya anlatıcı çoğu zaman isteğinin

gerçekleşmeyeceğinin, bunun mümkün olmadığını farkındadır; ancak yine de onun isteği yalvarış şeklinde dile gelir.

Aşağıdaki 1. metinde kendisi de asker olmak isteyen eser kahramanı, arkadaşı Alişa'nın silah kuşanarak, ata binip asker oluşu karşısında hayranlık ve kıskançlık duyguları içerisinde, *İx, min dä Alışa şikİllİ un altı yäštä bulhamsı* cümlesini sarfederek, Alişa gibi on altı yaşında olmayı arzu ettiğini ifade etmiştir. O, kendisinin artık on altı yaşında olamayacağını bilmekte; ancak onun asker olma yönündeki kuvvetli arzusu bu şekilde bir yalvarışla ortaya çıkmaktadır.

- 1) *Ular arahında bİzzİŋ Alışa la bar inİ. Ul xäzİr tİgİ üzzärİ tiräk tİbündä haqlağan multıqtı tağıp, İyärİ atqa atlanıp, bütünläy kilİštİrİp haldat bulıp aldı. Unıŋ künbağış säskähİ şikİllİ tulqınlı harı sästärİnİŋ haldat furajkahı aştınan kəzä müğüzİ şikİllİ bütürkälänİp sıgıp türüwı Bayrasqa ayırata ıqşanı. Ul bütä yİräktän yaratıp ta, künläşİp tä duşınan küzİn ala almay ızalandı. «İx, min dä Alışa şikİllİ **un altı yäštä bulhamsı**.. Un bištä gİähİŋ, tip almağan buldılar...— tip, küyİnİp uylandı ul. (Uİ, 172)*
- “Onların arasında bizim Alişa da vardı. O, şimdi diğer direğin dibinde sakladıkları silahı takıp, eyerli ata atlayıp, tamamen teçhizatlanıp asker oldu. Onun ayçiçeği gibi dalgalı sarı saçlarının, asker kasketinin altından dişi keçi boynuzu gibi dönüp durması Bayras’a özellikle benzedi. O, bütün kalbiyle sevip de, kıskanıp da dostundan gözünü alamadan hayıflandı. “Ah, ben de Alişa gibi on altı yaşında olsaydım... Sadece on beş yaşındasın diye almadılar. — deyip, kederlendi.”

Aşağıdaki 2. metinde anne ve oğul arasında gelin alma yüzünden bir anlaşmazlık söz konusudur. Musa, annesine gelin alacak zaman olmadığını ifade ederken, annesi bunu anlamak istemeyerek, oğluna bakıp *Äzİräk bİzzİŋ hüzzİ lä tİthaŋsı, ulım* demektedir. Bu sözüyle anne, oğlunun kendi sözlerini ve fikirlerini

dinlemediğini ve bundan sonra da dinlemeyeceğini bilmekte; ancak oğlunun bunu biraz olsun farkedebilmesi için bu yöndeki dileğini, {-hA} + şahıs eki + sI yapısıyla ifade etmektedir.

- 2) —Äsäy, käläş alır mäl tügıl bit. —Ataq, ataq käläş alırga nindäy mäl käräk tağı? — Musanıñ uy-xıyalın anlamağan häm anılgarğa la tılämägän äsä, tıpkä batqan tınüq küzzärın tüñäräkländırıp, ayanıslı qaraş taşları. — Äzıräk bızır hüzır lä tütharıslı, ulım. Huğıstan işän-haw qaythan, Mindäktägı Mäsğüt mullanıñ urtansı qızın hiñä qızalaşırğa tigän niätı lä bar inı atayındıñ... (MB, 202) “— Anne, gelin alacak zaman değil. — Hey, hey gelin almak için nasıl vakit gerek? —Musa’nın fikir ve hayallerini anlamayan ve anlamayı da istemeyen anne, içe çökmüş donuk gözlerini döndürüp acıklı bir bakış attı. — Azıcık bizim sözümüzü dinleseydin oğlum. Savaştan sağ salim dönersen, Mindek’teki Mesgut molların ortanca kızını sana isteme niyeti vardı babanın...”

Aşağıdaki 3. metinde ise, {-hA} + şahıs eki + sI yapısının {-GAn} fiil çekim ekini almış bir fiilden sonra *bul-* yardımcı fiiliyle kullanılışını görüyoruz. Musa Murtazin, isteksiz bir şekilde haberleri dinlemiş ve keyfi kaçmıştır. Onların içinde bulunduğu zor şartları bilmeyen Sovyet iktidarı için ne kadar çok askerin kanının döküldüğünü düşünüp, pişmanlık çekmektedir. Bunun üzerine arkadaşı, bana haber vermiş olsaydın, demektedir. Haber verilmemiş ve hadise geçmişte kalmıştır; ancak, buna rağmen kahraman haber verilmesi yönündeki isteğini bu şekilde dile getirmektedir.

- 3) Künılhız xäbärzırzı tıñlağan Musa Murtazındıñ da käyır üzgärzı. — Min, bındağı awır xäldı bılmäy, Sovyet vlası üsün Başqırt yğıttırınñ küpmı qanın qıyırıtım, gümırın üzzırıtım, — tip ükırıs bıldırıp, ul yırırğü mınän kiñ yaltlas mañlayın tıjını. — Ä-ä-äx, miñä xäbär ütkän

bulhañsı!.. (MB, 297) “Gönülsüz bir şekilde haberleri dinleyen Musa Murtazin’in de keyfi kaçtı. — Ben buradaki zor durumları bilmeyen Sovyet iktidarı için, Başkurt gençlerinin ne kadar kanını döktüm, ömrünü bitirttim, diye pişmanlıkla yumruğuyla geniş parlak alnını ovuşturdu. — E-e-ex, bana haber etmiş olsaydın.”

Aşağıdaki 4.-6. metinlerde {-hA} + şahıs eki + sI yapısının bu şekilde istek işlevine örnekler verilmiştir.

- 4) *Üşü hūyläşiwzän huñ Zahiranıñ küñİİ qartatahına, atahına, ğūmümän, üzzärİñ bütä ğailähñä İİ näfrät mñän tuldı. Ularzan, bıl şümlü yūrttan, qūtülūw yuldarın İzläp, tñ yūqlamaş buldı. Bıtır yäy Yımş qalanan qayıp kürİğäs: «Şulay uqırğa kitä alham, min dä äzäm bulır inñ!» — tip talpındı. Äylängän hayın Yımşkä: «Äy, min dä hinİñ kñwİk yİñ bulhamı.. Uqıp yūrır inñ, baxİlİ bulır inñ»,— tip hıynıwı la unıñ uynap tüğİ, uylap, üz xälñän qūtülür yul İzläp äytİwİ inİ. (ZB, 406)*
- “Bu konuşmadan sonra Zahira’nın gönlü büyük babasına, babasına, genel olarak bütün ailesine nefretle doldu. Onlardan, bu rahatsız evden, kurtulma yollarını arayıp, geceleri uyumaz oldu. Geçen yaz, Yimiş şehirden dönünce ‘Böyle okumaya gidebilsem, ben de adam olurum!’ deyip, çabaladı. Döndükten sonra Yimiş’e ‘Ah, ben de senin gibi yetim olsaydım... Okurdum, mutlu olurum’, diye yaklaşması da oynayıp değil, düşünüp kendi durumundan kurtulma yollarını aramasıydı.”
- 5) *Isınlap ta, bıl arala ul da üz ğümİññ nındäyzİ in qäzİrlİ bİr ülüşü yuğalğan, yūräğñ in türİ buşap qalğan kñwİk tüyüp ızalana inİ: «İx alyūt, alyūt, uğa Zakir xaqında hūyläp birİr zä vaqıt tapmanım bit, ismaham. Unıñ üzİ mñän Petrograd frontında yänäş huğışıwımdı la bİldİrä almanım... Ä Polşa sitİndä, Varşav yanındağı huğıšta la unan alış*

yürməgänimdİ huı?.. Yä, bİrİñn dä bİlmäy kittİ bit ul... Bİlhä, qalay qızıqhınır, qıwanır, bälki ğürurlanır za inİ.. Qızıl Bayraq ordenİ alıwımdı äythämsİ ismaham...— tip, ükñİp, äsñİp türzū ul. (ZB, 506)

“Gerçekten de, bu arada o da kendi hayatının bir nevi en değerli bölümü kaybolmuş, yüreğinin en baş köşesini boşalmış gibi hissedip hayıflanıyordu. ‘ Eh aptal, aptal, onunla Zakir hakkında konuşmaya zaman bulamadım tabi. Onunla Petrograd cephesinde yanbaşında savaştığımı da anlatamadım... Ama Polonya kenarında, Varşova yakınındaki savaşta da ondan uzak değil miymişim?.. Ya, birini de bilmeden gitti... Bilse, ne kadar ilgilenir, sevinir, belki gururlanırdı da. Hiç değilse, Kızıl Bayrak nişanı aldığımı söyleseydim, diye pişman olup, üzüldü.”

- 6) «Yä, nimägä käräk indİ bıl küpkän İš! Aran awız!»— tip İstän ğñä ärläp quya. «Kİşİ üzñä bınday ızanı niñä tıwzıra ikän. Bınday ilaq, imğäk yändärzän başqa la yäşäw yñİl tüğİl dä baha!»— tip aptıray. Xatta: «Bılay asığa-ılay ızalanıp, kİşİ azaplap yäşägänsä, ülİp kñä quyhası bıl yäş bala tigän nāmä! Ūjmax qūşū ğına bulıp yäşär inİ bit,— tip tä uylap quya.— Yuqha bit şulay ızalana-ızalay üşİr zä, bİr raxät kürmäy yäşär, yñmähä, ällä nındäy ğūnahtar İşläp ülİr zä tİğİ dünyala la tamuqqa tūşİr... (Uİ, 84) “Ya, neye gerek artık bu çoğalan hayat! Büyük ağızlı! diye içten içe sitem etti. ‘ Kişi kendine böyle işkenceyi neden yapar acaba. Böyle ağlamak, yük canlardan ayrı yaşamak kolay değil elbette!’ diye şaşırıyor. Hatta ‘Böyle ağlayıp, işkence çekip yaşayana kadar, ölse, bu genç yavru denen şey! Cennet kuşu olup yaşardı’ diye de düşünüyor. — Yoksa böyle ağlaya ağlaya büyür ve hiç rahat görmeden yaşar, ayrıca kim bilir ne kadar günah işler de öteki dünyada cehenneme düşer.”

5.2.2.2. Beddua

Başkurt Türkçesinde {-hA} + şahıs eki + sI yapısı, zaman zaman temeli istek ifadesine dayanan, konuşucu ya da anlatıcının kuvvetli isteğinden kaynaklanan beddua için de kullanılabilir. Bedduanın da temelinde, herhangi bir iş, oluş ya da hareketin olması yönünde kuvvetli bir arzu ve istek vardır; ancak, konuşucu ya da anlatıcı, kendi imkânları sınırında olmayan olay ve durumlar için, beddua etme yoluna giderek, bu kuvvetli isteğini inançları doğrultusunda daha kuvvetli ve yüce bir makama göndermektedir.

Aşağıdaki 7. metinde, Yimiş kovayı suya batırırken, üvey annesi bir yandan başında söylenmektedir. Bu söylenmeler zamanla daha ağırlaşmakta ve bedduaya dönüşmektedir. Yimiş, kovayı suya batırdığında, üvey annesi kovanın paslandığını, artık o kovanın delineceğini söyleyerek sitem etmekte ve ardından *Künägımdı tutıqtırğansı, üzıñ şunda kügärıp qatıp qalhanısı, siğan balahı* cümlesiyle Yimiş'e 'Kovam paslanacağına sen paslan.' diyerek beddua etmektedir.

- 7) —*Künägımdı batırğansı, üzıñ batıp ülhänsı — tip ärlänı Xatta, taşqın qaytqas, Yımış bizränı sumıp tabıp alıp birgäs tä, ärläw tınmanı, hüzzäri gñä üzgärzi — Künägım, ap-aq qına qalay künägım tutıqqan bit! Tişılır indı, ұзақqa түзмäs indı — tip taqmaqlay-taqmaqlay bitärlänı ügäy äsähı — Künägımdı tutıqtırğansı, üzıñ şunda **kügärıp qatıp qalhanısı, siğan balahı!** (ZB, 364) “—Kovamı batırana kadar, kendin batıp ölsen, diye azarladı. Hatta taşkın dönünce Yimiş kovayı daldırınca da azarlama durmadı. Sözleri de değişti. — Kovam, ap ak olan kovam nasıl paslanmış! Delinir artık, çok dayanmaz artık, diye söylene söylene sitem etti üvey annesi. — Kovamı paslandırıana kadar kendin küflensen çingene yavrusu!*

5.3. {-AhI/-yhX}+iyelik eki *kil-*

5.3.1. Kullanım

{-AhI/-yhX}+ iyelik eki *kil-* yapısı, Başkurt Türkçesinde istek ifadesi için kullanılan diğer bir yapıdır. Bu yapı iyelik eki almış {-AhI/-yhX} sıfat-fiil ekinden sonra *kil-* fiilinin kullanılmasıyla oluşur. Yapıyı formüle edersek;

Fiil + {-AhI/-yhX}+ iyelik eki *kil-* {-A/-y}, {-DX/-nX/-zX}, {(y)AsAk}

Görüldüğü üzere yapının yardımcı fiili çeşitli fiil çekim eklerini alarak istek ifadesini, şimdi, gelecek ya da geçmiş zamana taşıyabilmektedir. {-AhI/-yhX} sıfat-fiil eki, ünlü ile biten fiillerden sonra *-ahı/-ähĭ*, ünsüzle biten fiillerden sonra ise, *-yhu/ -yhĭ/-yhŭ/-yhŭ* şeklinde kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygun olarak eklenir. Bu analitik yapının şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>uqıyhum kilä</i> “okumak istiyorum” okuyasım geliyor	<i>uqıyhıbız kilä</i>
2. şh. <i>uqıyhuŋ kilä</i>	<i>uqıyhıgız kilä</i>
3. şh. <i>uqıyhi kilä</i>	<i>uqıyhi(ları) kilä</i>
<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yŭzähĭm kilä</i> “yüzmek istiyorum”	<i>yŭzähĭbız kilä</i>
2. şh. <i>yŭzähĭŋ kilä</i>	<i>yŭzähĭgız kilä</i>
3. şh. <i>yŭzähĭ kilä</i>	<i>yŭzähĭ(ları) kilä</i>

Zeynullin, bu yapının Başkurt Türkçesinde istek işlevini yerine getirdiğini belirterek, bunun {-GX}+iyelik ekleri *kil-* yapısıyla anlam bakımından bir farkı

olmadığını ifade eder (Zeynullin 2002: 178). Gerçekten de her iki yapı Türkiye Türkçesine {-AsI} *kil-* şeklinde aktarılabilmektedir.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Bu kuruluşun olumsuzu üç şekilde yapılabilir. Bunlardan ilki *kil-* yardımcı fiiline {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle oluşturulmaktadır. Bu durumda çekim şu şekildedir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>alahım kilmäy</i> “almak istemiyorum”	<i>alahıbız kilmäy</i>
2. şh. <i>alahıñ kilmäy</i>	<i>alahıgız kilmäy</i>
3. şh. <i>alahı kilmäy</i>	<i>alahı(ları) kilmäy</i>

Diğer olumsuzluk şekilleri ise olumsuzluk bildiren *yuq* ve *tügǎ* kelimelerinin yardımcı fiilin yerini alarak kullanılması suretiyle gerçekleşir. Olumsuz çekim ile konuşucu ya da anlatıcı herhangi bir iş, oluş ya da hareketi yapmak istemediğine işaret eder.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>alahım yuq</i> “alasım yok”	<i>alahıbız yuq</i>
2. şh. <i>alahıñ yuq</i>	<i>alahıgız yuq</i>
3. şh. <i>alahı yuq</i>	<i>alahı(ları) yuq</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>alahım tügǎ</i> “alasım yok”	<i>alahıbız tügǎ</i>
2. şh. <i>alahıñ tügǎ</i>	<i>alahıgız tügǎ</i>
3. şh. <i>alahı tügǎ</i>	<i>alahı(ları) tügǎ</i>

Soru Şekli (Hûraw Formahı)

Bu yapının soru şekli {-mX} soru ekinin sona getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Soru şekli ise, konuşucu ya da anlatıcının bir olay ya da durumun yapılmak istenip istenmediğini sormaktadır.

Teklik

Çokluk

1. şh. <i>yŭzähŭm kilämİ</i> “yüzmek istiyor muyum”	<i>yŭzähİbİz kilämİ</i>
2. şh. <i>yŭzähİŋ kilämİ</i>	<i>yŭzähİgİz kilämİ</i>
3. şh. <i>yŭzähİ kilämİ</i>	<i>yŭzähİ(läri) kilämİ</i>

5.3.2. İşlevler

5.3.2.1. İstek

Konuşucu ya da anlatıcı herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşmesine yönelik isteğini {-AhI/-yhX}+ iyelik eki *kil-* yapısıyla ifade edebilmektedir. Bu istek, güçlü ve içten gelen bir istektir. Aşağıdaki 1. metinde, oğlunun kendi altınlarına konmak için birtakım davranışlarda bulunduğunu düşünen babanın oğlunu gördüğünde, midesi bulanmakta ve kusası gelmektedir. Bu durum metinde *Ŭh, qarttŭŋ qŭşahı kilä* cümlesiyle ifade edilmiş ve babanın oğlunu gördüğü zaman hissettiği ve içinden gelen kusma yönündeki istek {-AhI/-yhX}+ iyelik eki *kil-* yapısıyla işaretlenmiştir.

- 1) *Mindĭxan atay qarşında dĭr qaltırap tŭra. Unıŋ atlap kilĭşĭ, işĭktän qabırğahı mĭnän inĭwĭŭk bayzı yĭrändĭrzĭ. Hizä qart: bıl malay aqtıŋı - yaramhaq atay altını üzĭmä kalhın tip, şulay yaqşatlana! Ŭh, qarttŭŋ qŭşahı kilä... Yŭmşaq Mindĭxan qurqa-qurqa, yan-yağına qarana-qarana*

ütä; küsänä, tawıştı sıqmay. —Ätĭ, ä-ttĭ-y, tim? Saqırğaynıñmı? (U, 231)

“Mindihan babası karşısında tir tir titiyor. Onun yürüyüşü, kapıdan kaburgasıyla girmesi zengin adamı iğrendirdi. Moruk seziyor: Bu çocuk son derece dalkavuk, baba altını kendime kalsın diye böyle yaltaklanıyor! Of, moruğun kusası geliyor...Yumuşak Mindihan korka korka yan tarafına bakına bakına geçiyor, geriliyor, sesi çıkmıyor. — Baba, ba-ba, diyorum? Çağır mıydın?”

2. metinde, Mirsey ağabey, çağırdığı kişiye Hajigali’nin mektup yazıp yazmadığını sormaktadır. Bunun üzerine karşısındaki, onun mektup yazdığını söyledikten sonra köyü özlediğini ve dönmek istediğini yazdığını söyler. Burada Hajigali yazdığı mektupta köye dönme isteğini *Qaytahum kilä* cümlesiyle ifade etmiş, bu isteğini ifade ederken de {-AhI/-yhX}+ iyelik eki *kil-* yapısını kullanmıştır.

2) —*Ul xat yazamı? — Yaza. Sittä nıq hağınam awıldı, tıp yazğan äĭĭ. Qaytahum kilä, tigän... Balaqayındı! Niñä saqırtqaynıñ, Mirsäy ağay? — Mında xat... qağız bar inĭ lä...—Mirsäy tağı ikĭländĭ. —Nindäy qağız? Xajigälizänmĭ? —Xajigäli...—Selsovet başlığı huzzı, sulaq qulı ämälhĭzzän tağı nığıraç qaltırap-zĭttĭröp kittĭ. Huğıştan yaranıp qaytha la, Mirsäy haman il ĭĭndä.* (U, 467) “O mektup yazıyor mu? — Yazıyor. Dışarıda köyü çok özlüyorum, diye yazmış. Dönmek istiyorum, demiş. Yavrucuğumu! Neden çağırtmıştın, Mirsey ağabey? — İşte burada mektup kâğıdı vardı da. — Mirsey daha da şüphelendi. — Nasıl kâğıt? Hajigali’den mi? —Hajigali — Köy şurası başkanı açtı, çolak kolu çaresizlikten daha da çok titredi. Savaşta yaranıp dönse de Mirsey hâlâ ülke işinde.”

3. metinde, Safiya ve Ramazan eski günler hakkında konuşmaktadırlar. Ramazan, Safiya’nın söyledikleri üzerine, onun eski günleri hatırladığına şaşırması ve bu düşüncesini dile getirmiştir. Safiya ise, o mutlu günleri unutmanın mümkün

olmadığını söyleyerek, *Tagı küllähñm kilä* cümlesiyle o günleri hatırladıkça hâlâ içinde gülmek istediğini ifade etmiştir.

3) —*Ünütmağanhuñ, Safiya. — Ul bähñlñ kündärzñ ünütürlüqmü, Ramazan?*

*Tagı **küllähñm kilä**: Qämär apay yıl da tüşñä usma başak bəyläy zä kolxozsı bulıp yñkala qatnaşa. İrmäk... İx, bähñlñ saqtar!.. — Ä xäzñr bñz bähñlñ tügñlmñ? — "Xäzñr"... - Sibärkäy aptırağanday ittñ (U, 316) “— Unutmamışsın Safiya. — O mutlu günleri unutmak mümkün mü Ramazan? Hâlâ **gülesim geliyor**. Kemer abla, her yıl göğsüne demet demet başak bağlar ve çitlikçi olup yılbaşı şenliğine katılır. Eğlence... ah, mutlu anlar! —Ama şimdi biz mutlu değil miyiz? —‘Şimdi’... Siberkey şaşırır gibi oldu.”*

4. metinde, {-AhI/-yhX}+ iyelik eki *kil-* yapısının soru çekimine bir örnek görmek mümkündür. Eser kahramanı karşısındaki kişiyi kızgın bir şekilde azarlamaktadır. Onun davranışlarını beğenmediği dile getirirken, *Äyt: tñrmägä ultırahıñ kilämñ?* cümlesiyle, hapse girmek isteyip istemediği sormaktadır. Elbette hapse girmek kimse tarafından istenen bir durum değildir. Dolayısıyla bu cümlede aynı zamanda konuşucunun tehdit ve uyarısı da söz konusudur.

4) *İmperator awha, bñzgä-xana... Älñ ul qalın diwar humaq hinñ, minñ qaplap tñra... Hin, mäkinä baş, başıña kábäk tultırılğan, şul diwarzı awzarışıp yñrñyhñ! Bılağay şındñ. —Äyt: tñrmägä **ultırahıñ kilämñ?** Kñğä käräk ul hinñ jalobañ? Hiñämñ, miñämñ? Äpşän xalqınamı, şul tintäk Mirgäligämñ - barıbñr balaları as bulır, barıbñr tamağı aşqa tuymas. (U, 182) “İmparator devrilse bizim için harap. O kalın duvar gibi seni beni kaplıyor. Sen deliğine baş, başına başak doldurulan bu duvarı yıkıyorsun! Böylece soldu. — Söyle: Hapse girmek istiyor musun? O senin şikâyetin*

kime lazım? Sana mı, bana mı? Epşen halkına mı, bu kalın kafalı Mirgeli'ye mi, gene de çocukları açtır, gene de boğazı doymaz.”

Aşağıdaki 5.-7. metinler, {-AhI/-yhX}+ iyelik eki *kil-* yapısının bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 5) *Xammat, küzzärñ gñä küldürüp, äsähñä ũzaq qarap ultırzı: —Dürüş hıyläyhñ, äsäy. Şulay za bñr gñä hüznä tüzätmä indñrahñ kilä — dan ũsñn tügñl, ä xalıqqa xñzmät ũsñn, volostä Sovyet vlasñn nıgıtıw ũsñn, haylap quyızlar bit minñ, äsäy. Kommunist kışñ min. Partiya haldatı. Ä haldat, üzññ bñlähñ qayza quyalar, şunda xñzmät itñrgä tñyş. (ZB, 171)*
 “Hammat, gözleriyle gülüp, annesine uzun süre baktı: — Doğru söylüyorsun anne. Böyle her bir sözünü düzelmek istiyor, şan için değil, ama halka hizmet için, kasabada Sovyet iktidarını sağlamlaştırmak için, beni seçtiler anne. Ben komünistim. Parti askeri. Ama sen bilirsin asker nereye koyarlarsa orada hizmet etmeli.”
- 6) *Ul general "Yäy küññ qunakqa kiläm, hñzzñ Başqurtüstanda Agizñl buyzarı bik yämlñ, tip maqtayzar, ayırıwsa qımıızıqızñ ñähñ kilä", — tip yazğan, —Vasiliy älñ üzñ saqırğan, yäyñ min buşamayım, kışın — apayın... —İlyasqa Volgoğrad ũlkähññ Novo-Konstantinovka mäktäbñ pionerzarınan xat ta kildñ (KKTY, 9)* “O general ‘Yaz günü misafirlige geliyorum, sizin Başkurdistan’da Agidil boyları pek güzel diye övünüyorlar, ayrıca kımızınızı içesi geliyor’ diye yazmış. — Vasiliy kendi çağırması yazın ben boş değilim, kışın, ablan. — İlyas’a Volgograd ülkesinin Novo-Konstantinovka okulu izcilerinden mektup da geldi.”
- 7) *Kolxoz yñlkähñä tñşä bıl habantuyı la; küññ asahñ, bñrñğñ yñlanı şartına kiltññ ütkärähñ kilä ikän - haranlanma, kolxoz, hıkmurlanma,*

räyış! Äpşän kolxoı rayonda iñ aldınğı xujalıq, üz tarixında iñ yuğarı ürgä kütärılğan sağı - hunatmaştar. Täwfiqtar Burzargä uram aşı gına yäşänı. Yangız äsä mınan ul ikäwzän-ikäw. (U, 96) “Çiftlik arkasına iniyor bu habantoyu da, gönül açasın, eski adeti yerine getirmek istiyormuşsun, cimrilik etme, çiftlik, pintilik etme, reyis! Epşen çiftliğı bölgedeki en öndeki mertebeye, tarihindeki en yukarı dereceye yükseltilem çağı, sıkıntı çektirmezler. Tevfikler Burlara sokak ötesinde yaşadı. Yalnız anne ile o iki kişı.”

5.4. {GAyI}

5.4.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinde {-GAyI} eki ile yapılan istek kipi, daima olumsuzluk eki taşıyarak olumsuz istek ifade eder. Ek, Eski Türkçenin gelecek zamanı ifade eden fiil çekim eki {-GAy}’dan gelmektedir. Emir-istek eklerinin genişlemeye müsait ekler olduğu bilinmektedir. Bu bakımdan sondaki {-I} pekiştirme olabilir. Bu ek ile yapılan istek çekimini aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür.

Fiil + {-GAyI} + şahıs eki

Ek, olumsuzluk ekiyle birlikte kalınlık incelik uyumuna uyar. Şahıslara göre çekimi şu şekildedir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>barmağayım</i> “gitmeyeyim”	<i>barmağayıq</i>
2. şh. <i>barmağayıñ</i>	<i>barmağayığız</i>
3. şh. <i>barmağayı</i>	<i>barmağayı(lar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kilmägäyim</i> “gelmeyeyim”	<i>kilmägäyik</i>
2. şh. <i>kilmägäyiñ</i>	<i>kilmägäyigİz</i>
3. şh. <i>kilmägäyi</i>	<i>kilmägäyi(lär)</i>

5.4.2. İşlevler

5.4.2.1. İstek, Korku

Başkurt Türkçesinde konuşucunun istek ve arzularını ifade etmek için kullanılan bir diğer fiil çekim eki {-GAYI}' dır. Zeynullin bu ekin şüphelenme, korkma gibi bazı anlamları olduğunu ifade eder (Zeynullin 2002: 184). Aşağıdaki 1. metinde, gelin Hajigeli'nin durumunu anlatırken *Xajigäli yullap sıkmağayı* cümlesiyle onun gitmek istemediğini ifade etmektedir. Burada bu olumsuz istek {-GAYI} fiil çekim eki ile işaretlenmiştir.

- 1) *Xajigäli yullap sıkmağayı, tim, İskän bit... Şulay anlattı kilñ xälñ.*
Yänähİ, ul yaqlaw İzläp ingän. — Uz, kilñ! - tip qänäğät tİzzİ yañğız qatın. (Ähä, miñä küññ tİşşİp tİra.) - Ul Xajigälizİñ imanın uqıtırğa käräk, tİra la İsä, tİra la... Üz başına bulğırı! — İyİ, - tip yİplänİ Kärimä apahın. Yaqlawsıñ bulğas, yİñİl hulanı, xatta şäbäyİp kittİ - Bİr aqılğa ultırıp alırğa inİ şunu, azzı: İsä lä qayta... — Äyzä, kilñ bİz unı irmäk itäbİz! (U, 270) “Hajigeli gitmek istemiyor diyerek içmiş. Böyle anlattı gelin hâlini. Güya o savunma arayıp girmiş. — Geç gelin! diye fikrini bildirdi yalnız kadın. (İşte, bana günün iniyor) O, Hajigali'nin imanını okutmak gerek, bir duruyor bir içiyor.. Allah kahretsin! — Evet, diye onayladı Kerime ablasını. Avukatı olunca rahat bir nefes aldı, hatta

hızlandı. Onun aklını başına getirmek lazım, azdı: İçiyor ve dönüyor.. —
Haydi, gelin biz onu eğlence yaparız!”

2. metinde, eser kahramanı Uyıldan, gece vakti atına binip giden Artem Dmitriyeviç’in atının dönmesine rağmen kendisinin dönmemesi üzerine endişelenmiş ve bu endişesini *Şulay za uylaşırğa kăräk, bŕ-bŕ xäl bulıp quymağayı* cümlesiyle herhangi bir şey olmaması yönündeki isteğiyle dile getirmiştir. Bu cümlede {-GAyI} fiil çekim eki Uyıldan’ın kötü bir şey olmaması yönündeki isteğine işaret ederken, aynı zamanda onun endişe ve korkusuna da işaret etmektedir. Bu durumda, konuşucu endişe ve korkusunu, herhangi bir olay ya da durumun olumsuz yönde gelişmemesi için istekte bulunmasıyla ifade etmiş olur.

2) —*Kisä ul tüş vaqıtında bında kitkäynŕ. Bŕğŕn irtük türŕp sıqham, mŕŕp kitkän atı qapqa awızında tŕra, üzŕŕ yuq. Min bit unı, atı qasıp qaytqandır za, üzŕŕ şuğa bında yŕqlarğa qalgandır tip, atın alıp kilgäynŕm. Qayza bulır ikän ul, Artem Dmitriyeviç? — Uyıldandŕn yŕzŕnä xäwŕŕlänŕw sıqtı. — Bŕlmägändŕ his tä äytä almayım, tuğan. Şulay za uylaşırğa kăräk, bŕ-bŕ xäl bulıp quymağayı.* (NM, 196) “— Gece o akşam vaktinde buradan gitmişti. Bugün sabah sabah çıksam binip gittiği at kapının ağzında duruyor, kendi yok. Ben onun atı kaçırmıştır ve kendisi orada uyuya kalmıştır, diye atını alıp gelmişim. Nerededir acaba o Artem Dmitriyeviç? — Uyıldan’ın yüzünde endişe belirdi. — Bilmediğimi hiç de söyleyemem, kardeş. Böyle düşünmek gerek, bir hâl olmasın.”

3. metinde de yine benzer bir durum söz konusudur. Yulaman ve yanındakiler hâlâ dönmeyen büyükleri için endişelenmekte ve bu endişelerini onlara yolda bir şey olmaması yönündeki istekleriyle dile getirmektedirler. Onların bu istekleri {-GAyI} fiil çekim eki ile ifade edilmiştir. Yapının daima olumsuz fiil tabanlarında kullanılmasının sebebi de böylece ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda konuşucu ya da anlatıcının endişe ve korkusunu dile getiren bu {-GAyI} fiil çekim eki, olumsuz fiil

tabanlarına gelerek, onların aklına gelen herhangi bir iş, oluş ya da hareketin olmaması yönünde bir istek bildirmeye yarar.

- 3) *Äpiş ũzaqlanı. Altay mñän Xŭbbŭğuja at bŭyläğän yŭrzä qalğan tizäk yŭmŭrsaları küptän hıwındı. Yulaman qayzalı qabalandırıp yŭbärgän atsabarzıŭ äylänŭp qaytıwına la baytaq waqıt uzı. Qŭyaş kiskä awıŭtı. Baş kanbabaga yulda ul-bil bulmağayı, tip bŭrsŭla başlanılar xatta.* (BR, 289) “Epüş uzaklaştı. Altay ile Hŭbbŭğuja’nın at bağladıkları yerde kalmış tezek balıkları çoktan soğudu. Yulaman’ın bir yerlerden aceleyle gönderdiği kuryenin dönmesine de çok vakit geçti. Gün akşama doğru meyletti. Hatta atalar yolda birşey olmasın deyip endişelenmeye başladılar.

Aşağıdaki 4.-6. metinlerde, {-GAyI} fiil çekim ekinin bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

- 4) *Yawabıŭ rıyalı. Xätŭrlähäŭ, timŭr sükŭw tıylğaynı bit, kŭm... Ünŭttŭŭmŭ ällä? Hapqan atıp, qapqan quyıp kŭn ithäŭ, äzmŭ ni hiŭä? — Hunarğa ütkŭr küz, qapqan artınan yŭrŭrgä yŭŭz ayaq kăräk, uzamandar, — tinŭ ŭŭta. Ä tŭğŭär haman qazala: —Üzŭŭ ni kŭngä tarınıŭ? —Bıl yulı hıŭar qŭlağın dan ğına tüğŭ, başından da yazmağayın... (ÜY, 202) “Cevabın riyakâr. Hatırlarsan demiri kırmak dindirmişti, ki... Unuttun mu acaba? Sapan atıp kapan kurarak gün geçirsen, az mı sana? — Ava keskin göz tuzağın arkasından yürümeye hızlı ayak gerek, patrikler, dedi usta. Ama onlar hâlâ saplanıyor: — Kendin hangi güne isabet ettin?—Bu defa yalnız kulağından değil, başından da kaybetmeyesin.”*
- 5) *Şunan huŭ ğına Musa, ilawzan tuqtap yılmayıp tŭrgän Văligä: —Äyzä, bŭr az ultırıp yal itŭŭk, dŭnya xăln bŭŭp bulmay, tağı la qasırğa tura kilmäğäyŭ — tip măräkälänŭ. Ŭzaqlamay, sana şığırzawı alıŭlaşqas,*

Musa yulğa sıǵıp ay yaqtında asıq kürġġän awıl yulına qarap tūrǵı.

(KKTY, 264) “Bundan sonra Musa, ağlamayı bırakıp gülüp duran Veli’yi: — Haydi, biraz oturup dinlenelim, dünyanın hâlini bilmek mümkün değil, daha da kaçmak gerekmesin, diye eğlendirdi. Çok geçmeden kızak sesleri uzaklaştıkça, Musa yola çıkıp ay ışığında açık görünen köy yoluna bakıp durdu.”

- 6) *Şunan Tevton Almandarı yabırılǵan; Polyaktär kilġp, Mäskävzġ yandırǵan täxġkä üz batşaların quyırǵa tırışqan. Ä bil Fridrix koroldġ bigġräk tä yaman, tizär. Räsäy xalqı bıların da yġġr yġġwġn, awırǵa kilġwġ gġnä ixtimal. Azaq, şved poxodtarı ġına tügġl, här ikġ tarafta bġr nisä il. Bik nıq qaynaşalar, nıq qıyralışırǵa tura kilmägüvġ..* (K, 550)
- “Sonra Tevton Almanları saldırmış; Polyaklar gelip, Moskova’yı yakmışlar. Tahta kendi çarlarını getirmeye çalışmışlar. Ama bu Kral Fridrih’i çok kötü diyorlar. Rusya halkı bunları da yener yenmesine, ancak zor olması da bir ihtimal. Sonra, sadece Şvid davaşları değil, her iki tarafta birçok ülke. Çok iyi kaynaşıyorlar, yıkılmaları gerekmesin.”

5.5. {-(X)rgA} inġ

5.5.1. Kullanım

{-(X)rgA} inġ yapısı, Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi olmadan da istek ifade eden yapılardan biridir. Yapı {-(X)rgA} mastar eki ve {-DX, -nX, zX} fiil çekim eki almış *i-* fiilinden meydana gelir. Bu yapıyı aşağıdaki gibi formülleştirmek mümkündür:

Fiil + {-(X)rgA} inġ + şahıs eki

Yapı şahıslara göre çekime girecekse bu durumda şahıs eki *inĭ* den sonra gelir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>barırğa inĭm</i> “gitseydim”	<i>barırğa inĭk</i>
2. şh. <i>barırğa inĭñ</i>	<i>barırğa inĭğĭz</i>
3. şh. <i>barırğa inĭ</i>	<i>barırğa inĭ(lär)</i>

5.5.2. İşlevler

5.5.2.1. İstek, Temenni

{-(X)rgA} *inĭ* yapısı, konuşucu ya da anlatıcının herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşmesi yönündeki istek ve temennisini bildirir. Bu yapı, geçmişte kalmış veya gerçekleşmesi imkânlar dâhilinde olmayan bir isteğe de işaret eder.

1. metinde, İskender’in her şeyi bilmesine şaşırان Buranşin, şaşkınlığını belli etmeden, eski düşmanın yalnız yatmadığını söyledikten sonra, İskender, zamanının geldiğini düşünerek *Şul xaqta hūraşırğa inĭm älĭ*, *Buranşin ağay* cümlesiyle, konu hakkında bir soru sorma isteğini dile getirmektedir. İskender bu isteğini ifade ederken {-(X)rgA} *inĭ* yapısını kullanmıştır.

- 1) *Maşinkala, — tinĭ İskändär. Kürşĭññ bını la bĭñwñä aptıraha la, gäjäplänĭwñ tışqa sıgarmanı. — Afarin! Müğayın, ildä sinfi küräştĭñ qırqıwlaşıp kitĭwñ kürhätĭrhĭñ. Şunhız yaramay büğün. Äytäm bit, İskĭ düşman tik yatmay, işĭtäñdĭr. — Şul xaqta **hūraşırğa inĭm** älĭ, Buranşin ağay, — tinĭ İskändär, nihayät, tŭp hüzgä küsĭr vaqt yĭkänñ añlap.*

(ÜY, 105) “Makine, dedi İskender. Komşusunun bunu da bilmesine şaşırırsa da şaşkınlığını belli etmedi. — Aferin! Elbette, ülkede sınıfsal savaşın şiddetlenmesini gösterirsin. Bunsuz olmaz bugün. Söyleyeyim, eski düşman yalnız yatmaz, duymuşsundur. — Bu konuyu sorayım hele, Buranşin ağabey, dedi İskender, nihayet asıl söze geçme zamanının geldiğini anlayıp.”

2. metinde, Osipovka endişeli bir şekilde işin kendi isteği yönünde gelişmediğini ifade ederek, *Hiñä yırzı üzñndñ tiränän büldirtğä inı* cümlesiyle, Ruman’a kendi yerinden toprak vermek isteğini ifade etmektedir; ancak, toprak dağılımı yapılmış ve artık iş isten geçmiştir. Dolayısıyla, Osipovka’nın buradaki ifadesi daha çok pişmanlık ifade etmektedir. Bu durumda onun isteği bir hayalden ibarettir.

- 2) *Rūman, ultırışına qaytqas: — İş min uylağansa uq barıp sıqmanı, — tinı Osipovqa bürsülğan qiäfättä. — Hiñä yırzı üzñndñ tiränän **büldirtğä inı** 1898 yılğı zakondı bñähñmııkän? Yuqmu ni? Ul zakon buyınsa xäzır bütä yırzär qazna häm yämägät urmandarına bülñä. Minñ tirä qazna urmanına kñrä ikän.* (NM, 236) “Ruman toplantıya dönünce: — İş benim düşündüğüm gibi olmadı, dedi Osipovka endişeli bir hâlde. Sana yeri kendi civarımdan paylaştırsaydım. 1898 yılındaki kanunu biliyor musun acaba? Yok mu ne? O kanuna göre şimdi bütün topraklar hazine ve toplum ormanlarına bölünüyor. Benim çevrem hazine ormanına giriyormuş.”

Aşağıdaki 3.-5. metinlerde de {-(X)rgA} *inı* yapısının bu tarz işlevine örnekler görmek mümkündür.

- 3) *İşmurza başta bittärñ qutarıp, qaraştırıp sıqtı, müxäbbät, gañlı türmüşü turahındaraq yazılğandarın İzläñ. Matur yazılğandarın gına **uqırğa inı***

irİ tŭrmägä İläğİp, qatını awılda qalıp, bŭzŭlŭp kitkän İřtär turahında bulıp quymahın! (UYT, 109) “İşmirza ilk önce yüzlerini çıkarıp baktı, sevgi, aile hayatı hakkında yazılanları araştırdı. Sadece yazılan güzel şeyleri okusaydı, kocası hapse girip, hanımı köyde kalıp, bozulan işler hakkında olmasın!”

- 4) *Ul bİr qulın bŭyŭrŭnä tayanıp, ikİnsİ qulı mİnän hiräk yİrän mıyıgın hıpıra-hıpıra qŭrbanına tağı bİr az qarap tŭrzŭ la aşıqmayınsa qapqanan sıgıp kittİ. Ul üz İřİnän qänägät inİ, bİrzän, atahınıñ: «Üřŭ tar balaqtı nisİk tä alışıraq ŭlaqtırırğa inİ.. Yuqha, anawı axmaq qız... Üzİñ bİlähİñ indİ.. Ğabbas mulla tŭqŭmŭna zimagor qanın qatnaştırıp xur itİwİ mŭmkin... Bŭtähİ lä mŭmkin... Bŭtä nämänİ kŭtŭrgä mŭmkin bıl zamanda...» tip, kinäyäläp birgän İşarahın yİrİnä yİkİr-zİ (Uİ, 73)* “O bir elini böğrüne dayayıp, diğeri eliyle seyrek sarı bıyığını sıvazlaya sıvazlaya kurbanına biraz daha baktı ve acele etmeden kapıdan çıkıp gitti. O kendi yaptığı işten memnun idi. Biricik babasının ‘Bu dar şalvarı nasıl daha genişletseydi. Yoksa işte ahmak kız. Kendin biliyorsun. Ğabbas molla kabilesine köylü kanını karıştırıp rezil etmesi mŭmkŭn. Hepsi de mŭmkŭn. Her şey beklemek mŭmkŭn bu zamanda.’ diye ima eden işareti yerine ulaştırdı.”

- 5) *Üzİ nisİk hüz başlap yİbärİrgä bİlmäy ultırğan temanı yİğä başlap tİlgä alğas, İştuğan yİğİl hulap quyzı. hām yİdi tawışqa kŭsİp: — şulayırar inİ şul, yİğä!—tip hikİrİp tŭrzŭ.— Aldağı yalda, mäktäp buş kŭndŭ... Yäřtär-zİ zarıqtırmaşqa, tuyzı bik häybät itİp ŭtkärİp yİbärİrgä inİ yİğä. Üşİp kilgän yäřtär-zİ xätİrİndä qalırılıq itİp. Bınan arı yäřtär hər qayhıhu şulay, yañısa qızıl tuy mİnän ŭylänİrgä tİlärİlk itİp... (ZB, 399)* “Kendisi söze nasıl başlayacağını bilmeden duran konuyu ilk önce yenge dile

alınca, İştügan hafifçe soludu ve yedi sese dönüp: — Böyleydi bu, yenge diye atladı. — Öndeki tatilde, okulun boş günü. Gençleri inletmeye düğünü çok iyi yapıp keserdi yenge. Büyüyen gençlerin aklında tutup. Bundan sonra gençlerin her biri böyle yeni kızıl düğün ile evlenmek isteyecekler.”

5.6. {-AhI/-yhX} *inĭ*

5.6.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinde istek kipini ifade eden bir başka analitik yapı, {-AhI/-yhX} fiil çekim ekinden sonra kullanılan *inĭ* ile oluşan şekildir. Yapıyı formüle edecek olursak:

Fiil + {-AhI/-yhX} *inĭ* + şahıs eki

Yapının şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>qarayhı inĭm</i> “baksaydım”	<i>qarayhı inĭk</i>
2. şh. <i>qarayhı inĭñ</i>	<i>qarayhı inĭğĭz</i>
3. şh. <i>qarayhı inĭ</i>	<i>qarayhı inĭ(lär)</i>

5.6.2. İşlevler

5.6.2.1. İstek, Temenni

{-AhI/-yhX} *inĭ* yapısı, Başkurt Türkçesinde isteği ifade etmek için kullanılan analitik bir yapıdır. Bu yapı ile konuşucu veya anlatıcı, herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşmesi yönündeki isteğini ifade eder. Bu yapı ile ifade edilen istek, temenni de yine çoğu zaman gerçekleşmesi mümkün olmayan bir olay ya da durum hakkındadır. Olay veya durum geçmişte kalmıştır ve artık değişmeyecek olsa bile, konuşucunun dilek ve temennisini dile getirir.

Aşağıdaki 1. metinde, babasını kaybeden eser kahramanına, babasının nerede olduğu bilgisine sahip olan kişi nasihatler vermekte, diline sahip olmasını, herkese inanmamasını tavsiye ederek, babasının Ob adlı büyük su kenarında çalıştığını söylemektedir. Bunun üzerine *His yuğı qäbĭrĭn tabahı inĭ* cümlesiyle kaybolan babanın hiç olmazsa kabrini bulmuş olma isteği ifade edilmektedir. Burada asıl istek babanın bulunmasına yönelmiştir. *His yuğı* ifadesiyle, babanın bulunmak istendiğine; ancak, bu olmuyorsa en azından kabrinin bulunmasının istendiğine işaret söz konusudur.

- 1) *Yäşlĭğĭnĭn indĭ. Älĭğĭ lä bayağı tütürüqhüzlüq şuyqanı... Hin nitmä, urtıydı säynämäy tür. Aldağı künŭñä habaq, tĭlĭñä baş bul, tĭlähä kĭngä ıšanıp barma, timäksĭmĭn... Atayıñ, tanış-bĭlĭştän işĭñwĭmsä, Üb tigän yaman zur hıw buyında urman ĭñdä yŭrŭğan ikän. Unan yañı ĭap mĭnĭn Mağadan yağına ŭzatılğan şikĭllĭ. Aryağı qarañğı.—His yuğı qäbĭrĭn **tabahı inĭ**.* (ÜY, 238) “Gençliğinden artık. Bilindiği gibi kararsızlık etkisi. Sen bir şey yapma, avurdunu çiğnemedi dur. Önündeki günler için diline sahip ol, kim isterse ona inanma, demek istiyorum. Baban, tanıdıklardan işittiğıme göre, Ob adı verilen çok büyük

su boyunda orman işinde çalışıyormuş. Sonra yeni etapla Magadan tarafına gönderilmiş gibi. Etrafı karanlık. — Hiç olmazsa kabrini bulsaydı.”

2. metinde de eser kahramanı Kinye, yolda giden yaşlı ninelelere acıyıp, nereye gittiklerini sormuştur. Bembeyaz saçlı, zayıf yaşlı kadın Kinye'ye yaklaşıp kendilerinin de nereye gittiklerini bilmediklerini söyleyince, Kinye biraz korkar ve içinden düşünerek, *Yarzam itähİ inİ, küñİİñ yıwatırlıq bİräy hüZ äytähİ* cümlesiyle yardım etmek, onların gönlüne biraz teselli olma isteğini ifade eder. Buradaki yardım etme yönünde bir istek olduğu ifadesi {-AhI/-yhX} *inİ* yapısıyla işaretlenmiştir.

2) —*Qayza barahıǵız huŋ? —tip hŭranı Kinyä, ularzı yälläp. Ap-aq säslİ, xälhİz küzlİ, käwzähİ qaq hŭyäkka qalǵan bİr äbİy qaltırawlı tawıŋ mİnän: —İ ulım, ulım... Qayza barahıbızzı bİlhäk inİbİz! — tinİ, yaqınraq kilİp. Unıŋ küZ qaraŝınan yİǵİttİŋ tänİttİränİ. Yarzam itähİ inİ, küñİİñ yıwatırlıq bİräy hüZ äytähİ. Läkin nimä gİnä tihİñ?..* (K, 66) “— Nereye gidiyorsunuz? diye sordu Kinye, onlara acıyıp. Bembeyaz saçlı, hâlsiz gözlü, gövdesi çıplak kemik kalan bir nine titreyen bir sesle: — Eh, oğlum, oğlum... Nereye gittiğimizi bilseydik! dedi daha yakına gelip. Onun bakışından gencin teni titredi. Yardım etseydi, gönle teselli verecek bir söz söyleyerek. Fakat ne desin?”

3. metinde de yine böyle bir istek, temenni görmek mümkündür. Eser kahramanı çok yorulduğunu düşündüğü kısırağın yanına gelerek, onun görünüşünden hareketle yorgun olduğunu anlamış ve bunun üzerine *İx, xaywan, hinİ tuyǵansı hŭlŭ aşatıp bİräy azna yal ittİrİp alahı inİ lä bit, qayza indİ ul* cümlesiyle, hayvanın sahibinin onu dinlendirmesi yönündeki istek ve temennisini ifade etmiştir. Konuşucu bu cümlesinin ardından nerede diyerek, kendinin bu isteğinin pek de mümkün olmadığına işaret etmektedir.

- 3) *Qara bïyä atlağan ıñğayğa başın hïkkïläp hälkäw gñä bara. Unıñ aşqa ñïlgän başına, hıyır hurtına üqşap qalğan üsa hıyäktärñä küz haldı. "İx, xaywan, hinï tuyğansı hülü aşatıp bïräy azna yal ittïñp alahu inï lä bit, qayza indï ul. Bïr-ikï küñ yal ñläkhä lä müğayın, başıñdı yuğarıraq tütür inñ, ana kolxoz attarı kïwïk yümürülanıp kitïr inñ..* (KKTY, 255) “Kara kısrakların koşuştukları tarafa başını sallayıp yavaşça gidiyor. Onun aşağıya eğilen başına inek sırtına benzeyen yan kemiklerine göz attı. ‘Eh, hayvan, seni doyuncaya kadar yulaf yedirip bir hafta dinlendirseydi, nerede. Bir iki gün dinlensen elbette başını daha yukarıya tutardın, işte kolhoz atları gibi yuvarlanıp giderdin.”

Aşağıdaki 4. ve 5. metinler, {-AhI/-yhX} *inï* yapısının bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 4) *Avtomaşına quzğaldı, haldattar alğa, kabına yağına, üyüñüşüp bastı, ä tütkün, başın başıp, artta izängä süktï. Ul indï balaların da, ata-äsähñ dä kürmäy inï, küzñä yaş tüynülgäynï, barı klub qarşındağı bïyk tiräktärzñ üsüna küz tüşürzñ. Bïyktä-bïyktä zäñgär kük yüzñ yaltırap kittï Bïyktä-bïyktä -yaqtı, azatlıq, zäp-zäñgär ayağ irıklï kük. Şunda qış bulıp talpınahu inï uğa, qanattarın qayırzı kışñär, qıştı irkñän mäxrüm ittïär.* (U, 377) “Araba hareket etti, askerler öne kabin tarafında toplandı, ama esir başını eğip arkada döşemeye çöktü. O artık çocuklarını da anne babasını da görmüyordu, gözleri yaşarmıştı, bütün kulüp karşısındaki yüksek direklerin ucuna göz attı. Yükseklerde mavi gökyüzü parladı. Yükseklerde parlak, hür, masmavi parlak özgür gök. Onda kuş olup çabalasaydı, kanatlarını bağladı insanlar, kuşu özgürlüğünden mahrum ettiler.”

- 5) *Zəngər küktŭ tap urtahına kilŭ başqan qŭyaştŭ tŭbänŭ bik nıq qızzıra başlawı la hizŭlmänŭ. İyŭ ul kŭndŭ Ğälim, niŭälŭ, ayırıwsa şat, hüzsän, kŭläs inŭ.. Yulda ŭsrağan hăr bŭr qıwaq, hăr bŭr säskä, hăr bŭr kübäläk unŭ küŭŭlŭğŭn arttura. Ul ŭzŭnä gŭnä xas bulğan ixlashıq mŭnän raxätlänŭp kŭä, hüyläy, şayara inŭ.. Xäzŭr, ŭşŭ minutta, unŭ yŭräktŭ şatlıq mŭnän tultura tŭrgan şul kŭlŭwŭn bŭr gŭnä tapqır, tik bŭr gŭnä tapqır bulha la işŭähŭ inŭ.. (ZB, 536) “Mavi göğün tam ortasına gelip oturan güneşin tepeyi çok kızdırmaya başlaması da sezilmedi. Evet, o gün Galim nedense ayrıca mutlu, konuşkan, güleç idi. Yolda karşılaştığı her ağaç, her çiçek, her kelebek onun keyfini arttırıyor. O sadece kendine has olan bir samimiyetle zevk alıyor, söylüyor, şımarıyordu. Şimdi o dakikada onun yüreğini mutlulukla dolduran o gülüşü bir defa yalnız bir defa daha işitseydi.”*

6. BÖLÜM

EMİR KİPİ (Büyürüq Hÿykäliſi)

6.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinde emir kipi, fiil tabanına gelen ve her şahısta değişen ekler vasıtasıyla yapılmaktadır. Başkurt Türkçesinde emir çekiminde kullanılan ekler aşağıdaki gibidir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah. {-yIm/-AyIm}	{-yIk/-AyIk}
2. şah. Ø	{-(X)gXz}
3. şah. {-hXn}	{-hXndAr}

Eklerin değişken şekilleri şu şekildedir:

1. Teklik birinci şahıs emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra *-yım/-yſm*; ünsüzle biten fiillerden sonra *-ayım/-äyſm* şeklindedir: *başlayım* “başlayayım”, *ſläyſm* “çalışayım”, *barayım* “gideyim”, *kiläyſm* “geleyim”, *kſtäyſm* “bekleyeyim”, *uqıyım* “okuyayım”.

2. Teklik üçüncü şahıs emir eki, kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına uyarak, son hecesinde /ı/, /ĩ/, /i/, /u/, /ü/ ünlülerinden birinin bulunduğu bir fiilden sonra *-hın/-hſn*; yine son hecesinde /ũ/, /ſũ/ ünlülerinden birinin bulunduğu bir fiilden sonra ise *-hſn/-hſn* şeklindedir: *alhn* “alsın”, *kihſn* “gelsin”, *yazhn* “yazsın” *tſrhſn* “kalksın”, *kſthſn* “beklesin”.

3. Çokluk birinci şahıs emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra *-yıq/-yǵ*; ünsüzle biten fiillerden sonra *-ayıq/-äyǵ* şeklinde gelir: *yazayıq* “yazalım”, *ışäyik* “içelim”, *başlayıq* “başlayalım”, *ışläyǵ* “çalışalım”.

4. Çokluk ikinci şahıs emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra *-ğız/-gǵz/güz/-güz*; ünsüzle biten fiillerden sonra ise, /ı/, /ĩ/, /ü/, /ũ/ yardımcı ünlülerinden uygun olanını alarak gelir: *alıǵız* “alın”, *kilǵǵz* “gelin”, *başlaǵız* “başlayın”, *hũyläǵǵz* “söyleyin”.

5. Çokluk üçüncü şahıs emir eki, son hecesinde /ı/, /ĩ/, /il/, /ul/, /ü/ ünlülerinden birinin bulunduğu bir fiilden sonra *-hındar/-hǵındär*; yine son hecesinde /ü/, /ũ/ ünlülerinden birinin bulunduğu bir fiilden sonra ise *-hũndar/-hũındär* şeklindedir: *alhındar* “alsınlar”, *yazhındar* “yazsınlar”, *bǵhǵındär* “bilsinler”, *başlahındar* “başlasınlar”, *kũthũındär* “beklesinler”, *tũrhũndar* “kalksınlar”.

Emir kipinin şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>alayım</i> “alayım”	<i>alayıq</i>
2. şh. <i>al</i>	<i>alıǵız</i>
3. şh. <i>alın</i>	<i>alın(dar)</i>
<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>bǵäyǵm</i> “bileyim”	<i>bǵäyik</i>
2. şh. <i>bǵ</i>	<i>bǵigǵz</i>
3. şh. <i>bǵhǵm</i>	<i>bǵhǵm(där)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>başlayım</i> “başlayayım”	<i>başlayıq</i>
2. şh. <i>başla</i>	<i>başlağız</i>
3. şh. <i>başlahın</i>	<i>başlahın(dar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kütüyim</i> “bekleyeyim”	<i>kütüyĭk</i>
2. şh. <i>küt</i>	<i>kütüğüz</i>
3. şh. <i>küthün</i>	<i>küthün(där)</i>

Emir kipi, yükümlülük kipliği (*deontic modality*) ile gizli bir ilişki içindedir. Birçok dilde emir kipi için tanımlanmış belirli şekiller vardır. Bazı dillerde emir basit fiil tabanları ile yapılır. Bu bir emre işaret ettiği gibi, aynı zamanda açık bir yönerge ve genel bir tanımlamadır. Gerçekte çoğu zaman yetki sahibi birinden çıkan yönergelerin daha kuvvetli olduğu düşünülür. Bu yüzden de emre uyulmaması düşünülmez (Palmer 2001: 80). Lyons emrin üçüncü ve ikinci şahıslarda olmadığını belirtmiştir. Ona göre, emir kurallı olarak sadece ikinci şahıslarda vardır (Lyons 1977: 747). Bybee ve Perkins de konuşucuya yönelen kiplik (*speaker-oriented modality*) içerisinde yer alan emir kipinin ikinci şahısta direkt emir olarak kullanıldığını ifade ederler (Bybee, Perkins 1994: 179). Emir kipinin bu şekilde bütün şahıslara mı yoksa sadece ikinci şahsa mı yöneldiği konusu, dil bilimcilerin öteden beri tartışma konusu olmuştur. Hatta İngiliz gramerlerinde buna bir ayırım getirmek üzere, birinci ve üçüncü şahıslar *jussive* “emir”, ikinci şahıslar ise *imperative* “emir” olarak iki gruba ayrılmıştır (Palmer 2001: 81).

Emir kipinin sadece ikinci şahıslara mı yönelik olduğu konusu, genel dil biliminde olduğu gibi Türkiye Türkçesi ile ilgili çalışmalarda da söz konusu olmuştur. Çoğu dilci, emir kipinin birinci şahıs çekiminin olduğunu kabul etmemektedir. Buna sebep olarak ise, kişinin kendi kendine emir vermesinin mümkün olmadığı gösterilir. Bu görüşü savunanlar, emir kipinin teklik ve çokluk birinci şahıslarını istek kipi içerisinde ele alıp değerlendirmişlerdir (Gencan 1979:

294; Hatipoğlu 1972: 39; Dizdaroğlu 1963: 19; Dilmen 1930: 156; Ediskun 1999: 186; Bilgegil 1982: 271; Demircan 1977: 111; Timurtaş 1981: 185; Vardar 1980: 45; Adalı 1979: 47; Banguoğlu 1995: 473; Topaloğlu 1989: 65; Kononov 1941: 276). Hatta Türkiye Türkçesi grameri yazan G.L. Lewis ve R. Underhill de aynı şekilde emir kipini ikinci ve üçüncü şahıstan ibaret sayıp, birinci şahıs emir çekimini istek çekimine dâhil etmişlerdir (Lewis 1967: 137; Underhill 1976: 422).

Bütün bu birinci teklik ve çokluk şahısları istek kipi olarak ele alıp değerlendiren görüşlere karşılık, birinci şahıs emir kipinin var olduğunu kabul eden dilciler de mevcuttur (Özdemir 1968: 177; Ercilasun 1984: 8; Serebrennikov 1986: 209; Ergin 1999: 305; Özönder 1999: 62; Korkmaz 2003: 670). Ergin, Türkçede bütün şahıslar için emir eklerinin en eski Türkçe döneminden beri bulunduğunu, aksini düşünenlerin ise, yabancı gramerlerin tesirinde kaldıklarını ifade etmiştir. Fakat teklik ve çokluk birinci şahıslar, bugün artık kullanımdan düşen birinci şahıs istek eklerinin yerine kullanılır olmuştur. Üstelik Ergin, emir kipinin diğer şahıslarının ve de şart kipinin de zaman zaman istek yerine kullanılabildiğini ifade eder (Ergin 1999: 307). Ercilasun da konuyla ilgili olarak yazdığı makalesinde, birinci şahıs emir eklerinin istek kipi içerisinde değerlendirilmesini eleştirerek, bu eklerin istek fonksiyonunda olmalarının, onların emir eki olmasını engellemediğini ifade ederek, insanın kendi kendine de emir verebileceğini delillerle belirtmiştir (Ercilasun 1994: 8).

Emir kipinin bu şekilde istek kipi eki ile karışması ve bu şekilde ayrılıkların çıkması aslında emrin temelinde istek anlamının bulunmasından kaynaklanmaktadır. Konuşucu tarafından yapılması emredilen iş, oluş ya da hareket, yine onun tarafından gerçekleşmesi ve yapılması istenen iş, oluş ya da harekettir. İstek anlamı yükümlülük kipliğini ifade eden tasarlama kiplerinin için bazen ön planda, bazen arka planda mevcuttur. Hatta bundan dolayı çoğu zaman tasarlama kipleri, dilek kipleri olarak adlandırılmaktadır. Emir, gereklilik, şart çekimlerinde de daima bir arzu, istek anlamı bulunmaktadır (Ercilasun 1994: 8).

Tenişev başkanlığında hazırlanan tarihî karşılaştırmalı Türk dili gramerinde emir kipi *povelitelno-pobuditelnoye nakloneniye* “emir- istek kipi” başlığı altında incelenmiş ve üç şahıs da ele alınmakla birlikte, birinci ve üçüncü şahısların daha çok istek bildirdiği belirtilmiştir (Tenişev 1988: 333). Kononov da ikinci ve üçüncü şahısları *povelitelnoye nakloneniye* “emir kipi” içerisinde incelerken, birinci şahısları *jelatelnoye nakloneniye* “istek kipi” içerisinde ele almıştır (Kononov 1941: 266, 276). Şçerbak da aynı şekilde birinci şahıs emir eklerini istek kipi içerisinde değerlendirmiştir (Şçerbak 1981: 52). Deny, emir çekimini verirken teklik birinci şahsa yer vermemiş, ama çokluk birinci şahıs emir çekimine yer vermiştir (Deny 1941: 363).

Genel dil biliminde ve Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Başkurt Türkçesinde de, emir ve istek kipleri arasındaki bu karmaşa görülmektedir. Poppe, emir kipinin (*imperative*) sadece ikinci ve üçüncü şahıslardan oluştuğunu belirterek, {-yIm/-AyIm}, {-yIk/-AyIk} eklerini istek kipinde (*optative*) ele almıştır. Oysa, emir ve istek kipi için verdiği örneklerin İngilizce çevirilerini aynı kalıpla yapmıştır. Örnek verecek olursak, aşağıdaki iki örneği emir kipinde incelemiş;

yahağız “make!”

yahahın “let him make!”

şu örnekleri ise, istek kipine dâhil etmiştir.

yahayım “let me do!”

yahayıq “let us do!”

Görüldüğü üzere bütün yapılar İngilizcede aynı şekilde tercüme edilmiş olmasına rağmen, iki farklı kip içerisinde incelenmiştir (Poppe 1964: 46). Dmitriyev ise, tıpkı Deny gibi, emir kipi içerisinde emir kipinin teklik birinci şahsını almazken, çokluk birinci şahsı almıştır. O, {-yIm/-AyIm} teklik birinci şahıs emir ekini istek kipi içerisinde incelemiştir (Dmitriyev 1950: 174). Kiyekbayev de yine emir kipini

ikinci ve üçüncü şahıstan ibaret sayarak, birinci şahısları istek kipi içerisinde almıştır. Ona göre, emir kipi, dinleyiciye doğrudan doğruya (ikinci şahsa) veya üçüncü şahsa iş buyurmayı, emri ifade eder (Kiyekbayev 1966: 112). Yine Kiyekbayev ve Seyitbattalov tarafından hazırlanan Başkurt gramerinde, emir kipi çekimi verilirken yine teklik birinci şahsa yer verilmezken, çokluk birinci şahıs ve ikinci, üçüncü şahıslara yer verilmiştir; ancak çokluk birinci şahsın daha çok istek bildirdiği, çünkü konuşucunun kendi kendine emir vermeyeceği belirtilmiştir (Kiyekbayev, Seyitbattalov 2004: 104). Berta da Tatar ve Başkurt gramerini yazarken emir çekimini *opytative- imperative* “emir- istek” başlığı altında ele alarak bu başlık altında emir çekimine yer vermiştir (Berta 1998: 294). Yuldaşev de yine diğer Başkurt gramerlerindeki gibi ikinci ve üçüncü şahıs emir eklerine *povelitelnoye nakloneniye* “emir kipi” içerisinde yer verirken, birinci şahıs emir eklerini *jelatelnoye nakloneniye* “istek kipi” içerisinde yer vermiştir (Yuldaşev 1981: 283, 286). Zeynullin, emir kipi üzerindeki bu çeşit tartışmalara yer verdikten sonra, kendisi de birinci şahıs emir çekiminin, kişinin kendi kendine emir veremeyeceğinden dolayı olmadığını, emir vermek için hem konuşucunun hem de dinleyici veya dinleyicilerin olması gerektiğini söylemiştir (Zeynullin 2002: 158).

Emir kipinin birinci şahısları konusundaki bu karmaşa, onun istek ifade edişinden kaynaklanmaktadır. Bu istek ifadesinden dolayı Başkurt gramerlerinde genellikle istek çekimi içerisinde değerlendirilmişlerdir. Gerçekten de emir çekiminin özellikle birinci teklik ve çokluk şahıslarında emirden ziyade bir istek söz konusudur; ancak bu durum, bu eklerin istek kipi içerisinde değerlendirilmesini gerektirmez, çünkü neticede emrin de tabiatında ve temelinde istek vardır. Üstelik üçüncü şahıs emir ekleri de zaman zaman istek ifade edebilmektedir. Sonuç olarak kuvvetli emir anlamını en fazla ikinci şahıs emir ekleri taşımaktadır.

Emir kipini ifade eden fiil çekim ekleri, emri ifade etmekten başka çeşitli anlam ayrıntılarına da sahiptirler. Bu ekler, istek, nezaket, rica, kızgınlık, öfke, beddua, hayır dua gibi birçok anlam özellikleri gösterirler. Kiyekbayev, Başkurt Türkçesinde emir kipinin çeşitli anlam ayrıntılarını aşağıdaki şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. *Ğäzättäğİ* (normal) *büyürüq* “normal emir”
2. *Qatı* *büyürüq* “sert buyruk”
3. *Räsmi* *büyürüq* “resmî emir”
4. *Yümşaq* *büyürüq* *yäki ütñš* “yumuşak emir veya yalvarma”
5. *Sitlätlägän* *büyürüq* “genelleştirilen emir” (Kiyekbayev 1966: 113-114).

Zeynullin de Başkurt Türkçesinde emir kipinin temelde emri ifade etmesiyle birlikte, vurgu ve emir kiplerine çeşitli kiplik kelimelerinin eklenmesi suretiyle çeşitli anlamlar kazandığını belirterek, emir çekiminin bu anlamlarını gruplandırmıştır:

1. *Qätgi* *büyürüq* “sert emir”
2. *Ğäzättäğİ* *büyürüq* “normal emir”
3. *Ütñšw mägänähİ* “yalvarma”
4. *Saqırw, müräjägät itñw häm ündäw mägänähİ* “Çağırma, müracaat etme ve seslenme”
5. *Yümşaq* *büyürüw, ütñšlİ hıraw mägänähİ* “yumuşak emir, rica ile sorma”
6. *Tlläk mägänähİ* “istek anlamı”
7. *Rüşät itñw, ıxtıyar quyıw, täkdım itñw mägänälärİ* “İzin verme, istek belirtme, takdim etme anlamları” (Zeynullin 2002: 157-167).

Emir eklerinin ifade ettiği bütün bu anlam ayrıntıları, şahıslara göre değişebilmektedir.

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Emir kipinin olumsuzluk şekli, emir eklerinden önce fiil tabanına {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Olumsuz çekim, konuşucu ya

da anlatıcının herhangi bir iş, oluş ya da hareketin olmaması yönündeki emir ya da isteğini ifade eder.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yazmayım</i> “yazmayayım”	<i>yazmayıq</i>
2. şh. <i>yazma</i>	<i>yazmağız</i>
3. şh. <i>yazmahın</i>	<i>yazmahın(dar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>bilmäyım</i> “bilmeyeyim”	<i>bilmäyik</i>
2. şh. <i>bilmä</i>	<i>bilmäğız</i>
3. şh. <i>bilmähın</i>	<i>bilmähın(där)</i>

Soru Şekli (Hüraw Formahı)

Başkurt Türkçesinde emir kipinin soru şekli {-mX} soru ekinin çekimin sonuna getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Soru şeklinde emir anlamı biraz farklılığa uğrayarak zaman zaman istek ya da gereklilik gibi bir anlam yüklenebilir. İkinci teklik şahsın soru şekli yoktur.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>başlayımmı</i> “başlayayım mı”	<i>başlayıqmı</i>
2. şh. -	-
3. şh. <i>başlahınmı</i>	<i>başlahın(dar)mı</i>

6.2. İşlevler

6.2.1. Emir

Emir kipini sunan emir eklerinin birbirine yakın ama çok çeşitli işlevleri içerisinde elbette en temel işlevi emir ifade ediyor olmalarıdır. Konuşucu ya da anlatıcı, muhatabından en kısa sürede herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleştirilmesini buyurmaktadır. Bu emir, kesin, net ve tartışmasızdır. Bu şekildeki emir işlevi konuşucunun cümlesinde yaptığı vurguyla da pekişmektedir. Umumiyetle emir kipi çekiminde bu şekilde doğrudan doğruya emir anlamını ifade eden en güçlü çekim, teklik ve çokluk ikinci şahıslardır. Kişi, doğrudan doğruya karşısındakine ya da dolaylı olarak yine karşısındakine ama üçüncü şahıs veya şahıslar için emir vermektedir.

Aşağıdaki 1. metinde, konuşucu karşısındaki Hüsnülhak’a sinirlenerek, ihtiyarların onu ilgilendirmediği ifade ettikten sonra, kızgınlık içerisinde Hüsnülhak’ın kulağının dibinde yumruklarını patlatmamak için kendisini zor tutmuş ve gitmeye davranmıştır. Bunun üzerine Hüsnülhak, *Bar, bar, üz yulıŋda bul!* cümlesiyle onun arkasından bu şekilde bir emir ifadesiyle seslenmektedir.

1) — *Minî mullalarzıŋ xäl-äxwäli qızıqhındırmay. Pojaluysta, hin bını, bar,*

qarsıqtarğa hüylä,— tip qırt kişip äytti lä, Xüsnülxaqtıŋ qılaq tübüñä

tündürğühü kilip yumarlaŋan yüzrüqtarın küskä tıyıp, kitirgä yıındı.—

Bar, bar, üz yulıŋda bul! (Uİ, 65) “Beni mollaların hâli sinirlendirmiyor.

Lütfen, sen git bunu ihtiyar kadınlara söyle, diye kısa kesti ve Hüsnülhak’ın kulağının dibine indirmek istediği sağır edici şekilde patlayan yumruklarını güçlkle engelleyip, gitmeye karar verdi. Git, git, kendi yoluna git!”

2. metinde, eser kahramanları Altay ve Hübbüguja, Yulaman'la konuşmaya gelmişlerdir. Öncelikle, Altay neden geldiklerini ve bir şeyler danışmak istediklerini anlatır. Bunun üzerine Yulaman onlara Ügek tarafından gönderilmişlerse, hemen geri dönmelerini söyleyince, Hübbüguja, Yulaman'a sakın olmasını söyledikten sonra, *Täwzä tıŋla* cümlesiyle âdeta emir vermektedir. Onun bu sert emrinden sonra Yulaman konuşmak için atından iner. Buradaki emir doğrudan doğruya ikinci şahsa yöneliktir.

- 2) *Altay Xübbügujağa küz kıstı la, yūlanı tūtüp, üzzärññ kñ ikänñ, Yulaman türä mññän kəñäşläşř İştärİ barlıgın qısqırzı. —Ügäk yǵbärgän bulha, kirİ bürölügüz. Min uğa kəñäşsİ tügİl, — tip qırt üzzü Yulaman. — Qızmay tür, Yulaman. Täwzä tıŋla, — tip Xübbüguja tawış birzİ — Bıl bütäbİzgä lä qağıla. Hiñä lä, — tip üstänİ Altay. — Yaray, äläyhä! — Yulaman atınan tüşä başlanı. Kİmdİlİr üz itİp qarşılawı xujağa şulay tİyşİlİ. Kilİwsİlär zä yäyäwländİlär, attarın yarandarına qaldırıp, Qanbaba mññän barıp kürİştİlär. (BR, 283) “Altay, Hübbüguja’ya göz kırptı ve âdet gereği, kendilerinin kim olduğunu, başkan Yulaman’a danışacak işlerinin olduğunu anlattı. — Ügek göndermişse, geri dönün. Ben onun akıl hocası değilim, diye kısa kesti Yulaman. — Kızma, Yulaman. İlk önce bir dinle, diye Hübbüguja ses verdi. —Bu hepimizi ilgilendiriyor. Seni de, diye ekledi Altay. —Tamam, öyleyse! — Yulaman atından inmeye başladı. Herhangi birini karşılayan hocaya böyle gerek. Gelenler de ayaklandılar, atlarını arkadaşlarına bırakıp, atalarıyla gidip görüştüler.”*

3. metinde de yine konuşucunun karşısındakine bir emri söz konusudur. Eser kahramanı kendisini dinlemeyen karşısındaki kişiyle konuşmasına başlamadan önce, *Hin täwzä tıŋlap büt* şeklindeki cümlesiyle onun dinlemesini emretmektedir.

Konuşucu bu emriyle kendisinin dinlenmesini sağlamak amacındadır. Emir yine doğrudan doğruya ikinci şahsa yöneliktir.

- 3) —*Hin täwzä **tınlap büt**, — tinĭ tağı tāmākä tūqandırıp. — Ä yūla yätış*
uyulanılğan: qayhı üyüşma yäki yĭtäksĭ üştünän yalıw yazhañ, ul
yuğarınan ũşū uq üyüşmağa, şul türänñ üzgĭñähñä äylänä lä qayta.
Tikşırĭğĭz, yänähĭ xata qılğan bulhağız, tüzätĭğĭz, ä şikäyätisĭ mñän
tärbiäwi ĩş ütkärĭğĭz. Kürzĭmĭ tĭğĭ mexanizmdıñ nisĭk ĩsläwñ? Şunan
aзақ Stepanowqa yaman qanığa başlayzar za. (ÜY, 297) “— Sen ilk
önce dinle, dedi bir sigara daha yakıp. — Ama âdet münasip düşünölmüş:
Hangi dernek ya da yönetici hakkında şikâyet yazsan, o yukarıdan bu
derneğe, bu başkanın kendisine döner. Araştırınız, üstelik hata
yapmışsanız, düzeltiniz, şikâyetçi ile eğitsel iş yapınız. Gördün mü o
mekanizmanın nasıl işlediğini? Bundan sonra Stepanov’a kötülük
istemeye başladılar.”

Aşağıdaki 4. metinde ise, bu defa teklik ikinci şahsa değil de çokluk ikinci şahsa emir söz konusudur. Kadın çocuklara odun kesmelerini söylemekte ve emir vermektedir.

- 4) —*Bına bit, habıñı da bar. Bılay bulğas, bütähñ dä yalt ittĭrăbĭz indĭ,*
xăzĭr qazan aştına yağıp, hĭltĭ qaynatıp alam da... Ä bıların, — tinĭ
xujabikă, ikmăk mñän şäkărgä ımlap, — irtăgä hılıwzarıña alıp barırhıñ,
*nimä bulha la bĭşĭrĭp tă quyrımın. Ä hĭz malayzar, utın **qırqıp taslağız**,*
bălki, yıwanıs alırgă urmangă la mññp tüşŭrhŭğŭz. (KKTY, 330) “İşte
sabunun da var. Öyleyse, hepsini hareket ettirelim artık, şimdi kazanın
altını yakıp, alkali kaynatayım... Ama bunlar —dedi ev sahibi, ekmekle
şekeri gösterip — yarın güzellerine götürürsün, ne olsa pişiririm. Ama siz
çocuklar odun kesin, belki gezinmeye ormana gidirsiniz.”

5. metinde ise, bu defa konuşucu tarafından üçüncü şahsa yönelik bir emir söz konusudur. Komutanı tarafından soyadı söylenen asker bir anda bulunduğu sıradan çıkmıştır. Komutanı askere yırtık asker kıyafeti giydiği için kızmış ve tugaydan çıkma cezası vermiştir. Bunun üzerine komutan askere, *Komäskaga äyt, üzñä tñşlñ yazahın birhñ* şeklinde emir vermektedir. Burada ilk önce askere ardından da Süvari komutanına yönelik bir emir söz konusudur.

- 5) *Dıwamallığı yñññä yazılğan yälpäk tanawlı haldat, familiyahın işññw mññän yñtlätä alğa sıqtı la itññ şikññ tñğrñ küzzärñ komandırına tñkññ Nindäyññ yaqşı xəbär kñtkññ küñññ tñra. —Yırtıq gimnasterka kññp safqa başqanñ üsñ otryadtan tñrñp qalahñ! Komäskaga äyt, üzñä tñşlñ yazahın birhñ!* (UYT, 12) “ Zıpırlığı yüzüne yazılmış, düz alınlı asker, soyadını işitir işitmez hızla öne çıktı ve köpeklerinki gibi sadık (bir şekilde) gözlerini kumandanına dikti. Ne zamandır iyi bir haber beklediği görünüyor. — Yırtık asker kıyafeti giyip sıraya geldiğin için tugaydan çıkıyorsun! Süvari komutanına söyle, sana gerekli cezaı versin.”

6. metinde, eser kahramanı Semender, ağzı kanlar içinde yatan Etil'i gördükten sonra bir anda “Doktor çağırın.” diye bağırmaya başlar. Bunun üzerine etrafında toplananlardan biri ona, *Qısırma!* diyerek emir vermektedir. Bu emir, Semender'in yapmaya devam ettiği bağırma hareketini kesmeye yöneliktir.

- 6) *Bñzzññ üz Tññrñññ bar! — Ätildññ awızınan haman qan urğıwın küññp, üzñ işññkñ taşlandı. — ñy, tabip kñrñk! Tabip saqırğıñ! — Qısırma! Xuja bulmay tñr bında! — Tayaq tayanğan hñrkñ şul hüzzär mññän kilñp indñ, unñ artınsa alğı bñlmälägñññr ñrkñldñ. Aralarında tabip-fälñ bulmanı la şikñññ. Säməndärñññ bñr müyüşkñ qısırğıñlar. (BR, 260) “Bizim kendi*

tanrımız var! — Etil'in ağzından hâlâ kan fışkırdığını görüp, kendi kapıya çıktı. — Ey, doktor gerek! Doktor çağırın! — Bağırma! Hoca olmaz burada! — Değnek dayanan sirke bu sözlerle gelip girdi, onun ardından öndeki odadakiler toplandılar. Aralarında doktor filan yok gibi. Semender'i bir köşeye sıkıştırdılar.”

Aşağıdaki 7.-10. metinler, konuşucunun karşısındakine emir vermesine örnek olarak verilmiştir.

7) —*Bılä-bılhäh, İlk Başqurttar huğışqa bıyä mñän yürügändär!* — Kit, *işär! Xi-xi-xi! Kolxozdın aşatlap qına mñıp kitirlük vaq, arıq attarına küñkkän kışlärä aygır ısınlap ta gıfrittäy kürinä. Mñıw gñä tügıl, qarawı qurqınıs ta! Tüşü qayhılay bit, saq qına quzğaldımı, taramıştarı uynap kitä.* (UYT, 205) “— Bilebilsen, önce Başkurtlar savaşa kısarak ile giderlerdi! — Gıt, sarhoş! Hi-hi-hi! Kolhozdan ayak atar atmaz binilen küçük, zayıf atlarına alışan kişilere aygır gerçekten de canavar gibi görünüyor. Sadece binmek değil, bakması bile korkunç! Göğsü nasıl, biraz kımıldasa, sinirleri oynuyor.”

8) —*Habaq hiñä, salaga! Bar, balıqtarızı hüzüp al!* — *Başın ulay-bılay bürğölöp, muyının ıwıp, starşına äşäkİ hüz mñän hüğındı. İñmä kilgäynİ indı. — Xäzır kürhätäm min uğa! — Qulında finka yaltlap kittı, yüzü yämräyıp, küzındä xätär üsqündar hikırıştı. Xuşlas yaqtı dünya mñän, İ balahı!* (ÜY, 325) “Sana ders, salak! Gıt balıkları süz! — Başını o yana bu yana çevirip boynunu ovup, başçavuşun eşiği sözle sövdü. Akli başına gelmişti artık. — Şimdi gösteririm ben ona! Elindeki hançer parladı, yüzü çatılıp, gözünde tehlikeli kıvılcımlar çıktı. Vedalaş dünyayla köpek yavrusu!”

9) *Bıltır maşınañdı awzarıp, remontqa küpmı aqsa tüktıñ... Bıyl bına tağı...*

Yaray älı isän qalğanıñ. Bına şul, qustım, maşınañdı kiptı, tazart, mayın, akkumulyatorzıñ kislotahın alıstır, irtägä maşına reysqa äzır bulhın. Ä üzıñ tılähän, traktorğa ultırıp qara, tılämähän, xäzırğı garajda slesar bulıp işlärhıñ. (KKTY, 198) “Geçen yıl devirip tamire çok mu para döktün... Bu yıl yine... İyi bari sağlam kalmışsın. Dostum, arabanı kurut, temizle, yağını, aküsünü değiştir. Yarına araba sefere hazır olsun. Sen dilerse traktöre otur, dilemezsen şimdiki garajda çilingir olarak çalışırsın.”

10) *Ni buldı? — Şul hırawzı birıwsı Ümürzaq inı. — Bına bıräw ülın*

İzlägän. — Äsfändiyär bısağın qınına tıqtı. — Bına bıräw ülın İzlägän. — Äsfändiyär bısağın qınına tıqtı. — Qana, birıgız älı! — Bıräwzıñ sırağın alıp, yaralığa ıyıldı. Qala başlıgıñ qülü. Änwär isımlı äzmäwır. Yaqtıga küzzärın asıp yımdı la, tıštärın şıgırlatıp, suqmar habın nıgırak qısıp tıttı. — Ülmägän älı ul, yaralangın gına! — tip Qızayar Änwär yanına tubıqlandı. Äsfändiyär qısırıp yıbärzı: — Xäzır ülır! Qagılma, bısanırhıñ! (BR, 24) “Ne oldu? — Bu soruyu soran Umurzak’tı. — İşte bir ölüm aramış. — Esfendiyer bıçağını kınına soktu. — Haydi verin! — Birinin çirasını alıp, yaralıya eğildi. Şehir başkanının kölesi. Enver adlı azman. Dünyaya gözlerini açıp yumdu ve dişlerini gıcırdattı. — Şimdi ölür! Dokunma, kirlenirsin!”

6.2.2. İstek

Başkurt Türkçesindeki emir kipi çekiminin {-yIm/-AyIm} teklik birinci şahıs ve {-yIk/-AyIk} çokluk birinci şahıs ekleri bütün diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi emirden çok istek işlevinde kullanılmaktadır. Eklerin bu şekilde istek ifade etmek

için kullanılmasından dolayı, Başkurt gramerlerinde teklik ve çokluk {-yIm/-AyIm}, {-yIk/-AyIk} fiil çekim ekleri istek kipi içerisinde ele alıp incelenmiştir (Poppe 1964: 46; Zeynullin 2002: 179; Yuldaşev 1958: 165, 1981: 287; Kiyekbayev 1966: 116-117; Dmitriyev 1950: 178). Bu işleyiş de daha önce de bahsedildiği üzere, kişinin kendi kendine emri veremeyeceği düşüncesinin de etkisi vardır. Zeynullin, istek kipini anlatırken, bu kipin ikinci şeklinin sadece birinci şahıslarda kullanıldığını ifade ettikten sonra bu istek ifadesinin *älĭ*, *indĭ* gibi kiplik kelimeleriyle de desteklendiğini belirtmiştir (Zeynullin 2002: 179). Dmitriyev ise, {-yIm/-AyIm}, {-yIk/-AyIk} şekillerini hem istek hem de emir çekiminde ele alıp incelemiştir (Dmitriyev 1950: 174, 178).

Teklik ve çokluk {-yIm/-AyIm}, {-yIk/-AyIk} fiil çekim ekleri bugün Başkurt Türkçesinde her ne kadar emir değil de istek ifade ediyor olsalar bile, bu durum söz konusu eklerin emir kipi içerisinde değil de istek çekimi içerisinde yer alması için geçerli bir sebep değildir. Çünkü sonuçta kişi kendi kendine emir verebilmektedir. Ercilasun konuya bir örnek vererek açıklık getirmekte ve aşağıdaki örneği vermektedir.

Ahmet dedim kendi kendime, kalk ve çalış.

Ercilasun, bu cümlede konuşucu konumundaki Ahmet'in kendi kendine verdiği bir emrin söz konusu olduğunu ifade eder (Ercilasun 1994: 3). Elbette kişi zaman zaman kendine bu şekilde emirler verebilmektedir. Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki bu çoğu zaman kişinin kendini tıpkı bir ayna gibi ikinci şahsa alarak verdiği bir emirdir. Dolayısıyla yine ikinci şahsa verilmiş bir emir söz konusudur. Birinci şahıslardaki kişinin kendi kendine verdiği emir ise keskin çizgileri olan sert bir emir olmaktan ziyade istekle karışık, yönlendirme ifade eden daha yumuşak bir emir olabilir. Zaten {-yIm/-AyIm}, {-yIk/-AyIk} fiil çekim eklerinin bu istek işlevi bugün bütün lehçelerin tarihî seyri içerisinde zamanla ağırlık kazanmış ve sonuçta istek kipi çekimi içerisinde değerlendirilmeye başlanmıştır. Hâlbuki emir çekiminin sadece teklik ve çokluk birinci şahıslarında değil, üçüncü şahıslarında da çoğu zaman

bir istek ifadesi söz konusudur. Üstelik neticede bütün emir çekiminde, yani emrin tabiatında bir istek vardır. Bu istek kişiyi karşısındakine emir vermeye yönlendirir. Bu emir temelde konuşucunun istemeden ya da tasvip etmeden verdiği bir emir olsa bile, sonuçta karşısındakine söylerken bu işin yapılmasını istemektedir.

Sonuç olarak teklik birinci şahıs {-yIm/-AyIm} ve çokluk birinci şahıs {-yIk/-AyIk} fiil çekim ekleri, emir ekleri olup bugün Başkurt Türkçesinde tıpkı teklik üçüncü şahıs {-hXn} ve çokluk üçüncü şahıs {-hXndAr} fiil çekim ekleri gibi istek ifadesi için kullanılmaktadırlar.

Aşağıdaki 11. metinde, eser kahramanı Kinye, kendisini ziyarete gelen dostuna köyü ve yaşadığı çevreyi göstermek istemiş ve bu isteğini *Aşap-ışıp, bır az baş-küz alğas, awıl uratahın kürhätäyım* şeklinde kendi kendine düşündüğü bu cümle ile ifade etmiştir. Burada Kinye, dostunu köyün çevresinde gezdirmek istemiş ve bu isteği doğrultusunda kendi kendisini bu yönde yönlendirmiştir.

- 11) *Aşap-ışıp, bır az baş-küz alğas, awıl uratahın **kürhätäyım** tip, Kinyä üzınıñ duşın Nazı buyına alıp sıqtı. Ürgäräk bargas, Bürı qaşlawına artıldılar. Unan bütä äylänä —üzärınıñ Bügöl, Tüsırkäy tuğayzarındağı yäyläwzärı, Tura buyı, qarşı yaqtağı Nätäzı tawzarı us tıbündägäy kürnä inı. Bütähı hıqlangıs. Üşında ul üzınıñ täwgı azımdarın atlanı.* (K, 29) “Yemek yiyip, biraz iyileşince köyün çevresini göstereyim deyip, Kinye dostunu Nazi kenarına götürdü. Yukarıya varınca Kurt yamacına çıktılar. Sonra bütün çevre, kendilerinin Bügel, Tüsirkey ağaçlıklarındaki yazlıkları, Tura kenarı, karşı taraftaki Netezi dağları avucunun içinde gibi görünüyordu. Hepsi de hayret verici. O anda ilk adımları attı.”

12. metinde, {-yIm/-AyIm} teklik birinci şahıs emir eki, yine istek işlevi ile, ama bir atasözünün içerisinde yer almıştır. Emir ekleri bu şekilde atasözlerinde oldukça fazla bir kullanım alanına sahiptir. Hayata ve tarihe müdahalenin çok

mümkün olmadığını anlatan eser kahramanı bu durumu açıklayabilmek için bir atasözünden faydalanmakta, *qaş yahayım tip küz sıkarıla* şeklindeki cümlesiyle bunu ifade etmektedir. Burada *qaş yahayım* ifadesi herhangi bir kişi tarafından kendi kendine bir yönlendirme ve istek içermektedir.

- 12) *Baqhañ, ul da näptñ tiz ük bütürülwñ, kollektiwlawñ urzı-bärzı ütkärñp, küpmı Krästiändñ hürülwñ, yazağa tartılıwın xuplamay ikän.*
«Türmüş ayıñın, tarix üsşñ küslük mñän tizlätñ tä, tıǵqarlap ta bulmay. Här üzgärışñ nigızında ekonomik şarttar, xalıq mǎnfäätı yatırğa tıñş. Säbäp, maqsat, hüzmtä — üşü faktorzar ünütüldüm, kür zä tür, qaş yahayım tip küz sıkarıla...» — *tinı Aristarx İvanoviç.* (ÜY, 78) “Baksan, o da yeni ekonomik politikanın hemen bitirilmesini, kolektifleşmenin aniden geçiştirilip, birçok Hristiyanın cezaya çarptırılmasını takdir etmiyormuş. ‘Hayatın esasını, tarihin gelişmesini güçlülükle hızlandırıp, engel olmak mümkün olmuyor. Her değişimin temelinde ekonomik şartlar, halkın menfaati yatmak zorunda. Sebep, amaç, sonuç, bu faktörler unutulduğu zaman, gör, kaş yapayım derken göz çıkarılıyor, dedi Aristarh İvanoviç.”

13. metinde, eser kahramanları Hammat ve İştugan yolda karşılaşmışlardır. Bu karşılaşmaya çok sevinen Hammat, zaten İştugan’ı görmek istediğini ve bir konu konuşmak istediğini ifade ettikten sonra, İştugan’a *Hıyläşäyık huñ* şeklindeki cümlesiyle onunla konuşmak istediğini ifade etmiştir. Bu istek ifadesinde yine hem karşısındakine hem de kendisine bir yönlendirme söz konusudur.

- 13) — *Hay, yışññ üzı lä tap buldı, — tip qıwanıp kittı Xammat. — Hinñ mñän kǎñäşläşähı bar inı. Bik fayzalı bır ış xaqında. — Hıyläşäyık huñ... Ulay fayzalı la bulǵas... — tip artıq tıqanmay ğına yawaplanı İştugan. — Bızññ hıyläşñp kǎñäşläşñp alır ıxtär küp tä ul. Tik nätiǵähı*

gñä qalay bulır... (ZB, 52) “ — Hay, gencin kendi de rastladı, diye sevindi Hammat. — Sana danışmak istiyordu. Çok faydalı bir iş hakkında. — Sonra konuşalım. Böyle faydalı olunca, diye fazla sinirlenmeden cevapladı İştügen. — Bizim danışıp, konuşacak işlerimiz çok. Ancak neticesi nasıl olur.”

Yukarıda bahsedildiği üzere, Başkurt Türkçesinde zaman zaman teklik ve çokluk üçüncü şahıslarda da bir istek işlevi söz konusu olmaktadır. Aşağıdaki 14. metinde, bir baba oğluna kendi ailelerinin tarihini anlatmakta ve bunu kendisi için bir zorunluluk, bir borç olarak gördüğü için *Burısım qalmahın!* cümlesini kullanmaktadır. Burada babanın ne oğluna ne de başka birine emir vermesi söz konusu değildir. Sadece borcunun kalmaması yönündeki isteğini dile getirmiştir. Babanın bu yöndeki isteği {-hXn} fiil çekim ekiyle işaretlenmiştir.

14) —*Ulm, hiñ iñ ülühü. Min hiñä zatıbiz tarixın hüyläp kaldırırğa tıyışmın!*

Burısım qalmahın! — Äxmätxan qatı itıp tamaq qırzı. —Şulay, ulm.

Däwlätxan bıwayıñ tirä-yakta dan bay bulğan, barıñ usında bıyıtıp

tütqan. — Ata ulına yüzrügün yumarlap kürhättı. — Hin dä, ulm, dan

zattan, ünütma. Şulay. Däwlätxan bıwayım nisik bayıp kitkän, tihim?

Bılay bulğan ul (U, 19). “— Oğlum, sen en büyüklerisin. Ben sana asil

tarihimizi anlatmak zorundayım. Borcum kalmasın. — Ahmethan sertçe

yutkundu. — Şöyle oğlum. Devlethan deden çevrede şöhretli zengin

olmuş, bütün malını çoğaltmış. — Baba, oğluna yumruğunu sıkıp

gösterdi. — Oğlum sen de asil, şöhretlisin unutma. Böyle. Devlethan

dedem nasıl zenginleşmiş diyor musun? Böyle olmuş.”

Aşağıdaki 15.-18. metinler, emir çekim eklerinin istek işlevinde kullanılmasına örnek olarak verilmiştir.

15) — *Hıw inmäybüzmiñ ni? Bittı-quldu ğına yıwayıq ta, yügüräyık,— tinı Şäwrä, tağı qabalanıp. Müzgahın qırsınga ultırttı la, küldäk itäğñi kütärıp, hıwğa tüştü. Yımış tä unıñ artınan ğärzı. Ular yılğanıñ qırsıntaştarzı şawzırlatıp bıwıp-ağızıp tırğan şarlawıǵında, kışırkän saqqan urındarzıñ dıwlawına tüzmäy, äli bır, äli ikñsı ayaqtarın qawlı şikılı ürgä kütärıp, ızraq qına tapanıp tırzular. (Uı, 110) “— Suya inmiyor muyuz? Sadece el yüz yıkayalım da koşalım, dedi Şevre, daha da acele edip. Kabını çakıla koydu ve kıyafetinin eteğini kaldırıp, suya girdi. Yemiş de onu arkasından takip etti. Onlar nehrin çakıl taşlarını hışırdatıp akıp duran şelalesinde ısırgan ısırın yerlerin uğultusuna dayanamayıp, kimi bir kimi iki ayaklarını kavlı * gibi yukarı kaldırıp uzun süre oldukları yerde durdular.”*

16) — *Bulmaş! Kıäw küstänäsñän üsünsü kündä ğñä awız itälär. — Ul kıäwzıñ nındäy küstänäsı bulhın! Bul ğäzättäğıtuy tügıl. — Qızzı bığñın ük urlayıq. — Äsäññ dä bırgä äpkitäyık. Min tığñdä inıp kñä sıǵayım da... Tukta, ä Qılumbät sapqındıñ nındäy xəbär äpkilğäññ hüräha, ni tiyirmñ? (BR, 386) “— Olmaz! Damadın hediyesinin tadına ancak üçüncü gün bakarlar. — O, damadın hediyesi ne olursa olsun. Bu âdete göre düğün değil. Kızı bugün kaçıralım. — Annesini de birlikte alıp gidelim. Ben oraya girip çıkayım da... Bekle, ama Külumbet kuryenin nasıl haber getirdiğini sorarsa, ne derim?”*

17) — *Ernest ağay, äyzä, min äytkänsä, magazınga barıp, bıray şäşä alayıq ta... Aşarğa bar, bığñın tığñdä qaqlağan kolbasa hatqaynılar. Säy*

* qawlı: Uzun düz gagalı, uzun ayaklı beyaz veya siyah renkli büyük göçmen kuş.

qaynatıptırıp işrbız lampasıy za bar. —Nimä-nimä bar tihñ? — Ernest bınuñ mähäk hüzzärññ sigı yuq, axırılı, tigän tışlı, yılmayıp, tığñä qaranı. (UYT, 319) “Ernest ağabey haydi, benim söylediğim gibi mağazaya gidip, bir şişe alalım... Yemeğe git, bugün orada kurumuş sucuk satmışlar. Çay kaynatırıp içeriz, akide şekeri de var. — Ne, ne var dedin? — Ernest bunun şaka sözlerinin sınırı yok, demiş gibi gülümseyip ona baktı.”

- 18) *—Yuqtı tıqıyhuñ, — tinı lä Fazıl, talsıgıp, üstäl artına ultırzı. — İrtägä bayağı işmlık buyınsa yır bülä başlaybız. Hiñä Kızbatqan yalanı tıştı. Xalıqtı ıyärtähñ dä kitähñ. İşmlıktı irtän inñp alırhuñ. Ä xäzır gaytısayıq. Arıtqan... (ÜY, 29) “— Hayırı tekrar edip duruyorsun, — dedi Fazıl. Yorulup masanın arkasına oturdu. — Yarın, yeni listeye göre yer bölmeye başlıyoruz. Sana Kızbatkan tarlası düştü. Halkı yanına alırsın ve gidersin. Listeyi sabah gelir alırsın. Ama şimdi dönelim. Yormuş...”*

Başkurt Türkçesinde teklik üçüncü şahıs {-hXn} ve çokluk üçüncü şahıs {-hXndAr} fiil çekim eklerinin ardına *inı* getirilmek suretiyle istek anlamı ifade edilir. Bu yapı ile konuşucu ya da anlatıcının doğrudan doğruya isteği değil de onun tarafından ifade edilen ancak başka bir şahsa ve genele ait olan bir isteğe işaret edilir. Aşağıdaki 19. ve 20. metinlerde, bu işlevin örneğini görmek mümkündür. 19. metinde yazar tarafından eser kahramanı Yemiş’in birtakım istekleri ve aklından geçenler ifade edilmektedir. Yemiş, kişinin gittiği yolun daima aşağıya doğru olması durumunda olacakları düşünmektedir. Ardından bunun gerekmediği ifade edilerek, onun insan ne tarafa gidecekse yerin o tarafa doğru meyletmesi yönündeki tahayyül ve isteği *kışı qayhu yaqqa kitırgä tılähä, yır şul yaqqa awışıp, harqıwlanıp qına tırhın inı* cümlesiyle ifade edilmiştir.

19) *Yımış tilmırıp gämhiż atqa qaray: — İy, barır yulıñ gıl-gıl tübängä, harqıwğa taban gına bulha inı. Hä tigänsı barır za yır inı. Qalay räxät bulır inı. Tik ul harqıw qayza alıp barıp tüşürür inı ikän huñ? Sıqırğa? İkhıż-sikhıż tärän sıqırğa? Unan bır qasan da qabat sıgıp bulmaş inı. Bigıräk tä bızır kūrän bıyä mınän. Yuq, yuq, ulay kāräkmäy. İn yaqşıñı — kışır qayñı yaqqa kitırğä tılähä, yır şul yaqqa awışıp, harqıwlanıp qına **türhün inı**. Ul saqta bütä kışır lä, yaqşı atlıñ la, nasar atlıñ la bızır yıldırır zä yürür inı (ZB, 122) “ Yimiş, çile çekip gamsız ata doğru: — Ey, gittiğin yol daima aşağıya, eğime doğru olsaydı. He deyinceye kadar gider, yetişirdin. Ne kadar rahat olurdu. Ancak o meyil nereye kadar inerdi acaba? Çukura? Uçsuz bucaksız derin çukura? Oradan hiçbir zaman çıkamazdı. Çoğunlukla da bizim boz kısrakla. Hayır, hayır, böyle olması gerekmiyor. En iyisi — insan nereye gitmek isterse, yer o tarafa meyledip, eğilip dursundu. O zaman bütün herkes, iyi atı olan da kötü atı olan da, birlikte koşturur ve giderdi.”*

20. metinde, eser kahramanı İştugan, Timirbay’ın nasıl bir kahraman savaşçı olduğundan bahseder ve herkesin böyle olması yönündeki istek ve dileğini kendi ifadelerinde genelleştirerek bu duruma, *İxx, hinıñ kırık kışırzı ülmdän haqlap alıp qala tırğan bıräy sara bulhın inı lä bit!* cümlesindeki {-hXn} *inı* yapısıyla işaret etmektedir.

20) *İy, ul saqta şulay buldı... İndı bığın... İn awır, xäl itkıs huğıştar alda tıra... Unda la qaharman huğışsı bulıp, yırırısı bulıp sıqhañ inı hin, Timırbay ağay... İxx, hinıñ kırık kışırzı ülmdän haqlap alıp qala tırğan bıräy sara **bulhın inı** lä bit!.. Nisık bulhın? Unday kışır üz-üzzerın ünütüp, inı aldan, inı awır urından ut işnä taşlanalar bit... Qapıl*

quray tawışın da, İştugandıñ tınıs uyın da qırt kişkän qıwätlİ kümanda yañğırap kittİ. (Uİ, 109) “Evet, o zaman böyle oldu... Artık bugün... En ağır, halledilecek savaşlar önde duruyor... Orada da kahraman bir savaşçı olup, yenseydin sen, Timirbay ağabey... Ehh, senin gibi kişileri ölümden koruyan bir çare olsundu da!.. Nasıl olsun? Böyle kişiler kendi kendilerini unutup ilk önce en zor yerden ateş içine atlıyorlar... Ani kuray sesinde İştugan’ın sessiz düşüncesini de aniden kesen, kuvvetli bir komut yankılandı.”

Teklik birinci şahıs {-yIm/-AyIm} ve çokluk birinci şahıs {-yIk/-AyIk} fiil çekim eklerinden sonra *indi* kiplik kelimesinin kullanılmasıyla da istek ifadesi ortaya çıkar. Bu kiplik kelimesi fiil çekim eklerinin istek işlevini pekiştirmektedir. Aşağıdaki 21. metinde, eser kahramanı Kulbayev, bütün gün yorgunluktan kazan gibi olan başını biraz dinlendirip, tedavi etmek istemekte ve bu yöndeki isteğini *tubal kıwık bulğan baştı min bına uşında dawalayım indİ* cümlesiyle ifade etmektedir.

- 21) *Üz ırgähñä kilİp inİw mñän äli bİr, äli ikñsİ instrumenttı tütüp qaray başlağan qızqı yılmaya birİp bİr hüzhİz küzätİp türzİ la Qılbaaw: — Kün buyı uştäl artında ultırıp talıqqan bildİ, tubal kıwık bulğan baştı min bına uşında dawalayım indİ — tinİ. Bİr bükän uştünän Yunısqılarzı hıpırıp tüşürİp, Zührägä şunan urın kürhättİ, üzİ lä bİr tümär uştünä ultırzı.* (NM, 434) “Kendi yanına gelmesiyle bir birinci, bir ikinci enstrümanı tutup bakmaya başlayan kızı, gülümseyerek gözetledi Kulbayev: — Gün boyu masanın arkasında oturup yoruldu, kazan gibi olan başı ben şimdi burada tedavi edeyim, dedi. Bir kütük üstünden yongaları süpürüp sonra Zühre’ye yer gösterdi. Kendisi de bir kütük üstüne oturdu.”

Aşağıdaki 22.-24. metinlerde de bu işleve örnekler verilmiştir.

- 22) *Yaray indĭ, balam, alla yarzam birĭr äli. — Qasandan birlĭ yafalanabız, kolxozğa kĭrĭyĭk tä quvayıq indĭ — tip üsähĭ hüŷ üštäy. — Üzĭndĭ awır ĩškä yaramaganımdı blähĭ bit indĭ, üsähĭ. Bına malayıbız üşp, kĭşĭ arahına kĭrä başlanı. İnşalla, huğış tuktaw mĭnän kolxozğa kĭrĭrbĭz, müğayın. Älgä tüzĭrbĭz, kürähĭ, xalıqqa bigĭräk tä awır za baha.* (KKTY, 343) “Tamam, yavrum, Allah yardım eder. — Ne zamandan beri azap çekiyoruz, kolhoza girelim ve koyalım, diye ekledi annesi. — Benim zor işlerde yaramadığımı biliyorsun, annesi. İşte çocuğumuz büyüüp, insan arasına girmeye başladı. İnşallah, savaşın bitişiyle kolhoza gireriz elbette. Şimdi sabrederiz, herhâlde halka çok fazla zor.”
- 23) — *Yaray, yulanı bĭr bŷzgandan ällä nәмä bulmaş, hüylä. Üzĭndĭ dä kĭnĭŷ ütĭp qalır, bala sağındı la ĩsläp alırhuŷ. — Ulay bik tĭägäs, hüyläyĭn indĭ tıŷla — tip tartınıŷqırıp başlap alıp kittĭ Musa, — Bŷrĭn zamanda yäşägän, ti, äbĭy mĭnän babay...* (MB, 34) “Tamam, kuralı bir defa bozmaktan hiç bir şey olmaz, söyle. Kendin de gününü geçirip, çocukluğunu da hatırlarsın. — Öyle çok dileyince, söleyeyim dinle, diye Musa sessizce başladı. — Eski zamanda yaşamış nine ile dede.”
- 24) *Ülü ayıw, yaray, bılayğa kitkäs, hĭzgä mäşäqät twzırmayım indĭ tigändäy, tağı bik az ķına üškäräk mĭndĭ lä yığıldı, ä kĭşĭär, yänä şaw-ğŷr kilĭp, unı uratıp aldı. — Bına äkämät, bĭr üŷgä ikäwläp ingändär! — Unday xäldär bulğulay ul.* (UYT, 254) “Büyük ayı, peki, böyle gidince size zorluk çıkarmayayım der gibi, daha yukarıya çıktı ve yığıldı, ama insanlar yine gürültü yapıp, onu kucakladı. — İşte hayret, bir ine birlikte girmişler. — Böyle durumlar oluyor.”

Başkurt Türkçesinde yine isteği ifade etmek için, emir çekim eklerine *äli* kiplik kelimesi getirilmektedir. Bu durumda konuşucunun herhangi bir iş, oluş ya da

hareketin gerçekleşmesi konusundaki isteği işaretlenmektedir. Bu yapı Türkiye Türkçesindeki *hele* ile benzerlik arz eder. Türkiye Türkçesinde de konuşucu herhangi bir iş, oluş ya da hareketin yapılması ya da yapılmaması yönündeki isteğini emir çekim eklerinden sonra *hele* kiplik kelimesini kullanarak ifade etmektedir. Başkurt Türkçesinde *älĭ* kiplik kelimesi de emir çekim eklerine benzer bir anlam ifadesi katmakta ve istek ifadesini pekiştirmektedir.

Aşağıdaki 25. metinde, eser kahramanı karşısındaki arkadaşına, konuştukları kişinin kıyafetlerini alması yönündeki isteğini ifade ederken *Hin unuŋ kĭŷmĭn al äĭĭ* cümlesini kullanmış ve onun bu isteğini *älĭ* kiplik kelimesi pekiştirmiş dolayısıyla anlam bir emir olmaktan çıkarak, istek, kibar rica gibi bir anlama bürünmüştür.

25) –*Hin unuŋ kĭŷmĭn al äĭĭ Bĭzgä pogonlı ofitser kĭŷmĭ käräk bulıwı bar...–*
tinĭ, uylanıp.– Yähätĭrök bul. Bında ülü yulda űzaq qalırğa yaramay,–
tip işkärttĭ.– Tüngä üzĭbĭzzĭŋ tübäkkä qaytıp űlgürürgä käräk. Artaban ni
ışlärgä, unda hĭyläşĭrbĭŷ. (Uĭ, 79) “– Sen onun kıyafetlerini al hele. Bize
apoletli subay kıyafeti lazım... – dedi, düşünüp. – Çabuk ol. Burada
büyük yolda uzun süre kalmak iyi değil, – diye hatırlattı. – Akşama
rayona dönmemiz gerek. Sonra ne yapılması gerektiğini orada
konuşuruz.”

26. metinde de ise, eser kahramanı Kutluguja, karşısındaki ağabey kardeşe kavga etmemeleri yönündeki istek, emir ifadesini *Ağay-ĭnĭ ul tiklĭm gawğalaşmağız* *älĭĭ* cümlesiyle ifade etmiştir. Burada *älĭ* kiplik kelimesi olmasa bu durumda biraz daha kuvvetli bir emir anlamı sezilebilir; ancak, bu kiplik kelime Kutluguja'nın ifadesini biraz daha yumuşatarak istek ve rica anlamlarına yaklaştırmaktadır.

26) Ağay-ñi, ul tiklñ ğawğalaşmağız äli Qütlüğüja kupçıyzi uqıp kürhäthñ. Unda sabın turahında yazılğanmı-yuqmı, täwzä şunu bñäyñk. — Dürüş! — Qütlüğüja üzñ sıqhın! Üyünä inä-sığa yürüğän Qütlüğüja bñ hñyläşñwzärgä täwzä ük qılaq haldı. Bursılmağız, sabın mäsälähñ hñyläşñğän bit, bayarğa sabınlıqtar üsün artıq urman birñdñ, tip xalıqtı tınıslandırırğa la uylap quygaynı, tıyıldı. (NM, 117) “Ağabey kardeş, o kadar gürültü yapmayın hele! Kutluguja tapuyu okuyup göstərsin. Orada çayır hakkında yazılmış mı, yok mu. Önce şunu bilelim. — Doğru! — Kutluguja kendi çıksın! Evine girip çıkan Kutluguja bu konuşmalara ilk defa kulak verdi. Endişelenmeyin, çayırılık meselesi konuşulmuş, toprak beylerine çayırılıklar için fazla orman verildi, diye halkı sakinleştirmeyi düşünmüştü, yatıştırdı.”

Aşağıdaki 27.-30. metinler, emir çekim eklerinden sonra äli kiplik kelimesinin bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

27) Min, Ğärifä inäy... Tülküsurğa tip kilgäynñ dä... — Ular urmanda şul. Ğärifä kilp inñp, hüzzñ büldññwñä ükñä inñ Uyıldan. «Minligül, bugün ällä bñäy yñrgä ultırmağa barabız mı?» — tip äytmäksñ inñ bit. Ni işlähñ, ipläp kñä urınan tırzñ. — Yarar, qaytayım äli (NM, 60) “Ben, Garife nine... Tülküsur’a ya diye gelmiştim..— Onlar ormanda. Garife gelip girip, Uyıldan sözü kestiğine pişman oluyordu. ‘Minligül, bugün bir yere oturmaya gidiyor muyuz?’ demek istiyordu. Ne yapsın, itina ile yerinden kalktı. — Tamam, döneyim hele.”

28) — Yuqha unñ qırağay, qırış xülqñ mññn tağı bñäy yaramağan iş işläp quyırğa la, qaytanan uqıwzan sitkä tibärñğä lä mümkün inñ bit. — Nişläp äli hñz tññy mññn bulaşahıǵız! — tip hñranı ul uyınlı-ısnlı,

qalın ğına tawış mñän. — Yäg'iz älĭ, qustılar, türügüz älĭ min hĭzzĭ anawı bŭlmäğä alıp barıp bikläp quvayım älĭ— tip, küñĭllĭ ğñä yılmayıp, bĭr qulı mñän Xŭrmättĭñ, ikñsĭñĭ mñän Sabirzĭñ yawrınan tŭtŭp tarttı. Tĭğĭärĭ bĭr zä qarışmay tŭrzŭ. (ZB, 69) “ Yoksa, onun ilkel, sert tabiatıyla da işe yaramayan bir iş yapması ve tekrar okumaktan kamulaştırılması da mümkündür. — Siz niçin çocukla ilgileniyorsunuz! diye şaka gerçek sordu o. — Kabul edin kardeşler, kalkın hele ben sizi diğer odaya kilitleyeyim hele, diye içten gülüp, bir eliyle Hürmet'in, dipper eliyle Sabir'in omzundan tutup çekti. Diğerleri hiç karışmadı.”

- 29) *Min älĭğĭ vaqıtta Beloret qalahında yäşäp yatam. Yapa-yañğızımın. Hinĭñ xäldĭ bĭr az bĭläm. Mümkün bulha, üsrasayıq älĭ qalğanın şunda hŭyläşĭrbĭz. «Kil» tihän, üzĭm baram yanıña, ä, bälki, üzĭñ kilĭrhĭñ. (UYT, 78) “Ben diğer zamanlarda Biloret şehrinde yaşıyorum. Yapayalnızım. Senin durumunu az çok biliyorum. Mümkün olursa, buluşalım hele, kalanını o zaman konuşuruz. ‘Gel’ desen ben yanına gelirim, ama belki sen gelirsin.”*

- 30) – Ä min üzĭm ŭlgänsĭ xan bulasaqmın! – tip dawam ittĭ Almas «bŭtkän baş bŭtkän» tığän täwäkkällĭk mñän. – Yä, qayhıbız yuğarı? – Ax, küsŭk! – tip küldŭ batşa. – Äy, tuqtağız älĭ – tip tıya haldı qamsı kŭtärĭğä ŭlgŭrgän yänhaqsıların. (BR, 313) “Ama ben ölünceye kadar han olacağım! – diye devam etti Almas ‘Biten baş bitmiş’ denen kararlılıkla. – Haydi, hangimiz yukarı? – Ah, köpek yavrusu! – diye güldü padişah. – Hey, bekleyin hele! – diye kamçı kaldırmaya kalkan can bekçilerini engelledi.”

Başkurt Türkçesinde emir çekim eklerinden sonra {-sX} eki getirilerek emir anlamı, istek ve rica anlamına yaklaşmaktadır. Bu ek, diğer bazı Türk lehçelerinde de emir çekim eklerinden sonra aynı işlevde kullanılmaktadır (Tenişev 1988: 337-347;

Özönder 2001: 79; Çengel 2005: 239; Pekacar: 200). Türkçede *çI/çU* ek edatı üzerinde yaptığı incelemede bu ek edatın fiil çekimde emir (istek) kipinde kullanıldığını ifade eden Özönder, ek edatın bilinen emir veya emir-istek çekimi üzerine gelerek fiile, zorlama, istek anlamlarını katıp kuvvetlendirdiğini belirtir. Ayrıca bu ek edatın zamirler ve isimlerle kullanılışını da inceler (Özönder 2001: 75-85). Divanü Lugat-it Türk'te de *çü* maddesinde Kâşgarlı, bu ek edatın olumlu ve olumsuz emirlerin sonuna geldiğini ve kuvvetlendirme işlevi yaptığını belirtmiştir; ancak, burada ek edatın sadece hitaplar da kullanıldığı ifade edilir (Atalay 1985: 207).

Aşağıdaki 31. metinde, eser kahramanı genç kız, zamanda hızla akıp gitmekte olan dakikalarla konuşmakta onlara seslenerek beklmelerini, bu kadar acele akıp gitmemelerini, kendilerinin kıymetini çok iyi bilen bu kızı fark etmelerini istemektedir. Genç kız bütün bu isteklerini ifade ederken *Tuqtağız, kütüğüz, ul xätlï aşıqmağızsı, küz aldım dan yuğalmay tūrügüzsü, minñ qäzïrlï minuttarım* cümlesinde olduğu gibi zaman zaman yine emir kipi çekimlerini kullanırken, zaman zaman da emir kipinden sonra {-sX} ekini kullanmıştır.

- 31) *Tuqtağız, kütüğüz, ul xätlï aşıqmağızsı, küz aldım dan yuğalmay tūrügüzsü, minñ qäzïrlï minuttarım! Min hïzzï kürp, hüyüp, aňlap ülgüräyım! Hïzzï arttan bïr ilï lä qalısmay mänğlïkkä taban yulğa sıgırlıq qıwät, gäyrät, hălät tuplap alayım... Kütüğüz, az ğına, küz asıp yümğansı ğına bulha la tuqtalıp, artqa bürölüp qarağız. Minñ, hïzzï qäzïrğïzzï ütä nıq bïlgän, hïzzï bïr qasan da yïlgä yïlgärmügän kışkäy qızsı, bïr ğnä äylänp kürğiz! Bïlgiz, ul da bit hïzzï mñän bïrgä mänğlïkkä üsmaqı!.. (ZB, 463) “Durun, bekleyin, bu kadar acele etmeyin, gözümlün önünden kaybolmadan durun, benim değerli dakikalarım! Ben sizi görüp, sevip, anlayayım! Sizin arkanızdan çok*

kalmadan sonsuzluğa doğru yola çıkacak kuvvet, gayret, güç toplayayım. Bekleyin, azıcık, göz açıp kapayıncaya kadar olsa da durup, arkaya dönüp bakın. Beni sizin değerinizi iyi bilen, sizi hiçbir zaman rüzgâra vermeyen küçük kızı, bir defa dönüp görünüz! Bilin, o da sizinle birlikte sonsuzluğa uçmak istiyor.”

32. metinde, eser kahramanı Kinye'nin babası Arıslan'a Çar tarafından bir paye verilmesi düşünülmektedir. Bunu açıklayacak olan Çar, topluluk arasından birine, İ sengildi'ye dönüp, bu payenin kime verilmesi gerektiğini söylemesini ister. Bunun üzerine İ sengildi *Fatixañdı birsĭ, batşa, minĭñ üzĭmä!* cümlesiyle bu payenin kendisine verilmesini ister.

32) *Üzzärĭñ-üzzerĭ ünütüp, tıñlap ultırğan Tuqmuyırq mĭñän Alpar, Arıslandıñ isĭmĭñ işĭñp, bıl ni gillä tigän tüşlŭ, aptırap Kinyägä qaranılar. Ul üzĭ lä atahıñ säsän tĭñnä küsĭwĭnä ğururlanıp qıwandı, «Batşa baqtı bĭrĭññä. —Kĭñ bulahıñ, Başqurt uzamanı? — Qäzĭrbaxtı ulı İ sāngildĭ. — İñ ũlkänĭ bında hindĭr. Yä, äyt. Kĭngä tüşhĭñ batır bāxĭĭ? — Fatixañdı **birsĭ** batşa, minĭñ üzĭmä!* (K, 426) “ Kendi kendilerini unutup, dinleyen Tukmuyırk ile Alpar, Arıslan'ın ismini duyup bu ne illet der gibi, şaşırıp Kinye'ye baktılar. O, kendisi de babasının sesen* diline geçmesine gururlanıp sevindi. ‘Çar birisine baktı. — Kimsin, Başkurt lideri? Kezirbahtı oğlu İ sengildi. — Burada en büyüğü sensindir. Ya, sen söyle, kahramanlık payesi kime verilsin? — Çar hayır duasını bana versin.”

Aşağıdaki 33.-34. metinlerde, emir kipinden sonra kullanılan {-sX} ekinin bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

* säsän: Başkurtlarda ozan.

33) *Büğüngün — üz qulıŋda, kiläsägñ ihä — aqılŋda. Minñ mñän hinñ, hinñ kñwñk ük bütän äzäm balalarınñ hüzzärñ Aqqa tñrkäp barır kñşñ bulha, bñtäññ dä tükmäy-säsmäy **hñyläp biräyñksñ** äzäm balahñ!..»*
Sülñq tübüñdägñ Kñşñ qulağına kilñp bärñlgän bul hüzzärzän tñrändñ, mañlayın usı mñän bañıp, başın artqa sañqayttı; azıraç şul kilñş üñdäşmäy tñrgas, äkrññ atlap qayanñ mürünñna kilñp bañtı. (NM,13)
 “Bugünün kendi elinde, geleceğin ise aklında. Benimle senin, seninle bütün insanoğlunun sözlerini Aklara ulaştırarak biri olsa, hepsini de tamamen söyleyelim, insanoğlu! Kovanın dibindeki kişinin kulağına çalınan bu sözlerden titredi. Alnının ucuyla dayanıp başını arkaya doğru yattı; biraz bu şekilde sessiz durunca, yavaşça yürüyüp kayanın burnuna geldi.”

34) *Gabbas mullanñ qılğan yawızlıqtarı la, Bibisara abıstayzın, kñşññkhñz, ümñthñz dini äkiättärñ lä, Särbiyamaldñ här saq alla ismñän alıp bargan alıñ-birñşärñ lä... Isınlap ta, bılar bñtäññ lä añhñz kñşñlärzñ tamuq, yaza mñän qurqıtıp baş ñymäklñ itñp tñtñwğa yunälgän tügñmñ huñ?! Din dä, dini äkiättär zä kñşğä bñxñññzññktän başqa bññ nāmā lä kiltñrmäy, axırı... Uf, uylay uylay başım tubalğa äyländñ şikñññ! **Tuqtası**, bññ az **uylamay tñrayımsı!** Ul, kitabın yabıp, salqan äylänñp yattı. (ZB, 194)*
 “Gabbas molların işlediği günahları da Bibisara abıstayın kişiliksiz, ümitsiz dinî hikâyeleri de, Serbiyamal’ın her zaman Allah’ın isminden aldığı alış verişleri de.. Gerçekten de bunlar hepsi de bilinçsiz kişileri cehennem ve cezayla korkutup baş eğdirmeye yönelten şeyler değil mi? Din de dinî hikâyeler de kişiye mutsuzluktan başka bir şey getirmiyor sonunda. Of, düşünce düşünce başım kazan gibi oldu! Dur, biraz düşünmeden durayım. O, kitabını kapayıp, sırtüstü dönüp yattı.”

Başkurt Türkçesinde emir çekim eklerinden sonra gelerek istek işlevini pekiştirip kuvvetlendirmek için kullanılan {-sX} ekini zaman zaman kalıplaşmış şekillerde de görüyoruz. Bunlar *quysı* “yeter, bırak”, *kitsİ* “haydi, git” gibi bazı kelimelerdir. Bunlar, Başkurt Türkçesi sözlüğünde ünlem olarak değerlendirilmektedir ve bu kiplik kelimelerin, çoğunlukla olumsuz fiillerle birlikte kullanılıp, karşı çıkmayı, engellemeyi ifade ettiği belirtilmiştir (BTH 1993: 514, 692, 693).

Aşağıdaki 35. ve 36. metinlerde, *quysı* ve *kitsİ* nin kullanımına örnekler verilmiştir. 35. metinde, Hüsnülhak, Zakir’e çocuk gibi davranmamasını söylerken verdiği emirle birlikte onu isteğe yaklaştıran *quysı* ifadesini kullanmaktadır.

35) — ***Quysı**, balalanma,— tinİ Xüşnülxaq, ixlas külp.— Hinİ, äzmäwİrzäy yğİttİ, üyzä yatqırıp quyalarmı huñ? Bına, bığün-irtän çextar kilİp yİİr, mobilizatsiya iğlan itİr. İñ yaqşıu Başqürt gäskärİ safında üz urınuñdı tabıw indİ, qustım... Zakir, başı tamam awara bulıp, Xüşnülxaqqa iğtibar mİñän tübäp qaranı. — Bıl — minİ üzİmdİñ Xammat ağayıma qarşı huğışqa saqırıwıñ bulamı ni indİ?! Xammat ağay bit, üzİñ bİlähİñ, Bolşevik. Qızıl gäskär yağında... (Üİ, 72) “— Yeter, çocuklaşma, dedi samimiyetle gülerek Hüsnülhak. — Seni, iri kıyım genci evde mi yatırıyorlar yoksa? Bugün sabah Çekler gelir, seferberlik ilan eder. En iyisi Başkurt askerinin yanında kendi yerini bulmak, kardeşim. Zakir, tamamen şaşırıp, Hüsnülhak’a dikkatle gözlerini dikti. Bu beni Hammat ağabeyime karşı savaşa çağırman mı oluyor ne? Hammat ağabey, sen de biliyorsun ki, Bolşevik. Kızıl askerlerin tarafında.”*

36) *İşİmägänhİñ ikän şul. Ä bİlähİmİ, üñqüt Safa nimä uylay? Musalarzıñ üyün hüttİrİp taşlap, üz yürtün kiñäytmäksİ bula, ti. Silsävitkä lä bargan.*

yazmaya başladığı yeni eserine ara verdiğini söyledi. Kendini üzen, canına zarar veren bu gibi toplantılarla ilgilenmedi.”

Aşağıdaki 38. ve 39. metinler, *qana* sözünün bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

38) *Ana, Miñisanı qayhulay ittİ. Bıl baxırın künägñä ülän halıp qaytıp bargan. Älgİ şul yırğanaq buylap bargan. Tura kilgän bit ämälgä qalganday üşü kürägaraw. «Künägñä nimä?» — tip hıray ikän bıl. «Käzä bärästärñä yäşİ ülän aldım», — tip qıtılurğa uylağan tığİ. «Qana, kürhät älİ» — Üländİ alıp taşlaha, künäktä yartılaş tap-taza büyzay — un qazaq samahı bulır.* (UYT, 231) “ İşte, Minnisa’yı nasıl yaptı. Bu fakirin kovasına ot koyup dönmüş. Şimdi bu sel çukuru boyunca gitmiş. Yaklaşan umuda kalmış gibi bu savaş. ‘Kocanda ne?’ diye soruyormuş o. ‘Keçi yavrularına yeşil ot aldım’, diye kurtulmayı düşünmüş o. ‘Haydi göster hele!’ — Otu atsa kovada yarı yarıya taptaze buğday, tahminen on libre olur.”

39) — *Qana, hılıw, yähätİräk ut yağıp yñär. Hurpa hıwıngandır. Halma qaynata halırğa käräk tä baha,— tinİ Bibİş, aşığıp. Ul älİ gñä tısqı İştärzİ bütürİp ingäynİ — İrkä yİznäñ mñän İstİ yähät kñä bütürİp bulamı ni?— tip asıwhız qına külmühüräp, aşığıp qul yıwzı, alyapqıs kñyzİ.— Min halma qaynatayım, hin, hılıw, tız, bürüs, huğan äzİrlä. Qürüt izİrgä ünütma.* (Uİ, 179) “ — Haydi, güzel, hızla ateş yakıver. Çorba soğumuştur. Erişte kaynatmak gerek, dedi Bibiş, aceleyle. O daha şimdi dışarıdaki işleri bitirip girmişti. — Nazlı damadınla işi çabucak bitirmek mümkün mü? diye sakince gülümseyip, aceleyle ellerini yıkadı, önlük giydi. — Ben erişte kaynatayım, güzelim sen tuz, biber, soğan hazırla. Kurut ezmeyi unutma.”

Başkurt Türkçesinde yine *qana* gibi emir çekimi ile kurulan konuşucunun isteğini ifade eden cümlelerde *äyzä* “haydi”, *äyzäg'iz* “haydi” gibi bazı kelimelerde kullanılır (Yuldaşev 1981: 287; Zeynullin 2002: 168). Bunlar da yine konuşucunun muhatabına ifade ettiği isteğini kuvvetlendirmeyi ve bu yönde onu harekete geçirmeyi amaçlar. Aşağıda bu tarz kullanımlara örnekler verilmiştir.

40) — *Biläh'imĭ, Ziyada, bĭzz'ĭn başqasa ämäl'ib'iz yuq. Äyzä, binawınday*

qūyaştıñ nurzarın ärämgä yäbärmäyäk — sis'näb'iz zä qızınırğa yatabız.

Şulay işkäkh'iz, kış'ĭh'iz ağıp bargan kämän'ĭ, müğayın, b'iräyh'ĭ kür'ip

qalır za ĭläkt'ir'ip tarttırıp alıp kit'ir. — Ä alıp kitmähä? (ULT, 169) “—

Biliyor musun, Ziyada bizim başka bir isteğimiz yok. Haydi, böyle güneşin ışıklarını boş yere harcamayalım — soyunuyoruz ve güneşlenmek için yatıyoruz. Böyle neşesiz, insansız yol alan tekneyi elbette birisi görür de yapışıp çekip alır. — Ama alıp gitmese?”

41) — *Min şulay uylayım, — tin'ĭ Musa, — bıl ĭšt'ĭn başı ğına bit äli. H'iz b'ir-iki'*

kün uylaştırıp yürügüz zä, tağı b'ir yıyılıp alırhıgız. Şunda b'ir ıñğay

delegattar za haylarhıgız, biş-altı kış'ĭ bulha yĭkän. Äyzäg'iz, bıl ĭšt'ĭ

Äxmäzigä tapsırayıq. Rızahıgızmu? (MB, 43) “— Ben şöyle düşünüyorum,

— dedi Musa, — bu işin sadece başı. Siz bir iki gün düşünün de tekrar toplanırsınız. Burada bazı iyi delegeler de seçersiniz, beş altı kişi olsa yeter. Haydi, bu işi Ehmezi'ye verelim. Razi mısınız?”

6.2.3. Rica

Başkurt Türkçesinde, konuşucu, zaman zaman herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşmesi yönündeki emir ve isteklerini biraz daha yumuşatarak ve hatta rica ile karşısındakine ifade etmektedir. Bu durumda konuşucu emir çekim

eklerine *älİ* ile birlikte, *zinhar* “lütfen” kelimesini ekleyerek, yaptırmak istediği işi, karşısındakinden daha yumuşak bir şekilde emrederek veya rica ederek talep eder.

Aşağıdaki 42. metinde, istasyona geç kalan hanım, nöbetçiye saati söylemesi yönündeki isteğini kibarca rica ederek *Äytİğİz äliİ, zinhar, xəzİr sägät nisä?* şeklinde ifade etmektedir. Burada *zinhar* kelimesi kullanılarak, isteğini rica olarak karşı tarafa aktarmaktadır.

42) *Bara tūrgas, Kūnhılıwzıŋ yūrägİndä urınhız şik uyattı: «Mūğayın, sägätİm artqa qalgandır,— tip uylanı ul,— bığa ni bulğan, his bİr ulay artqa qalmay tūrgayın...» Ul yugİrİp stantsiyaga inİp kittİ. — İptäş dejurnıy,— tinİ ul, ütälänİp,— äytİğİz äliİ, zinhar, xəzİr sägät nisä? — Xanım, rəxim itİp üzİğİz qarağız. Tış yaqta tübägİz üşİndä sägät İİnİp tūra,— tip qūrū ğına yawap birzİ dejurnıy hām, niñälİr, awız İşİnän mığırzap huqranıp quyzı. (ZB, 548)* “Gittikçe, Kūnhılıv’ın yüreğinde yersiz bir şüphe uyandırdı: Elbette saatim geri kalmıştır, diye düşündü. Buna ne olmuş, hiçbir zaman geri kalmazdı.’ O koşup, istasyona yetişti. — Nöbetçi arkadaş, dedi aceleyle. — Lütfen söyleyin, saat kaç? — Hanım buyurun, kendiniz bakın. Dış tarafta tepenizin üstünde saat asılı duruyor, diye soğuk bir şekilde cevap verdi nöbetçi ve ağzının içinde birşeyler homurdanıp durdu.”

Aşağıdaki 43. ve 44. metinlerde de yine *zinhar* kelimesinin kullanılmasıyla rica anlamı kazanmış cümlelere örnekler verilmiştir.

43) *Täzrä asıq, üyzägİ hūyläşİw işİİİp tūra. «Quysı, quysı, balaqayım, his kİnä lä yänİm tınıs tügİl. Bınaw İskändärİŋ üşİn İşİm üzİlİ. Äsähİz bala — inähİz bäpkä... — ti qarşıq ulı Äxmätgäräygä. — Üzİ kilİp tūrİp*

*ilgäzäk... Yänä ziräklığñ äytmäyhñmı. Tübähı quş uraylı şul, ulatahı märxümgä üqşap... **Küz yazzırma, zinhar...** ällä nişläp gümırı qısqa bulır tüşlü...» Äxmätgäräy nizır äytıp äsähñ yıwaturka kırıştı(ÜY, 88)*
 “Pencere açık, evdeki konuşmalar işitiliyor. ‘Yeter, yeter, yavrucuğum hiç canım almıyor. İşte İskender’e içim yanıyor. Annesiz yavru, sahipsiz bebek, diyor İhtiyar kadın oğlu Ahmetgerey’e. — Kendisi güler yüzle gelip... Akıllılığını söylemiyor musun? Tepesi kuş gibi perçemli, merhum büyük babasına benziyor. Gözden kaybolma lütfen. Acaba neden ömrü kısa olur gibi.’ Ahmetgerey bir şeyler söyleyip annesini teselli etmeye çalıştı.”

- 44) *Üzñ yıwıwsılarga, qäbır qazıwsılarga, yınaza uqıwsılarga, yırławslärgä — bütähñä lä bülägı, xäyır-sazaqahı äzır, ä hin, kütmägändä, tihñ... Bılıqlı kışın şul, märxümä. Bik bılıqlı inı. Kütkän. Äzırlängän... Xisbulla türbaş yaqta haman ilap tırğan qatını yanına barzı. — Nisık buldı huñ älbıl?.. Bibış, **hüyläp birsızinhar!** Şunday haw, taşa äsäyım... Unıñ bır qasan ın tığänñ dä işkänñ yuq inı läbaha!*
 (ZB, 337) “ Seni toplayanlara, mezar kazanlara, cenaze okuyanlara, gömenlere, hepsine de hediyesi, hayır sadakası hazır, ama sen, beklemeden diyorsun... Akıllı biriydi o merhume. Pek akıllıydı. Beklemiş, hazırlanmış... Hisbulla mutfak tarafında hâlâ ağlayan hanımının yanına gitti. — Bu nasıl oldu? Bibiş söylesin lütfen! Böyle sağ, temiz annem.. Onun hiçbir zaman ah dediğini duymuşluğum yoktu!”

Emir çekiminden sonra *bir-* fiilinin kullanılmasıyla da rica anlamı ortaya çıkmaktadır. Bu durumda yine konuşucu kendi isteği doğrultusunda karşısındakine rica etmektedir. Aşağıdaki 45. metinde, eser kahramanı Ruman, birbirlerinin üzerine yürüyen Kutluguja efendi ile Maskov arasına girerek, Kutluguja’ya *ıştñ nizä ikänñ anlatıp birığız* şeklinde rica ile ne olduğunun kendisine anlatılmasını istemektedir.

45) *Rūman stenğa taban sigñıwsı Maslow mñän, ajarlanıp, unıñ üstünä mñıñ barıwsı Qıtlıǵuja arahına tıştı. — Qıtlıǵuja äfändı, tınıslanıǵız zinhar üsün, — tip yımşaq qına ündäşip, qulın unıñ yawrınına haldı. — İştıñ nızä ikänñ anlatıp birǵız. Ultırırız äli, ultırǵız. Qıtlıǵuja tuqtap qaldı, bır yaqqa qıyşayǵan kăpäsñ yünätip kñzı, yarhıwı az ğına başla tışkändäy bulıp, İskämyäǵä ultırzı. (NM, 144)* “Ruman duvara doğru gerici Maskov’la, korkusuzca onun üstüne çıkmaya giden Kutluguja arasına indi. — Kutluguja efendi, sakinleşin lütfen, diye yumuşak bir şekilde seslenip, elini onun omzuna attı. — İşin ne olduğunu anlatınız. Oturun hele, oturun. Kutluguja durdu, bir tarafa eğilmiş olan şapkasını düzeltip giydi. Kızgınlığı biraz geçer gibi oldu ve iskemleye oturdu.”

6.2.4. Yalvarma, Özür Dileme

Başkurt Türkçesinde, emir çekim eklerini, konuşucu karşısındakine herhangi bir iş, oluş ya da hareket için yalvarmak amacıyla da kullanabilmektedir. Burada da yine temelde konuşucunun isteği söz konusudur. Çünkü yalvarış ve yakarışlar, kişinin durumundan ya da konumundan dolayı pişman olduğu durumlarda ya da herhangi bir olay ya da durum için istekte bulunduğu durumlarda ortaya çıkar. Aşağıdaki 46. metinde gece eve sarhoş ve geç dönen eser kahramanı ertesi gün annesinden özür dilerken *İnäy, gäfü it indı, işırık bulğanmın* cümlesini kullanır. Burada konuşunun emrinden bahsedilemez. Elbette onun tarafından bir istek söz konusudur.

46) *Qartayǵansı aqıl ultırmanı, tip bisähı dñrıs äytä indı. Bına qayza ul awırtmaǵan başqa timır tayaq. Yä, ni tip aldamaq kăräk ülü kññı?*
Axmaq indı, axmaq, başqa hüız tabıp bulmay, tip ul yul buyına üz-üzñ

ärläp barı. İrtägähñä barıp qına «İnäy, gäfü it indı işırık bulğanmın. Ällä üzüm yañılışqanmın, ällä qıtırtqıs butağan», — tip bır-iki yümşaq hüç äyttıñ — bıttı kittı. Ä xäzır yürü bır işır şikıllı. Qart kışñıñ xälñ bılıp bulamı, alla haqlahın... «Bızñıñ awıldan Şakir tigän bır bändä, ulıñ qayıp kilä, tip bır äbıyızı aldağan da...» —tip bıwından-bıwıñga hıylärzär. İl aldında üyat... Yünälıp, ayaqqa başa, qunaqqa saqırırzar, ürmägän yırğa lä ultırtmaştar, gıl küz-qılaq qına bulıp tırırzar inı. (UYT, 185) “Yaşlandıkça, aklı başına gelmedi diye hanımı doğru söylüyor. İşte nerede o hasta olmayan başka demir değnek. Ya, nasıl aldatmak lazım büyük insanı? Ahmak, ahmak, başka söz bulamıyor, deyip o yol boyuna kendi kendine küfrederek gitti. Ertesi gün gidip ‘Anne affet, sarhoş olmuşum. Nasıl hata yapmışım nasıl da kışkırtıcı şaşırtmış’, diye bir iki yumuşak söz söyledin — bitti gitti. Ama şimdi bir ahmak gibi yürü. Yaşlı kişinin hâli bilinir mi, Allah korusun... ‘Bizim köyden Şakir denen bir kul, oğlun dönüyor diye bir yaşlı nineyi aldatmış...’ — diye nesilden nesile anlatırlar. Ülkenin gözü önünde utanç... Düzeliş, ayağa kalksa misafirliğe çağırırlar. Esmeyen yere oturtmazlar, daima göz kulak olurlar.”

47. metinde de eser kahramanı Marat, memleketinden ayrılırken, anne ve babasına içinden *Kisırğız minı* cümlesiyle, özür dilemekte ve onlara kendisini affetmeleri için istekte bulunmaktadır.

47) *Bırsılma, uzaman, üpkäm yuq, — tinı lä Marat, baş qağıp qına xuşlaşıp, yänä küñılñän ata-äsähñä: «Kisırğız minı», tip üñdäşıp, zıyarat qapqahına taban atlanı. Uğa xäzır bolnitsa yanında tuqtalırga kăräk inı. Kürır kışılı — Vera İwanovna. Bıl apay Maratñ äsähı qul aştında ұзақ vaqıt sestra bulıp ılänı, huñğı mäldä, pensiyağa sıgıp, registraturala*

ultura. (ÜY, 285) “Marat endişelenme patrik, öfkem yok, dedi ve baş sallayarak selam verip, vedalaşıp, yine içinden anne babasına: ‘Bağışlayın beni’ diye seslenip, mezarlığın kapısına kadar yürüdü. Şimdi onun hastanenin yanında beklemesi gerekti. Göreceği kişi, Vera İvanovna. Bu abla, Marat’ın annesinin emri altında uzun süre hemşire olarak çalıştı. Son zamanlarda emekli olup, resepsiyonda oturuyor.

6.2.5. Çağırma, Seslenme

Başkurt Türkçesinde emir çekim ekleri, zaman zaman seslenme, çağırma işlevinde kullanılmaktadır (Zeynullin 2002: 162). Bu durumda konuşucu ya da anlatıcı, karşısındaki dinleyici ya da okuyucuya herhangi bir iş, oluş ya da hareketin yapılması yönünde bir çağrıda bulunmakta, onlara seslenmektedir. Çoğu zaman bu seslenme ve çağırma ünlem cümleleri içerisinde yer alır. Aşağıdaki 48. metinde, eser kahramanı Bibiş, bebeğine *Yūqla, bāpışm, rāxāt yūqla!*. cümlesiyle seslenmektedir. Burada Bibiş’in bebeğine emir vermesi söz konusu değildir. Ona uyuması yönünde çağrı yapmakta ve seslenmektedir.

48) *Bibiş aptırap qatıp qalğan hıjlıñnā bütänsä igtıbar itmäy, bāpışm kütärip üygä inıp kittı Yūqla, bāpışm, rāxāt yūqla!. Yımış, nigız buyında haman bayağısa ilamhırap ultırğan qūzağızı yağına qaramaşqa tırışıp, äkrın gınä tağı uramğa sıqtı, qūyma buyındağı yäşıl ülängä huzılıp, kükkä qarap yattı: «Äyy, üşü yatıwzan tırmahan inı.. Bıyıkä-bıyıkä, zäñgär kükkä, üjmaxqa qaray aq kügärsın bulıp üsha inı yänıj...» (Uİ, 90) “ Bibiş şasırp kalan kız kardeşine tamamen dikkat etmeden, bebeğini alıp eve girdi. Uyu, bebeğim, rahat uyu!.. Yimiş, girişte hâlâ önceki gibi ağlamaklı oturmuş dünürlerinin tarafına bakmamaya çalışıp, yavaşça tekrar sokağa çıktı, duvar kenarındaki yeşil*

tarafından karşısındakine yönlendirme, tavsiye, nasihat anlamları çerçevesine temelde yine yumuşak bir emirden kaynaklanabilmektedir. Aşağıdaki 51. metinde, Mihr Narsi'nin verdiği emirlerden dolayı, Gusam bütün gün yorulmuş ve sonunda yanan ocak başında uyuya kalmış; uyandığında ise gün çoktan ağarmıştır. Ayrıca o, uyandığında kapıya kuvvetli şekilde vurulduğu duyar ve kapıya bu şekilde vuranlara bağırır. Gusam, onlara kapıyı zorlamamaları yönündeki yönlendirme ve tavsiyesini ifade eder. Elbette bu tavsiye emir ikinci teklik olumsuz çekimde verilmiştir. Bu cümle kapının zorlanması işinin kesilmesi yönünde bir engelleme içerirken, aynı zamanda da onlara bu yönde bir yönlendirme içerir. Zaten Gusam, ardından kapının kolay açıldığını da ifade etmiştir.

51) *Kışılär zä az inĭ — baş väzirzĭ sĭr bĭlĭwsĭlär dairähĭ kiñäyĭwĭ qurqĭta inĭ*

şikĭllĭ. Käylä-küräk tütürğa vaqıt yĭttĭ, ĩş barıbĭr ıramanı. Mihr Narsi, kürhätmärlär birä-birä, şul tirälä yürüp türzĭ. Ğusam, arığan ayaqtarı tütmağanlıqtan, bĭr sittä yangan usaq yanına barıp ultırğaynı, yūqūğa talğanın hizmäy zä kaldı. Tĭrtläp küzzärĭn asha, yaqtırğan. Haqlağıstıñ qalın yĭz işğĭnä barıp yĭkändär zä asırğa mataşalar. Dañ-dün, dañ-dün!

Ğusam ularğa qısırzı: — Yĭmĭmägĭz. Yĭñĭl asıla ul. (BR, 105) “İnsanlar azdı. Sırrı bilenlerin çoğalması baş veziri korkutuyor gibiydi. Kazma kürek alma vakti geldi, iş birlikte yürümedi. Mihr Narsi, emirler vere vere bu çevrede dolaştı durdu. Gusam, yorulan ayakları tutmadığı için, bir kenarda yanan ocak başına gidip oturmuştu, uykuya daldığını fark etmedi bile. İrkilip gözlerini açtığında gün ağarmış. Ambarın kalın bakır kapısına dayanmışlar açmaya çalışıyorlar. Dan-dun, dan-dun! Gusam onlara bağırır: — Zorlamayın. Kolay açılır.”

52. metinde, eser kahramanı Gilimhan ve eşi, annelerine gitmek istediklerini ve bu yönde bütün hazırlıkları yaptıklarını ifade etmişlerdir. Anneleri ise buna razı değildir. Kızının gitmesini istemez ve kızının kendisine gitmek istediğini söylediğinde *Balam, aşırma!* cümlesiyle, ona acele etmemesi yönünde bir öneri de

bulunur. Ardından da önerisini destekleyecek *Bütähİ lä üz urınına ultırır bİr zaman* cümlesini söyler.

52) *İnäy, bİz küp uylanıq indİ.. — Qız sigİnmänİ — Barıbİr tuy
ütkärmäyhİğİz. Sittä yazılışırbız älİ.. — Balam, asıqma! Bütähİ lä üz
urınına ultırır bİr zaman...—Xäsrätİ zat yalınıwın bİldİ — Yuq, bİz küp
kİttük, inäy! —Qız üzİnkİn qayırzı. — Gİlİmxan mİnän kİlİşkänbİz..
Äybİrzärİbİz tİynälgän, xuş, inäy! — Yu-yuq! Min riza tügİl! — Qatındı
tawıştarı qaltırandı, tänİ lä bİl mälädä qürüğan yapraq işİ dİrİldäy inİ
Min hinİ bİr qayza la yİbärmäyİm! (U, 238) “ Anne, biz çok düşündük.
— Kız geri gitmedi. — Tam bir düğün yapmıyorsunuz, dışarıda
kaydoluruz. — Yavrum acele etme, hepsi zamanla yerine oturur. —
Acınacak durumdaki kişi yalvardı. — Hayır, biz çok bekledik anne. —
Gilimhan ile sözümüzü söyledik... Eşyalarımız toplanmış, hoşça kal
anne! — Ha-hayır ! Ben razı değilim! — Kadının sesi titredi, vücudu da o
anda kurumuş yaprak gibi titriyordu. Ben seni hiçbir yere
göndermiyorum!”*

53. metinde, arkadaşına odasını gösteren eser kahramanı, ona odadaki bazı eşyaları gösterdikten sonra ne isterse onu yapmasını, hiç çekinmemesini ve kendi evinde gibi davranmasını önermektedir. Onun bu önerisinde aynı zamanda kendinin de bu yöndeki isteği de bulunmaktadır.

53) *Ana televizor, bınawgada kitaptar... Qısqahı, ni tİläyhİ, şunu İlä, saq
qına la tartınma, üz üyüñdägİ kİwİk tİt! Min bİtähİn dä operativno
İİlärgä tırışırmın. — Ul yılmayıp qaranı la sİğıp kittİ Tısqa sıqqas,
täzrägä qul bİlğanı. (UYT, 93) “İşte televizyon, burada da kitaplar...
Kısacası ne istersen, onu yap, hiç çekinme. Kendi evindeki gibi davran!*

Ben hepsini çabuk yapmaya çalışırım. – O gülümseyerek baktı. Dışarıya çıkınca pencereye el salladı.”

Aşağıdaki 54.-56. metinler de emir çekim eklerinin bu şekilde, yönlendirme, tavsiye, nasihat şeklindeki kullanımlarına örnek olarak verilmiştir.

- 54) *Yäştär ayırıwsa xürmät itkän yür hüzlİ, äsİ tİlİ şagır Säxip Mürat: —*
Kürñmäyhİ, ultırgısqı başhañsı! — tip kähäş ittİ Änif Käyümgä. Tığİ lä
birışmäy: ? Bızıñ buyzar bİr sama, ultırgıstı üzİğä qaldır, — tinİ. —
Bürsülma! *Biş-altı kitabım sıqtı, kürñmähäm, şularğa başırmın. —*
Yaray, yİdi ängämä barganda İstİ külkügä bürma! — (ÜY, 70)
 “Gençlerin ayrıca hürmet ettiği hazır cevap, sivri dilli şair Sehip Murat. Görünmüyorsun, sandalyeye çıksan, diye tavsiye verdi Enif Keyüm’e. O da vermiyor? Bizim boyumuz yaklaşık aynı. Sandalye sende kalsın, dedi. — Endişelenme! Beş altı kitabım çıktı, görünmezsem, onlara çıkarım. — Tamam, ciddi sohbet varken, işi komikliğe vurma.”

- 55) *Şuğa la bit İskändär yärİngä rabfakka kitİrgä, unı tamamlap, tıwğan*
awılına uqtıwıstı bulıp qaytırga xıyallana. Tağı bİr sİrİ — ul kışİğä
kürhätmäy gİnä: «İy, yuqhıldar, qulğa qıral tütüp, kütärİlgİz yawğa!
İnqılab älämİn kütärİp, atlağız alğa!» — tigängä üqşaş şıgırzar yaza,
kiläsäktä ihä uqtıwıstılıq mİnän bİrgä ijad İşİnä lä tütünmaqsı. (ÜY, 8)
 “Böylece İskender gelecek yıl işçi üniversitesine gitmeyi, onu tamamlayınca doğduğu köye öğretmen olarak dönmeyi hayal ediyor. Kimseye belli etmediği başka bir sırrı, ‘Ey yoksullar, elinize silah alıp, savaşa cesaret edin! İnkılap dersini bırakıp öne yürüyün!’, gibi şiirler yazıyor. Gelecekteyse öğretmenlikle birlikte sanat işine girmeyi amaçlıyor.”

- 56) *Ä hiñä şul tiklǎm marş-brūsük yahap kilgändän huñ – prival! Tǎähäñ, vannağa inǵ sığ, tǎähäñ, xäzǵr ük yatıp yūqla. Tik raspolojeniyanan sığıp kitmä, azaşırhuñ. Ana tǎǵızǵr, bınawında kitaptar... (UYT, 93)*
- “Ama sana bu kadar yürüyüş yaptıktan sonra – mola! İstersen, banyoya gir çık, istersen şimdi uyu; ancak, bulunduğun yerden ayrılma, yolunu kaybedersin. İşte televizyon, burada da kitaplar...”

Başkurt Türkçesinde emir çekim eklerinin böyle yönlendirme, tavsiye, nasihat anlamlarını ifade etmesi, bu eklerin atadan oğla kalan nasihat yönündeki bazı atasözlerinde de kullanılmasına sebep olmuştur. Nesilden nesile aktarılacak bir sonraki nesile tavsiye ve nasihat niteliği taşıyan bu tarz atasözlerinde emir çekimi oldukça fazla tercih edilmiştir. Aşağıdaki 57. metinde, Lut oğlu Muharrem’e hem kendi düşüncelerini ifade etmek hem de nasihat vermek amacıyla, *İrkǵdǐ hatqansı, bürkǵdǐ hat* şeklindeki atasözünü söyler. Ardından da onun bu şekilde atasözüyle oğullarına hitap etmesiyle onların bu nasihati anlayacağı ifade edilmiştir.

- 57) *İkñsǐ küñdǐ ulandarı mǎññ awlaqta qalǵas, Mǔxǎrrǎmdǐñ sirattaǵı «yǔmǔşǔñ» ünǔta almağan Lut bǵr hǔylǎm mǎññ uǵa üz mǔñsäbätǐñ bǐldǐrǵı: «İrkǵdǐ hatqansı, bürkǵdǐ hat, tigǎñ». Mǎqǎldǐ tǎwgǐ tapqır äytǵǎgǎ kürä, ul bıl yulı tulı inǐ. Bınan arı, älbittä, atay kǵǐ unıñ tǎwgǐ ũlǔşǔñ gñä äythä lä ulandarı anlayasaq. (MB, 11)* “İkinci gün oğullarıyla tenhada kalınca, Mühərrem’in sıradaki ‘gerekliliğini’ unutamayan Lut, bir cümle ile ona kendi tutumunu belli etti: ‘Özgürlüğünü satacağına şapkanı sat’ demişler. Atasözünü ilk defa söylediğine göre o bu defa doluydu. Bundan sonra elbette babası onun ilk kısmını söylese de oğulları anlayacak.”

6.2.7. Beddua

Türk dilinin hemen hemen bütün lehçelerinde emir kipi, artık toplumun zihninde daima söylene gelmiş ve kalıplaşmış ifadelerde kullanılmaktadır. Bu durumda konuşucu herhangi bir şahsa yönelik olarak kızgınlık, üzünlük, öfke vb. bazı duygular içerisinde beddua etmek için emir kipi çekiminden faydalanır. Emir fiil çekim eklerinin bu şekilde beddua için kullanılmasında da yine temelde konuşucunun isteği yatar. Konuşucu, söz konusu kişinin kötülüğü yönünde bir istekte bulunur. Başkurt Türkçesinde emir kipi çekiminin bu tür işlevinden Zeynullin bahseder (Zeynullin 2002: 172).

Aşağıdaki 58. metinde halk, imansız gençlik teşkilatı üyelerine karşı gelmekte, onların yaptığı kötü işlerin nereye varacağını merak ve endişe içinde beklemektedirler. Genç, yaşlı, kadın, çocuk bir araya gelip onların yaptıkları bu zulümlere karşı hep birlikte beddua etmeye başlarlar. Onların gençlik teşkilatı üyelerine karşı ellerinden bir şey gelmemektedir. Bunun neticesinde Allah'a sığınarak *İlahım, ayaq-qulıǵız qūrūhūn! İki dūnyanıñ bīrīndä iglǵık kürmägǵ!* *Küzǵǵ sıqhun!* şeklinde beddua etmektedirler. Onlar bütün bu beddua ifadelerinde emir kipi çekiminin teklik üçüncü şahıs ve çokluk ikinci şahıs eklerini kullanmaktadırlar.

58) *Arıraqta yäşiräk qatın-qız, bala-sağa türkümü qurqıw qatış qızıqhınıw mñän iştñ qayhılay barıp bütürün küzätip tūra. Yäštär qapqağa taban bīr-iki azım atlaǵaynı, qarttar tayaqtarın hūñgü kñwǵk alğa hñüp, küklī- yäşlī tawış mñän qısqırıp täkbir äytirgä, imanhuз komsomoldarzuñ başına qarǵış yawzırırğa kñıştı. Bıǵa qarsıqtarzuñ sñlāwı quşıldı: — İlahım, ayaq-qulıǵız qūrūhūn! İki dūnyanıñ bīrīndä iglǵık kürmägǵ! Küzǵǵ sıqhun!.. (ÜY, 63) “Daha uzakta genç kızlar, çoluk çocuk, korku*

ve merakla işin nereye varacağını gözetliyorlar. Gençler kapıya kadar bir iki adım atmıştı, yaşlılar değneklerini süngü gibi öne uzatıp, zayıf bir sesle bağırıp tekbir getirmeye, imansız gençlik teşkilatı üyelerine beddua etmeye başladılar. Buna ihtiyar kadınların ağlayış sesleri eklendi. — Allah'ım, eliniz ayağınız kurusun! İki dünyada da iyilik görmeyin! Gözünüz çıksın!”

59. metinde, Büribay, Talha ve yanındakilere kızıp, öfkelenip kapıyı çarpıp gitmeden önce *Muyınığız hınhın!* şeklinde beddua etmiştir. Elbette buradaki bedduanın temelinde de yine öfke, kızgınlık ve karşıdakinin kötü olması yönünde bir istek vardır.

59) *Säsräp kitğiz! Muyınığız **hınhun!** — tip Bürıbay işktı tibıp asıp sıgıp kittı. Talxa, balalar hımaq ükhıp ilay-ilay, uğa ħärzı. Kışı yuqlıqtan fayzalanıp, İskändär üz yümüşün yümüşlarğa aşıqtı. Kobarahı üsqan Fazıl, yūqūhūzlūqtan qızarğan küzñ ıwıp: —Yä, tağı ni yañlıq kiltırzıñ? — tip uğa hūzıp qarap, üstäl artına ultırzı. (ÜY, 53) “ Atlayın! Boynunuz kırılın! diye Büribay kapıyı teperek açıp çıkıp gitti. Talha çocuk gibi hüngür hüngür ağlaya ağlaya onu takip etti. İnsan olmamasından faydalanıp, İskender kendi ihtiyaçlarını yerine getirmek için acele etti. Kılıfı uçan Fazıl, uykusuzluktan kızaran gözlerini ovup: — Ya, daha ne yenilikleri getirdin? diye onu süzüp, masanın arkasına oturdu.”*

Başkurt Türkçesinde, konuşucu ya da anlatıcı tarafından bedduayı ifade etmek için kullanılan bir başka ek {-GXr/-GXrX} ekidir. Bu ek, şahıs çekimine girmeden, sadece üçüncü şahıslarda kullanılmaktadır. Ekin işlevinden, çok az örnekle bahseden Yuldaşev, bu yapının genellikle konuşucunun öfke ve kızgınlığını ifade ettiğini belirtmiştir (Yuldaşev, 1981: 288). Zeynullin ise, bu yapının öfke ve kızgınlık gibi anlamları içinde barındıran beddua için kullanılabildiği gibi iyi dilekler için de kullanıldığını ifade etmiştir (Zeynullin 2002: 184).

{-GXr/ -GXrX} eki, bugün Başkurt Türkçesinde kullanımda olan bir emir fiil çekim eki değildir. Ancak, {-GXr}, Türk dilinin tarihi lehçeleri ve bugün kimi Türk lehçelerinde emir kipi çekiminde teklik ikinci şahısta kullanılan bir ektir (Tenişev 1988: 341; Şçerbak 1981: 48; Pekacar : 195). Türkçenin en eski dönemlerinden beri teklik ikinci şahıs emir eki, eksiz olarak kullanılmıştır. Ancak çoğu zaman emir eklerinin pekiştirilmeye müsait yapısı nedeniyle pekiştiricilerle birlikte de kullanıldığı görülmektedir. Emir teklik ikinci şahısta Türk dilinin en eski dönemlerinden günümüze kadar {-gXl}, {-gXn}, {-gXr} pekiştirici ekleri kullanılagelmiştir (Tenişev 1988: 341; Caferoğlu 1971: 2-10). Bu ekin pekiştirici özelliğinden *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye* ve *Müeyyessiretü'l-Ulûm* gibi birtakım eski gramerlerde de bahsedilmiştir (Atalay, 1945: 108, 1946: 32). *Kitabü'l- idrâk*'de ise, Ebû Hayyan emir teklik ikinci şahısta kullanılan {-gXl} ekinin istirahat, yani bir müddet bekleme için kullanıldığını ifade etmiştir (Caferoğlu 1931: 151). {-gXl}, {-gXn}, {-gXr} fiil çekim ekleri bugün teklik ikinci şahısta Türkiye Türkçesinde kullanılsa bile bazı lehçelerde hâlâ kullanılmaktadır. İşte bu pekiştirici eklerden {-gXr} da, bugün özellikle Kumuk Türkçesinde emir çekiminde ama daha çok beddua, hayır dua ifade eden kalıplaşmış ifadelerde yaşamaktadır (Pekacar: 195) İşte bu ek Başkurt Türkçesinde bugün emir çekiminde kullanılmayan, ancak; yine beddua, kargış ayrıca hayır dua ve alkış gibi anlamlara yönelen kalıplaşmış ifadelerde kullanılmaktadır. Ayrıca yine bu tarz anlamlarda {-GXr} emir kipi pekiştiricisi tekrar {-I} ile pekiştirilerek ekin {-GXrX} şekli de Başkurt Türkçesinde yaşamaktadır.

Aşağıdaki 60. metinde, İştugan ve diğer dostlarını karşılayan Hammat, hasta olmasına rağmen ayakta durmaya ve durumunu belli etmemeye çalışmaktadır. Onun bu hâli karşısında İştugan, titreyerek, tanınmaz hâle geldiğini düşünüp, onu bu hâle getiren savaşa lanet edip bu düşüncesini, *Ah, bıl läğnät tüşkürü huğış!* şeklinde dile getirmektedir. İştugan'ın yapılan savaşa olan kızgınlık ve dolayısıyla laneti, onun cümlesinde {-GXr/-GXrX} eki ile işaretlenmiştir.

60) *Xammat tırı inı. Xatta ularzı üzññğä gäzättägı atalarsa izgı küññllı, xästärlı yılmayıwı mññn qarşılargä tırışıp, qarap ta yata inı. İştugandıñ bütä yänı-yürägñ azaplı tıräw haman täränıräk sülğap ala barzı: «ıy xızayım, tanumaşlıq xälgä kilgän dähä! Ah, bıl läğnät tüşkürü huğıs! Nindäy irzärzı ni xälgä qaldırmaı bit!..»* (Uı, 206) “Hammat canlıydı. Hatta onları, kendisinin her zamanki babacan mukaddes gönüllü, dikkatli gülüşü ile karşılamaya çalışıp, bakıyordu. İştugan’ın bütün vücudunu ıstıraplı titreme daha da derinden kapladı: ‘Ey, Allah’ım, tanınmaz bir hâle gelmiş! Ah, bu lanet olası savaş! Nasıl yiğitleri, ne hâle sokuyor!’”

Aşağıdaki 61. metinde eser kahramanı Serbiyamal, elinden kaçan çocuğu yakalayamayınca sinirlenip, onun arkasından bağırmaktadır. Serbiyamal bu sinirinin üzerine, çocuğun arkasından yakalasam ne olacak, ne yapabilecektim, diye düşünüp, *Allanıñ qatı qähärı tüşkürü!* şeklinde beddua etmektedir.

61) *Ä tübändä, quyı qıwaq artında, Särbiyamal asıwzan şaşıp qıtırındı: «Vät hin unı sığan balahın! Vät mürtät! Qıwıp yıtım, tütüp aldım tigändä gñä, quldan şıwıp sığa la ısqına la quya bit! İx, tütüp alham, nimä şlätırgä bñır inım Allahızızı! Allanıñ qatı qähärı tüşkürü!» — tip ärläp, qarğap pır tuzızı. Unan huğı tapqır qızızı baya täwtapqır üzñ Bibıkäy äbıy abaylap qalğan qıwaq astında kütürgä bulıp awıl yağına bürüldü.* (ZB, 96) “Ama aşağıda güir ağaçların altında Serbiyamal öfkeden şaşırıp çıldırdı: ‘İşte sen onu, çingene yavrusunu! İşte dininden dönmüş! Yakaladım, tuttum derken, elden kaçıp kurtuluyor! Eh, tutsam ne yapabilirdim Allahsız! Allah belasını versin!’ diye sövüp, beddua edip dağıttı. Sonra son defa, kızı geçenlerde ilk defa Bibikey nine ihtiyatla ağaç altında bekleyip köy tarafına döndü.”

62. metinde de yine böyle bir beddua söz konusudur. Eser kahramanı Şevre, arkadaşı Yemiş'e, etrafındaki kişilere olan öfke ve nefretini, *Vät, äy, bütähİ lä hiñä bäylänälärsİ, qūrūğūrzar!* cümlesiyle ifade etmekte ve bu şekilde beddua ederken de {-GXr/-GXrX} ekini kullanmaktadır.

62) *Vät, äy, bütähİ lä hiñä bäylänälärsİ, qūrūğūrzar! — tip, äsñİp näfrätländİ Şäwrä. — Bıl yamandargä ni yİmäy ikän tagı?! «Minİñ ularzı ütänän-ütä kürİp türüwım üqşamay ularğa... Kürä almawım da ularzıqınan his tä käm tüğİ şul... — tip yawap qaytarğıhı kildİ Yİmİştİñ Şäwrägä. Läkin büttünläy ikİnsİ hüç äyttİ: — İy-y, qayhılay räxät, yaz yİtİ bit äli, äxirät!.. Gümİrzä lä kürmägän bİlmägän qıwanıslı yaz!.. Hinİñ mñän miñä lä şul yazzı kürİp qıwanırğa yazğan bit äli bına! (ZB, 14) “İşte, ey, hepsi de sana bağlanasıcalar, yok olasıcalar! diye öfkelenip, kızdı Şevre. — Bu kötülere ne yetmiyor acaba? ‘Benim onları haddinden fazla görmem onların hoşuna gitmiyor. Görememem de onlarınkinden az değil, diye cevap vermek istedi Yemiş, Şevre’ye. Fakat tamamen farklı bir söz söyledi: — Ey-y, ne kadar rahat, yaz geldi dostum! Ömrümde hiç görmediğim, bilmediğim mutlu yaz! Seninle bana da bu yazı görüp memnun olmak yazılmış.”*

Aşağıdaki 63.-65. metinlerde {-GXr/-GXrX} ekinin bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

63) —*Ä tİğİ mürtät, Täftiläw suqınmış, şunu gına kütä. Ündü bİr Başqurtqa la hattırmaşqa quşqan, ti. Ularzı aşatıwzan fayza yuq, as bulhalar, tınısıraq türürzar, mayzarına sızışa almayınsa, tuyıp hikİrälär, tip äytä, ti. —Qähär huqqırı üzñ. ...Mirzağöldüñ äytİwİ buyınsa Märziä mñän Qanış Yuralı yürtünde İşläp yürünü. İş küp inİ. İrİ mal huyzı, qatını İ-*

qarındar yıwzı. (K, 88) “Ama o dininden dönmüş, Teftilev vaftiz edilmiş bunu bekliyor. Ona bir Başkurt’a sattırmamayı da emretmiş. Onları doyurmanın faydası yok. Aç olsalar, sessiz dururlar, yağlarına dayanamayınca doyup atlıyorlar diyormuş. — Lanet olsun sana. Mirzagul’un söylediğine göre Merzie ile Kanış, Yuralı yurdunda çalıştı. İş çoktu. Kocasını mal soydu, hanımını mideleri topladı.”

- 64) *Şunan ipläp kñä başp işkär ingaylanı. Unı bñññ lä tütmanı, bñññ lä, güyü kürmänñ, islämänñ; üyzägilär barıu la äwälgñ, tirmänsñ ingändäğñ türüştarında qaldı. Qart ta şulay tñññ tip hananı. Şulay yaylıraq: küññmäskä, küzgä ñäkmäskä! Tağı qaşığayaqtağı bışıldaw (ällä ııldaw) hişññdñññ. Küptär tirmänsññ qatı qulaqqa hanaha la, xäyläkär qart saqrım yarım arala nindäy quş hayrawın ayıra inñ. —Qara yürek! Başı şunda dñmñkkñ!..* (U, 299) “Sonra düzeltip, kapıya yöneldi. Onu hiç kimse tutmadı, hiç kimse de güya görmedi, hatırlamadı. Evdekiler hepsi de ilk önceki değirmencinin içeriye girdiği andaki yerlerinde kaldı. Moruk da böyle gerekli, diye düşündü. Böyle daha rahat, görünmeden, göze ilişmeden! Gülmedeki fısıldama (ya da homurdanma) korkuttu. Birçoğu değirmenciye ağır işitiyor diye düşünse de hilekâr moruk yarım sakrım ötede hangi kuşun öttüğünü ayırıyordu. — Kötü kalpli! Başı burada vurulasıca!”

- 65) *Bıl xəbär atahınñ da başına küşük mñññ tñññtqandan yñññ bulmanı. Unñ şñmñ qabaqtarı yıyırıldı, ikñ yak bitññdäğñ qanattar bürtñp sıqqanday, nığıraq qalqtı. — Mälgün! — tip qısqrıp yñbärgänññ dä hizmñy qaldı ul. — Saytan alğırı nāmā, Arıñlan tiklññ Arıñlan atın bısratıp yñññ. Mñrtät!* (K, 482) “Bu haber, babasının başına oyunla vurmaktan daha kolay olmadı. Onun göz kapakları kırıştı, iki tarafındaki yanakları şişmiş gibi sağlamca kalktı. — Melun, diye bağırmasını da

hissetmedi. — Kahrolası şey, Arıslan kadar Arıslan atını gürletiyor Mürtet.”

6.2.8. Hayır Dua

Başkurt Türkçesinde emir kipi fiil çekim ekleri beddua, kargış için kullanıldığı gibi, aynı zamanda hayır dua ve alkış için de kullanılmaktadır. Yine burada konuşucu hayır duada bulunurken, temelde karşısındaki için iyi yöndeki istek ve temennisini dile getirmektedir. Aşağıdaki 66. metinde, eser kahramanları Kinye ve Kızras, arkadaşları Yulay’ın yeni doğan oğlu Salavat’ı öğrendiklerinde onun ve onun geleceği için birtakım hayır dua ve dileklerde bulunmaktadır. Bu hayır dua ve dilekler ise, emir teklik üçüncü şahıs eki ile ifade edilmiştir.

66) *Unıj balalar humağ şatlanıp äytıwı bütähññ dä yänländırzı. Kinyä mññan Qızras, unıj yarhığanın bır tapqır kürıp ülgürgänlññtän, yılmayıp qına quyzılar, ä başqalar üsün bik qızıq inı bul xäbär. — Ha-ay, Yulay! Qıtlı bulhun Salawatıj! — Batır yürägı mññan tuwhun! — Xızay üzün gümır birhñ! — Märgän athın, aybarlı azamattar safı arthun!* (K, 357) “Onun çocuklar gibi sevinip konuşması hepsini canlandırdı. Kinye ile Kızras onun kızdığını bir defa görebildiklerine güldüler, ama başkaları için bu haber çok ilginçti. — Ha-ay, Yulay! Salavat’ın kutlu olsun! — Kahraman bir yürekle doğsun! — Allah uzun ömür versin! — Keskin atıcı olsun, cesur saygıdeğer bir kişi olsun!”

67. metinde, eser kahramanı Şevre ve Yimiş konuşmaktadırlar. Bu konuşmada Şevre bir yerde sohbeti denk getirerek Yimiş’e tutuklanan arkadaşlarının öldürülüp öldürülmeyeceği konusundaki fikrini ve yorumu sormaktadır. Bu sorunun üzerine Yimiş, “Allah korusun!” diyerek bu yönde

hayır dua yapmaktadır. Onun bu duası arkadaşlarının iyiliği yönünde bir istektir.

67) *Şäwrä, bara tûrgas, bûğün indî nisänsîlîr tapqır bıl kûndärzä ikî gailänîj*
dä yûrägîndä taş bulıp yatqan awır hûrawğa tütûna: —Yîmiş, hin nisîk
uylayhuş, ültîrîrzärmî ikän ni ularzı? Min dä, hinîj kîwîk, atayhuş
qalırminmı ikän ni? Uy, alla haqlahın! Nimä hûyläyîm, bigäläş!
Awızımdan yîl algırı! İyî bit, äxirät?! (Uİ, 110) “Şevre gittikçe, bugün
kaçıncı defadır bu günlerde iki ailenin de yüreğinde taş olan zor soruya
geçiyor: — Yemiş, sen ne düşünüyorsun, onları öldürürler mi acaba? Oy,
Allah korusun! Ne söyleyeyim, kalın kafalı! Ağzımdan yel alsın! Evet,
kardeş?”

68. metinde de yine askere giden oğlundan hiçbir haber alamayan bir kadının yaşadıklarından bahsedilirken, onun eline verilen kâğıt parçasına ya da askerlik şubesine güveninin kalmadığı ifade edilmiştir. Bu güvensizlik sonunda kadın çaresizlik içerisinde, kimseden destek ve yardım göremeyince Allah’a sığınmakta ve hem kendisi hem de bütün kullar için hayır duada bulunmaktadır. Kadının bu hayır duası *İ rabbım, yarlıqay kür bändälärîndî, tüzîmlîk bir ularğa!* cümlesinde ifadesini bulurken, bu defa burada teklik ikinci şahıs emir çekiminden faydalanılmıştır.

68) – *Mına kiltîrîrzär, yañılış ikänîñ bîlîrzär...– tip üz aldına hûyländî bisara*
qatın. – Ülünan quptular za bîr qağız kişägî tip... Voenkomatına la
ışanmayım! Mayğazı kişîhîlîr äli, mına kürîrbîz. Bîräwzîj gäziz
balahu indî, yäşläy äram bulıp yata. İ rabbım, yarlıqay kür bändälärîndî,
tüzîmlîk bir ularğa! (U, 470) ”— İşte getiriyorlar, yanlış olduğunu
bilirler... – diye kendi kendine söylendi biçare kadın. – Büyükten
ayrıldılar bir kâğıt parçası deyip... Askerlik şubesine de inanmıyorum!
Maygazı kişisidir, işte görüyoruz. Birinin değerli çocuğu şimdi genç

yaşından beri boşunaymış. Ey rabbim, bağışla, gör kullarını, sabır ver onlara!)

Aşağıdaki 69. ve 70. metinlerde, emir çekim eklerinin bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

69) *Şulay za minİ tıǵıñdığİ xalıq bürsüy. Ul-bıl kilİp sıqha, türä, üzİñ bİlähİ!.. — tip Äsfändiyär yıyılğan kışİärgä qarap türzİ. Unıñınan **Täñrİ haqlahın!** Bıl ikäw İrgähİnä Yalqınbay mİñän Ğüsam kilİp yİttİ. Ularzıñ da üz täqdimdürİ, hırawzarı bar ikän. Üz-ara tıǵıññ, bınıñın künäşläşİp aldılar, Ätil batşanıñ aǵas hawıttan aşıǵanın işkä tıǵıñzıñ.* (BR, 228) “ Şöyle ki, beni oradaki halk endişelendiriyor. O bu gelse, başkan kendin biliyorsun! diye Esfendiye toplanan insanlara baktı. Ondan Allah korusun! İki yanına Yalkınbay ile Gusam geldi. Onların önerileri, soruları varmış. Kendi aralarında onu bunu danıştılar. Çar Eyil’in ağaç kaptan yemek yediğini akıllarına getirdiler.”

70) *Xäzİr bigİräk tä awır zaman. Karwan yuldarında ütkändä, KazaçıyZärzİñ multıq uǵı **tİymähİñ**, Qırǵız hıñǵıñıñ **tİbälmähİñ**, yulıñ **qısqa bulhun**,— tip tİläñİ Ayım.— Ä min... Min hinİ zarıǵıp, bİr kürİrgä zar-intizar bulıp kİttürmİñ... (K, 240) “Şimdi çok ağır zaman. Kervan yollarından geçerken, Kazaçeylerin tüfek ucu değmesin, Kırgız süngüsü nişan almasın, yolun kısa olsun, – diye diledi Ayım. – Ama ben... Ben sana üzülüp, bir defa görmek için azap, ızdırap içinde beklerim.”*

{-GXr/ -GXrX} fiil çekim eki, Başkurt Türkçesinde beddua için kullanıldığı gibi, tıpkı diğer emir eklerinde olduğu gibi hayır dua ve temenni için de kullanılmaktadır. Aşağıdaki 71. metinde, {-GXr/ -GXrX} fiil çekim ekinin bu defa iyi niyetle bulunmak için kullanıldığını görmekteyiz. Halka seslenmekte olan eser kahramanı, onlar için bir sürü mal getirdiklerini söyledikten sonra, *Baş väzir, urını*

yännättä bulğırı üluğ Mihr Narsi türä, hıǵgä mal-tıwarıǵızǵı qaytara cümlesiyle, Baş vezirin onların mallarını geri getirdiğini söylerken, aynı zamanda onun için bir iyi dilekte, hayır duada bulunarak, “Mekânı cennet olsun.” demektedir. Bu iyi dilek ve hayır dua {-GXr/ -GXrX} eki ile ifade edilmiştir.

71) *Yaray, hinıǵsıǵı lä bulhın! — Parsı qamsı habı mınän yawrını aşı tarlawıq yaǵına tırtıp kürhättı, başın uıǵa la, hulğa la bürüp barsa xalıqqa ündäştı. — Ana işñähäǵızı, hıǵgä bır kütüw mal qıwıp kiltırzık. Baş väzir, urını yännättä bulğırı üluğ Mihr Narsi türä, hıǵgä mal-tıwarıǵızǵı qaytara. Qabul itıp alıǵız, şahınşahqa vä baş väzirgä mın yıl gümır tıǵıǵız! — Şawlaşa başlaǵan kışılärzın tınslanıwın hırap qulın kütärzı.* (BR, 158) “Tamam, senin dediğin gibi olsun! —Farsî kamçının sapı ile omzunun üzerinden boğaz tarafını işaret edip gösterdi. Başını sağa, sola çevirip bütün halka seslendi. — İşte duyuyor musunuz, size bir sürü mal kovalayıp getirdik. Baş vezir, mekânın cennet olsun, büyük başkan Mihr Narsi, size mallarınızı geri getiriyor. Kabul ediniz, Şahinşah’a ve baş vezire bin yıl ömür dileyiniz! — Gürültü yapmaya başlayan kişilerin susmalarını isteyip kolunu kaldırdı.”

6.2.9. İkaz, Uyarı, Tembih

Başkurt Türkçesinde zaman zaman emir çekim ekleri konuşucunun karşısında bulunan kişi ya da kişilere yönelik bir ikazını, uyarısını ya da tembihini ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bu işlevde de temelde emir eklerinin kuvvetli emir fonksiyonu bulunmaktadır. Konuşucunun ikazı, uyarısı ya da tembihi herhangi bir hareketin olması ya da olmaması yönündedir. Bu tarz işlev cümledeki başka kelime ve yapılarla ve vurgu ile desteklenmektedir.

Aşağıdaki 72. metinde, eser kahramanı Hiziyet ve arkadaşı Şemgul ağabey hakkında konuşmakta ve bazı planlar yapmaktadırlar. Konuşmalarının sonunda arkadaşı Hiziyet'e *Kilıştık, Hiziyät, tik aranan hüç sıqmahın!* şeklindeki cümlesiyle ona aralarında konuştuklarının hiçbir şekilde başkasına anlatılmaması yönünde bir ikaz ve tembihte bulunmaktadır. Dolayısıyla burada konuşucunun arkadaşına yönelik bir emri de söz konusudur. Bu emir doğrudan doğruya olmasa da mevcuttur.

72) — *Yaray, Hiziyät, min Şämğöl ağayzıñ qılın tartıp qararım! Tik ul - äkiyät tıqsayı... — Şämğöl ağaymı? Ulmu äkiyät tıqsayı?... Tış küñıldän gñä şulay bit ul! — Bılağay üzññññ tılqını. - Ä İstän naçalniktarzı kürälmay! Ularzı - kolxoz hülükärñ, ti... Ä dannıyzar - unda yññññ! İmperatorğa tış İ ütkän yğññññ tabılha, yällämäş. — Kilıştık, Hiziyät, tik aranan **hüç sıqmahın!** — Minän? Ülhäm dä!-Bılağay mıyının salıp küññññ. (U, 131) “ — Tamam, Hiziyet ben Şemgul ağabeyin saçını çekip bakarım! Ancak o masal kahramanı. — Şemgul ağabey mi? O mu masal kahramanı? İsteksiz bir gönülle öyle! — Böylece kendi görüşünü tekrarladı. Ama müdürleri candan göremiyor. Onlara kolhoz sülükleri diyor. Ama övüyorlar orada yeteri kadar. İmparatora dişi geçen gençler bulunsa acımaz. Anlaştık Hiziyet, ancak aramızdan **laf çıkmasın!** — Benden? Ölsün de! Boynunu kesip gösterdi.”*

73. metinde, eser kahramanı Abdilgasim, kendisine doğruyu uygulaması hâlinde her iki dünyada da iyi bir değer bulacağını söyleyen Ahmetşa'ya, ceza alsa bile her iki dünyada da yerinin cehennem olduğunu söyledikten sonra onu az önceki sözlerinden dolayı, *Kñm mñän hñyläşkänññdñ ünütma!* diyerek uyarmaktadır. Abdilgasim bu ikaz ve uyarısını Ahmetşa'nın kendisine saygısızca sözler söylemesi yüzünden sinirlenip yapmıştır ve bu uyarısında teklik ikinci şahıs emir çekimini kullanmıştır.

73) —*Biktimır, iñ glavny kommun hiñä ısanıp tapşırılğan ikän, bında ,iñ glavny qunaq hin!— tip muşqıllı külp, araqı hımırıp ultırğan Äxmätşa la hüzgä qııldı.— Şıma başqarhañ, bul dünyala la, tıǵı dünyala la därejäh artasaq! — Ä yaza huqhañ — bul dünyala la, tıǵı dünyala la hiñä bır gñä nämä — tamuq!—tip üstänı Abdılğasim.— Üzım tırtıp tışüräsäkmñ hinıyıñ yähännäm tıbñä! Kım mñän hüyläşkänıñdı ünütma! (ZB, 415)*

“— Biktimir, en belli başlı komünist, sana inanıp gönderilmiş, burada en belli başlı misafir sensin!, diye alaylı gülüp rakıyı nefessiz içen Ahmetşa da söz söylemeye çekindi. — Doğruyu uygularsan, bu dünyada da öbür dünyada da derecen artacak! — Ama ceza alsan, bu dünyada da öbür dünyada da sana tek şey, cehennem!, diye ekledi Ebdilgasim. — Ben vurup düşüreceğim seni yedi cehennem dibine! Kimle konuştuğunu unutma!”

Aşağıdaki 74.- 76. metinler de emir çekim eklerinin ikaz, uyarı, tembih işlevine örnek olarak verilmiştir.

74) – *Lapşin kışılärñä minñ yanda bulğanıñdı hizzırmä. Ularğa hatılğan yırzıñ külämı kartalağına tura kilmäwñ, bul küyü tanıtma birıp bulmawın üzım añğartırmin. Xujanıñ üzı käräk, tiyırñ. Aryağına hin qıslma, üzım qararmın.* (NM, 86) “– Lapşin insanlarına benim yanımda olduğunu sezdirme. Onlara satılan yerin miktarının haritadakine denk gelmeyişini, bunun rapor biçiminde olmadığını kendim izah ederim. Sahibinin kendisi gerek, derim. Sen yanına sokulma, ben bakarım.”

75) –*Hin – yäş kışıl nıq kışıl birışmüshıñ, qaytırhuñ, – tinı ul. – Hiñä, dünyalağı iñ yaqın kışımä, bır vasiyatım bar: qaytqas, Beloretqa barıp, Nastyanı ızlup tap hin. Uğa Sıbır tüpkülündäğı katırğa yuldarında la*

ülgänsä uni ünütmawımdı, unıñ küz qaraştarın, küñıl yıluların qäbırgä alıp kitıwımdı hıyläp birırhıñ. (NM, 220) “– Sen – genç birisin, sağlam birisin, vurulmazsın, dönersin, – dedi o. – Sana, dünyada bana en yakın insana, bir vasiyetim var. Dönünce, Biloret’e gidip, Nastya’yı arayıp bul. Ona, Sibir’in derinliklerindeki kürek cezası yolunda ölürken onu unutmadığımı, onun kaşını gözünü, gönlünün sıcaklığını mezara götördüğümü söylersin.”

- 76) *Kinyä, üzı lä hizmästän, qulın huzı. Läkin Tävkilev uğa hünür üsün kürhätmägäynı papkanı — şunda uq kirı halıp quyzı. —Hin şul süp-sarızı qutarıp, xalıqtı bılartma. Bına yañıraq ta Üsürgändärgä, Büryändärgä barğanıñ. Bınan huñ **qabatlanmahın!** Kinyä uğa küzzärın tulturıp qaranı. Başqurt yürürgä yarata, minıñ dä ayaqtarım bar, tip äytırgä inı. Ündäşmäy qalıwızı yaqşıraq kürı. (K, 204) “ Kinye kendisi de sezmeden elini uzattı. Fakat Tevkilev dosyayı ona uzatmak için göstermemişti. O anda geri aldı. — Sen bu çöpleri çıkarıp, halkı karıştırma. İşte, daha yeni Üsergenlere, Büryenlere gitmişsin. Bundan sonra **tekrarlanmasın!** Kinye ona gözlerini dolup baktı. Başkurt yürümeyi sever, benim de ayaklarım var, demeliydi. Seslenmemenin daha iyi olduğunu düşündü.”*

6.2.10. Kabullenme, Önemsememe

Başkurt Türkçesinde emir çekim ekleri zaman zaman da konuşucunun herhangi bir iş, oluş ya da hareketi şartsız olarak kabul edişini, önemsemeyişini ifade edebilir. Aşağıdaki 77. metnin kahramanı Musa, doğacak çocukları için hanımının endişelenip, yine kız doğması hâlinde ne yapacaklarını sorması üzerine, *Tıwhın, qäzırlın, tıwhın!* cümlesini sarfederek, böyle bir durumu da kabul edeceğini, buna da

razı olduğunu ifade etmekte ve ardından da bu şekildeki düşüncesine annesinin sözleriyle açıklık getirmektedir.

77) — *Yänä qız bala tıwha, ni işlərbız? — **Tıwhun**, qäzırılın, **tıwhun**! Äsäyın baxır äytmişläy: här bala üz rızığı, üz baxırıl mınän tıwa! — Sabıy üzıñä uqşamaha, yuq bälä mınän tağı ränıymäshıñmı? Qatını hırawına nisık itıp yawap qaytarırğa bılınmını Musa. (MB, 242) “ — Yine kız çocuk doğarsa ne yaparız? — **Doğsun**, kıymetlim, **doğsun**! Annem fakirin söylediği gibi: Her çocuk kendi rızkı, kendi mutluluğuyla doğar! — Çocuğu beğenmezsen, olmaz belayla daha çok kalbin kırılmaz mı? Musa, hanımının sorusuna nasıl cevap vereceğini bilemedi.”*

78. metinde, eser kahramanı Bibiş, kendisinden daha üst seviyede olan bir beyle konuşmaktadır. Bu bey, haksızlıklara karşı direnmek için yüce Allah’tan kendisine bir paye vermesini dilemekten başka çaresi olmadığını ifade edince, Bibiş de bunu kabullenerek *Şulay bulhun, bıyım* demektedir. Onun bu ifadesinde, bu işi kabullenmesi söz konusudur.

78) *Dürüstün awızın qaplap bulamı ni?! Allahu tığälä uğa, bınday izgı işı üsün, üzınñ kürsüyünän urın birhın, tip tılärgä gınä qala bızgä. Şulay bit, kilın?! — **Şulay bulhun**, bıyım...— tını Bibış tä yürägınän atılıp sıqqan şat tawış mınän. — Yıındär... Astan intıkkän kışılär turahında uylağan izgı küñılı bul kışığä Allanın ulü räxmätı yawhın!.. (Uİ, 272)*
 “Dürüst olanın ağzını kapamak mümkün mü? Allahuteala ona böyle kutsal bir iş için, tahtından bana da yer versin, diye dilemek kalıyor bize. Böyle, gelin! — **Böyle olsun** beyim, dedi Bibiş de gönlünden gelen mutlu bir sesle. — Yetimler.. Alt tabakaya eziyet çektiren kişiler hakkında düşünen yüce gönüllü bu kişiye Allah’ın yüce rahmeti yağsın!”

6.2.11. Kızgımk, Meydan Okuma

Başkurt Türkçesinde emir çekim eklerinin bir başka işlevi de konuşucunun herhangi bir olay ya da durum karşısında gösterdiği kızgınlık ve bundan kaynaklanan meydan okuma işlevidir. Konuşucu karşısındakine açıktan açığa meydan okumaktadır. Aşağıdaki 79. metinde, eser kahramanı kullandıkları su için para almaya ve ödemedikleri taktirde dualarını kesmeye kalkan kişilere sinirlenmiştir. O, bu kızgınlığını ifade ederken kendisinin suyu kullanacağını belirtip ardından da *Yä, tülät, küşñ yñhä* cümlesiyle bu kişilere meydan okumaktadır.

79) — *Hıw yälmıñ ni hiñä? Bına min dä yıwınıp kiläm. Yä, tülät, küşñ yñhä.*

Nu, hıž, tselovalniktä... Halım, poşlın yıyrğa xūquk alğanda, aldaşmam, tip ant itähğiz. Huñınan ällä nāmälär uylap sıgarahıgız, müşñniktä. Küpmı kişättı hıžı Petr Dmitriyeviç. (K, 178) “— Su senin için önemsiz mi? İşte ben de yıkanıp geliyorum. Ya, gücün yeterse ödet. Ama siz vergi memurları. Vergi, gümrük toplamak için görev aldığınızda, aldatmam diye yemin ediyorsunuz. Sonra neler düşünüyorsunuz hilekârlar. Çok mu tembihledi sizi Peter Dmitriyeviç.”

80. metinde de bir köylü ile konuşan toprak ağası konuşmasına bu kişiye kızgınlığını dile getiren *Bır nāmāñ yaqşı bıl, äfändı* cümlesiyle başlamaktadır. Bu ilk cümleden onun kızgınlığı ve köylüye meydan okuması açıkça anlaşılmaktadır.

80) — *Bır nāmāñ yaqşı bıl, äfändı: xalıq yäyläw, sabınlıqtarın birmäyäsäk.*

Unan huñ bıž hiñä ul yalandar urınına artıgı mñän urman birırbıž.

Bayarğa yalan tüğıl, urman kăräk bit. (NM, 54) “— Bir şeyi iyi bıl, efendi: Halk yazlığa çıkıyor, çayırıklarını vermeyecek. Sonra biz sana o araziler yerine fazlasıyla orman veririz. Toprak ağasına tarla değil, orman gerekli.”

7. BÖLÜM

NİYET KİPİ (Niyät-Maqsat Hÿykäliši)

Başkurt Türkçesinde konuşucunun herhangi bir iş, oluş ya da hareket konusundaki niyetini, amacını ifade etmek üzere niyet kipinden faydalanılır. Niyet kipi (*purposive*) genellikle istek kipi ile karışmaktadır. Elbette niyet kipinin anlamında da temelde bir istek söz konusudur. Böyle olsa da niyet kipi, istek kipi ile farklılık arz etmektedir. Bu fark, konuşucunun herhangi bir olay ya da durumun gerçekleşmesi yönündeki isteğiyle, bu olay ya da durumun gerçekleşmesi noktasında karar verip, uygulamaya koymayı düşünmek yönündeki niyeti arasındaki farktır. Birinde sadece istek varken, diğesinde biraz daha ileri safhada bu isteği hayata geçirme planı ve kararlılığı söz konusudur. Palmer de çoğu dilde olduğu gibi Latin ve Grek dillerinde niyet ifade eden cümlelerin, istek kipini ifade eden yapılarla işaretlendiğini belirtir ve niyet kipine (*purposive*) olay kipliğinin (*event modality*) içerisinde yer verir (Palmer 2001: 128).

Başkurt Türkçesi gramerlerinde de çoğunlukla niyet kipini ifade eden yapılar, istek kipi içerisinde ele alınıp değerlendirilmiştir. Dmitriyev ve Poppe niyet kipini oluşturan yapılara gramerlerinde hiç yer vermezlerken, Kiyekbayev ve Seyitbattalov'un birlikte yazdığı gramerde ve yine Kiyekbayev'in gramerinde ise, niyet kipini oluşturan yapılar istek kipi içerisinde değerlendirilmiştir (Kiyekbayev, Seyitbattalov 2004: 108; Kiyekbayev 1966: 117). Başkurt Türkçesinde niyet kipi ayrı bir kip olarak Yuldaşev'le birlikte değerlendirilmeye başlanmıştır. Yuldaşev, daha önce istek kipi içerisinde değerlendirilen ya da kip kategorisi içerisinde hiç değerlendirilmeyen bazı yapıları niyet kipi (*nakloneniya namereniya*) başlığı altında ele alır (Yuldaşev 1981: 296, 1958: 169). Yuldaşev'den sonra, Zeynullin kiplikle ilgili yazdığı eserinde daha önceki geleneğe bağlı kalarak, niyet kipini ifade eden yapıları istek kipi içerisinde değerlendirmiş (Zeynullin 1975: 146), daha sonra yazdığı gramerinde bu defa böyle yapıları istek kipinden ayırıp niyet kipi başlığı altında ele alıp incelemiştir (Zeynullin 2002: 193).

Başkurt Türkçesinde niyet kipini oluşturan en belirgin ek olan {-mAksI}, diğer lehçelerde genellikle {-mAKÇI} şeklindedir ve bu lehçelerin gramerlerinde de çoğunlukla niyet, maksat kipi başlığı altında ele alınıp incelenmiştir (Kudaybergenov, Tursunov 1980: 382; Clark 1998: 293; Yusupov 1986: 233). Türkmen Türkçesinin gramerini yazan Clark, bu fiil çekim eki için niyet kipi gibi ayrı bir başlık açmamış olsa da, istek kipi içerisinde de değerlendirmemiş; diğer kip ekleri başlığı altında niyet ifade eden ek (*suffix of intention*) olarak incelemiştir (Clark 1998: 293).

7.1. {-mAksI}

7.1.1. Kullanım

Ek, Başkurt Türkçesinin mastar eki {-mAk} ile {+sI} isimden isim yapma ekinin birleşiminden oluşmaktadır. Bu çekimi aşağıdaki gibi formülleştirmek mümkündür:

Fiil + {-mAksI} + şahıs eki

{-mAksI} fiil çekim eki, kalınlık-incelik uyumuna uyar. Kipin şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>almaqsımın</i> “almak niyetindeyim”	<i>almaqsıbız</i>
2. şh. <i>almaqsıñıñ</i>	<i>almaqsıñıñız</i>
3. şh. <i>almaqsı</i>	<i>almaqsı(lar)</i>
<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>hıylämäksımın</i> “söylemek niyetindeyim”	<i>hıylämäksıbız</i>
2. şh. <i>hıylämäksıñıñ</i>	<i>hıylämäksıñıñız</i>
3. şh. <i>hıylämäksı</i>	<i>hıylämäksı(lar)</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Başkurt Türkçesinde {-mAksI} fiil çekim ekinin olumsuzu *tügıl* kelimesi ile yapılır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>uqımaqısı tügılın</i> “okumak niyetinde değilim”	<i>uqımaqısı tügılın</i>
2. şh. <i>uqımaqısı tügılın</i>	<i>uqımaqısı tügılın</i>
3. şh. <i>uqımaqısı tügıl</i>	<i>uqımaqısı tügıl(där)</i>

Soru Şekli (Hıraw Formahı)

Kipin soru şekli, çekimin sonunda {-mX} soru ekinin kullanılmasıyla yapılmaktadır. Soru şekli ile konuşucu, herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleştirilme niyetinin olup olmadığını sormaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>almaqısımnı</i> “almak niyetinde miyim”	<i>almaqısıbnı</i>
2. şh. <i>almaqısınnı</i>	<i>almaqısınnı</i>
3. şh. <i>almaqısı</i>	<i>almaqısı(lar)nı</i>

7.1.2. İşlevler

7.1.2.1. Niyet, Maksat

{-mAksI} fiil çekim eki, konuşma anında, konuşucunun yakın gelecekte herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği hakkındaki niyet ve maksadını ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Dolayısıyla geleceğe yönelik bir

niyet ve maksat söz konusudur. Aşağıdaki 1. metinde, eser kahramanı Esfendiyer, halkın toplandığı bir kalabalıkta, aralarına Büryenleri sokmadıklarını ifade etmiş, bunun üzerine o kalabalıkta bulunan büyük başlardan biri ona akşama toplantıya gelmesini söylemiştir. Onu toplantıya çağırırken de bir nevi bu toplantının amacını Esfendiyer'e *Bındağı tuğandarıbiz xürmätñä tabın yıymaqsıbiz* cümlesiyle ifade etmiştir. Burada söz konusu niyet ya da maksat orada bulunan kardeşlerin hürmeti için bir toplantı yapmaktır.

- 1) *Äsfändiyär nıq türzũ. —Yattarız indirmäybız. Üzzärñ büryän tip atawsılar küp bulır. Şawlaşa başlağaynılar za — ũlkändärĭ, artqa bürölüp, qamsılı qulın kütärzĭ. Tımdılar. Attarı qalğan yĭrgä şım ğına yünäldĭär. ũlkändärĭ Äsfändiyärgä äyttĭ. —Kiskä Karwanharayğa kil, yĭğĭ. Bındağı tuğandarıbiz xürmätñä tabın yıymaqsıbiz. Şunda nıqlap tanışırız.* (BR, 19) “Esfendiyer sertçe kalktı. — Yabancıları sokmuyoruz. Kendilerini Büryen olarak adlandıranlar çoktur. Gürültü etmeye başlamışlardı ve — büyükleri arkaya dönüp kamçılı elini kaldırdı. Sustular. Atlarının kaldığı yere yavaşça yöneldiler. Büyükleri Esfendiyer’e dedi ki: — Akşama Kervansaraya gel yiğit. Buradaki kardeşlerimizin hürmetine kalabalığı toplamak niyetindeyiz. Orada iyice tanışırız.”

2. metinde ise, Subhan başçavuşun kızı Altınbike hakkında konuşan iki kişi, biraz dedikodu edip, Altınbikenin babasının ceza almasından pek üzülmeyeceğini, annesinin de aynı duygular içinde olduğunu düşündüklerini ifade ettikten sonra, Altınbike’nin kendileri ile birlikte okumak niyetinde olduğunu söylemektedirler. Burada konuşucu, Altınbike’nin geleceğe yönelik maksadına {-mAkSI} fiil çekim eki ile işaret etmektedir.

- 2) *Sũbxan starşına la tĭyşlĭ yazahın alğan... Ä bına unıñ qızı... Altınbikä bına his tä qayğırğanga ũqşamay... Qatını la şulay humaq... Qasıp kitkän*

yǝrǝrǝnǝn bik tiz bǝrǝlǝp qaytqandar... Qızıldar yǝǝp kilǝs qasqaynılar... Xǝzǝr, yǝmǝhǝ, bǝzzǝǝ mǝnǝn bǝrgǝ uqıp ta yǝrǝmǝksǝ bǝl Altınbikǝ?! (Uİ, 194) “Subhan başçavuş da gerekli cezasını almış. Ama işte onun kızı... Altınbike bu işe hiç de üzölmüşe benzemiyor... Hanımı da öyle gibi... Kaçıp gittikleri yerlerden çok çabuk dönmüşler... Kızıllar gelince kaçmışlardı... Şimdi, bu Altınbike galiba bizimle birlikte okumak niyetinde?!”

3. metinde ise, bu defa Fazıl, sinirlenip eliyle masaya vurarak, karşısındakine söylemek istediğı şeyi neden söylemediğini sormakta, ardından da *İldǝ üyǝrmǝ aymaǝanda bǝşǝp qalmaqsıhıǝǝzǝmı?* şeklindeki cümlesiyle, ülkeyi fırtınaya sokmak niyetinde olup olmadığını soru yoluyla öğrenmeye çalışmaktadır. Fazıl, burada karşısındaki kişinin niyetini öğrenmeye çalışırken {-mAksI} fiil çekim ekini kullanmıştır.

- 3) *Yawrındarı halınqı, küzǝ yǝrǝzǝ. Ulay zǝ Fazıl — Fazıl indǝ, üstǝlgǝ usı mǝnǝn şapıldatıp huqtı la, hirǝgǝyǝ başlaǝan üzǝn sǝsǝn artqa hibǝldǝrǝp, qapıl qısqırıp yǝbǝrǝzǝ — Yǝ, niǝǝ awızıǝǝzǝ yǝzǝk yǝşǝrǝp ultırǝhıǝzǝ İldǝ üyǝrmǝ aymaǝanda bǝşǝp qalmaqsıhıǝǝzǝmı? (ÜY, 47) “Omuzları sarkık, gözü yerde. Böylece Fazıl, Fazıl’dı artık. Masaya avucuyla şaplatarak vurdu ve seyrekleşmeye başlayan uzun saçlarını arkaya dağıtıp, aniden bağırdı. — Ya, neden ağzınızdaki baklayı çıkarmıyorsunuz? Ülkeyi fırtına içinde saklamak niyetinde misiniz?”*

Aşağıdaki 4. ve 5. metinlerde de {-mAksI} fiil çekim ekinin bu tarz işlevine örnekler verilmiştir.

- 4) *ǝşǝndiyǝr Mǝǝiǝ mǝnǝn üzǝn dǝ ĝǝyǝplǝp quya, Ümǝrǝaq barıhın da qala başlıǝnıñ karwan alıp kilǝn baylıqqa imhınıwı mǝnǝn anlatmaqsı. Arıslan ĝına uylanıp azaplanmay, ul satraptıñ farmanın ütǝy: Hunder*

yaqınlaşa, ular Bŭryändär mñän bŭrläşŭrgä intılasaq, Bŭryändärzŭŭ ruxın hındırıp, qurqıtıp quyrğa kăräk... (BR, 38) “Esfendiyer Megiye ile kendisini de suçluyor. Umurzak hepsini şehir başkanının kervan alıp gelen zenginliğe imrenmesiyle anlatmayı amaçlıyor. Sadece Arıslan düşünüp azap çekmiyor. O idarecinin fermanını yerine getiriyor: Hunlar yaklaşıyor, onlar Büryenlerle birleşme arzusunda olacaklar, Büryenlerin ruhunu yok edip, korkutmak gerek...”

- 5) *Musa Aqtarız la, Qızıldarız la küralmay inŭ. Aqtarızın da, Qızıldarızın da üz imanı, üz maqsatı, üz ŭranı. Başqŭrt ularğa kăräk tügŭ. Ularızın hər bŭrŭŭyŭrgä, hıwğa, kükkä, dŭnyağa xuja bulırğa intıla. Bına şul ŭštärŭndä Başqŭrttŭ qara küs itŭ fayzalanmaqsılar. (MB, 159) “Musa Akları da Kızılları da göremiyordu. Akların da Kızılların da kendi imanı, kendi maksatı, kendi nağrası. Başkurt onlara gerekli değil. Onların herbiri yere, suya, göğe, dünyaya sahip olma hevesinde. İşte bu işlerinde Başkurt’tan kara güç olarak faydalanmak niyetindeler.”*

Konuşucu, geçmişte niyet ettiği bir olay ve durumla ilgili olarak, bu niyeti ifade ederken zaman zaman {-mAksI} *inŭ* yapısını kullanmakta, böylece niyetinin geçmişte kaldığını vurgulamaktadır. Aşağıdaki 6 ve 7. metinlerde, bu şekilde geçmişteki bir niyete işaret söz konusudur. 6. metinde, Taiba nine, torununun kendisini yanlış anlaması üzerine, aslında öyle söylemek istemediğini ifade ettikten sonra, hemen arkasından da asıl niyetinin ne olduğunu açıklamaya çalışmakta bunu yaparken de geçmişte kalmış bu niyet ifadesi için, {-mAksI} *inŭ* yapısını kullanmaktadır. *Niñä bŭzgä lä yazmanı ikän? — tip kñä hŭramaqsı inŭm* cümlesiyle, Taiba nine, torununa asıl niyetinin neden yazmadığını sormak olduğunu açıklamaktadır.

6) *Yuq-yuq, balaqay, min yañılışraq äyttİM. Ulay äytİrgä tİlämägäynİM min,— tip añlatırğa aşıqtı Taiba äbİy. — Niñä bİzgä lä yazmanı ikän? — tip kİnä hİramaqsı inİM... Ulay üpkäsİ bulma, yİyänkäyİM, uqıp yİbär xattı. (Uİ, 272) “Hayır- hayır yavrucuğum, ben yanlış söyledim. Öyle demek istememiştim ben, diye anlatmak için acele etti Taiba nine. — Neden bize de yazmadı acaba? diye sormak niyetindeydim... Bu kadar öfkeli olma, toruncuğum. Oku mektubu.”*

7) *Zäki utındı tİşİM qısqıp, nindäyZİr asıw mİnän qırqa başlanı. Yaray äli baltaları ütkİr — atahı ZäkiZİ İyärtİp, kürşİ babayZarğa inä lä, yİzİn barmaq üstarı mİnän härmäy-härmäy baltahın sarğa tİta. Turalğan utın kübäyİp kittİ. Üyİp tä kuymaqsı inİ äsähİ: — Üyİp türma, balam, täwZä ük ikİ qİsağın munsaga ilt, İygä lä indİr, — tip bİyürZİ. (KKTY, 228) “Zeki sinirinden dişlerini sıkıp, bir nevi öfkeyle şiddetlendi. Tamam, baltaları keskin, babası Zeki’yi de yanına alıp, komşu dedelere iniyor ve yüzünü parmak uçlarıyla yoklaya yoklaya baltasını bileği taşına tutuyor. Düzelen siniri çoğalıp gitti. Yığıp da bırakmak nietindeydi annesi. — Yığıp durma yavrum, önce iki kucağını munsaya götür, eve de gir, diye emretti.”*

7.2. {-mAksI} bul-

7.2.1. Kullanım

{-mAksI} fiil çekim ekinin ardından *bul-* yardımcı fiilinin kullanılmasıyla yapılan bu analitik şekilde, yardımcı fiil, çeşitli fiil çekim eklerini alarak anlamı farklı zaman ayrıntılarına taşıyabilmektedir. Bu analitik yapı aşağıdaki gibi formüle edilebilir.

Fiil + {-mAksI} bul- + {-A/-y}, {-DX/-nX/-zX}, {-(y)AsAk}, {-GAynI}

Yapının şahıslara göre çekimi şu şekildedir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah. <i>qaytmaqısı bulam</i> ”dönmek niyetindeyim”	<i>qaytmaqısı bulabız</i>
2. şah. <i>qaytmaqısı bulahıy</i>	<i>qaytmaqısı bulahıgız</i>
3. şah. <i>qaytmaqısı bula</i>	<i>qaytmaqısı bula(lar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah. <i>qaytmaqısı buldım</i> ”dönmek niyetindeydim”	<i>qaytmaqısı buldıq</i>
2. şah. <i>qaytmaqısı buldıy</i>	<i>qaytmaqısı buldıgız</i>
3. şah. <i>qaytmaqısı buldı</i>	<i>qaytmaqısı buldı(lar)</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Bu analitik yapının olumsuz şekli, yardımcı fiille gelen fiil çekim eklerinin olumsuzlarıyla yapılmaktadır. Herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleştirilme niyetinin olmadığını ifade eder.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah. <i>kilmäksİ bulmayım</i> ”gelmek niyetinde değilim”	<i>kilmäksİ bulmaybız</i>
2. şah. <i>kilmäksİ bulmayhıy</i>	<i>kilmäksİ bulmayhıgız</i>
3. şah. <i>kilmäksİ bulmay</i>	<i>kilmäksİ bulmay(zar)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah. <i>kilmäksİ bulmanım</i> ”gelmek niyetinde değildim”	<i>kilmäksİ bulmanıq</i>

2. şh. <i>kilmäksĭbulmanı</i>	<i>kilmäksĭbulmanıǵız</i>
3. şh. <i>kilmäksĭbulmanı</i>	<i>kilmäksĭbulmanı(lar)</i>

Soru Şekli (Hüraw Formahı)

Bu analitik yapının soru şekli de {-mX} soru ekinin, çekimin sonuna getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>qaytmaqı bulammı</i> “dönmek
niyetinde miyim”	<i>qaytmaqı bulabızǵı</i>
2. şh. <i>qaytmaqı bulahıǵı</i>	<i>qaytmaqı bulahıǵızǵı</i>
3. şh. <i>qaytmaqı bulamı</i>	<i>qaytmaqı bula(lar)mı</i>

7.2.2. İşlevler

7.2.2.1. Niyet, Maksat

Bu analitik yapı da yine konuşucunun herhangi bir olay ya da duruma yönelik niyet ve maksadını ifade etmek üzere kullandığı niyet kipi şekillerinden biridir. Bu yapıda yardımcı fiil diğer fiil çekim eklerini alabildiği için, konuşucu tarafından ifade edilen niyet, maksat anlamı farklı zaman boyutlarına yerleşebilmektedir. Aşağıdaki 1. metinde, eser kahramanı Şemsiye, aklının takıldığı, hoşlandığı genci aramaktadır. Ona rastlayabilmek umuduyla her yerde dolaşan Şemsiye’nin bu gence İnyek kenarlarında rastlamak niyetinde olduğu, metinde *tıǵıñı şunda ũsratmaqı buldı* şeklinde ifade edilmiştir.

- 1) *Äbilnasırzıñ ǘlǘ qızı Şämsiyä ǘşǘ kündän utlı küimǵǵä başqanday yǘrǘnǘ. Üzǐ bähliwän, üzǐ tǘsär şayan yǵıǐ xätirǎn sıqmanı. Hiräk-hayaq mağazın yaǵına küz attı, yǵıǐ kürǎmǎnǐ. Tǘlqahız bala, ǐşǎdǵǐ uttı başa almay, taǵı ǎnyäk buyına tǘştǘ, tǵǎǐ şunda **ǘsratmaqǵı buldı.***

Yuq! ǎnyäktä tüǵǐ, ä uramda ǘsraşırǵa yazǵan ikän. (U, 277)

“Ebilnasir’in kızı Şemsiye, o günden sonra yanan kömüre basar gibi yürüdü. O pehlivan, o geveze şakacı genç aklından çıkmadı. Ara sıra dükkanlar tarafına göz attı, genç görünmedi. Rahatsız çocuk, içindeki ateşi bastıramıyor, tekrar İnyek kenarına indi, ona burada rastlama niyetindeydi. Hayır! İnyek’te değil, ama sokakta karşılaşmak nasipmiş.”

2. metinde, Nizam ve eşi Hetire, Hetire’nin Tatar tarafına gitmek istemeyişinden dolayı tartışmışlardır. Bu tartışmanın ardından hem eşinin hem de çocuklarının üzülmesine dayanamayan Nizam’ın, eşinin arkasından mollalara gitmeye niyetlenmiş olduğu *Xätirä artınan Nizam mullalargä kitmäksǐ bulǵaynı* cümlesiyle ifade edilmiş; Nizam’ın geçmişte bu şekilde bir niyetinin olduğu bilgisi {-mAksI} *bul* yapısıyla işaretlenmiştir.

- 2) *Xätirä haman, kǵǐǐ aşa ǐşǐǐwǎ qaraǵanda, atahıñ ǎrläwǎ qǘlaǵına la yǐlmäy, şul kilmǵǵäk Tatar ǐrgähǎ barasaǵım yuq, tip nıq tǘrgas, aptırabıraq qaldı. İkmǎsǐ kǘnǘnä, balalarıñ zıq qubıp ilawına tüzä almaǵas, Xätirä artınan Nizam mullalargä **kitmäksǐ bulǵaynı**, tüşäktä awırıp yatqan ǎsähǐ — Aqılñ bulha, ikǐ ayaǵıñdñ bǐrǐǐñ atlama!.. Bisäñdǐ yǐlkäñä mǎñdǐǐp ultırtqıñ kilämǐ?! Ulay hıyır buǵı bulǵas, ikǎsǐ qatın alıp qaytmayzar unı!.. — tip aǵıwın sästǐ. (NM, 270)* “Hetire hâlâ insanlardan duyduklarına göre, babasının küfretmesini kulağına almayıp bu yabancı Tatar’ın yanına gidesim yok, diye kararlı durunca, şaşırıp kaldı. İkinci gün çocuklarının gürültü edip ağlamalarına dayanamayınca,

Hetire'nin arkasından Nizam mollalara gitmeye niyetlenmişti. Yatakta hasta yatan annesi: — Aklın olsa, iki ayağının birini atma! Hanımını tepene çıkarmak mı istiyorsun? Öyleyse inek boğa olunca, ikinci hanım alıp dönmüyordur.”

Aşağıdaki 3.-5. metinler, {-mAkSI} *bul* analitik yapısının niyet, maksat işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 3) —Ax, *hin şayan qızıqay!... Niñä qasahıñ hin minän?.. Tuqtası!..— tip qısqırmaqsı bula ul tağı. Läkin bıl uyn qısqırıp äytä almay, ünñ bıwıla, Sälimähñ qıwıp ta yñä almay, bıwındarınıñ xälñ bütä, ä Sälimä haman uynay-külä, kübäläk şikälñ yññ üsüp, haman bñykkä kütärñä. (Uİ, 132)*
- “— Ah, sen şakacı kız! Neden benden kaçyorsun? Bekle! diye daha bağırmaya niyetleniyor. Fakat bu oyun bağırmakla olmaz, sesi kısılır. Selime'sine kovalayıp yetişemeyince, kendi gruplarının hâli biter, ama Selime hâlâ oynayıp gülüyor. Kelebek gibi hafifçe uçup, hâlâ yukarıya zıplıyor.”

- 4) *Taiba äbñ mñän unıñ ülkän kilññ Ümmügülsüm, güzättärñsä, Xammattı hağınıp, unı zarıgıp kññp yäşäwzärñ xaqında şım gına hñyläşä-sñrläşä türyaqta säy işñ ultıralar inñ bıl vaqıtta. Ularzıñ ünhñz qaraştarı indñ Yññşkä tñbäldñ «Qarası, nimä ti bit?! Aqlı-işñ barmı ikän bıl qızızıñ?! Şul xäldä, şul tñştä... Qayza barmaqsı bula ikän?!» (ZB, 11)*
- “Taiba nine ile onun büyük gelini Ümmügülsüm, genelde yaptıkları gibi bu vakitte, Hammat'ı özleyip, onu beklemenin azabını çekip yaşamaları hakkında sessizce konuşa konuşa mutfakta çay içiyorlardı. Onların sessiz bakışları Yimiş'e yöneldi. ‘Bak, ne diyor? Akli fikri var mı acaba bu kızın? Bu hâlde, bu durumda... Nereye gitmeye niyetleniyor acaba?’”

- 5) *BİR vaqıt üzİŋ, min küldäklİ tıwğanmin, bəxİİm zur, tip maqtana inİŋ. Isınlap ta, şunu yaratahıŋ ikän. Ni saqlı mal üzİŋä. Şularzan başıŋ sıqmaŋ. — Häy, quysı älİ.. — İx duŋ, hinİŋ tamırzarıŋda xəzİr sawzagär qanı qaynay. Ällä Qargalı Säğitİnä tİnläşmäksİ bulahıŋmı? — Häy, zamanı şul bit indİ. (K, 291) “Sen bir zamanlar ben gömlekli doğmuşum, çok mutluyum, diye övünüyordun. Gerçekten de bunu seviyormuşsun. Ne kadar mal sana. Onlardan başın çıkmaz. — Hey bırak hele.. — Eh, dostum, senin damarlarında şimdi tüccar kanı kaynıyor. Yoksa, Kargalı Segitin’e mi benzemek niyetinsedin? — Hey, zamanı bunun artık.”*

7.3. {-mAk} bul-

7.3.1. Kullanım

{-mAk} *bul-* analitik şekli, Başkurt Türkçesinde genellikle {-mAkSI} *bul-* analitik yapısının yerine, ondan kısaltılarak tercih edilen bir analitik şekildir. Bu analitik yapı aşağıdaki gibi formüle edilebilir.

Fiil+ {-mAk} bul- + {-A/-y}, {-DX/-nX/-zX}, {-(y)AsAk}, {-GAynI}

Yapının şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şah. <i>barmaq bulam</i> “gitmek niyetindeyim”	<i>barmaq bulabız</i>
2. şah. <i>barmaq bulahıŋ</i>	<i>barmaq bulahıŋız</i>
3. şah. <i>barmaq bula</i>	<i>barmaq bula(lar)</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Bu analitik şeklin olumsuzu da yine yardımcı fiille gelen fiil çekim eklerinin olumsuzlarıyla yapılmaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kütmäk bulmayım</i> “beklemek niyetinde değilim”	<i>kütmäk bulmaybız</i>
2. şh. <i>kütmäk bulmayhıñ</i>	<i>kütmäk bulmayhıgız</i>
3. şh. <i>kütmäk bulmay</i>	<i>kütmäk bulmay(zar)</i>

Soru Şekli (Hüraw Formahı)

Bu analitik yapının soru şekli, {-mX} soru ekinin, çekimin sonuna getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yazmaqısı bulammı</i> “yazmak niyetinde miyim”	<i>yazmaqısı bulabız mı</i>
2. şh. <i>yazmaqısı bulahıñ mı</i>	<i>yazmaqısı bulahıgız mı</i>
3. şh. <i>yazmaqısı bulamı</i>	<i>yazmaqısı bula(lar) mı</i>

7.3.2. İşlevler

7.3.2.1. Niyet, Maksat

Başkurt Türkçesinde iş, oluş ya da hareketin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine dair niyet ve maksadı bildiren diğer bir yapı {-mAk} *bul-* yapısıdır. Konuşucu, herhangi bir olay veya durum hakkındaki niyete işaret

etmektedir. Aşağıdaki 1. metinde, yaşı hayli ilerlemiş olan Urus İzris'in, bütün bu yaşına rağmen kitapların sihirli dünyasına seyahat etmek niyetinde olduğunu ifade ederken kullandığı yapı {-mAk} *bul-* yapısı olmuştur.

- 1) *Altmış yaşlĭk Urıs İzris t  qaltırangan ayıw barmaqtarına q l md  nis k t  ipl b r k t t r ga tırışıp azaplan . —Qart k n md  bulha la, k z md  asıp, kitap tig n s rl  d nyaga s y x t **qılmaq buldum** bit  l  min, i s r. Barıp sı ırmı ik n, ulım  ştu an? Qara  l , ulım, binawı x r ft  ap-arıw h zıp quyzum t   m  hun,  ? — tip, b rs  ik   n p, b rs   m  tl n p h yl n . (ZB, 25)* “Altmış yaşındaki Urıs İzris de titreyen ayı gibi parmaklarıyla kalemi nasıl da d zg n tutmaya  alışıp ıstırap  ekiyor. — Yaşlıl ında olsa da g z m  a ıp, kitap denen sihirli d nyaya seyahat etmeye niyet ettim, sarhoş. O lum  ştugan gider mi acaba? Bak hele o lum, bu herifi apa ık mahvettim de il mi, ha? diye k h ş phelenip k h  mitlenip hey  ekiyor.”

2. metinde, eser karamanı H sn lhak, toplanan askerlere, Zakir'e inanmamaları gerekti ini, onun ve a abeyinin birer Bolşevik oldu unu s yleyerek, onları uyarmaya  alışmaktadır. H sn lhak bu s zlerinden sonra, Zakir'in askerleri Kızılara ispiyonlayıp ş hret kazanma niyetinde oldu unu ekleyerek uyarılarına devam etmektedir. Buradaki niyet, H sn lhak yani konuşucuya ait de ildir, o sadece b yle bir niyetin varlı ına işaret eder.

- 2) *Xaq h z! — K pt n ş lay uylaw k r k in !— tip k t r p aldı haldattar. X sn lxaq, tama ı yarılırzay bulıp qısqırıp, urta a sı ıp baştı: — Y   t r, Zakir a ışanma ız! Ul Bolşevik! Unı  a ahı Xammat ta bit Bolşevik! Ul h    Qı ıldar a hatıp **dan qazanmaq bula!**  imranov aşıqmay  ına X sn lxaqtı  yawrınan matqıp t t p aldı la tınıs,   m  qırqa tawış m  n: — Hin, m  z m, şawlama! (U , 146)* “— Do ru s z!

— Önceden düşünmek lazımdı! diye cesaretlendi askerler. Hüsnülhak, nefesi kesilinceye kadar bağırıp, ortaya çıktı: — Gençler, Zakir’e inanmayın! O Bolşevik! Onun ağabeyi de Bolşevik tabii! O, sizi Kızıllara satıp şöhret kazanmak niyetinde! Gimranov acele etmeden Hüsnülhak’ın omzuna yapışıp tuttu ve sessiz, ama keskin bir sesle: — Sen megzüm gürültü yapma!”

Aşağıdaki 3.-5. metinler, {-mAk} *bul-* yapısının bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 3) —*Sülandarı bar ikän,— tinĭ Uyıldan. — Sülan işĭktärĭ biklĭ bulha, asırğa sığıwsını şunda uq qūlata huq ta yähätĭrāk ũygä in. Küp tuqталıp тұрма, ĭštĭ būtūrĭw mĭnän sıq ta hız. Min ana anaw müyüştä kūtĭp tūrŭrmün. Tŭn urtaları. Tirä-yaqta şilt itkän tawış ta işĭlĭmäy. Uyıldan tıqırıqqa attı kiltĭrĭp quygas qına, üzĭ lä Tŭlkŭsuranıŭ ũyŭnä **barmaq buldı.** Säxi taz ĭštĭ būzŭp quyha, barıbĭr unı la tŭtasaqtar bit, ni bulha la, täwäkkällärgä käräk.* (NM, 387) “Kilerleri var mı acaba, dedi Uyıldan. — Kilerin kapıları kilitliyse, açmaya çıkkanı alaşağı et de hemen eve gir. Çok bekleme, işi bitirir bitirmez çık ve süzül. Ben işte şu köşede beklerim. Gece ortası. Etrafta çıt ses duyulmuyor. Uyıldan küçük sokağa atı getirince, kendisi de Tŭlkŭsura’nın evine gitmek istedi. Sehi hileli işi bozarsa, onu da tutacaklar, ne olursa olsun, azimli olmak lazım.”
- 4) *Äsäyĭm qaytmay. Üzĭŭ dä küsĭp kil, yazğa tiklĭm bĭrgä tŭrŭrbüz za şunan ũyŭğŭzzŭ küsĭrĭp alırhıgız, - tinĭ. —Qayhılay anhat ĭläyhĭŭ, ä? Mal-tıwar, dŭnyanı ni ĭlätmäk bulahın?! — Şul dŭnya tip qaŭırzıŭ indĭ. Biksän ağay, şäbäyĭp kilgän qatının kürgäs, därtlänĭp kitkäynĭ lä, bını işĭkäs, tŭşŭ būzŭldŭ.* (UYT, 341) “— Annem dönmüyor. Sen de göç gel, yaza kadar birlikte dururuz ve sonra geri göçersiniz, dedi. — Ne kadar

zarıfsın? Malı mülkü dünyayı ne yapmak niyetindesin? — Bu dünya için şaşkına döndün artık. Biksen ağabey, süratle gelen hanımını görünce dertlenmişti ve bunu duyunca rengi bozuldu.”

- 5) *Awıldarza kün itıwsı Bıryändär zä bar bit älİ. Ular nindäy xäldä ikän?*
 — *Ümürzaq hüyläşwzı şul yuşıqqa tüşürä haldı. — Bırgä yıyır ularzı qıyın bulırmı? — Yıñıldän bulmaş. Ä niñä bırgä yıyırğa? — tip hişkändİ Xisam. — Sünki bırgä-bırgä xätärzän qıtılup bula, ä tırım-tırağay kilış qırılıp bütüwıbız qıtılğühüz. Bina şunu iştä tütüw farız! — Ümürzaq üzññ dä Bıryän ikänñ, Bıryändärzñ bırgä uqmaşırğa tıyışlığñ anlatmaq buldı. Ämmä Xisam, büyürüq tıñ gñä tanıwsı äzäm, awır hulap qına quyız.* (BR, 101) “Köylerde yaşayan Büryenler de var tabî. Onlar ne halde acaba? — Umurzak sohbeti bu noktaya getirdi. — Onları birlikte toplamak zor olur mu? — Kolay olmaz. Ama neden birlikte toplamalı? diye zorladı Hisam. — Çünkü bir arada tehlikeden kurtulmak mümkün, ama düzensiz bir şekilde gelişe, kırılmaktan kurtuluşumuz olmaz. İşte bunu akılda tutmak şart! — Umurzak kendisinin de Büryen olduğunu Büryenlerin birlikte kaçması gerektiğini anlatmak niyetindeydi. Ama Hisam, sadece emir dilinden anlayan bir adam, derin bir nefes aldı.”

7.4. {-(X)rgA} bul-

7.4.1. Kullanım

{-(X)rgA} isim-fiil ekine *bul-* yardımcı fiilinin getirilmesi suretiyle oluşan bu yapı da niyet kipini oluşturan yapılardan biridir. Bu analitik yapı, aşağıdaki gibi formüle edilebilir. Yardımcı fiil yine farklı fiil çekim ekleri alarak zamanda farklı noktalara işaret edebilir.

Fiil+ {-(X)rgA} bul- + {-A/-y}, {-DX/-nX/-zX}, {-(y)AsAk}, {-GAynI}

Başkurt Türkçesinde bu yapının şahıslara göre çekim aşağıdaki gibidir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>atlarga bulam</i> “yürümek niyetindeyim”	<i>atlarga bulabız</i>
2. şh. <i>atlarga bulahıñ</i>	<i>atlarga bulahıgız</i>
3. şh. <i>atlarga bula</i>	<i>atlarga bula(lar)</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Bu analitik yapının olumsuzu, yardımcı fiile gelen fiil çekim ekinin olumsuzluk şekli ile yapılır. Herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleştirilmesine niyetin olmadığı ifade edilir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>mññrgä bulmayım</i> “çıkma niyetinde değilim”	<i>mññrgä bulmaybız</i>
2. şh. <i>mññrgä bulmayhıñ</i>	<i>mññrgä bulmayhıgız</i>
3. şh. <i>mññrgä bulmay</i>	<i>mññrgä bulmay(zar)</i>

Soru Şekli (Hüraw Formahı)

Niyet, maksat ifadesi için kullanılan bu yapının soru şekli, çekimin sonuna {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yazırğa bulamı</i> “yazmak niyetinde miyim”	<i>yazırğa bulabızmu</i>

2. şh. <i>yazırğa bulahıymı</i>	<i>yazırğa bulahıgızmı</i>
3. şh. <i>yazırğa bulamı</i>	<i>yazırğa bula(lar)mı</i>

7.4.2. İşlevler

7.4.2.1. Niyet, Maksat

Başkurt Türkçesinde herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine yönelik niyetin ifade edildiği bir diğer analitik yapı {-(X)rgA} *bul-* kuruluşudur. Bu niyet, şimdi, geçmiş ya da geleceğe yönelik bir niyet olabilir. Bu durumda yardımcı fiil, ihtiyaç olan gerekli fiil çekim ekini alır. Aşağıdaki 1. metinde, başkan Vafin kendisine yapılan ikramlardan ve gösterilen saygıdan memnun olmasına rağmen, tekrar idareye geçmek niyetindedir. Onun bu niyetine, *Vafin qaytışlay idarağa huğırğa buldı* cümlesiyle işaret edilmektedir.

- 1) *Räxim it, naçalnik! — Răxmät! - Türä lä hūqlanıwzan bütän hüž tapmanı, tıŋ kŭrmälä, küzzärŋ qamaşa. Tatlı hıyzan küñŋŋ kütärŋŋ, dünya mäşäqätŋ, vaq küyüğü ünütülğanday ithä lä, Vafin qaytışlay idarağa huğırğa buldı. Poçta bülägŋ müdirŋ Balerina Lyutsiyä yulına arqırı tüştü.* (U, 143) “— Buyurun, müdür! — Teşekkür! Başkan da hayranlıktan başka söz bulamadı, dili dolanıyor, gözleri kamaşıyor. Tatlı ikramdan keyiflenip, dünya meşakkati, küçük acıları unutulmuş gibi olsa da Vafin yeniden idareye geçmeye niyetlendi. Posta bölümü müdürü Balerina Lyutsiye yoluyla indi.”

2. metinde, eser kahramanı Musa, alaya dönmüş ve döner dönmez de Times’e uğramaya ve sonra da Zeki Velisov’u görmeye niyetlenmiştir. Onun arkadaşlarını görmek ve konuşmak yönündeki bu niyetine, *Başında qapma-qarşılıqlı uyzar*

qaynaşqan Musa polkka qaytışlay Tımäskä huğılıp, Zäki Vălidovtı kürǵ kitǵǵa buldı cümlesiyle işaret edilmektedir.

- 2) *Başında qapma-qarşılıqlı uyzar qaynaşqan Musa polkka qaytışlay Tımäskä huğılıp, Zäki Vălidovtı **kürǵ kitǵǵa buldı**. Ul barıp ingändä xükümät başlığı bülüqhüw tıştı tik üzñä gñä bildäli bulğan küñlñiz uyzarına sumıp ultıra inǵ. Musanı kürñw mññn unıy yǵzñ bñ az asıla tıştı, qaraştarı yılınıqıranı.* (MB, 67) “Başında karma karışık fikirler kaynayan Musa alaya döner dönmez Times’e uğrayıp, Zeki Velisov’u görmeye niyetlendi. O girdiğinde hükümetin başı endişeli bir şekilde, yalnızca kendisinin bildiği gönülsüz fikirlerine dalmış oturuyordu. Musa’yı görünce onun yüzü biraz asıldı, bakışları soğuklaştı.”

Aşağıdaki 3. ve 4. metinler, {-(X)rgA} *bul-* yapısının niyet, maksat işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 3) *Qapqa biklängäs, ul üzǵ yaralağan Änwärzǵ **barıp kürǵǵa buldı**. Karwansılar unı şul uq qǵyma buyında külägäǵä küsǵǵ halğan. Yarahu bəylängän, läkin aştına halıñan qalın kǵıǵǵa qan harqığan. Küzzärǵ yǵmǵ, tigǵ tın ala. Timäk, yǵqlay. Äsfändiyär kisäǵǵ düşmanın uyatırǵa yälläp, yanında az gına başıp tırzñ la arı atlanı.* (BR, 37) “Kapı kilitlenince o kendisinin yaraladığı Enver’i gidip görmeye niyetlendi. Kervancılar onu duvar boyunda gölgeye geçirmiş. Yarası bağlanmış ama önüne serilen kalın keçeye kan damlamış. Gözleri yumuk, sorunsuz nefes alıyor. Demek ki uyuyor. Esfendiyer dünkü düşmanını uyandırmaya kıyamayıp, yanında birazcık durdu ve gitti.”
- 4) *Büyük Vatan huğışınıñ dürtñsǵ yäyǵ inǵ. Kñnhılıw utawsılar zvenohında bulıp ütkändän huğ, Haqmar aryaǵına, bşänsǵär yanına, **sıǵrǵa buldı**.*

Bütä hırt üştün qaplap alğan harı qalpaqlı künbağış başwzarı buylap aşıqmay ğına ülü yulğa taban atlanı. Hırt üştünän awıl yağına huzılğan hürü tuzanlı bil yul unıy küñılın här waqıt üzñä tartıp tıra. (ZB, 513)

“Büyük vatan savaşının dördüncü yazıydı. Künhılıv bahçıvanlar kısmından sonra, Hakmar tarafına, orakçıların yanına çıkmaya niyetlendi. Bütün sırtın üstünü kaplayan sarı kalpaklı ayçiçeği tarlaları boyunca acele etmeden büyük yola doğru yürüdü. Sırt üstünden köy tarafına uzanan açık kahverengi tozlu bu yol onun gönlünü her an kendine çekiyor.”

7.4.2.2. İhtimal

{-(X)rgA} *bul-* analitik yapısı Başkurt Türkçesinde niyet kipini ifade etmekle birlikte, öznesiz cümlelerde, teklik üçüncü şahıs çekiminde niyet ya da maksadı ifade etmeyip bu defa mümkünlük ifade etmektedir. Aşağıdaki 5. metinde yolculuk edilen trenin nerelerden geçtiği anlatılırken, onun dağların arasından, köyden önce de bir dağdan geçtiği ifade edilmiştir. Bu ifadelerden sonra bir kaya anlatılır. Ortasında bir deliğin bulunduğu bu kaya için ifade edilen *Başqıs mñän kütärılhän, ul yarıqtan qayanıñ işñä inıp sıgırğa bula* cümlesi ile {-(X)rgA} *bul-* yapısı mümkünlük ifade etmek için kullanılmıştır.

- 5) *Yırılı tuğayzağı taldar, ärämälıktär arahınan ğına tüğıl, awıldan aştaraq Agizılğä yıkänsıbır nisä taw ırğähñän dä uza. Tamağında bıyık kñä taw ırğäläy ağa. Üy qıyığın xätirlätıp, bil qaya ap-aq taştarzan üyülğan kñwık. Ä urtahında, bır yaqtan da yaqın barırlıq tüğıl urında, işık kñwık tişğı — üñü bar. Başqıs mñän kütärılhän, ul yarıqtan qayanıñ işñä inıp sıgırğa bula. (KKTY, 222)* “Sadece kızılağaçlarla kaplı alanlar, küçük ağaçlıklar arasından değil, köyden daha önce Agidil’e gelinceye kadar birçok dağın yanından geçiyor. Boğazında yüksekçe dağ yanından

akıyor. Bu kaya ev çatısını hatırlatıp, bembeyaz taşlardan oluşmuş gibi. Ama ortasında, bir taraftan da yakınına gidilecek bir yerde değil, kapı gibi deliği, ini var. Merdivenle çıksan, o yarıktan kayanın içine girmek mümkün.”

7.5. {-(X)rgA} *it-*

7.5.1. Kullanım

{-(X)rgA} sıfat-fiil ekine *it-* yardımcı fiilinin getirilmesi suretiyle oluşan bu yapı da Başkurt Türkçesinde niyet kipini oluşturan yapılardan biridir. Bu analitik yapıyı aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür. Bu yapının yardımcı fiili *it-* de yine farklı fiil çekim ekleri alarak zamanda farklı noktalara işaret edebilir.

Fiil+ {-(X)rgA} *it-* + {-A/-y}, {-DX/-nX/-zX}, {-(y)AsAk}, {-GAynI}

Başkurt Türkçesinde bu yapının şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>alırğa itäm</i> “almak niyetindeyim”	<i>alırğa itäbİz</i>
2. şh. <i>alırğa itähİŋ</i>	<i>alırğa itähİğİz</i>
3. şh. <i>alırğa itä</i>	<i>alırğa itä(lär)</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Bu analitik yapının olumsuzu, *it-* yardımcı fiiline gelen fiil çekim ekinin olumsuzluk şekli ile değil de {-(X)rgA} mastar ekinin olumsuzu {-mAşKA-} eki ile yapılmakta ve ek fiil tabanına eklenmektedir.

TeklikÇokluk

1. şh. *kürmäškä itäm* “görmek niyetinde
değilim”

kürmäškä itäbİz

2. şh. *kürmäškä itähİŋ*

kürmäškä itähİgİz

3. şh. *kürmäškä itä*

kürmäškä itä(lär)

Soru Şekli (Hüraw Formahı)

Bu analitik yapının soru şekli, çekimin sonuna {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle oluşmaktadır.

TeklikÇokluk

1. şh. *İşİrgä itämmİ* “içmek niyetinde miyim”

İşİrgä itäbİzmİ

2. şh. *İşİrgä itähİŋmİ*

İşİrgä itähİgİzmİ

3. şh. *İşİrgä itämİ*

İşİrgä itä(lär)mİ

7.5.2. İşlevler**7.5.2.1. Niyet, Maksat**

{-(X)rgA} *it-* yapısı, Başkurt Türkçesinde konuşucu tarafından herhangi bir olay ya da durumun gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine dair niyet, maksadı ifade etmek üzere kullanılan başka bir yapıdır. Aşağıdaki 1. metinde, babası ile yeni tanışan eser kahramanı, heyecanlanmış, gözlerinin rengi kaçmıştır. O, bütün bu ruh hâli içerisinde öne doğru biraz eğilmeyi amaçlamış; ancak, yerinde kalmıştır. Onun bu şekilde öne eğilmeye niyetlenmesi düşüncesi, metinde *Alğa ıntılırgä ithä lä, tiz ük başı yİİp, başqan tängälİndä qattı* cümlesiyle işaretlenmiştir.

- 1) *Atahın tanıgas, tütqündün yüzü ütürü ağarınıp kittİ. Küzzärİ tüşhüzländİ, irİndärİ qımtıldı, küz yanındağı tirİİ tartışıp-tartışıp quyzu. Alğa ıntılurğa ithä lä, tiz ük başı yİİp, başqan tängülİndä qattı. İndİ malaylıgın da qul mİnän hıvırıp aldılar mı: ülpatlandı, sikä tamırzarı dİrİldänİ, tİştärİ nıgıraq qışıldı. (U, 331) “Babasını tanıyınca esirin yüzü nispeten ağardı. Gözlerinin rengi kaçtı, dudakları büküldü, göz kapağı titredi. Öne doğru uzanmaya niyetlense de ancak başı ulaşır, bastığı yerde kaldı. Artık çocukluğunu da elle sıvazlayıp aldılar mı: Keyiflendi, ağzının dipleri titredi, dişleri daha da sıkı sıkıldı.”*

2. metinde, yırtıcı hayvanların saldırısına uğrayan baba kurt, çaresiz kalmıştır. Arkalarından onları takip etmelerinin mümkün olduğunu ve yarasının da bir an evvel kapanması gerektiğini bilen baba kurt, kendi yarasını kendisi tedavi etmeye niyetlenmiştir. Onun bu niyeti, *Ata bürİ üz yarahın üzİ dawalarğa ittİ* cümlesiyle ifade edilmiştir.

- 2) *Yırtqıstar urmangä tiklİm sabıp barzılar. Ata bürİ hizä: tİgİ üslü bİz qazalğan urından qan ağa. Yaranı yalarğa, bİttäştİrİrgä käräk tä bit, tuqtarğa yaramay, ul yawızdarzıñ -kulına İlägİwİñ bar. Bürİär urman tİpkİlİnä, tınısqa yİkäs kİnä tuqtanı. Ata bürİ üz yarahın üzİ dawalarğa ittİ ämmä muyını qısqa, bürİla almay, inä bürİ yalarğa tİtİndİ. Yaralarının yamawı bına şul indİ: yalayzar za dawalayzar. (UYT, 200)*
- “Yırtıcı hayvanlar ormana kadar hızla gittiler. Baba kurt seziyor: O keskin biz*in saplandığı yerden kan akıyor. Yarayı yalamak, kapatmak gerek ve beklemek doğru değil. O kötülerin eline geçmen mümkün.

* bİz: Sivri uçlu kesici bir alet.

Kurtlar ormanın derinliklerinde rahata ulaşınca durdu. Baba kurt, kendi yarasını kendi tedavi etmeye niyetlendi, ama boynu kısa dönemiyor. Anne kurt yalamaya başladı. Yaralarının yaması işte bu: Yalıyorlar ve tedavi ediyorlar.”

Aşağıdaki 3. ve 4. metinler de {-(X)rgA} *it-* yapısının bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 3) —*Ana hinŋ bŕ hıyar!* — *Bilgŭ ıga şulay tip kısıqrız la yargä tŭrtŭp kürhättŭ. Başın qalquttı Äsfändiyär hām ut aldında gibäzät kılıwsını tanını. Gŭsam! Hikŭŕp tŭrŭp qısıqrırğa ittŭ lä tıyldı. Bŕŋsŋän, gibäzättŭ ŭzŭrgä yaramay, ikŋsŋän, minŭ ŭltŕŭwzärŭ mümkün, tip hüŷŭnsŭlähŋmŭ ni? Tŕŭ qalha, kürŭŕzär.* (BR, 215) “— İşte senin bir çiftin! — Bilgi ona böyle deyip bağırdı ve kenara vurup gösterdi. Esfendiyer başını kaldırdı ve ateş altında ibadet edeni tanıdı. Gusam! Fırlayıp bağırmaıy amaçladı ve sakinleşti. Birincisi ibadeti kesmek doğru değil, ikincisi beni öldürmeleri mümkün, diye müjdelesin mi ne? Canlı kalırsa görüşürler.”
- 4) *Ağayımdar qŭyaş bayır aldınan ğına qayttı. Min ŭpkäläwŋmdän aşargä ultırttım da sıgŭp kitŭrgä ittŭm. Äsäyŋm tıyzı «Ŭzaqlamay ağayıñdı ŭzatabız bit, bŕgä, ultırıp qal», — tinŭ. Barıbŕ aşawım aşaw bulmanı, bŕ az sŋsŋndŋm dā tıyzım tip, sıgŭp kitä haldım. Äsäyŋm, hinŋ şul bulır indŭ, tip huqrandı, Biktımŕ ağay «Qızzar qıygır tamaq», — tip yılmayzı.* (UYT, 81) “Ağabeyimler güneşin batışından önce döndü. Ben öfkelendiğimden yemeğe oturttum ve çıkıp gitmek istedim. Annem yatıştırdı ‘ Çok geçmeden ağabeyini göndeririz, birlikte otur’, dedi. Fakat gene de yemeğim yemek olmadı, biraz kapris yaptım ve doydum diye

çıkıp gitmeye yeltendim. Annem, sen hep böyle yaparsın, diye şikâyet etti. Biktimir ağabey ‘Kızlar kıygır* boğazlı’, diye güldü.”

7.6. {-(X)rgA} *tūr-*

7.6.1. Kullanım

Başkurt Türkçesinde {-(X)rgA} sıfat-fiil ekiyle *tūr-* yardımcı fiilinin birlikte oluşturdukları bu yapı da niyet kipini oluşturan yapılardan biridir. Bu analitik yapıyı aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür. Bu analitik kuruluş yardımcı fiili genellikle şimdiki zaman ifade eden fiil çekim ekini alır.

Fiil + {-(X)rgA} *tūr-* + {-A/-y}

Bu kuruluşun şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>birĭrgä tūram</i> “vermek niyetindeyim”	<i>birĭrgä tūrabız</i>
2. şh. <i>birĭrgä tūrahıñ</i>	<i>birĭrgä tūrahıgız</i>
3. şh. <i>birĭrgä tūra</i>	<i>birĭrgä tūra(lar)</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Bu yapının olumsuzluk şekli de çok yaygın kullanılmamakla birlikte yine fiil tabanına {-mAşKA-} ekinin getirilmesi suretiyle yapılır.

* kıygır: Sert, yırtıcı orman kuşu.

TeklikÇokluk

1. şh. <i>uqırğa tǔrmayım</i> “okumak niyetinde
değilim”	<i>uqırğa tǔrmaybız</i>
2. şh. <i>uqırğa tǔrmayhıñ</i>	<i>uqırğa tǔrmayhıgız</i>
3. şh. <i>uqırğa tǔrmay</i>	<i>uqırğa tǔrmay(zar)</i>

Soru Şekli (Hüraw Formahı)

Bu kuruluşun soru şekli de çekimin sonuna {-mX} soru ekinin getirilmesi ile yapılmaktadır.

TeklikÇokluk

1. şh. <i>kilǵǵä tǔrammı</i> “gelmek niyetinde miyim”	<i>kilǵǵä tǔrabızmmı</i>
2. şh. <i>kilǵǵä tǔrahıñmmı</i>	<i>kilǵǵä tǔrahıgıñmmı</i>
3. şh. <i>kilǵǵä tǔramı</i>	<i>kilǵǵä tǔra(lar)mmı</i>

7.6.2. İşlevler**7.6.2.1. Niyet, Maksat**

Başkurt Türkçesinde niyet kipini ifade eden son analitik kuruluş olan {- (X)rgA} *tǔr-* kuruluşu da tıpkı diğer niyet kipi ifadeleyicileri gibi, konuşucunun herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine yönelik niyetini, düşüncesini, maksadını ifade eder. Aşağıdaki 1. metinde, kayın pederiyle konuşan gelin, onun gitme kararından döndüğüne sevinip, eşinin de bu duruma sevineceğini ifade eder. Tam bu esnada Bikmurat gelir, babasının yeni gömleğini giydiğini görünce, *Xäzǵır ük kitǵǵä tǔrmayhıñdır za indı?* cümlesiyle, onun şimdi

gidip gitmeme konusundaki niyetine soru yoluyla itiraz etmektedir. Bikmurat'ın sorusunda bu niyet ifadesi için {-(X)rgA} *tūr*- kuruluğu kullanılmıştır.

- 1) *Şulaymı ni? Bik dūrüş işlägänhñ, qaynağa. Atayım da, yuqqa kitä, tip bürsüla inĭ — Kilñ, hin minñ anaw yañıraq küldäktĭ yıwıp quyğaynıñ şikĭllĭ, alıp birhäñsĭ. Ana, Bikmürat ta qaytıp kilä. Ağahunıñ kñññp-yahanıp tūrğanın kürgäs, Bikmürat işĭk tūbündä tuqtalıp qaldı. — Xäzĭr ük kitĭrgä tūrmayhındır za indĭ? — Yuq, qustım, yuq, irtägä lä, irtänän huñ da kitmäm ällĭ — Ällä kirĭ uylanıñmı? — Qapılda bĭlmäyñm. Bĭr iş sıgıp tūra. (NM, 265) “Öyle mi? Çok doğru yapmışsın, baba. Babam da, yok yere gidiyor diye endişeleniyordu. — Gelin, sen benim şu yeni gömleği yıkayıp koymuştun sanki, versen. İşte, Bikmurat da dönüyor. Babasının giyindiğini görünce Bikmurat kapının dibinde durdu. — Şimdi gitmeye niyetlenmiyorsun herhâlde? — Yok, yavrum, yok, yarın da yarından sonra da gitmem. — Yoksa aksini mi düşündün? — Hâlâ bilmiyorum. Bir iş çıkıyor.”*

2. metinde, Yimiş'le konuşan eser kahramanı Şevre, mutluluktan yerinde duramamakta ve dans etmektedir. Bu arada Yimiş'e dönerek ona genç kız ve delikanlıların Beyimbet göletine gidip göl soğanı toplamaya niyetlendikleri haberini verir. Burada niyet Şevre'ye ait olmamakla birlikte, o, cümlesinde genç kız ve delikanlıların niyetlerine işaret etmektedir.

- 2) *Bĭz zä... ĭñ bit, äxirät?!—tip, Yññškä awız asıp hüñ äytĭrgä birmäy, tātĭldänĭ Şäwrä. Qawzı muyını şikĭllĭ arıq üzün muyının näfis huzıp, Ülü ĭñ qamış şikĭllĭ näzĭk ayaqtarın yñññ tıpılatıp, qıwanıstan xatta bññy-bññy tuqtamay tātĭldänĭ — Bĭähññmĭ, üşü arala yğñtär, qızzar Băyñbät buyına küñ yıwahu yıvırğa sıgırğa tūra. Unda la, yıldağı kñwĭk,*

yaqın-tirä awıldan bütä qızzar, yğıştär kilä, ti... Hinñ, mñän bız zä...

Vät, mārākä bula indı, İyİ bit, äxirät?!. (ZB, 12) “Biz de evet, dostum, diye Yemiş’e ağzını açıp söz söylemiyor, sallandı Şevre. Leylek boynu gibi cılız uzun boynunu zarifçe uzatıp, Ulu İyik kamışı gibi nazik ayaklarını hafifçe ayaklarını yere vurup, sevinçten, hatta dans ede dans ede durmadan tepindi. — Biliyor musun, bu arada gençler, kızlar Beyimbet kenarına göl soğanı toplamaya gitmeye niyetleniyorlar. Oraya da her yıl olduğu gibi, yakın çevredeki köylerden bütün kızlar, gençler geliyormuş. Seninle biz de... İşte, eğlence olur, evet dostum!”

Aşağıdaki 3. ve 4. metinler, {-(X)rgA} *tür-* yapısının bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 3) *Tıgı vaqıtta unı qurqıtıp başqıstan yıgıp tüşşürganı birli qırın qarargä, hüyläşmäşkä tırışıp yürügan bula. Äytırñ, bında Ymñıştıñ gäybı bar. Yürühün. Ündäşmäñ. Ymñşkä barıbır. Xatta räxätäräk tä, hüyläşğä ul üzi lä äwäş tügıl. Bigäräk tä yğıştär mñän. Nimägä käräk ular. Qızzargä ular mñän yaqın münäsäbättän ni yñılñ? Qatın bulıw, balağa batıw, tütqñnlüqqa qabıw. Ymñş bik küp kisırıştär aşa saq kilıp tapqan azatlıgñ kñngälır, nindäyızır tüygülar üsün qurban itğä türmay ül Uğa bılay za dünya häybät. Bılähı, kürähı, üyränähı nāmälär işäphız-hanhız... (ZB, 217)* “O vakit onu korkutup merdivenden düşürmesinden beri eğik bakmaya, konuşmamaya çalışıyor. Galiba, burada Yemiş’in suçu var. Gitsin. Konuşmasın. Yemiş’e hepsi bir. Hatta daha rahat konuşmaya o da hevesli değil. Daha çok gençlerle. Neye gerek onlar. Kızlara onlarla yakın münasebetten ne kolay? Hanım olma, çocuğa karışma, esirliğe tutuşmak. Yemiş, çok fazla heyecanlar yüzünden zorlukla kazandığı özgürlüğünü birileri ve bazı duygular için kurban

etmek niyetinde değil. Ona dünya böyle de güzel. Bilinecek, görülecek, öğrenecek şeyler hadsiz hesapsız.”

- 4) *Bınday vaqıtta kışılärzñ uyu bñ maqsatqa — bälänän nisñk tä tizñräk qıtılúwğa yünältñgän bulha la, küñıldärñä äytñlmägän ällä nindäy asıw tñynälñp qatıwsan. Az gına säbäp bulhın, ul xäzñr saypılıp tügñrgä tñra. His kñm üzññ gäyñplñ hanamay, ä ikñsñ bñ kışññ bitärläy başlay.* (NM, 405) “Böyle vakitlerde insanların fikri bir amaca, beladan nasıl daha çabuk kurtulmaya yönelmiş olsa da gönüllerine söylenmeyen kim bilir nasıl öfke düğümlenip kalır. Azıcık sebep olsun, o şimdi dökülmek niyetinde. Hiç kimse kendini suçlu görmüyor, ama başka birine sitem etmeye başlıyor.”

8. BÖLÜM

İHTİMAL KİPİ (İhtimallıq Hüykälişİ)

İhtimal kipi, konuşucunun herhangi bir iş, oluş ya da olayın gerçekleşip, gerçekleşmemesi ile ilgili öne sürdüğü bir varsayımı ifade eder. Konuşucu tarafından ortaya konulan bu varsayım ve ihtimal onun tarafından ortaya konulan bir düşünce şeklidir. Lyons, gereklilik (*necessity*) ve imkan (*possibility*) terimlerinin geleneksel kip mantığının merkezindeki fikir olduğu görüşündedir (Lyons 1977: 787). Palmer de İngilizce ve diğer dillerdeki gereklilik (*necessity*) ve imkan (*possibility*) ve inkâr (*negation*) arasındaki bağıntıları inceler (Palmer 2001: 90, 92).

Türkçenin birçok lehçesinde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de ihtimal kipi için gramerlerde ayrı bir başlık açılmış değildir. Oysaki ihtimal kipi de tıpkı diğer kiplerde olduğu gibi konuşucunun olay ya da durum karşısındaki bir tutum ve tavrını ortaya koymaktadır.

Başkurt Türkçesinde tıpkı niyet kipinde olduğu gibi, gramerlerin çoğunda ayrı bir kip olarak incelenmeyen ihtimal kipi, ilk olarak Yuldaşev tarafından ele alınıp incelenmiş; ancak Yuldaşev ayrı bir başlık açtığı bu kip için *soslagatel'no go nakloneniya* “dilek kipi” terimini kullanmıştır (Yuldaşev 1958: 182, 1965: 247, 1981: 294). Yuldaşev, ihtimal kipi analitik şekillerinin Başkurt Türkçesinde {-A/-y} *inİ*, {(y)sAK} *inİ*, {-GAN} *bulır inİ* şeklinde üç analitik kuruluş ile yapıldığını ifade eder ve bu üç şekilden {-A/-y} *inİ* şeklinin bildirme kiplerinden geçmiş zaman çekimindeki yapı ile aynı olduğunu belirtir (Yuldaşev 1958: 182). Dmitriyev ise, {(y)AsAk} *inİ* analitik kuruluşunu Yuldaşev’den farklı olarak bildirme kipleri içerisinde *kiläsäk-ütkün zaman* “gelecek- geçmiş zaman” başlığı altında inceler (Dmitriyev 1950: 166).

Bir diğ er ünlü Başkurt dilcisi Zeynullin de ihtimal kipini ayrı bir başlık, *ihitimallıq hıŷkälıŷı* “ihtimal kipi” altında inceler. İhtimal kipi, iş, oluş ya da hareketin gerçekleştirilip gerçekleştirilmeyeceğ i, olay ve durumların olup olmayacağı hakkında fikir yürütmeyi, ihtimali bildirir (Zeynullin 2002: 186).

8.1. {-(X)w} + iyelik eki *bar*

8.1.1. Kullanım

Bu analitik şek il, {-(X)w} mastar ekinden sonra iyelik eklerinin kullanımı ve ardından *bar* kelimesinin getirilmesi suretiyle oluşmaktadır. Bu yapı Başkurt gramerlerinde ihtimal kipi içerisinde ele alınıp değ erlendirilmemiştir. Bu analitik kuruluş aşağıdaki gibi formüle edilebilir.

{-(X)w}+iyelik eki *bar*

Yapıda şahısları iyelik ekleri belirlemektedir. Bu yapının şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>alıwım bar</i> “alabilirim”	<i>alıwtıbız bar</i>
2. şh. <i>alıwıŷ bar</i>	<i>alıwtıgız bar</i>
3. şh. <i>alıwı bar</i>	<i>alıwzarı bar</i>
<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kilıwım bar</i> “geleb ilirim”	<i>kilıwıbız bar</i>
2. şh. <i>kilıwıŷ bar</i>	<i>kilıwıgız bar</i>
3. şh. <i>kilıwı bar</i>	<i>kilıwzarı bar</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Başkurt Türkçesinde ihtimal kipini sunan bu analitik yapının olumsuzluk şekli, *bar* kelimesinin olumsuz karşılığı olan *yuq* kelimesi ile yapılmaktadır. Bu durumda olay ya da durumun gerçekleşmeme ihtimali üzerinde durulmaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>alıwım yuq</i> “almayabilirim”	<i>alıwıbız yuq</i>
2. şh. <i>alıwıñ yuq</i>	<i>alıwıgız yuq</i>
3. şh. <i>alıwı yuq</i>	<i>alıwzarı yuq</i>

Soru Şekli (Hüraw Formahı)

Bu analitik şeklin soru şekli diğer yapılarda olduğu gibi, {-mX} soru ekinin yapının sonuna getirilmesi suretiyle oluşmaktadır.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kilǎwǎm barmı</i> “gelebilir miyim”	<i>kilǎwǎbız barmı</i>
2. şh. <i>kilǎwǎñ barmı</i>	<i>kilǎwǎgız barmı</i>
3. şh. <i>kilǎwǎ barmı</i>	<i>kilǎwǎzărǎ barmı</i>

8.1.2. İşlevler

8.1.2.1. İhtimal

{-(X)w} + iyelik eki *bar* analitik şekli yukarıda da belirtildiği üzere, Başkurt Türkçesinde konuşucu tarafından herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşme veya gerçekleşmeme ihtimalini belirtmek üzere kullanılmaktadır. Konuşucu

tarafından ifade edilen olay ya da durumun olması ya da olmaması mümkündür ve bu ihtimale işaret söz konusudur. Aşağıdaki 1. metinde, eser kahramanı, hakkında konuşulan misafiri satılıkların eline vermek zorunda olmadıklarını ifade ettikten sonra, onların bu kişiyi çok kötü işlerde kullanma ihtimaline işaret etmektedir. Konuşucunun üzerinde durduğu bu ihtimal cümlede {-(X)w} + iyelik eki *bar* yapısıyla işaretlenmiştir.

- 1) —*Ana şul şul... Ä hin qunaqtı üz qulıñdan ısqındırma! Anılanıñmı? Bız unı hatlıqtar ıxtıyarına birġgä tıyış tügġbız. İsmñ bik yaman ıštärgä fayzalanıwzarı bar. Xalıqtı yunlı yulda tütüw käräk. Kinyä ündüşmäy gñä atahına qarap tırzı.* (K, 469) “— İşte şu, şu... Ama sen misafiri elinden kaçırma! Anladın mı? Biz onu satılıkların iradesine vermek zorunda değiliz. İsimini çok kötü işlerde kullanabilirler.”

Aşağıdaki 2. metinde, komutan keşfe kimi gönderme konusu üzerine düşünülmektedir. Sonunda bu keşfe kendisinin tecrübeli askeri Şahimurat'ı göndermeye niyetlenir. Aklından geçen diğer isim Segit'in Akların garnizonunun büyük olduğu o civarlarda genç ve tecrübesiz olmasından dolayı onların eline geçebileceği ihtimalini düşünür. Komutan bu ihtimale {-(X)w} + iyelik eki *bar* yapısıyla işaret etmiştir.

- 2) *Şunda, Irımbur tirähñdä, huğış alıp barırğa tıyış bulğan Qızıl Armiya çastarın ısratıp bulmazmı, tip tä ümüt itä inı. Şuga kürä bıl yulı razvedkağa täjribälı haldattı — Şahimürattı ybärġgä bulğaynı. Ul yaqta Aqtar garnizonı la zur bulır. Säğit yaş kışı, Aqtar qulına qabıwı bar.* (Uİ, 133) “Şurada, Irımbur civarında savaş yapmak zorunda olan Kızıl Ordu bölükleriyle karşılaşmaz mı, diye ümit ediyordu. Buna göre, bu defa keşfe, tecrübeli askeri Şahimurat'ı göndermek niyetindeymiş. O tarafta Akların garnizonu da büyük olur. Segit, genç biri, Akların eline geçebilir.”

Aşağıdaki 3. metinde kumandan Gimran Tamyonaviç, Kamil'e yola hazırlanması talimatını verdikten sonra, telefon açmaya yönelir. Bu arada hâlâ Kamil karşısında durmaktadır. Bu durumuna sinirlenen Gimran Tamyonaviç ise, *Kara unı, yığñ, artıq sıgınsılaħañ, kirİ uylap quyıwım bar* cümlesiyle kendisinin verdiği bu karardan her an dönme ihtimalini dile getirmektedir.

- 3) *Käpärñmä! Bar, yulğa äzñrlän, komandirovka dokumenttarın Mäskävzä birñzär. — Gimran Tamyonaviçtuñ qulı tılññuñğa ürdİ Şuğalı, axırılı, Kamılduñ haman sıgıp kitmäwñnä mañlayı sırlıdı. —Yä, tağı ni kütähñ?*
*Kara unı, yığñ, artıq sıgınsılaħañ, **kirİ uylap quyıwım bar.*** (ÜY, 251)
 “Kendini beğenme! Git, yola hazırlan, kumandan belgelerini Moskova’da verirler. —Gimran Tamyonaviç’in eli telefona uzandı. Böylece, sonra Kamil’in hâlâ çıkıp gitmemesine alını buruştu. — Ya, daha ne bekliyorsun? Bak ona, genç, fazla inat edersen fikrimden geri dönebilirim.”

Aşağıdaki 4.-7. metinler, {-(X)w} + iyelik eki *bar* analitik yapısının ihtimal işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 4) *Uylarğa käräk, murzam. İñİ uylap İñ itğä käräk. Küräşñw—aldan halıp quyğan taqır yuldan tögärmäs bulıp tögärläw tügñ ul. Här azımdı yaharzan alda qayza, qalay başıwındı uylamay bulmay. Yaza başıp, tärtänİ **hundırıp quyıwın bar.*** (ZB, 112) “— Düşünmek lazım mirzam. Evet, düşünüp öyle iş yapmak lazım. Savaşmak, önden bırakılan çıplak yoldan tekerlek gibi dönmek değil. Her adımı atmadan önce nereye, nasıl bastığını düşünmeden olmaz. Ayağın sürçüp, oku kırabilirsin.”
- 5) *İñ şulay zurğa kitkäs, Uyıldan Rümanga barıp kəñäş ittİ. Xalıqtuñ şulay tuzınıwı Lapşındı la nıq bürsüy inİ. Bıl xätär tulqındıñ unıñ İñsılärİ*

arahına la **kilp yñwı̇ bar**. Şuğa kürä bñäy sarahın kürp, bñlasırlarñ tübähñä sügälätä huğırğa käräk, tigän fñkğä kildı ul. (NM, 239) “İş, böyle büyüyünce, Uyıldan Ruman’a gidip danıştı. Halkın böyle ortaya çıkması Lapşin’i de çok endişelendiriyordu. Bu tehlikeli dalga, onun işçileri arasına da gelebilir. Buna göre bir çaresine bakıp, endişelerin üzerini kapatmak gerek, şeklinde bir fikre ulaştı.”

- 6) *Kün İlgärİ xalıqtı uğata yarhıtırğa yaramağandı bñä inİ Grigoriy. Kışñär, bñ qızıp alha, aldan uylamağan dıwamallıq qılıwı la, tırmtıraqay tuzışıp **kitñwı̇lä bar**. Şuğa kürä ul qulın yuğarı kütärzİ. — Ağay-ññ.. Bayarğa talaptarıbızñı bik asıq itp bñ kışİ gñä äytp birİrgä tñş. Üşü yawaplı İstİ kñğä ıñandırabız? — Üzñ äyt, Gürgürñy!.. — Yuq, Tülküsurä äythñ!.. Grigoriy mñän Tülküsurä bñ-bñññä qaraştı. Üzaq ikññp tñrñr saq tüğñ inİ. (NM, 201)* “Gününden önce halkı o kadar kızdırmanın doğru olmadığını Grogoriy biliyordu. İnsanlar bir kızsarsa, düşünmeden zıpcıca hareket etmesi de, darmadağın olması da mümkün. Bu yüzden o elini yukarı kaldırdı. — Ağabey kardeş, toprak beylerine isteklerimizi çok açık bir şekilde bir kişi iletmeli. Bu sorumluluk gereken işte kime güvenirsiniz? — Sen söyle Grogoriy. — Hayır, Tülküsurä söylesin. Grogoriy ile Tülküsurä birbirine baktı. Uzun süre tereddüt edecek zaman değildi.”

- 7) *Kūs, gäyrät bar za bit, tik ağas bñtağı la, balaları la bik yuğarıla. Qñtqara almahalar, ikİ ayaqlı zattar kilp alasaq. Xatta xäzñr ük **kilp sığwzarı bar**. Yarhığan bñññlar ularğa birışmäyäsäk, his yuğında qasıp qñtñlasaqtar. Üzzärİ qasıw za bit, ä balaları?.. (UYT, 202)* “Güç, kuvvet var da, ancak ağacın dalı da çocuklar da çok yukarıda. Kurtaramazlarsa, iki ayaklı kişiler gelip alacak. Hatta hemen gelebilirler. Kuduran kurtlar

onlara vermeyecekler, hiç olmazsa kaçıp kurtulacaklar. Kendileri kaçarlarda, ama yavruları?..”

8.2. {-GAn} bulır inĭ

8.2.1. Kullanım

Bu analitik şekil, {-GAn} fiil çekim ekinden sonra {-(X)r} ile çekimlenmiş *bul-* fiili ve ardından *inĭ*’nin kullanılmasıyla oluşmaktadır. Yapıyı aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür.

Fiil+ {-GAn} bulır inĭ+şahıs eki

Bu analitik şeklin şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>yazğan bulır inĭm</i> “yazmış olurdum”	<i>yazğan bulır inĭk</i>
2. şh. <i>yazğan bulır inĭñ</i>	<i>yazğan bulır inĭğiz</i>
3. şh. <i>yazğan bulır inĭ</i>	<i>yazğan bulır inĭ(lär)</i>

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kürgän bulır inĭm</i> “görmüş olurdum”	<i>kürgän bulır inĭk</i>
2. şh. <i>kürgän bulır inĭñ</i>	<i>kürgän bulır inĭğiz</i>
3. şh. <i>kürgän bulır inĭ</i>	<i>kürgän bulır inĭ(lär)</i>

Olumsuzluk Şekli (Yuqlıq Formahı)

Bu analitik yapının olumsuzluk şekli, asıl fiil tabanına {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle oluşmaktadır. Konuşucu tarafından herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşmemiş olma ihtimaline işaret edilmektedir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>almağan bulır inǎm</i> “almamış olurdum”	<i>almağan bulır inǎk</i>
2. şh. <i>almağan bulır inǎŋ</i>	<i>almağan bulır inǎŋǎz</i>
3. şh. <i>almağan bulır inǎ</i>	<i>almağan bulır inǎ(lär)</i>

Soru Şekli (Hürav Formahı)

{-GAn} *bulır inǎ* analitik kuruluşunun soru şekli, çekimin sonuna {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle gerçekleşmektedir.

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
1. şh. <i>kilgän bulır inǎmmǎ</i> “gelmiş olur muydum”	<i>kilgän bulır inǎkmǎ</i>
2. şh. <i>kilgän bulır inǎmǎ</i>	<i>kilgän bulır inǎŋǎmǎ</i>
3. şh. <i>kilgän bulır inǎmǎ</i>	<i>kilgän bulır inǎ(lär)mǎ</i>

8.2.2. İşlevler

8.2.2.1. İhtimal

Bu analitik şekil, geçmişte gerçekleşmesi mümkün olmayan, belirli şartlar olmadan gerçekleşmeyen iş, oluş ve hareketler hakkındaki tahmini bildirir. Aşağıdaki

1. metinde Hiziyet ve Mirzagali karşılıklı bir oyun oynamaktadırlar ve Mirzagali bu oyunu bırakmak niyetinde değildir. Bunun üzerine anlatıcı tarafından *Bisähİ Xübbünisa kilĭp sıqmaha, bıl uyn ni mñän bütĭkän bulır inİ ikän* cümlesiyle Hübbünisa gelmemiş olsa bu oyunun ne şekilde biteceği sorulmakta ve bu soru şekli ile de oyunun kötü biteceğine dair bir yorum anlaşılmaktadır. Bu yöndeki tahmin cümlede hem {-GAn} *bulır inİ* yapısıyla hem de *ni* soru kelimesi ve *ikän* kiplik kelimeleriyle işaretlenmiştir.

- 1) *Tĭĭññİ, yañınan sisñĭp, hıwga tüşŭp kñä mñgäynİ, Mirzagäli taĭı buyanı. Hiżiät häybätläp tä, asıwlanıp ta äytĭp qarağan buldı, Mirzagäli haman da quymay. Bisähİ Xübbünisa kilĭp sıqmaha, bıl uyn ni mñän **bütĭkän bulır inİ** ikän. «Hiżiät küldä balıq baştırı», — tiĭän xäbär taborĭa taralıp ũlgürgän. Xübbünisalı işñĭp qalĭan da tuzıp kilĭp yñtİ.(UYT, 308)* “Öteki yeniden soyunup, suya girmişti, Mirzagali tekrar boyadı. Hiziyet iyilik yapıp da öfkelenip de söylemiş oldu. Mirzagali hâlâ bırakmıyor. Hanımı Hübbünisa gelip çıkmasa bu oyun nasıl bitmiş olurdu acaba. ‘Hiziyet gölde balık zehirliyor’ şeklindeki haber kampa yayılmış. Hübbünisa’yı işiten de koşup geldi.”

2. metinde Tülküsuru’nın evinden ayrıldığı ifade edildikten sonra onun Kıpçak kasabasından kendi kasabasına Evjen tarafından dönmesi durumunda istemediği kişi ile karşılaşacağı ihtimaline {-GAn} *bulır inİ* yapısı ile işaret edilmektedir.

- 2) *Qapıl ĭna ällä nindäy uyzarĭa tüşŭrŭ bıl xäbär Tŭlkŭsuranı. Ni yñmuşŭ tüşŭp kittİ ikän Bilärät yanına? Ul yaqqa yŭrŭĭänİ his tä tŭyŭlmay inİ bit. Bñäy ĭlĭĭñ hŭyräp yŭrŭmäymİ? İx, Qıpsaq volosınan*

*üzüzärñä Äwjän aša ülü yuldan urap qaytha, **üşratqan bulur inĭ** lä, turağa yürünñ şul. Ägär, yışkänĭp, Tülküsuranıñ üyzä yuqlıgın işñhä, xaslıq uylap, unıñ, üyñä barıwı, ällä ni qılanıwı bar bit. (NM, 383)* “Bu haber Tülküsurı’yı aniden kim bilir nasıl fikirlere yöneltti. Ne gereği vardı gitti sanki Biloret bölgesine? O tarafa gittiği hiç de duyulmuyordu. Bir özelliği çekmiyor mu? Eh, Kıpçak kasabasından kendilerine Evjen yoluyla büyük yoldan sapıp dönse, karşılaşmış olurdu da o doğru yürüdü. Eğer, koklayıp Tülküsurı’nın evde olmadığını işitse, düşmanlık düşünüp, onun evine gitmesi, kim bilir nasıl hareket etmesi mümkün.”

Aşağıdaki 3. ve 4. metinler {-GAn} *bulur inĭ* yapısının bu tarz işlevine örnek olarak verilmiştir.

- 3) *Bilmäyñm, bul yulı ĭstñ azağı ni mñän **bütñän bulur inĭ** ikän, minñ başqa tağı bñ bälä kilĭp sıqtı. Bñ vaqıt üzñbüzñ tsexıñ qızıl müyüşñä barıp inhäm, yğñtär, qızzar yıyılışıp, gazeta uqıp ultıralar. Minñ kürññwñ buldı, qayhıhılır: — Ana, Mütahar üzñ kilä! — tip bışıldanı. Tğñär tuqtap qaldı. Aranan bñ hümhüzñ: — Äy, kil älĭ, bında hinñ turala yazğandar bit! - tip qısırzı. (UYT, 421)* “Bilmiyorum, bu defa işin sonu nasıl bitmiş olurdu acaba, benim başıma bir bela daha çıktı. Bir zaman kendi dairemizin kırmızı köşesine gitsem, gençler, kızlar toplanıp, gazete okuyorlar. Benim görünmem mümkün oldu, nerededir: — İşte Mutahar kendi geliyor! diye fısıldadı. Diğerleri durup kaldı. Aradan bir vicdansız: — Ey, gel hele, burada senin hakkında yazmışlar! diye bağırdı.”

- 4) *İbrahim axun ularzı, yäyuz-mäyuz qütqühñ taratqandarı üsün, üzüzärñ «xüzay huqqırı», tip qarğay, ulay gına la tügñ, zurıraq qähärzär xaqında la uylap, Ğäbdışsälämdĭ bında bñ gñä kñn dä tütmayınsa,*

qıwalap qaytardıw, xatta xəbış itip, quldarına qulatqa kiyzırıp,
 ayaqtarına bıgaw halıp, hürüp yıbarıw yuldarın izläy başlanı.
 Taşkisıwınä lä qaytıp yulıqmaşlıq yırğa — yähännäm túbündägi
 silqägä... Küptän şunda **ulaqqan bulır inı** lä bit, Säğit bayğa gına
 arqalana, ti. Tığışını... üzı saqırtıp kiltirgäs, qanat astına alıp, qursalay.
 (K, 268) “Ahun* İbrahim onları, Yecüc-Mecüc tahrikini dağıttıkları için,
 kendilerine ‘Allah kahretsin’ diye beddua ediyor, bu kadar da değil, çok
 büyük öfkeler hakkında da düşünüp, Gabdisselam’ı burada hiçbir gün
 tutmayınca kovalayıp döndürmeye, hatta hapsedip, ellerine kelepçe takıp,
 ayaklarına zincir takıp, sürüp göndereceği yolları takip etmeye başladı.
 Taşkesimine rastlanmayan yere, cehennemin dibindeki çukura. Çoktan
 burada kahrolmuş olurdu da, Segit zengine dayanıyormuş. O ne... Kendi
 çağırıp getirince, kanat altına alıp, kolluyor.”

* ahun: Şariat ve din işlerine bakan üst düzet din adamı.

SONUÇ

Başkurt Türkçesinin Kip sistemini ortaya koymayı hedeflediğimiz bu tez çalışmasında elde edilen sonuçlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Türkçenin tarihî ve modern bütün dönemlerinde olduğu gibi, Başkurt Türkçesinde de kip kategorisi, fiilin diğer iki kategorisi olan zaman ve görünüşten tamamen soyutlanamamaktadır. Bu üç kategori, Başkurt Türkçesinin fiil çekim eklerinin anlam çerçevesinde çoğu zaman birbiriyle kesişmektedir. Gramerin üç ayrı kategorisinin ortaya koyduğu bu manzara, fiil çekim eklerinde kendini hissettirmekte ve kip kategorisine de etki etmektedir. Ayrıca kip kategorisi, bir anlam bilimi kategorisi olan kiplikten de ayırlanamakta, kiplik anlamları fiil çekim eklerinde hissettirmektedir. Buradan hareketle bu tez çalışmasında Başkurt Türkçesinin zaman ve görünüş sistemini ortaya koyan fiil çekim ekleri, bildirme kipleri içerisinde değerlendirilmiştir. Çünkü konuşucu, ifade ettiği hareketin zaman çizgisindeki yerine, süreklilik ya da bitmişliğine işaret ederken aynı zamanda bir bildirimde bulunmakta, sahip olduğu bilgiyi doğrudan doğruya mı yoksa dolaylı yollardan mı edindiğine işaret etmektedir. Sonuç olarak, tek ek/çok işlev mantığına uygun olarak, Başkurt Türkçesinde bir fiil çekim eki, bir yandan zaman ve görünüşe, diğer yandan ise kipe işaret edebilmektedir. Bu üç kategori, fiil çekim eklerine farklı bakış açıları gerektirir. Bu bakış açılarının her biri, bir fiil çekim ekine çok değişik anlamlar yüklenebildiğini gösterecektir. Başkurt Türkçesinin kip sistemi, bildirme kiplerinden sonra, şart, gereklilik, istek, emir, niyet ve ihtimal kiplerinden oluşmaktadır. Bu kip şekilleri Başkurt Türkçesinde belirli fiil çekim ekleri ile ifade edilmekle birlikte, bazı fiil çekim ekleri ve yardımcı fiiller ve bazı kiplik kelimelerle oluşan analitik yapıların da kip sisteminde oldukça önemli yeri vardır.

2. Kiplik her ne kadar anlam bilimi kategorisi de olsa, bir gramer kategorisi olan kip ile çok yakından ilişkilidir. Kip, kipliğin fiil çekim eklerindeki yansımasıdır, denilebilir. Bu açıdan bu tez çalışmasında Başkurt Türkçesinin kip sistemi ele alınırken, kiplik anlamlar üzerinde de durulmuş; bilgiye dayalı kiplik ve yükümlülük

kipliği ve ayrıca görünüşün Başkurt Türkçesindeki işaretleyicileri belirlenmeye çalışılmıştır.

3. Bilgiye dayalı kipliğin bir alt türü olan delile dayalı kipliğin iki türünden ilki doğrudan deliller yoluyla ortaya çıkan kipliktir. Başkurt Türkçesinde doğrudan deneyim ifade eden kiplik ekleri; {-DX/-nX/-zX}, {-A/-y} fiil çekim ekleridir. Delile dayalı kipliğin ikinci türü olan dolaylı deneyimi ifade eden, aktarım tabanlı delile dayalılık, duyu tabanlı delile dayalılık, algı tabanlı delile dayalılık ve çıkarım tabanlı delile dayalılık ekleri ise; {-GAn} fiil çekim ekidir. Bununla birlikte {-GAn} fiil çekim eki, aynı zamanda hayret, alay gibi kiplik anlamlar da üstlenebilmektedir. Onun bu kiplik anlamlarında da yine temelde dolaylılık ifade etmesinin etkisi vardır. {-GAn} fiil çekim eki ayrıca bitmişlik görünüşü ifade eder.

4. Başkurt Türkçesinde geçmiş zamanda biri doğrudan deneyimi {-DX/-nX/-zX}; diğeri dolaylı deneyimi {-GAn} ifade eden iki fiil çekim ekinden başka, geçmiş zamanda gerçekleşen, ancak değişik kiplik ve görünüş anlamları ifade eden, çoğunlukla {-DX/-nX/-zX}, {-GAn} fiil çekim ekleri ile çekimlenmiş bir yardımcı fiille kurulmuş analitik şekiller vardır. Bu analitik yapıların hepsi geçmiş zamana işaret ederler; ancak, kiplik ve görünüş anlamları açısından farklılaşırlar. Örneğin; {-A/-y} *inĭ* analitik kuruluşu, tamamlanmamış geçmiş zaman ifade eder. Bu yapıda {-A/-y} fiil çekim eki görünüş açısından süreklilik ifade ederken, *inĭ* hareketin geçmişte gerçekleştiğine işaret etmektedir.

5. {-A/-y} fiil çekim eki Başkurt Türkçesinde kiplik anlamı açısından doğrudan deneyime, görünüş açısından sürekliliğe, zaman açısından ise şimdiki zamana işaret eder. {-A/-y} fiil çekim eki, her zaman bu anlamların hepsini birden karşılamayıp, zaman zaman bu anlamların biri diğerine göre baskın olabilmektedir. Konuşucu, cümlesinde, bazen ifade ettiği olay ya da durumun sürekliliğini, bazen zamanını, bazen de bu olay ya da duruma bizzat şahit olduğunu vurgulayabilir. Örneğin, konuşucu, cümlesinde *xäzĭr* “şimdi” zaman zarfını kullanıyorsa, bu

durumda olay ya da durumun konuşma anında gerçekleştiği vurgulanmaktadır. {-A/-y} fiil çekim eki, bu şekilde bir zaman zarfı taşımadığı durumlarda ise, çoğunlukla hareketin sürekliliğine ve geniş zamana işaret eder.

6. Şimdiki zamandaki sürekli hareketi ifade etmek için çok yaygın olarak analitik şimdiki zaman yapıları kullanılmaktadır. {-A/-y} ya da {-p} zarf-fiil eki almış bir asıl fiile, {-A/-y} fiil çekim ile çekimlenmiş bir yardımcı fiilin getirilmesi suretiyle oluşan bu yapılar, konuşma anında gerçekleşip, süreklilik arz eden, doğrudan deneyimler yoluyla edinilen bilgilere işaret eder.

7. Başkurt Türkçesinde gelecek zaman iki ayrı şekilde ifade edilir. Bunlar konuşucunun işaret ettiği kiplik anlamlara göre ayrılırlar. {-(y)AsAk} fiil çekim eki, konuşucunun geleceğe yönelik, kesin, kararlı bir tutumunu ifade eder. Bu anlamının yanı sıra yine geleceğe yönelik istek, emir, gereklilik, tahmin, ihtar, tehdit gibi kiplik anlamlar da ifade etmekte; ancak, bu anlamlar yine onun temeldeki kesinlik ifadesinden etkilenmektedir. {-(X)r} fiil çekim eki ise, geleceğe yönelik daha belirsiz iş, oluş ve hareketleri ifade eder. Bu fiil çekim eki de ihtimal, emir, tahmin, temenni gibi kiplik anlamlara işaret etmektedir. Görüldüğü üzere bu iki fiil çekim eki benzer kiplik anlamlar taşıyabilmektedirler. Bununla birlikte, söz konusu fiil çekim eklerinin ifade ettikleri kiplik anlamlar arasında fark vardır. Örneğin, {-(y)AsAk} fiil çekim ekinin ifade ettiği tahmin, konuşucu tarafından daha kararlı, kesin, emin olarak yapılan bir tahminken; {-(X)r} fiil çekim ekinin ifade ettiği tahmin anlamı, daha belirsiz ve kararsız bir tahmindir.

8. {-(y)AsAk} *inŕ* analitik yapısının bazı Başkurt gramerlerinde ifade edildiği üzere ihtimal ve geçmişte ifade edilen gerçekleşmemiş niyet gibi kiplik anlamlarına taradığımız eserlerde rastlanmamış, bu yapının sadece geçmişte gerçekleşecek hareketin aktarımı olarak adlandırdığımız tek bir işlevi tespit edilmiştir.

9. Başkurt Türkçesinden şart kipi eki olan {-hA} fiil çekim eki, yargıyı tek başına üstünde taşıdığı anda istek ifade eder. Bazı analitik kuruluşların yanı sıra,

{-GAndA}, {-DX/-nX/-zX} + {-mX} gibi bazı kuruluşlar da şart ifade etmektedir. Ayrıca *ikän* kiplik kelimesi de {-A/-y} *ikän* ve {-hA} *ikän* kuruluşlarında şart ifade etmek üzere kullanılmaktadır. {-GAndA} zarf-fiil ekinin bu şekilde şart ifade etmek üzere kullanılıyor olması, {-hA} şart kipi ekinin zarf-fiil fonksiyonuna yakın olduğunu da ortaya çıkarmaktadır.

10. Başkurt Türkçesinde gereklilik kipi için belirli bir fiil çekim eki yoktur. Bu kiplik ifadesi, {-(X)rgA}, {-mAk}, {-(X)w} isim-fiil eklerinden sonra *käräk* veya *tŷŷ* kiplik kelimelerinin getirilmesi suretiyle oluşan yapılarla sağlanmaktadır. Bunlardan *käräk* kiplik kelimesi ile oluşanlar gereklilik; *tŷŷ* kiplik kelimesi ile oluşanlar ise, gerekliliğin de ötesinde bir zorunluluk ifade etmektedirler.

11. Gereklilik için *käräk* veya *tŷŷ* kiplik kelimelerinden başka, {-AhI/-yhI} *bar/yuq* yapısı da kullanılmaktadır. Bu yapı, her ne kadar bazı Başkurt gramerlerinde istek kipi için yer almışsa da incelediğimiz eserlerde yapının gereklilik anlamı açık ve net olarak tespit edilmiştir. Ayrıca, {-(X)rgA} *tura kil-* analitik şekli, Başkurt Türkçesinde, gereklilik ifadesi için son derece işlek olarak kullanılmaktadır. Gereklilik ifade eden bütün bu analitik yapıların yanı sıra {-(X)rgA} isim-fiil ekinin aldığı diğer kiplik kelimeleri düşürerek, tek başına gerekliliği ifade edişi de dikkate değer bir noktadır.

12. İstek kipi de tıpkı gereklilik kipinde olduğu gibi belirli bir fiil çekim eki ile ifade edilmeyen kiplerden biridir. Başkurt Türkçesinde istek anlamı, {-GX} + iyelik eki *kil-*, {-hA} + şahıs eki + sI, {-AhI/-yhX}+ iyelik eki *kil-*, {-(X)rgA} *inŷ*, {-AhI/-yhX} *inŷ* gibi çeşitli analitik yapılar vasıtasıyla ifade edilmektedir. Bunların dışında Eski Türkçede gelecek zamanı ifade eden {-GAy} fiil çekim eki, {-I} pekiştirme edatını alarak genişlemiştir ve bugün Başkurt Türkçesinde {-GAyI} şeklinde yaşamaktadır. Kiplik anlamlar ifade eden bazı fiil çekim ekleri, tıpkı zarf-fillerde olduğu gibi pekiştiricilerle genişleyebilmektedirler. Bu şekilde {-I} ile

genişlemiş kip eklerine bir örnek olarak, Eski Türkçe döneminde emir ifadesi için kullanılan {-sUnI} teklik üçüncü şahıs emir eki verilebilir. Taranan eserlerde bu fiil çekim ekinin sadece olumsuz fiil tabanlarına gelerek, olumsuz yönde bir istek ifade ettiği tespit edilmiştir. Bu ekin yalnızca olumsuz fiil tabanlarına gelişi araştırılmaya değerdir.

13. {-yIm/-AyIm}, {-yIk/-AyIk} fiil çekim ekleri, Başkurt Türkçesinin istek kipi ekleri değil, emir teklik ve çokluk birinci şahıs ekleridir. Bu fiil çekim ekleri, tıpkı {-(X)gXz} çokluk ikinci şahıs ve {-hXn}, {-hXndAr} teklik ve çokluk üçüncü şahıs ekleri gibi çoğu zaman istek ifade edebilmektedir. Bu durum, eklerin istek eki sayılması için geçerli bir neden değildir. Emir ifadesinin temelinde de bir istek anlamı bulunduğu ve kişi, sert bir emri genellikle muhatabına yapabileceği için, zaman içerisinde bu ekler emirden çok istek için kullanılır olmuştur. Emir ekleri Türkçenin her döneminde emir ifade etmekten başka, istek, rica, özür, seslenme, tavsiye, beddua, hayır dua, ikaz, uyarı, kızgınlık, kabullenme gibi çok çeşitli kiplik anlamlara işaret etmiştir.

14. {-GXr/-GXrX} eki, Başkurt Türkçesinde beddua, hayır dua gibi anlamları ifade etmek üzere, özellikle kalıplaşmış ifadelerde yaygın olarak kullanılmaktadır. Başkurt Türkçesinde {-GXr/-GXrX} emir eki ile ilgili olarak dikkat çeken iki unsurdan birisi onun sadece, beddua ve hayır dua ifade eden kalıplaşmış birtakım cümlelerde kullanılması, diğeri ise bu ifadelerde teklik ikinci şahıstan çok teklik üçüncü şahısa yönelik olmasıdır.

15. Başkurt Türkçesinde niyet kipi, istekten farklı olarak konuşucunun gelecek ya da geçmiş zamanda, herhangi bir olay ya da duruma karşı bir niyetini ifade etmektedir. Dolayısıyla, niyet ifade eden yapıların istek kipi içerisine alınması doğru değildir. Bu çalışmada niyet ifadesi içeren yapılar, niyet kipi içerisinde ele alınıp değerlendirilmiştir. Bu yapılar da {-mAk} ve {-(X)rgA} gibi isim-fiil eklerinden sonra, istek ve niyet ifadesi taşıyan {-sI} eki veya *bul-*, *it-*, *tur-* gibi bazı yardımcı fiillerin birleşimiyle oluşan analitik şekillerdir.

16. Başkurt Türkçesinde birçok gramerde ihtimal kipi, kip sistemi içerisinde değerlendirilmemiştir. İhtimal, konuşucunun tutum ve yorumunu ifade eden kiplik bir anlamdır ve kip sisteminde değerlendirilmesi tabiidir. Başkurt Türkçesinde sadece Zeynullin'in gramerinde değerlendirilen {-GAn} *bulır inĭ* analitik kuruluşunun dışında, taradığımız eserlerde oldukça yaygın olarak kullanılan bir başka ihtimal kipi şekli {-(X)w}+iyelik eki *bar* yapısıdır. Bu yapı, çok işlek bir şekilde tahmin ve ihtimal kiplik anlamlarını ifade etmek üzere kullanım alanına sahiptir. Kırgız Türkçesi gibi diğer bazı lehçelerde bu yapının istek ifade etmesine rağmen, Başkurt Türkçesinde ihtimal ve tahmin ifade etmesi dikkate değer bir noktadır.

17. Bütün bu sonuçlardan sonra, bu tez çalışmasında ortaya konan Başkurt Türkçesinin fiil çekim ekleri ve analitik kuruluşların ifade ettiği kip, zaman ve görünüş anlamlarını aşağıdaki gibi bir tabloda göstermek mümkündür. Bu tabloda da görüleceği üzere, herhangi bir fiil çekim eki veya analitik kuruluş bu üç kategoriden sadece ikisine veya her birine işaret edebilmektedir. Örneğin, yükümlülük kipliği oluşturan, şart, gereklilik, istek, emir gibi kipler görünüş bakımından belirsiz kiplerdir. Ayrıca, bu kipler zaman açısından umumiyetle geleceğe yönelik bir anlam taşırlar.

Fiil çekim eki veya analitik kuruluş	Kip ve Kiplik	Zaman	Görünüş
{-DX/-nX/-zX}	Doğrudan deneyim, Tarihî delillere dayalı bilgi	Geçmiş zaman	Bitmişlik
{-GAn}	Dolaylı deneyim, Aktarım tabanlı delile dayalılık, Duyu tabanlı delile dayalılık, Algı tabanlı delile dayalılık, Çıkarım tabanlı delile dayalılık, Geçmişte doğrudan deneyim	Geçmiş zaman	Bitmişlik

{-A/-y}	Doğrudan deneyim	Şimdiki zaman	Süreklilik
{-(y)AsAk}	Doğrudan deneyim, Kesinlik	Gelecek zaman	-----
{-(X)r}	Doğrudan deneyim, tahmin	Geniş zaman	Süreklilik
{-hA}	Şart	Şimdiki zaman, geçmiş zaman	----
{-A/-y} <i>inĩ</i>	Doğrudan deneyim, Geçmişte süreklilik	Geçmiş zaman	Bitmişlik
{-GAynI}	Doğrudan deneyim, duyu tabanlı delile dayalılık, hatırlama	Geçmiş zaman	Bitmişlik
{-(X)r} <i>inĩ</i>	Doğrudan deneyim, farazi niyet, ihtimal	Geçmiş zaman	Bitmişlik
{-(X)r} <i>buldı</i>	Doğrudan deneyim,	Geçmiş zaman	Bitmişlik
{-A/-y} <i>turgaynı</i>	Doğrudan deneyim,	Geçmiş zaman	Bitmişlik
{-A/-y} <i>tũrgan buldı</i>	Doğrudan deneyim,	Geçmiş zaman	Bitmişlik
{-(y)AsAk} <i>inĩ</i>	Doğrudan deneyim	Geçmiş zaman	-----
{-GAn} <i>bulğan</i>	Aktarım tabanlı delile dayalılık, çıkarım tabanlı delile dayalılık	Geçmiş zaman	Bitmişlik
{-(X)r} <i>bulğan</i>	Aktarım tabanlı delile dayalılık,	Geçmiş zaman	Süreklilik
{-A/-y} <i>tũrgan bulğan</i>	Aktarım tabanlı delile dayalılık	Geçmiş zaman	Süreklilik
{-A/-y} <i>bara</i>	Doğrudan deneyim,	Şimdiki zaman	Süreklilik
{-A/-y} <i>yata</i>	Doğrudan deneyim	Şimdiki zaman	Süreklilik
{-p} <i>bara</i>	Doğrudan deneyim	Şimdiki zaman	Süreklilik
{-p} <i>tura</i>	Doğrudan deneyim	Şimdiki zaman	Süreklilik
{-p} <i>ultima</i>	Doğrudan deneyim	Şimdiki zaman	Süreklilik
{-p} <i>yata</i>	Doğrudan deneyim	Şimdiki zaman	Süreklilik
{-p} <i>yũrũy</i>	Doğrudan deneyim	Şimdiki zaman	Süreklilik
{-GAn} <i>bulha</i>	İhtimal, istek, kabullenme	Geçmiş zaman	-----
{-(X)r} <i>bulha</i>	Şart	Gelecek zaman	-----
{-A/-y} <i>qalha</i>	Şart	Gelecek zaman	-----
{-p} <i>qalha</i>	Şart	Gelecek zaman	-----

{-A/-y} <i>ikān</i>	Şart	Gelecek zaman	-----
{-GAndA}	Şart	Gelecek zaman	-----
{-DX/-nX/-zX}+{-mX}	Şart	Geniş zaman	-----
{-hA} <i>inī</i>	Şart, istek, temenni, tavsiye, rica	Geçmiş zaman	-----
{-hA} <i>ikān</i>	İstek, temenni	Geçmiş zaman	-----
{-(X)rgA} <i>tĥyĥ</i>	Zorunluluk, mecburiyet	Gelecek zaman	-----
{-(X)rgA} <i>kārāk</i>	Gereklilik	Gelecek zaman	-----
{-(X)rgA}	Gereklilik	Gelecek zaman	-----
{-(X)rgA} <i>tura kil-</i>	Zorunluluk, mecburiyet	Gelecek zaman	-----
{-mAk} <i>kārāk</i>	Gereklilik	Gelecek zaman	-----
{-(X)w} <i>kārāk</i>	Gereklilik	Gelecek zaman	-----
{-DX/-nX/-zX}, {-GAn} vb. <i>bulha kārāk</i>	Tahmin, çıkarım	Geçmiş zaman	-----
{-AhI/-yhI} <i>bar/yaq</i>	Gereklilik	Gelecek zaman	-----
{-GX} + iyelik eki <i>kil-</i>	İstek	Gelecek zaman	-----
{-hA} + şahıs eki + sI	İstek, yalvarma, beddua	Gelecek zaman	-----
{-AhI/-yhX}+ iyelik eki <i>kil-</i>	İstek	Gelecek zaman	-----
{-GAyI}	İstek, korku	Gelecek zaman	-----
{-(X)rgA} <i>inī</i>	İstek, temenni	Gelecek zaman	-----
{-AhI/-yhX} <i>inī</i>	İstek, temenni	Gelecek zaman	-----
{-yIm/-AyIm};	Emir, istek, yalvarma, rica	Gelecek zaman	-----
{-yIk/-AyIk}	Emir, istek, yalvarma, rica	Gelecek zaman	-----
{-(X)gXz}	Emir, istek, yalvarma, rica, yönlendirme, tavsiye, ikaz, uyarı	Gelecek zaman	-----
{-hXn}, {-hXndAr}	Emir, istek, rica, yalvarma, çağırma, seslenme, yönlendirme, ikaz, uyarı, tembih, kabullenme, önemsememe, kızgınlık, beddua, hayır dua	Gelecek zaman	-----
{-mAksI}	Niyet, maksat	Gelecek zaman	-----

{-mAksI} <i>bul-</i>	Niyet, maksat	Gelecek zaman, geçmiş zaman	-----
{-mAk} <i>bul-</i>	Niyet, maksat	Gelecek zaman, geçmiş zaman	-----
{-(X)rgA} <i>bul-</i>	Niyet, maksat, ihtimal	Gelecek zaman, geçmiş zaman	-----
{-(X)rgA} <i>iŕ-</i>	Niyet, maksat	Gelecek zaman, geçmiş zaman	-----
{-(X)rgA} <i>tŭr-</i>	Niyet, maksat	Gelecek zaman, geçmiş zaman	-----
{-(X)w}+iyelik eki <i>bar</i>	İhtimal	Gelecek zaman	-----
{-GAn} <i>bulır inĭ</i>	İhtimal	Geçmiş zaman	-----

KAVRAMLAR SÖZLÜĞÜ

Algı tabanlı delile dayalılık (*perceptive evidentiality*) Delile dayalı kipliğin bir alt türü. Konuşucunun önermesindeki iş, oluş ya da hareketi gördüğü, işittiği, hissettiği, bilgi ve aklı yoluyla farkında olduğu, ayırt ettiği delillere işaret etmesi.

Aktarım kipliği (*reportive modality*) Delile dayalı kipliğin bir alt türü. Konuşucunun olay veya duruma bizzat şahit olmadığını ifade eden kiplik türü.

Aorist “geniş zaman” Eylemin belirttiği işin her zaman yapıldığını ya da yapılmakta olduğunu, gelecekte de yapılacağını bildiren zaman.

Bilgiye dayalı kiplik (*epistemic modality*) Kipliğin bir alt türü. Konuşucunun, önermenin doğruluğu karşısında gösterdiği tutum ve iddiaları ifade eder.

Bitmişlik görünüşü (*completed aspect*) Görünüşün alt başlıklarından biri. Fiil çekimindeki iş, oluş ya da hareketin tamamlanıp, birmiş olması açısından ele alınması.

Çıkarım tabanlı delile dayalılık (*inferential evidentiality*) Delile dayalı kipliğin bir alt türü. Konuşucunun cümlesinde bizzat şahit olmadığı, ancak duyuları yoluyla edindiği bazı delillerden hareketle edindiği bilgisine işaret etmesi ve çıkarımda bulunması.

Değişken şekil (*allamorf*) Bir birimle ilgili göstergenin kapsadığı değişkenlerin her biri.

Delile dayalı kiplik (*evidentiality*) Bilgiye dayalı kipliğin bir alt türü. Konuşucu veya anlatıcının, söylediği cümlelerin gerçeklik değeri hakkında tavrını ifade ederken, göstereceği delilin kaynağına işaret etmesidir.

Dizi (*paradigma*) Belirli bir bağlam içinde birbirinin yerini alabilecek ve birden fazlasının aynı anda yan yana bulunamayacağı parçaların oluşturduğu bütünlük.

Doğrudan deneyim (*direct experience*) Konuşucunun, ifade ettiği iş, oluş ya da hareketin bilgisine, doğrudan doğruya, duyuları yoluyla ulaşması.

Dolaylı deneyim (*indirect experience*) Konuşucunun ifade ettiği iş, oluş ya da hareketin bilgisine bizzat şahit olmayıp, dolaylı yoldan ulaşması.

Dolaylılık (*indirectivity*) Cümlede anlatılan olayın konuşucuya dolaylı yoldan ulaştığının dilde ifade edilme şekli. Johanson delile dayalı kiplik karşılığı için kullanmıştır.

Duyu tabanlı delil (*sensory*) Konuşucunun duyuları yoluyla edindiği bilgisini işaretlemesinde yardımcı olan deliller.

Duyu tabanlı delile dayalılık (*sensory evidentiality*) Konuşucunun cümlesinde olay veya durumu görerek, işiterek, beş duyusundan biri yoluyla edindiği bilgisine işaret etmesi ile gerçekleşen delile dayalılık türü.

Duyu tabanlı kiplik (*sensory modality*) bkz. **Duyu tabanlı delile dayalılık**

Fiil çekim eki (*verbal inflection markers*) Fiil çekiminde kullanılan ve fiilin çeşitli kategorilerinin anlamlarını üzerinde taşıyan biçim birim.

Geleceklik (*futurity*) Eylemin belirttiği işin gelecekte bir zamanda yapılacağının ifadesi.

Gönderim noktası Bir cümlede ifade edilen iş, oluş ya da hareketin yerleştirildiği geçici zaman dilimi.

Görmeye dayalı delil (*visual*) Konuşucunun cümlesindeki olay ya da durumu görerek edindiği deliller.

Görünüş (*aspect*) Çekimli eylemlerin bildirdiği iş, oluş ya da durumun zaman ile bağlantısını bitmişlik, bitmemişlik, süreklilik gibi açılardan belirleyen fiil kategorisi.

Hayret (*mirativity*) Konuşucunun cümlesindeki olay ya da durum karşısında gösterdiği şaşkınlık, bir anda farkına varma, sürpriz, beklenmedik bir hareketle karşılaşma gibi ifadeleri içine alan genel kullanım.

İşitmeye dayalı delil (*auditory*) Konuşucunun cümlesindeki olay ya da durumu işiterek edindiği deliller.

İzafi zaman (*relative tense*) Comrie'nin zaman sınıflandırmasında, gönderim noktası şimdiden farklı olarak, bağlam vasıtasıyla ulaşılabilecek zamanlar.

Kategori (*category*) Belirli ölçütlere göre dilbilgisel ya da anlamsal olarak aynı sınıf içersinde yer alan birimlerin oluşturduğu bütün.

Kılınış (*actionsart*) Fiil köklerinin bildirdiği iş, oluş ya da hareketin zamanla olan bağlantısı.

Kiplik kelimeleri (*modal söz*) Kiplik anlamlar taşıyan, kullanıldığı cümleye çeşitli kiplik anlamları kazandıran kelimeler.

Kiplik (*modality*) Konuşucunun önermesinin gerçek olup olmama durumu karşısında takındığı tutumu, görüşünü, bakış açısını, değerlendirmesini gösteren bir anlam bilimi kategorisidir.

Konuşma anı Konuşucunun önermesini dinleyicilere yönelttiği zaman birimi.

Konuşucu (*speaker*) Dildeki bildiriye oluşturup, dinleyiciye yönelten kişi.

Mutlak zaman (*absolute tense*) Comrie'nin zaman sınıflandırmasında, zaman çizgisinde geçmiş, şimdi ve geleceği ifade eden zamanlar.

Mutlak-izafi zaman (*absolute-relative tense*) Comrie'nin zaman sınıflandırmasında, şimdiki ana göre önce ve sonrada yerleşen bir gönderim noktası ve bu gönderim noktasının öncesine ve sonrasına yerleştirilen bir olay veya durumu ifade eden zaman.

Önerme (*proposition*) Cümlede yer alan bilgilerin tamamı. Cümlenin taşıdığı yargı.

Söz eylem (*speech act*): Dili kullanma yoluyla yapıldığı varsayılan bildirme, iletişim kurma, isteme, yöneltme, yönlendirme gibi eylemlerden her biri. Dinleyici üzerinde etki bırakan, onu herhangi bir davranışa yönelten söz.

Yükümlülük Kipliği (*deontic modality*) Konuşucunun ifade ettiği zorunluluk veya izin gibi durumlarla ilgili olan anlambilimsel zıtlıkları içeren kiplik çeşidi.

KAYNAKÇA

- ACARLAR, Kevser. (1968). "Türkçede Geniş Zaman (Muzari), *Türk Dili XVIII, 203 (Ağustos, 1968)*, s. 509-513.
- ACARLAR, Kevser. (1969). "Fiil Kiplerindeki Anlam Kaymalarının Nedenleri", *Türk Dili XX, 213(Haziran, 1969)*, s. 250-254.
- AÇIKGÖZ, Halil. (1994). "Başkurt Türkçesinin İzahlı Sözlüğü", *Türk Dünyası Araştırmaları*.
- ADALI, Oya, (1979). *Türkiye Türkçesinde Biçim Birimler*, TDK Yay., Ankara.
- AGİŞEV, İ.M., A.G. BİLİŞEV vd. (1993). *Başkort teleneŋ hüzlege*, I-II, Moskova.
- AHMANOVA, O. (1985). *Slovar lingvističeskih terminov*, Moskava.
- AHMEROV, K.Z., T.G. BAİŞEV vd. (1958). *Başkirsko- russkiy slovar*, Moskova.
- AHMEROV, K.Z., U.M YARULLİNA. vd. (1964). *Russko- başkirskiy slovar*, Moskova.
- AKÇATAŞ, Ahmet. (2005). *Türkiye Türkçesinde Cümlede Süreye Bağlı Zaman*, Afyonkarahisar.
- AKERSON, Fatma Erkman. (2000). *Dile Genel Bir Bakış*, Multilingual, İstanbul.
- AKSAN, Doğan, Neşe ATABAY vd. (1980). *Sözcük Türleri*, TDK Yay., Ankara.
- AKSAN, Doğan. (1983). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim) I-II-III*, TDK Yay., Ankara.
- AKSAN, Doğan, (1987). *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, A.Ü. DTCF Yay., Ankara.

- AKSAN, Doğan. (1998). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim) I-II-III*, TDK Yay., Ankara.
- AKSU-KOÇ, Ayhan. (1986a). "The Acquisition of Past Reference in Turkish", Dan Isaac Slobin and Karl Zimmer (ed.), *Studies in Turkish Linguistics, (Typological Studies in Language 8)*, , John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, s. 247-262.
- AKSU-KOÇ, Ayhan. (1986b). "A Psychological Account of the Development and Use of Evidentials in Turkish", *Evidentiality: The Linguistic of Epistemology*, Wallace Chafe (ed.), Ablex Publishing Corporation, Norwood, New Jersey, 159-167.
- AKSU-KOÇ, Ayhan. (1988). *The Acquisition of Aspect and Modality*, New York.
- AKSU-KOÇ, Ayhan. (2000). "Some Aspects of the Acquisition of Evidentials in Turkish", *Evidentials Turkic, Iranian and Neighbouring Languages* (Ed. Lars Johanson, Bo Utas), New York.
- ALTINTAŞ, Zafer. (1975). "Geçmiş Zaman Kiplerinin Adlandırılması", *Türk Dili*, 289, Ekim, s. 577-580.
- ARAT, Reşit Rahmeti. (1976). "Tarihî Türk Şivelerinin Tasnifi", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara.
- ARAT, Reşit Rahmeti. (1987). *Makaleler*, TKAE Yay. Ankara.
- ARMİN, Bassarak. (1997). "Türkçe Zaman Kiplerinin Doğallık Dereceleri", *TDAY-B 1995*, Ankara., s. 31-36.
- ATALAY, Besim. (1945). *Ettuhfetüz-Zekiyye fil-Lûgat-it- Türkiyye*, TDK. Yay. İstanbul.
- ATALAY, Besim. (1946). *Müeyyiresetül- Ulûm*, TDK. Yay., İstanbul.

- ATALAY, Besim. (1985). *Kâşgarlı Mahmut, Divânü Lügâti't-Türk*, TDK Yay: 521, C.I, Ankara.
- BACANLI, Eyüp. (2006). "Türkçedeki Dolaylılık İşaretleyicilerinin Pragmatik Anlamları", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 4, s. 35-47.
- BANGUOĞLU, Tahsin. (1979). *Ana Hatlarıyla Türk Grameri*, Dergâh Yay. İstanbul.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1995). *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- BASKAKOV, N. A. (1960). *Tyurskie yazıki*, Moskova.
- BASKAKOV, N.A. (1966). *Karakapakskiy yazık*, Moskova.
- BASKAKOV, N.A. (1968). *Kategoriya nakloneniya i vremeni v tyurskih yazıkah*, Baku.
- BASKAKOV, N.A. (1984). *Predlojeniye v sovremennom turetskom yazıke*, Moskova.
- Başkırskiye bogatırskiye skozkı*, (1981).
- Başkırskaya dialektologiya*. (1963). Ufa.
- Başkırskiy russkiy slovar*. (1958). Moskova.
- Başkort Tele Tirmindere Hüdlege*. (1931). Ufa.
- Başkort Tilinin Sözlüğü* (1953). Moskova.
- Başkortça Anlatmalı Sozlük*. (1986). Ufa.
- Başkurt Halık İjadi*, (1998).-(1999). Ufa.
- Başkurt Halk Mekelgere*. (1960). Ufa, Kuman Neşriyatı.
- Başkurtsa-Russa Hüzlik*. (1996), (Red. Z. G. Uraksin), Moskova.
- BENZİNG Johannes. (1995). "Başkurt Türkçesi", (Çev. Mustafa Argunşah), *Türk Dünyası Araştırmaları*, (95- Nisan 1995).

- BENZİNG, Johannes. (1959). "Das Baschkirische", *PhTF I*, Wiesbaden, s. 421-434 (Çev. Mustafa Argunşah, "Başkurt Türkçesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan, 1995/1, s. 127-142.
- BENZİNG, Johannes, MENGES, Karl. (1979). "Türk Dillerinin Sınıflandırılması", (Çev. Mehmet Akalın), *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara.
- BENZİNG, Johannes. (1988). "Altay Filolojisi ve Türkoloji Etütlerine Kılavuz II", (Çev. Sabit Paylı), *TDAY-B 1958*, Ankara., s. 215-278.
- BERTA, A. (1998). "Tatar and Bashkir", *The Turkic Languages* (Ed. Lars Johanson, Éva Á. Csató), London.
- BİİŞEV, E.G. (1958). "Başkurt Tilindeki İki Forma Hakkında", *Ezebi Başkurdistan*, No: 1, s. 79-85.
- BİLGEGİL, Kaya. (1982). *Türkçe Dilbilgisi*, Dergâh Yay., İstanbul.
- BİNNİCK, Robert I. (1991). *Time and the Verb, A guide to Tense and Aspect*, Oxford University Press, New York- Oxford.
- BODROGLİGETİ András J.E. (1995). "Eski Kıpçakça Sahasındaki Çalışmalar", *TDAY-B 1992*, Ankara., s. 175-192.
- BURAN, Ahmet, Ercan ALKAYA. (2000). *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yay., Ankara.
- BYBEE, Joan, Revere PERKİNS, William PAGLIUCA. (1994). *The Evolution of Grammar*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- BYBEE, Joan, Suzanne FLEİSCHMAN. (1995). *Modality and Grammar in Discourse, (Typological Studies in Language 32)*, Amsterdam and Philadelphia: Joan Benjamins.

- CAFEROĞLU, Ahmet. (1931). *Abû Hayân, Kitab al-İdrak li- lisân al-Atrâk* Evkaf Mat., İstanbul.
- CAFEROĞLU, Ahmet. (1964). *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- CAFEROĞLU, Ahmet. (1971). "Türkçemizdeki -ĞİL ve -GİL Emir Eki", TDAY Belleten, TDK Yay., Ankara
- CLARK, Larry. (1998). *Turkmen Reference Grammar*, Harrassowitz Verlag -Wiesbaden.
- COMRIÉ, Bernard. (1976). *Aspect*, Cambridge University Press, New York.
- COMRIÉ, Bernard. (1985). *Tense*, Cambridge University Press, New York.
- COŞKUN, Volkan. (2000). "Tarihî Türk Lehçeleri ve Özbek Türkçesinde Zaman ve Mekânda Sınırlama Görevi Üstlenen Yapılar", *TDAY- Belleten 1997*, Ankara, s. 429-438.
- CROFT, William. (1991). *Syntactic Categories and Gramatical Relations*, The University of Chicago Pres, London.
- ÇENGEL KASAPOĞLU, Hülya. (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri- Ses ve Şekil Bilgisi*, Akçağ, Ankara.
- DEMİR, Bekir. (2002). "Başkurdistan: Tarihi, Nüfusu, Etnopolitik Durumu ve Millî Gelişmeler", *Türkler*, C. 20, s. 73- 80.
- DEMİRAY, Kemal. (1970). *Temel Dilbilgisi*, İstanbul.
- DEMİRCAN, Ömer. (1977). *Türkiye Türkçesinde Kök Ek Bileşmeleri* TDK Yay. Ankara.
- DENİZ, Zeyrek. (1990). "-mlş'ın Masallardaki İşlevi Üstüne", *Dilbilim Araştırmaları*, Ankara, s. 79-84.
- DENY, Jean. (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* , Terc. Ali Ulvi Elöve, İstanbul.

- DENY, Jean. (1995). *Türk Dilinin Temel Kuralları*, (Çev. Oytun Şahin), Ankara.
- DEVLET, Nadir. (1989). *Çağdaş Türk Dünyası*, İstanbul.
- DEVLET, Nadir. (1992). "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bakış", *Türk Dünyası El Kitabı*, TKAE Yayınları: 121, C I, Ankara.
- DİLAÇAR, Agop (1971). "Türk Fiilinde "Kılınışla Görünüş ve Dilbilgisi Kitaplarımız", *TDAY Belleten 1973-1974*, TDK Yay., Ankara, s. 160-171.
- DİLAÇAR, Agop. (1978). "Görevsel Dil Bilgisi", *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, TDK Yay., Ankara, s. 45-47.
- DİLAÇAR, Agop. (1989). "Gramer", *TDAY-Belleten. 1971*, Ankara., s. 83-145.
- DİLEMRE, A. Saim. (1944). *Genel Dil Bilgisi*, İstanbul.
- DİLMEN İ. N. (1930). *Türkçe Gramer*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul.
- DİZDAROĞLU, Hikmet. (1963). *Türkçede Fiiller*, TDK Yay., Ankara.
- DMİTRİYEV, Nikolay Konstantinoviç. (1948). *Grammatika başkirskogo yazıka*, Moskova-Leningrad.
- DMİTRİYEV, Nikolay Konstantinoviç. (1950). *Başkurt Tilinin Grammatikahı*, Ufa.
- DMİTRİYEV, Nikolay Konstantinoviç. (1960). *Turetskiy yazık*, Moskova.
- DMİTRİYEV, Nikolay Konstantinoviç. (1962). *Stroy tyurskih yazıkov*, Moskova.
- ECKMANN, János. (1988). *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul., s. VII.
- ECKMANN, János. (1996). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Haz. Osman Fikri Sertkaya), Ankara.

- EDİSKUN, Haydar. (1999). *Türk Dilbilgisi*, İstanbul.
- EHMETOW, M.H. (1994). *Başkurt Tilinin Grammatika Hüzligi, Höz Üzgerişi*, Ufa.
- EMRE, A. Cevat. (1945a). *Türk Dilbilgisi*, TDK. Yay., İstanbul.
- EMRE, A. Cevat. (1945b). *Türk Dilbilgisi, Türkçenin Bugünkü ve Geçmişteki Gelişmeleri Üzerine Gramer Denemesi*, İstanbul.
- EMRE, A. Cevat. (1949). *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri, Fonetik*, TDK Yay., İstanbul.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (1983). "Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler", *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş'ın Hatırasına Armağan*, Ankara, s. 115-119.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri, Fiil*, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara. ERCİLASUN, Ahmet B., vd. (1991). "Başkurt Türkçesinin Kısa Grameri", *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet B., (1993a). "Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine", *"Türk Gramerinin Sorunları" Toplantısı (22-23 Ekim)*, Ankara, s. 61-66.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (1993b). *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yay: 93, Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (1994) "Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine", *Türk Dili* 505, s. 3-9.
- ERCİLASUN, Ahmet B., (2005). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ, Ankara.
- ERGİN, Muharrem. (1987). *Üniversiteler İçin Türk Dili*, İstanbul.
- ERGİN, Muharrem. (1999). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.

- ERSOY, YAZICI Habibe (2004). "Başkurt Türkçesindeki -Gan, ti/ -A, ti Yapısı Üzerine", *V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I 20-26 Eylül 2004*, Ankara.
- FINE, Kit. (2005). *Modality and Tense- Philosophical Papers*, Clarendon Pres. Oxford.
- FLEISHMANN, Suzanne. (1990). *Tense and Narrativity*, University of Texas Pres, London.
- FRAWLEY, William. (1992). *Linguistic Semantics*, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, Hillsdale, New Jersey.
- GABAİN, A. Von. (1995). *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara.
- GARIPOV, T.M., N. Kh. İŞBULATOVA. (1959). *Başkirskiy dialektologičeskiy sbornik*, Ufa.
- GENCAN, Tahir Nejat. (1974). "Geniş Zaman Kipi", *Türk Dili XXIX*, 268 (Ocak 1974), s. 325-330.
- GENCAN, Tahir Nejat. (1979). *Dilbilgisi*, TDK. Yay., İstanbul.
- GENCAN, Tahir Nejat. (1994). "Bileşik- Birleşik", *Türk Dili*, Haziran, Ankara.
- GOLDEN, Peter B. (1996). "Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Bir Bakış", *Uluslar Arası Türk Dili Kongresi 1988*, Ankara, s. 47-63.
- GÖKÇE, Hülya. (1999). *Başkurt Türkçesinin Tarihi Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, Ankara. Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 413, 124 S.
- GÖKNEL, Yüksel. (1974). *Modern Türkçe Dilbilgisi*, İzmir.
- GÖMEÇ, Saadettin. (1999). *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara.
- GRÖNBECH, K. (1992). *Cumanicus Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen 1942. (Çev.

- Kemal Aytaç, Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini, Ankara.
- GRÖNBECH, K. (1995). *Türkçenin Yapısı*, (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara.
- GUBAGLO, M.N. (1994). *Başkortostan, Tatarstan*, Moskova.
- GÜLENSOY, Tuncer. (2000a). Başkurt Türkçesi: *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yay., Ankara, s. 181-183.
- GÜLENSOY, Tuncer. (2000b). Kıpçaklar ve Kıpçakça: *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yay., Ankara, s. 119-136.
- GÜLSEVİN, Gürer. (1990). "Türkçede -sa Şart Gerundiumu Üzerine", *Türk Dili*, S: 467, Kasım, s. 276-279, Ankara.
- GÜLSEVİN, Gürer. (2000). "Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekimlerinde Birleşik Yapılar Üzerine", *TDAY- Belleten 1997*, Ankara, s. 215-224.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin. (1992). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Ankara.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara.
- HATİPOĞLU, Vecihe. (1962). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, A.Ü. DTCF Yay., Ankara.
- HATİPOĞLU, Vecihe. (1972). *Türkçenin Sözdizimi*, TDK Yay., Ankara.
- HAZAI, György. (1986). "Türk Dilleri", (Çev. Kemal Aytaç), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 41, İstanbul, s. 125-128.
- HENGİRMEN, Mehmet. (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara.
- Hezerge Başkort Tele*, (1963). (red: Z.G. URAKSİN- K.G. İŞBAYEV), Ufa.

- HİLEBNİKOVA, N.B. (1965). *Işye o probleme modalnosti v grammatike*, Moskova.
- HİSAMİTDİNOVA, Firdevs. (1999). "Başkurtlarda Sözlerin Gücü", 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Ankara., s. 539-542.
- HUSAİNOV, Aydar. (1994). *Başkirskiy devstvennik*, Ufa.
- HÜSİNOV, Gaysa. (1996). *Başkirkaya litaratura XI-XVII vv.*, Ufa.
- İLİSHEV, İldus G. (2002). "Sovyetler Birliği'nden Sonra Başkurdistan ve Rusya" (Çev: Hatice Babavatan), *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., C. 20, Ankara, s. 64-72.
- İSKAKOV, Ahmedî. (1991). *Kazırgı Kazak Tili*, Almatı.
- İNAN, Abdulkadir. (1987). *Makaleler ve İncelemeler I*, Ankara.
- İNAN, Abdülkadir. (1988). "XIII-XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve Halis Türkçe", *TDAY-B 1953*, Ankara
- İŞBİRZİN, E.F. (1993). *Başkurt Edebi Tilinin Tarihi*, Ufa.
- İŞBULATOV, İ. (1962). *Hezirgi Başkurt Tili*, Ufa.
- JESPERSEN, Otto. (1924). *Philosophy of Grammar*, London.
- JOHANSON, Lars,. (1971). *Aspekt im Türkischen*, Upsala.
- JOHANSON, Lars,. (1994). "Türkeitürkische Aspektotempora", Thieroff, R., Ballweg J. (ed.), *Tensessystems in European Languages*, Tübingen, s. 247-266.
- JOHANSON, Lars, (2000). "Turkic Indirectives", Johanson, L., Utas, B. (ed.), *Evidentials: Turkic, Iranian and Neighboring Languages, (Empirical Approaches to Language Typology 24)*, Mouton de Gruyter, Berlin- New York, s. 60-87.
- JOHANSON, Lars,. (2003). "Evidentiality in Turkic" , Aikhenvald, Alexandra Y.(Editor), *Studies in Evidentiality, (Typological*

- Studies in Language* 54) , John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia, s. 273-290.
- JOSEPH, Melia. (2003). *Modality*, McGill- Queen's University Press, Montreal and Kingston.
- KARABAĞ, İmran. (2000). "Türkçede Kip ve Kiplik Olgusu", *Türk Dili*, S.: 585, Eylül, s. 275-278.
- KARAHAN, Leylâ. (1994). "-sa/-se Eki Hakkında", *Türk Dili*, Aralık, s. 471-474, Ankara.
- KARAHAN, Leylâ. (1999). "Fiil Terimi Üzerine", *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı II*, Ankara., s. 52-54.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, TDK. Yay. Ankara.
- KAYDAROV A. T., OZAROV, M. (1999). *Türklük Bilgisine Giriş*, (Aktaran: Vahit Türk), Birleşik Yay., İstanbul.
- KILIÇ, Filiz. (2004). *Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananların Diğer Bilgi Kiplikleriyle İlişkisi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- KILIÇ, Filiz. (2005). "Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C: 2; S: 1, s.68-113, Ankara.
- KİYEKBAYEV, G.F. (1957). *Başkurt Tilinin Fonetikahı*, Ufa.
- KİYEKBAYEV, J. G. (1957). "Başkurt Dialektarı Turahında", *Başkurtistan Ukıtvıslıı*, s. 3.
- KİYEKBAYEV, G.F. (1966). *Hezirgi Başkurt Tili* , Ufa.
- KİYEKBAYEV, G.F., SEYİTBATTALOV G. G. (1999). *Başkurt Tili*, Ufa.
- KİYEKBAYEV, G.F., SEYİTBATTALOV G. G. (2004). *Başkurt Tili*, Ufa.

- KOCAMAN, Ahmet. (1983). "Türkçede Kip Olgusu Üzerine Görüşler", *TDAY- Belleten 1980-1981*, TDK Yay., Ankara, s. 81-85.
- KOCAMAN, Ahmet. (1990). "The necessitative mood in Turkish", *Current Issues in Turkish Linguistics*, Ed. Bengisu Rana, s. 104-110.
- KOÇ, Nurettin. (1992). *Yeni Dilbilgisi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- KONONOV, Andrey N. (1941). *Grammatika turetskogo yazıka*, İzdatelstvo Akademi Nauk SSSR Moskova.
- KONONOV, Andrey N. (2000). "Kıpçak, Kuman, Kumuk Kavim Adlarının Etimolojisi Üzerine", (Çev.Mustafa Uğurlu), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı:10, Güz, s. 518-526.
- KONONOV, Andrey N. (2001). *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, Multilingual Yabancı Dil Yay, İstanbul.
- KORKMAZ, Zeynep. (1982). "Türkiye Türkçesi", *Türk Ans., C. 32*, s. 393-426.
- KORKMAZ, Zeynep. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara.
- KROEGER, Paul. R. (2005). *Analyzing Grammar An Introduction*, Cambridge University Pres, New York.
- KUDAYBERGENOV S., A. TURSUNOV. (1980). *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası*, Frunze.
- KURAT, Aktes Nimet. (1965). "Rus Hâkimiyeti Altında İdil- Ural Ülkesi", *DTCFD*, C. XXIII, S. 3-4, Ankara.
- KURAT, Aktes Nimet. (1992). *IV- XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara.

- KURAT, Aktes Nimet. (1993). *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yay., Ankara.
- KUZEYEV, R. G. (2005). *İtil- Ural Türkleri*, Selenge Yay., İstanbul.
- LEHMANN, Winfred P. (1992). *Historical Linguistics: an introduction*, Routledge, London and New York.
- LEWIS, G.L. (1967). *Turkish Grammar*, Oxford University Press, Oxford, New York.
- LYONS, John. (1977). *Semantics I-II*, Cambridge University Pres.
- LYONS, John. (1983) *Kuramsal Dilbilimine Giriş*, (Çev. Ahmet Kocaman), TDK Yay., Ankara.
- MÄKSÜTOVA, H. Nedjibe. (1975). "Başqort Tele Höyleştären Öyrenewsäge Töp Osarsar", *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayında Sunulan Bildiriler 1972*, Ankara.
- MELIA, Joseph. (2003). *Modality*, McGill Universty Pres.
- Meydan Larousse, Büyük Lügat. (1979). C. 5, Meydan Yay.
- NASKALİ, Emine Gürsoy. (1997). *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, TDK Yay., Ankara.
- NİGMATOV, X.G. (1970). "Sootnoşenie kategoriy vremeni i nakloneniya v tyurskom glagole", *Sovetskaya Tyurkologiya*, No: 5, 51-57.
- NURMAHANOVA, E. N. (1971). *Türki Tilderiniñ Salıstırmalı Grammatikası*, Almatı.
- ÖNEN, Y., C. Z ŞANBEY. (1993). *Almanca-Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara.
- ÖNER, Mustafa. (1994). "Başkurt Türkçesinden Metinler", *E.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 8 (İzmir), s. 114.
- ÖNER, Mustafa. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK. Yay., Ankara.

- ÖZDEMİR, Emin. (1968). "Türkçede Fiillerin Çekimlenişine Toplu Bir Bakış" *TDAY Belleten* 1967, TDK Yay., Ankara, s. 177-204.
- ÖZGÜR, Can. (1999). "Kıpçakçanın Türkmenceleşmesi Üzerine", 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Ankara, s. 863-869.
- ÖZKAN, Fatma. (1994). *Abdullah Tukay'ın Şiirleri- İnceleme- Metin- Aktarma*, TKAE Yay: 136, Ankara.
- ÖZKAN, Nevzat. (1997). *Türk Dünyası (Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat)*, Kayseri.
- ÖZÖNDER, F. Sema Barutcu. (1999). "Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi", *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı II*, Ankara, s. 61-63.
- ÖZÖNDER, F. Sema Barutcu (2001). "Türkçe Enklitik Edatlar Üzerine: *çl/çU*", *Kök Araştırmalar*, C. III, S. 2, (Güz), s. 75-86.
- ÖZTÜRK, Göksel. (2002). "Başkurt Türkçesi ve Yazı Dilinin Gelişimi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., C. 20, Ankara., s. 103-109.
- ÖZYETGİN, Melek. (2001). *Ebu Hayan Kitabı'ı -İdrak li Lisani'l- Etrak, Fiil: Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Ankara.
- PALMER, F.R. (1986). *Mood and Modality*, Cambridge University Press, New York.
- PALMER, F.R. (1994). *Grammatical Roles and Relations*, Cambridge.
- PALMER, F.R. (2001). *Mood and Modality*, Cambridge University Press, New York.
- PEKACAR, Çetin. *Kumuk Türkçesi Grameri*, (Yayımlanmamış kitap)
- POPPE, Nicholas. (1964). *Bashkir Manual, (Descriptive Grammar and Texts with A Bashkir- English Glossary)*, Indiana University, Bloomington.
- POSLELOV, N.C. (1952). *Kategoriya vremeni v stroe ruskogo glagola*, Moskova.

- PRİTSAK, Omeljan. (1988). Kıpçakça: *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara., s. 111-112.
- RÄSÄNEN, Martti. (1957). *Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Helsinki.
- RÁSONYI, Laszlo. (1963). "Başkurt ve Macar Yurtlarındaki Ortak Coğrafi Adları Üzerine", *X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1963*, TTK.
- RÁSONYI, Laszlo. (1993). *Tarihte Türklük*, TKAE Yay: 126, Ankara.
- RUDENKO, Sergey İvanoviç. (2001). *Başkurtlar*, (Çev. Roza- İklil Kurban), Kömen Yay., Konya.
- RUHI, Şükriye, Deniz ZEYREK, Necdet OSAM. (1997). "Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Düşünceler", *Dilbilim Araştırmaları*, s. 105- 111, Ankara.
- SAGİTOV, M. Muhtar. (1986). "Başkurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma" (Çev. Nuri Yüce), *Belleken 1982-1983*, Ankara., s. 125-132.
- SARAY, Mehmet. (1992). "Başkurt" maddesi, *TDVİA*, C.5, İstanbul.
- SARAY, Mehmet. (1999). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, TTK Yay., Ankara.
- SEGİTOV, Möhter. (1987). "Başkurt Halık Beyitleri Hem Ularzın Ezebiyetke Münasibiti", *5. Uluslar Arası Türk Kongresi*, İstanbul. 23-28 Eylül 1985, İstanbul.
- SEREBRENNİKOV, B. A., GADJİEVA, N.Z. (1986). *Sravnitelno-istoričeskaya grammatika tyurskih yazıkov*, Izdatelstvo "Nauka" Moskova.
- SEYİTBATTALOV, F.F. (1961). *Başkurt Tiliniñ Koşma Höylemsintaksisi*, Başkurt Devlet Üniversitesi Basmahı, Ufa.
- SEYİTBATTALOV, G.G. (1994). *Başkurt Tili*, Ufa.

- SMITH, Carlota S. (1991). *The Parameter of Aspect*, Kluwer Academic Publishers, London.
- Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurskih yazıkov-fonetika*, (1984). (red. E.R. TENİŞEV), Moskova.
- SÜLEYMANOV, A.M. (1994). *Başkirskie narodnie bitovie skozki*, Moskova.
- ŞAHİN, Hatice. (2005). "Türkçede Zaman Belirleyicileri İle Kip ve Zaman Eklerinin Uyumu", *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, s. 649-654, İzmir.
- ŞÇERBAK, A. M. (1970). *Sravnitel'naya fonetika tyurskih yazıkov*, Leningrad.
- ŞÇERBAK, A. M. (1981). *Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurskih yazıkov (glagol)*, Leningrad "Nauka".
- ŞÇERBAK, A. M. (1991). "SSSCB'de Türkoloji Çalışmaları", *Türk Dili / II*, 479 (Kasım 91), s. 321.
- ŞEHİR, Ş. (1933). *Başqortostan Yazıvıları Turahında*, Ufa.
- ŞENTÜRK, Eda. (1993). *Türk Dilinde Gelecek Zaman Çekiminin Tarihi Gelişimi*, Trakya Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Edirne.
- ŞİMŞİR, B.N. (1992). *Türk Yazı Devrimi*, TTK Yay., Ankara.
- ŞÜKÜROV, R.Z. (1996). *Başkurtustan Kratkaya Entsiklopediya*, Ufa.
- TACEMEN, Ahmet. (1994). *Rus Egemenliğindeki Türklerin Alfabelerinin Değişimleri, 1769-1740*, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri.
- TAŞKIRAN, Celâl. (1997). "Yüklemlerde Bileşik Zaman", *Çağdaş Türk Dili* 12(112), s. 21-22.
- TAYLAN E, S. ÖZSOY. (1993). "Türkçedeki Bazı Kiplik Biçimlerinin Anlatımı Üzerine", *VII Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, 13-14 Mayıs 1993, Ankara.

- TAYLAN, Eser Erguvanlı. (1997). "Türkçede Görünüş, Zaman ve Kiplik İlişkisi: {-DI} Biçimbirimi", *XI. Dilbilim Kurultayı: Bildiriler*, Ankara.
- TAYMAS, Abdullah Battal. (1988). *Kazan Türkleri*, TKAE Yay., Ankara.
- TEKİN, Talat. (1988). "Sovyet Rusya'da Savaşın Sonra Türkoloji Çalışmaları", *TDAY-Belleten 1959*, Ankara, s. 379-406.
- TEKİN, Talat, Mehmet ÖLMEZ. (1999). *Türk Dilleri (Giriş)*, İstanbul.
- TENİŞEV E.R. (1988). *Sravnitelno-istoričeskaya grammatika tyurskih yazıkov*, Moskova "Nauka".
- TERZİ, Mehmet. (1999). *Başkurtça'da Haber Kipleri Ve Zaman Kaymaları*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale.
- TİMURTAŞ, F. K. (1981). "Türkiye Türkçesinin Anahatları", *İ. Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXIII, İstanbul, s. 180-187.
- TİPEJEF, Ş. (1930). *Basqortostan Tarixi*, Ufa.
- TOGAN, Zeki Velidi. (1993). "Başkurt", *İslam Ansiklopedisi*, C. II, s. 328-332.
- TOGAN, Zeki Velidi. (1994). *Başkurtların Tarihi*, Ufa.
- TOGAN, Zeki Velidi. (2003). *Başkurtların Tarihi*, Türksoy Yay: 18, Ankara.
- TOKATLI, Suzan S. (1994). *Başkurt Türkçesi Grameri*, Erciyes Üniversitesi (Doktora Tezi), Kayseri.
- TOKATLI, Suzan. (1995a). "Başkurt Atasözleri", *Millî Folklor*, 4 (28), Ankara.
- TOKATLI, Suzan. (1995b). "Başkurt Bilmeceleri", *Millî Folklor*, 4 (27), Ankara.

- TOKATLI, Suzan. (2002). "Başkurt Türkleri", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., C. 20, Ankara., s. 81-87.
- TOMANOV, M. (1992). *Türk Tilliriniñ Salıstırmalı Grammatikası*, Almatı.
- TOPALOĞLU, Ahmet. (1989). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul.
- TOPARLI, Recep. (1989). *Kıpçak Türkçesi*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen- Ed. Fak.
- TOPARLI, Recep. (1998). *Harezmi Türkçesi*, Tokat.
- TUMAŞEVA, D. G. (1986). *Tatarskiy glagol*, Kazan.
- TURGUNBAEV, Caştigin. (1996). *Er Töştük Destanında Bildirme Kipleri Çekimleri*, Çukurova Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Adana.
- TÜRK, Vahit. (1999). "Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri", *TDAY- Bel 1996*, Ankara, s. 291-340.
- TÜRKSEVEN, Ali, "Durum Bileşik Zamanı", *Türk Dili Dergisi* 8(46) 1/2.95, s. 33-36.
- TÜRKYILMAZ, Fatma. (1999a). *Kırım-Tatar-Başkurt Türkçelerinde İsim*, Gazi Üniversitesi (Doktora Tezi), Ankara.
- TÜRKYILMAZ, Fatma. (1999b). *Tasarlama Kiplerinin İşlevleri*, TDK.Yay., Ankara.
- UĞURLU, Mustafa. (2003). "Türkiye Türkçesinde "Bakış" ("Aspektotempora")", *Türk Dili El Kitabı* (Haz. Nurettin Demir, Emine Yılmaz), s. 247- 269, Ankara.
- UNDERHILL, Robert. (1976). *Turkish Grammar*, The MIT Pres, Cambridge.
- Urıssa-Başkurtsa Hüzlik*. (2005). (Ed. Z. G. Uraksin), 2 cilt, Nauçnoye İzdatelstvo "Başkirkaya Entsiklopediya", Ufa.
- USMANOVA, M. F., F.F ABDULLİNA. (2000). *Başkort Tele*, Ufa.

- UZMAN, Mehmet. (1993). *Türkçede Şart Ve Emir Kipinin Tarih İçindeki Gelişimi*, Trakya Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Edirne.
- UZUN, Nadir Engin. (1998). "Türkçede Görünüş/Kip/Zaman Üçlüsü", *Dil Dergisi*, Sayı:68, Ankara.
- UZUN, Nadir Engin. (2004). *Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramları*, TDAD: 39, İstanbul.
- ÜÇÖK, Necip. (1947). *Genel Dilbilim (Lengiüstik)*, A.Ü. DTCF Yay., Ankara.
- VARDAR, Berke. (1978). *Başlıca Dilbilim Terimleri*, Ankara.
- VARDAR, Berke, N. GÜZ, M. RİFAT, E. ÖZTOKAT, O. SENEMOĞLU, E. SÖZER. (1990). *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- VARDAR, Berke. (2002) *Dilbilim ve Dilbilgisi Sözlüğü*, Ankara.
- WENDT, H.F. (1983). "Türk Dilleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 26, İstanbul, s. 180-187.
- WILLET, Thomas. (1988). "A Cross-Linguistic Survey of The Grammaticization of Evidentiality", *Studies in Language* 12, s. 51-97.
- XÖSNEY, U. (1933). *Başqort Tele Grammatikası*, Ufa.
- XÖSNEY, U. (1934). *Başqort Tili Dereslege (Grammatika)*, Ufa.
- YAVUZ, M. Ali. (2001). "Türkçede Zamanların Sınıflandırılması Sorunu ve Şimdiki Zaman", *X. Dilbilim Kurultayı: Bildiriler*, 24-25 Mayıs 2001, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Yazıki Mira.(1977). Rossiyskaya Akademiya Nauk, (Ed. V. N. Yartseva, V.M. Solntsev, N.İ. Tolstoy), Bişkek.

- YEŞİLÖZ, Zafer. (1998). *Türkiye Türkçesinde Fiil Çekim Ekleri, Görevleri Ve Kiplerle Bağlantısı*, Erciyes Üniversitesi (Doktora Tezi), Kayseri.
- YULDAŞEV, A. A. (1958). *Sistema slovoobrazovaniya i spryajeniya glagola v başkirskom yazıke*, Moskova.
- YULDAŞEV, A. A. (1965). *Analitiçeskie Formı Glagola v Tyurskih Yazıkah*, İzdatelstvo "Nauka", Moskova.
- YULDAŞEV, A. A. (1981). *Grammatika sovremennogo başkirskogo literaturnogo yazıka*, İzdatelstvo "Nauka", Moskova.
- YUSUPOV, F. Y. (1986). *İzuçenie tatarskogo glagola*, Kazan.
- YUSUPOV, H. (1967) "Başkurt Tilinde Râvişlik Hüzzer", *Başkurdistan Ukitıvsıhı* 3.
- YÜKSEL, Zühal. (1992). *Kırım, Kazan Ve Başkurt Türkçelerinde Fiil*, Gazi Üniversitesi (Doktora Tezi), Ankara.
- ZEYNALOV, Ferhat. (1975). *Türk Dillerinin Mügayiseli Grammatikası*, Bakû.
- ZEYNOLOV, Ferhat. (1981). *Türkologiyanın Esasları*, Bakû.
- ZEYNOLOV, Ferhat. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, (Akt. Yusuf Gedikli), İstanbul.
- ZEYNULLİN, M. V. (1975). *Hezirgi Başkurt Tilinde Modallik Kategoriyahı*, Ufa.
- ZEYNULLİN, M. V. (1987). "Kılımdın Şart Höykelişi", *Başkurdistan Ukitıwsıhı*, S. 1, s. 36-38, Ufa.
- ZEYNULLİN, M. V. (2002). *Hezirgi Başkurt Ezebi Tili- Morfologiya*, Ufa.
- ZEYREK, Deniz. (1990). "-mış'ın Masallardaki İşlevi Üzerine", *Dilbilim Araştırmaları*, s. 79-84, Ankara.
- ZÜLFİKAR, Hamza. (1980). *Yabancılar İçin Türkçe Dilbilgisi*, Ankara.

ÖZET

“Başkurt Türkçesinde Kip” başlıklı tezimiz, bir giriş ve yedi bölümden oluşmaktadır. “Giriş” bölümünde tezimizin temelini teşkil eden Başkurt Türkçesi ve bu lehçeyi konuşan Başkurt Türkleri ile onların bugüne kadar kullandıkları alfabeler üzerinde kısaca durulmaktadır. Birinci bölümde, inceleme bölümüne ve bu bölümde kullanılan metoda esas teşkil edecek olan, kip, kiplik, zaman ve görünüş kavramlarının genel dil bilimi, Türkiye Türkçesi ve Başkurt Türkçesindeki durumu ortaya konulmuş, bu kategorilerin ilişkilerine değinilmiştir. Konuşucunun önermesinin gerçek olup olmama durumu karşısında takındığı tutumu, görüşünü, bakış açısını ve değerlendirmesini gösteren bir anlam bilimi kategorisi olan kiplik, fiil çekiminde kip sisteminde ifadesini bulur. Görünüş ise, fiillerin belirttiği oluşların süresi, gelişmesi ve bitmesiyle ilgili bütün biçimleri kapsayan bir gramer kategorisidir. Bu bölümden sonraki diğer altı bölüm taradığımız edebi metinlere dayalı incelemeyi teşkil etmekte ve Başkurt Türkçesinin kip sistemini ortaya koymayı hedeflemektedir. Başkurt Türkçesinde, fiil çekim eklerinin kiplik, zaman ve görünüş anlamlarının birbirinden ayrılmaz bir bütünü teşkil etmesi nedeniyle, kip sistemi, diğer kategorilerle birlikte ele alınıp incelenmiştir. İkinci bölümde bildirme kipleri, kip, zaman ve görünüş ayrıntıları içerisinde ele alınmış ve bildirme kiplerini oluşturan geçmiş, gelecek, şimdiki zamanlar detaylarıyla incelenmiştir. Üçüncü bölümde şart; dördüncü bölümde gereklilik, beşinci bölümde istek, altıncı bölümde emir, yedinci bölümde niyet ve sekizinci bölümde ihtimal kipleri ayrıntılı olarak incelenmiştir. Tezimizin sonunda çalışmamız esnasında kullandığımız bazı dil bilimi terimlerini açıklayıcı bir kavramlar sözlüğü yer almaktadır.

ABSTRACT

This study which is talking about the 'Bashkir Turkish Mood' contains in general besides the preface section, seven main chapters. The preface section summarized the main idea of the research about the Bashkir Turkish and their dialect with a short analyze about this alphabets. The first chapter is examining chapter. The main methods used in this chapter are mood, modality, tense and aspect concepts in the linguistic field and mention the relation between those categories to compare between the Bashkir Turkish and Turkey Turkish. In this part we can say that the speaker in the Bashkir Turkish uses the modality, verbal infection marks and mood system in order to reach his view points, so the value of the sentence he says refers to the meaning of those valuation categories. Aspect is a grammatical category which contains in completed form which related to period of time's, improvement of, and end of occurrence of point out verbs. In the remain six chapters, the main aim was testing and analyzing the system of the Bashkir Turkish Mood, based on literary texts scanned. The fact that it is impossible to separate the verbal infection marks, tense and aspect, as far as they can be consider as a unit, mood system had been analyzed with the other categories too. The second chapter studied the details of indicative moods, mood, tense and aspect besides the details of past, future and present tense that had been formed from the indicative moods. While the Third, Fourth, Fifth, Sixth, Seventh and Eighth chapter studied by order the condition tense, the necessity, the request, the imperative, the intention and probability in details. At the end of our thesis we attached the linguistic terms and necessary explanation that we used during our study.